Thiers (ejtsd: tyiér), *Louis Adolphe*, francia államférfiú és történetíró, szül. Marseilleben 1797 ápr. 15., megh. Saint-Germain en Layeben 1877 szept. 3. Aixben volt ügyvéd, 1821. Párisba költözött, hol mint újságíró és történetíró csakhamar nagy hírnévre jutott. Előbb az ellenzéki *Constitutionnel* munkatársa volt, majd másokkal együtt megindította a *National*-t, ebben hevesen támadta X. Károly reakciós kormányrendszerét. 1830 júl. 26. az ő elnöklete alatt tiltakozott az ellenzéki sajtó X. Károly alkotmányellenes rendeletei ellen s ezzel megadta a jelt a forradalom kitörésére. A júliusi forradalom után beválasztották a képviselőházba és a legkiválóbb szónokok közé emelkedett. 1832—36-ban a Soult-Guizot kormányban kereskedelmi és közmunkaügyi, majd belügyminiszter volt és erélyesen lépett fel a köztársasági törekvések ellen. 1836 febr. mint külügyminiszter állott az új kormány élére, de már aug. 26. visszalépett és négy éven át a dinasztikus ellenzék vezére volt. 1840 márc. 1. másodizben lett miniszterelnök és külügyminiszter. Ő hozatta haza Napoleon hamvait Szt.-Ilona szigetéről és ő kezdte Páris erődítéseinek építését. Külügyi politikájában azonban ismét meghasonlott Lajos Fülöp királlyal, 1840 okt. 21. lemondott és az ellenzékhez csatlakozott. Az 1848-iki forradalom után a nemzetgyűlésbe választották; itt Napoleon elnökségére szavazott, de később szembehelyezkedett annak uralmi törekvéseivel. 1851 dec. 2. őt is elfogatta Napoleon és külföldre száműzte, de már 1852. megengedte neki, hogy hazatérjen. Ezután sokáig teljesen történetírói munkásságának élt. Politikailag 1863 óta kezdett ismét szerepelni az ellenzéken, Németország egységét veszedelmesnek tartotta Franciaországra, de azért ellene volt az 1870 júl. 15-iki hadüzenetnek. A szedáni katasztrófa után a nemzeti védelem kormányának megbízásából a külföldi udvaroknál járt, hogy hazája részére segítséget nyerjen, de eredménytelenül tért haza. 1871 febr.-ban húsz département választotta be a nemzetgyűlésbe, amely őt a végrehajtó hatalom fejévé választotta (febr. 17.). Ezután Bismarckkal alkudozott a béke feltételeiről, márc. 1. elfogadtatta ezeket a nemzetgyűléssel, márc. 10. pedig áttette a kormány székhelyét Versaillesba. Az ő feladata volt ezután a Párisban kitört *kommunista* forradalom leverése. A rend és nyugalom helyreállása után a nemzetgyűlés három évre a francia köztársaság elnökévé választotta. Ez állásában az volt legnagyobb érdeme, hogy az óriási hadisarcot rövid idő alatt előteremtette s így hazáját a megszálló német csapatoktól megszabadította. Mindamellett a többségben lévő monarchista pártok ellene fordultak, mert csalódtak abban a reményükben, hogy T. visszaállítja a monarchiát. 1873 máj. 23. leszavazták a tőle kinevezett mérsékelt köztársasági kormányt, mire T. is lemondott. A nemzetgyűlés ezt 368 szóval 338 ellen tudomásul vette. T. ezután visszavonultan élt. 1879-ben Nancyban, 1880. pedig Saint-Germain-en-Layeben szobrot emeltek emlékének. T. a modern Franciaország egyik legkiválóbb államférfia volt. Mint jeles szónok és ügyes diplomata tünt ki, amellett fáradhatatlan munkakedv, erős demokrata érzés jellemezték, népszerűségét azonban nagy hazaszeretetével szerezte meg. T. mint történetíró a napoleoni kor dicsőségének magasztalója, a Napoleon-kultusz megteremtője és épen ezért felfogása nem mindig pártatlan. Főbb művei: Histoire de Law (1826, legújabb kiad. 1878); Histoire de la Révolution française (1823—27, 6 köt., 15. kiad. 1881, 10 köt.); Histoire du Consulat et de l'Empire (1845—62, 20 köt.). Beszédeit (Discourses parlamentaires) *Calmon* adta ki (1879—1883, 9 köt.), elnökségének iratai (Notes et souvenirs de Ad. T. 1870—73) 1903. jelentek meg. Magyar (névtelen) fordításban megjelentek: I. Napoleon Szent-Ilona szigetén (1864); Waterloo (1864); I. Napoleon trónlemondása. Elba-sziget. Visszatérés (1865). T.-t, ki 1834 óta a francia akadémia tagja volt, 1864. a Magyar Tudományos Akadémia is külső tagjai közé választotta. Emlékbeszédet *Trefort* Ágost tartott felette (Akad. Emlékbeszédek, 1885). V. ö. *Laya*, Histoire populaire de M. T. (Paris 1872); Jules *Simon*, Le gouvernement de M. T. (u. o. 1878, 2 köt.) és T., Guizot, Remusat (u. o. 1885); *Zevort*, La présidence de M. T. (u. o. 1896); *Hanotaux*, Le gouvernement de M. T. (u. o. 1903); Mlle *Dosne*, Le voyage de T. à travers l'Europe (u. o. 1904); *Halévy* D., Le courrier de M. T. (1922).

Thiersch, 1. *Bernhard Heinrich*, német klaszszikus filológus és költő, szül. 1794 ápr. 26., megh. Bonnban 1855 szept. 1. Több helyt, 1832-től Dortmundban gimnáziumi tanár volt. Dolgozatai főleg Homerosra és Aristophanesra vonatkoznak; ő írta 1830. a Preussenliedet, amely a nemzeti himnuszok sorába került.

2. *T., Friedrich Wilhelm, T. 1.* testvére, német klasszikus filológus, szül. Kirchscheidungenben (Freiburg a. d. Unstrut mellett) 1784 jún. 17., megh. Münchenben 1860 febr. 25., hol gimnáziumi, majd 1826-tól egyetemi tanár volt. 1837-ben Rosttal együtt megalapította Göttingenben a filológiai kongresszusokat; 1848. a bajor tud. Akadémia elnöke lett. Írt görög grammatikákat (Leipzig 1812., 4. kiad. 1855), kiadta és fordította Pindarost (u. o. 1820., 2 köt.). Továbbá: Reisen in Italien (1826); Über die Epochen der bildenden Kunst unter den Griechen (2. kiad. 1829); Über gelehrte Schulen (1826—37); Sur l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration (Leipzig 1833); Allg. Aesthetik (1846); Zustand des öffentlichen Unterrichtes in Deutschland, Holland, Frankreich u. Belgien (1838). Életét megírta fia, Heinrich (Leipzig 1866) és Wiegand (Basel 1888).

3. *T., Friedrich*, német építész, *T. 4.* fia, szül. Marburgban 1852 ápr. 18., megh. Münchenben 1921 dec. 23. 1879-ben Münchenbe hívták a technikai főiskola s a művészeti akadémia professzorának. 1881-ben Lauter mérnökkel a mainzi Rajnahíd pályázatában első díjat nyert. A berlini parlamentépület pályázatán (1883) terve első díjat nyert, de a kivitelre Wallot tervét fogadták el. Egyéb művei közül kiemelendők: az új müncheni igazságügyi palota (1891—1897) és a wiesbadeni gyógyház. Irodalmi műve: Die Königsburg von Pergamon (1882).

4. *T., Heinrich Wilhelm Josias, T. 2.* fia, irvingista teológus, szül. Münchenben 1817 nov

5., megh. Baselban 1885 dec. 3.; 1843—46. tanár Marburgban; azután utazásokat tett irvingista községek alapítása céljából. Főbb művei: Vorlesungen über Katholicismus u. Protestantismus (Erlangen 1848); Die Kirche im Apostolischen Zeitalter (3. kiad. Augsburg 1879); Über christliches Familienleben (8. kiad. u. o. 1889).

5. *T., Ludwig*, német festő, szül. Münchenben 1825 ápr. 12., megh. u. o. 1909 máj. 9. Eleinte szobrászatot tanult Schwanthalernál, azután Hess, Schnorr és Schorn festők tanítványa lett. 1852—1856-ban Athénben az iparművészeti iskola tanára volt és az ottani Szt. Nikodémus templomot falképekkel díszítette, dolgozott Bécsben és Szentpéterváron is. Művei a klasszicizáló történeti festés jellemző termékei.

Thiersi Szent István, l. *Grandmontiak*.

Thietmar v. *Dietmar (T. Merseburgensis)*, német krónikás, szül. 975 júl. 25., megh. 1018 dec. 1. A német császári házzal rokon *Walbeck* grófi családból származott. 1002-ben Walbeck kolostor prépostja, 1009. Merseburg püspöke lett. Nyolc könyvre osztott Krónikájában a 908—1018 évek történetét beszéli el. Művét igazságszeretet, hitelesség és szemléltető előadás jellemzik. A magyarok kalandozásaira nézve igen fontos kútfő. Kiadásai: Monum. Germ. Hist. III. Scriptores III. köt. s ennek iskolai kiadása *Kurze*-tól (Hannover 1889). T. kéziratának facsimiléjét a drezdai példányról Ludwig Schmidt adta ki (Dresden 1905). V. ö. *Kurze*, Bischof T. von Merseburg und seine Chronik (Halle 1890).

Thigenol, 10% ként tartalmazó szerves olajkészítmény, bőrbajok ellen használják.

Thigmikus inger (növ.) a. m. érintési (kontakt) inger (l. *Érintési inger*).

Thigmomorphosis, a szervezeteknek az érintési ingerek kiváltotta alakváltozása.

Thigmonastia (növ.), a fiziológiailag dorsiventralis szerveknek érintési ingerek okozta egyoldalú hossznövekedés folytán való görbülése.

Thigmotaxis v. *haptotaxis* (növ.), az alsóbbrendű szabadon élő organizmusok kontakt ingerek irányította mozgása.

Thigmotropismus v. *haptotropismus* (növ.), az érintési (kontakt) ingerek előidézte reakciók, pl. a gyökerek, kacsok görbülése.

Thilenius, *Georg*, antropológus és etnografus, szül. Sodenben 1868 ápr. 4. Hosszabb külföldi tanulmányút után 1900. a boroszlói egyetemen az embertan és néptan rendkívüli tanára, 1904. pedig a hamburgi néprajzi muzeum igazgatója lett. Több tudományos munkát írt és szerkeszti az «Archiv für Anthropologie»-t és melléklapját, a «Korrespondenzblatt»-ot.

Thim *József*, orvos, szakíró, szül. Zomborban 1864 aug. 6. Egyetemi tanulmányait Bécsben, Berlinben és Grazban végezte. A grazi közkórházban alorvos volt, azután Budapesten Schulek szemészeti klinikáján működött. 1889-ben Titelen, 1893. Zomborban lett járási orvos; 1902. Bács-Bodrog vm. tiszti főorvosa lett, 1917-től Bécsben gyakorló-orvos. 1919-ben fölfedezte a Prowazek-féle testecskék önálló kórokozóját, 1921. egy újabb protozoát az emberi ivarszervekben. 1900—1914-ig szerkesztette a Közegészségügyi Kalauzt. Több mint 250 szakcikke, közegészségügyi, történelmi tanulmánya jelent meg magyarul, németül és szerbül szaklapokban, valamint napi- és hetilapokban. Önállóan megjelent művei: *Dél-Magyarország önvédelmi harca 1848—49* (1887); *A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig* (1893); *A maláriáról* (1893); *Az 1848—49. szerb felkelés* (1894); *Az Obrenovicsok fellépése a forradalom alatt* (1894); *Az egészségügyi közigazgatás reformjáról* (1895); *Az egészségügyi közigazgatás kézikönyve* (1897, 2 köt.); *Népszerű közegészségtan* (1898); *Közegészségtan* (1899); *Orvosi írásművek* (1904); *Magyar orvosi útmutató* (1905); *Fajhygiene és a magyarság* (1906); Eine neue elektr. Handlampe für Aerzte (1917); Schutz- und Verhaltungsmassregeln bei diskreten Krankheiten (1920); Zur Frage der Gonokokkenfärbung (1920); Über die Therapie der Follikulitis barbae (1922); Über Urethritis protozoica und den Erreger der Prowazek-schen Körper (1922); Über Urethritis protozoica und den Erreger der Einschusskörperchen (1925).

Thimig, *Hugo*, német színész, szül. Drezdában 1854 jún. 16. Már 1874. a bécsi Burgszínház tagja lett; 1897. rendező, 1914. a színház igazgatója, de 1917. az igazgatói állásról lemondott. Különösen jellemszerepekben és burleszk alakok ábrázolásában volt kitűnő.

Thing, l. *Ding*.

Thingan (növ.), l. *Hopea*.

Thinisz, város, l. *Thisz*.

Thinocorythidae (*Homokjáró-félék*, állat), a Lile-alakúak (*Charadriiformes*) családjába tartozó madárcsalád. Mindössze öt faja ismeretes, közülök a *csilei homokfutó* (*Thinocorys rumicivorus* Esch.) a leggyakoribb. Fejének hátsó része, háta, szárnyai és farka világosbarna; homloka, nyaka és fejének oldalsó részei szürkék; hasoldala fehér; torkát fekete harántsáv tarkítja. Chilében honos. Hossza 16·5, csőre 1·14, szárnya 10·4, farka 4·6 cm.

Thinolit (ásv.), l. *Tinolit*.

Thio . . . összetételű szókat, l. *Tio . . .*

Thiocol, guajacolsulfosavas kálium, tuberkulózis és bélhurutok ellen használják.

Thionville, város, l. *Diedenhofen*.

Thira, sziget, l. *Szantorin*.

Thirlmere (ejtsd: törlmír), másképen *Wythburn-, Leathes-Water*, 5 km. hosszú keskeny hegyi tó Angliában a Cumbriai hegységben, Cumberland grófságban, 162 m. magasan. Töltésekkel vize erősen föl van duzzasztva és belőle 153 km. hosszú vízvezeték viszi Manchesterbe a vizet; naponta 225 millió hl. vizet képes szolgáltatni, a vezeték 60 millió koronába került.

Thirring, 1. *Gusztáv*, statisztikus és geográfus szül. Sopronban 1861 dec. 25. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, ahol fil. doktorrá avatták. 1884—88-ban az egyetemi antropológiai tanszék mellett volt tanársegéd, azután a fővárosi statisztikai hivatal szolgálatába lépett s ennek 1894. aligazgatója, 1906. igazgatója lett. 1897-ben a budapesti egyetemen magántanárrá képesítették, 1906. rendk. tanári címet nyert. 1902-ben a M. Tud. Akadémia tagjául választotta. Vezetése alatt nagy mértékben föllendült a fővárosi statisztikai

hivatal. A nemzetközi statisztikai intézetben, amely 1903. választotta tagjának, a kivándorlások és a nagyvárosok statisztikájának létrehozásán fáradozott s e törekvése sikerrel járt. 1908-ban megindította és 1916-ig szerkesztette a *Városi Szemlét*. A háború alatt rábízták az élelmezés legfontosabb szervének, a fővárosi liszthivatalnak vezetését; a háború után különösen Nyugat-Magyarország megmentéséért küzdött, mint a Nyugatmagyarországi Liga elnöke s tevékeny munkásságot fejtett ki a soproni népszavazás körül. Érdemeiért 1923. kormányfőtanácsosi címmel tüntették ki. A hazai turistaság fejlesztésében is vezérszerepe volt; az általa alapított Magyar turistaegyesület és a Magyar turistaszövetség díszelnökéül választotta. Irodalmi munkássága kezdetben a földrajzra és turistaságra irányult, utóbb főképen a statisztika terére tért át. Megindította a főváros *Statisztikai évkönyveit*, ebből 1925-ig 12 kötet jelent meg. A fővárosi statisztikai hivatal *Közleményein* kívül önállóan megjelent főbb művei: Die Natalitäts- und Mortalitätsverhältnisse der ungarischen Städte (1894); *Budapest közegészségi és közművelődési viszonyai* (franciául is, 1894); *Budapest gyermekegészségügyi viszonyai* (1896, jutalmat nyert); *Budapest fővárosa az 1897. évben* (Kőrösi Józseffel, 2 köt.); *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság* (1904, akadémiai díjat nyert); Annuaire statistique des grandes villes européennes (1913). Útikalauzai népszerűvé váltak, nevezetesen: *Budapest környéke* (1900); *Sopron és a magyar Alpok* (1911, németül 1912); *Budapest* (1919); Neuester Führer durch Budapest (1921); Guide de Budapest (1921); *Budapest jobbparti környéke* (1920); *Budapest balparti környéke* (1923). Hunfalvy J. halála után befejezte Egyetemes Földrajzának 3. kötetét. E Lexikonnak is munkatársa.

2. *T. Lajos*, kereskedelmi jogász, kúriai tanácselnök, szül. Sopronban 1850 ápr. 27., megh. 1919 márc. 14. Jogi tanulmányai bevégzése után 1875-től Budapesten ügyvédkedett. 1887-ben a szombathelyi törvényszékhez birónak nevezték ki, 1889 itélőtáblai kisegítő bírónak rendelték be, 1891-ben győri, 1892. budapesti itélőtáblai biró lett, 1895. a kúriához, 1897. az igazságügyminisztériumba rendelték be. Ott lett 1902. kúriai biró, 1913. kúriai tanácselnök. Az igazságügyminisztériumban a polgári törvénykönyv előkészítésében és a kereskedelmi törvény reformjában vett előkelő és tevékeny részt.

Thisbe, Pyramos kedvese. L. *Pyramus*.

Thisted, *Valdemar Adolf* (írói nevén *Em. Saint-Hermidad*), dán költő, szül. Aarhusban 1815 febr. 28., megh. 1887 nov. 14. Először tanár, később lelkész volt. Regényei, elbeszélései és útleírásai a mult sz. közepén igen népszerűek voltak, főkép Breve fra Helvede (Levelek a pokolból, Kopenhága 1866) c. moralizáló műve.

Thisz *(Tin* v. *Thinisz)*, középegyiptomi régi város, a nyolcadik felsőegyiptomi kerület főhelye, Girgehtől D.-re, állítólag Menes király születési helye. Később Abidos szomszéd város háttérbe szorította.

Thitya (növ.), l. *Shorea*.

Thlaspi *L., tarsolyfű* (növ.), a keresztes virágúak génusza, melynek mintegy 60 faja főleg Európában és Ázsiában, kisebb részben pedig Észak-Amerikában él. Viráguk fehér, becőkéjükön hártyás szegély van. Egyéves vagy évelő füvek. Nálunk közönséges utak szélén, parlagokon a *T. arvense* L. (vetési tarsolyfű) és a *T. perfoliatum* L.

Thlinkitek, amerikai néptörzs, más néven *koljusok*.

Thoas, Lemnos királya, l. *Hypsipyle*.

Thode, *Henry*, német művészettörténész, szül. Drezdában 1857 jan. 13., megh. 1920 nov. 10. Tanulmányainak befejezése után 1886. a bonni egyetemen a művészettörténet magántanára lett, 1889—91. a frankfurti Städel-féle intézet igazgatója, 1896—1911. a heidelbergi egyetem tanára volt. Fontosabb művei: Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien (Berlin 1885, 2. kiad. 1904); Die Malerschule von Nürnberg im 15. und 16. Jahrhundert (Frankfurt 1891); Der Ring des Frangipani (u. o., 3. kiad. 1901); Hans Thoma (Wien 1892); Andrea Mantegna (1897), Correggio (1898), Giotto (1899), Tintoretto (1901), a Knackfuss-féle művészmonografiák sorában; Hans Thomas Gemälde (5 kötet, Frankfurt 1900—06); Michelangelo und das Ende der Renaissance (2 köt., Berlin 1902—03); Michelangelo, Kritische Untersuchungen über seine Werke (u. o. 1908); Thoma (Stuttgart 1909). 1894-től a Repertorium für Kunstwissenschaft egyik szerkesztője volt.

Toldalagi-család *(nagyercsei gróf* és *nagyiklódi nemes)*, Erdély régi, történeti szerepet játszott családainak egyike, mely 1268. szerezte meg Toldalag birtokát Marostorda vármegyében, honnan nevét vette. 1456-ban Toldalag birtoklására királyi megegyezést (consensus regius) nyertek V. Lászlótól. Ez időtájban kaphatták a szomszédos Nagyercsét is, honnan előnevüket írják. A család másik, már kihalt ága viszont Nagyiklód szolnokdobokavármegyei falutól írta magát. A család származási rendje a XVI. sz. végétől ismeretes *T.*, máskép *Gáltói Balástól*, kinek Bessenyei Borbála volt a neje s fia *T. I. Mihály*, az ismeretes emlékíró (emlékirata 1613—26-ból megjelent a Mikó Imre gróf szerkesztette Erdélyi történeti adatok I. köt. 221—258. old.). A család 1744 nov. 13-án *T. Mihály* személyében grófi rangot nyert.

Toldy-család *(nagyszalontai és feketebátori)*. Nevét ősi birtokáról, a biharvármegyei Told helységről vette. Biztos adatok szerint I. Ferdinánd korában (1552) egy portán kívül az egész Told az övék volt. Nógrád vármegyében is volt egy, szintén Told nevű helységről elnevezett ilyen nevű már rég kihalt család, ez azonban semmi rokoni viszonyban sem állott a biharvármegyei T.-akkal. E két család az, amely a híres T. *Miklóst* ősének tartotta. Ilosvai, úgy látszik, a hős T. Miklóst a bihariak közé sorozza. A nagyszalontai T.-család nemzedékeiről a XVI. sz. közepéig nincs adatunk; ekkor négy T.-t találunk Bihar vármegye leggazdagabb birtokosai között külön előnevekkel: szalontai *Mihályt*, feketebátori *Tamást*, nagyfalusi *Miklóst* és kistoldi

Miklóst. Az előnevet adó Nagyfalut, Szalontát és Feketebátort egészen, Toldot is Büdi Mihály egy portáján kívül egészen ők bírták. Férfiágon csak a Szalontai T. Mihály családja maradt meg. Mária Terézia 1755 aug. 26. a család két ivadékát, *Zsigmond* középszolnokvármegyei főispánt és cs. és kir. kamarást s *Ádámot* grófságra emelte. A T.-család utolsó sarja az 1862. kihalt *T. Sámuel* gr. volt, aki 1858 márc. 31. felsőbb beleegyezéssel nagybátyjának, néhai T. Ádámnak leányától T. Mária grófnőtől született unokáját Petrichevich-Horváth János Miklós báró altábornagyot fiául fogadta, úgy hogy az birtokait örökölve s a T.-címert a Horvát-címerrel egyesítve, *Horváth-T.* gróf névvel élhessen.

Tholeiit, l. *Melafir.*

Tholos *(tholus)*, kerekalaprajzú épület neve az ókorban. Leghíresebb példája az Epidauros romjaiból ismert T., mely valószínüleg zenei pavillon volt. Az újgörög nyelvhasználat szerint T. a kupolasír (l. o.) neve.

Tholuck, *Friedrich August*, német prot. teológus, szül. Boroszlóban 1799 márc. 30., megh. Halléban 1877 jún. 10. mint egyet. tanár. Főbb művei: Der Geist der lutheranischen Theologen Wittenbergs im XVII. Jahrhundert; Das akademische Leben im XVII. Jahrhundert; Geschichte des Rationalismus; Die Lehre von der Sünde (9. kiad. Gotha 1870); Stunden christl. Andacht. (8. kiad. Gotha 1870). Műveinek összkiadása Gotha 1862—73, 11 kötetben.

Tholway-család *(menyői)*, régi, Közép-Szolnok vármegyében elterjedt nemesi család. Őse *Balázs*, aki a XV. sz. utolsó negyedében szerepelt. A család előnevét a Közép-Szolnok vármegyében levő *Menyőtől* vette. A család fiágban *Ferenc* személyében kihalt; 1905. *Takács József* százados és testvére *István* főhadnagy grófi rangot nyerve engedélyt kaptak arra, hogy elő- és családnevüket a T. családéval viselhessék és a család grófi címerét is használhassák.

T. Ferenc matematikus, a XVII. sz. végén s a XVIII. sz. elején élt. A gyöngyösi iskolán tanító és rektor volt. Nevezetesebb munkái: *Az Arithmetikának, avagy az Számlálásnak öt Speciesinek rövid Magyar Regulákban foglaltatott Mestersége* (Taliter disponente Franc. Tolv. Menyői, Gyöngyösini, An. 1674, Debreczen 1675, továbbá Kolozsvár 1694); *Az Arithmetikát tanuló Magyarok kedvekért irattatott és bővebben kibocsáttatott* (Kolozsvár 1698, Lőcse 1701, Pozsony 1727, végre ismét Lőcse 1729); Atrium ingeniosae artis arithmeticae. In quo regulis, observationibus, exemplis, via per via monstratur ad universam artem memoratam (Lőcse 1706). V. ö. *Horányi*, Memoria Hung. (III., 413. old.); Új Magyar Muzeum (I., 1853).

Thom., lat. növénynév után *Thomson* Thomas angol botanikus (1817—1878) nevének rövidítése.

Thoma, 1. *Hans*, német festő, szül. Bernauban (Schwarzwald) 1839 okt. 2., megh. Karlsruhéban 1924 nov. 7. Karlsruhéban Schirmernek volt tanítványa, azután Düsseldorfban tanult. Nagy befolyást gyakorolt reá párisi tartózkodása alatt Courbet realizmusa, emellett azonban Olaszországban a quattrocento mestereinek stilusa is. Münchenben, majd 1877—1899. Frankfurtban élt, 1899 óta Karlsruheban, ahol 1911-ig a műv. akadémia tanára volt. T., aki csak későn, 1890 óta vált szélesebb körben ismertté és akit némelyek a legnagyobb német festők sorába emeltek, hosszú pályáján, művei hosszú sorával különböző irányban működött. Legbecsesebbek a természet mély átérzéséről tanuskodó, keresetlen, színes tájképei (pl. berlini Nationalgalerie, müncheni Pinakothek, drezdai képtár, stb.), vagy némileg a régi német mesterekre emlékeztető képmásai, míg néha Böcklin és Marées hatása alatt álló, mély eszmei tartalmat erőszakoló képei nem egyszer üresek, mesterkéltek. A frankfurti képtárnak külön T.-terme van. Művészetét a legszélesebb körben népszerűvé tették színes litografiái. Emlékei alapján írta: Im Herbste des Lebens, gesammelte Erinnerungsblätter (München 1909). T. művészetének leglelkesebb ismertetője *Henry Thode* több könyvével, azonkívül írtak róla: *Meissner* (Berlin 1899); *Ostini* (Bielefeld 1899); *Lehrs* (Wien 1900); *Servaes* (Berlin 1900); *Spanier* (Leipzig 1903).

2. *T., Ludwig*, német író, szül. Oberammergauban 1867 jan. 21., megh. Tegernseeben 1921 aug. 26. 1899-ben a Simplicissimus szerkesztőségének tagja lett. Különösen a parasztok életének ecsetelésével s a társadalmi élet szatirikus rajzával keltett feltünést. Elbeszélései: Agrikola (Passau 1897); Assessor Karlchen (München 1900); Die Wilderer (u. o. 1903); Andreas Vöst (u. o. 1906); Lausbubengeschichten (u. o. 1904, azóta számtalan kiadásban); Tante Frieda (u. o. 1906, 30. kiadás 1908); Kleinstadtgeschichten (u. o. 1907); Der Wittiber (1911, parasztregény). Költeményei: Grobheiten (u. o. 1901); Neue Grobheiten (1903); Peter Schlemihl (1906); Kirchweih (1912). Színdarabjai: Die Medaille (vígj., 1901); Die Lokalbahn (vígj., 1902); Moral (vígj., 1909, magyarra ford. *Kemény* Simon, színre került a Vígszinházban 1909); Erster Klasse (vígj., 1910); Lottchens Geburtstag (vígj., 1911); Maria Magdalena (népszinmű, 1912); Die Sippe (szinmű, 1913); Heilige Nacht (karácsonyi legenda, 1916); Die kleinen Verwandten, Dichters Ehrentag, Brautschau (1 felv. vígjátékok, 1916).

Thomae, *Johannes*, ném. matematikus, szül. Lauscha a. d. Unstrut-ban 1840 dec. 11., megh. Jenában 1921 ápr. 2. 1866-ban Göttingenben, 1867. Halléban, 1874. Freiburgban lett tanár. Főbb művei: Abriss einer Theorie der komplexen Funktionen und der Thetafunktionen einer Veränderlichen (Halle 1870, 3. kiad. 1890); Elementare Theorie der analytischen Funktionen einer komplexen Veränderlichen (u. o. 2. kiad. 1898); Die Kegelschnitte in rein projektiver Behandlung (u. o. 1894); Grundriss der analytischen Geometrie (Leipzig 1905).

Thomán *István*, zongoraművész, szül. Homonnán (Zemplén vm.) 1862 nov. 4. Erkel Ferenc és Liszt tanítványa és bizalmas környezetéhez tartozott. 1888—1906-ig az Országos Zeneakadémia tanára volt, tanítványai közé tartozott Dohnányi és Bartók, Székely Arnold, Keéri-Szántó Imre, Buttykay Ákos, Lincz Jenő, Reiner Frigyes, Engel István, Ferenczy György, stb.

Több dalt és zongoradarabot, valamint technikai gyakorlatot írt.

Thomas, 1. (ejtsd: tomá), *André Antoine*, francia filológus, szül. St.-Yrieix la Montagneban (Creuse) 1857 nov. 29. 1889 óta a párisi egyetemen tanít. Fő művei: Les états provinciaux de la France centrale sous Charles VII (Paris 1879, 2 köt.); Nouvelles recherches sur l'entrée de Spagne, chanson de geste franco-italienne (u. o. 1882); Francesco da Barberino et la littérature provençale en Italie (u. o. 1883); Essais de philologie française (1897); Mélanges d'etymologie française (1902). Darmsteter halála óta Hatzfelddel együtt szerkesztette a Dictionnaire général de la langue française c. vállalatot (2 köt.).

2. *T.* (ejtsd: tomá), *Charles Louis Ambroise*, francia zeneszerző, szül. Melyben 1811 aug. 5., megh. Párisban 1896 febr. 12. 1871-ben a Conservatoire igazgatója lett. Első szinpadi műve, a La double échelle, 1837. került szinre. Leghíresebb alkotásai: Mignon (1866. Opéra Comique, Budapesten a Nemzeti Szinházban 1873. először) és Hamlet (1868, Nagyopera, Budapesten a Nemzeti Szinházban 1870. mutatták be). Irt még több operát, az utolsó Françoise de Rimini (1882), egyházi és zongoraművet, karéneket.

3. *T.* (ejtsd: tommesz), *Cyrus*, amerikai etnografus és régész, szül. Kingsportban 1825 júl. 27., megh. Washingtonban 1886. Prehisztórikus tanulmányai a mounds (földvárak) elterjedéséről, céljairól nagy sikert arattak. Mint a washingtoni Smithsonian muzeum első igazgatója megindította az Amoud Recort híres kiadványt, ebben az ő munkái is megjelentek.

4. *T.* (ejtsd: tommesz), *Sydney Gilchrist*, angol technikus, a róla elnevezett vas-foszfortalanító eljárás feltalálója, szül. Londonban 1850 ápr., megh. Párisban 1885 febr. 1. 1870 óta kisérletezett a nyers vas foszfortalanításával; 1876. összeköttetésbe lépett rokonával Percy Gilchristtel (aki mint kémikus a Blaenavon-vasműveknél volt alkalmazásban) s vele kiterjedt kisérleteket végzett, amelyeket 1879. fejeztek be. 1882-ben megkapta a Society of Arts érmét, 1883. az arany Bessemer-érmet.

Thomas-acél, l. *Vas*.

Thomasius *(Thomas)*, *Christian*, szül. Lipcsében 1655 jan. 1., megh. Halléban 1728 szept. 23. Lipcsében, majd Halléban tanított. A filozófiában a skolasztikus iskola dogmatizmusával szemben az egészséges ész követelményeit hangsulyozta, a római jog tökéletességébe vetett hitet elsőnek ingatta meg, az egyházi hitelvekben tagadta a tekintélyek jogát, erélyesen küzdött a kinzóeszközök és a boszorkányperek ellen is. Művei közül, amelyek eddig összegyüjtve nem jelentek meg, a következőket említjük: Ernsthafte, aber doch muntere und vernünftige Gedanken über allerhand auserlesene juristiche Händel (Halle 1720—1721, 4 köt.); Vernünftige und christliche, aber nicht scheinheilige Gedanken und Erinnerungen über allerhand gemischte philosophische und juristische Händel (u. o. 1723—25, 3 köt.); Historie der Weisheit und Torheit (u. o. 1693, 3 rész).

Thomas-salak, a bázikus Thomas-féle eljárásnál a vasfinomítás után maradó foszfordús salak (11—23% foszforsav tartalommal), amely igen fontos műtrágya; finom poralakban kerül forgalomba.

Thomassin, *Louis*, kiváló kat. hittudós és iró, oratoriánus, szül. Aixben (Provence) 1619 aug. 28., megh. Párisban 1695 dec. 24. Tanulmányainak befejeztével Lyonban bölcsészetet, később Saumurban teológiát tanított. 1654-ben Párisba küldték a St. Magloire nevű papnevelőintézetbe, ahol 1668. előadásokat tartott az egyháztörténelemből, zsinatokból és egyházatyákról. XI. Ince pápa Rómába akarta hívni és bíbornokká kinevezni, de XIV. Lajos francia király nem egyezett bele, hogy Franciaországot elhagyja, ezért a papnevelő intézetben maradt haláláig. Világhírű munkája a Vetus et nova ecclesiae disciplina circa beneficia et beneficiarios (3 k. fol.; Mainz 1787, 10 köt.), előbb franciául jelent meg, később a pápa kívánságára latinra is lefordította. Másik nagy műve: Dogmata theologica (Paris 1680, 3 köt.).

Thomas-tégla. Igy nevezik a Thomas-acélgyártó konverter kibélelésére használt téglákat. Előállítják kátránnyal összekevert dolomitlisztből.

Thomé, *São*, sziget, l. *Szent Tamás-sziget*.

Thomé, *François Lucien Joseph*, francia zeneszerző, szül. Port-Louisban, Mauritius szigetén 1850 okt. 18., megh. Párisban 1909 nov. 16. Számos kedvelt zongoraművet, balletot, operettet és szinpadi kisérő zenét, egy misztériumot, továbbá hét operát irt.

Thomée *József*, iró, szül. Vágújhelyen 1884 márc. 13. Műegyetemi tanulmányait Budapesten végezte, de már középiskolai tanuló korában irogatott szegedi lapokba, majd budapesti lapok munkatársa lett. A világháború után, amelyben mint utásztiszt küzdött, az Ország-Világ egyik szerkesztője lett. Önállóan megjelent művei: *Rózsák-Tövisek* (költ. 1902); *Apró históriák* (elb. 1907); *Álmok országútján* (1911); *Uram, hová mégy?* (legenda, 1913); *Pásztortüzek mellett* (költ. 1914); *Kövessetek!* (misztérium, 1920); *Golgothajárás* (költ., 1922); *Igy történt* (karcolatok a háborúból, 1922); *A rádió* (népszerű ismertetés 1924); *Rab magyarok* (költ. 1925).

Thomisták, neve a skolasztikus filozófiában az Aquinói szt. Tamás (l. *Tamás* szentek) irányzata követőinek, ellentétben a *skotistákkal*, akik Duns Scotust vallják vezérüknek.

Thomisus viaticus (állat), l. *Kaparó pók*.

Thommen *Achilles*, főépítésztanácsos, szül. Svájcban 1831., megh. Maria-Schutzban (a Semmering alján) 1893 aug. 21. Karlsruhében végezte tanulmányait és Etzel oldalán a svájci központi vasút és (1857 óta) a Brenner-vasút építésében (1865—66) tüntette ki magát; aztán az arlbergi vasutat nyomjelezte. 1867-ben Mikó gróf magyar közlekedésügyi miniszter hivására hazánkba jött és az állami vasútépítési igazgatóság élére állt. Alatta épültek az arad—gyulafehérvári, a szeged—zombori, a budapest—hatvan—salgótarjáni vonalak stb. Ezek után 1869. visszatért Bécsbe. Irodalmi műve: Die Gotthard-Bahn (Wien 1877).

Thomps., tud. állatneveknél *William Thompson* (szül. Belfastban 1805 dec. 2., megh. Londonban 1852 febr. 17.), angol katonaorvos és zoológus nevének rövidítése.

Thompson (ejtsd: tommsz'n), 1. *Benjamin*, l. *Rumford*.

2. *T., Henry, sir*, angol sebész, szül. Framlinghamban (Suffolk) 1820 aug. 6., megh. Londonban 1904 ápr. 18. A hólyagbetegségek terén egyike az első tekintélyeknek. III. Napoleonon ő végezte a kőoperációt. Művei: The diseases of the prostate (London 1886, 6. kiad.); Practical lithotomy and lithotripsy (u. o. 1863); Clinical lectures on diseases of the urinary organs (u. o. 1868, 5. kiad. 1879); Lectures on some important points connected with the surgery of the urinary organs (u. o. 1884); On tumours of the bladder (u. o. 1885); On the supprapubic operation for opening the bladder for stones or for tumours (u. o. 1886); Modern cremation (1901, 4. kiad.); Food and feeding (1901, 11. kiad.); The unknown God? (1902). *Pen Oliver* néven irta: Charley Kingston's aunt (1885) és All But (1886) regényeket.

3. *T., Robert E.*, amerikai közgazdász, szül. Lurganban (Irland) 1844 ápr. 1857-Philadelphiába vándorolt ki, ahol 1868—92. egyetemi tanár volt. Főmunkái: Social Science and national economy (1875); Political Economy (1895).

4. *T., Silvanus Phillips*, angol fizikus, szül. Yorkban (Anglia) 1851 jún. 19., megh. Londonban 1916 jún. 12. 1878—85-ig a bristoli egyetemen működött, azóta Londonban a technikai főiskolán a fizika tanára. Sok értekezést írt főleg az optika és elektromosság köréből. Önálló munkái: Elementary lessons in electricity and magnetism (1881., több mint 50 kiadást ért); Dynamo-electric machinery (7. kiadása 1904); Alternating-current machinery (1905); The electromagnet (1891); Polyphase electric currents and alternate-current motors (2. kiad. 1900); Latest electrodynamic machinery (1894); Michael Faraday, his life and Work (1898).

5. *T., William*, angol szocialista, szül. Irországban 1785., megh. Clounksenben, irországi birtokán, 1833 márc. 28. *Owen* (l. o.) tanítványa és szövetkezési eszméinek főképviselője. Elsőnek igyekezett bizonyítani, hogy a munkást illeti munkája hozadékának egésze, holott azt elvonja tőle a földtulajdonos és tőkés. E hátrány kiküszöbölésére a szövetkezeti egyesülést ajánlja. Nagy befolyással volt Marx-ra (l. o.). Főművei: Labour rewarded, 1827 és Practical direction for the speeding and economical establishement of community in the principle of mutual cooperation 1830.

Thomsen, 1. *Julius*, dán kémikus, szül. Kopenhágában 1826 febr. 16., megh. u. o. 1909 febr. 13. 1866. óta tanár volt a kopenhágai egyetemen. Ő volt az első, aki a hőelméletet a termokémiai folyamatok megmagyarázásánál alkalmazta. Fontos munkája: Thermochemische Untersuchungen (1882—85, 4 köt.).

2. *T., Vilhelm*, dán nyelvész, szül. Kopenhágában 1842 jan. 25. 1869-ben u.'o. egyetemi magántanár, 1871. rendkivüli, 1887. az összehasonlító nyelvészet rendes tanára. 1876—92. szerkesztette a Nordisk Tidskrift for Filologi című közlönyt. A M. Tud. Akadémia kültagja. Nagy hírnévre tett szert a finn nyelv ősrégi germán és baltiszláv kölcsönszavainak felfedezésével, majd az u. n. orkhoni (Délszibíria), ismeretlen betükkel bevésett ótörök feliratoknak, a török-tatár nyelvek legrégibb nyelvemlékeinek zseniális megfejtésével. Legnevezetesebb munkái: Den gotiske Sprogklasses Indflydelse paa den finske (Kopenhága 1869); The relations between ancient Russia and Skandinavia and the origin of the Russian state (Oxford és London 1877); Beröringer mellem de finske og de baltiske Sprog (Kopenhága 1890). Dechiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de Jénisséi (a dán akadémia értekezései között 1893); Sprogvidenskabens Historie. (A nyelvtudomány története, Kopenhága 1902). V. ö. *Gombocz* Zoltán, T. Vilmos, Magyar Nyelv (1912. évf. 1. l.); T. összes műveinek jegyzékét l. Festschrift V. T. zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. jan. 1912 dargebracht von Freunden und Schülern (Leipzig, Harrassowitz, 1912, 222—232 l).

Thomsen-féle betegség (*myotonia congenita*), ritka megbetegedés. Az izomzat erősen kifejlődik s fokozott tónussal bir, úgy hogy ennek legyőzése csak nehezen sikerül, ezért a mozgások megkezdése nehéz, 2—3-szori ismétlés után azonban már könnyen megy. A baj többnyire egyes családokban öröklődik s már a gyermekkorban mutatkozik, gyógyíthatatlan. Okát s anatómiai alapját nem ismerjük.

Thomsenolit (ásv.) $NaCaAlF_6 + H_2O$. A négyzetes külsejű monoklin kristályok vízszintesen erősen rostozottak. A véglap szerint kitünően hasad; átlátszó, gyöngyházfényű. A grönlandi kriolit-telepekben; Pikes Peak, Colorado.

Thomson, 1. *Césare*, belga hegedűművész, szül. Lüttichben 1857 márc. 17. Hét éves korában lépett föl először hangversenyen. 1883-ban a lütticbi, 1898. a brüsszeli konzervatórium tanára lett és egy vonósnégyes társaságot is alapított. Számos hegedűdarabot, köztük egy Fantaisie hongroise-t is irt.

2. *T., Charles Wyville, sir*, angol zoológus, szül. Bonsydeben 1830., megh. Edinburgban 1882 márc. 10-én. 1870 óta Edinburgban a természetrajz egyetemi tanára volt s innen indult el a Challenger-expedicióval. A *Wyv. Thoms.* rövidítés az ő nevét jelenti. Főleg gerinctelen állatok tanulmányozásával foglalkozott.

3. *T., James*, angol költő, szül. Ednamban (Skócia) 1700 szept. 11., megh. Londonban 1748 aug. 27. Világhírü munkája, *Seasons* (Winter 1726; Summer 1728; Spring 1729; Autumn 1730) az évszakok leírása, az ember szerepének rajza az egyes évszakokban. Híres Liberty című hazafias költeménye; drámái közül Alfred-ben találjuk a Rule Britanniát. Összes művei Edinburgban 1768. jelentek meg. V. ö. *Léon Morel*, J. Th. (Paris 1896) és *Bayne*, J. Th. (London 1898). Magyarul róla és hatásáról *Rózsa* Dezső írt, T. és a természetérzék címmel (Budapest, 1912).

4. *T., Joseph John*, angol fizikus, szül. Manchesterben 1857 dec. 18. 1884—95-ig a cambridgei egyetemen működött, azóta a Royal Institution tanára Londonban. Az elektronelméletre vonatkozólag igen mélyreható vizsgálatokat végzett. Az elektromos sugárzások tanulmányozása az anyag és éter természetére nézve új felfogásra vezette őt. Munkái: Motion of vortex rings (London 1883); Application of dynamics to physics and chemistry (u. o. 1888); Recent researches in

electricity and magnetism (u. o. 1893); Elements of the mathematical theory of electricity and magnetism (3. kiad., u. o. 1904); Conduction of electricity through gases (1903); Electricity and matter (1904; németül Braunschweigban 1904); The corpuscular theory of matter (London 1907; németül is). Az elektromosság terén végzett kutatásaiért 1906-ban a Nobel-díjban részesült.

5. *T., Joseph,* angol Afrika-utazó, szül. Thornhillben (Skócia) 1858 febr. 14., megh. Londonban 1895 aug. 2. 1878-ban Keith Johnston vezetése alatt Kelet-Afrikába ment, Keith halálával (1879 jún. 28.) átvette az expedició vezetését. A Njassza-, Tanganyika- és a Hikva-tavak átkutatása után visszatért Zanzibárba. 1884-ben átkutatta a Kilimandzsárót, a Baringo-tavat, a Viktoria Njanza partját s Naivasán át visszatért Mombaszába. 1885-ben a National African Company megbízásából Szokotóba és Ganduba, 1888. Marokkóba ment, 1890—91. a Bangveolo-tó környékén utazott. Munkái: Expedition nach den Seen v. Zentralafrika (ném. Jena 1882) és Durch Massailand (ném. Leipzig 1885); Mungo Park an the Niger (1890). V ö. *J. B. Thomson,* Joseph T., African explorer (London 1896., 2. kiad.)

6. *T., Thomas Edward,* angol kémikus, szül. Crieffben (Perthshire) 1773 ápr. 12., megh. Kilmunben (Argyleshire) 1852 júl. 2. Előbb orvos volt, 1817. kémiai tanár lett Glasgowban. Főleg az oxsálsav sóit, a réz, ezüst, arany, ólom vegyületeit tanulmányozta és számos ásványt vizsgált meg, továbbképzője volt a Dalton-féle atomelméletnek; a mineralógiába is ő vezette be a kémiai képletek használatát. Jelesebb művei: A new system of chemistry (1820); Chemistry of organic bodies and vegetables (1838); History of chemistry (1830—31).

7. *T., Thomas,* angol utazó, szül. Glasgowban 1817 dec. 4., megh. Londonban 1878 ápr. 18. 1840-ben a keletindiai hadseregbe mint orvos lépett be, résztvett az afgán hadjáratban (1841—42), 1848. a Sajok folyót forrásáig, 5550 m. magasságban a Karakorum-hágón kikutatta és 1851. újabb utazásokat tett Szikkimoszban és a Kassziahegységben. Visszatérve Európába, Flora of British India művének kiadását kezdette meg, de befejezetlen maradt. 1854—61-ig a kalkuttai füvészkert igazgatója és az egyetemen a növénytan tanára volt. Műve: Western Himalaya and Tibet (London 1852).

8. *T., William,* l. *Kelvin lord.*

Thomson-effektus, hőmérsékváltozások, ha elektromos áramot dróton vezetünk át, amely drótnak részei különböző melegek. Rézben a csökkenő hőmérsékkel egyértelműen keringő áram melegeti, az ellenkező pedig hideget okoz. Vas ellenkezően viselkedik.

Thomson-féle elektrométer, l. *Elektrométer.*

Thomson-féle elektromos izzító, l. *Elektromos izzítás.*

Thomsonit (vagy *Comptonit* ásv.), *kalciumzeolit* $2CaAl_2(SiO_4)_2 + 5H_2O$; fehér üvegfényű, jól hasadó rombos oszlopok, kéveszerű, legyezős halmazok. Bazaltok és fonolitok üregeiben gyakori: Csehország; Vezuv; a Cyclop- és a Fär-öer-szigetek (ú. n. *Faröelit*); Island (ú. n. *Karfosztilbit*); a *Felső-tó* (u. n. *Lintonit*); Antrimszigetén (*Chalilith*). Az andezitokban, Selmecz vidékén elvétve.

Thonon-les-Bains (ejtsd: tonoñ le beñ), város a genfi tó D.-i partján, Haute-Savoie francia départementban, (1911) 7232 lak. La tersoie szénsavas forrásvize (12°) fürdőintézetébe van bevezetve. XV. sz.-beli templommal. T. egykor Chablais fővárosa és a szavójai herceg székhelye volt. 2 km.-re T.-tól van a VIII. Amadeus hercegtől (V. Felix pápa) épített Ripaille várkastély.

Thonuzoba (*Thonuz apa*), besenyő vezér, népével még Taksony idejében költözött be s a Tisza bal partján, Abád környékén telepedett le. Szent István idejében visszautasította a kereszténység fölvételét s halála után őt feleségével együtt pogány módra temették el az abádi rév mellé. Fiuk Örkönd (Urkund) azonban megkeresztelkedett. Thonuz apától származott a Tomaj-nemzetség (l. o.), amelynek tagjai közt még 1292. is találunk Thonuz és Urkund nevűt.

Thopla (*Thopul*), Magyarország középkori földrajzában a. m. a *Tapoly* folyó.

Thór (*Thórr*), a skandináv mitológia alakja, a mennydörgés istene, Ódhin és Jordh fia. Nagy erejű, fiatalos istenség, fegyvere és jelképe a Mjolnir nevű kalapács, békében áldást hozó, harcban pusztító s amely mindig visszarepült az isten kezébe. T. sokat harcol az óriásokkal. Felesége Sif (l. o.). A világ végekor megöli a Midhgardh kigyót, de ennek mérges lehellete az ő halálát is okozza. T. rendkívül népszerű istensége volt a skandinávoknak, a háznak és családnak védője; a csütörtök (ó-skand. *thórsdagr*, ném. *Donnerstag*) ő neki volt szentelve.

Thora, l. *Tóra.*

Thoracici (állat), a mellparás halak (*Pisces thoracici*) gyüjtőneve; még *Linnétől* származik. L. *Halak.*

Thoracocentesis (görög), a mellkas üregének csapolása oly célból, hogy a benne felhalmozódott kóros folyadékot (savó, geny, vér) onnét kieresszük. L. *Mellhártyagyuladás.*

Thoracomelus, parazita torzszülött, amely az egyén melléről lóg le.

Thoracometer (gör.-lat), a mellkas körfogatának mérésére szolgáló eszköz.

Thoracopagos, kettős torz; a mellen összenőtt iker.

Thoracoplastica (gör.), a mellkas merev falának mozgóvátétele a bordák átvágása vagy kiirtása által oly célból, hogy a zsugorodott tüdő és a mellkas-fal között támadt üreget eltüntessük vagy hogy a kóros tüdőt kívülről összenyomhassuk.

Thoracostraca (állat), a magasabbrendű rákok (*Malacostraca*) egy csoportja. L. *Rákok.*

Thoracotomia, a mellüreg műtéti megnyitása vagy azért, hogy a benne lévő folyadékot lebocsássák, vagy hogy a benne lévő szervek hozzáférhetők legyenek.

Thorax, l. *Mellkas* és *Tor.*

Thorbecke, 1. *Heinrich,* német arabista, szül. Meiningenben 1837 márc. 14., megh. Mannheimban 1890 jan. 3. 1868-ban Heidelbergben, 1887. Halléban egyetemi tanár; leginkább az arab filológia és különösen a régi arab költészet irodalma terén

ismerték el vezető tekintélyét. Legjelentékenyebb munkái: Antarah, ein vorislamitischer Dichter (Heidelberg 1867); Al-Harîris-Durrat-al-Gawwâsz (Leipzig 1871); Al-Aschas Lobgedicht auf Muhammad (Morgenländische Forschungen, u. o. 1875); Ibn Duraids Kitab al-malâhin (Heidelberg 1882); Die Muffaddalijat (Leipzig 1885); Mihail Sabbâgs Grammatik der arabischen Umgangssprache in Syrien und Aegypten (Stassburg 1886). A Tabari (l. o.) An nalaseinek kiadásában is egy kötettel részt vett.

2. *T., Jan Rudolf*, hollandi államférfiú, szül. Zwolleban 1798 jan. 15., megh. Hágában 1872 jún. 4. A genti, majd a leideni főiskolán tanított, 1840 óta tagja volt a hollandi képviselőháznak, hol néhány hívével pártot alapított az alkotmány megreformálására, ami azonban csak 1848. sikerült. Ezután 3 ízben (1849—53, 1862—66 és 1871—72) volt miniszterelnök és belügyminiszter. Ő valósította meg az új közigazgatást és a középiskolai törvényt. 1876-ban Amsterdamban szobrot emeltek emlékének. Beszédeinek legújabb kiadása Leidenben jelent meg 1900 óta. V. ö. *Levy*, Jan Rud. T. (Haga 1876).

Thoré, *Théophile*, francia író, írói nevén *Willem Burger*, szül. La Flèche-ben 1807., megh. Párisban 1869. Eleinte ügyvéd volt, majd résztvett az 1830. évi forradalomban és a La Démocratie c. lapot alapította. Nagy szerepet játszott az 1848-ik évi forradalomban is. 1852-ben távollétében halálraítélték, mire 1859-ig külföldön, főleg Hollandiában élt. Már 1832-től tudósításokat írt a párisi Szalonokról lapokba és azok 1844—48. összegyűjtve is megjelentek; különösen jelentékenyek azonban amadolgozatai, amelyek 1857-től haláláig hollandi művészekről és képtárakról különböző lapokban megjelentek és erősen előmozdították a hollandi művészet helyes értékelését. Könyvalakban jelent meg: Les musées de la Hollande (Paris I. 1858, II. 1860).

Thoreau (ejtsd: szorro), *Henry David*, amerikai író, szül. Concordban 1817 júl 12., megh. 1862 máj. 6. Tanító volt, 1845. visszavonult a Walden-tó mellé s ott élt élete végéig, maga művelvén földjét. Műveit a természet élénk megfigyelése és szeretete, valamint költői természet-filozófia hatja át és serkentőleg hatott azokra az amerikai írókra, akik szépirodalmi munkáikban a természet életének jelenségeit szerepeltetik. Életét leírja a *Walden*, or life in the woods (1855) című könyvében; németre is lefordították. Összegyűjtött művei megjelentek 11 köt. Bostonban (1893); ezenkívül kiadták még hátrahagyott műveiből: Poëms of nature (1895); Familiars letters és Journal (1905).

Thoren, *Otto von*, osztrák festő, szül. Bécsben 1828., megh. Párisban 1889 júl. 14. Mint katonatiszt résztvett a magyar szabadságharc elleni hadjáratban, aztán hosszabb ideig Velencében tartózkodott, Brüsszelben és Párisban tanult. Művei közül legnagyobb elismerést arattak állatképei, amelyek közül kettő a budapesti Szépművészeti Muzeum tulajdonában van.

Thoresen, *Magdalene*, norvég írónő, szül. Fredericiában (Dánia) 1819 jún. 3., megh. 1903 márc. 28. Kopenhágában. 1844-ben Bergenben férjhez ment Hans Conrad T. evang. lelkészhez. Férje házában gyakran megfordult Ibsen, későbbi veje és Björnson. Ezek hatása alatt és biztatására elbeszélő és drámai műveket kezdett írni, amelyek háttere a zord norvég természet és tárgyukat rendszerint a zárkózott norvég nép életéből veszik. Legismertebb Signes Historie (Signe története, 1864) és elbeszéléseinek Fortaellinger c. a. megjelent gyűjteménye. Életrajzát megírta Clara *Bergsöe*, Kopenhága 1904.

Thorgut, török kalóz, l. *Dragut*.

Thorhout, belga város, l. *Thourout*.

Thorianit (ásv.), l. *Torianit*.

Thorild, *Tomas*, svéd író, szül. Svarteborgban (Bohuslän) 1759 ápr. 18., megh. Greifswaldban 1808. Nem annyira költői műveivel, mint szenvedélyes kritikai munkáival a svéd irodalom fejlődésére nagy hatással volt. Első műveit Kellgren megtámadta, mire Kritik över kritiker, med utkast till en lagstifning i snillets värld (Bírálat a bírálók felett, egyszersmind kísérlet a szellemi világ törvényeinek megállapítására, 1791—92) c. híres polemikus művét írta meg. Szabadelvű eszméi és iratai miatt 1795. Svédországból száműzetve, Greifswaldban tanár és könyvtárnok lett és ott töltötte élete hátralevő részét. Passionerna (1783) és Maximum, síve archimetria c. filozófiai költeményei ma is híresek.

Thorit (ásv.), l. *Torit*.

Thorium, l. *Tórium*.

Thorkalapács, kis, vert ezüstből készült kalapács, amelyet mint Thor isten szimbolumát a középkorban az északi germán népeknél láncrafüggesztve a nyakon amulettként viseltek. Ilyen kalapácsok rúnafeliratok köveibe vésve is előfordulnak, ahol az a céljuk, hogy a köveket védjék és megőrizzék.

Thorma *János*, festő, szül. Halason 1870 ápr. 24. A budapesti Mintarajziskolában, azután Münchenben és Párisban tanult s a *Szenvedők* c. képével már 1894. mention honorablet kapott a párisi Szalonban. 1896-ban kiállította Budapesten *Az aradi vértanuk* c. nagyméretű képét, amellyel rendkívüli sikert aratott. A nagy művet politikai okokból csak egy évtized mulva állíthatta ki a Műcsarnokban, ahol azt a Vaszary-díjjal tüntették ki. 1896-ban Nagybányára költözött s kieszközölte, hogy Hollósyt müncheni iskolájával nyárra Nagybányára hívják. 1901-ben, mikor Hollósy végleg elment Nagybányáról, Ferenczyvel, Rétivel és Iványi-Grünwalddal megalapította a nagybányai szabad festő-iskolát. A nagybányai művészek nehányával illusztrálta Kiss Józsefnek a Révai Testvérek kiadásában megjelent költemény-albumát. 1899-ben kiadta Nagybányán *A művészeti nevelésről* szóló értékes tanulmányát. 1903-ban *Október elseje* című képére Budapesten a Lipótvárosi Kaszinó díját, ugyanerre 1904. St.-Louisban (Északamerikai Egyesült-Államok) az első osztályú, 1905. Münchenben szintén az első osztályú aranyérmet kapta (Szépművészeti Muzeum.). *Talpra magyar* c. képe befejezetlen maradt, ezt a román megszállás előtt megőrzés végett 1918. a debreceni Kollegium könyvtárában helyezte el.

Thorn (*Torun*), az ugyanily nevű járás székhelye és vár Marienwerder volt porosz kerületben,

Nyugat-Poroszországban, (1921) 39,419 lak., gép-, szappan-, csokoládé-, szesz-, ecetgyártással, őrlő- és fűrészmalmokkal, sörgyárakkal; élénk gabona-, fa-, bor-, szén-, gyarmat-, vasárukereskedéssel és állatvásárokkal; folyami kikötővel; körfalakkal és erődítményekkel. Az ó- és újvárosban a legjelentékenyebb épületek: a kat. Szt. Jánosról elnevezett templom Koppernikus legrégibb képével; a városház művészi ajtókkal és fontos levéltárral; Koppernikus és Bismarck szobraival. T. városát 1231. a német lovagrend alapította és német bevándorlókkal népesítette be. 1454-ben a város a lengyel királynak meghódolt. A katolikusok és protestánsok közti viszályok alkalmával az utóbbiak a jezsuita-kollégiumot lerombolták, amiért a lengyel kormány erősen üldözte az evangelikusokat. Lengyelország második felosztása után T. Poroszország hatalmába, a tilsiti béke következtében pedig a varsói nagyhercegségnek jutott; a bécsi béke visszaadta Poroszországnak, míg 1919. az újonnan feltámasztott Lengyelországnak jutott birtokába.

Thornaby on Tees (ejtsd: tornébi on tísz), város Yorkshire angol conntyban, (1920) 19,826 lak., vas-, gép- és hajógyártás, malomipar.

Thornhill, *James, Sir*, angol festő, szül. Melcolme Regisben 1676., megh. u. o. 1734 máj. 13. Highmore tanítványa, Rubens és Lebrun hatása alatt állott és noha nem volt jelentékeny művész, mint az első, aki az angol festők közül a nagy történeti festést művelte, igen nagyra tartották és sok megbízásban részesítették. Tőle valók a Pál apostol életét ábrázoló képek a londoni Szt. Pál-templom kupolájában, III. Vilmos életét ábrázoló képsorozat a greenwichi kórház csarnokában. Blenheimben, Hampton Courtban, Oxfordban is festett.

Thornton, sziget, l. *Karolina-sziget*.

Thornycroft, *Hamo*, angol szobrász, szül. Londonban 1850 márc. 8. Atyjának *Thomas* T.-nak volt tanítványa, azután Olaszországban folytatta tanulmányait. Kiváló művei: A sebesült harcos megmentése (1875); Teucer, az íjjász (1881, London, Tate-Gallery); Az arató; A magvető; Táncosnő; Thomas Gray költő emléke a cambridgei Pembroke Collegeben; Coleridge mellszobra a Westminster apátságban; Gordon tábornok emlékszobra Londonban stb.

Thoroddsen, *Thorvaldur*, izlandi geológus és geografus, szül. Flatey-szigeten (Izlandtól É.-Ny.-ra) 1855 jún. 6., megh. Kopenhágában 1921 szept. 28. 1880-ban Módrunwalla északizlandi városban reáliskolai tanár lett. 1882-ben megkezdte Izland rendszeres átkutatását, míg 1898. a sziget geológiai és földrajzi fölvételét teljesen befejezte. Nagyobb művei: Landfrädissaga Islands 1892—1904 között 4 kötet (Kopenhága), az izlandi geográfia történetével foglalkozik, azután Vulkaner og Jordskjälv paa Island (1897); Lysing Islands (1900); Grundriss der Geographie und Geologie Islands (Petermanns Mitteilungen Gota 1906). Igen becses térképet adott a szigetről Geological map of Iceland (Kopenhága 1901) címen.

Thoro et mensa, l. *Mensa et thoro*.

Thoroxid, l. *Tórium*.

Thorpe (ejtsd: szorp), *Benjamin*, angol író, szül. 1782., megh. Chipvickben 1870 júl. 23. Főleg angolszász nyelvészettel és irodalommal foglalkozott. Főbb művei: Ancient laws and instutites of the Anglo-Saxon kings (1840); Analecta Anglo-Saxonica (1846); Beowulf (1855); Anglo-Saxon Chronicle (1861).

Thórr, l. *Thór*.

Thorshavn, Strömö-sziget főhelye, l. *Färöer*.

Thorsöe, *Alexander*, dán történettudós, szül. Heilsben (Schleswig) 1840 márc. 17. Alapos levéltári kutatáson felépülő történelmi művei közül a leghíresebbek: Den danske Stats Historie 1800—1848 (A dán állam története 1800—1848, 2 köt. Kopenhága 1873); Kong Frederik VII's Regering (VII. Frigyes dán király uralkodásának története, u. o. 1884); Vort Aarhundredes Historie (A XIX. század története, u. o. 1895).

Thorsteinsson, *Steingrimur*, izlandi költő, szül. Arnarstapiban 1831 máj. 19., megh. Reykjavikban 1913 aug. 21. Az izlandi irodalom egyik legnagyobb lirikusa, aki úgy eredeti költészetével, mint a görög, latin, ind, nyugateurópai, főkép német lirai költészet művészi átültetésével tünt ki. Ő alapította az «Idunn» c. izlandi irodalmi folyóiratot is.

Thortveitit (ásv.), skandium-yttrium-szilikát $(Sc,Y)_2Si_2O_7$. Zöldesszürke 30 cm.-nyi jól hasadó rombos prizmák és ikrek; üveg- v. gyémántfényű, átlátszó, áttetsző. Norvégia (Ljosland, Sätersdalen) pragmatit-teléreiben.

Thorwaldsen, *Bertel*, dán szobrász, szül. Kopenhágában 1770 nov. 19., megh. u. o. 184; márc. 24. Már 11 éves korában a kopenhágai művészeti akadémia növendéke lett, utóbb olaszországi ösztöndíjban részesült és 1797. érkezett Rómába, hol főleg Carstens hatása alatt a klasszikus művészetet Winckelmann szellemében tanulmányozta és Canova mellett a klasszicizmusnak csakhamar legkiválóbb, annál szigorúbb képviselője lett. Első nagy szobra: Jason az aranygyapjúval, melynek mintája 1801. készült el. Ezt követték 1805. Bacchus, Ganymedes Jupiter sasával, Apolló és az almát tartó Vénusz szobrai, majd négy domborm ű: Ámor az oroszlánszelidítő, Vénusz születése, A méh megcsípi Ámort és Mercurius átadja Bacchust Inónak, amelyek mintegy előtanulmányul szolgáltak egyik leghíresebb művéhez, a Nagy Sándor bevonulását Babilonba ábrázoló nagy domborművű frízhez (1812), amelyet Napoleon rendelt meg a római Qurinali palota számára (később márványból a Carlotta-villában a Como-tó mellett, 1828 és a Kopenhága melletti Christiansborgban, 1812). 1815-ből való reprodukciókban rendkívül elterjedt két domborműve: az Éj és a Reggel. Állandóan Rómában élt, de hazájában is több ízben járt és a kopenhágai Fruekirke számára megtervezte Krisztus és a 12 apostol nagy márványszobrait, amelyek közül a híres Krisztus sajátkezű műve, míg az apostolok szobrait vázlatai alapján tanítványai készítették el. A következő évek legkiválóbb művei: Kopernikus emlékszobra Varsóban (1830), VII. Pius pápa síremléke a római Szt. Péter-templomban, Leuchtenberg herceg síremléke a Michaelskircheben Münchenben és I. Miksa bajor választó fejedelem lovasszobra u. o., Gutenberg emlékszobra Mainzban,

Schilleré Stuttgartban, IV. Keresztély dán király bronzszobra a roeskildei székesegyházban stb. Hagyatékából épült fel Kopenhágában a T.-muzeum, amely összes műveit részben eredetiben, részben öntvényekben tartalmazza. T. mint a klasszicizmus neo-hellén irányának legkövetkezetesebb, Canovánál szigorúbb képviselője kivált a germán országok szobrászatára nagy befolyást gyakorolt. Tanítványai közül a legkiválóbbak: Bissen, Emil Wolff, Rudolf Schadow, Schwanthaler, Tenerani stb. V. ö. *Thiele* (Leipzig 1832—34 és u. o. 1852—56); *S. Müller* (Kopenhága, 1890—1893); *Lange* (Berlin, 1894); *Plon* (Paris, 2. kiad. 1877); *Rosenberg* (Bielefeld-Leipzig 1896) monográfiait.

Thot.

Thos (állat), l. *Sakál.*

Thot, ókori egyiptomi isten, az időszámítás, az írás és az értelem istene. Szent állata az ibisz. Ibiszfejű istenként van ábrázolva az Atef-koronával v. a holdkoronggal a fején; utóbbi esetben az írótáblát és az íróvesszőt tartja kezeiben, gyakran a csipkés pálmalevelet, az időszakonként visszatérő időkörök szimbolumát. (L. az *ábrát*). Ő az államszervezetnek, a tudományoknak és szépművészeteknek megalapítója, az alvilágban lévő holtak vezérlője és megvédelmezője.

Thót *Ferenc*, filozófiai író, szül. Ráczújfehértón 1817 ápr. 6., megh. Debreczenben 1909 márc. Iskoláit Debreczenben végezte, majd Berlinben hallgatott filozófiát. 1850 óta a debreczeni kollégium tanára volt. Munkája: *A bölcsészet története* (3 köt., 1872—1884).

Thou (ejtsd: tú), *Jacques Auguste de*, latinos nevén *Thuanus*, francia államférfiú és történetíró, szül. Párisban 1553 okt. 8., megh. u. o. 1617 máj. 7. III. Henrik befolyásos tanácsadója volt, IV. Henrik 1594. a párisi parlament (főtörvényszék) alelnökévé nevezte ki. Nevezetes történeti műve: Historia mei temporis 1643—1607 (Paris, 1604—20) teljesen csak halála után jelent meg. Ebben pártatlan igazságszeretettel adja elő a francia vallásháborúk történetét, mégis azzal vádolták, hogy a hugenottáknak kedvez, mire T. egy igazoló művet írt: Thuani commentarius de vita sua, libri IV. címen (Orléans 1620). Fia, *François Auguste* (szül. 1607., megh. Lyonban. 1642 szept. 12.) szintén magasabb hivatalokat viselt, de mivel része volt *Cinq-Mars* (l. o.) összeesküvésében. Richelieu lefejeztette. V. ö. *Harrisse*, Le président de T. et ses descendants (Paris, 1905).

Thouars v. *P. T.* latin növénynév után *du Petit-T.* L. M. A. nevének jelölése. Szül. Boumois várában (Anjou), beutazta a Maszkarénákat meg Madagaszkárt, megh. Párisban 1831. A délafrikai szigetek flóráját meg a gyümölcsfákat ismertette.

Thouet (ejtsd: tué), a Loire 140 km. hosszú, 24 km.-nyire hajózható bal mellékfolyója Délnyugat-Franciaországban.

Thoulet-oldat, l. *Nehéz folyadékok.*

Thourout (ejtsd: turú), város Nyugat-Flandria belga tartományban, (1920) 11,098 lak., posztó-, vászonszövéssel, bőrgyártással.

Thouvenel (ejtsd: túvnel), *Edouard Antoine*, francia államférfiú, szül. Verdunben 1818 nov. 11., megh. Párisban 1866 okt. 19. Ifjúkori keleti utazásáról könyvet írt: La Hongrie et Valachie (1840) címen. 1848—50-ben athéni követ, 1855—59. konstantinápolyi nagykövet, 1860—62. külügyminiszter volt. Érdekes iratait fia, *Léon* T. adta ki. Nevezetesebbek: Le secret de l'empereur (Paris 1889, 2 köt.); La Grèce du roi Othon (u. o. 1890); Nicolas I. et Napoleon III. (u. o. 1891); Épisodes d'histoire contemporaine (1892); Trois années de la question d'Orient 1856—59 (1897); Pages de l'histoire du second empire (1903).

Thouvenin-puska, l. *Pecekfegyver.*

Thököly-család (*késmárki*). A család eredete ismeretlen. Legelső őse e családnak *Sebestyén*, aki a régi késmárki monda szerint lókereskedő volt. Őse lett volna *János*, ki 1446. királyi zászlótartó volt, ennek fia *Lipót*, ennek fia *Ferenc* s unokája *Sebestyén* 1569 körül vagyonos kereskedő volt Nagyszombatban. 1572-ben fiával és testvérével együtt felvétetett a nemesek sorába *tekelházi* előnévvel, de üzleteit azért még tovább folytatta. 1578-ban megvette a Fuggeroktól Vöröskőt százezer tallérért, Rudolf király azonban nem hagyta jóvá a vételt, de megigérte, hogy ha más jószágot vesz, még pénzzel is fogja segíteni. Ez időtájban első neje meghalt s 1580. nőül vette nagylucsei Dóczy Gábor leányát *Zsuzsannát*. E házasság révén a Dóczyak, Forgáchok s Nyáriak előkelő családjába jutott. Ügyességével megszerezte a Laszky Albert által nála még 1579-ben elzálogosított késmárki és savniki uradalmakat. Résztvett Győr ostromában. 1598-ban báróságot nyert. Később Bocskay híve lett, a bécsi béke előkészítésében is részt vett mint Bocskay kiküldöttje. A T.-család férfiágában *Imrével* halt ki. nőágon ennek leányaiban. — *I. István*. Sebestyén fia, szül. 1581 dec. 12., megh. 1651 nov. 8. Beutazta egész Nyugat-Európát. Első neje meghalván, 1620-ban elvette Thurzó György nádor leányát Katalint, kivel az árvai vár és uradalom reá szállt. II. Ferdinándnak oly hű alattvalója volt, hogy inkább veszni hagyta 70,000 forinton vásárolt boldogkeresztúri uradalmát, mintsem hogy Bethlenhez álljon. — *II. István*, az előbbinek fia, szül. 1623 febr. 5. 1654-ben grófi címet nyert s később Árva vm. örökös főispánja lett. A rátóti Gyulaffy Máriával (iktári Bethlen Mária leánya) való házassága után Erdélyben is nagyértékű birtokokra tett szert. Wesselényinek és Nádasdynak meghitt barátja volt, kiknek terveit tetemes pénzösszeggel igyekezett elősegíteni, fia volt T. Imre. — *T. Zsigmond*, az előbbinek testvére,

A Thököly-család címere.

szül. 1618., megh. 1678. Savnik várát és uradalmát örökölte. III. Ferdinánd tanácsosa, a kir. tábla birája s egy ízben nádorjelölt. Midőn az összeesküvőkkel való egyetértéssel gyanusították, savniki uradalmát az ottani apátság részére a kir. ügyésznek bocsátotta át, maga pedig a kat. hitre tért.

T. Imre, II. István fia, szül. Késmárkon 1657 szept. 25., megh. izmidi birtokán (Kis-Ázsia) 1705 szept. 13. Nyolc éves korában Apafi Mihály kinevezte Máramaros vármegye főispánjává; nevében az adminisztrátorságot Teleki Mihály vitte. Atyja tíz éves korában az 1667. megnyilt eperjesi lutheránus kollégiumba küldte, ahonnan azonban a beállott zavaros viszonyok miatt csakhamar haza hozatta. 1670 nov. az ostrom alá fogott Árva várából a liptóvármegyei Likava várába, onnan atyja halála után dec. 4. Erdélybe menekült Apafi fejedelem védelme alá. Itten gyakran érintkezett a magyar menekültekkel. Magyarországi birtokait lefoglalta ugyan a kamara, de anyai nagybátyjától, Rhédei Ferenctől máramarosi uradalmait örökölve, nagy vagyonhoz jutott. Az I. Lipót alkotmányt és vallásszabadságot tipró uralkodása által előidézett elégedetlenség ez időben érte el tetőpontját. Midőn 1672. az elégületlenek és menekültek száma már 15,000-re ment, a Felvidékre törtek, de Kopp tábornok legyőzte seregüket. Ekkor Lipót 1673 febr. 27. felfüggesztette az alkotmányt és Ampringen János Gáspárt teljhatalmú kormányzóvá nevezte ki. Pozsonyban vértörvényszéket állítottak fel. (L. *Pozsonyi vértörvényszék.*) A felkelők, támaszkodva XIV. Lajos francia király biztatására is, megkezdték a harcot, mire Lipót tanácskozást hivott össze Pozsonyba a béke helyreállítása végett; de az ügyetlen és gőgös Hocher megsemmisítette a reményeket. A harc újra megindult s a népszerűtlen Teleki helyébe a még akkor csak 21 éves T.-t választották vezérül, aki már előbb is részt vett a főlkelők harcában. Ekkor kezdődik fontos szerepe hazánk történelmében. A protestánsok csakhamar mind hozzá csatlakoztak. Rövid idő alatt Felső-Magyarországot a bányavárosokkal együtt elfoglalta. A bányavárosokban nagy mennyiségű aranyra és ezüstre tett szert, melyekből a maga nevére (pro libertate et justitia) pénzt veretett. 1680 nyarán Késmárkot és Lőcsét is elfoglalta. 1681 ápr. Lipót Sopronba országgyűlést hivott össze, ez azonban eredménytelen volt. Még be sem fejezték, midőn T. ismét megkezdte a háborút. Apafi tizezer és a nagyváradi pasa hétezer emberrel segítette. Elfoglalta Nagykállót, Böszörményt. Ezután fegyverszünetet kötött s 1682 jún. 15. megesküdött Zrínyi Ilonával, I. Rákóczi Ferenc özvegyével. Miután a soproni országgyűlés az 1681-iki alkotmányt nagyjából visszaállította: emiatt igen sokan visszatértek Lipóthoz. Ilyen körülmények közt T. ismét a szultánhoz fordult, vele szerződést kötött, melyben a szultán őt elismeri Felső-Magyarország fejedelmének, megígéri, hogy minden erejével segíteni fogja, viszont T. és utódai évi 40,000 arany adót tartoznak fizetni a szultánnak. Miután T. a francia királytól is újabb segélyt nyert, 1682 júl. a háborút megkezdte. Elfoglalja Kassát, Eperjest, majd az egész Felső-Magyarországot a bányavárosokkal, ismét pénzt veretsz hatalmát egész a Vágig terjeszti. A szultán királynak kiáltatja ki, de ezt el nem fogadván, csak Magyarország fejedelme és kormányzója lett. 1683-ban országgyűlést hív össze Kassára, ott azonban már a rendek egy része bizalmatlan iránta. A rendek mindenekelőtt azt kívánták tudni, vajjon nem áldoztatott-e fel a török pártfogásért az ország függetlensége? T. megtagadván a választ, a rendek nem szavazták meg sem a személyes felkelést, sem a kívánt adót, úgy hogy T.-nek önkényesen kellett az adót kivetnie és csak erőszakkal hajthatta be. E közben a török ismét készülődött Magyarország ellen. 1683 tavaszán a nagyvezir, Kara Musztafa, akadálytalanúl haladt előre Bécsig, melyet hét hétig sikertelenül ostromolt, ekkor azonban Sobieski János és Lotharingiai Károly egyesült hadserege teljesen szétverte az óriási török sereget, a hadjáratban részvevő T.-t pedig Pozsonynál győzték le. A nagyvezir serege romjaival Győrig futott, ahonnan a szultánt értesítette vereségéről, melynek okául Ibrahim budai pasát és T.-t tüntette fel, aki, hogy tisztázza magát a vád alól, Drinápolyba sietett a szultánhoz. T. Sobieski János útján lépéseket tett Lipótnál a kiegyezésre; megígérte, hogy leteszi a fegyvert, ha Lipót a vallásszabadságot biztosítja és hercegi címet ad neki a 13 északkeleti vármegyével együtt. Lipót azonban feltétlen megadást kívánt. T. ezután tovább folytatta a harcot, 1685 tavaszán Ungvár alól visszaverte Schultz tábornokot, de ezután többször megverték s Eperjesnél majd elfogták. Segítséget nemcsak hogy nem nyert a törököktől, hanem ezek, midőn Váradra ment, elfogták és vasra verve küldték Belgrádba. Az elfogatás oka az, hogy a török neszét vette T.-nek a császárral való alkudozásáról. Elfogatásának hire a felkelők nagy részét Lipóthoz vezette s ezek már részt vettek Buda visszavívásában. Lipót, hogy T. újabb támadásai ellen biztosítsa magát, Apafival titkos szerződést kötött, mely szerint Apafi a törököt és T.-t nem segíti, esetleg, ha titkon is, segíti a császáriakat s ennek fejében, ha a törököt Magyarországból kiűzik, Lipót kötelezi magát, hogy Erdélyt minden régi jogaiban meghagyja, Apafi Mihályt és fiát elismeri Erdély törvényes fejedelmeinek s haláluk után Erdély szabadon választhatja fejedelmét. T.-t 1686. a szultán szabadon bocsájtotta s 9000 emberből álló sereget adott neki. T. azonban nem igen talált támogatásra; emellett a törökök ismét annyira bizalmatlanok voltak hozzá, hogy 1687. ismét elfogták és Konstantinápolyba vitték. Eközben a császáriak Magyarországot végkép meghódították. 1683 jan. 14. Munkácsot is bevették s Zrinyi Ilonát gyermekeivel együtt Bécsbe vitették. T. visszatérvén Konstantinápolyból, kiáltványt intézett a magyar nemzethez, de alig tudott összehozni 8000 embert, kiket Heister tábornok Nagyváradnál teljesen szétvert. Apafi halála után a szultán erdélyi fejedelemmé avatta s ekkor 16,000 emberrel Erdélybe sietett s a Heisterrel egyesült Teleki Mihály hadait 1690 szept. Zernyestnél megverte; maga Heister is fogságba esett s 1692. Zrinyi Ilonával cserélték ki. E győzelme után T. az erdélyi rendeket a ke-

rosztényszigeti (Szeben vm.) gyülésre hívta össze, ahol magát erdélyi fejedelemmé választatta. Lajos badeni herceg hadai elől Oláhországba vonult, de midőn Köprili Musztafa seregei Magyarországon ismét győztek, visszament Erdélybe. 1691-ben győzelmesen harcolt Ágoston hannoveri herceg seregével szemben, de a rossz időjárás miatt ismét Oláhországba vonult vissza. A Diploma Leopoldianum (l. o.) kiadása után T. végleg elvesztette Erdélyt. A töröknek szalánkameni nagy veresége alkalmával a török lovasságot vezényelte s ezután is részt vett a töröknek Ausztria elleni hadjárataiban, amelyek a török folytonos gyengüléséről tettek tanuságot. Az 1697 szept. 11-iki nagy zentai ütközet után a szultánnal együtt Törökországba menekült. A hosszú háború miatt végkép kimerült mindkét fél által óhajtott béketárgyalásokban T. a török követ által igyekezett érdekeit képviseltetni, de midőn ez látta, hogy ezzel a porta érdekeit veszélyezteti, megszünt T. érdekeinek szószólója lenni. A békét 1699 jan. 26. meg is kötötték s T.-t párthíveivel együtt számüzték. T. híveivel, mintegy 1400 emberrel, Törökországban maradt. A következő évben még egy utolsó kísérletet tett fejedelmi méltósága visszanyerésére, de sikertelenül. Ezután nejével, Zrinyi Ilonával együtt Konstantinápoly Galata nevű külvárosában élt. Még megérte mostoha fiának, II. Rákóczi Ferencnek felkelését, arra azonban már semmi befolyással sem volt. A portától 1695 óta tekintélyes kegydíjat húzott, majd birtokot és viddini gróf címet is kapott a szultántól. Hamvai az izmidi (nikomédiai) nagy örmény temetőben nyugodtak 1906-ig, amikor az országgyülés határozatából országos költségen nagy ünnepélyességgel hozták haza s temették el Késmárkon az ev. templomba.

Thracia, l. *Trákia*.

Thrändorf, *Ernst*, német pedagógus és teológus, szül. Gerában 1851 jan. 6. A vallástanitás reformját a modern pedagógika szellemében igyekszik létesiteni. Jelesebb müvei: Der Religionsunterricht auf der Oberstufe der Volksschule (5 kiad., 1912); Allgemeine Methodik des Religionsunterrichts (Langensalza 5 kiad., 1912); Beiträge zur Methodik des Religionsunterrichts an höheren Schulen (Dresden 1905—10, 3 r.).

Thrasaëtus harpyia (állat), l. *Hárpia*.

Thrasea Paetus, római szenátor és stoikus bölcselő Nero korában. Független és büszke gondolkodásáért halállal lakolt. L. *Arria*.

Thraso, Terentius «Eunuchus» c. vígjátékában a dicsekvő katona neve; innen *thrasoi* a. m. dicsekvő, hetvenkedő.

Thrasybulos, athéni hadvezér, Kr. e. 411. mint egy hajóhad vezére keresztülvitte Athénben Alkibiades visszahívását. Midőn Spárta parancsára 404. Athénben oligarchikus kormány alakult, T. számkivetésbe ment Tébába, honnan barátaival 403. Attikába tört, a 30 zsarnokot Athénből elkergette és visszaállitotta a régi demokratikus alkotmányt. 391-ben visszaszerezte Athén tekintélyét Bizáncban és a szigeteken. A köznép sok pénzt várt T. sikereitől, de reményében csalódva és attól tartva, hogy kényúri hatalomra tör, vádat emelt ellene. Azonban T. 388. egy Aspendos városából való kitörés alkalmával elesett és így megszabadult az elitélés szégyenétől.

Thrasymachos, chalkedoni eredetű athéni szofiszta, a művészi próza egyik megalapítója a Kr. e. 5. század elején; Platon államában és Phaidrosában mint magával eltelt mindentudót szerepelteti. Töredékeit közli *Diels*, Die Fragmente der Vorsokratiker (Berlin 1907, II. k. 573 l.).

Thraulit, l. *Hisingerit*.

Thraupis (állat), l. *Tangarák*.

Thread (ejtsd: thredd), angol fonalmérték. Pamutfonalnál = $1^1/_2$ yard = 1·371 m. Len és kenderfonalnál = $2^1/_2$ yard = 2·285 m.

Three Brothers, hegycsúcs, l. *Yosemite Valley*.

Three Rivers (ejtsd: thri riversz, *Trois Rivières*), város, püspöki székhely Quebec kanadai tartományban, (1921) 22,314 lak., vasipar- és fakereskedéssel.

Thrénodia v. *thrénos*, a régi görögöknél holtak fölött elkesergett, fuvolával kisért gyászének. A görög tragédiában gyakori, sőt már Homerosnál is előfordul.

Thridax a. m. *Lactucarium* (l. o.).

Thrinakia, Homeros Odysseiájában szereplő mesés sziget, amelyen Helios (a napisten) tulkai legeltek. Odysseus társai éhségükben levágtak belőlük, ezért kellett aztán elveszniök. Szicíliával szokták azonosítani.

Thripisz, egyiptomi istennő a gör. időkből, mint pl. helyi elnevezése az akhmini Izisnek.

Thrips (állat), l. *Thysanoptera*.

Thrips cerealium (állat), l. *Gabona-tripsz*.

Thrombin, l. *Vér*.

Thromboarteriitis, *thrombophlebitis*, l. *Vérérmegbetegedések*.

Thrombocyták (gör.), vérlemezkék, l. *Vér*.

Thrombogén, l. *Vér*.

Thrombokinase, l. *Vér*.

Thrombolith (ásv.), l. *Trombolit*.

Thrombosis, *thrombus*, l. *Trombózis*.

Thronatiszka, folyó, l. *Flint*, 4.

Throndhjem (*Drontheim*), norvég város és Söndre-T. kerület (18,621 km² ter., (1920) 147,827 lak.) székhelye, a róla elnevezett fjord D.-i partján, (1920) 54,520 lak., jelentős iparral és kereskedéssel. Mint régi kultúrvárosnak, több tudományos és művészeti intézménye van. A félszigetet, amelyen a város épült, keskeny szoros köti össze a kontinenssel. Régi, XI. századból való székesegyházában koronázták meg a norvég királyokat. A várossal szemben van Munkholm nevű megerősített sziget. T.-t Nidaros néven 996. Olaf Tryggvason alapította és Szt. Olaf nagyobbította. A röskildei béke és 1718 után rövid ideig a svédeknek volt a birtokában.

Thrym (*Thrymr*), óriás, a skandináv mitológia alakja. Egy róla elnevezett eddai dal, a *Thrymskvidha* szerint ellopja és mélyen a föld alá rejti Thór isten kalapácsát s csak azzal a feltétellel akarja kiszolgáltatni, ha megkapja Freyja istennőt. Az ázok cselt eszelnek ki: magát Thórt öltöztetik fel menyasszonynak s mint ilyent viszik el T.-hez. Mikor aztán az álruhás Thór kézre keríti kalapácsát, agyonüti vele T.-et és egész faját. T. valószinüleg a téli viharok démona, aki a kala-

pácsot, azaz a villámot, a téli hónapok idején a föld mélyébe rejti.

Thryonomys *(nádi patkány,* (állat), a Csalipatkányok *(Octodontidae)* családjába tartozó emlősállat-nem. Az ide tartozó 4 afrikai faj zömök, patkányszerű állat, tompa orral, durva szőrözettel és merev sertékkel gyéren fedett rövid farkkal. Leggyakoribb faj a *közönséges nádi patkány (T. swinderianus* Temm.), amely Közép-Afrikának K.-i és Ny.-i részén a partok mentén, vizek közelében honos. A cukornád-ültetvényekben és a kukorica-földeken károkat okoz, ezért serényen üldözik. Húsa a malachoz hasonló ízű; megsütve eszik.

Thuanus, l. *Thou.*

Thua-tien, város, l. *Hué.*

Thuban, a Sárkány-csillagkép α csillaga vagy α Draconis; $2^2/_3$ nagyságrendű.

Thucydides, l. *Thukydides.*

Thudichum, *Friedrich Wolfgang Karl von,* német jogtudós, szül. Büdingenben 1831 nov. 18., megh. Wildbadban 1913 márc. 17. A giesseni és a tübingeni egyetemen tanított. Főbb munkái: Die Gau- und Markverfassung in Deutschland (Giessen 1860); Der altdeutsche Staat (u. o. 1862); Das Verfassungsrecht des Norddeutschen Bundes und des Deutschen Zollvereins (u. o. 1869—70, 2 rész); Deutsches Kirchenrecht des XIX. Jahrhunderts (Leipzig 1876—78, 2 köt.); Bismarcks parlamentarische Kaempfe und Siege (Stuttgart 1887—90, 2 rész); Femgericht und Inquisition (Giessen 1889); Geschichte des deutschen Privatrechts (Stuttgart 1894); Die Einführung der Reformation und die Religionsfrieden von 1552, 1555 und 1646 (Tübingen 1896); Kirchliche Fälschungen (Stuttgart, Berlin és Leipzig 1898—1906, 2 rész); Papsttum und Reformation im Mittelalter, 1143—1517 (Leipzig 1903); Die deutsche Reformation 1517—1537 (u. o. 1907, I. köt.). 1906 óta kiadta a Tübinger Studien für schwäbische und deutsche Rechtsgeschichte c. folyóiratot.

Thués-entre-Valls, fürdő, l. *Olette.*

Thueyts (ejtsd: tüé), község Ardéche francia départementban, óriási bazaltoszlopokon nyugvó fensíkon *(Pavé des Géants),* az Ardéche bal partján, amelybe 100 m. magas zuhatagot alkotva itt ömlik a Médéric, (1911) 2528 lak., régi kastéllyal. Keletre 2 km. távolságban *Neyrac,* hét vasas ásványvízforrással és fürdőkkel.

Thugga, ókori város Afrika proconsularis tartományban, amelynek hatalmas romjait (templomok, forum, mauzoleum, színház) a mai Dougga mellett tárják föl. V. ö. *Carton,* Ruines de Dougga (Páris 1909).

Thugut, *Johann Amadeus Franz de Paula,* báró, osztrák államférfiú, szül. Linzben 1736 márc. 31., megh. Bécsben 1818 máj. 28. Polgári családból származott, melynek eredeti neve *Thunichtgut* volt. 1754—66-ig mint tolmács működött Konstantinápolyban, 1769—1777. követ volt u. o. s ő birta rá 1775. a szultánt Bukovina átengedésére. Ezután Berlinben, Nápolyban, Varsóban járt mint követ, 1783—87. Párisban tartózkodott. 1788—90-ig Moldva és Oláhország kormánybiztosa volt, 1792. miniszteri rangot kapott, *Kaunitz* herceg kancellár halála után 1794 júl.-ban utóda lett mint külügyminiszter. Nagy ellensége volt a francia forradalmi eszméknek s kormányzása alatt lett Ausztria rendőrállammá. Az ő bosszújának estek áldozatul hazánkban a *Martinovics* (l. o.) összeesküvés részesei. Poroszellenes magatartása késztette II. Frigyes Vilmos királyt a baseli békére s így ez is részt vett 1795. Lengyelország harmadik felosztásában, amely T. műve volt. A szerencsétlen 1796—97-iki itáliai háború után T. tiltakozott a campoformiói béke ellen, amelyet II. Ferenc császár az ő mellőzésével kötött meg. Napoleon kívánságára a császár ezután el is bocsátotta őt s 1798—99. az újonnan megszerzett Velence kormányzója volt. 1799-ben újból a kancelláriá élére került, de a szerencsétlen hohenlindeni csata után 1800 dec.-ben végleg megbukott. Egyideig Pozsonyban élt, s csak később tért vissza Bécsbe. V. ö. *Vivenot,* T. und sein politisches System (Wien 1870, 2 köt.) és Vertrauliche Briefe des Freiherrn von T. (u. o. 1872, 2 köt.); *Wertheimer* Ede, Ausztria-Magyarország a XIX. század első tizedében (Budapest 1884—92, 2 köt.).

Thuill., latin növénynév után *Thuillier* Jean Louis párisi tanár nevének rövidítése. Szül. Creilben (Oise) 1757 ápr. 22., megh. Párisban 1822 dec. 18. Páris flóráját ismertette.

Thuille, *Ludwig,* német zeneszerző, szül. Bozenben (Tirol) 1861 nov. 30., megh. Münchenben 1907 febr. 5. A müncheni kir. zeneiskolában a zeneszerzés tanára volt. Értékes művei: Kamarazenekompoziciók, dalok, zenekari darabok; operái: Theuerdank (1897), Gugeline (O. J. Bierbaum szövegére, 1901), Lobetanz (1898); R. Louis-val írt egy Harmonielehre-t (1907).

Thuja, *L., tuja, életfa* (növ.), a Fenyőfélék génusza a *Cupressaceae*-családban, ennek négy faja közül a *T. occidentalis* L. Kanadától Virginiáig honos, különösen mocsaras területeken. Európába 1566. hozták be, mindenfelé elterjedt kerti díszfa. Hazájában fáját asztalos- és ácsmunkákhoz használják; balzsamos olajat tartalmazó fiatal hajtása orvosi szer. Ültetik nálunk a szintén amerikai *T. gigantea*-t és *T. plicata*-t is. A *T. orientalis* L. *(Biota)* Kínában és Japánban honos. Európában igen elterjedt díszfa. Gömbölyded tobozkái 6 termőlevélből alakulnak (a többi fajé rendesen 8-ból). Levele valamennyinek lapos, pikkelyszerű, levélörvei kéttagúak; hajtásaik többé-kevésbbé összelapítottak. A termőlevelek hónaljában 2, illetőleg a felsőkében 1 mag van. A magcsemetén tűalakú levelek vannak, ha ezt dugványozással szaporítják, ezt a sajátságot továbbra is megtartják. Ezek a *Retinospora*-alakok.

Thujaolaj, l. *Thuja.*

Thujopsis *S. et Z.* (növ.), a Fenyőfélék génusza a Cupressaceae családban; egyetlen faja a *T. dolabrata* S. et Z., igen szép termetű fa. Ágai egészen laposak, felső oldalukon fényesen zöldek, az alsón kékesfehérek s a rásimuló levelek egészen betakarják. Toboza 1·5 cm. átmérőjű, vaskos, a termő pikkelynek 4—5 magva van, ez kétszárnyú. Hazája Japán, itt *hiba* a neve, erdőt alkot, eléri a 30 m. magasságot. Fája erős szagú,

igen tartós. Európában szebb díszkertekben kedvelt díszfa, a telet jól kibirja.

Thukydides, 1. athéni államférfi, Melesias fia, Kimon veje és apósának halála után (Kr. e. 449) Perikles ellenében a nemesi párt feje, de 444. az osztracizmus számkivetésbe küldte.

2. *T.*, a klasszikus ókor legnagyobb történetírója (Kr. e. 460—400 körül), Oloros fia, az attikai Halymus községben született előkelő és gazdag családból. Életéről kevés biztos adatunk van. Midőn 424. a spártaiaktól ostromolt Amphipolis fölmentésére kellett mint hajósvezérnek hajóhadával sietnie, elkésett s a város eleste miatt hazaárulásért bevádolva, számkivetésre ítélték. Csak 404., a peloponnézoszi háború után térhetett vissza Athénbe. A hagyomány szerint ezután csakhamar merénylet áldozata lett, s hirtelen halála az oka, hogy nem fejezhette be a peloponnézoszi háborúra vonatkozó művét, amely csak a 411. év eseményeig halad és utolsó része, a VIII. könyv, csak vázlatosan van kidolgozva. Később Xenophon és Theopompos kiegészítették e történeti művet. Munkája két részre oszlik: Az első az ú. n. archidamasi háborút (431—421) írja le, a másodikat már Athénbe való visszatérése után írta s ebben a háború további eseményeit akarta előadni 404-ig. T. az első igazán oknyomozó történetíró, egyszersmind az első nevezetes attikai prózaíró. Gondosan gyűjtötte, lelkiismeretesen vizsgálta adatait s így mélyen belátott az események rugóiba, melyeket pártatlanul és nagy igazságszeretettel adott elő. Rendkívül megkapó T. leíró művészete, így pl. az athéni pestis vagy a sziciliai expedició leírása, szintúgy a kiváló személyiségek jellemzése. T. stilusa komoly és előkelő, olykor merev; nyelvében sok a régies és költői kifejezés, rövidségénél fogva sokszor homályos s így T. a görög irodalom legnehezebben érthető íróihoz tartozik. Kiadások: Stahltól (Leipzig 1873—74), Classen—Steuptől (Berlin 1897), Marchanttól (London 1897). Magyar fordítások: A pestis leírása *Hunfalvy* Páltól (tanulmányaiban) és *Molnár* Aladártól (Pesti Napló 1879); Szemelvények *Szilasi* Mórtól (Budapest 1890) és összefüggő részek *Hegedüs* Istvántól (Budapest 1890); *Zsoldos* Dezsőtől az egész mű 3 kötetben (Budapest 1887—88). V. ö. *Krüger*, Untersuchungen über das Leben des T. (Berlin 1832; Nachtrag 1839); *Roscher*, Leben, Werk und Zeitalter des T. (Göttingen 1842); *Girard*, Essay sur T. (Paris 1885); *Müller-Strübing*, Thukydideische Forschungen (Wien 1880); *Hunfalvy* Pál, Tanulmányok (Pest 1873); *Baszel* Aurél, T. (Egyet. Philol. Közlöny 1880); u. a., T. beszédei (Budapest 1881); *Hornyánszky* Gyula, T. és a sophistika (Szabadkai főgimn. programmja 1891—92); *Hegedüs* István, T. műve keletkezésének idejéről (Egyet. Philol. Közlöny 1893); *Kirchhoff*, T. und sein Urkundenmaterial (Berlin 1895).

Thulden, *Theodor van*, flamand festő, szül. Herzogenbuschban 1606., megh. u. o. 1676 körül. Rubens tanítványa volt, 1627. az antwerpeni festőcéh tagja lett. Ismételten Párisban tartózkodott. Hágában a Huis ten Bosch egyik termét díszíti történeti-allegóriai képeivel. Művei közül említendők: oltárképek a grenoblei, angersi, lemansi muzeumokban; Szt. Adorján vértanusága (Gent, Szt. Mihály-templom); A feltámadt Krisztus és Mária (Páris, Louvre); A béke visszatérése (berni művészettört. muzeum); Galatea diadala (bécsi muzeum). Grafikával is foglalkozott; ő készítette pl. Primaticciónak a fontainebleaui kastélyban festett, de elpusztult képei rézmetszeteit.

Thulé, sziget az Atlanti-oceánban, amelyet Kr. e. 330. Pytheas fedezett fel, de hibásan a sarkvidékre helyezte el a térképen, mint a szárazföldnek legészakibb pontját *(ultima T.)*. Ptolemaeus szerint a Shetland-szigettel azonos (így jelzi Kiepert is).

Thulit (ásv.), l. *Zoisit*.

Thulium, l. *Tulium*.

Thumann, *Paul*, német festő, szül. Tschacksdorfban 1834 okt. 5., megh. Berlinben 1908 febr. 19. A berlini akadémián, majd Drezdában Hübnernél, Weimarban Pauwelsnél tanult és 1866. az ottani művészeti iskola, 1875. a berlini akadémia tanára lett. Hírnevét főleg német remekírók műveihez készített, tetszetős, annak idején igen népszerű illusztrációinak köszönhette.

Thumb, *Albert*, német indogermán nyelvész, szül. Freiburgban (Breisgau) 1865 május 18., megh. u. o. 1915 aug. 14. 1895-ben Freiburgban, 1901. Marburgban, 1909. Strassburgban egyetemi tanára az összehasonlító nyelvészetnek és újgörög filológiának. Fő művei: Handbuch der neugriech. Volkssprache (Strassburg 2. kiad. 1910); Die griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus (u. o. 1901); Handbuch des Sanskrit (Heidelberg 1905); Handbuch der griech. Dialekte (u. o. 1909). 1910 óta Brugmannal szerkesztette az Untersuchungen zur indogerm. Sprach- und Kulturwissenschaft c. gyűjteményt.

Thumelicus, Arminius fia, l. *Arminius*.

Thummim, l. *Urim és tummim*.

Thun, az ugyanily nevű járás székhelye Bern svájci kantonban, (1920) 14,162 lak., majolika-, téglagyártással, palatáblakészítéssel; sajt-, vászon-, gabonakereskedéssel. A festői fekvésű város fölött egy dombon erősség áll. T. a svájci köztársaság legfontosabb fegyvertára.

Thun, család, l. *Thun und Hohenstein*.

Thunb., latin növénynév után *Thunberg* Karl Peter (l. o.) svéd botanikus nevének rövidítése.

Thunberg, *Karl Peter*, svéd botanikus és zoológus, szül. Jönköpingben 1743 nov. 11., megh. Upsala mellett Tunabergen 1828 aug. 8. Beutazta Európát, 1772—75. mint a hollandi-keletindiai társaság orvosa volt Fokföldön, 1775. Bataviába és Japánba utazott. 1778. visszatért Svédországba s 1781. Upsalában a botanika tanára lett. Nevezetesebb munkái: Flora Japonica (Leipzig 1784); Icones plantarum Japonicarum (Upsala 1794—1805); Prodromus plantarum Capensium (u. o. 1794—1800); Flora Capensis (u. o. 1807—13); Resa uti Europa, Africa, Asia (u. o. 1788—93, 4 köt., németül Berlin 1792—94). Dissertationes academicae Upsaliae habitae sub praesidio C. P. Thunbergi (3 köt., Göttinga 1799—1801, kiadta *Persoon*).

Thunbergia *L. f.* (növ.), az Akantuszfélék génusza. 100 faja az óvilág forró övén honos, fő-

kép Afrikában. Cserjék v. felfutó növények. Levelük gyakran nyilas. Nagy, élénkszínű virágaik magánosan v. fürtben állanak. A keletindiai *T. alata* Boj, amely az egész forró övön elterjedt, felfutó gyom, Európában több más fajjal együtt melegházban ápolt növény.

Thunder-bay (ejtsd: tönder bé, a. m. mennydörgés-öböl), 1. a kanadai Felső-tó 30 km. hosszú, 22 km. széles, 55 m. mély öble, partjain igen gazdag vas- és réztelepek vannak. — 2. *T.*, a Huron-tó ENy.-i részén levő öböl Michigan északamerikai államban, fölveszi a Thunder-rivert.

Thuni-tó, 18 km. hosszú, 3 km. széles, 216 m. mély, 48 km² területű tó 560 m. magasságban Bern svájci kantonban. Partjai lankásak, tele kertekkel és lakóházakkal, halakban gazdag. A tóba ömlik az Aar folyó, amely egyszersmind lefolyásául is szolgál, több mellékpatakon kívül fölveszi még a Kandert. D.-i partján vezet a thunitavi vasút, a tavon nyáron gőzhajók járnak. A Brienzi-tóval együtt ugyancsak az Aar helyén lejött jégkorszakbeli gleccsernek köszönheti eredetét, régebben a két tó csak egy volt s ezt választotta ketté a Lütschine patak deltája egy föltöltéssel, amelyen ma Interlaken község, nevezetes turistacentrum fekszik.

Thun und Hohenstein, tiroli eredetű osztrák grófi, egyik ágában 1911 óta hercegi család. Két főága van: az idősebbik, *tiroli* ág jelenleg a *castel-fondói* és *castel-brughieri* mellékágakban virágzik. A második, *cseh* főág a *Kösterle-*, *Tetschen-*, *Choltic-* és *Benatek*-mellékágakra oszlik. A T. család nevezetesebb tagjai:

1. *T., Franz Anton*, herceg (a tetscheni ágból), osztrák (cseh) államférfiú. *T. 2.* legidősebb fia, szül. Tetschenben (Csehország) 1847 szept. 2., megh. u. o. 1916 nov. 1. Előbb (1871—81) az osztrák képviselőházban, majd az urakházában a cseh nemzeti követelések mellett foglalt állást. 1889 szept.-ben Csehország helytartójává nevezték ki s ez állásában a németekkel szemben bizonyos mérsékletet tanusított. Ezért az ifjú-csehek hevesen támadták, úgy hogy 1893. maga T. javasolta az ostromállapot kihirdetését Prágában. Az ifjú-csehek 1895-i győzelme után állása tarthatatlanná vált s 1896 febr.-ban lemondott. Gautsch távozása után 1898 márc. 5. az osztrák kormány élére állította a császár. Ez állásában megkötötte a Bánffy-kormánnyal a kiegyezést, de mivel a csehek és szlovénoknak kedvezett, a német pártok nagy obstrukciót kezdtek ellene, mire 1899 okt. 2. le kellett mondania. 1911 jan.-ban Coudenhove gróf helyébe újból Csehország helytartója lett s 1911 jún. 21. hercegi rangra emelte a császár. De most sem tudta a németeket a csehekkel összebékíteni, 1913 júl.-ban fel kellett oszlatnia a cseh tartománygyűlést. A világháború kitörése után a Csehországban tapasztalt dinasztiaellenes hangulat elnyomására képtelen lévén, 1915 márciusban felmentették állásától.

2. *T., Friedrich*, gróf, osztrák államférfiú, *T. 1.* atyja, szül. Tetschenben 1810 máj. 8., megh. u. o. 1881 szept. 24. A diplomáciai pályán működött, 1847. stockholmi, 1849. müncheni követ lett. 1852-ben mint rendkívüli követ ment Berlinbe, 1857—63. szentpétervári nagykövet volt. 1867 óta a cseh tartománygyűlésben, 1879 óta pedig az osztrák urakházában volt a feudális cseh párt nak egyik vezére.

3. *T., Leopold Leo*, gróf, osztrák államférfiú, *T. 2.* testvéröccse, szül. Tetschenben 1811 ápr. 7., megh. Bécsben 1888 dec. 17. Irodalommal is foglalkozott. Szláv irányzatú művei közül említendő: Die Stellung der Slowaken in Ungarn (Prag 1843), 1848 ápr.-ban prágai helytartónak nevezték ki. Nemsokára kitört a prágai forradalom s T. jún. 12. a felkelők fogságába esett, ebből Windischgraetz herceg szabadította ki. 1848 júl. 19. felmentették állásától. 1849 júl. 28. *Schwarzenberg* herceg kormányába vallás- és közoktatásügyi miniszternek nevezték ki. Ez állásában nagy érdemeket szerzett az osztrák közoktatásügy megreformálásával s a parancsára készült *Organisations-Entwurf* (1850) sok helyes intézkedést foglalt magában. De mivel az új iskolai rend hazánkban a germanizálás céljait szolgálta, nálunk nagy ellenszenvvel találkozott. 1855-ben ő kötötte meg a Szentszékkel a *konkordátumot*, amely nagy befolyást biztosított a katolikus egyháznak az iskolákra. Ő volt a szerzője az 1859 szept. 1-i *pátens*-nek, amely a magyar protestáns egyházak autonómiáját meg akarta semmisíteni. A Bach-rendszer bukása után T. is lemondott 1860 okt. 20. Ezután az urakházában és a cseh tartománygyűlésen folytatta politikai szereplését feudális-cseh szellemben. Az 1867.-i magyar kiegyezést hevesen ellenezte s haláláig küzdött a dualizmus és a liberális javaslatok ellen. V. ö. *Frankfurter*, Graf Leo T. etc. (Leipzig 1895).

Thuok, hosszmérték Anamban = 10 thak. Három fajtája van: 1. A kereskedelemben = 63·88 cm. 2. Mint föld- és építkezési mérték = 48·5 cm. 3. Mint hajómérték = 42 cm.

Thur, 1. a *Rajna* 123 km. hosszú bal *mellékvize* St.-Gallen svájci kantonban. Ered 1004 m. magasban Wildhaus mellett, fölveszi a Sittert, átfolyik Thurgau nevű széles völgyén, amelyben a Murg vizével bővül és csatornázott mederben Ellikonnál torkollik. — 2. *T.*, az *Ill* 88 km. hosszú *mellékvize* Elszász-Lotharingiában, egyik ága Ensisheimnél, a másik Colmarnál torkollik.

Thur., latin növénynév után *Thuret* Gustav francia botanikus nevének rövidítése. Szül. Párisban 1817 máj. 23., megh. 1875 máj. 10. Jeles algológus volt, aki a Rhodophyceák és a Phaeophyceák ivaros szaporodását fedezte fel.

Thuránszky *Irén*, l. *Katona Lajosné*.

Thureau-Dangin (ejtsd: türó-danzseñ), 1. *François* asszirológus, *T. 2.* fia, szül. Párisban 1872. Több alkalommal végzett kutatásokat Keleten; 1895 óta a Louvre tisztviselője. Főbb művei: Recherches sur l'origine de l'écriture cuneiforme (Paris 1898); Recueil de tablettes chaldéennes (1893); Inscriptions de Sumer et d'Akkad (1905, németül 1907). Ezenkívül több asszír föliratokat tárgyaló munka megírásában vett részt; számos cikket írt asszirológiai és archeológiai folyóiratokba.

2. *T., Saul*, francia történetíró, szül. Párisban 1837 dec. 14., megh. Cannesban 1913 febr. 24. Rövid hivataloskodás után a *Le Français* ujság munkatársa lett. Történetírói munkásságáért 1893. a francia akadémia tagjai közé választotta,

1908. annak örökös titkára lett. Főbb művei: Royalistes et républicains (Paris 1888, 2. kiad.); Le parti liberal sous la restauration (u. o. 1888, 2. kiad.); Histoire de la monarchie de juillet (1884—92, 7 köt.); Saint Bernardin de Seiuxe (1896); La Renaissance catholique en Angleterre au XIX. siècle (1899—1906, 3 köt.).

Thure Brandt-masszázs, a női belső nemiszervek kezelése a hüvelyen át történő masszázzsal.

Thurgau, svájci kanton Baden, a Boden-tó, St. Gallen és Zürich közt, 1006 km² területtel és (1920) 135,933, legnagyobbrészt német lak. T. dombos vidék; a Boden-tótól a föld lassan emelkedik a Seerücken és az Ottenberg felé, amelynek D.-i lábánál a Thur széles völgye terül el. Ezen túl az emelkedés még nagyobb a Hörnli felé, ahol a hegyek már alpi képet nyújtanak. Az É.-i rész vizei egyenesen a Rajnába vagy a Boden-tóba (Goldach, Steinach stb.) folynak; a D.-i részt a Thur és mellékvizei a Sitter és Murg öntözik. Az éghajlat mérsékelt. A földnek 85%-a termékeny s búzát, rozsot, zabot, takarmánynövényeket, igen sok gyümölcsöt és szőllőt termesztenek. A lakosságnak kb. fele iparos és kereskedő. Az alkotmány demokratikus; a népszavazás új törvények szabásánál kötelező. A törvényhozó testület a nagy tanács, a végrehajtó testület az öt tagú kormánytanács, mindkét tanács tagjait a nép választja. Járásainak száma nyolc. Fővárosa Frauenfeld.

Thuri Alpok, így nevezik néha a Glarusi-Alpok Säntis-csoportját a Zürichi-tó mellett.

Thuribulum, l. *Füstölő*.

Thuricoemium, l. *Füstölő*.

Thurificati, l. *Lapsi*.

Thuringit (ásv.), víztartalmú vas-aluminium-szilikát a kloritok (l. o.) csoportjában. Vaskospikkelyes szemcsés halmazok; néha oolitos szövetű; a pikkelyek egy irányban kitünően hasadnak. Olivzöld, karca csizzöld, gyöngyházfényű. Hof, Fichtel-hegység, egy alsó szilurkorú magnetitban gazdag palakőzetnek uralkodó elegyrésze, hasonlókép Kelet-Thüringiában; a Potomac folyó mentén (ú. n. *Owenit*).

Thurioi, l. *Szibaris*.

Thurmayr, *Johann*, bajor történetíró, l. *Aventinus*.

Thurn *Mátyás Henrik*, cseh gróf, szül. 1580., megh. 1640 jan. 28. Ifjú korában a törökök ellen küzdött, amiért II. Rudolftól a karlsteini várgróf rangját kapta. Buzgó protestáns létére tagja volt a cseh ellenzéknek és többedmagával kieszközölte Rudolf királytól a felséglevelet. 1618 máj. 23. Prágában a felkelés élére állott és a rendek a cseh zsoldoshad vezérének választották. Mint ilyen, barátságot kötött Bécsben Bethlen Gábor bizalmi férfiával, Thurzó Szaniszlóval, ki azután a pozsonyi országgyűlést (1619), sőt Bethlen Gábort is megnyerte a cseh szövetség eszméjének. Bethlen elhatározta, hogy kardjával megsegíti a cseheket és megkezdte első felkelését. Míg ő maga a Felvidéket és Pozsonyt kerité hatalmába, lovasvezérét, Rhédey Mihályt Morvaországba küldötte, ahol ez 1619 okt. 12. Neumühlnél T. csapataival egyesült. Miután a magyar, morva és cseh csapatok Pozsonynál Bethlen főhadával egyesültek, Bécs előtt termettek és a székváros ostromához fogtak, de eredménytelenül, mert nem voltak ostromágyúik és mert Homonnai Gy., Bethlen régi ellensége és versenytársa, lengyel zsoldosok élén betört a Felvidékre. E hírre Bethlen Gábor menten otthagyta a floridsdorfi sáncokat és Pozsonyban fegyverszünetet kötött Ferdinánddal, Frigyes cseh királlyal pedig, kit segédcsapatokkal is támogatott, védő és támadó szövetséget kötött. Miután azonban segédcsapatai T. tanusága szerint a Fehérhegyen vívott csatában megfutottak, Csehország II. Ferdinánd bosszújának áldozatául esett. Maga T. kétségbeesésében Bethlen udvarába menekült, kinek követét, Kapy Andrást (1622 aug.) azután Konstantinápolyba kisérte, azon fáradozva, hogy megszerezzék I. Jakab angol király szövetségét II. Ferdinánd ellen. Az angol követ és ura azonban erről hallani sem akartak, míg a porta csak feltételesen biztatta Bethlent támogatásával. Máj. 23. T. visszaérkezett Erdélybe és ezentúl Bethlen zászlaja alatt harcolt. Részt vett a második (1623) felkelésben, amelynek folyamán a Nagyszombat előtt táborozó német zsoldosokat megtámadta és elfogta. A hadjárat befejezése után Hágába utazott a földönfutó «téli király»-hoz, akit Bethlen nevében kitartásra buzdított. Azután Mansfeld táborába ment, hol arról értesült, hogy a velencei köztársaság őt Bethlen ajánlatára 500 arany fizetéssel fővezérré választotta. Miután két évig a signoriát szolgálta, visszatért Németországba, ahol 1626. Sziléziában kis hadat vezényelt, de Wallenstein megverte. Majd Gusztáv Adolfhoz csatlakozván, részt vett a breitenfeldi (1631) és a lützeni (1632) csatában. A svéd király halála után Sziléziában harcolt a császáriak ellen és 1633 okt. az Odera melletti Steinaunál a császáriak fogságába esett. Nemsokára azonban szabadságát visszanyerte és a svédek soraiban folytatta a harcot. 1636-ban Stockholmban iratot tett közzé, melyben eljárását igazolta (Defensions-Schrift). Hazáját többé nem látta. V. ö. *Hallwich*, H. M. Graf T. (Leipzig 1883); *Gindely* A., Bethlen Gábor és udvara (Történelmi Életrajzok).

Thurner, *Georges*, francia szinműíró, szül. 1878., megh. Arcachonban 1920 szept. Főbb szinművei: Bluff (1907); Le passe-partout (1907, a budapesti Nemzeti Szinházban 1908); Gaby (1909); Combats secrets (1910) stb.

Thurneysen, *Rudolf*, német nyelvész, szül. Baselban 1857 márc. 14. 1886-ban Jenában, 1897. Freiburgban, 1912. Bonnban egyetemi tanár. Művei: Indices glossarum et vocabulorum hibernicorum (Leipzig 1881); Das Verbum être (Jena 1882); Keltoromanisches (Halle 1884); Sagen aus dem alten Irland (Berlin 1901); Handbuch des Altirischen. Grammatik, Texte und Wörterbuch (Heidelberg 1909); Zu irischen Handschriften und Literaturdenkmälern (Berlin 1912—13).

Thurn und Taxis, német, osztrák és egyik ágában magyar hercegi, az uralkodóházakkal egyenrangú (mediatizált) család. Ősei Bergamo vidékén laktak a XIV. sz. óta s a Tasso (Borz-) hegyen épült várukról nevezték magukat (*Della Torre e Tassis*). A XV. sz. vége felé Németországba költöztek egyes tagjai s itt a futár-

posta létesítésével jutottak hírnévhez és nagy jövedelmekhez. Más tagjai Spanyolországban és Itáliában honosították meg a postaintézményt. I. Miksa császár 1512. birodalmi lovagi rangra emelte a családot. V. Károly császár pedig Spanyolországban és annak melléktartományaiban naturalizálta azt. A jelenlegi összes ágak ősе *Leonhard* (megh. 1612) bárói címet kapott, ennek fia *Lamoral* (megh. 1628) pedig 1624. birodalmi gróf lett és családja részére örökösen megkapta a *birodalmi főpostamesteri* címet és javadalmat. Ennek unokája, *Jenő Sándor* (megh. 1714) előbb (1681) spanyol herceg *(De la Tour et Tassis)*, majd (1695) német birodalmi herceg lett összes utódaira kihatóan. 1702-ben a család áttette székhelyét Brüsszelből Majna-Frankfurtba. *Sándor Ferdinánd* hercegtől (megh. 1773) származik a T. család két főága. Az *idősebbik* ág alapítója *Károly Amzelm* (megh. 1805) a francia háborúk után 1801. elvesztette a Rajna-balparti postákat, ezért kárpótlásul *Marchtal, Neresheim* és *Buchau* klastromok javait kapta uralkodó-hercegi ranggal. Fia, *Károly Sándor* (megh. 1827) a bajor postákért kárpótlásul *Regensburg* apátságot, *Donaustauf* és *Wörth* uradalmakat kapta, a porosz postákért pedig 1819. *Krotoschin* hercegséget. Fia *Miksa Károly* (megh. 1871) a többi német fejedelemségekben megmaradt postajogot 1867. Poroszországnak adta el 3 millió talléron. Fiai közül a legidősebb, *Miksa Antal* (megh. 1867) Heléna bajor hercegnőt, Erzsébet királynénk testvérét vette nőül. E házasságból született *Albert* herceg (1867 máj. 8), a T.-család idősebbik ágának jelenlegi feje, aki 1890 júl. 15. Budapesten nőül vette *Margit* főhercegnőt, magyar kir. hercegnőt, *József* főherceg leányát. Legidősebb fiuk, *Ferenc József* (szül. 1893 dec. 21). A bajor régensherceg 1899 máj. 8. Albert hercegnek a *Wörth* és *Donaustauf* hercegi címet adományozta.

Miksa Antal herceg testvéröccse, *Egon* (szül. 1832 nov. 17., megh. 1892 febr. 8) Lázár Zsigmond tábornok özvegyét, *gyoroki Edelspacher Viktorinát* vette nőül (1871 nov. 11) s ezáltal torontálmegyei nagybirtokos lett. 1885-ben királyi engedelemmel a magyar hercegek közé vétetett fel s 1887—92. országgyülési képviselő volt. Idősebbik fia *Miksa Egon* herceg (szül. Ecskán 1872 jún. 15., megh. Bécsben 1920 jan. 7.) a magyar főrendiház örökös tagja volt.

A T.-család ifjabbik ágának alapítója *Miksa József* herceg (megh. 1831) volt. Ez ág birtokai Csehországban vannak. Jelenlegi feje *Sándor* herceg (szül. Lautschinban 1851 dec. 1.). V. ö. *Mehler*, Das fürstliche Haus T. in Regensburg (Regensburg 1899); *Lohner*, Geschichte und Rechtsverhältnisse des Fürstenhauses T. (u. o. 1895).

Thuróczy, 1. *Károly*, orvos, író, szül. Alsókörösкényben (Nyitra) 1850 dec. 7., megh. u. o. 1909 dec. 10. Egyetemi tanulmányait Bécsben végezte, ugyanott mint tanársegéd működött, 1876. Nyitrán telepedett meg, 1881 a nyitrai közkórház igazgatójává nevezték ki. Több cikkén és tanulmányán kívül megírta az Akadémia kiadásában megjelent *Nyitra vármegye monográfiája* című munkát.

2. *T. Mihály Kornél*, a magyar betegápoló irgalmasrend tartományi főnöke, szül. Léván 1851 szept. 3. A rendbe 1873. lépett be. Mint szerzetes a gyógyszerészetet tanulta és a budapesti Tudományegyetemen 1882. oklevelet nyert. Működött Pozsonyban és Budapesten, ahol az irgalmasrend házának perjelévé választották. Nagy munkásságot fejtett ki a rend új budapesti kórházának építése és berendezése körül. 1903-ban tartományfőnökké választották. Azóta ismételten megválasztatván, 1925-ig ő viselte a rendfőnöki tisztet.

Thursday (ejtsd: thörszde), a Prince of Wales-szigetek egyike s angol erősség, 50 km.-nyire Ausztrália legészakibb pontjától, a York-foktól, 1600 lak., gyöngyház- és gyöngyhalászattal; a Torres-szoroson átvezető hajók állomáshelyével.

Thúry, 1. *Etele*, ref. teol. tanár, szül. Zánkán (Zala vm.) 1861 okt. 14., megh. Pápán 1917 ápr. 19. Előbb lelkész volt Acson, 1900. Pápán teol. tanár lett. 1914-ben a veszprémi egyházmegye és a pápai főiskola gazdasági tanácsának elnökévé választották. A bécsi prot. teol. fakultás 1910. teol. doktori címmel tüntette ki. Önálló művei: *A fehérvárcsurgói ref. egyház története* (Pápa 1885); *A zánkai ev. ref. egyház története* (Budapest 1886); *Bornemissza Péter dunavidéki első református püspök élete és munkái* (1887); *A révkomáromi ev. ref. egyház története a XVI. és XVIII. sz.-ban* (1888); *A veszprémi ref. egyház története* (1893); *Huszár Gál* (1895); *A szentantalfai ref. egyház története* (1896); *Az ev. ref. ker. egyház története* (1898); *A dunántúli ref. egyhazkerület története* (I. köt. 1908); *Adatok a magyar prot. gályarab lelkészek történetéhez* (1912).

2. *T. György*, híres vitéz, 1544. ipolysági kapitány; 1552. a palásti mezőn az olaszokat ő mentette meg a törököktől. 1558-ban lévai, majd palotai kapitány 1566-ig, midőn Palota várát Arszlán török pasával szemben védelmezte, amiért jutalmul Zirczet kapta. Midőn Mohammed pasát elfogta, Miksa király az egész tábor előtt aranyláncot függesztett nyakába. 1571-ben mint kanizsai kapitány esett el. Fejét a törökök Konstantinápolyba küldték.

3. *T. József*, turkológus, történeti író, szül. Makádon (Csepel-sziget) 1861 dec. 25., megh. Szabadkán 1906 jún. 3. Tanár volt Budapesten, Nagykőrösön s 1888 óta Halason. Nagyarányú irodalmi működése három tudományágra terjed, t. i. összehasonlító nyelvészet, történelem és irodalomtörténet, de legmaradandóbbak török nyelvészeti munkái. Nevezetesebb művei: *Az ugor-magyar theoria* és *A török szókincs apologiája* (Phil. Közl. 1884. és 1885. évf.), továbbá *A kasztamuni tör. nyelvjárás* (akad. értekezés 1885); *Csagatáj Szótár* (Budapest 1903. Akad.); *Török nyelvemlékek a XIV. sz. végéig* (u. o. 1903); *A középázsiai török irodalom* (u. o. 1904. Akad.); *A középázsiai török nyelv* (u. o. 1906. Akad.). Történelmi dolgozatai közül fontosabbak: *A magyarok eredete, őshazája és vándorlása* (u. o. 1896 és önállóan is); *A székelyek eredete* (Erdélyi Muzeum 1898. évf.) és ennek folytatása: *Még egyszer a székelyek eredetéről* (u. o. 1899). Ezeken kívül a a M. Tud. Akadémia megbízásából fordította

a magyar vonatkozású török történetírók munkáit (Török Történetírók, 1. köt., 1893, 2. köt. 1896). A M. Tud. Akadémia 1903 lev. taggá választotta.

4. *T. Zoltán* (családi nevén Ujfalussi *Köpe* Z.), hírlapíró, szül. Kolozsvárott 1870., megh. Budapesten 1906 aug. 27. Előbb színész volt T. néven, majd újságíró lett Kolozsvárott, aztán Szegeden, itt írta *Susanne* c. darabját. Később budapesti újságíró lett, közben két évet Münchenben töltött. *Katonák* szinmüve 1899. került szinre a Vígszinházban, *Asszonyok* szinmüve 1900. a Nemzeti Szinházban; 1906. *Flóra* (u. o.), *Tengerszem tündére* (Vígszinház), *Katinka* (népszinmű, Népszinház). Önállóan megjelent főbb művei: *Regénymesék* (1894); *Tárcanovellák* (1894); *Ulrich főhadnagy* és egyéb elbeszélések (1898); *Egyszerű történetek* (1901); *Közönséges emberek* (1901); *Elbeszélések* (1906). Összes műveit halála után özvegye adta ki (1908, 6 köt.).

Thurzó-család *(betlenfalvi)*. Multunkban nagy szerepet vitt család, a megszakított nemzedékrendjét az 1396. nikápolyi ütközetben harcolt két tagjáig viszi föl. Kereskedelmi érzékük és a politika emelte fel őket. II. *János* krakkói polgármester, fiával III. *Györgygyel* együtt 1490. megszerezte Corvin János bányabirtokait s főleg a haszonbérbe vett beszterczebányai rézbányák ügyes kihasználásával, meg az addig nálunk nem ismert aranyválasztó műhelyek felállításával dúsgazdaggá tette családját. Közép-Európa legdúsabb bankáraival, a Fuggerekkel kereskedelmi, majd családi összeköttetésbe lépve, II. Ulászlót rendszerint ők segitették ki pénzzavaraból. I. *Elek* már 1521. körmöczi kamaraispán, majd kincstárnok és országbiró. Mint a Habsburgok feltétlen híve, 1523. Mária királynétól Vöröskő várát, 1527. Ferdinándtól a királyválasztásnál kifejtett buzgalmáért a Szapolyiak birtokából Szepes várát kapta több más uradalommal együtt. Meghalt 1543. — Testvérei közül IV. *János* boroszlói, *Szaniszló* olmüczi püspök; mindkettő nagy barátja a humanistáknak. — II. *Elek* szepesi főispán, aki szepesi bárónak irta magát, nőül vette Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hősnek Borbála leányát. Megh. 1594. — *Ferenc*, előbb nyitrai püspök, majd lutheránussá lett s elvette Kosztka Borbálát, akivel az árvai és lietavai óriási uradalmakat kapta hozományul. Második nejével, Zrinyi Katalinnal kötött házasságából származott V. *György* (l. alább), aki elsőül emelkedett a családból 1609. nádorságra. Egyetlen fia, *Imre* (szül. 1589., megh. 1621.), miután itthon kitünő nevelésben részesült, a wittenbergi egyetemre ment, ahol tanárai egyetemi rektorrá választották (V. ö. Závodszky Levente, Gr. T. I. wittenbergi rektorsága, Budapest 1912). 1612-ben Bethlen biztosa a nikolsburgi béke megkötésénél (V. ö. Kubinyi Miklós, Gr. T. I., Budapest 1888). — III. *Szaniszló* (szül. 1576., megh. 1625), mint határozott híve az uralkodóháznak, ennek és protestáns voltának köszönhette, hogy az 1622. soproni országgyülés Esterházy Miklóssal szemben nádorrá választotta. — A család két utolsó tagja jelentéktelen ember. Az egyik: *Ádám*, szepesi főispán, aki mint Esterházy nádor belső embere katolizált s megh. 1635; a másik: *Mihály*, a család utolsó férfitagja (megh. 1636), szepesi főispán, beteges ember s az első T., aki javait zálogba vetette.

A Thurzó-család címere.

T. György (V.), szül. Lietaván 1567 szept. 2., megh. Biccsén (Trencsén m.) 1616 dec. 14. Tanítója Ecchard Kristóf szászországi orvosdoktor volt. Ernő főherceg Magyarország hadi főkormányzójának udvarában készült a katonai és diplomáciai pályára. 1585-ben hazament, átvette óriási vagyonának kezelését s elvette első nejét, Forgách Zsófiát. Mint árvai főispán erélyesen föllépett a rablók és harmincadfosztogatók ellen. 1590-től gr. Pálffy Miklós oldalán küzd a török ellen, de Párkánynál kis híja mult, hogy életével nem fizetett vakmerőségéért. 1592-ben második házasságra lép a dús Czobor Erzsébettel (V. ö. Gr. T. Gy. levelei nejéhez. Kiadta, Kubinyi Miklós Budapest 1876, 2 köt.). 1593-ban résztvett Fehérvár ostromában. Pálffy halála után Rudolf dunáninneni főkapitánnyá tette, e tisztéről azonban hamar lemondott, mert katonáinak zsoldját a kincstár nem fizette ki. Bocskay felkelésekor hü maradt az uralkodóházhoz és mindent elkövetett, hogy a fölkelés elterjedését megakadályozza. Midőn Bocskay felkelése veszedelmes arányokat öltött, Rudolf békét akarván kötni, biztosul őt küldte Bocskayhoz, de a tárgyalások sikertelenek voltak. Fáradozásaiért Árva várát és uradalmát kapta örökös adományul. A bécsi béke megkötésénél 1606. Mátyásnak bizalmas embere volt s annak terveit igyekezett előmozditani. Midőn az osztrák protestánsok Mátyás ellen fegyvert fogtak, Mátyás T.-t kérte fel közbenjáróul, sikerült is neki a fölkelőket fegyverletételre birni. A nádorválasztás alkalmával ő volt az egyik prot. jelölt, de Illésházyval szemben elbukott (1608). Mátyás ekkor kincstárnoksággal kinálta meg, de ezt el nem fogadva, visszavonult birtokaira. Illésházy halála után 1609. nádorrá választották. Nádorsága alatt mint a béke és mérséklet embere tünt ki, akire egyformán hallgattak az összes szembenálló pártok. Az osztrák protestánsok sérelmeikkel ezután is többször fordultak hozzá s eljárásával mindig meg voltak elégedve. Viszont megakadályozta Báthory Gábornak az ellene felkelt és legyőzött katolikusok ellen hozott erőszakos rendszabályai végrehajtását. 1610-ben Zsolnán zsinatot tartott, amely szervezte a magyarországi ág. h. ev. egyházat.

Thurzófüred, l. *Turzófüred*.

Thusis *(Tuseun, Tosana)*, község Graubünden svájci kantonban, a Hátsó-Rajna és Nolla összefolyásánál, (1910) 1300 lak.; szép környékéért élénk turistaforgalommal.

Thusnelda, Arminius (l. o.) neje.

Thutmosis v. *Totmesz*, négy egyiptomi király neve, közülök leghíresebb volt III. T. L. *Egyiptom*.

Thuz *János*, horvát bán (1466—69), Speranesics Pál bán özvegyét kiüzte Klis várából s a Narentánál Velence hadait visszaszorította; de

mikor 1468. Dalmáciát a törökök ellen meg nem védhette, Mátyás király 1469. megfosztotta méltóságától és börtönbe záratta.

Thüm., természetrajzi nevek mellett *Thümen* Felix báró, német mikológus (szül. Drezdában 1839 febr. 6., megh. Teplitz mellett Schönauban 1892 okt. 13.) nevének rövidítése.

Thümmel, 1. *Moritz August von*, német költő, szül. Schönefeldben 1738 máj. 27., megh. Koburgban 1817 okt. 26. Wieland követőinek egyik jelesebbike, aki Wilhelmine, oder der vermählte Pedant c. komikus költői elbeszélésével (1764) és Reise in die mittäglichen Provinzen von Frankreich (1791—1805) c. könyveivel nagy népszerűségre tett szert. Gesammelte Werke (Leipzig 1855. A Wilhelmine a Reclam-féle Univ. Bibl.-ban is).

2. *T., Wilhelm*, német ref. teológus, szül. Barmenben 1856 máj. 6. 1901 óta jenai teol. tanár. A transzszubstanciáció kat. felfogását igen hevesen támadta meg egy bírálatában, amiért a német btkv. 166. §-a értelmében két izben fogságra ítélték. Saját pereire vonatkozó számos dolgozatán kívül főbb művei: Rheinische Richter und römische Priester (2. kiad. Barmen 1889); Die Versagung der Kirchl. Bestattungsfeier (1902); Der Religionsschutz durch das Strafrecht (Leipzig 1906). V. ö. *Nippold*, Die T.-schen Religionsprozesse (1888); Prozess T.-Wiemann (1889).

Thünen, *Johann Heinrich von*, német mezőgazda, közgazdasági író, szül. Kanarienhausenben (Oldenburg) 1783 jún. 24., megh. Tellow nevű birtokán (Mecklenburg) 1850 szept. 22. Főműve: Der Isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft u. Nationalökonomie (4 köt., 3 kiad. Berlin 1875) általános feltűnést keltett; ebben a mezőgazdasági termelés körei alakulásának törvényeit állapítja meg (a *T.-féle törvény* v. a *T.-féle körök*). Der naturgemässe Arbeitslohn (1850) c. művében pedig a munkabér alakulásának törvényét fejti ki, mely tételeire a nemzetgazdasági munkák utalni szoktak. V. ö. *Brentano, Schumacher, Bücher* ismertetéseit.

Thürheim, *Joseph Andreas*, gróf, osztrák hadtörténetíró, szül. Eferdingben (Felső-Ausztria) 1827 máj. 17., megh. Weinbergben 1904 dec. 23. Részt vett az 1848—49-iki erdélyi hadjáratban; 1857. őrnagyi ranggal lépett ki a hadseregből s ezután hadtörténelmi tanulmányainak élt. Művei: Die Reiterregimenter der k. k. österreichischen Armee (Névtelenül, Wien 1866, 3 köt., 2. kiad.); Gedenkblätter aus der Kriegsgeschichte der k. k. österreichischen Armee (Teschen 1880, 2 köt.); Christoph Martin Freiherr v. Degenfeld, General der Venezianer und dessen Söhne 1600—1733 (u. o. 1881). Azonkívül megírta de Ligne hg. (1876), Abensperg-Traun gróf (1877), Khevenhüller gróf (1878), Starhemberg Rüdiger gróf (1882), Windischgraetz herceg (Berlin 1886) és Starhemberg Lajos (Graz 1889) osztrák hadvezérek életrajzait.

Thüringen *(Thüringia)*, l. *Türingia.*

Thüringiai terrasz, l. *Türingiai erdő.*

Thürnberg, l. *Dürnberg.*

Thw., latin növénynév után *Thwaites* George Henry Kendrick cejloni botanikus (1800—82) nevének rövidítése. A paródeniai botanikus kert igazgatója és a cejloni flóra kutatója.

Thyamis, l. *Kalamasz.*

Thyatira *(Thyaira, Tiaira)*, ókori kisázsiai város, l. *Akhisszár.*

Thyestes, Pelops éliszi király és Hippodameia fia, Atreus öccse. L. *Atreus.*

Thylacinus (állat), l. *Erszényes farkas.*

Thylla (növ.), a vízszállító elemek, nevezetesen az edények üregé igen gyakran kisebb-nagyobb közökben a szomszédos parenchyma-sejtek hólyagszerű benyomulása folytán többé-kevésbbé kitöltetik; ezek az ú. n. töltősejtek.

Thymallus *Cuv.* (állat), l. *Pér.*

Thymbrara, Lidia kis városa, Sardes közelében. Itt vívta döntő csatáját Kyros, a perzsa hatalom megteremtője Kroisos ellen.

Thymelaeaceae *(Boroszlánfélék, Farkashársfélék*, növ), a szabadszirmú kétszíkűek családja a Myrtiflorae sorozatban. 460 faja a sarkköri tájak kivételével elszórtan az egész földön előfordul. Fák v. cserjék, ritkán füvek. Levelük rendesen váltakozó, mindig épszélű, virágaik fürtös virágzatban áll, kitünik csővé, tölcsérré, ritkán haranggá megnyúlt vackával, mely szines, a tetején a szintén szines csészeleveleket és szirmokat, belsejében 1—2 körben a porzókat viseli. A magház a vacokcső fenekén áll, 1—2 üregű. A termés tok, makk v. csonthéjas. Az idetartozó növények legtöbbje mérges, daphnint tartalmaz. Kitünnek erős háncsrostjaikkal is, amelyek papirosgyártásra is alkalmasak. Becses az *Aquilaria* fája (l. o.). Több szép és illatos virágú dísznövény is tartozik ide.

Thymele, az ógörög színházban az orchestra közepén levő építmény v. oltár.

Thymian-olaj, l. *Timusz-olaj.*

Thymiansav, l. *Timiánsav.*

Thymiaterion (gör., *thymiaterium* lat.), ókori füstölő, füstölő edény.

Thymol, l. *Timol.*

Thymus *(glandula)*, l. *Kedeszmirigy.*

Thymus, *kakukfű* (növ.), az Ajakosak génusza; 35 faja félcserje v. kis cserje épszélű levelekkel, álörve többnyire kevés virágú, majd végálló fejecskévé csoportosul, majd szaggatottan füzérszerűvé. Csészéjük hengeres cső, pártájuk felső ajka egyenes, kicsipett. A *T. serpyllum* L., nálunk csak egyes változataival van képviselve (így a felegyenesedő szárú *T. lanuginosus* Mill., a *T. Marschallianus* Willd. alföldi kakukfű, démutka, mézfű, tömjénfű, kukucskafű és a heverő szárú *T. collinus* M. B.), dörzsölve kellemes, fűszeres illatú; medicinalis (herba serpylli). Illanó olaj és szesz (spiritus serpylli) nyerhető belőle. Füve bélgörcs ellen, fürdővízbe stb., sőt erősítő teába is használatos. A népnek kedves illatszere. A *T. vulgaris* L. a Földközi-tenger európai partvidékein honos félcserje. Erős szagú, aromás ízű, ezért konyhai célra (kolbászfűszer) meg a méh kedvéért termesztik is. Medicinális (herba thymi). Desztillálással éterikus olaj nyerhető belőle. A kereskedelemben *vörös* és *fehér* T.-olajat (oleum thymi) különböztetnek meg, kiváló erősítő szer. Egyik desztilláció-terméke, a *thymol* (thymolum, thymiansav $C_{10}H_{14}O$) fertőtlenítő szer karbolsav helyett. Franciaországban e növényt olajáért nagyban termesztik.

Thynnus (állat), l. *Tonhal.*

Thynnus pelamys (állat), l. *Bonito.*

Thynusok, harcias trák nép, amelynek egy része később rokonaival, a bithynusokkal Kis-Ázsiába költözött.

Thyone, l. *Semele.*

Thyoneus, Dionysos (Bakchos) egyik melléknéve, Thyonéról azaz Semeléről (l. o.).

Thyosinamin, allylthiohúgyanyag, lupus, heges zsugorodás ellen használják.

Thyreoidea glandula, l. *Pajzsmirigy.*

Thyreoidektomia (gör.), a megnagyobbodott pajzsmirigy (golyva) kiirtása, illetőleg részleges kiirtása. L. *Golyva.*

Thyreojodin, l. *Jodotirin.*

Thyreotomia, a pajzsmirigy átmetszésével végzett gégecsőmetszés (l. o.).

Thyroptera (állat), a Simaorrú denevérek *(Vespertilionidae)* családjába tartozó denevérnem. Fajai Dél- és Közép-Amerikában honosak. Legismertebb a *T. tricolor* Spix.

Thyrsokephalia (gör.) a. m. csúcsosfejűség v. toronyfejűség (akrokephalia), l. *Koponya.*

Thyrsos (gör., *thyrsus*, gör.-lat.), Dionysosnak (Bakchosnak) és kiséröinek borostyánnal és szőllőgalyllyal átfont, felül fenyőtobozzal végződő botja.

Dionysos a thyrsosszal (Kamea).

Thysanoptera *(Rojtosszárnyúak* v. *Hólyagoslábúak*, állat), a Rovarok *(Insecta)* egyik rendje. Hosszúra nyult testű, kis rovarok, amelyek közül a legnagyobb *(Idolothrips spectrum* Hal.) 1 cm. hosszú, a többi azonban rendesen csak 1—4 mm. hosszú. Legszembetünőbb bélyegük négy, igen keskeny szárnyuk, melyeknek széle hosszú rojtokkal van megrakva; a szárnyak azonban a fakérgek alatt élő fajoknál elcsenevészesedhetnek, sőt teljesen hiányozhatnak is. Mindannyian jól tudnak futni, sőt egyesek ugrani. Lábuk kétlábtőízű s lábaik két végső végkarma között kerek tapadóhólyaggjuk van; innen kapták a «Hólyagoslábúak» elnevezést. Szájrészeik szívók, melyekkel a növények felhámját ledörzsölve, a növények nedveit szívják. Rendszertani helyzetükre nézve még eltérők a vélemények. Egyesek az Egyenesszárnyúakhoz *(Orthoptera)*, mások a Poloskákhoz számítják. A legősibb tipusú rovarok közé tartoznak. Első képviselőik a tertiärben jelentek meg, de valószínüleg már a krétakorban is éltek. Fajaikat 2 alrendbe osztjuk.

1. alrend: *Tojócsöves rojtosszárnyúak (Terebrantia).* A nősténveknek tojócsövük van. Fajai közül legfontosabbak: *Limnothrips cerealium* L., füvek és gabonanemüek kalászaiban él. Sárgaszínű lárvájának tulajdonították sokáig a gabonanemüek fehérkalászúságát, újabban azonban kiderült, hogy abban nálánál nagyobb része van a *Limnothrips denticornis* Hal.-nak. Mindkét faj feketésbarna, átlag 1·3 mm. hosszú állatka. Üvegházi növények (pálmák, harasztok, begoniák, Azaleák, Ficusok stb.) levelein néha nagy menynyiségben szaporodik el a *Heliothrips haemorrhoidalis* Bouché, melyet a kertészek «fekete légy» néven ismernek; lárvái vörössárgák, a kifejlődött példányok pedig sötétbarnák, csak a faruk pirosas; hosszuk 1—1·25 mm. A dohánynövény levelein néha károkat («fehérerüséget») okoz a *Thrips tabaci* Lind. és a *Physopus nicotianae* Hinds.

2. alrend: *Csövesfarú rojtosszárnyúak (Tubulifera).* A nősténveknek nincsen tojócsövük. A hímnek és nősténynek potrohvége egyaránt csőalakú meghosszabbodásban végződik. Fajai közül legfontosabb a *Phloeothrips Statices* Hal., amelyet népünk *búzaérlelő bogár* néven ismer és amelynek vörös színű lárvája (az ú. n. *vörös féreg* vagy *érési bogár)* búzában, rozsban és egyéb gabonanemüekben károkat okoz; a kifejlett rovar hossza 2 mm. Japánban a rizsültetvényekben óriási károkat okoz a *Phloeotrips oryzae* Mats. V. ö. *Jablonowski* J., Apró gonosztevők és A Thrips-rovarok kártételéről (Természettud. Közlöny pótfüzetei, 1893. évf., 17—24. és 1897. évf., 146—157. lap).

Thysanosoma (állat), a kérődzők belében élősködő galandféreg-nem. A juhokban található a *T. Ovilla* Riv.; hossza 2 méter; szélessége 5—10 mm.

Thysanostoma (állat), l. *Tömlősök.*

Thysanozoon (állat), l. *Örvényférgek.*

Thysanura *(Sertefarkúak* vagy *Rojtosfarkúak*, állat), a Rovarok *(Insecta)* osztályának egyik rendje. A szárnyatlan ősrovarokkal megegyező jellemvonásaik részben nagyon primitivek, másrészt vannak soraikban olyan fajok is, amelyek már átmenetet képviselnek a szárnyas rovarok *(Pterygota)* alsóbbrendü csoportjai felé. Szárnyatlanok. Rágó szájrészeik vannak. Legszembetünőbb bélyegük, hogy potrohuk három serte- vagy fonalalakú farkfüggelékben végződik; ezek közül kettő a *cercus* néven ismert függelékkel egyezik meg, a középső pedig a 11. potrohgyűrű hátlemezének meghosszabbodása által jött létre. Két családjuk említésre méltó. 1. *Sziklaugrók (Machilidae).* Három farksertéjük közül különösen a középső igen hosszú és rugalmas, ennek segítségével szilárd alzatról nagy ívben tudják magukat továbbvetni. Testüket pompás, fémes csillogású, tarka színü pikkelyruha fedi. Európában honos a *Machilis polypoda* L. 2. *Nádméznyalók* vagy *Cukornyalók (Lepismatidae).* Testük fehér, ezüstösen csillogó pikkelyekkel fedett. Ugrani nem tudnak. Legismertebb fajuk az *ezüstmoly (Lepisma saccharina* L.), amely cukros, enyves anyagokat s lisztet pusztít; kamrában és ócska ládákban honos. Nagyon sok olyan *Lepisma*-féleség ismeretes, amely a hangyák bolyaiban él. A *Myrmecocystus viaticus* F. nevü vörös, ázsiai sivatagi hangya bolyában él az 5 mm. hosszú *Lepisma emiliae* Esch.; az európai hangyabolyokban található az *Ateluza formicaria* Heyd.

Thyssagéták, Herodotos felsorolása szerint: a Kr. e. ötödik században a szkithák keleti (középázsiai) tömbjének egy Ny.-ra, az Ural-hegység Ny.-i lejtőire (Ufa és Orenburg tájára) szakadt ága. Valószínüleg a vogulokkal azonosíthatók; nyelvük talán az osszét nyelvcsaládhoz tartozott.

K.-i szomszédaik voltak a *jyrkák*, az ugor-magyarok eponim népe.

Thyssen, *August*, német nagyiparos, szül. Eschweilerben (Rajnai tartomány) 1842 máj. 28. Mint kitanult vasiparos a mult század hetvenes éveiben kis vaskereskedést nyitott Duisburgban, 1871. Mühlheimbe helyezte át a Ruhr mellé, ahol megalapította a ma virágzó gyári vállalatot. Később bányavállalatot is csatolt hozzá, 1890. Hambornban kohászatot alapított. 1910-ben már több mint egymillió tonnára rugott termelése. A háború előtt vállalatai 50,000 munkást foglalkoztattak. A vállalatnak van két kikötője a Rajnán, mintegy 200 kilométerre terjedő vágányhálózata, munkáslakóháztelepe 26,000 munkás részére. Lotharingiai telepét azonban a háború következtében elvesztette.

Ti, a *titanium* kémiai jele.

Tiahuanako, híres rom Boliviában, a Titikakától D.-re fekvő hegyi vidéken, ezt egykor a kolla nép, amelyet ma tévesen ajmarának neveznek, lakta. Trachit- és vörös-kő-szerszámok nagy számmal találhatók, de legnevezetesebb egy nagy monolit-porta, elülső részén egy domborkép istenséget ábrázol könnyező szemekkel, négyszegletes fejjel. Közelben emberi lakások nyomára nem akadtak, úgy látszik tehát, hogy a tájék csupán istentiszteletre volt szánva. V. ö. *Stübel* és *Uhle*, Die Ruinenstätte von T. (Breslau 1892).

Tialva (növ.), l. *Andropogon*.

Tian, írói álnév, l. *Günderode*.

Tiara, a perzsa uralkodók egyenes, magas fövege, amelyet diadém vesz körül. Emellett a pápai koronát nevezik különösen e néven. Eredetileg fehér szövetből készült sisakalakú föveg volt, amelyet drágakővel ékesített aranykarika vett körül. A XIII. sz.-ban az aranykarika helyére egy aranykeretes korona lép. VIII. Bonifác idejében a T.-n egy második aranykeretes koronát alkalmaztak, amelyhez később XXII. János alatt még egy harmadik járult. Latin neve ettől az időtől kezdve a triregnum. Csúcsát eredetileg drágakő, később gömb, a XVI. sz. óta gömbre alkalmazott kereszt képezi. Két oldalról egy-egy szalag csüng le. Képét l. a *Föveg* címszónál.

Tiba, kisk. Ung vármegye szobránczi járásában, (1910) 757 szlovák, német és magyar lakossal. (Tr. Cs.-Szl.)

Tibád *Antal*, politikus, szül. Kadicsfalván (Udvarhely vm.) 1843., megh. Budapesten 1902 febr. 1. Udvarhely vármegye 1867. alügyésszé, 1869. alkirálybiróvá választotta. 1872-ben kir. törvényszéki birónak nevezték ki; 1873. orsz. képviselőnek választották s azóta állandóan tagja volt a képviselőháznak. 1889-ben Teleki Géza gróf belügyminisztersége alatt államtitkár lett és Szapáry Gyula gróf belügyminisztersége alatt ő dolgozta ki az első közigazgatási reformjavaslatokat, valamint a közigazgatási bíróság szervezéséről szóló törvényjavaslat tervezetét. Az egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalásakor ellenzékbe ment s vezére volt a szabadelvüpártból kilépett ú. n. púroszoknak.

Tibaldi, *Pellegrino*, tulajdonképen *Pellegrino de' Pellegrini*, festő és építész, szül. a Milanó melletti Valsoldában 1537., megh. Milanóban 1597. Bolognában tanult s mint festő Bartolomeo Ramenghi tanítványa volt, 1547. Rómába ment, ahol főként Michelangelo hatott rá, akinek erőtől duzzadó formáit a szertelenségig felfokozta, úgy hogy korában «Michelangelo riformato»-nak nevezték. 1550-ben visszatért Bolognába s ottani műveivel — a Poggi-palota (most egyetem) és a S. Giacomo-templom freskóival — a Carracciak barok-festészetének egyik előkészítőjévé lett. A barok-irányhoz csatlakozott építészeti tevékenységében is, amelynek központja Milano és Lombardia volt. Milanóban reá bizták a gótikus dóm továbbépítését s tőle származik a csak I. Napoleon idejében befejezett homlokzat terve. 1586—1595-ben II. Fülöp meghivására Spanyolországban működött s a madridi Escuriált freskókkal díszítette.

Tibarenusok, ókori nép, amely a kisázsiai Kappadokiában lakott; kis részük a Fekete-tenger (Pontus) mellett telepedett le.

Tiba vára, Ung vármegyében Szobránczitól keletre állott. A Nagymihályi- és Sztáray-család ősei bírták a XIV., XV. sz.-ban. 1337-ben pusztulóban volt, de helyreállították s 1419. újra fennállott. V. ö. *Sztáray*-család okl.

Tibaváralja *(Podhradie pri Tibave)*, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 485 szlovák, rutén és német lak.

Tibbu *(tubu, tebu)*, az araboknál *zaghava*. A berberek és szudán-négerek közé eső népes törzs Kelet-Szaharában. A nyelvileg elkülönzött tulajdonképeni T.-ok Kauar és Tibetsi vidékén élnek, míg a kevertebb dazák a Gazollág forrásvidékéig nyúlnak. Nyelvileg a kamrikkal rokonok, de erős dialektusaik vannak. Fajilag a klasszikus világ garamantosaival azonosak, testileg negritók ugyan, de arcbőrük szine sötétbarna és rézvörös között változik. Kedvelt iparuk a bőrcserzés, gyártmányaik az arab kereskedelem útján terjednek. Az uralkodó osztály mohammedán, a szolgarend pogány.

Tiber, folyó, l. *Tiberis*.

Tibériász (arabul *Tabarijéh*), palesztinai város a Genezáret-tó nyugati partján, róla a tavat T.-tavának is nevezik. Itt volt Herodes Antipas székhelye, aki Tiberius császár tiszteletére T.-nak nevezte el a várost, görög-római izlés szerint kiépíttette, amfiteátrumot építtetett stb. Jeruzsálem lerombolása után T. volt évszázadokon át a híres zsidó Akadémia székhelye, itt keletkezett a Misna és a jeruzsálemi Talmud. 637-ben az arabok elfoglalták, a keresztes hadjáratok alatt a keresztesek számára mindig erős támasz volt, de 1187-ben Szaladinnak át kellett adniok. Ma kicsiny, piszkos falu, vára szétomlott, 3600 lakosa van. Zsidó telepének temetőjében vannak a leghíresebb talmudisták (Maimonides, Rabbi Akiba) eltemetve.

Tibériász-tava, l. *Genezáret*.

Tiberinus *(T. pater)*, a Tiberis (ma Tevere) folyónak megszemélyesített istene, a monda szerint ős itáliai király, aki belefúlt az Albula folyóba s így kapta a folyó a Tiberis nevet. A Tiberis szigetén szentélye volt, amelyben dec. 8. mutattak be neki áldozatot. A halászok jún. 7. játékokkal ünnepelték.

Tiberios kelet-római (bizánci) császárok:

1. *I. T., kelet-római császár* (578—582), II. Justinos császár testőrfőnöke volt s az 574. maga mellé vette társcsászárnak. Erélyes és igazságos uralkodó volt és szerencsésen harcolt a perzsákkal. A trónon veje, *Maurikios* követte.

2. *II. T., kelet-római császár* (698—705), eredeti néven *Drungarios Apsimaros*. Az afrikai hadak vezére volt s 698. megfosztotta *Leontios* császárt az uralomtól. Hét évi uralkodás után a számüzetésből hazatérő II. Justinianos császár Leontiossal együtt elfogta és kegyetlenül kivégeztette.

Tiberis *(Tiber*, mai olasz neve *Tevere*, franc. *Tibre*, legrégibb neve *Albula)*, Közép-Olaszország legnagyobb, 393 km. hosszú folyója. Ered az Etruszk-Apenninokban a Monte Fumajolón Balze falunál 1100 m. magasban, fölvesz számos hegyi patakot, eleinte igen szűk és mélyen bevágott völgyben folyik, völgye Borgo San Sepolcrónál kitágul s ekkor ér Perugia római kerületbe, ahol ismét több mellékfolyót vesz föl, nevezetesebb a Topino és a Clitunno (Vergilius Clitumnusa), innen a Paglia torkolatáig több sellője van, Orte mellett fölveszi balról legnagyobb mellékvizét, a Nerát, Róma előtt az Aniót (Aniene v. Teveronet) s azután csatornázott mederben halad tovább, ebben mélysége 5 m. s Rómától 30 km.-nyire kezd déltáján több ágra oszlani, a főág a römaiaktól ásott Fossa Traiani a Tirreno-tengerbe Fiumicino falunál torkollik; a másik elhomokosodott ág Ostia alatt (amely szintén római kikötő volt) torkollik. A két ág az Isola sacrát (Venus szigetét) zárja be, igen sok törmeléket hord zavaros vizében s a deltát évente mintegy 4 m.-rel tolja be a tengerbe. A T. árvizei rohamosak, legnagyobb árvize 1598 dec.-ben volt $18{\cdot}_{67}$ m. magas vízállással. A rómaiak idejében még Rómáig hajózható volt, ma el van sekélyesedve és csak bárkák járnak Orte-ig. V. ö. *Narducci*, Saggio di bibliografia del Tevere (Róma 1876); Carta idrografica nr. 26: Il Tevere (Róma 1899); *Ribustini*, Guida illustrata dell'alta valle del Tevere (Rieti 1901).

Tiberius, *Claudius Nero*, római császár Kr. u. 14—37, hasonló nevű atyjának és Livia Drusillának fia, szül. Kr. e. 42. Anyja 38-ban Augustus császárnak lett a neje s T. mint a császár mostoha fia, ügyes hadvezérnek bizonyult a Rajna és Duna mellett (Kr. e. 12—8); 11-ben nőül vette Augustus leányát Juliát, de ennek botrányos élete miatt, meg azért is, hogy Augustus előnyben részesítette vele szemben unokáit, Gaius és Lucius Caesart, Kr. e. 6-ban a császár tilalma ellenére Rhodoszba vonult vissza, honnan csak Kr. u. 2-ben tért vissza Rómába. Helyzete az udvarban megjavult, midőn a császári unokák elhaltak s Augustus kénytelen volt őt 4-ben fiává fogadni. T. előbb a Rajna és Elbe között állította helyre a nyugalmat (4—5), majd 6—7. Panonniában és Dalmáciában viselt kemény háborút; 10—11. Varus veresége után védte a rajnai határokat a germánok ellen, 14. pedig, Augustus halála után ő lépett a császári trónra, amelyen 23 évig okosan, erélyesen, a provinciák szempontjából igen áldásosan uralkodott; de Rómával, főleg a szenátorokkal szemben mindig gyanakodó és kegyetlen volt. Uralma első éveiben új rendet állapított meg a szenátus és a nép között, de nagyon bántotta testvére fiának, Germanicusnak (l. o.) növekvő népszerüsége. Midőn ez 19. meghalt, T. mindinkább *Seianusnak*, a pretoriánusok vezérének befolyása alá került. Ez a császárt elidegenítette családjától, sőt T. egyetlen fiát saját felesége által mérgeztette meg. A feljelentők intézménye is meghonosodott, s ez lehetővé tette, hogy Seianus minden önálló gondolkodású és a császári családdal jó viszonyban levő férfiút halálba kergessen. Róma elnyomatása még fokozódott, midőn T., hogy uralkodni vágyó anyját kerülje, Seianus tanácsára 26. Capreae (Capri) szigetére költözött s így a kegyencnek szabad keze volt Rómában. Ennek uralma ugyan 31. véget ért, midőn császárságra való titkos törekvése kitudódott és T. a szenátussal őt és cinkosait halálra ítéltette; azonban Seianus utóda, *Macro*, aki őt alattomosan megbuktatta, ép oly kegyetlen önkénnyel kezelte hatalmát, sőt a halálos ágyán vergődő T.-t megfojtotta Capreaeban 37 márc. 16. Augustus politikájához hiven T. sem akarta kíterjeszteni a birodalom határait, a közigazgatást pedig a provinciákban nagyon javította azzal, hogy a jó kormányzókat éveken át meghagyta működésük helyén s így a lakosság megmenekült a sürün váltakozó kormányzók kiméletlen zsarolásaitól. V. ö. *Stahr*, T. 's Leben, Regierung, Charakter (2. kiad., Berlin 1873); L. *Freytag*, T. und Tacitus (Berlin 1870); *Beulé*, Tibére et l'héritage d'Auguste (Paris 1874), a két előbbi védi T.-t Tacitussal szemben, az utóbbi nagyon támadja; *Froitzheim*, De Taciti fontibus in libro I. annalium (Bonn 1879); *Spengel*, Zur Geschichte des T. (müncheni akad. ért. 1903); *Ribári* F., T. és kora (Budapest 1876).

Tibeszti vagy *Tu*, hegyekkel takart vidék a Szaharában; a Fezzánt D-en határoló Tümmo-hegységtől 700 km.-nyi hosszuságban Borkuig nyúlik és a Tarszóban (2400 m.) kulminál. Belseje egészen ismeretlen. Lakóinak, a tibbuknak száma mintegy 12,000, akik leginkább a DNy.-i részek vadijaiban laknak, ahol datolyapálma-, gránátalma- és fügefák teremnek és ahol tevéket, szamarakat, nagy fekete juhokat és kecskéket tenyésztenek. Fő helyei: Tao és Bardai.

Tibet, a Föld legnagyobb magasföldje Közép-Ázsiában a Himalája és a Kuen-lün-hegységek láncai között, bár ezeknek egyes láncai is benyulnak e magasföld belsejébe; K.-en Sz'csuen kinai tartomány, DK.-en pedig Hátsó-India határolja, területe mintegy 2 millió km. Az egész terület magas hegységekkel van borítva, de ezek völgyeit a fölhalmozódott törmelék kitölti s emiatt a völgyek 3500—5000 m. magas síkságokká töltődtek föl, amelyekből csak itt-ott bukkannak föl a legmagasabb hegységek csúcsai alacsony dombsorok, néhol magasabb hegység alakjában. A törmelék ilyen nagyarányú fölhalmozódása a száraz éghajlatnak tulajdonítható, az Indiai-oceán felől jövő nedves monszún-szelek már a Himalája D.-i lejtőjén kiejtik csapadékukat s ide már alig visznek egy kevés esőt, emiatt a hegyi patakok a magas síkságokon hatalmas sós mocsarakban vesznek el s csak a déli vidéken találnak a vizek Brahmaputra révén lefolyást az Oceánba. Leg-

magasabban fekvő tava a Tengrinor (4630 m.) s a környező magasföldekből a 6000 m.-es hegyek nem nagyon emelkednek ki, legmagasabb hegyei 6800 m. körül vannak a legújabb mérések szerint. É.-i részén levő hegységeit l. *Kuen-lün* alatt, D.-i részét a Transzhimalája borítja, ezt egy hosszanti völgy választja el a Himalájától, ebben van a Rakasztal- és Mauzarovár-tó, amely fontos vízválasztóhely, innen ered a Szatledzs s a hosszanti völgyben ÉNy.-felé folyó Indus, a DK.-felé futó Szangpo (a Brahmaputra felső folyása). T. ÉK.-i részében ered a Hoang-ho., K.-i részén a Jang-ce-kiang és a Szalvin. T. belsejében is bukkannak föl hegyláncok, amelyeknek hovatartozása még kétséges (pl. a Henrik orléansi herceg-hegység, Dupleix-hegység, Nyen-csen-tangla 7280 m., Dutreuil de Rhins-hegység 6800 m.-ig emelkedve, Danglahegység stb.), leginkább kristályos palákból, szilúr- és devonképződményekből állanak, a flatalabb rétegek hiányzanak.

Éghajlata kontinentális, magashegyi, száraz. A tél igen hideg, a nyár viszonylag igen meleg; igen nagy a különbség a nappal és éjjel hőmérséklete közt is, különösen tavasszal és nyár elején, amikor a helyi zivatarok igen nagy erővel és hatalmas széllel, havas jégesővel dühöngenek. Az évi csapadék alig 200 mm., csak K.- és DK.-Tibetben van több eső. Télen nem sok hó esik, a hóhatár nyáron 5000 m. fölé emelkedik, sőt a Kara-korumban 5670 m.-ig, úgy hogy az 5000 m.-es hágók nyáron járhatók.

Növényzete a fátlan pusztákon fűfélékből áll, sós növények. Astragalus-, Allium-, Chenopodium-, Artemisia-félék és görbe tülevelűek is találhatók, a mocsarakban nád- és sásfélék vannak, a hegyek oldalain 3300 m.-ig legelők tamariszkusz-bokrokkal, 3900 m.-ig magas havasi flóra uralkodik, azonfölül pedig puszta törmelék födi a hegyeket némi zuzmó- és mohaflórával; Kelet-T.-ben nyíres, nyáras, továbbá Pinus obovata Ant. stb. erdőségek is vannak, másutt kisebb ligeteket, virágos réteket csak a nedvesebb patakvölgyek alacsonyabb részein lehet találni.

Állatai közül a pusztákon a jak sokszor ezres falkákban legelész, Procapra-, Pantholops-, sárga antilópok, mósuszállat, az argali nevű fehérmellű havasi juh, mormota, T.-i farkas és T.-i medve (Ursus lagomyarius), kulan nevű vadszamár (Asinus kiang) találhatók, madarai között is sok ritka havasi fajta akad.

Lakóinak száma mintegy 2 millióra tehető, É.-on nomádok, D.-en és K.-en földmívelők, mongol fajhoz tartozók (l. az *Ázsiai népfajok* mellékletén), az É.-iak bőre sötét, a D.-ieké sokkal világosabb, az É.-on lakó tangutok mintegy átmenetet mutatnak a tkp. mongolok és a tibetiek közt, ezek sátortáborokban tanyáznak vándorlásaik közben, míg a D.-iek hatalmas terméskövekből építenek várszerű, több emeletes, alig hozzáférhető épületeket több család, esetleg egész törzs számára. Vallásuk lamaizmus és buddhizmus.

Politikailag T. három részre oszlik: 1. a Ny-i rész *Ladak*, Leh fővárossal, angol fönhatóság alatt áll. 2. K.-i része *Sz'-csuen* kínai tartományhoz tartozik, főhelye Batang s a maradék a 3. tulajdonképeni *T.* területe 2.109,000 km², 2·25 millió lak. Kínához tartozik, fővárosa *Lhassza*. A földmívelés csak a Cajdam-medencében, a Brahmaputra és a K.-i folyók mentén lehetséges. Kiviteli cikkek: gyapjú, fémárúk, arany, drágakövek, mósusz, prémek, szarvasagancs, bevisznek hozzájuk teát (leginkább téglateát Han-kouból és Sz'-csuenből), dohányt, selyemkendőket. A kínai uralmat egy kormányzó (amban) képviseli Lhasszában. Több kerületre van fölosztva, Ny.-on van Khor v. Ngari. ÉNy.-on Khacsi, ÉK.-en Minyak, É.-on Cajdam vagy Kuku-nor, a D.-i rész mint tkp. T. Ny.-ról K.-felé haladva a következő kerületekre van osztva: Ngari, Cang, Ű és Kham.

T. kikutatása a Kuen-lün hegységével együtt a legújabb időkben sikerült. Előbb *Humboldt*, később *Richthofen* hoztak róla kínai leírásokat, 1856. a *Schlagintweit* testvérek a Kuen-lünt kezdték kutatni, utánuk *Hayward* (1868—70), *Forsyth* (1870, és 73—74) két expedíciója a másodikon résztvett *Stoliczka* geológus, akinek a Kuen-lün geológiai ismereteit köszönhetjük, *Grombcsevszki* (1888—90), *Bogdonovics* (1889), *Przsevalszkij* (1870—85), *A. K. pöndit* (Kisen Szing, 1879—82), *Carey* és *Dalgleisch* (1885—87), *Rockhill* (1889), *Bonvalot* és Orléansi *Henrik* (1889—90), *Széchenyi* gróf expedíciója (1879—1880), amelyben Lóczy végzett geológiai kutatásokat, *Richthofen* (1869—72), *Obrucsev* (1892—1893), *Szven Hedin* (1894), *Holderer-Futterer* exp. (1898—99), Miss *Taylor* (1892—93), *Bower* (1891—93), *Dutreuil de Rhins* és *Grenard* (1891—94) és *Littledale* (1894—95), valamint újabb útjain *Hedin*. Mindezek megkísérelték eljutni Lhasszába különféle utakon és különféle cselekkel, de részben életükkel fizettek, részben visszatéríttettek és nem tudtak behatolni. 1902-ben *Zibikov* Szt.-Péterváron tanult burját ember mégis eljutott Lhasszába s onnan fontos tudósításokat, könyveket hozott, amelyek rendkívül becsesek a T.-i ismereteink számára, európai emberek közül *Younghusband* angol ezredes, egy katonai expedició vezetője jutott el Lhasszába 1904-ben.

T. története. A hagyományok szerint a T. birodalom ős a mai Sz'-csuen tartományban volt, királyai az indiai Szakja-törzsből eredtek. A kínaiak már Kr. e. néhány évszázaddal megkezdték hódító hadjárataikat ellenük, de nem tudtak állandó eredményt elérni. A 25. király uralkodásakor (Kr. u. 463 körül) terjedt el köztük Buddha tana, Nam-Ri-Szrong-Can (578—629) király alatt a birodalom határai Indiáig nyúltak, a VIII. sz.-ban Baltisztán, Kelet-Turkesztán egy része is uralmuk alá került. A XII. sz.-ban sok apró királyságra oszlott az ország és 1125. a T.-iek legyőzetve elismerték a kínai császárt uruknak, de a kínaiak uralmát megdöntötték a mongolok, akiknek Kínából való kiűzetése után a papi uralmat világi követte és a XIV. sz.-ban a régi királyi családból származó Cong-kha-pa lett a főláma. A XVII. sz.-ban Lhasszában a dalai láma, Si-ga-cében pedig a kusi-lehánok egyik utódja kormányzott, a XVIII. sz. elején ismét idegen uralom alá került T., de 1719. ezeket a kínaiaktól segített khosotok elűzték s azóta a kínai birodalomhoz tartozik és kínai helytartó kormányozza. A XIX.

sz.-ban a T.-iek többször le akarták rázni a kínai uralmat (1860—70 közt), de nem sikerült s emiatt a kínai kormány szigorúan vigyázott és teljesen elzárta az országot az idegenek elől s a britindiai kormány is csak kitanított bennszülöttek útján tudott az ország belsejéről tudósításokat szerezni. Az 1900-as évek elején T. belekerült az orosz-angol érdekkörök területébe és 1900 szeptemberben a dalai láma követsége ment az orosz cárhoz Livádiába, ajándékokat víve neki, 1901 júl. 6-án pedig Peterhofban újabb T.-i követség tisztelgett. Anglia, nehogy T.-ben hatalomra jusson az orosz befolyás, amiatt, hogy a T.-i hatóságok 1903 augusztusban Younghusband angol ezredessel szemben az 1890-ik évi angol tibeti kereskedelmi szerződés elismerését megtagadták és a követek eltávozását követelték, Younghusband és Macdonald vezetésével fegyveres expedíciót indított ellenük, amely a magas hegyek, nagy hideg miatt igen nehezen tudott előrehaladni. 1903 dec. végén az angolok mégis megszállották a Csumbi-völgyet, 1904 márc. végén megütköztek a tibetiekkel s azokat visszaszorították. Gyang-ce várost júl. 6-án rohammal bevették, 4150 emberrel Lhassza ellen indultak s oda aug. 3-ára 200 ember összes veszteséggel el is értek. A dalai láma ekkor Mongolországba menekült (Urga) s a kínai kormány megbízottai megegyeztek Angliával, utóbbi elismerte a kínai hatalmat T. fölött, Kína elrendelte Gyang-ce, Ya-sung és Kotako városokban a vásárok tartását s kötelezte magát mintegy 10 millió korona értékű hadisarc fizetésére, amelynek lefizetéséig Anglia zálogul megszállva tarthatta a Csumbi-völgyet. Szept. 23. az angol expedíció elhagyta Lhasszát, 1905. júl. a dalai lámának Kína kényszerítésére vissza kellett térnie Kínába a Vutai-san egyik kolostorába s 1906 ápr.-ban aláírta az angol egyezményt. 1907-ben az angolok az oroszokkal is egyezségre léptek tibeti érdekeik tekintetében, de ez sem érintette Kína szuverénitást. 1908-ban kifizették a rájuk rótt kártalanítást s az angolok kiürítették a Csumbi-völgyet s a dalai láma is visszatért Lhasszába. 1910 jan.-ban kínai csapatok érkezéséről értesült a dalai láma s mivel az újabb, Oroszországgal való egyezkedések miatt úgy látszik ezt nem tekintette barátságos jelnek, Dardzsilingba menekült angol területre, ennek következtében Kína detronizálta s egész T.-et szorosabban igyekezett Kínához kapcsolni. Kína belső forradalmát és köztársasággá alakulását fölhasználta a dalai láma arra, hogy 1912 jún.-ban Lhasszába visszatérjen és Mongolországgal együtt a Kínától való teljes függetlenségért harcoljon. Erre 1912 aug. közepén Sir John Jordan pekingi angol követ kijelentette, hogy kívánják a T. fölött való kínai uralom korlátozását, T. köthessen önállóan szerződéseket idegen államokkal, de Anglia távol áll attól, hogy T. önállóságát és alkotmányát érintse. A dalai láma angol csapatok kíséretében tért vissza Lhasszába és 1912. őszén Juan-sikkájtól, a kínai köztársaság elnökétől a következőket kívánta már: 1. a T.-iek és a kínaiak egyenlő elbánásban részesülnek, 2. a kínai kormány T.-nek 5 millió dollár évi segélyt fizet, 3. a T.-i kormány föl van jogosítva T. ásványkincseinek kibányászását idegeneknek függetlenül odaadni, 4. a kínai kormány legfeljebb 1500 főből álló katonaságot tarthat T.-ben, 5. a T.-i kormány önálló hadsereget állíthat föl s azt kiképzi, 6. hivatalnokok T.-ben csakis T.-iek lehetnek. Kína katonai expedícióval akart válaszolni, de az angol kormány tiltakozott az ellen, mert nem akarja elismerni Kína fenhatóságát T. fölött. A világháború befejezte óta T. látszólagos függetlensége mellett angol befolyás alatt áll.

Irodalom. A T.-kutatók sorában említett tudósok munkáin kívül l. még: Desgodurs, Le Thibet, Paris 1885, 2. kiad.; Wellby, Through unknown T., London 1898; Deasy, In T. and Chinese Turkestan, u. o. 1901; Sarat Chandra Das, Journey to Lhasa and central-T., u. o. 1902; Launay, Histoire de la mission du Thibet, Paris 1903, 2 kötet; Wegener, T., Berlin 1904; gr. Kuún Géza, Ismereteink T.-ről, Budapest 1903; Grenard, Le T., Paris 1904; Rawling, The great Plateau, London 1905; Sherring, Western T. and the british Borderland, u. o. 1906; Tikhner, Meine T.-Expedition 2. kiad., Berlin 1907; Waddell, Lhasa and its mysteries, 3. kiad. London 1906; Francke, A history of western T., London 1907; Brandt, Aus dem Lande des lebenden Buddha's T., Hamburg 1909; Johnston, From Pekin to Mandalay, London 1908; Lesdain, Voyage au T. par la Mongolie, Paris 1908; Kavagucsi (japáni), Three years in T., London 1909; Sven Hedin, Transhimalaja, Leipzig 1909—12, 3 köt.; Schulemann, Die Geschichte des Dalai-lamas, Heidelberg 1911; Younghusband, India and T., London 1910; d'Ollone, In forbidden Chine u. o. 1912; Bacot, Le T. révolté, Paris 1912; Sven Hedin, Transhimalaja. Discoveries and adventures in T., London 1909, 2 köt.; u. attól, Scientific results of a journey in Central Asia 1899—1902, Stockholm 1904—1907, 6 köt.; Waddel L. Austine, A rejtelmes Lhassza, Budapest 1910; Parc. Laudon, Lhassa, Paris 1906; Dr. A. Tafel, Meine Tibetreise, Leipzig 1914, 2 kötet; Hanstein, Von Tibet nach Peking, 1919; Zoologische Ergebnisse der Stötznerischen Expedition nach Ost-Tibet, 1922; Stötzner, Ins unerforschte T., 1923.

Tibeti nyelv és irodalom. A tibeti nyelv az indokínai nyelvekhez tartozik, egytagú, az agglutinálás nyomaival; főtájnyelve, a középtibeti hangsúlyos. Kőrösi Csoma Sándor hazánkfiának köszönhető tudományos ismertetése, ő írta az első tibeti nyelvtant és szótárt (Kalkutta 1834). Irodalma nagyrészt vallásos jellegű, főképen szanszkritból és kínaiból való fordításokból áll, amelyek a Kandzsur- és Tandzsur-gyűjteményekben vannak fentartva. Vallásos irodalmi művei mellett azonban van világi irodalma is: történelmi művek, hősmondák, dalok, mesék. Újabb nyelvtanokat írtak: Jäschke (London 1883), Henderson (Kalkutta 1902); szótárakat: Jäschke (1881), Sarat Chandra Das (Kalkutta 1902).

Tibia. 1. A görög *anlos* latin neve. — 2. Ókori csontfuvola neve. — 3. Az orgonán egy fuvola-regiszter neve.

Tibia (lat.) a. m. sípcsont (l. o.).

Tibia (állat), a rovarok végtagjának 4 íze. L. *Rovarok.*

Tibia-femoral jelző, a felkarcsontnak (tibia) a combcsonthoz (femur) való százalékos viszonyát fejezi ki: $\frac{\text{Tibia hossz} \times 100}{\text{Femur hossz}}$. E jelző fontos az emberi rasszok testarányainak megkülönböztetésénél.

Tibialis tünet *(Strümpell),* a piramispályák bántalmazottságát mutatja: az alsó végtag csipőben és térdben való behajtásakor a lábfej is el nem nyomható lábháti hajlításba jut.

Tibigara (növ.), l. *Astronium.*

Tibiscum, római város Dáciában, a mai *Zsuppa* mellett, a Temes (Tibiscus) és Bisztra összefolyásánál. Innen az út Sarmizegethusába (Várhely) vezetett. Később a város római municipiummá fejlődött. V. ö. *Ortvay* T., T. helyfekvése (Arch. Közl. 10. évf. 3. füzet).

Tibiscus, a Temes folyó római neve.

Tibód *(Tibudeni)*, kisk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1910) 140 magyar lak. Itt 1853 aug. két durva edényben 826 római éremre akadtak. T. a rómaiak egyik határállomása lehetett. (Tr. R.)

Tibold, németországi gróf, még Géza vezér idejében vándorolt be Magyarországba. Oklevéleken 1269—97. emlegetik ezt a nemzetséget, melyből a Babócsayak és Szencseyek származtak.

Tibolddarócz, kisk. Borsod vm. mezőkövesdi j.-ban, (1920) 2145 magyar lak.

Tibor *(Tibru)*, kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 826 román lak. (Tr. R.)

Tibor, l. *Stibor*.

Tibor *Ernő*, festő, szül. Nagyváradon 1885 febr. 28. A Mintarajziskolában kezdte tanulmányait Zemplényi osztályában, két évig Párisban tanult a Julian-akadémiában. 1910-ben száznál több művét gyüjteményes kiállításban mutatta be a Művészházban, utóbb Svédország, Norvégia, Dánia nagyobb városaiban, valamint Drezdában, Lipcsében, Frankfurtban. 1915-ben az állam megvette *Körhinta* c. képét.

Tiborc. 1198-ban Fejér, 1199. Szolnok, 1201—1204. Bodrog vármegye ispánja, 1206. a királyi udvar bírája (azaz országbíró). 1213-ban mosoni, 1222. pedig pozsonyi ispán volt. A Váradi Regestrum többször említi mint a király által a várjavak elfecsérléséből támadt zavarok és hatalmaskodások megvizsgálására kiküldött bírót.

Tiborfa, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 621 vend lak. (Tr. SzHSz.)

Tibullus *Albius*, római elégiaköltő, élt Kr. e. 54-től 19-ig. Lovagrendi családból származott s baráti viszonyban volt Valerius Messalla Corvinusszal, kinek vezérsége alatt katonáskodott is és kinek diadalát megénekelte. Keletre is vele akart menni, de Korfu szigetén betegen elmaradt a seregtől. Baráti viszonyban volt Horatiusszal is. T. a római elégia mestere. A neve alatt fennmaradt gyüjtemény négy könyvre terjed, de egyrészük nem tőle való. Az első könyv ünnepelt hősnője *Delia* (igazi nevén Plania), az idealizált libertina, a másodiké *Nemesis*, a lelketlen hetaera. A harmadik könyv hat elégiáját biz. Lygdamus írta Neaerához, tőle elszakított arájához v. feleségéhez. A negyedik könyvben a Messallára írt magasztaló költemény valószinüleg mástól való, de T.-ra vall a Sulpicia és Cernithus szerelmét tárgyaló gyönyörű ciklus. Első kritikai kiadása Lachmanntól való (1829), újabban kiadta L. Müller (1888), Baehrens, Haupt-Vahlen-Helm, Hiller, Belling, nálunk *Némethy* Géza latin kommentárral (Akad. kiad. 1905) s külön Lygdamust (1906). Magyar fordítói: *Perecsényi Nagy* László (1818), *Egyed* Antal (1845), *Latkóczy* Mihály (1882), *Csengeri* János (1886).

Tibur, kis város az ókori Latiumban, 230 m. magas dombon az Anio folyó gyönyörű vízeséseinél, Rómától K.-re. Szép környéke később tele volt nagyúri villákkal, a leghatalmasabb volt Hadrianus császár villája a várostól DNy.-ra. A városnak ma *Tivoli* a neve. L. *Hadrianus villája*.

Tic (franc., ejtsd: tik), megismétlődő izomrándítások, leggyakrabban az arc v. a végtagok izmaiban. Idegesség jele. *T. convulsif*, l. *Arcgörcs*, *T. douloureux*, l. *Arczsába*.

Tichatschek, *Joseph Aloys*, német szinpadi énekes, tenorista, szül. Oberweckelsdorfban (Csehország) 1807 júl. 11., megh. Blasewitzban Drezda mellett 1886 jan. 18. 1838-tól 1872-ig a drezdai opera ünnepelt és világhírű művésze volt. Legnagyobb sikerét mint Tannhäuser aratta.

Tichit (ásv.), $2\,MgCO_3.2\,Na_2CO_3.Na_2SO_4$; apró kis oktaéderek, Borax Lake, California. A *northupit*-tal izomorf.

Tichobata, l. *Egyensúly*.

Tichodroma (állat), l. *Hajnalmadár*.

Tichodroma muraria (állat), l. *Fakúszók*.

Tichvin, város, l. *Tihvin*.

Tichvin-csatornarendszer, lásd *Tihvin-csatornarendszer*.

Tichy, 1. *Gyula*, festő és grafikus, szül. Rimaszombatban 1879 aug. 28., megh. Rozsnyón 1920 júl. 1. Első tanulmányait Hollósynál és a Mintarajziskolában Székely Bertalannál végezte. Miután egy évet Velencében töltött, 1909. Rozsnyón telepedett le. Nagyobb feltünést 1903. kiállított *Hét főbün* c. tollrajz-sorozata keltett, ezt követte 1909. az *Egy tusos üveg meséi* c. 40 lapból álló rajzalbum, a *III. Béla Bizáncban* és *Ifjúság oltára* c. temperák a *Kéve* kiállításain 1913., ugyanott a *Májusi eső* és az *És szólt a nimfa* c. akvarellok, az utóbbit megvette a Szépművészeti Muzeum. *Ahol bün a fiatalság* c. temperaképe egy sor tollrajzzal a müncheni Brackl-szalónban keltett feltünést. Gazdag képzeletű rajzainak és festményeinek egy nagy sorozatát 1916. a Szent György-Céh állitotta ki, öccsének, Kálmánnak hasonló jellegű műveivel kapcsolatban.

2. *T. Kálmán*, festő és grafikus, szül. Rozsnyón (Gömör m.) 1888 okt. 31. Münchenben Hollósy, Budapesten főkép Olgyai Viktor volt a mestere. 1907 óta szerepel a budapesti kiállításokon festményekkel és grafikai művekkel, amelyekből 1912., 1913. és 1916. nagyobb gyüjteményt állított ki. 1910-ben grafikai díjat nyert, ebből az évből való egy színes aquatinta-sorozata, 1914-ből egy velencei és dalmáciai motivumokra épitett hidegtű-karc-sorozata, ezekből egy-egy példányt a Szépművészeti Muzeum őriz. Különösen feltünést keltettek mese-illusztrációi, amelyek közül hármat megvett az állam.

Ticino (ejtsd: ticsino, *Tessin*, lat. *Ticinus*), a Po 237 km. hosszú bal mellékfolyója Olaszországban; ered Svájcban a Szent Gotthárd- és Nufenen-hágókról jövő forrásokból, felső völgyét Bedrettónak nevezik, a két forráspatak Airolónál egyesül s Tessin svájci kantonon folyik keresztül, völgyét Biascáig Levantinának, azon alul Bellinzonáig Rivierának nevezik, fölveszi itt a Brenót és Moesát (Mesocco) s azután mocsaras deltával ömlik a Lago Maggioreba s ezt Sesto Calende mellett mint tiszta 1—4 m. mély, hajózható folyó hagyja el, több csatornát táplál vizével, így a

Naviglio Grandét, a Gallíatét és a Cavour-csatornát s maga a folyó is több ágra oszlik s Pávia alatt 5 km.-nyire ömlik a Póba.

Ticinum, kis város az ókorban a *Ticinus* folyó mellett. Ma *Pavia* áll a helyén.

Ticinus (ma *Ticino)*, a Pónak mellékfolyója Gallia Cisalpinában. Itt vesztett csatát Kr. e. 218. Publius Cornelius Scipio konzul Hanniballal szemben.

Ticket (ang., ejtsd: tikit) a. m. cédula, bárca; T. továbbá a totalisateurnél (l. o.) föltett fogadási tét elismerése gyanánt adott jegy. A jegyen a versenynap kelete, a futam és a ló száma, a tét összege, továbbá az ellenőrzési jelek láthatók. — *Railway-T.*, menetjegy (l. o.). — *T. of leave* a. m. feltételes szabadságra bocsátás.

Tick-fever (ang., ejtsd:—fiver), a visszatérőlázzal rokon afrikai betegség, amelyet atkák (Ixodes) terjesztenek. — Állatorvostani értelemben a. m. *texasi láz* (l. o.)

Ticknor, *George*, amerikai irodalomtörténetíró, szül. Bostonban 1791 aug. 1., megh. 1871 jan. 26. A Harvard-egyetemen a francia és spanyol irodalom tanára volt. Főmunkája: The history of Spanish Literature (New-York 1849). V. ö. *Hillard*, Life, letters and journals of G. T. (Boston 1876).

Ticul, romváros Yukatan mexikói államban. Meridától 50 km.-nyire délre, nevezetes majaromokkal és sírokkal Tekoh falu közelében.

Tidemand, *Adolf*, norvég festő, szül. Mandalban 1814 aug. 14., megh. Krisztiániában 1876 aug. 25. Eleinte a kopenhágai művészeti akadémián tanult, döntő befolyással volt azonban fejlődésére Düsseldorf, ahol Hildebrandtnak és Schadownak volt tanítványa és ahol utóbb úgyszólván állandóan élt. Annak idején ünnepelt festményei, amelyek többnyire a norvég népéletből vannak merítve, szellemben, előadásban a düsseldorfi iskola körébe tartoznak. Említendők: Haugiánusok istentisztelete (1848, Düsseldorf, műcsarnok); A megsebesült medvevadász (1856, bécsi műv. muzeum); A nagyanya mátkakoronája (1865, Karlsruhei képtár), stb.

Tidor, a Molukki-szigetek egyike Dzsilolótól Ny.-ra, vulkánjai 1720 m.-ig emelkednek, Marab szigettel együtt ter. 108 km². Területe termékeny és jól megművelt, a hollandusoktól függő szultán *T. város*ban a sziget K.-i partján székel. 1521-ben fedezték föl a spanyolok, 1607 óta hollandi birtok.

Tidzsáret (arab) a. m. kereskedés, ebből *tádzsir* kereskedő (mely a törökség révén nyelvünkbe mint *tőzsér* nyomult be). *T. mahkemeszi* a. m. kereskedelmi törvényszék.

Tieba, Francia-Szudánhoz tartozó nagy négerország.

Tieck, 1. *Christian Friedrich*, német szobrász, *T. 2.* öccse, szül. Berlinben 1776 aug. 14., megh. u. o. 1851 máj. 14. Berlinben Schadow Gottfriednak, Párisban Davidnak volt tanítványa. Hosszabb időt töltött Rómában. Művei közül legismertebb Goethe mellszobra (márványból a regensburgi Walhallában), a költő legnépszerűbb képmásainak egyike. Elkészítette továbbá bátyja, Alexander v. Humboldt, Schelling stb. mellszobrait. Tőle valók a lófékezőket ábrázoló csoportok a berlini kir. muzeum épületén, Schinkel szobra a muzeum előcsarnokában, Ifflandé a berlini kir. szinházban. V. ö. *E. Hildebrandt*, Friedrich T., (Leipzig 1906).

2. *T., Ludwig*, német költő és irodalomtörténetíró, szül. Berlinben 1773 máj. 31., megh. u. o. 1853 ápr. 28. Tanulmányait Halléban, Erlangenben és Tübingenben végezte s már ekkor alaposan foglalkozott Shakespeare életével és műveivel. Berlinbe visszatérte után Nicolai fölszólítására a Musäus és Müller J. G. által megindított Straussfedern című gyüjtemény számára több elbeszélést fordított és írt, az eredetiek közül a Die beiden merkwürdigsten Tage aus Sigmunds Leben (1796) a legbecsesebb. Ez időbe esik Abdallah (1795) és William Lovell (3 köt., 1795—96) c. két regénye, amelyeket túlhajtott romantika és valótlan fantasztika jellemeznek. Természetesebb és egészséges humorával megnyerőbb Peter Lebrecht (1795—96, 2. köt.), amelyhez Volksmärchen von Peter Lebrecht (3 köt., 1797) csatlakozik. A művészetek dicsőítése és rajongó vallásosság jellemzik Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders (1797) c. művét, ez kétségtelenné tette, hogy T. ez időben a katolicizmus felé hajlott. Nicolai ezért elfordúlt tőle és T. erre Schlegel Aug. Wilhelmhez csatlakozott, aki őt a romantikus iskola elveinek és irányának megnyerte. Ezzel kezdődik a költő romantikus korszaka. Jenában telepedett meg egyidőre. Ez időből fő művei: Romantische Dichtungen (2 köt., 1799—1800), mely a Zerbino c. vígjátékot és a Genovefa c. tragédiát tartalmazza. Kitünő e korból Don Quijote fordítása (4 köt., 1799—1801). 1801—02-ben Drezdában élt, azután Ziebingenben Odera-Frankfurt mellett, majd Münchenben és Rómában, mindenütt a középkor egyetemes irodalmának tanulmányozásán fáradozva. Rómából visszatérte óta (1806) kezd szakítani a romantikával és tudatosan iparkodik a való életet befejezett és művészien megalkotott költői művekben rajzolni. Ez T. munkásságának harmadik korszaka, amelyben Goethe nyomdokait követi. Ide tartoznak Phantasus (3 köt., 1812—17) és számos novellája (Novellenkranz, 4 köt., 1831—35; összegyüjtött novellái, 14 köt., 1835—42 stb.). Egyesek a német költészetnek maradandó becsű remekei. Egyúttal folytatta irodalomtörténeti működését, megírta a régi német szinház történetét (Deutsches Theater, 2 köt., 1817; jellemezte és fordította Shakespeare kortársait (Altenglisches Theater, 2 köt., 1811), míg nagyszabású Shakespeare-műve, amelynek érdekében 1817. Angliában járt, terv maradt. 1819 óta ismét Drezdában élt, ahová mint kitünő fölolvasó egész Európából és Amerikából vonzotta a műértőket. A Schlegel A. W. által megkezdett Shakespeare-fordítást is ő fejezte be, leányának, Dorottyának (1799—1841) és Baudissin Wolf grófnak közreműködésével. Midőn Poroszországban IV. Frigyes Vilmos lépett trónra, a romantikus király tekintélyes évdíjat és titkos tanácsosi méltóságot adományozott a költőnek, aki azontúl Berlinben és Potsdamban élte, sokat betegeskedve, de folyton munkálkodva, utolsó éveit. Költeményeit (3 köt., 1821—23) és munkáit (Schriften, 20 köt. 1828—46) maga adta ki, de nem fejezhette be; hátrahagyott

műveit Köpke adta ki (2 köt., 1855). Válogatott munkái sokféle kiadásban jelentek meg. Személyes érintkezésből írtak róla: *Köpke*, Erinnerungen aus dem Leben des Dichters (2 köt., 1855) és *Friesen*, Erinnerungen eines alten Freundes (2 köt. 1871); hozzá intézett leveleit *Holtei* adta ki (Briefe an T., 4 köt., 1864). Válogatott műveit *Klee* (Leipzig 1892, 3 köt.) és *Witkowski* (u. o. 1903, 4 köt.).

Tiedemann, *Friedrich*, német orvos-író, szül. Kasselban 1781., megh. Münchenben 1861 jan. 22. Egyetemi tanár volt Heidelbergben 1816—1849. Főleg az anatómia terén szerzett hírnevet. Reinholddal és Treviranusszal a Zeitschrift für Physiologie folyóiratot szerkesztette (1824—1835). Főbb művei: Die Verdauung (1826); Physiologie des Menschen (1. és 3. köt., Darmstadt 1830, 1835).

Tiedemann-féle mirigyek a. m. Bartholini-mirigy (l. o.).

Tiedge, *Christof August*, német költő, szül. Gardelegenben 1752 dec. 14., megh. Drezdában 1841 márc. 8. Költői hírét Urania c. tankölteménye alapította meg (Halle 1800, 18. kiad. 1862, magyarra ford. *Jámbor* Pál 1845), ebben a halhatatlanság tanát adja elő Kant és a racionalizmus alapján. Egyéb művei közül legtöbb hatásuk volt Elegien und vermischte Gedichte (Halle 1803) c. verskötetének. Dalai közül «Schöne Minka ich muss scheiden» kezdetű költeménye nagy népszerűségre tett szert. Műveit kiadta A. G. Eberhard (Halle 1823, 7 köt., 4. kiad. Leipzig 1841, 10 kötet).

Tiedm., tudományos állatnevek után *Tiedemann* Friedrich német anatómus és fiziológus (1781—1861) nevének rövidítése.

Tieffenbrucker *(Duiffoprugcar) Gáspár*, a legelső hegedűkészítők egyike. Contagne szerint (Gaspard Duiffoproucart et les luthiers lyonnais du XV/e siècle, Paris 1893) a T.-re vonatkozó régebbi adatok egyike sem fedi a valóságot. 1514-ben szül. Tieffenbruggban, a Lech mellett, 1550 után Lyonban telepedett le; megh. 1571 dec. 16. Hegedűi nem maradtak ránk, mert a neki tulajdonított hangszerek alighanem Vuillaume művei. Kortársai sokat emlegetik nagy tudását és bámulatos kézügyességét. Ránk maradt lantjai és theorbái megbecsülhetetlen értékűek.

Tiegh. v. *van Tiegh.*, latin növénynév után *van Tieghem* nevének rövidítése. L. *Van Tieghem*.

Tiel, az ugyanily nevű járás székhelye Geldern németalföldi tartományban, (1920) 11,344 lak., dohánytermeléssel, élénk iparral, nagy gabonakereskedéssel. A középkorban fontos kereskedőhely volt.

Tiele, *Cornelis Petrus*, németalföldi teológus, szül. Leidenben 1830 dec. 16., megh. u. o. 1902 jan. 11. Előbb lelkész volt, 1877-től u. o. egyetemi tanár. Nagyobb művei: De godsdienst van Zarathustra (Haarlem 1864); Vergelijkende geschiedenis der Egyptische en Mesopotamische godsdiensten (Amsterdam 1869—72); Geschiedenis van den godsdienst tot aan de heerschappij der wereldgodsdiensten (u. o. 1876); Geschiedenis von den godsdienst in de ondheid (u. o. 1892—96, 2 rész; németül Gehrich 1895—1903); továbbá: West-Azie in het licht der jongste ontdekking (Leiden 1893, angolul Taylor 1894); Babylonisch-assyrische Geschichte (1886—87, 2 köt.).

Tiemannit (ásv.), *szelénhigany*, HgSe; a metacinnabarittal izomorf tetraéderek; sötét ólomszürke, erősen fényló. Marysvale, Utah; Clausthal, Zorge és Tilkerode a Harzban; Clear Lake, California.

Tien, kínai helynevekben gyakran előforduló szó, a. m. égi, mennybeli vagy maga az ég.

Tien-cin (a. m. égi gázló), város és szabad kikötő Pe-csi-li kínai tartományban, a Pei-ho mindkét partján, Pekingtől mintegy 150 km.-nyire, bennszülött lakossága (1920) 800,000 főnyi; vasúti, katonai és tengerészeti iskolája van. Pekinggel vasút köti össze. Mint a Császár-csatorna északi végében fekvő kikötő, az átmeneti kereskedelem számára igen fontos s a fővárosnak is kikötője, de télen be van fagyva és nagy hajók számára vize nem elég mély. Beviteli cikkei főképpen pamutfonalak és árúk, vasúti anyagok, cukor, petróleum, bor és szeszes italok, ópium; kivisznek teát, gyapjút, fonni való szalmát, bőröket, szenet, rizst, selyemárúkat stb. Európaiak (németek, franciák, angolok) a Pei-ho D.-i partján laknak. T.-ben írták alá 1860 okt. 25. az egyezséget Kina, Anglia és Franciaország közt, amelyben Kína kötelezte magát bizonyos kikötőknek az idegenek előtt való megnyitására. T. mellett 1902 óta az Osztrák-magyar Monarchiának 0·75 km² területe (settlement) volt kereskedelmi célokra, amelyért Kínának bizonyos évi bért fizettünk.

Tiene, olasz város, l. *Thiene*.

Tienen a. m. Tirlemont (l. o.).

Tien-hszin, l. *Kína*.

Tien-san (a. m. égi hegység, *Thian-san*, *Tengriteg* a. m. szellemek hegysége), belsőázsiai hegység, a Pamirból indul ki a főgerinc KÉK. irányban s a belsőázsiai pusztákba számos ágat bocsájt ki kulisszaszerűleg, egymással párhuzamosan. A hegység a triasz és harmadkor elején gyűrődött, É.-i oldalán leginkább régi palákból és eruptivus kőzetekből áll, D.-i oldalán fiatalabb üledékek vannak, legfontosabb kiemelkedése a Khan Tengri v. *Tengri Khán* (a. m. a szellemek királya) mintegy 6950 m. magas, ezen át ha É—D. irányban egy vonalat képzelünk, a hegységet Ny.-i és K.-i félre oszthatjuk. I. A *Ny.-i T.* a Pamirral áll szoros kapcsolatban. A Pamír (l. o.) legészakibb lánca, a Transzalai lánc É.-i oldalán lefutó Kizil-szu folyót veszik némelyek a T. D.-i határának s a tőle É.-ra fekvő Alai-tag hegységet már a T.-hoz sorolják. Általánosabb az a felfogás, hogy a mélyen benyúló Ferghana-medencétől É.-ra és a Terekdavan hágóval kezdődik a T. Ez esetben a Ny.-i T. Ferghana és Bokhara vidékein kezdődik 1. a *Ferghanai lánccal*, folytatódik a *Koksál-tauban* s ennek folytatása a *Szári-dzsászin-tau*, amely a Khán-Tengri csúcsával végződik. A 2. lánc a Talasz folyó mellett mint *Talasz-tau* kezdődik s az Isszik-tó D.-i partján levő *Terszkei-tauval* szintén a Khán Tengrihez csatlakozik. A 3. lánc *Kara-tau* néven kezdődik az akmolinszki pusztában, folytatása az *Alexander-hegység*, az Isszik-tó É.-i partját körülkerítő *Kungei-ala-tau* s a *Temurlik-tau*, amely a Khan Tengritől már É.-ra húzódik végig. 4. Az Ili és Csu folyók közt a *Transz-Ili-*

„Tiepolo“ cikkhez. — XVIII. *Révai Nagy Lexikona.*

TIEPOLO: COMPOSTELAI SZENT JAKAB
(BUDAPEST, SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM)

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

ala-tau, 5. lánc pedig a *Dzungáriai-ala tau* és az *Irenga-birga*. II. A *K.-i T.* a Khán Tengritől K.-re húzódik 1. *Kok-teke*, azután *Kuruk-tag* néven DK. felé hajolva, ez a hegység keríti be a keletturkesztáni medencét. 2. Az előbbivel párhuzamosan, de tőle É.-ra vonul végig a *Csol-tag*, ismét É.-ra tőle 3. a *Bogdo-ola*, a mongolok szent hegysége 6918 m.-ig emelkedve. Ezeknek a láncoknak a folytatatásai itt-ott előbukkannak a Gobi-sivatagban is, mint Pe-san, Csige-csinszahegység stb. A T.-t É.-on a Dzsungáriai mélyedés választja el a következő magas hegységtől, az Altáj-hegyrendszertől. A T.-ban ered az Ili, Naryn és Szir-darja folyó. A hó határa K. felé emelkedik 3600-tól 5000 m.-ig, a fahatár pedig 2500—2800 m., 1500—2800 m.-ig a Pinus obovata Ant. sűrű erdőkben födi az oldalait, alján mindenütt steppe van. Hatalmas gleccserei közül a legnagyobbak a Szemenov- (26 km.) és a Musketov-gleccser. Két fontos kereskedelmi útvonal halad át a hegységen, az egyik a *Terek-davan-hágó* (870 m.) Ferghanából Kasgárba, amely már az ókorban is Kína és Nyugat-Ázsia közt a forgalmat lebonyolította s a mongoloknak is útul szolgált, a másik az Ili völgyében Kuldzsától vezet a K.-i Tarim-medencébe egy névtelen, 3000 m.-nél magasabb hágóval. V. ö. M. *Friederichsen*, Morphologie des T. (Zeitschr. der Ges. für Erdkunde zu Berlin, 1899), továbbá Forschungsreise in den zentralen T. (Hamburg 1904); *Merzbacher*, Forschungsreise in T. (München 1904) és An expedition into the Central Tian Shan mountains (London 1905); *Prinz* Gyula, Utazásom Belső-Ázsiában (Budapest 1911).

Tientje, a hollandiai arany 10 forintos érem neve.

Tiepolo, velencei nemesi család. Egyik tagja *Jacopo T.* 1229—49. doge volt. Ennek dédunokája *Bajamonte* (megh. 1328.) összeesküvést szőtt 1310. az oligarcha alkotmány megbuktatására. De a terv meghiusult s a *Tízek Tanácsának* (l. o.) felállítását eredményezte. V. ö. *Astori*, La congiura di Bajamonte T. (Venezia 1885).

Tiepolo, *Giovanni Battista*, festő és rézkarcoló, szül. Velencében 1696 ápr. 16., megh. Madridban 1770 márc. 27. G. Lazzarini tanítványa volt, hatott rá Piazzetta s még inkább Veronese. Eleinte Velencében és környékén, 1750—52. a würzburgi érseki palota freskóin dolgozott. 1753-ban a velencei akadémia igazgatójává nevezték ki. 1761-től haláláig a spanyol királyi udvar meghívására Madridban működött. A régi olasz festészet utolsó szakának legkiválóbb egyénisége volt. Nagyszabású képfelfogás, mozgalmas és kecses formák, könnyed, világos és élénk színezés jellemzi káprázatos technikai tudással festett műveit. Fényes dekorativ érzéke volt s falfestményein merész és illuziókeltő építészeti távlatokkal segítette a hatást. Legkiválóbb freskói a würzburgi kastély mellett a velencei Labia-palota és a Scalzi-templom kupolája számára készültek, amely utóbbiakat a háborúban repülőgép bombája elpusztította. Olajképeivel a legtöbb európai képtárban találkozunk; kettőt a budapesti Szépműv. Muzeum őriz. (L. a *képmellékletet.*) Tartalomban ötletesek, kivitelben frissek rézkarcai, melyek közül a Vari capricei és a Scherzi di fantasia sorozatok a legkiválóbbak. Mint festő s kivált mint faldekorátor nagy hatással volt a XVIII. sz.-i ausztriai és magyarországi barokfestőkre, így különösen a hazánkban sokat dolgozott Maulpertschra. V. ö. *Molmenti*, G. B. T. (Firenze 1896); *Leitschuh*, G. B. T. (Würzburg 1896); *Meiszner*, T. (Bielefeld 1897). Két fia is festő és rézkarcoló volt. Az idősebbik, *Giovanni Domenico* (1726—1804) elkísérte atyját Spanyolországba s annak több művében segédkezett, öccséhez, *Lorenzohoz* (szül. 1728.) hasonlóan több rézkarcot készített atyja festményei után.

Tierce (ejtsd: tiersz), *a)* francia folyadékmérték = $^1/_6$ tonneau = 152 l.; *b)* mint angol folyadékmérték = 12 gallon = 190·83 l.

Tierçon (ejtsd: tierszon), régebbi francia folyadékmérték = 152 l.

Tiere, *Nestor de*, flamand drámaíró, szül. Eineben 1856 aug. 6. Egyfelvonásos ciklusa: Zieleketens (Lélekbilincsek); szinművei: Vorstenplicht (Fejedelmi kötelesség); Liefdedrift (Szerelmi vágy) és népies darabja: Een misdadige (Egy bűnös); De stoel van Napoleon (Napoleon széke); vígjátékai: Moederhart (Anyaszív) stb. több ízben részesültek jutalomban. T. mint a realizmus úttörője egy ideig teljesen uralkodott a szinpadon.

Tierno, a malagabor egy neme.

Tierra del Fuego, l. *Tűzföld.*

Tierra firma (sp., ejtsd: tjerra, a. m. szárazföld), Dél-Amerika É.-i partvidékének, a későbbi Colombiának régi neve. Tulajdonképen a Panamaszoros.

Tiers-argent (franc.), l. *Aluminium-ötvények* és *Ezüst-ötvények.*

Tierser Tal, az Eisack baloldali mellékvölgye Tirolban Tiers faluval és Weiszlahnbad (1179 m. magasban) fürdővel.

Tiers-état (franc.), l. *Harmadik rend.*

Tiersot (ejtsd: tjerszó), *Jean Baptiste Julien*, francia zeneszerző és zenei író, szül. Bourgban (Bresse) 1857 júl. 5. 1883-ban a Conservatoire könyvtárosa lett Párisban. Nevezetesebb művei: Histoire de la chanson populaire en France (1889); Rouget de l'Isle son oeuvre, sa vie (1894); Les fêtes et les chants de la révolution française (1908); Gluck (1910); Jean Jacques Rousseau (1912); Histoire de la Marseillaise (1915); Un demi-siècle de musique française (1917). A francia népzene egyik legkiválóbb kutatója és ismerője. Számos szerzeményében is sikerrel dolgozott fel francia népdalokat.

Tietar, a Tajo 175 km. hosszú jobb mellékfolyója Spanyolországban, a Sierra de Gredoson ered, Villareal de San Carlosnál torkollik.

Tieté, a Paraná bal mellékfolyója São Paulo braziliai államban, sok (56) sellője és vizesése miatt hajózhatatlan.

Tietjen, *Friedrich*, német csillagász, szül. Garnkoltban 1832 okt. 15., megh. Berlinben 1895 jún. 21. 1874-ben az Astronomisches Recheninstitut igazgatója s tanár a berlini egyetemen. A «Berliner Astronomisches Jahrbuch» 1877—1897. és a «Nautisches Jahrbuch» 1880—97. évfolyamait ő adta ki.

Tietjens *(Titiens), Therese,* magyar származású hírneves drámai énekesnő szül. Hamburgban 1831 júl. 17., megh. Londonban 1877 okt. 3. 1856-ban a bécsi opera tagja volt, 1858 Londonban lett drámai és oratóriuménekesnő.

Tietze, 1. *Emil Ernest August,* geológus, szül. Boroszlóban 1845 jún. 15. A bécsi isk. földtani intézetnek 1902 óta igazgatója. 1900-ben a bécsi földrajzi társulat elnökévé választotta. Nagyobb műveket írt Perzsia ásványkincseiről (1879); Demawend vulkánról (1878); a sós steppék keletkezéséről (1877); azonkívül Galicia, Lemberg vidékéről a Jahrbuch d. k. k. Geolog. Reichsanstalt 1882—1886. évi köteteiben. Nevezetes munkája továbbá Geologische Übersicht von Montenegro (Wien 1884).

2. *T., Hans,* műtörténetíró, szül. 1880 márc. 1-én. Bécsben lett tanár s a muzeumügyek előadója a miniszteriumban. Főműve: Die Methode der Kunstgeschichte (1913). Kiadja 1921-től a Bibliothek der Kunstgeschichte vállalatot.

Tifernum, ókori római város, l. *Città di Castello.*

Tifernus, folyó, l. *Biferno.*

Tiffany, *Charles Lewis,* szül. Killinglyben (Counecticut állam) 1812 febr. 15., megh. New-Yorkban 1902 febr. 18. Jelentős aranyárú- és ékszerkereskedést alapított, amelynek fióküzleteit Párisban és Londonban nagy hírre emelte. Fia T. *Louis Comfort,* aki festőnek készült, később a művészi üvegipar terén úttörő lett Észak-Amerikában. A Tiffany-művek különlegességei közt kitűnnek a keleti mintájú díszedények, ékszerek, világítótestek, különösen állólámpák. Nevezetesek üvegmozaik-ablakai is.

Tiffin, város Ohio amerikai államban, (1910) 11,894 lak., agyagipar, üveg-, papiros-, kocsigyártás és terménykereskedelem.

Tiflisz, 1. volt kormányzóság Kaukáziában a Kaukázus D.-i oldalán, területe volt 40,860 km², 1.220,000 lak. Oroszország felbomlása óta területének nagy részét Georgia tanácsköztársaságba kebelezték, a mai Georgia *T.* kerületének, (1920) 1.473,000 lakosa van. Földjét a Kura folyótól elkülönített Kis- és Nagy-Kaukázus láncai ágazzák be, K.-i része kietlen steppevidék, folyói az Alaszan és Jora. Éghajlata a hegyek közt zord, a síkságon meleg s általában nagy ellentétek közt ingadozik, T. város évi közepes hőmérséklete 12·6°, a hegyvidéké 6·9°. Ásványai sokfélék, de csak glaubersót, kőolajat, vas- és rézérceket bányásznak. Abasztuman, Borsom, T. közelében ásványvízforrásai vannak. Lakossága örményekből, georgiaiakból, osszetekből, tatárokból, oroszokból s görögökből áll, vallásra nézve legnagyobbrészt görög-othodoxok és mohammedánok, főként állattenyésztéssel és földmíveléssel foglalkoznak. Termelnek búzát, rozsot, árpát, kölest, kukoricát, rizst, gyapotot, dohányt, gyümölcsöket, szőllőt és eperfákat selyemhernyótenyésztés céljaira. Vannak vas- és rézkohói, petroleumfinomítói, fűrészgyárai, üveg-, gyertya-, dohány-, sör-, szeszgyárai stb. Kereskedelmét a grúzi hadiút s kevés (350 km.) vasút mozdítja elő. — 2. *T.* (georgiaiul *Thiliszi*), a hasonlónevű volt kormányzóság székvárosa Kaukáziában 453 m. magasban a Kura folyó két partján 5 híddal összekötve, a Batum-Baku és Poti-Baku vasutak mellett. Éghajlata mérsékelt, január évi középhőmérséklete 0·5°, a juniusé 24·6°, de gyakoriak a hirtelen hőmérsékletváltozások. Lakosainak száma (1920) 346,910. A város négy részre oszlik. A Kura jobbpartján s a DK.-i szögletben fekszik az óváros és a Szeid Abbad városrész teljesen ázsiai külsővel, tőlük É.-ra az örmény-grúzi és európai városrészek, ezekhez csatlakozik több külváros. Szép parkjai vannak, köztük legszebb a Szololaki-hegy régi vára aljában a vadregényes botanikus kert. Sok temploma, kolostora, mecsetje van, 1918 óta egyeteme, 3 gimnáziuma, reáliskolája, papnevelő intézete, tanítóképzője, technikai iskolája, kaukáziai muzeuma, fizikai intézete, több színháza stb. Itt székel a grúzi érsek, továbbá örmény püspöki székhely. Bőr-, dohány-, gyapot-, szeszgyárai nevezetesek. A vár tövében meleg (46°-os) kénes források fürdőkkel. Kereskedelmi jelentőségét annak köszönheti, hogy a Rion- és Kura- völgyek kereskedelmi útvonala, amely a Kaspi- és Fekete-tenger vízvidékét köti össze, itt metszi a Kaukázuson átjövő és Perzsia, valamint Kisázsia felé vivő nagy kereskedelmi utat. 455-ben Kr. u. alapították a várost és sokáig a georgiai királyok székhelye volt, egyes népvándorlások elpusztították, de virágzó kereskedelme folytán mindig újraépült; a XVII. sz. elején került török uralom alá, de Rusztum georgiai király (1636—58) ismét elfoglalta s megerősítette. A XVIII. sz. elején a törökök kezébe jutott, de 1735-ben Nadir sah ismét visszaadta a georgiaiaknak. Virágzása Irakli (Heraklius) király idejére esik, 1795-ben Mohammed Aga perzsa khán Iraklit elűzte s 30,000 embert hurcolt rabszolgaságba. 1799 nov.-ben Lazarus orosz tábornok foglalta el a várost, 1801-ben Grúzia orosz kormányzóság székhelye lett, a világháború alatt 1916—17. többször zendülés tört ki, 1917 dec. 13. itt alakult meg a független transzkaukáziai kormány; 1919 jún. óta, mikor Georgia állam mint tanácsköztársaság alakult meg, ennek fővárosa.

Tiflitisz *(typhlitis),* a vastagbél legfelső részének, a vakbélnek (coecum, typhlon) gyuladása. Rendszerint vastagbélgyuladás részlet jelensége, de gyakran önállóan is előfordul, ami a vakbél anatómiai viszonyaival és működésével magyarázható. L. még *Vakbélgyuladás.*

Tifoid *(typhoid)* a. m. tifuszhoz hasonló megbetegedés. Rendesen a paratifuszt s más lázas, tartósabb hasmenéses betegségeket neveztek így.

Tifon v. *tajfun,* l. *Ciklon.*

Tiftik, angoragyapjú-fonálból szőtt kelmék, amelyeket Sztanoszban, Angora mellett szőnek s amelyekből a török papi ruhák készülnek.

Tifusz *(typhus* gör.) a. m. köd. Régen gyűjtőneve az eszmélet elhomályosodásával járó lázas betegségeknek. Ma különösen a has-T.-t vagy hasihagymázt értjük alatta, amelyet a T.-bacillusok okoznak. Hasmenéssel, néha székrekedéssel kezdődő betegség, melynek egyik legjellemzőbb bonctani tünete a tipikus bélfekélyek. A fekélyek a vékonybélben találhatók, főleg annak alsó szakaszában, az ileumban (ileotifusz). A magas láz-

zal járó betegségnél gyakoriak a deliriumok, a beteg nyugtalansága stb. (idegláz). L. még *Hasi hagymáz, Kiütéses tífusz, Paratífusz.*

Tífuszbacillus, l. *Baktérium.*

Tífuszos bélfekély, l. *Bélfekélyek* és *Hasi hagymáz.*

Tiganion, kikötő l. *Khora.*

Tigas, Magyarország középkori vízrajzában (pl. Priskos rhetornál) a Tisza neve.

Tigellinus, *Sophonius*, alacsony sorsból Nero császár kedvelt emberévé emelkedett, részt vevén hírhedt kicsapongásaiban. Különféle szolgálataiért a császár a praetorianusok fejévé tette meg, de Galba felkelésekor Nero árulója lett; csakhamar Otho halálra ítélte s ezért sajátkezűleg vetett véget életének.

Tigenol *(thigenol)*, szintézissel előállított szulfosavnak nátrium-sója. Csaknem szagtalan és ízetlen, szirupszerű, barna folyadék. Az ichtiolhoz hasonlóan antisepticum és antiparasiticum; a felszívódást gyorsítja, a gyuladást csökkenti. Főképen bőrbántalmaknál használják.

Tigerstedt, *Robert*, fiziológus, szül. Helsingforsban 1853 febr. 28. Stockholmban volt tanár 1886-tól, 1900. Helsingforsba ment egyetemi tanárnak. Műveit nagyrészt német nyelven írta. Főbb munkái: Lehrbuch der Physiologie des Kreislaufs (Leipzig 1893); Lehrbuch der Physiologie des Menschen (u. o. 1898, 5. kiad. 1909); Physiologische Übungen und Demonstrationen für Studierende (1912).

Tiger wood *(tigrisfa)*, l. *Machaerium.*

Tiglat-Pileszár (asszír. *Tukulti-apal-esara)*, négy asszír király uralkodott ilyen néven; a leghíresebb volt IV. T. (745—727), II. Asurniraris utódja, az asszír világhatalom megteremtője, aki a Perzsa-tengertől egész Médiáig és a Nyugati-tengertől Egyiptomig minden országot meghódított. Ő volt az első asszír király, aki átlépte Izrael országának területét, 732. elfoglalta Damaszkust és Izrael királyától elhódított egy jókora területet. A babiloni királyságot is elfoglalván, *Pulu* név alatt a babiloni trónra lépett 731.

Tiglinsav, l. *Angelikasav.*

Tignum junctum (lat.) a másnak épületébe beépített épületanyag, főként gerenda; a római jogban nem dologrész, hanem önálló dolog jellegével bírt, tehát önállóan lehet tulajdon tárgya is; de tulajdonosa egyelőre, míg az épület fennáll, nem érvényesítheti a maga tulajdonjogát (dominium dormiens). Ezért nem illeti meg őt a rendes actio ad exhibendum (l. o.) sem, hanem egészen sajátos kereset, az ú. n. *actio de tigno juncto*, mellyel az érték kétszeresét követelheti. A modern jog az universitas rerum cohaerentium fogalmát nem ismeri, a T. eszerint egyszerű dologrész.

Tigranes, Armenia királya, szül. Kr. e. 121., megh., 56. A trónra 94. lépett; elfoglalta Atropatenét, Mezopotámiát, északi Sziriát és Kappadókiát; újonnan alapított székvárosát Tigranokertának nevezte el. Első felesége a nagy Mithridates leánya, Kleopatra volt s mivel apósát nem adta ki a rómaiaknak, Lucullus 69. elfoglalta székvárosát. Mithridates leveretése után T. is meghódolt 66. Pompeiusnak és el kellett ismernie Róma fenhatóságát.

Tigre, Honduras középamerikai köztársasághoz tartozó 789 m. magas, erdők borította vulkáni sziget. Jó kikötője Amapala.

Tigré, Abesszíniának egyik vidéke, amely a fensíknak a Takkazzétól É.-ra fekvő részét foglalja magában és a Vörös-tenger melletti partvidékkel, a beni-amer néptörzs országával és az Atbara völgyével határos. Több tartományból áll. Fővárosa *Adua*, 3000 lak. A lakosok túlnyomó része keresztény. Története Abesszinia története s az Olaszországgal viselt háborúkban ez a föld is sok véres csatának volt szintere.

Tigridia *Ker.* (növ.), a Nősziromfélék amerikai génusza 7 fajjal. A *T. pavonia* Ker. (tigrisliliom) Mexikóból való, pompás kerti növény. Nagy, skárlátpiros, belül tigris v. márvány módjára fekete-pirossal tarkított virágjával tűnik ki.

Tigrillo (állat), l. *Tigrismacska.*

Tigris *(Felis T.* L., állat), a ragadozó emlősök rendjének Macskafélék családjába tartozó állatfaj. Teste kissé hosszabb és nyulánkabb s feje gömbölyűbb, mint az oroszláné. Szőre rövid, síma, csak a pofáin hosszabbodik meg szakállszerűen. Szine sárga-barna vagy rozsdavörös, fekete haránt csíkokkal; farka feketegyűrűs. Farka egyformán szőrös, bojt nélkül. A hím egész hossza 2·25—2·60 m., ebből farkára 30 cm. jut, nősténye kisebb; 105 napig viselős és 2—3-at kölykezik. A ragadozó állatok legvérengzőbbje. Legfőképen DK.-i Ázsiát lakja, ahonnan Ny.-ra egészen a Kaukázusig elkóborol; otthon van Jávában, Szumátrán; felmegy Szibíriába az 53-ik szélességi fokig. Oly erős, hogy szájában egy emberrel könnyen elfut. Az éhségtől és vérszomjtól üldözve, még a falvak közepébe is beront az ember után. Kelet-India egyes szorosai és sűrűségei rablásai miatt járhatatlanok. Cejlonból a gyakori hajtóvadászatok folytán egészen kiveszett. Főleg az előindiai Gudzserát kerületben gyakori. A régi rómaiak a cirkuszokban T.-eket is tartottak, ugyanezt teszik manapság is az indiai fejedelmek. Bundáját szobai dísznek és takaróknak használják. Az egyes T.-ek életmódja nagyon különböző, de a legkiválóbb T.-ismerők szerint a tigrisek életmódjuk szerint: a vadölők, a baromrablók és az emberevők tipusába tartoznak. A *vadölő T.* kerüli az ember lakását; igazi otthona az erdő és a bokros vidék, amelyet bekalandoz s itt vadászik vadra. A T. e tipusa hasznos, mert elpusztítja a mezőgazdaságra káros nagy vadakat, amelyek pusztítása ellen máskülönben a földmíves nem tudna kellően védekezni. A *baromrabló T.* a falvak közelében tartózkodik és zsákmányát a legelőre hajtott vagy éjjel a faluban levő házi állatok köréből szedi el. A baromrabló T.-ekből egyesek *emberevő T.*-sé lesznek. Ezek az emberekkel, különösen a pásztorokkal való küzdelmükben leszoktak az embertől való félelemről s megtámadják az embert is. Az emberevő T.-eket a benszülöttek csakhamar megismerik és kipusztítják, ezért számuk ma már aránylag nagyon kicsi.

A T.-nek sok változata ismeretes. Alapszine lehet sötétebb v. világosabb, sőt ritkán fehér v. fekete is lehet, az oldalsávok pedig elmosódhatnak. Nagyságukat és szőrözetüket tekintve is vannak változatok. Az összes változatok között a

legnagyobb és legértékesebb bundájú a *Kelet-szibériai* vagy *mandzsu T.* (*Felis T. mongolica* Less.), melynek teljes hossza (beleértve a farkát is) eléri a 4 m.-t s nemezszőrei nagyon hosszúak (5 cm.), gyapjúszőrei tömöttek és igen puhák. Nagyság és szépség dolgában mindjárt utána jön a *bengáliai* vagy *király-T.* (*Felis T. regalis* L.). Legkisebb a Szumatra-, Jáva- és Bali-szigeteken honos *szigeti, jávai* vagy *szundai T.* (*Felis T. sondaica* Fitz.), amelynek szőrözete síma, fénylő és világos szürkéssárga alapszínű s rajta a fekete haránt-sávok nagyon sűrűn sorakoznak egymás mellé.

Tigris *(Es-satt)*, Előázsia egyik legjelentékenyebb, 1870 km. hosszú folyója. Ered *Didzsle* néven a Diarbekrtől NyDNy. irányban levő 1850 m. magas Karadzsa hegység É.-i lejtőin, Tilnél fölveszi a Bontan csájt (a rómaiak Centritisét) és DK.-nek folyik hegyek közt számos sellővel; Teisz-Karburnál kiér a síkságra és elfolyik Moszul és Bagdad mellett, érinti Kut-el-Amarát, Ali-Gharbit és Amarát és Kornánál az Eufrátesszel egyesül a *Satt-el-Arabbá* (l. o.). Nagyobb mellékvizei a síkságon a Kis- és Nagy-Zab, Satt-el-Adhem és a Dijala. Márc.-ban árad és máj.-ban kulminál, másodszor nov.-ben árad. Öntözőcsatornarendszere az asszírok és babyloniaiak korában igen fejlett volt, ennek ma csak a romjai vannak meg, de visszaállításukat tervezik. Sekély járatú gőzösök Bagdadig, bárkák Mosszulig mennek föl rajta. A Genezis *Chiddekel* néven a paradicsom folyói közt említi, az asszírok *Idiglat* és *Diglat* néven ismerték s ebből eredt a ma is használatos arab neve: *Didzslet*. A perzsák az asszír Diglat nevét Tiglat és Tigra alakban használták, ami nyelvükön nyilat jelentett s ebből eredt a görögök átvétele folytán a mai T. név. A T. vidéke az öntözőcsatornák gondozásakor gazdag és sűrűn lakott volt, partjain terültek el Amida (Diarbekr), Bezabde, Ninive, Opis, Seleucia, Ktezifon nagy városok, ma Diarbekr, Mosszul és Bagdad kivételével csaknem az egész területe lakatlan s alsó részein nagy mocsarak vannak. V. ö. *Willcocks*, The restauration of the ancient irrigation works of the T. (New York 1905).

A világháborúban a T. völgyét is hadi szintérre tették az angolok, főképen az angol érdekeltség körébe tartozó petroleummezők, de másrészt India közvetett védelme érdekében is. Már 1914 nov.-ben, a Perzsa-öbölből a T.-be küldött hadihajók támogatásával elfoglalták Baszrát, amelyet csak gyönge török erő védett; majd elfoglalták Kornát a T. és Eufrátesz összefolyásánál. 1915 elején a törökök egyidőre meg bírták állítani az angolok előnyomulását, de ezek ápr.-ban nagyobb erővel ismét megkezdték az előnyomulást két oszlopban. A T. mellett fölfelé vonuló Townshend tábornok elfoglalván Amarát, már Bagdadhoz közeledett, de Ktezifonnál erős török ellenállásra talált, csatát vesztett s kénytelen volt Kut-el-Amarában magát elsáncolni, ahol több angol fölmentő kísérlet meghiusultával a törökök 13,000 emberével együtt 1916 ápr.-ban foglyul ejtették. Anglia erre Mande tábornok vezetésével nagyobb haderőt küldött s hosszú harc után sikerült a török ellenállást legyőzniök. 1917 márc. 11. bevonultak Bagdadba. Ezután makacs harcok következtek, az angolok többszörös vereség ellenére állandóan tért nyertek Mosszul felé, a törököket a T. balpartjára szorították. A harcoknak az 1918 okt. 30. kötött általános fegyverszünet vetett véget.

Tigriscsiga (állat), l. *Tigris porcelláncsiga*.

Tigrisérc, l. *Aplit*.

Tigrisfa (növ.), l. *Brosimum*.

Tigriskígyó vagy *peddapoda* (*Python molurus L.*, állat), az Óriás kígyók (*Boidae*) családjába tartozó kígyófaj. L. *Óriás kígyók*.

Tigrisliliom (növ.), l. *Tigridia*.

Tigrisló, l. *Zebra*.

Tigrismacska (*Felis tigrina* Erxleb., állat), a Macska-félék egyik faja, kb. akkora, mint a mi házi macskánk. Alapszíne felül és oldalt fakósárga, alul fehér. Háta közepén megszakítás nélküli fekete sáv vonul végig; egyébként testének felső oldalát több sor fekete folt tarkítja, ezek közül többnek világosabb közepe van. Arcán két fekete sáv húzódik végig, más kettő a szem zugától a fején át a tarkóig húzódik, ahol még más sávok csatlakoznak hozzájuk úgy, hogy a tarkóján már hatra szaporodik a sávok száma. Torka két fekete pettyes; hasa és lábai foltosak; füle fekete, fehér foltokkal. Közép- és Dél-Amerikában honos. Népies neve: *marguáj* és *tigrillo*.

Tigrispetymeg (*Prionodon*, állat), a Cibetmacska-félék (*Viverridae*) egyik neme, amely csak abban különbözik a petymeg (*Genetta*) nemtől, hogy felső állkapcsukban 2—2 helyett csupán 1—1 utózápfoguk van, fogaik száma tehát nem 40, hanem 38. Három, Ázsiában honos faja ismeretes, ezek közül leggyakoribb a *linsang* (*P. linsang* Hardw., régibb néven: *Linsanga gracilis*). Alapszíne világosszürke vagy sárgásfehér s a rajta levő mustrázat feketebarna foltokból és sávokból áll; lábai sötétfoltosak s fehérhegyű farkát hét széles sötét gyűrű díszíti. Teljes hossza 70 cm., miből 30—32 cm. jut a farkára. A Nagy-Szunda-szigeteken, Jávában, Szumatrában és Borneóban honos. A házi baromfiakban nagy károkat okoz; az emberre ártalmatlan. Hozzá nagyon hasonló rokonai közül a *párducpetymeg* (*P. pardicolor* Hdgs.) a Himalája D.-i és K.-i részén (K. felé Jünnanig) honos, a *foltos T.* (*P. maculosus* Blanf.) pedig, amely a linsangnál jóval nagyobb és erősebb (hossza 90 cm., miből 40 cm. jut a farkára), Tenasserimben fordul elő. A T.-ek könnyen megszelidíthetők.

Tigrispinty (*Pytelia amandava* L., állat), l. *Díszpintyek*.

Tigris porcelláncsiga v. *tigriscsiga* (*Cypraea tigris* L.), az Elülkopoltyús csigák (*Prosobranchiata*) rendjébe tartozó csigafaj. Háza kékesfehér, számos feketésbarna nagy és elmosódott folttal s a hátoldal közepén rozsdabarna sávval. A ház alsó része fehér. Hossza 10 cm. Kelet-Indiában honos. Húsát eszik, bár némelykor mérges. Házából különböző luxustárgyakat (dohányszelencéket, kanalakat, sótartókat stb.) készítenek.

Tigrissikló (*Drymobius bifossatus* Raddi, állat), a Sikló-félék családjába tartozó kígyófaj. 2 méter hosszúra is megnő. Halvány sárgásszürke alapszínű és hátán feketeszegélyű nagy szürkésbarna foltok vannak; fejének elülső részét három sötét harántsáv, fejének hátsó részét és nyakát

pedig két széles hosszanti sáv tarkítja. Guayanában és Kelet-Brazilia trópusi és mérsékelt égövi részein él.

Tigrisszem, *sólyomszem* (ásv.), drágakőnek használt kvarcváltozat; szorosan egymáshoz illő (0·08—0·3 mm.-nyi) kvarcszálakból, rostokból van összerakva, amelyeknek egész hosszúságában krokidolitszálak húzódnak végig. A macskaszem (l. o.) analogiájára kapta a T. nevet. A hetvenes évek vége óta kerül déli Afrikából (Griqualand) nagyobb mennyiségben mint igen kedvelt drágakő a kereskedésbe. Kezdetben mint újdonságot drágán árulták, később ára nagyon csökkent, mert igen nagy mennyiségben hozták Európába. Sokféle módon szépítik és festik. V. ö. *Krenner* József, A T. (Természettud. Közl. 19. köt.).

Tigurinusok, harcias kelta nép a helvetiusok között a mai Schwitz, Zürich és Schaffhausen kantonok területén.

Tiha *(Tichoje)*, kisk. Ung vm. nagybereznai j.-ban, (1910) 1093 rutén lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tihája, a hódoltság korabeli nyelvben gyakran volt használatban. Felügyelőt, gazdát jelent. L. még *Kjája*.

Tihama (arab szó, a. m. alacsony, forró vidék), Arábia homokos, csaknem teljesen esőtlen, csak Salsolaceákkal borított parti szegélye a tenger s a belső magasföld között a Vörös-tenger partján Hedzsász D.-i és Jemen É.-i részén.

Tihany, kisk. Zala vm. balatonfüredi j.-ban, (1920) 848 magyar lak., gőzhajó-kikötővel, posta és táviróhivatallal. T. a T.-i félsziget (l. o.) meredek K.-i párkányán, 83 m.-nyire a Balaton fölött fekszik; híres bencésrendi apátságáról (l. *Tihanyi apátság)*, amelynek kéttornyú temploma (épült 1730—42) messziről felismerhető. Az apátság épületei a tatárjárás óta meg voltak erősítve; a XIII. sz.-ban már erősség állott itt fenn, a mohácsi vész után a T.-i vár nagyobb végvárrá lett és jó karban tartását többször rendelték el az országgyűlések. A vár hajdan a mai óvári szőllőknek nevezett dülő csúcsán, a mohácsi vész óta azonban az apátsági templom és zárda környékén állott s ezeket is magában foglalta. T.-on kívül hajdan még két falu (Apáti és Újfalu) állott a félszigeten, de ezek elpusztultak. Nevezetes a visszhangja, amely azonban egy újabban rossz helyre épült emeletes villa, valamint a sekrestye elé ültetett fák miatt meggyöngült. A part mentén nagyszámú kagylót találnak, közte az ismert kecskekörmöt (congeriát). Az óvárnak a Balaton felé néző meredek lejtőjén sziklaüregek (Üreskő, hajdani remetelakások) vannak. Újabban a K.-i parton fürdő- és nyaralótelep kezd épülni, a nyaralók közt József főhercegé is. 1921 októberben a Tatán letartóztatott Károly királyt és Zita királynét itt őrizték néhány napig, amíg a nagyhatalmak követelésére kiadták s a Dunán rá váró angol monitorra vitték.

Tihanyi apátság, a Balaton tihanyi félszigetén I. András királynak bőkezűségéből 1055-ben Szűz Mária és Szt. Ányos püspök tiszteletére keletkezett s a Benedek-rendiekre volt bízva. A kolostor birtokait IV. Kelemen pápának 1266-iki s Lodomér esztergomi érsek által 1298. újra kihirdetett oklevele részletesen felsorolta. A királyok a T.-ot sok kedvezésben részesítették; 1393. azonban javait már annyira elidegenítették, hogy alig tarthattak el a megmaradt részből néhány szerzetest. A mohácsi veszedelem után a szerzetesek elszéledtek s javaikat a tihanyi vár kapta, sőt 1684. magát a monostort is várrá alakították át. 1701-ben Regondy Rajmund altenburgi (ausztriai) apát a rendnek újból visszaszerezte a T.-ot, tőle Göncz Celesztin főapát vette meg. Ekkor már az uradalom csak Tihany mezővárosból és 15 kisebb birtokból állott. A mostani templom, melyben I. András sírja is látható, 1730—42. épült. Az apátságot időközben, 1787-ben II. József megszüntette, de I. Ferenc 1802. újból helyreállította. V. ö. *Szamota*, A T. 1055-iki alapító-levele (Budapest 1895).

Tihanyi félsziget, a Balaton nagy félszigete, a zalai (É.-i) partról Aszófő táján nyúlik a tóba. A félsziget maga pannoniai homokból és agyagból áll, amelyet tetején bazalttufa, továbbá posztvulkános működésből származó kovás mészkő, régi gejzir-kráterek maradványai és sárvulkánokból származó kemény tufa védelmezett meg s az egész félszigetet 2 km. széles, alacsony, de régibb kőzetekből álló lapály kapcsolja a szárazföldhöz. 5 km. hosszú, 3·5 km. széles, partjai elég meredekek és 120—130 m. magasan emelkednek a tó szine fölé (Csúcshegy 235 m., Óvár 214 m., Hármashegy 212 m.). A félsziget belseje két részre osztott medence, egyik a Kis-Balaton (131 m.), másik a mocsaras Büdös-tó medencéje.

Tihanyi kódex, magyar nyelvemlék. Leírója ismeretlen nevű Ferenc-rendi szerzetes, aki valószínűleg klarissza-apácák számára készítette. Készült az 1530., 1531. és 1532. években. Tartalmát nagyobbára prédikációk teszik s az egész könyv latinból való fordításnak látszik. A tihanyi apátság könyvtáráé; innen a neve. Kiadta és ismertette *Volf* György (Nyelvemléktár, 12.).

Tihó *(Tihău)*, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 789 oláh és magyar lak. (Tr. R.)

Tihri, Gahrval (l. o.) indiai hűbérország fővárosa.

Tihvin *(Tichvin)*, járási székhely Novgorod orosz kormányzóságban a Tihvinka folyó mellett, az 1906. megnyitott Szt.-Pétervár—Vologdai vasút egyik állomása. Itt indul ki a *T.-csatornarendszer*. Lak. 6142, főfoglalkozásuk a folyami bárkák (tihvinkák) ácsolása.

Tihvin-csatornarendszer, a Volgát a Névával összekötő csatornarendszer Oroszországban, összes hossza 713 km., de mivel kisebb tavakon és folyókon megy át s ezeken csak bárkák járhatnak, csak a helyi forgalomban van jelentősége, míg nagyobb forgalomra a Mária csatorna-rendszert használják. 1811-ben nyitották meg.

Tikal vagy *Tikul (Keiat* ang. *Kyat) a)* számítási egység és sziámi ezüstérem = 4 Salung à 2 Fuang à 2 Songpai à 2 Pai. Szinezüst tartalma az újabb vizsgálatok szerint 14·1314 gr., értéke 2·99 K. Az angolok számításaiban 1 T. = $2^1/_2$ shilling. — *b)* Súlyegység Sziámban = 4 Salung à 2 Fuang à 5 Hun = 15·292 gr. Birmában = 16·556 gr.

Tikfa (növ.), l. *Tectona*.

Tikgomba (növ.), helyenként így is nevezik a szegfűgombát (l. o.).

Tikhúr (növ.), l. *Curcuma.*

Tiki-tiki v. *tikki-tikki*, afrikai törpe nép, l. *Pigmeusok.*

Tikkanen *János Jakab*, finn történetíró, szül. Helsingforsban 1857 dec. 7. U. o. 1897-től kezdve egyetemi tanár. Nevezetesebb dolgozatai: Die Genesis-Mosaiken von Venedig und die Cotton-Bibel (Helsingfors 1889); Eine illustrirte Klimax-Handschrift d. vatikanischen Bibliothek (u. o. 1890).

Tikorliszt (növ.), a keletindiai arrow-root (l. o.) egyik neve.

Tikos, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1920) 304 magyar lak.

Tikos *Albert*, festő, szül. Debreczenben. Az 1830-as évek végén Bécsbe ment s főkép Amerling útmutatása mellett tanult. Rómában is időzött s ott festette 1842. a *Gyermekét tápláló anya* című képét (Szépműv. Muzeum). 1840-ben festett önarcképét u. a. a gyűjtemény őrzi. 1844-ben kiállított egy *Odaliszk*-ot Pesten, 1845. egy *Olasz nő* c. képet Bécsben. Úgylátszik, nemsokára rá meghalt Bécsben.

Tikszem (növ.), l. *Anagallis.*

Tikul, l. *Tikal.*

Tikuna, industörzs Brazilia, Ecuador és Peru határán.

Tilaj, kisk. Zala vm. zalaszentgróti j.-ban, (1920) 610 magyar lak.

Tilalmi idő a vadászati törvény által megállapított időszak, amelyben az egyes vadnemek lövése, fogása büntetés terhe alatt tiltva van.

Tilalmi rendszer v. *prohibitiv rendszer*, l. *Prohibitio.*

Tilalmi tábla, az erdőben a tilalom alatt álló területeket jelző táblák, amelyek v. fából vagy vaspléhből készülnek s alkalmas oszlopra vagy élő fára szegezve, rajtuk a tilalmazást olajfestékkel készített betükkel jelzik. Pl. tilos a legeltetés vagy tilos a vadászat, halászat és rákászat stb.

Tilalom, l. *Interdictum, Egyházi büntetések* és *Terhelési tilalom.* — Elidegenítési T., l. *Elidegenítés.* — Házassági tilalom, l. *Házassági jog.*

Tilalomfa, határszéleken, utak mellett felállított oszlop, rendesen a tilalom tárgyát hirdető táblával.

Tilalomjegy v. *tilalmi jel*, a legeltetés ellen megvédendő erdőrészlet egyes szélső fáinak vagy külön erre a célra alkalmazott rudaknak tetejére kötött szalma- vagy rőzsecsóva. L. *Tilalmi tábla.*

Tilasit (ásv.), l. *Adelit.*

Tilborch, *Gillis van*, flamand festő, szül. Brüsszelben 1625 körül, megh. u. o. 1678 körül; ifj. David Teniersnek volt tanítványa és főleg kispolgári interieuröket, kis méretű családi képmásokat festett, amelyek jó példái a brüsszeli és hágai muzeumokban láthatók. Flamand parasztlakodalmat ábrázoló képe a drezdai képtárban van.

Tilburg (ejtsd: tilbőr), gyárváros É.-i Brabant németalföldi tartományban, (1921) 62,808 lak., jelentékeny gyapjúiparral és bőrgyárral. Már 709. *Tilliburgi* néven történik róla említés.

Tilbury (ang. ejtsd: tillbőrri), kisebb kétkerekű kocsi, Angliából származik.

Tilbury (ejtsd: tillbőrri), falu Essex angol grófságban, az alsó Temze balpartján, Gravesenddel szemben. (1921) 9572 lak. Erődje és több nagy hajójavító dokkja van.

Tild *(Teldince)*, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1910) 442 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl).

Tilde (spany.) a. m. vonás, a jel a spanyol ñ betün, pl. señor (ejtsd: szenyor).

Tilden, *Samuel Jones*, amerikai államférfiú, szül. New Lebanonban (New York állam) 1814 febr. 9., megh. New Yorkban 1886 aug. 4. Ügyvéd volt New Yorkban és csakhamar a demokrata párt vezérei közé emelkedett. 1871-ben nagy része volt a *Tammany-Hall* (l. o.) párturalmának megbuktatásában. 1874-ben New York állam kormányzójává választották. 1876-ban a demokrata párt jelöltje volt az elnökségre s bár a választáson jóval több szavazatot kapott, a kongresszus republikánus többsége 4 állam demokrata szavazatát megsemmisítette s ellenfele *Hayes* (l. o.) lett az elnök. Miután 1880. a newyorki kormányzóválasztáson is megbukott, visszavonult a politikai élettől. V. ö. *Bigelow*, Life of Sam. T. (New York 1895, 2 köt.).

Tile Kolup, l. *Holzschuh.*

Tilgner *Viktor*, magyar születésű osztrák szobrász, szül. Pozsonyban 1844 okt. 25., megh. Bécsben 1896 ápr. 16. A bécsi akadémián Bauer és Gasser tanítványa volt, de erős hatást gyakorolt reá az 1873. Bécsben időző Deloye francia szobrász, aki megismertette a korabeli francia szobrászat virtuóz, festői törekvéseivel. Bizonyos tekintetben a barokk- és rokokó-művészet befolyását is éreztető, friss és főleg igen dekorativ hatású művei közül kiemelendő mellszobrainak hosszú sora (pl. Charlotte Wolter, I. Ferenc József, Führich festő, Laube, Schmidt építész). Sok dekorativ szobrot készített bécsi nyilvános épületek számára. Tőle való a pozsonyi Hummel-, a bécsi Mozart- és Makart-emlékszobor, Liszt Ferenc szobra Sopronban, Hamburgban Petersen polgármester szobra. A pozsonyi városi muzeumban műveinek egész gyüjteménye látható. Mint a bécsi műv. akadémia tanára befolyást gyakorolt a magyar szobrászatra is.

Tilia *L.* (növ.), l. *Hársfa.*

Tiliaceae, *Hársfafélék* (növ.), a szabadszirmú kétszikűek családja a Malvales-sorozatban. 350 faja közül a legtöbb forró övi, nagyrészt dél- ázsiai és délamerikai. Többnyire fák és cserjék, kevés fű. Levelük váltakozó, fogas. Viráguk 2 ivarú, 5, ritkán 4 tagú, szirmai rendesen szinesek, nagyok; porzója sok v. lehet csak 10 is. Magháza 2, sok üregű. A termés száraz. Virágzatuk többnyire dús virágú, bugaszerű. Kérgük és belük gyakran nyálkajáratokkal tünik ki. Nevezetes génusz a forró övön a *Corchorus* (l. o.), a mérsékelt övön a *hársfa* (l. o.).

A hársfa virága.

Tilicske *(Tilisca)*, nagyközség Szeben vármegye szelistyei j.-ban, (1910) 1992 román lakossal. (Tr. R.).

Tilinkó, magyar eredetű egyenes fuvola, melynek az alföldi pásztorok primitiv gyártmányaiban kell ősi alakját keresnünk. Nádból, bodzafából v. puszpángból készül. Hossza átlag 50 cm. 6—8 hanglyuka rendszerint a C-, D- és F-durokat adja meg két oktáván keresztül. Újabban billentyűket is szereltek a T.-ra, hogy hangsorát kromatikával egészítsék ki. Erkel a Bánk-bán tiszaparti jelenetében írt T.-ra. A 60-as években *Nagy* Jakab mint T.-művész az egész országot beutazta s nagy ünneplésben részesült.

Tilinkómadár (állat), a közönséges vércse *(Cerchneis tinnunculus* L.) népies neve az Alföldön.

Tiliqua (állat), a Vakondokgyík-félék *(Scincidae)* családjába tartozó gyíknem. Testük esetlen, végtagjaik rövidek és gyengén fejlettek, farkuk testükhöz képest rövid, de mégis karcsú, kúpalakú és hegyben végződő. Öt fajuk ismeretes, amelyek közül egy, a *T. gigas* Schn. a Molukki-szigeteken és Új-Guineában, a többiek Ausztráliában és Tazmániában élnek. Itt található a *T. scincoides* White és a *T. nigrolutea* Gray. A *T. scincoides* hossza 60 cm., miből kb. 30 cm. a farkára esik; alapszine felül világosszürke, rajta barna harántsávokkal; hasoldala egyszínű, világosszürke v. barnássárga, ritkán kevés folttal.

Tilla, Közép-Ázsiában forgalomban levő aranypénz. Bokharában 21 Tonga.

Tillandsia *L.* (nőv.), a Bromeliaceae-család génusza; 248 faja amerikai (főkép a forró övön), fán, ritkán sziklán, még ritkábban a földön lakó növény. Legismertebb a *T. usneoides* L., melynek pikkelyszőröktől ezüstös, fonalas ágazata úgy csüng alá a fákról, mint a mi szakállas zuzmónk (l. az *Élelősködők* cikkhez csatolt *szines képmellékleten).* Ezek az ágak *louisiánai moha* név alatt mint barna v. fekete rostok a keresekedelembe is kerülnek s lószőr helyett matrácok, stb. kitömésére használják.

Tille, 1. *Alexander*, német történetíró és germanista, szül. Lauensteinben (Szászország) 1866 márc. 30., megh. Saarbrückenben 1912 dec. 16. A glasgowi egyetemen a német filológia tanára, majd a német iparszövetség főtitkára volt. Főbb művei: Die deutschen Volkslieder von Dr. Faust (Halle 1890); Die Geschichte der deutschen Weihnacht (Leipzig 1893); Von Darwin bis Nietzsche (u. o. 1895); Die Faustsplitter in der Literatur des 16. bis 18. Jahrhunderts (Berlin 1898 és 1901); Aus Englands Flegeljahren 1890—1900 (Dresden 1900); Geschichte von Grossbritannien und Irland (Leipzig 1906—7); Die Berufsstandspolitik des Gewerbe- und Handelsstandes (Berlin 1910, 4 kötet).

2. *T., Armin*, német történetíró, szül. Lauensteinben 1876 febr. 26. Tudományos vállalatok szolgálatában működött, 1907 óta drezdai könyvtáros, 1901 óta szerkesztője a Deutsche Landesgeschichten vállalatnak. Fő műve: Westeuropa im Zeitalter der Renaissance, Reformation und Gegenreformation (Leipzig 1900, *Helmolt* Világtörténetének 7. kötete).

Tillemont (ejtsd tilymoñ) *Louis Sébastien le Nain de*, egyháztörténetíró, szül. Párisban 1637 nov. 30-án, megh. Tillemont várában (Páris mellett) 1698 jan. 10. A beauvaisi püspök tanácsára a papi pályára lépett és 1660. belépett a beauvaisi papneveló intézetbe, hol négy évet töltött, de a tonzurán kívül egyházi rendet nem vett fel. Végre 1676. pappá szenteltette magát és a port-royali apátságba vonult, ahonnan 1679-ben T. várába ment és ott maradt haláláig. Fő művei: Histoire des empereurs et autres princes, qui ont régné dans les six premiers siècles de l'Église (6 köt., 1690, az 5. és 6-ik kötet halála után jelent meg, 1701, 1738); Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles stb. (1693, 16 kötet, amelyekből 12 halála után jelent meg 1698—1712.).

Tilletia *Tul.*, a. m. *köüszög*, l. *Búza* (betegségei) és *Gabonaüszög.*

Till Eulenspiegel, l. *Eulenspiegel.*

Tillier (ejtsd: tiljé), *Claude*, francia író, szül. Clamecyban 1801 ápr. 10., megh. Neversben 1844 okt. 18. Politikai röpiratai mellett főműve humoros falusi regénye: Mon oncle Benjamin (1843, új kiad. életrajzzal 1909). V. ö. M. *Gérin*, Études sur C. T. (Paris 1902).

Tillmanns, *Hermann*, német sebész, szakíró, szül. Elberfeldben 1844 okt. 3. Lipcsében 1874. magántanár lett s megalapította ott az új gyermekkórházat. Több értekezést irt különösen a sebkezelésről és műtétekről. Önálló munkái: Lehrbuch der allg. med. speziellen Chirurgie (Leipzig 1889—91, 9. kiad. 1904, 3 köt.); Die moderne Chirurgie für gebildete Laien (1908).

Tillo, *Alekszej Andrejevics*, orosz tábornok és geográfus, szül. Kijevben 1839 nov. 25., megh. Szent-Péterváron 1900 jan. 12. Főbb munkái: Aralokaspi nivellálas (oroszul, Szentpétervár, 1897); Adatok európai Oroszország magasságméréséhez (oroszul, u. o. 1881); A földmágnesség megoszlása európai Oroszországban (oroszul és németül, u. o. 1881—85); Európai Oroszország hipszometriai térképe (4 lap, u. o. 1896); A légnyomás Oroszországban és Ázsiában (oroszul, u. o. 1890); A szárazföldek és tengerek közepes magassága és mélysége (1888, u. o. oroszul); Európai Oroszország folyóinak hossza és esése (u. o. 1888); franciául: Tables fondamentales du magnétisme (u. o. 1896); Atlas des isonomales et variations séculaires du magnétisme terrestre (u. o. 1896).

Tillodontia *(Ósrágcsálók,* állat), az emlősök kihalt rendje, melynek fajai az eocénben éltek és fogazatuk (főleg a metszőfoguk) alkotásában a most élő rágcsálókkal egyeztek meg, ezért a palaeontológusok a ma élő rágcsálók őseinek tekintik.

Tilly, *Johann Tserklaes, T. grófja*, hadvezér, szül. T. kastélyban (Brabant) 1559 febr., megh. Ingolstadtban 1632 ápr. 30. Előbb a spanyol hadseregben szolgált Farnese Sándor alatt, 1598. a császári seregbe lépett, 1600. mint alezredes Magyarországban a törökök ellen harcolt, 1610. Miksa bajor herceg szolgálatában újjászervezte a bajor hadsereget. A 30 éves háború kitörésekor a *Katolikus liga* seregeinek fővezére lett s 1820 nov. 8. a *Fehérhegy* mellett tönkre verte a felkelő cseheket. 1622—23-ban Pfalzban és Vesztfáliában harcolt a kisebb német protestáns fejedelmekkel. Győzelmeiért II. Ferdinánd császár 1623. grófi rangra emelte. 1626 aug. 27. IV.

Keresztély dán királyt győzte le Lutter am Barenberg mellett, azután elfoglalta Schleswig-Holsteint és Jütlandot. Wallenstein letétele után 1630. az egyesített császári és ligai csapatok fővezérévé nevezték ki s nagy szigorúsággal hajtotta végre Észak-Németországban a császár *Visszatérítő Rendeletét* (l. o.). Az ellenszegülő Magdeburg városát hosszú ostrom után, 1631 máj. 20. rohammal elfoglalta, mely alkalommal az teljesen elpusztult, bár a város felgyujtását nem ő rendelte el. Gusztáv Adolf svéd király elől visszavonult s tőle Breitenfeld mellett 1631 szept 17. súlyos vereséget szenvedett és maga is megsebesült. Ezután Bajorország védelmére sietett s a Lech-vonal védelmében Rain falunál 1632 ápr. 5. újból megütközött a svédekkel. A csatában egy ágyúgolyó szétroncsolta jobb lábát és súlyos sebébe 25 nap mulva belehalt. T. a 30 éves háború egyik legkiválóbb vezére volt; szigorú fegyelmet tartott, szerény és önzetlen jellemét még ellenségei is dicsérték, bár fanatikus vallásosságát kárhoztatták. V. ö. Onno *Klopp*, T. im Dreissigjährigen Kriege (Paderborn 1891—96, 3 köt., új átdolgozás).

Tiló vagy *tiloló*, az a gép vagy eszköz, amelylyel az áztatott s megtört len- s kenderből a pozdorját, illetőleg a fás részeket kiverik. L. még *Kender*.

Tilos vagy *tilalmas*, erdőrész, amelyet a vadállomány, esetleg a fűtermés stb. kimélése végett ember és állat ellen árokkal, sánccal, kerítéssel stb. elzárnak, vagy pedig csak a törvény által előírt jelekkel jeleznek. L. *Tilalmi tábla*.

Tilos játék a *szerencsejáték*, a büntetőtörvénykönyvben meghatározott feltételek alatt és körülmények között. L. *Hazárdjáték*, *Szerencsejáték*.

Tilosz, az ókori *Télosz* (ma *Episzkopi*), török uralom alatt levő kis sziget az Aegei-tengerben, Rodosztól ÉNy.-ra. Ma T. szigetén az ugyanily nevű városnak körülbelül 1000 görög lakosa van.

Tilsit, az ugyanily nevü járás székhelye Gumbinnen porosz kerületben, (1919) 44,424 lak., vasöntéssel, bőr-, gép-, szappan-, cipőgyártással, sajtkészítéssel, gőzfürészekkel és őrlőmalmokkal. Az 1807 júl. 7. s 9. megkötött T.-i béke a francia-orosz-porosz háborúnak vetett véget. A világháború kezdetén 1914 aug. 20. orosz csapatok szállták meg, de már szept. 9. el kellett hagyniok, 1915 márc. 26. ismét kisérletet tettek elfoglalására, de a város parancsnoka visszaverte őket.

Tiltó, kisebb vízfolyásokat, rendesen öntöző árkocskákat elzáró fatábla, melynek egyszerü benyomásával a vízfolyást az árokban elzárhatjuk. Néhol a kisebb zsilipeket is T.-nak nevezik. Továbbá T.-nak nevezik a kamarazsilipek (l. o.) töltőyezetékeinek zárására vagy nyitására szolgáló táblákat is.

Tiltó akadályok, l. *Házassági jog*.

Tiltott cselekmény a magánjogban valamely jogilag védett érdeknek jogellenes és vétkes (szándékos vagy gondatlan) oly megsértése, amelyhez a magánjog kártérítési kötelezettséget fűz. A T.-ek köre tágabb, mint a büntetendő cselekményeké, mert a jogrend a jogvédte érdekek védelmében ott, ahol a védelemben a köz szempontja kevésbbé érvényesül, nem megy el mindig a büntetőjog védelméig, hanem megelégszik a kártérítési kötelezettség megszabásával. Míg a régibb magánjogi jogrendszerek inkább csak tüzetesen meghatározott egyes jogellenes és vétkes jogsértésekhez fűzték ezt a kártérítési kötelezettséget és így csak ezek voltak a magánjogi T.-ek, az újabb magánjogi jogrendszerek szerint T. általában bármiféle jogilag védett érdeknek jogellenes és vétkes megsértése. A dologi jog (tulajdon stb.), a családi, szerzői és más abszolut jogok jelzett megsértése tehát egyaránt T.-ek, valamint általában mindazon javak megsértése, amelyeket a jog valamely irányban véd. Nem jogellenes a cselekmény és így nem is esik a T.-ek fogalma alá, ha a tettes azt a jogos védelem körében vitte véghez, azaz, ha szükséges volt a végett, hogy a sértettnek közvetlen jogellenes támadását magáról vagy másról elhárítsa. L. *Büntetendő cselekmény*, *Kár*.

Tiltott idő, l. *Sacratum tempus*.

Tiltott ötödök, l. *Tiltott párhuzamok*.

Tiltott párhuzamok a zenei szerkesztésben a párhuzamos oktávok és a párhuzamos kvintek, midőn két reális szólam, amely nem erősítése egymásnak, két egymást követő akkordban tiszta oktáv-v. kvint-közt alkot.

(a)-nál a szoprán és tenor szólam közötti oktávpárhuzam rossz, *b)*-nél az alt és basszus közti kvintpárhuzam hibás). Az oktáv párhuzam tilalma a XIII. sz.-ra vezethető vissza, a kvint párhuzamé az Ars nova keretében bukkan fel először. A XVI. sz. ellenpont-mesterei két *nagy terc* egymásutánját is tiltják a keresztállású *tritonus*-lépés miatt

A fedett v. leplezett oktávák és kvintek úgy keletkeznek, ha akárminő hangközről két szólam párhuzamos irányban halad nyolcad v. ötöd hangközre. A zenei szerkesztés tisztaságát célzó fedett hangközök tilalmát a XIV. sz. mesterei ismerik fel először. Hangsúlyoznunk kell, hogy csak két *reális* szólam közt lehetetlen a párhuzamos v. fedett oktáv és kvint, míg az orgona mixtura regiszterében foglalt hasonló párhuzamok, valamint bárminő zenei tételben egy-egy szólam — főkép a dallam v. a basszus — erősítésére szolgáló párhuzamos oktávák jók. V. ö. *Riemann* Von den verdeckten Quinten u. Oktaven c. dolgozatát a Präludien u. Studien c. művében, 1896. A T.-kal egyébként minden összhangzattani mű részletesen foglalkozik.

Tima *(Tema, Teme)*, falu az egyiptomi Girgeh tartományban, (1917) 14,326 lakossal; vasúti és hajóállomás.

Timagenes, görög történetíró Alexandriából. Kr. u. 55. hadifogolyként került Rómába s ott rétorikát tanított. Augustusnak udvari történetírója volt, de kegyvesztett lett. Megírta Augustus életét és Nagy Sándor utódainak, a diadochosoknak történetét Trogus Pompeius nyomán. Objektivitása csekély. Töredékei Müllernél (Fragm. Hist. Graecorum, Paris 1850).

Timaios, 1. görög történetíró, szül. Kr. e. 345 körül a sziciliai Tauromenionban, 50 évig számüzöttként élt Athénben. Öreg korában visszatért hazájába s itt halt meg 96 éves korában. *Sikelika* c. műve 38 könyvben tárgyalta a sziciliai és déltáliai görögök történetét a legrégibb időktől fogva s Pyrrhos király háborúinak történetével kiegészítve 284-ig írta meg az eseményeket. Töredékeit kiadta *Müller* a Fragmenta historicorum graecorum I. kötetében (Paris 1841). V. ö *Clasen*, Historisch-Kritische Untersuchungen über T. (Kiel 1883); *Geffken*, Timaeos' Geographie des Westens (Berlin 1892).

2. *T.*, pythagoreus filozófus Lokriból, akinek nevét Plato ily nevű párbeszédében örökítette meg. Kr. e. 400 körül élt. A neki tulajdonított, de nem tőle való művet *A világlélekről* több ízben kiadták (Bekker, Hermann Platon műveivel, Gelder önállóan 1836).

Timán, alacsony hegység a Pecsora és Dvina közt, európai Oroszországban. Az Uraltól elvált, erősen lepusztult, régi hegylánc. L. még *Timán tundra*.

Timanthes, görög festő, kythnosi származású, Zeuxisz és Parrhaziosz kortársa, különösen az oltár előtt álló Ifigeniájáról lett híres, ezzel a képpel győzte le versenytársait, Kolotest és Teost.

Timán tundra *(Maloszemelnaja tundra)*, a Cseszkaja-öböl és a Jeges-tenger közt Arhangelszk orosz kormányzóságban levő tundra, területe kb. 85,000 km². Közepén huzódik végig a *Timán magaslat* 160 m. átlagos magassággal, legmagasabb része a Pot-csurk (326 m.), vízválasztó a Pecsora és Dvina folyók közt. Nyáron mocsaras, nagy mohás legelői vannak, a keresztülszelő folyók halban gazdagok. Lakói nomád szamojédok.

Timany, az *aluminium* rossz magyar neve.

Timár, török hübérbirtok, a *ziamet*-nél kisebb. L. *Záim*.

Timár, nagyk. Szabolcs várm. dadai felső j.-ban, (1920) 1660 magyar lak.

Timár *Szaniszló*, író és újságíró, szül. Baján 1859 márc. 20. megh. Budapesten 1917 ápr. 26. Orvosi pályára készült, de egy villamos szerencsétlenség közvetlenül utolsó szigorlata előtt kezét elnyomorítván, az írói pályára lépett. Elbeszéléseket, esztétikai cikkeket és szini bírálatokat irt a fővárosi hírlapokba. Önállóan megjelent elbeszélő művei: *Az arany borjú* (1893); *Selyem és rongy* (1895); *Az élet vásárja* (1897); *Az öröm vallása* (1899).

Timárbogár (állat), l. *Fürészes cincér*.

Timárgyapjú, a levágott juhok irháiról, a bőrgyártás folyama közben kinyűvött gyapjú.

Timárság, a bőrgyártásnak az az ága, melynél cserzőanyagul timsót vagy más aluminiumsót, konyhasót, esetleg tojás sárgáját tartalmazó anyagokat használnak. A fehér timárság módjai szerint készített bőr színe fehér; a víz a cserzőanyagát ismét kioldja, miközben a bőrből enyv lesz.

A T. négyféle, nevezetesen: 1. a közönséges T.; 2. a magyar T.; 3. a szőrme- és bundacserzés; 4. a glacé- (chair) és borjúkidcserzés. 1. A *közönséges T.-ban* juh- és kecskebőröket szoktak feldolgozni. A gyapjas juhbőröket (bundákat) a gyapjú kimélése céljából a húsoldalukon koppasztó péppel (mész, kalcium, kénnatrium) kenik és ezeket, két-két bőrt a húsoldallal egymásra fektetve, rakásra halmozzák. A bőrök nemsokára a gyapjut eresztik úgy, hogy ezt késsel letéphetjük. A nyírt, vízben kallózott, ványolt bőröket búzakorpával dagasztják. Ez a dagasztópép búzakorpán és meleg vízen kívül konyhasót is tartalmaz, cserzésre pedig timsót és konyhasót használnak. A bőröket ezen anyagoknak tömény oldatában mozgatják és tapossák. A cserzett bőrök megszárításuk után igen kemények ugyan, de bizonyos mechanikai műveletek által, különösen az íves vason (kaszán) való nyujtás által megpuhíthatók; csiszolva sima felületet kapnak.

2. *A magyar T.* ökör-, bivaly-, tehén- s lóbőröket nyereg- s szijmunkáknak dolgoz fel. Ezt a bőrfajt Franciaországban is készítették s ott *magyar bőrnek*, azokat a timárokat pedig, akik azt a bőrt csinálták, hongroyeuröknek nevezték. *De la Lande* szerint a magyar bőr készítésével hazánkban már a XVI. sz. közepe óta foglalkoztak s ezt a bőrt mindenfelé nagyra becsülték. *Colbert* egy *Larose* nevezetű timárt Magyarországba küldött, hogy a magyar bőr készítésének módját s azokat a fortélyokat, amelyeknek ez a bőr kitünő tulajdonságait köszöni, ellesse. A francia király 1705. azokat a timárokat, kik a magyar bőr készítésével foglalkoztak, kizárólagos joggal ruházta fel. Ezek a timárok a *saint-denisi* állami gyárral egyesültek s az onnan kikerülő bőröket külön bélyegzővel, mint magyar bőröket a királyi bőrgyárból, jelölték. A nevezett szabadalom 1716-ig volt érvényben. Ezekből látható, hogy ez a bőrfaj a külföldön is híres magyar specialitás volt. Az eljárás veleje ugyanaz, mint a közönséges T. szerint készített bőré; a különbség az, hogy a nyers bőröket nem meszezik, hanem beretválják s a készen cserzett bőröket meleg faggyúval itatják.

3. *A szőrme-bunda-cserzést* l. *Szőrmeárúk*.

4. A *glacé-bőr* készítéséhez csak tejen nevelt fiatal kecskék (gödölyék) s fiatal bárányok bőre használható. Ezt a bőrt csakis kesztyűbőrre és finom cipőbőrre dolgozzák fel s miután ezektől a bőröktől nagy nyujthatóságot, puhaságot és tiszta fehér színt követelnek, érthető, hogy a gyártás minden szakaszában a lehető legnagyobb gond és óvatosság szükséges. Igen fontos művelete a glacé-bőr gyártásának a *ganajozás*. A ganajcsáva készítésére kutyaganéjt szoktak használni, melyet 2—3 hétig erjedni hagynak s a bőröket ebben a *csávában* 3—4 óráig tartják *(csávázás)*, mialatt időről-időre mozgatják; azután korpát vízzel összekevernek s a bőröket vagy 2 óráig ebben a pépben hagyják. Ezek helyett ma meterséges pácokat (pl. oropont) használnak. A duzzasztott bőröket a 36 C° meleg, tojás sárgáját, búzalisztet és

konyhasót tartalmazó timsóoldattal ványolva cserzik. Erre szolgál a *ványoló hordó* (Walkfass). Ahol ez nincs, ott a bőröket lábbal tapossák. Másnap megszárítják úgy, hogy barkás oldalukkal befelé összehajtják és rudakra felakasztják és szárítják. A cserzett bőröket kikészítésük végett néhány percre vízbe fektetik és lábbal tapossák és ványolják. Erre következik a *nyujtás* a kaszán. Ezzel a glacé-bőr kész. Ide tartozik még a *borjúkidbőr*, a *chairbőr* és a *marhabőr* is, az utóbbi kettőt *dán-* és *svédbőr* elnevezése alatt ismeri a közönség. A glacébőrt festeni szokták (l. *Bőr* festése). A festéshez sokszor külön készülékeket használnak. Ilyenek pl. *Kristen* J. festőgépe (Lieben, Prága mellett) és *Goldschmidt* gépe (Fürth, Bajorországban). L. még *Kesztyű*.

Timár-Thein *Miksa*, festő, szül. Budapesten 1874 jún. 2. Székely Bertalannak és Hollósy Simonnak volt tanítványa, később Párisban a Julian-iskola növendéke. Budapesten letelepedve, résztvett a kiállításokon s évek óta festő- és rajziskolát tart fönn.

Timaru, jelentékeny kikötő- és kereskedő-város Új-Zéland D.-i szigetének K.-i partján, (1919) 15,028 lak. s jelentékeny gyapjú- és húskivitellel.

Timavo, forrás Trieszt mellett, 60 m. széles és 2 m. mély folyó alakjában tör elő a karsztos barlangvidékből Trieszt fölött és Duinónál ömlik az Adria-tengerbe. Az ókorban *Tivus* volt a neve és partján egy tölgyligetben volt a trákiai Dimiédész szentélye. A T. felső folyását és eredetét a *Reka* (l. o.) folyóban lehet föltalálni, annak folytatása hosszú barlangi folyás után ismét napvilágra kerülve a T.

Timazit, kőzet, l. *Trachit*.

Timbale chromatique, pedálszerkezetű üst-dob. (Brod, Páris, 1830.)

Timbang, keletindiai súlymérték Bataviában = 5 pikol = 10 zsák = 307·605 kg.

Timber sweet wood (növ.), l. *Nectandra*.

Timbo, afrikai város, l. *Futa-Dzsalon*.

Timbora, székelyeredetű népies hangszer. A tambura és citera kombinációja. 80 cm. hosszú, 10 cm. széles négyszögletű hasáb oldallapján fekszik egy asztalkán; felső lapján 6 rézhúr feszül. A hanglyukak fillérnagyságúak. Három húron a játszó a balkéz hüvelykujjára húzott tompa lúdtollal rövidíti meg a húrok hosszát, míg a másik három húr mint bordóhúr szerepel basszus gyanánt. Mind a 6 húrt a jobbkézben tartott hegyes tollszárral pengetik.

Timbre (franc.) a. m. hangszín. A zeneesztétikában a hangnak rezonánciával színezését értjük T. alatt a felsőhangok együtthangzásával előidézett színezéssel szemben.

Timbre-poste, franc. a. m. postabélyeg, l. *Postai értékjegyek*.

Timbuktu *(Tambettu, Tenbuktu, Tombuktu, Tumbutu)*, város ÉNy.-i Afrikában, a Szahara sivatag déli szélén, 15 km.-nyire a Niger folyó partjától. A Marokkó és Szudán közötti kereskedelemnek gócpontja. (1921) 7200 állandó lakossal, de a lakosok száma a kereskedelmi forgalom idején több ezerrel növekszik. A lakosság többnyire mohammedán, néger és arab. Kikötője a Niger északi partján: *Kabara* (2000 lak.). Főbb kereskedelmi cikkei: arany, kókuszdió, só, elefántcsont structoll, vörös posztó, tükör, kés, cukor, méz, tea, korall, dohány és datolya. A rabszolgakereskedésnek egyik híres piaca volt. A várost a tuareg néptörzs alapította 1100 körül; 1326. Melli királya Mansza Músza (1311—31) foglalta el, aki ellen rövidre rá fölkeltek, miért is később Moszi királya a várost feldúlta, de már 1335. újra felépült s nemsokára fontos kereskedő várossá nőtte ki magát. 1591-ben Marokkó birtokába jutott, majd 1780. a tuareg törzs, végül pedig a Fulbe (l. *Fulah*) négerek kerítették hatalmukba. — Európa T. városát mindössze 1805 óta kezdte ismerni, ebben az évben legelőször Mungo Park tett kísérletet, hogy ide eljuthasson, de csak Kabaráig mehetett. Utána Laing (1826) és Caillié (1828) ugyan már T.-ban voltak, de csak rövid ideig, úgyhogy bővebb megfigyeléseket nem tehettek: Barthnak azonban sikerült 1853 szept. 1-től 1854 aug. 9-ig a várost és környékét alaposan kifürkészni. 1880-ban Lenz látogatta meg T.-t, 1894 óta francia gyarmat, V. ö. *Haywood*, Trough T. and across the Great Sahara, London 1912.

Time-ball (ang. ejtsd: tájmball), l. *Időgolyó* és *Időjelzés*.

Time is money (ang., ejtsd: tájm iz manni) a. m. az idő pénz. Angol közmondás.

Timeo Danaos et dona ferentes (lat.), l. *Danaok*.

Time race (ang, ejtsd: tájm rész), sport-műszó, magyarul *időverseny*, amelyben a kitűzött távolságot előre meghatározott idő alatt kell megtenni. Leginkább ügetőversenyeknél fordul elő, de a kerékpáros-versenypályákon, sőt az *atletikában* sem ismeretlen.

Times, *The* (ejtsd: taimsz, a. m. idők), a legnagyobb angol hírlap; alapította John *Walter* London Daily Universal Register néven. Mostani nevét 1788. nyerte. 1877 óta nemcsak reggelenként jelen meg, hanem van kétnapos és heti kiadása is. 1908-ban *Harmsworth* Alfred, a későbbi *Northcliffe* lord (megh. 1922 aug. 14.) szerezte meg a *Walter*-családtól részvénytársasággá alakított vállalat részvényeinek többségét s egy érdekkörbe vonta *Daily Mail*, *Evening News* és a tulajdonában levő más lapokkal, ugyanakkor *Pearson* lett a kiadóvállalat vezetője és szerkesztője *Buckles* George, liberális unionista; 1912. Geoffrey *Robinson*, chauvinista imperialista vette át a szerkesztést, aki 1919. lemondott s utóda *Steed* Wickham lett, aki a háború előtt a *T.* bécsi levelezője volt.

Timeses, Magyarország ókori földrajzában a Temes folyó neve.

Timföld, l. *Timsós föld*.

Timgad *(Temgad, Thamgad)*, nagy római romváros Algériában, 96 km. távolságra Constantine városától. T.-ot az ókorban *Colonia Ulpia Marciana Trajana Thamugas*-nak hívták (Pliniusnál azonban *Thanutada*, Antoninusnál *Tamugadi*) és akkor alapították, midőn Trajanus a pártusok felett döntő győzelmet aratott (Kr. u. 100.). T. mint az afrikai ipar és kereskedelem, de kivált a földmívelés egyik központja és fontos útcsomópont, négy századon át virágzott, mindaddig, míg Belizár Afrikát meg nem hódította. A város

területén a francia kormány nagyszabású ásatásokat kezdett, ezeknek eredményeként T. valósággal második Pompejinek mutatkozik. A város tábor mintájára épült, utcái derékszögben metszik egymást és azok végén díszes kapuk. Épületei közt nevezetesek: Trajanus-íve, a curia, bazilika, több templom, a forum, színház, könyvtár stb. V. ö. *Boeswillwald, Cagnat, Ballu:* T., une cité africaine (Paris 1891—1905) és *Ballu,* Les ruines de T. (u. o. 1897, 1904.)

Timián-olaj, l. *Timusz-olaj.*

Timiánsav v. thymiánsav, l. *Thymus.*

Timidus (lat.) a. m. félénk, csüggeteg.

Timkó, 1. *Imre,* agrogeológus, szakíró, szül. Ungvárott 1875 okt. 21. Egyetemi tanulmányait Budapesten elvégezve, a Nemzeti Muzeumban gyakornok, majd az állattani tanszéknél helytanársegéd, 1898. pedig a földtani intézet agrogeológusa lett. Ez állásában eleinte a magyaróvári gazdasági akadémián, majd az országos geológiai felvételeknél a hazai termőtalajok vizsgálatával foglalkozott. Agrogeológiai tanulmányok végett ismételten bejárta Oroszországot (legutóbb 1912-ben), amikor Transzkaukázia pusztáin át Tiflisz, Vladikavkáz érintésével a nogai tatárpusztán át tért haza, 1916-ban Szerbiában, Montenegróban, Albániában és Macedóniában, végzett agrogeológiai vizsgálatokat. Irodalmi dolgozatai (mintegy 80 értekezés) a m. k. Földtani intézet Évkönyvében s Évi Jelentéseiben és a szakfolyóiratokban jelentek meg. 1921-ben a főbányatanácsosi címet és jelleget kapta.

2. *T. Iván,* műfordító, szül. Szopkóczon, (Zemplén vm.) 1849 nov. 11., megh. Budapesten 1910 dec. 24. Középiskoláit Eperjesen elvégezve, a budapesti Kir. Táblánál szolgált, 1875 óta pedig a honvédelmi minisztériumban, hol segédhivatali igazgató volt. Írt katonai cikkeket a Ludovika Akadémia Közlönyébe; sok regényt, elbeszélést fordított (főként Turgenyevtől, Dosztojevszkijtől és Lermontovtól), melyek előbb jobbára napilapokban, később önálló kötetekben is megjelentek.

3. *T. Zoltán,* koronaügyészhelyettes, szül. Kassán 1874 jún. 11. Tanulmányai befejeztével, ügyvédi gyakorlat után 1898. bírói szolgálatba lépett, 1900. Kassán kir. alügyész, 1907. Budapesten kir. ügyész lett, 1907. a budapesti kir. főügyészséghez, 1919. az igazságügyminiszteriumba került, ahol a büntető ügyek osztályát vezeti. Publicisztikai cikkeket írt a Budapesti Hirlapba és a büntetőjog köréből sorozatos cikkeket a Jogtudományi Közlönybe. Önálló tanulmánya: *A szövetkezeti uzsoráról* (Budapest, 1912).

Timok, a Duna 171 km. hosszú jobboldali mellékfolyója a régi szerb-bolgár határon. Ered a Szvrlyiste- és Trgoviste-T. patakokból. Sok helyen festői völgyben folyik, Zajcsárnál fölveszi a Krivivir-T.-ot. Csak torkolatánál ér ki a negotini síkságra, Radujevac alatt torkollik. Völgyét Zajcsártól kezdve vasút kiséri Radujevácig, ahonnan a szerbek vasúti hidat akartak építeni a román partra, hogy bekapcsolódjanak a román vasúthálózatba, ezt a világháború megakadályozta. 1915 okt. 22. a bolgár főhaderő a T.-on kelt át s rövid idő mulva bevette Zajcsárt és Knyazsevácot.

Timokrácia a. m. *plutokrácia* (gör.), l. *Állam.*

Timol *(thymol, metilizopropilfenol, timuszkámfor),* $C_6H_3(CH_3)(C_3H_5)OH$, a karvakrollal, a karvollal (a köményolaj alakotórésze) és a kuminalkohollal izomer vegyület. T. főképen a thymus serpyllum, th. capitatus, satureja thymbra levelei és szára, a ptychotis ajowan és monarda punctata magjai, továbbá a schinus mollis gyümölcse olajának alkotórésze. T. előállítására az ajowan- v. timuszolajnak illékonyabb, 200-ig párolgó részét desztillálással elkülönítik, majd a T.-ban dúsabb maradékot nátronlúggal reagáltatják, utóbb az olajos résztől elkülönödött lúgos nátriumtimolátos folyadékot sósavval megsavanyítják, a kivált T.-t elkülönítve, desztillálják, végül kristályosítják. Mesterségesen is előállítható. Színtelen, átlátszó, nagy kristályok. Szaga sajátos, ízo fűszeres, égető. Fs.-a 1·028; op.-ja 51°; fp.-ja 233°. Víz alig, szesz, éter, nátronlúg bőségesen oldja. Nem maró és alig mérgező antiszeptikum. Mint gyógyszert bélférgek eltávolítására, mint dezinficienst szeszes szájvízben használják.

Timoleon, korinthoszi államférfi, szül. Kr. e. 411., megh 337. Mint a zsarnoki uralom halálos ellensége, 366. megölette testvérét, *Timophanest,* aki 1100 zsoldosa élén Korinthosban a zsarnoki uralomra tört. Ezután a magánéletbe vonult vissza, de 347. a kényuralom alatt nyögő Szirakuza felszabadítására egy kis sereg élén Szicíliába kelt át s a várost elfoglalva (343), demokratikus kormányt alakított és önzetlen igazságossággal kormányzott. A zsarnokokkal szövetséges karthagóiakat 340. Szicília elhagyására kényszerítette, mire a többi kisebb görög városokban is demokratikus kormányt szervezett. Életrajzát megírta Plutarchos és Cornelius Nepos.

Timoleon, *Beksics* Gusztáv (l. o.) írói álneve.

Timoloform *(thymoloform, thymoform),* timolból és formaldehidból kondenzáció útján előállított, sárgaszínű, kissé timolszagú, íztelen por. Víz, glicerin nem, de szesz, éter, kloroform és oliva-olaj bőségesen oldja. A sebkezelésben a jodoform és dermatol helyettesítésére használják.

Timomachos, bizánci ókori festő, híres volt a hősi korból vett alakokat ábrázoló festményeiről, minők: Medea, Ifigenia Tauriszban, Oresztesz. A két utóbbiért Caesar 80 talentumot adott.

Timon (ol. *timone),* hajókormány, l. *Kormány.*

Timon, 1. híres athéni «embergyűlölő» (misanthropos), Sokrates kortársa. Aristophanes csak férfigyűlölőnek modja, de a későbbi komédiaírók az embergyűlölő tipusának tüntetik fel, aki maró gúnnyal üldözte kora erkölcstelenségét és a világtól teljesen elvonulva élt. Lukianos egyik dialógusában jellemzi; innen vette Shakespeare athéni T.-jának motivumát.

2. *T. (phliusi),* a *Szillográf,* Peloponnezusból, szül. Kr. e. 325 körül, megh. 235 körül. A filozófiának élt s Alexandriában Pyrrhon szkeptikus tanát, amelyet ez csak szóval adott elő, írásba foglalta és terjesztette. Számos, részben költői, részben prózai munkái közül kiválnak gúnyversei (szillói) a különböző filozófiai iskolákról.

Timon, 1. *Ákos (schmerhoffi),* jogtörténész és egyházjogász, szül. Egerben 1850 aug. 27., megh. Budapesten, 1925 ápr. 6. 1877-ben a győri jog

akadémián a jogtörténet és az egyházjog tanára, 1890. pedig a budapesti egyetemen a magyar alkotmány- és jogtörténet tanára lett. József kir. herceg jogi oktatója volt. 1892-ben az újjászervezett katolikus kongrua-bizottság előadójává választották; ő készítette elő a lelkészi, valamint a nagyobb egyházi javadalmak jövedelmeinek összeírására vonatkozó szabályzatokat és a kongrua-törvények (1898. XIV., 1909. XIII. t.-c.) javaslatait. A katolikus autonómia létrehozása körül kiváló munkásságot fejtett ki. 1896. miniszteri tanácsosi címet kapott. 1921—1922. a budapesti Pázmány tud. egyetem rektora volt. A Szent István-akadémiának is tagja volt. Fő munkája: *A magyar alkotmány- és jogtörténet*, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére (Budapest 1902, 2. kiad. 1916), amely *Schiller* Bódog fordításában németül is megjelent (Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte, Berlin 1904, 5. kiad. 1909) Munkájának sarkpontja a szent korona elmélete. Nagyobb irodalmi vitát támasztott *A párbér Magyarországon*, jogtörténeti fejlődése és jelen állása szerint c. munkája (Budapest 1885., 2. bőv. kiad. 1908), Ehhez a munkához kapcsolódik: *A párbér jogi természete* (u. o. 1885) és *Zárszó a párbérvitához* (u. o. 1886). Egyéb munkái: *A germán ősalkotmány* (Budapest 1881); *A párbér a katolikus egyházjogban* (u. o. 1882); *Az osztrák konkordátum és a magyar közjog* (u. o. 1883); *Visitatio canonica a magyar egyházjogban* (u. o. 1884); *A legfőbb kegyúri jog* (u. o. 1887); *A városi kegyuraság Magyarországon* (u. o. 1889, németül Das städtische Patronat in Ungarn, Leipzig 1889); *A szent korona és a koronázás közjogi jelentősége* (Budapest 1907); Die Entwickelung und Bedeutung des Begriffs der Heiligen Krone in der ungarischen Verfassung (Berlin 1910); *A szent korona elmélete* (Budapest 1912); *Pázmány Péter a jog és igazság védelmében* (1921).

2. *T. Béla*, mérnök, *T. I.* öccse, szül. Egerben 1852 jún. 1. Tanulmányait a budapesti műegyetemen végezte. Két évtizeden át volt több ármentesítő társulat mérnöke, 1894-től az egri káptalan főmérnöke. Több röpiratban bírálta a Tiszaszabályozás terveit, ezenkívül cikkeket írt szaklapokba. Főbb röpiratai: *A Tisza folytatólagos szabályozására vonatkozó törvényjavaslat egyik hiányáról* (1891); *Hogyan szabályozzák nálunk a Tiszát? Néhány szó a Tisza szabályozásáról* (1893).

3. *T. Sámuel (schmerhoffi)*, történetíró, szül. Turnán (Trencsén) 1675., megh. 1736. Jezsuita tanár Nagyszombatban, Kassán stb. Legjelentékenyebb művei: Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus et res gestas gentis Hunnicae (Kassa 1733, 2. kiad. Bécs, Prága és Trieszt 1762, 2 köt.); Synopsis novae chronologicae regnorum Hungariae (I—III. köt., Nagyszombat 1714); Purpura Pannonica sive vitae et gestae cardinalium (u. o. 1715); Imago novae Hungariae (Kassa 1734); Tibisci Ungariae fluvii notis (u. o. 1735, 2. kiad. 1767).

Timor, a Kis Szunda-szigetek K.-i, legnagyobb szigete az Indiai-óceánban, 500 km. hosszú, 100 km. széles, területe 32,617 km², a mellette levő Rotti (1691), Kambing (142), Szamao (326) és néhány kisebb szigettel együtt 34,907 km² nagyságú, 742,000 lak. Meredek partjai megközelítését korallzátonyok teszik még nehezebbé. Belső része erdős hegység (Ermera- v. Myrundon-hegység, 2620 m.), talaja főleg régi pala, tonalit, diorit, szerpentin kőzetekből áll. Éghajlata forró, száraz, a partvidéken egészségtelen. Állatvilága a pápuai és indiai fajok keveréke: repülő kutya, denevér, jávai majom, vaddisznó, szarvas, 116-féle madár, gyönyörű és gazdag a rovarvilága, tengere halakat s holothuriákat szolgáltat, utóbbi igen fontos kereskedelmi cikk. Növényzete átmenet az ausztráliaihoz. Réz, vas, arany, kósó található a szigeten, de nem bányásszák. Lakói pápuák, keveredve malájokkal, kínaiakkal, portugálokkal és hollandiakkal. Dny.-i része Floresz, Szumba, Rotti, Szavu, Szolor és Allor szigetekkel együtt hollandi gyarmat, *T.-rezidencia* néven közigazgatási egység, területe 46,056 km., 309,000 lak. Főhelye *Kupang*, kikötőül használható öbölben, szabad kikötő, más néven *Concordiá*-nak is nevezik, 4000 lakosa van. *T. portugál része* Kambinggal együtt 18,980 km², 300,000 lak., főhelye *Dilly* (Dehli) az É.-i parton. Régebben Goához tartozott a portugál rész, jelenleg azonban önálló gyarmat. 1610-ben portugál misszionáriusok szerezték meg a szigetet Portugáliának, 1688. a hollandiak DNy.-i részén telepedtek meg. 1889-ban osztozkodott meg a két nemzet a szigeten, szerződésüket 1902. néhány záradékkal egészítették ki. Gazdaságilag kevéssé fejlett.

Timorháza *(Timoradza)*, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 481 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Timorlaut *(Timorlaoet)*, sziget, l. *Tenimber*.

Timotál *(thymotal)*, nátriumtimolátból foszgénnel előállított, sajátos szagú, színtelen kristályok. Mint gyógyszert bélférgek ellen alkalmazzák.

Timótfű v. *Timotheus-fű* (növ.), l. *Phleum*.

Timotheos, 1. milétoszi híres zenész, nomosz- és dithirambus-költő, megh. Kr. e. 357. Egy költeményét, «A perzsák» c. nomoszt nemrég találták meg egy papirusz-tekercsben Egyiptomban. Kiadta T. egyéb töredékeivel Wilamovitz-Möllendorf (Berlin 1903).

2. *T.*, athéni hadvezér, Konon fia, Isokrates tanítványa és barátja; kitűnt a Spárta ellen indított háborúban, elfoglalta Korkyrát, 375. tönkretette Leukasz mellett a spártai hajóhadat; 354-ben önkéntes számkivetésbe vonult Chalkiszba s itt is halt meg. Életrajzát megírta Cornelius Nepos. V. ö. *Rehdantz*, Vita Iphicratis, Chabriae, Timothei (Berlin 1845).

Timotheus, szent, Pál apostolnak tanítványa és segédje. Likaoniában, valószínüleg Lisztrában született. Midőn Pál második nagy misszióútjában Lisztrába ment, T-t választotta kisérőül, aki legbuzgóbb és legkedvesebb munkatársa volt. A hagyomány szerint Efezus püspöke volt és 97., midőn a Katagogia nevű pogány ünnepen a pogányok bálványimádása ellen fellépett, ezek agyonkövezték. A latinok január 24., a görögök 22 ünneplik emléknapját.

Timpanagos-tó, l. *Nagy-Sóstó*.

Timpani, l. *Üst-dob*.

Timpania *(tympania* v. *tympanismus, tympanites, tympanitis)*, l. *Felfuvódás.*

Timpanitisz *(tympanitis,* gör.), a dobüreg gyuladása, l. *Középfülgyuladás.* Belorvostani értelemben l. *Felfuvódás;* az állatorvostanban l. *Dobkór.*

Timpanon (gör.), az oromfal bemélyedő része. E háromszögű falmezőt a görögök figurális, a középkori építészet figurális v. ornamentális díszítéssel tölti ki, egyszersmind ajtó v. ablaknyílások koronázására is alkalmazza.

Timpf *(Tympfe)* $^1/_6$ porosz tallérnak felelt meg. A porosz-lengyel, de főleg szász-lengyel forgalomban igen elterjedt pénz volt, 3·3408 gr. színezüst tartalommal.

Timsó, l. *Timsók.*

Timsó-agyag, l. *Agyag.*

Timsógyártás, l. *Timsók.*

Timsók, kettős szulfátok, $M_2'M_2''(SO_4)_4 24H_2O$ típus szerinti vegyületek, bennük *M'* — kalium, nátrium (ammonium-gyök) vagy más egyvegyértékű és *M''* pedig háromvegyértékű fém, pl. vas, mangán, króm, aluminium. Mind oldódnak vízben, *izomorfok*, mind oktaéderben kristályosodnak. A legközönségesebb a káliumaluminiumtimsó, a természetben előfordul mint *kalinit.* Az iparban nagyon fontos anyag.

Égetett timsó, Alumen ustum; ha kálitimsót 120°-on hevítünk, elveszti kristályvizét s egy laza fehér anyaggá válik, ez az égetett timsó.

Likacsos timsó. Koncentrált timsóoldatba megdermedésekor $NaHCO_3$-t kevernek bele s a fejlődő CO_2 következtében likacsosan dermed meg.

Timsógyártás, Előállítják: 1. alunitból, 2. timsópalákból és timföldből, 3. kriolitból és bauxitból. Az így nyert timsóoldatból bepárologtatással nyerik.

T. mint *ásványok* izomorf sort alkotnak; a szabályos rendszerben, rendesen oktaéderekben kristályosodnak; a mesterséges kristályok a pentagondodekaéderes hemiédriára utalnak. A *természetben* a következő T. fordulnak elő: 1. *Kalinit* (káliumtimsó) $KAl(SO_4)_2 + 12H_2O$; némely láva repedéseiben, Saarbrücken környékén a kőszéntérületen, kovandos kőzeteken, mindenhol mint kivirágzás. 2. *Mendozit* (l. o.) nátriumtimsó és *Tamarugit* Chileből. 3. *Tschermigit* (ammoniáktimsó). $(NH_4)Al(SO_4)_2 + 12H_2O$. Párhuzamos-rostos lemezek és erek Tschermig, Csehországban és Tokod Esztergom mellett a barnaszénben; az Etna kráterében; Solfatara Pozzuoli mellett. 4. *Apjohnit* (l. o.) mangántimsó. 5. *Halotrichit* (vastimsó) $FeAl_2(SO_4)_4 + 24H_2O$. Idria-bányahelyen almazöld, selymesfényű, a levegőn megteketedő halmazok; Mörsfeld, Rajnai Bajorország; Björkbakkagard, Finnország; Urumia, Perzsia; Solfatara, Pozzuoli; Copiapo, Chile (triklin). *A hegyi vaj*, amely némely timsós palából kivirágzik, szintén ide sorozandó. L. még *Hversalt, Dietrichit.*

Timsókő, l. *Alunit.*

Timsó-lepény *(Alum-cake)* keletkezik, ha kénsav hat agyagra s tartalmaz aluminiumszulfátot és kovasavat.

Timsópala vagy *vitriolpala*, agyagpala, mely bőséges kénkovandot és szenes részeket is tartalmaz; a kénkovand mállása folytán vasszulfát (vitriol) és timsó keletkezik. Tekintélyes telepeket alkot a szilur-, devon- és kulmformációkban: Skandinávia, a Fichtelhegység, Szilézia. Timsót állítanak belőle elő. Ha igen sok bitument tartalmaz, akkor meg is gyujtható.

Timsor, kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban (1910) 515 rutén és német lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Timsós föld, piritszemecskékkel impregnált bitumenes barnás agyag, amely mint harmadkori képződmény Németország némely vidékén (Freienwalde, Mansfeld, Schwemsal stb.) barnaszénnel együtt telepeket alkot és bányászat tárgya; timsót meg vasgálicot gyártanak belőle. A *timföldet* (aluminiumoxidot) is hívják T.-nek, már Zay használja ez elnevezést az ő mineralógiájában.

Timszáh-tó (a. m. krokodilus-tó), a tengerből a Nilus hordalékai és feltöltései által elvágott laguna a Szuezi földszoroson El Giszrtől D.-re. A csatorna építése előtt nádas, sós mocsár volt, ma a csatorna átvezet rajta s így vize szép kék színű, területe 15 km.², É.-i partján van *Izmailia* kikötő.

Timur v. *Timur-Lenk* (a *Sánta T.)* v. *Tamerlan, mongol uralkodó* (1369—1405), szül. Szamarkand vidékén 1336 körül, megh. 1405 febr. 17. Egy tatár törzsfőnök fia volt s 1369. Szamarkandban emirré kiáltatta ki magát, bár még egy időre elismerte a csagatáji khán fenhatóságát. Később (1380—86) meghódította a kisebb államokra darabolt Perzsiát s borzalmas kegyetlenséggel verte le az ellenálló városokat (Iszpahánban 70,000 levágott koponyából piramist rakatott). 1394-ben elfoglalta Bagdadot, 1395. leverte a kipcsaki khánt és Moszkváig hatolt, 1398. Indiába rontott, kirabolta Delhit és 100,000 foglyot öletett le. Ezután a nyugati mohammedán államok ellen fordult, 1400. elvette az egyiptomi mameluk szultánoktól Sziriát, 1402. pedig Kis-Ázsiába nyomult és *Angora* mellett júl. 2. tönkreverte a hatalmas Bajazid török szultán seregét, aki maga is T. fogságába esett. Óriási birodalmát még Kína elfoglalásával akarta gyarapítani, de a hadjárat előkészületei közt meghalt. T. a békében igazságos és jámbor uralkodó volt, szerette a tudományt és művészeteket, bár az ő irtó háborúi tették tönkre a mohammedán műveltséget Elő-Ázsiában. Halála után óriási birodalma felbomlott. Egyik utóda *Babur* 1498—1519. elfoglalta Kelet-India É.-i részét s itt megalakította a *Nagymogul* (l. o.) országát. V. ö. *Vámbéry* Ármin, T. és udvara (Budapesti Szemle 1873, I. füz.).

Timur-Lenk, l. *Timur.*

Timusz-olaj, *thymian-olaj, kakukfű-olaj*, virágzó kakukfűből vízgőzzel desztillált, kakukfűszagú és ízű illó olaj. A friss párladék színtelen, de eltartása közben megsárgul, utóbb vörösbarnás szint ölt. Fs.-a 0.905—0.915. Víz alig, szesz, éter bőségesen oldja. Alkotórészei főképen timol és karvakrol, továbbá valamelyes cimol, balra forgató pinen, linalool és borneol. A T.-at timol előállítására, likőrök és illatos szerek gyártásánál és gyógyszerül használják.

Tinaja, folyadékmérték a Filippi-szigeteken = 48·04 l.

Tinak, orosz fürdő, l. *Tanak.*

Tinakaucsuk (növ.), l. *Struthanthus.*

Tinamidae (állat), l. *Tinamiformes.*

Tinamiformes vagy *Crypturiformes*, (állat), a Madarak egyik rendje. Az ide tartozó 65 fajt régebben a Tyúk-félékhez sorozták, de újabban kiderült, hogy közelebbi rokonságban állanak a struc-félékkel nemcsak külső megjelenésükben, hanem csontvázuk alkotásában és szaporodásuk módjában is, ezért ma külön rendbe különítették el őket. Idesorozzuk az inambút *(Rhynchotus rufescens* Temm.), a fogolyszerű vöcsöktyúkot *(Nothoprocta perdicaria* Kittl.), a sávos vagy igazi vöcsöktyúkot *(Crypturus noctivagus* Neuwied) és a sisakos vöcsöktyúkot *(Calopesus olegans* d'Orb. et Geoffr.) Mindezeket ma a *Tinámuk (Tinamidae)* családba szokás egyesíteni; a T. rendnek ez az egyetlen családja.

Tinámuk *(Tinamidae,* állat), lásd *Tinamiformes.*

Tinayre (ejtsd: —nér), *Marcelle,* szül. *Chasteau,* francia írónő, szül. Tulleben (Corrèze) 1872. Jobbára iranyregényeket ír. Fő művei: Avant l'amour (1897); Hellé (1899); L'oiseau d'orage (1901); La maison du pêché (1902); La rebelle (1906); L'amour qui pleure (1908); L'ombre de l'amour (1910); La douceur de vivre (1911); Madeleine au miroir (1912); Priscille Séverac (1922); La vie amoureuse de Madame de Pompadour (1924). Több magyar munkát lefordított francia nyelvre, köztük *Tormay* Cecil Bujdosó könyv c. művét.

Tinca (állat), l. *Compó.*

Tinca aurata (állat), l. *Aranycompó.*

Tinca vulgaris (állat), l. *Gyuszkeszeg.*

Tinctoris, *Johannes,* valódi nevén *Vaerwere,* belga zeneszerző, szül. Poperingheben 1446 táján, megh. Nivellesben, ahol kanonok volt, 1511. Korának legtudományosabb zenésze volt, ő írta az első zenészeti szótárt: Terminorum musicae diffinitorium, 1475 körül. Főműve: Liber de arte contrapuncti 1477. (Kiadta Coussemaker.)

Tinctura a. m. festvény, festett orvosság; növényi v. állati drógokból készített híg kivonatok. A kivonó folyadék a legtöbb esetben alkohol, néha éter, esetleg más. Az erősebb hatású szerek 1 : 10, a gyengébbek 1 : 5 arányban készülnek úgy, hogy a porrátört szert a kivonó folyadékban áztatják. A Magyar Gyógyszerkönyv III. k.-ban hivatalosak: T. Absinthii compositi (l. *Üröm),* T. Aloes (l. *Aloe),* T. Amara (l. *Keserű anyagok),* T. Aromatica (l. *Aromatica).* T. Aurantii a. m. narancshéjkivonat; T. Belladonnae, nadragulyakivonat, hatóanyaga az atropin. T. Cannabis Indicae az indiai kender (hasis) kivonata, csillapítószerül és méhvérzések ellen adják. T. Cantharidum kőrisbogár (l. o.) kivonat, hajszeszek alkatrésze, azelőtt húgyhajtónak is használták. T. Capsici, paprikakivonat, bőrvörösítő, hajszeszek alkatrésze. T. Castorei, castoreum (l. *Hód)* kivonat, azelőtt görcsök, ájulás ellen használták. T. Chamomillae, székfű (kamilla) kivonat, hajszeszek alkatrésze; T. Chinae (l. *Kínakészítmények).* T. Cinnamomi, fahéjkivonat, ízesítő; T. Colchici, kikiricsmag-kivonat, régebben divatos szer köszvény ellen. T. Digitalis, gyűszűvirág (l. o.) levelének kivonata, szívbajoknál használják. T. Gallarum, gubacskivonat, csersav tartalmú összehúzó szer (adstringens). T. Gentianae, tárnicsgyökér-kivonat (l. o. és *Gentiana).* T. Ipecacuanhae, ipecacuanha v. uragogagyökér-kivonat, köptető. T. Jodi (l. *Jódfestvény).* T. Lobeliae, lobelia- (l. o.) kivonat, asztma ellen. T. malatis Ferri (l. *Vaskészítmények).* T. nucis vomicae (l. *Nux vomica).* T. Opii (l. *Opium).* T. Ratanhiae, csersavtartalmú összehúzó szer (adrstringens). T. Rhei vinosa, tokaji borral készült fűszeres rheumgyökér-kivonat, étvágygerjesztő. T. Strophanthi (l. *Strophantus).* T. Valerianae aetherea (baldrian tinctura), alkohol-éterben kivont Valeriana-gyökér, megnyugtató szer. T. Veratri, zászpagyökérpor alkoholos kivonata, bedörzsölő szer.

Tindal, *Matthew,* angol szabadgondolkodó, szül. Bear-Ferrisben (Devonshire) 1657., megh. Oxfordban 1733 aug. 16. Ő volt a deizmus (l. o.) egyik legfőbb elterjesztője. Műve: Christianity as old as the creation, or the Gospel a republication of the religion of nature (London 1730). V. ö. *Bury,* A gondolatszabadság története. (Kultúra és Tudomány.)

Tindale, *William,* l. *Tyndale.*

Tinea (lat.) a. m. moly. — *T. favosa,* l, *Koszosság.* — *T. pellionella,* l. *Szűcsmoly.*

Tinea (lat.), avult kifejezés hosszantartó, főleg fertőző gombák által előidézett bőr- és hajbetegségek számára. A régebben, főleg angol autorok által ide sorozott folyamatokat *(T. favosa versicolor, imbricata* stb.) ma már külön nevekkel nevezik.

Tinea granella (állat), l. *Gabonamoly.*

Tineidae (állat), l. *Molypillék.*

Tinel, *Edgar,* belga zeneszerző, szül. Sinayben (Kelet-Flandria) 1854 márc. 27., megh. Brüsszelben 1912 okt. 28. 1877-ben megnyerte a brüsszeli római díjat. 1909-ben a brüsszeli Conservatoire igazgatója lett. A legkiválóbb belga zeneszerzők egyike. Művei: Godoleva-Entreactes (1897); Katharina (egyházi opera, Brüsszel 1909); Franciscus (oratorium, 1888); mise, motetták és más karművek. Irt egy elméleti munkát a gregorián korálról (1890).

Tineo, spanyolországi város *Oviedo* tartományban, (1920) 21,959 lak.

Tingel-Tangel, berlini eredetű elnevezése legalsóbb rendű kabaréknak, mulatóhelyeknek. A név *Tange* énekkomikustól ered, aki a *Triangel* nevű mulatóban énekelt.

Ting-hai, kínai város, l. *Csuszan.*

Tingis, *Tanger* (l. o.) régi neve.

Tingis piri (állat), l. *Membranacidae.*

Tinguait, zöldes eruptiv telérkőzet, lényeges elegyrészei: nefelin (v. leucit) és egirin. Az eleolit-szienitekben teléreket alkot. Erdélyben a gyergyói (Ditró, Csikm.) havasokban rendkívül elterjedt. Külföldön főkép Norvégiában; Serra de Tingua, Portugália.

Tinhal *(Thynnus,* állat), l. *Tonhal.*

Tinian, a német Mariana-szigetek egyike. A korallképződményű sziget felszínét gazdag legelők borítják. Lakosai főleg állattenyésztéssel foglalkoznak.

Tinkal (ásv.), l. *Borax.*

Tinkalcit (ásv.), l. *Ulexit.*

Tinkana, l. *Borax.*

Tinkova *(Tincova),* kisk. Krassó-Szörény vm. temesi j.-ban, (1910) 793 román lak. (Tr. R.)

Tinktura, l. *Tinctura.*

Tinné, *Alexine*, németalföldi Afrika-utazónő, szül. Hágában 1839 okt. 17., megh. Afrikában 1869 aug. 1. 1856-ban Egyiptomba utazott, majd 1862. a Fehér-Nilus vidékére tett nagyobb utat. 1869-ban Tripoliszból a felső Nilus vidékére tett útjában meggyilkolták. Útleírása megjelent a Transactions of the Hist. Soc. of Lancashire 16. kötetében (Liverpool 1860).

Tinneh-indiánusok, l. *Athabaszkok.*

Tinnevelli *(Tirunelveli)*, a hasonlónevű brit-indiai disztriktus székhelye Madrasz fejedelemségben a Tambraparin folyó partján, vasút köti össze Dél-India minden kikötőjével, protestáns missziója van, 40,469 lakosának többsége hindu. *T. disztriktus* ter. 13,936 km², 2.059,607 lak., főkikötője Tutikorin.

Tinnini püspökség, a régi Horvátország fővárosában, Kninben (l. o.) 1050 táján a spalatói érsek beleegyezésével alapították. 1185-ben négy parókia tartozott hozzá. 1409-ben Nápolyi László ellenkirály Dalmátországot a velencei köztársaságnak eladta, ámde Knin és a T. Zsigmond magyar király birtokában maradt és 1417-től kezdve a T.-re is a magyar király kezdette a püspököket kinevezni. E kinevező jogot utóbb a pápa is elismerte s a magyar királytól kinevezetteket e püspökségben megerősítette akkor is, midőn a XVI. sz.-ban Knin (Tinnin) a törökök hatalmába került s a püspökség elpusztult. E megerősítésnél fogva a tinnini püspököket föl lehet szentelni (holott az 1417 előtt néha Magyarországhoz is tartozó, de azóta állandóan más hatalom kezén levő, pl. arbei, sebenicói, buduai püspökségekre nem, bár a magyar király azokra is nevezett ki) s így a tinnini püspökök mint föl-szentelt püspökök a megyés püspököket püspöki rendi teendőkben segíthetik. V. ö. *Farlati*, Illyricum Sacrum; *Fraknói*, A kegyúri jog.

Tinnunculus (állat), l. *Vércse.*

Tinnye, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye biai j.-ban, (1920) 1335 magyar lak.

Tinó, l. *Ökör.*

Tinoceras v. *Loxolophodon*, a patások *Selenodontia*-csoportjába, az *Amblypoda* alrendbe s a *Dinoceratidae*-családba tartozó kihalt állatnem, amelynek két méter magasságot és négy méter hosszúságot is elérő fajai Észak-Amerika (Wyoming) felső-eocén rétegeiből ismeretesek.

Tinód *(Tinăud)*, kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1910) 651 román és magyar lak. (Tr. R.)

Tinódi *Sebestyén*, XVI. sz.-beli énekszerző és lantos, szül. valószínűleg a baranyavármegyei (esetleg a fehérmegyei) Tinódon 1510 körül, megh. Sár községben Sárvár mellett (Vas vm.) 1556 jan. végén. Tisztes polgári szülőktől származott. Iskolákat járt, tudott latinul, értett a hangjegyekhez is; magát «literatus»-nak, «deák»-nak, azaz tanult embernek, továbbá «lantos»-nak írja, sohasem «hegedős»-nek, mely név akkor már az énekmondók tanulatlan és alsóbbrendű fajtáját jelentette. Lehet, hogy kezdetben vitézi pályán volt, talán a Török Bálint szolgálatában s mikor kézsebe miatt hadi szolgálatra alkalmatlanná lett, akkor lett énekszerzővé. Ez a hozzávetés azon alapul, hogy első fennmaradt művét, a *Jáson históriáját*, amely 1535—39 közt keletkezett, a versfejek tanusága szerint Dombóvárt balkezének nehéz sebe miatt kínlódva szerzette. Sebét ütközetben kaphatta, Dombóvár akkor Török Bálinté volt és őt a következő években e hatalmas főúr udvarában látjuk Szigetváron. Ott írja 1541. egy másik énekét bibliai tárgyról, a *Judit asszony históriáját*. Mint íródeák, lantos, az úrfiak nevelője tehetett itt szolgálatot. Nagyon megbecsülhették, mert uráról és ura családjáról mindig a legmeghatóbb melegséggel szól. Buda eleste és urának török fogságba jutása (1541) fordulópont lett életében. Ekkor lett politikai költővé. Kora eseményeit, a török-magyar harcok epizódjait szedte versekbe, amelyekben a török ellen tüzelte a magyar urakat és vitézeket. Mindjárt 1541., mialatt a szultán Budáról visszatérőben volt, megírta *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról* c. énekét, Szigetváron, «vitéz urán való nagy kesergésében.» A Török-család Szigetből nemsokára bátorságosabb vidékre teszi át lakóhelyét, T. is távozik a várból, de egy-két évig még ama vidéken marad. 1542-ben Baranyavárban az Istvánffyaknál írja *Prini* (Perényi) *Péternek, Majláth Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* c. énekét, amely nemcsak elbeszélése e három főúr hálóba jutásának, hanem hathatós intelem is a többi uraknak, hogy óvakodjanak a török maszlagtól, értsenek egyet és fogjanak össze állhatatosan a török ellen. 1543-ban Daruváron új pártfogójának, Werbőczi Imrének a kozári mezőn 1542. nyert diadalát énekeli meg s az urakat a végbeli vitézek támogatására serkenti. Énekeihez dallamokat is szerzett s lanttal kísérve, elő is adta pártfogói, házanépe és vendégei meg a várnép előtt. Mikor a török 1543. egyre jobban terjeszkedett a Dunántúl, T. is elhagyta a délvidéket. Végleg Kassán telepedett meg, Czeczei Lénárt városkapitány oltalma alatt. Házat, szőllőt, polgárjogot szerzett, felesége patika-féle üzletet nyitott, ő pedig verseit írta, melyeknek anyagáért el-elrándult az országgyülések, alkudozások, ütközetek színhelyeire. A vitézi gyülekezetek gyakran az ő énekeiből értesültek, nagyon hitelesen, a távolabbi országrészek egy-egy nevezetes hadi eseményéről. Abban az időben, mikor újságok nem voltak, az énekmondók látták el a hírszolgálatot. De T. énekei nemcsak a hírrovatot, hanem az újságok vezércikksorozatát is pótolták. Valóságos publicisztikai jelentősége volt énekeinek. Fölismerte ezt a jelentőséget Nádasdy Tamás nádor, akinek pártfogását az 1545-iki nagyszombati országgyűlésen nyerhette meg s aki attól fogva állandóan összeköttetésben állt vele. 1548-ban Báthory István ecsedi udvarában időzött a két nagy párt ottani tanácskozásai alkalmával. Énekeiben mindig az egyetértést, a török elleni elszánt küzdelem szükségét hangoztatta. Mikor a fegyverek pihentek, mint 1546—1551., akkor régibb történeteket vagy külföldi tárgyakat is feldolgozott: *Zsigmond király császárnak és királynak krónikája, Szulimán császárnak Kazul basával* (a perzsával) *viadaljáról, Károl császár hada Saxoniába, ott Kurfirstnek megfogása*, amely utóbbiban a magyar huszárok fényes fegyvertényét

is alkalma volt megénekelni, többek közt a választófejedelem elfogását. Bőven ontotta azonban a friss eseményeket T. tolla alá az 1552-iki török hadjárat s ő nem késedelmezett feldolgozásukkal. *Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról* c. ének az eset után két héttel már készen volt. Eger diadalmas megvédése után csakhamar ott termett a várban s a legapróbb részletekig összeszedte az ostromra vonatkozó adatokat, úgy hogy énekeiből még a várták eloszlásáról is értesülünk és számos érdekes mozzanatot csak ő örökített meg az *Eger vár viadaljáról való ének*-ben (1553). E négy részből álló verses história mellett egy rövidebbet is írt e tárgyról: *Egri historiának summája* címmel (1553). Ferdinánd király ez utóbbit a tudós Sambucus János által (l. o.) latinra fordittatta, hogy ő is elolvashassa, a szerzőt pedig Nádasdy ajánlására még ez évben gyermekeivel együtt nemességre emelte és neki címeres nemeslevelet adott. Miután 1551. Erdély is egyesült Magyarországgal Ferdinánd alatt és 1553. egyik erdélyi vajdává épen az egri hőst, Dobó Istvánt nevezte ki a király, nemsokára T. is felkereste Erdélyt, ott befejezte *Erdéli historia* c. öt részből álló énekét, melyben Erdélynek János király halálától esett viszontagságait énekeli meg az egyesülésig és 1554. többi verseivel együtt *Cronica* címmel, egy testes kötetben, hangjegyekkel kiadta. Első helyre a kötetben a legújabban készült *Erdéli historiát* tette, nyilván azért, mert e mű az unió politikájának igazolása volt, noha különben Ferdinánd vezéreinek baklövéseit is őszintén elmondja. Kolozsvárról T. visszatért Kassára. 1555-ben Egerben tartózkodott egy hétig. Utolsó útja Nádasdy birtokaira történt. 1556 jan. 30. temették el a «sári atyák hamvai mellé». Kassai házát 1900 jún. 10. emléktáblával jelölte meg a város közönsége. Szobra Budapesten a Népszinház előtt áll, Bezerédy Gyula műve s a Ferenc József király költségén emelt tíz szobor egyike.

Művei az említetteken kívül még: *A szalkai mezőn való viadalról* (1544); *Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből* (1548); *Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvétele* (1549); *Kapitán György bajviadalja* (1550); *Historia Zsigmond császárnak fogságáról, Szegedi veszedelem* (1553); *Enyingi Terek János vitézsége* (1553); *János király fiáról* (1553); *Budai Ali pasa históriája* (1554). Bibliai históriái a Judithon kívül *Dávidnak Góliáttal való viadaláról* és *Izsiás prófétáról*. Van két oktató és egy feddő költeménye: *Sokféle részögösről, Hadnagyoknak tanúság, mikor terekkel szembe akarnak öklelni; Az udvarbirákról és kulcsárokról*. Ezek nagyobb része benne van a Cronicában, de nem mind, néhány műve újabban került elő. Elveszett a török császárokról írt verses krónika. A művek új kiadása Szilády Árontól a Régi Magyar Költők Tára III. kötetében s még a VI. köt. 100—101. l. egy töredék (Jónásból). Dallamait Mátray Gábor adta ki (Bibliai, történeti stb. énekek a XVI. sz.-ból); megfejtésükkel Mátray, Bogisich, Bartalus, Káldy Gyula foglalkoztak.

T.-ban három kultúrtörténeti fokozata találkozik a költőknek. Irva szerzi verseit, de még elénekli, mint az őskor énekmondói, másrészt pedig már ki is nyomatja. Művei költői szempontból majdnem kezdetlegesek, részben még koruktól is elmaradnak. Tartalmilag igen józanok, az alkotó képzeletnek nincs bennük tere, lelkiéletet alig festenek, a jellemzés gyenge oldaluk; kompozíciójuk csak időrendi és logikai, nem lélektani; előadásuk nehézkes, simulni nem tudó, verselésük művészietlen, kivált a rímeléstik. De akkoriban egész Közép-Európában más népeknél is józan és száraz volt az epika. T. pedig hazafias céljánál fogva első sorban igazat akart írni. Nála a célzat ép oly fontos volt, mint a költői érdek. S némi költői előnyei is vannak. Hősei jellemében a szilárdságot, hajthatatlanságot ki tudja emelni. Költői érzése is van s mikor hazafi-fájdalmát, meggyőződését, vallásos érzését fejezi ki, hangja áthevül és lelkes vagy gúnyos erőt kap. Verselésének gyarlóságait jórészt eltakarta a dallam. Műveinek a maguk korában is nagyobb volt a publicisztikai, mint a költői jelentősége. Művészi tekintetben a magyar epikát nem vitte előbbre; de fenntartotta a magyar eposz hősi szellemét s a XVI. és XVII. sz. históriás énekköltésének ő a legjellegzetesebb alakja. Életrajzai *Szilády tól* (Régi Magyar Költők Tára III.); *Mészöly* Gedeontól (Nagykőrös 1906); *Dézsi* Lajostól a Történeti Életrajzokban 1912 (a legteljesebb monografia T.-ról); ugyanattól rövid összefoglalás Irodalomtört. Közlem. (1911). Jellemzése: *Gyulai* Pál és *Beöthy* Zsolt egyetemi előadásaiban és az irodalomtörténetekben. Az irodalmat l. *Szinnyei*, Magyar Irók XIV. k. és *Pintér* Jenő, A magyar irodalomtörténet kézikönyve I.

Tinógomba, l. *Húsos tinorú*.

Tinol, lágyforrasz és H_4NCl, vagy cinkklorid, glicerin, vazelin stb., elektromos vezetékek forrasztására.

Tinolit (ásv.), szürke-barna dcm.-nyi hegyes piramisos alakokból álló laza halmazok, 20—30 m.-nyi tuffaszerű lerakódások, amelyek mészpátból állanak és tulajdonképen pszeudomorfozák. A nevadai tavakban fordul elő.

Tinóorr, gomba, l. *Sátángomba*.

Tinóorrú gomba, *Tinorú gomba, Tinorrú gomba, Tinótorgy gomba* (növ.), l. *Hiribi gomba*.

Tinosz, görög sziget, l. *Tenosz*.

Tinseau (ejtsd: teňszó), *Léon*, francia regényíró, szül. Autunben 1844 ápr. 30. Szellemes regényeiben a párisi előkelő világot és diplomata társaságot rajzolja. Említésre érdemesek: Robert d'Epirieu (1882); La meilleure part (1885); Ma cousine Pot-au-Feu (1888); Le chemin de Damas (1894); Étourderies de la chanoinesse (1900); Un nid dans les ruines (1898); La princesse errante (1902); La clef de la vie (1907) stb. Magyarul megjelentek: A hívek (ford. *Fái* J. Béla, 1891); A tilalom (ford. u. a., 1892); Göröngyös utakon (ford. u. a., 1897); Hamupipőke unokahugom (ford. u. a., 1898, 2. kiad. 1918); Az anyaszív (Pesti Napló 1898); Az eskü (Budapest 1899, 4. kiad. 1918); A legjobb rész (u. o. 1899, 2. kiad. 1904); Lejárt utakon (Pesti Napló 1901); Psyche lámpája (elb. 1902); Rosie húgom (ford. *Hrabovszky* Júlia, Budapest 1907).

Tinta, fekete v. színes folyadék tartós írásjelek készítésére. A feketék v. *vasgallustinták* v. pe-

TINTORETTO: SZENT MÁRK CSODÁJA
(VELENCE, ACCADEMIA)

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

dig bizonyos növényi festőanyagoknak fémsók által kicsapott lakkjait tartalmazzák. A *színes* tinták általában különféle festőanyagok vizes oldata kevés gummi hozzáadásával. Az *alizarin-T.* is gallus-T. s mivel régen kevés krappot adtak hozzá, elnevezték e T.-fajtát *alizarin*-tintának, ma már ez az adalék teljesen elmaradt. A *vörös* T. eozin, fuchsin, kármin stb. vizes oldata kevés gummival. A *másoló tinták* töményebb tinták s higroszkópikus anyagot tartalmaznak, minek következtében tovább nedvesek maradnak, tehát a velük irottak a másolópapirra átnyomódnak. A *hektográf-T.*-val, amely anilinfesték oldata borszeszben.

Tintabogyó (növ.), l. *Fagyalfa.*

Tintafa (növ.), l. *Semecarpus.*

Tintahal v. *tintafosó* (állat), a vésettajkú paduc *(Chondrostoma nasus* L.) magyar népies neve.

Tintahal (állat), l. *Sepia.*

Tintelluszt, Air hegyes vidék legfontosabb helysége Timge és Bundai hegyek közt Közép-Szaharában; a Kel-ui nevű tuareg törzs fejedelmének székhelye, mintegy 150 kunyhóval.

Tintinnabula, különböző magasságban hangolt kis csengetyűk, amelyeket a X—XII. sz.-ban alkalmaztak nagyobb orgonákon.

Tintinnidae *(Harangos állatocskák,* állat), az Ázalékállatkák *(Infusoria, Ciliata)* rendjébe tartozó *Oligotricha* alrendnek egyik családja. Ide kis, egysejtű, pelágikusan élő, házat elválasztó véglények tartoznak. Az ide tartozó nemek közül a *Tintinnus*-nem fajai tengeriek, a *Tintinnidium*-nemből a *T. fluviatile* St. édesvízi, a *Codonella*-nem fajai a tengerekben és édesvizekben egyaránt előfordulnak. Hazánkban a Balatonban egy, a budapesti városligeti tóban pedig négy *Tintinnida*-faj él. Nagyságuk 0·04—0·78 mm. V. ö. *Entz,* Az édesvízi Tintinnidák (Áll. Közl. 1905. 4. kötet).

Tintir, l. *Babilon.*

Tinto *(Rio T.),* folyó Huelva spanyol tartományban, a Sierra de Aracena D.-i előhegyeiben ered; hossza 100 km. Palos és La Rabida kolostor mellett egyesül a hajózható Odiellel és a Cadizi-öbölbe torkoll. Vize a híres rézbányákon alul vöröses színű és innen ered neve is; hajók nem járhatnak rajta; hala nincs. A T. Plinius *Urium*-a.

Tintoretto (tkp. *Jacopo Robusti*), festő. Melléknevét onnan vette, hogy atyja kelmefestő (tintore) volt. Szül. Velencében 1518 szept., megh. u. o. 1594 máj. 31. Tizian tanítványa volt rövid ideig, majd Michelangelo műveit tanulmányozta. A XVI. sz.-i velencei festészetnek egyik legkimagaslóbb nagysága, aki Tizian stílját a barok irányában tovább fejleszti. Benne már a XV. sz. második felének új korszelleme nyilatkozik meg: drámai és vizionárius, bár a poétikus iránt is érzékkel bír, mint kivált műveinek tájképi részein. Színeit mély skálára hangolja, anélkül hogy erejüket és bensö sugárzásukat lefokozná; nyugtalan, nyulánk alakjait gyakran a félhomály sejtelmébe burkolja. Szereti a mozgalmas jeleneteket, amelyekbe mégis belső szabályosságot rejt. Hatalmas méretű sorozatokat festett, amelyek közül legnevezetesebbek a Szent Márk-legenda ábrázolásai (velencei képtár és kir. palota, milanói Brera; l. a *képmellékletet),* valamint a Scuola di San Rocco (56 kép), a S. Maria dell'Orto és a Dogepalota sorozatos képei. Egyénien és finoman hatnak női alakjai (Zsuzsánna, Bécs és Páris; Andromeda, Drezda) s kevés eszközzel, biztosan jellemzett arcképeket festett (velencei akadémia, firenzei Uffizi, London, Bécs, Berlin, München, Drezda, stb.). A budapesti Szépművészeti Muzeumban is függ két neki tulajdonított arckép. Női arcképet alig festett. V. ö. F. P. *Stearns,* Life and genius of T. (London 1891); H. *Thode,* T. (Bielefeld 1901); A. *Waldmann,* T. (Berlin 1921). — Fia, *Domenico T.* is festő s atyjának utánzója volt.

Tioalkoholok *(thioalkoholok),* l. *Merkaptánok.*

Tioarzeniátok *(thioarzeniátok),* l. *Szulfarzeniátok.*

Tiociánsav *(thiocyansav, rhodánsav),* HCNS. Rhodánbáriumot híg kénsavval kezelve, kapjuk e sav híg vizes oldatát. A tiszta sav 0°-on fehér kristályos test s 5°-on olvad. Szerkezete nem egészen ismert. A származékainak két sorát ismerjük: a *tiociánsavas sókat* s az *izotiociánsavas sókat,* épúgy két sor eszterét stb.

Tiociánsavas aluminium, l. *Aluminiumrodanid.*

Tiociánsavas ammonium, l. *Ammoniumrodanid.*

Tiodin *(tiodine),* a thiosinamin és etiljodid addiciós terméke. Színtelen kristályok. Víz bőségesen, szesz kevéssé oldja. Gyógyszerül mint tiozinamint, továbbá nyirokmirigydaganatoknál és tábesznél használják.

Tioecetsav *(thioecetsav, thiacetsav, aethanthiolsav),* $CH_3.CO.SH$, színtelen folyadék, forrpontja 100° alatt.

Tioéterek *(thioaetherek),* az étereknek megfelelő vegyületek, amelyekben az oxigént kén pótolja. Indifferens vegyületek s nem egész tiszta állapotban kellemetlen szaggal biró folyadék. Fémsókkal kettős sókat adnak.

Tiofén *(thiophen),* C_4H_4S. A kőszénkátrányból nyert nyers benzolban található. Szintetikusan nyerhető, ha 300°-on piritre acetilént vezetünk stb. Színtelen folyadék, fp. 84°, fs. 23°-on 1·062.

Tioflavin *(thioflavin),* organikus festék, tanninban áztatott gyapotot zöldes sárgára, szulfonálterméke pedig a gyapotot közvetlenül kanárisárgára festi.

Tioform, *thioform, bázisos ditioszalicilsavas biszmut.* Ízetlen és szagtalan, sárga por. Vízben oldhatatlan. A jodoform pótlószere; mint béladstringens is használatos.

Tioge, afrikai folyó, l. *Kubango.*

Tioindigó *(thioindigo), tioindigóvörös* néven forgalomba jövő festék. Oly indigó, melynek —NH— csoportjai helyett —S— foglal helyet. Friedländer állította először elő. $C_{16}H_8O_2S_2$.

Tiokénsav *(thiokénsav),* $H_2S_2O_3$, a szabad sav nem ismeretes, csak híg oldatban, de így is gyorsan elbomlik. Sói igen ismertek. A *nátriumtioszulfát,* $Na_2S_2O_3$, a fotográfiában (fixirsó) igen fontos anyag, mert az ezüsthaloidokat jól oldja.

Tiokénsavas ezüst, l. *Ezüsttioszulfát.*

Tiokol *(thiokol),* l. *Guajakolszulfosavas kálium.*

Tiokromogén *(thiochromogen)*, l. *Primulin.*

Tiol *(thiol)*, a bagariára emlékeztető szagú, fanyar és kesernyés ízű barna por, v. barnásfekete folyadék *(T. siccum* és *T. liquidum)*. Paraffinolajokból kénnel és kénsavval előállított szulfosav ammonium-sója, v. annak oldata. Akut és szubakut bőrbántalmaknál gyógyszerül használatos.

Tionil-gyök *(thionyl-gyök)*, a 2 vegyértékű SO atomcsoport neve a kémiában.

Tionilklorid *(thionylchlorid)* $SOCl_2$, ha SO_3 hat SCl_2-re akkor, ha e behatás —10°-on alul megy végbe, majdnem teoretikus kitermeléssel nyerhető. A festékipar használja.

Tionin *(thionin, aminodiphenthiazin*, Lautsch-féle ibolya), $C_{12}H_9N_3S$, klórhidrátja a vízben ibolyaszínnel oldódik.

Tionsavak *(thionsavak)*, l. *Politionsavak* és *Kénsavak.*

Tiorezorcin *(thioresorcin)*, nátronlúgban oldott forró rezorcinoldat kénnel való kezelése révén keletkezik, halvány szürkéssárga, szagtalan, vízben oldhatatlan por, mint a jodoform szagtalan pótszerét használják, valamint krónikus bőrbajok kezelésére.

Tiorubin *(thiorubin)*, vörös azofesték, gyapjú festésére szolgál.

Tiosavak *(thiosavak)*, l. *Tiovegyületek.*

Tiosók *(thiosók)*, l. *Tiovegyületek.*

Tioszapol *(thiosapol)*, kénszappan, bőrbajok ellen használják.

Tioszénsav *(thioszénsav)*, l. *Szénkéneg.*

Tioszulfátok *(thioszulfátok)*, l. *Alkénessav.*

Tiotolének *(thiotolének)*, monomethylthiophenek, $C_4H_3(CH_3)S$ (tehát a *tiofén* homológjai), a kereskedésbeli toluolban foglaltatnak mindig.

Tiovegyületek *(thiovegyületek)*, kéntartalmú vegyületek, szulfovegyületek. Szervetlen és szerves tiovegyületeket ismerünk.

Tioxén *(thioxen)*. A T. a tiofén homológja. Rendesen a kőszénkátrányból nyert benzol s toluol kisérője.

Tiozinámin, *thiosinamin, allylthiocárbamid, rhodallin*, $H_2N.CS.NH.C_3H_5$, allylmustár-olajból ammoniával előállított, kissé fokhagymaszagú, színtelen kristályok. Víz, szesz, éter oldja. Idült mirigytumoroknál és lupusnál, rendszerint bőr alá fecskendezve használják.

Tip (ang), sportműszó, a. m. intés, jelzés. Különösen lóversenyeknél az egyes futamok valószínű nyerőinek megjelölése. Hasonló értelemben beszélnek más vonatkozásban is tipről, pl. *börzetip.*

Tipary *Dezső*, festő és grafikus, szül. Horvátiban (Hont m.) 1887. A megye ösztöndíjával tanult a fővárosi Iparrajziskolában s a Mintarajziskolában, ahol Zemplényi volt a tanára. Münchenben, Nagybányán is dolgozott. A Műcsarnokban 1909 óta állít ki táj- és genreképeket, rézkarcokat. Az utóbbiak egy sorozatát a Szépművészeti Muzeum szerezte meg.

Tiphetas, Magyarország ókori vízrajzában a Temes folyó egyik neve.

Tiphys, az Argo hajó kormányosa. L. *Argonauták.*

Tipikon *(typikon*, gör.), a görög egyházban templomi könyv, amely napról-napra az istenitisztelet részeinek sorrendjére nézve ad utasítást.

Tipikus, l. *Tipus.*

Tipitaka a. m. tripitaka, l. *Páli.*

Tipográfia *(typographia*, gör.) a. m. könyvnyomtatás (l. o.). — *Tipografus*, könyvnyomtató.

Tipogravür, l. *Klicotipia.*

Tipolitográfia *(typolithographia*, gör.), l. *Kőnyomás.*

Tipologia *(typica theologia)*, a régebbi *teológiában* az a tudomány, amely az ó-testamentomban előfordult egyéneket, eseményeket, intézményeket és mondásokat úgy igyekezett feltüntetni, mint amelyek egyszersmind bizonyos új-testamentomi személyek, események s intézmények jelzői, előképei voltak. Pl. Ádám, Melchizedek, Húsvéti bárány stb. előképei (tipusai) Jézus Krisztusnak.

Tipolyok, *Lószúnyogok, Földi szúnyogok* vagy *Szúnyogkirályok (Tipulidae*, állat), a Kétszárnyúak *(Diptera)* rendjébe tartozó rovarcsalád, melynek fajai a hozzájuk hasonló szúró szúnyogoktól főleg abban különböznek, hogy csápjaik fonalszerűek, továbbá, hogy rövid, húsos szipókájukkal nem tudnak szúrni. Egyébismertető jegyük középtoruk hátának mélyedése és gazdag erezetű szárnyuk, mely rendesen nagy és hosszú. Lábaik igen hoszúak s megfogáskor könnyen letörnek. Európában mintegy 400 fajuk ismeretes. Fajaik közül fontosabbak a nagy *káposztaszúnyog* vagy *káposztatipoly (Tipula oleracea* L., l. *Káposzta-szúnyog)*, a *foltos-tipoly (Tipula maculosa* Meig.), az *iszap-tipoly* vagy *iszapszúnyog (Tipula paludosa* Meig.), a *fekete fésüsszúnyog (Ctenophora atrata* L.), a *téli szúnyog (Trichocera hiemalis* D. G.) és a *berki tipoly (Limnophila nemoralis* Meig.).

Tipométer *(typometer*, gör.), a betűöntödékben használt, a betűnagyságnak matematikusan pontos beállításához való mérőeszköz.

Tipometria *(typometria*, gör.), l. *Térképnyomás.*

Tiposzkóp, l. *Kalejdoszkóp.*

Tippan (növ.), l. *Agrostis.*

Tippecanoe (ejtsd: tippekenú), 320 km. hosszú folyó Indiana észak-amerikai államban, a Wabash (Ohio) jobb mellékvize.

Tippera *(Tripura)*, kerület Bengália brit-indiai tartományban a Brahmaputra Megna ágának torkolatában, ter. 6451 km², 2.117,991 lak., főhelye Comilla (19,169 lak.). Tőle K.-re fekszik *T. dombvidék* (Hill-T.), angol fenhatóság alatt, területe 10,582 km², 173,325 lak., élén radzsa áll.

Tipperary (ejtsd: tippereri), 1. *county* Munster ir tartományban, 4297 km² ter., (1910) 151,951 lak., Clonmel székhellyel.

2. *T., város* az ugyanily nevű countyban, (1910) 7205 lak., gabonakereskedéssel.

Tippo-Tip *(Mutsi-Pula, Tupa-Tupa, Tippu-Tip)*, valódi nevén *Mohammed bin Mohammed bin Djuma*, arab származású hatalmas nagykereskedő, a Kongo-állam helytartója az egyenlítő körüli belső Afrikában, szül. 1837. vagy 1838., megh. Zanzibárban 1905 jún. 14. Cameron Afrika-utazót elkisérte Uruáig (1874) és Stanleyt támogatta első útjában a Kongón (1876), ami által ez a Stanley-vízeséseken túl mehetett. 1882-ben Wissmant kisérte. 1887-ben Stanley, Emin pasa fel-

szabadítását célzó expedíciójakor, két szerződést kötött T.-pel az expedíció és a Kongo-állam szuverénitásának a Kongo felső folyásán való fenntartása céljából. T. az Emin pasa által felhalmozott 75 tonna elefántcsont megmentésére 600 embert adott. A második szerződés értelmében a Stanley-vízesések állomásának helytartója lett. Fő állomása a Kazongo-területen volt.

Tippu Szahib, *Maiszur szultánja* (Kelet-India), Haider Ali szultán fia, szül. 1751., megh. 1799 máj. 4. Atyját 1782 dec. 10. követte a trónon s oly szerencsésen harcolt az angolok ellen, hogy azok 1784. békét kötöttek vele és kitakarodtak országából. Ezután felvette a *padisah* nevet s magát Kelet-India összes mohammedán államai fejének hirdette. 1789-ben újból háborúba keveredett az angolokkal, akik őt 1792. hátrányos béke elfogadására kényszerítették. Ezután a franciákkal szövetkezett, de az angolok megelőzték a támadásban és T. fővárosának, Szeringapatamnak védelmében esett el. Országa az angolok birtokába került, utódai pedig 1860-ig Kalkuttában angol kegydíjon éltek.

Tipton (ejtsd: tiptn), város Staffordshire angol countyban, (1921) 34,131 lak., fémiparral, vasérc- és szénbányákkal.

Tip-top (ang.) versenyző embernél vagy versenylónál az az állapot, amikor felajzott izmokkal, a versenyzésre tökéletesen előkészítve várja a döntést. Ebből átvitt értelemben T. valami nagyot, előkelőt, legjobbat jelent.

Tipula (állat), l. *Tipolyok.*

Tipula oleracea (állat), l. *Káposztaszúnyog.*

Tipulidae (állat), *Tipolyok.*

Tipus (*typus*, gör.), eredetileg veret, bélyeg; őskép, fajtakép, jelenti közös tulajdonságokkal biró több tárgynak alapalakját. — *A költői jellemzésben* a T. ellentéte az egyénnek. Az egyéni alakítás elevenebb és érdekesebb ugyan, de eszmeileg tartalmasabb a T.; legértékesebb az egyéni és tipikus vonásokból művészileg alkotott jellem. A komikum inkább a T.-okat szerepelteti, az állatmese csakis T.-okat. — *Tipikus* az olyan alak, amely valamely faj vagy emberi társadalmi osztály legjellemzőbb vonásait tünteti föl.

Tipus-elmélet (biol.) néven ismerjük *Cuvier-nek* azt az 1812. kifejtett tanát, mely szerint az állatvilág tagjai legalább négy különleges tipus szerint olyanformán fejlődtek, hogy minden tipus egymástól függetlenül és teljesen önállóan alakult ki. Ilyen tipusok *(embranchement):* 1. *Gerincesek (Vertebrata);* 2. *Izelt állatok (Articulata);* 3. *Puhatestűek (Mollusca);* 4. *Sugaras állatok (Radiata).* A T.-tel szemben áll a mai biológusok tanítása, amely szerint az összes állatok egymással vérrokonok és így származástanilag egymással szoros összefüggésben állanak.

Tiraboschi (ejtsd: —boszki), *Girolamo*, olasz író, szül. Bergamóban 1731 dec. 8., megh. Modena mellett 1794 jún. 3. Jézus társaságbeli atya, később apát és a modenai könyvtár igazgatója lett. Az irodalomtörténetnek szorgalmas munkása volt. *Storia letteraria d'Italia* cím alatt megírta az olasz irodalom történetét, a tudományok, művészetek és mesterségek irodalmát is felölelve.

Tirabzon város, l. *Trapezunt.*

Tirade (franc., ejtsd: tirád), énekszólamokba írt, futamokból, felbontott akkordokból álló részlet neve.

Tirailleur (franc., ejtsd: tirelyőr), magyarul: csatár, a rajvonalban harcoló egyes katona. Innen az elnevezések: csatártűz, csatárharc, csatárvonal, rajvonal. L. *Csatározás.*

Tirana, város Albániában az egykori Szkutari török vilajetben, Durazzótól K.-re, (1918) 10,251, jórészt mohammedán lakossal, nagy bazárral, sok mecsettel; egy görög püspök székhelye. A XVII. sz. elején az albán származású Szulejmán pasa török hadvezér alapította. Egészséges fekvéséért a durazzóiak nyaralóhelyül választották. A balkáni háború után a kalandos Esszád pasa választotta székhelyül, aki előbb Wied fejedelemnek hódolt, de majd szerb, majd olasz támogatással akarta a hatalmat a maga kezében tartani. Szerbia legyőzése után az előnyomuló osztrák-magyar csapatok elől Esszád pasa T.-ból Valonába menekült, T.-t 1916 febr. 9. megszállták az osztrák-magyar csapatok. Az összeomlás után több forradalom színhelye volt; az ideiglenes albán kormány székhelyül választotta; 1924. dec.-ben Ahmed Zogu felkelői, miután Fan Noli kormánya elmenekült Valonába, harc nélkül megszállották.

Tirannizmus a. m. zsarnokság, l. *Abszolutizmus.*

Tirannus (gör., *tyrannos)* a. m. zsarnok.

Tirasse, l. *Fogolyháló.*

Tirasz-fensík, 1909-ben E. Moritztól felfedezett fensík a volt Német-Délnyugat-Afrikában a Lüderitzbucht-Keetmanshoop vasútvonaltól É.-ra. 1800 m. magas és szélei 4—500 m.-nyire meredeken emelkednek ki a környezetből.

Tiraszpol, járási székhely Cherszon orosz kormányzóságban a Raszdehaja-Ungheni vasút mellett, fejlett gabonakereskedelme van, (1910) 37,230 lak.

Tirata a. m. késpárbaj, amelyet a Camorra tagja e szövetség másik kijelölt tagjával vívni volt köteles, ha a szövetség parancsára ölésre kijelölt áldozatát elhibázta.

Tiratelli, *Aurelio*, festő és szobrász, szül. 1842. Rómában. Főként mint a római Campagna festője ismeretes. Korábban szobrász volt.

Tire, 14,500 lakosú város Aidin török kisázsiai vilajetben a Kücsük Menderesz völgyében Szmirnától 65 km.-nyire DK.-re, vele vasúti összeköttetésben áll. Lakói szőnyegszövéssel és bortermeléssel foglalkoznak. Ókori neve *Tyrrha* volt.

Tireboli *(Tarabulusz)*, az ugyanilyen nevű szandzsák székhelye Trapezunt kisázsiai török vilajetben, az ókori *Tripolisz* helyén épült. Lak. 8000, vára romokban hever.

Tiree (ejtsd: tiri) vagy *Tyree*, a belső Hebridákhoz és Argyle skót grófsághoz tartozó sziget 76 km² területtel s körülbelül 3000 lak.

Tire-haut (franc., ejtsd: tir-ó, = magasra lőjj), a vadászoknak nálunk is szokásos figyelmeztető felhívása, amellyel a repülő vadra teszik egymást figyelmessé.

Tiresias, vak tébai jós, l. *Teiresias.*

Tirgram, rovarpor, semmivel sem jobb a közönséges rovarpornál (l. o.), az alkotórésze is

ugyanannak a növénynek, t. i. a Pyrethrum roseum M. Bieb. és a Chrysanthemum cinerariaefolium-nak virágfészke szétaprítva. Francia neve *marguerite* s a T. is ennek a visszafelé olvasásából támadt.

Tirhaka, egyiptomi király, l. *Taharka*.

Tirikapapagály *(Brotogerys tirica* Gm., állat), a Papagály-félék egyik faja a nagyobb papagályok közül. Főszine fűzöld, felül sötétebb; alsó szárnyfedői csaknem sárgák; nagy evezőtollai belül feketeszélűek, alul sötétzöldek, a szár közepén kékek; szárnyfedői sötétkékek; hasoldala világoszöld; csőre hosszú; lábai barnásak. Hossza 26, szárnyhossza 10·7—12, farkhossza 10—12·6 cm. Dél-Amerika K.-i részében honos, ahol néha nagy társaságokba verődve él s nagy zsivajgást okoz. Élénksége, igénytelensége és könnyen szelidülő volta miatt szobákban gyakran tartják.

Tirlemont *(Tienen)*, város Brabant belga tartományban, (1920) 19,447 lak., pamut- és gyapjúfonókkal, sör-, cukor- és bőrgyártással. A világháborúban 1914 aug. 20. a németek itt győztek a belga-francia hadakon.

Tirnava *(Târnava)*, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 529 román lak. (Tr. R.)

Tirnavia, *Nagyszombat* latin neve.

Tirnavicza *(Târnăviţa)*, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 497 román lak. (Tr. R.)

Tirnova, bolgár város, l. *Trnova*.

Tirnstein, l. *Dürnstein*.

Tiro (lat. többesszámban: *tirones*) a. m. kezdő, újonc, inas, kezdő tanuló; *tirocinium*, az első évi hadi szolgálat vagy tanulóév; továbbá kezdők számára írt tanulókönyv.

Tiro, *Marcus Tullius*, római grammatikus, Cicero szabadosa, barátja és irodalmi működésében segítő társa, Kr. e. 94-től Kr. u. 5-ig élt. Megírta Cicero életét, kiadta beszédeit és leveleit s írt grammatikai műveket. Tőle származnak a *notae Tironianae* néven ismeretes stenografiai rövidítések (l. *Gyorsírás*). V. ö. *Schmitz*, Commentarii notarum Tiron (1893 Leipzig).

Tirocinium fori (lat.), a római ifjú gyakornoki foglalkozása volt valamely államférfiú vagy jogtudós oldalán. Ezt csak a férfitóga felvétele után, 16 éves korában kezdhette meg s jelen volt a köztéri politikai vagy törvényszéki tárgyalásokon, tudományos beszélgetéseknél és vitáknál, hogy magát a gyakorlati életre kiképezze.

Tirol *(Tyrol)*, hercegesített grófság és a világháború előtt az osztrák birodalmi tanácsban képviselt országok egyike, amely 1782 óta a különben önálló koronatartománnyal, Vorarlberggel együtt önálló közigazgatási területet alkotott. 1919 óta az osztrák népköztársaság egyik állama.

Területe és lakossága, az Olaszországnak átadott Dél-Tirolt nem számítva, 12,645 km² területtel 314,836 lakossal az 1923-iki népszámlálás szerint, míg Vorarlberg területe 2602 km² s lakossainak száma (1923) 139,999. Az Olaszországhoz csatolt rész 16,200 km², (1921) 669,431 lak.

Felszine. T. felszine, leszámítva a nagy tavakat, Svájcéhoz hasonló. A Közép- és Keleti-Alpok közti határ T.-on megy keresztül, amiért is T. hegyei részben emezekhez, részben amazokhoz tartoznak. Az Inn, Rajna és Boden-tótól Kufsteinig elterülnek a Vorarlbergi-Alpok (a Bregenzi-erdővel), a Rothe Wand (2705 m.) és Hochvogel (2593m.) csúcsokkal, tőlük K.-re pedig az É.-T.-i Mész-Alpok. T. legészakkeletibb részét megtöltik a Kitzbüheli-Alpok a Breithornnal (2396 m.). A középső zónában vannak a Rhäti-Alpok a Jamthali-Ferner-csoporttal (Albuinkopf 3327 m.) és Rhätikonnal és a Bernina-Alpok egy kis részével, meg a gleccserekben gazdag Oetzthali-Alpok. A Brenner-hágótól, amely a st.-germaini békeszerződés óta az olaszok birtoka, K.-re húzódnak el a Zillerthali-Alpok a Hochfeiler (3516 m.) legmagasabb csúcsal; ezeknek K.-i szomszédjai a Hohe-Tauern, amelyeknek ágai D. felé a Dráváig érnek és amelyekben a Salzburg felőli határon ülnek a legmagasabb csúcsok: a Dreiherrnspitze és a Gross-Venediger. Az Adigétól D.-re és Ny.-ra az Olaszországnak ítélt Közép-Alpok D.-i öve terül el; öt hegycsoportot foglal magában az Ortler, az Ortler-csúcs (3905 m), az Adamello-csoport (Monte-Adamello 3562 m.), a Brenta-csoport (Monte di Naudis 3272 m.), a Nonsbergi-csoport és a Trienti-Alpok (Monte Beldo 1852 m.). Az Adige- és Eisack-völgytől K.-re és a Drávától D.-re a Keleti-Alpok déli övéhez tartoznak a Lessini-Alpok a Monte Pasubióval (2233 m.), a Cadori vagy D.-T.-i Dolomit-Alpok a Vedretta Marmoladával (3506 m.) és a Monte Cristallóval (3245 m.). Mindezen hegyekben és hegyláncokban számos a gleccser. A hegyláncokon sok hágó vezet át, amelyek egy része kényelmes kocsiútul (sőt a Brenner-hágó vasút helye), mások ellenben többé-kevésbbé nehezen járható része ösvénytül szolgál. Sík föld T.-ban nincs; ahelyett számos érdekes s festői völgy szeli át. (Inn-, Pitz-, Oetz-, Wipp-, Ziller-, Wörgler- és Achenthal, a Paznauner- és Stanzerhal. Az 1919 óta olasz D.-T.-ban a felső Adige-völgy és a Pusterthal, továbbá a Passeierthal, az Avisio völgye, az Ultenthal és Noce völgye, a Sarn- és Grödnerthal, az Ahren- és Teffereckenthal.) Judicaria nevet visel a felső Sarca-völgy és az ezzel kapcsolatos Chiese-völgy, a turistáktól erősen látogatott Ampezzo völgy s a Val Sugana. *Vizei*. T. számos folyóvize 3 tenger vidékéhez tartozik; az Északi-tenger felé folyik a Rajna az Ill mellékvizével és a Bregenzi-Ache, amely a Boden-tóba szakad. É.-T. vizei a Duna, illetőleg a Fekete-tenger vízkörnyékéhez tartoznak; így a T.-ban eredő Iller, Lech, Isar és a fő folyója az Inn, amely itt veszi föl a Sillt, Zillert és a Sannát. D.-T.-ban a Duna vízkörnyékéhez tartozik a Dráva az Isellel. Az Adriai-tengerbe folyik az Adige az Eisackkal. Tavai általában kis hegyi tavak, az olasz T.-hoz tartozik a Garda-tó É.-i része. Ásványforrásokban gazdag; de nevezetesebbjei, mint a Brennerbad hőforrásai, a levicói arzénes forrás Olaszország birtokába került. *Éghajlat*. Az éghajlat tekintetében az egyes helyek közt nagy különbségek vannak; általában a hegyláncok É.-i lejtője hidegebb, mint a D.-i. Innsbruckban az évi közepes hőmérséklet 8.2°, Bludenzben 8·6°, Lienzben pedig csak 7·5°, már Meranban 11·7 és Trientben 12·6°. A legzordabb vidékekaz Oetzthal, a legenyhébb Meran és Arco környéke, miért is ezek látogatott klimatikus gyógyhelyek. Az évi esőmennyiség a déli részen tetemesebb. *Gazdaság*.

A talaj nagyobbára köves és sziklás, azért kevésbbé termékeny; még a völgyekben is inkább csak legelőül, mint szántóföldül alkalmas. Az egész területből a st.-germaini béke előtt 81% volt termékeny; ebből a szántóföldekre csupán 5% esik, míg az alpesi rétek és legelők 26, erdőségek 39%-ot foglalnak el. Termékei közül legfontosabb D.-en a szőlő, mely az összes területnek kb. 6%-át borítja, továbbá É.-on az alma, a szelid gesztenye, mandula és őszi barack. Az állat-, különösen a szarvasmarhatenyésztés, továbbá a vadászat és halászat virágzó. A bányászatot régi idők óta űzik. Fontos termékek a vas-, réz-, ólom és ónére, továbbá a só. Az ipar leginkább a zordabb klimájú É.-T.-ban virágzó. Fontosabb ágak a pamut- és selyemszövés és fonás, szőnyegkészítés, vasgyártás és vasárúk készítése, fafaragás, szeszés sörgyártás, valamint a sófőzés. A kereskedelem főleg tranzitó jellegű. A világháború előtt a tartományi gyűlés 68 tagból állt s 6 képviselőt választott a Reichsratba.

Törvényhozás és közigazgatás. T. az osztrák köztársaság egyik szövetséges országa. Az országgyűlés 40 tagból áll, akiket általános titkos szavazással választanak. A közigazgatás feje az országos főnök (Landeshauptmann), akit az országgyűlés választ. Vele a két főnökhelyettes és négy országtanácsos alkotja az országos kormányt. Az ország nyolc közigazgatási kerületre oszlik, országos törvényszék és főtörvényszék Innsbruckban van. Fővárosa *Innsbruck*.

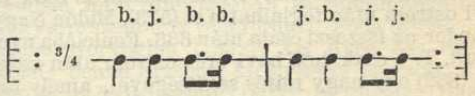
Címere és lobogója. Címere ezüst mezőben aranyal vértezett karmú, koronás vörös sas, karmaiban arany lóherecsomóval, feje körül zöld koszorúval. A zászló fehér-vörös.

Az olaszok birtokába került területen az Ampezzo- és Lovinallongo-völgyeket Belluno tartományhoz csatolták, a többit egy, nevezetesen *Trento* tartománnyá egyesítették. Az olasz képviselőházba 11 képviselőt küld. Közigazgatás szempontjából 4 önálló törvényhatósági joggal bíró városra és 21 kerületi kapitányságra oszlik.

Története. T. Augustus császár idejében jutott római uralom alá. D.-i része Itáliához, É.-i része Rhaetiához és a Pusterthal Noricumhoz tartozott. Jelentősebb városok voltak: Tridentum (Trient), Pons Drusi (Bozen), Majae (Meran), Loncium (Lienz) és Veldidena (az Innsbruck melletti Wilten). A nyugatrómai birodalom megdőlése után a keleti gótok birtokába került; ezek hatalmának megtörése után, 552. a D.-i részt a longobardok, az É.-it a baioariak (bajorok) szállották meg. Mindkét népet Nagy Károly hódította meg és grófok által kormányoztatta, akik közül legnagyobb hatalomra az andechsi grófok tettek szert. Ezek 1180. a merani hercegi címet vették föl. Ebből a családból származott *Gertrud*, II. András királyunk neje. Midőn ezeknek férfiága 1248. kihalt, T.-i birtokaikat Albert T.-i gróf örökölte. Halála után 1253. T. vejeire, Meinhard és Gebhard grófokra szállott és mivel ez utóbbi gyermek nélkül hunyt el, az egész birtok Meinhard fiára, II. Meinhardra szállott, aki Habsburgi Rudolftól Karintiát is megkapta. Unokája Maultasch Margit 1363. összes birtokairól a Habsburgok (Rudolf herceg) javára lemondott. 1500-ban T.-hoz visszakerült a Karintiához csatolt Pusterthal; 1516. Velence átengedte a «velsi confinium»-okat. 1803-ban végre Trient és Brixen püspökségeket szekularizálták és T.-hoz csatolták. A pozsonyi béke 1805. T.-t Bajorországnak engedte át, ami 1809. a Hofer András vezérelte néplázadást vonta maga után. Ennek legyőzetése után a schönbrunni béke T.-t 3 részre osztotta. Dél-T.-t Merán közeléig az olasz királysághoz, a Pusterthal K.-i részét Illiriához, a többi részét pedig Bajorországhoz csatolták. 1814-ben mindezen részek visszakerültek a Habsburgok birtokába. A világháborúban 1915. T. D.-i völgyeinek egy részét megszállták az olaszok, míg az osztrák-magyar megerősített hadállásokat terv szerint a hátrább eső gerinceken helyezték el. E hadállások közül, különösen a Dolomitok vonalán, rendkívül véres harcok folytak 1917-ig (l. *Világháború*), amikor az olaszok elleni nagy offenzíva alkalmával a háború elején megszállt területről is kiszorították az olaszokat. A st.-germaini békében Ausztria rovására a németlakta területekből is jelentékeny részt ítéltek oda Olaszországnak, úgy hogy Közép-T.-ból is neki juttatták a Hochwild-spitze — Weisswand — Brenner — Sillian — Kreuzberg vonaláig eső földet. 1920. élénk mozgalom indult meg, hogy T. elszakadjon Ausztriától és önálló országgá alakulván, Bajorországhoz csatlakozzék. A T.-i országgyűlés népszavazást rendezett, midőn a szavazók 89%-a szavazott az elszakadás, ill. a Németországhoz való csatlakozás mellett. De az entente föllépésére a népszavazás akarata nem valósulhatott meg s T. kénytelen volt megmaradni Ausztria kötelékében; másrészt Németország kormánya is kénytelen volt az entente nyomására elhárítani a csatlakozás kivánatának tárgyalását.

Tiroli borok. Tirolt általában enyhe éghajlata igen alkalmassá teszi a bortermelésre; évi termelése a világháború előtt a német Tirolban 7103 ha. területen mintegy 400,000 hl., az olasz Tirolban 14,312 ha. területen mintegy 700,000 hl., melynek mintegy kétharmada vörös bor. Legfőbb és legértékesebb belföldi szőllőfajták: a *teroldigo* és *lagrein*, ezenkivül a *marzemino* és *negrara*, ezekből részben kiváló minőségű vörös borokat nyernek. Fehér szőllőfajták a *nosiola*, *trebbiano*, *fehér burgundi*, *sylvani*, *tramini* és főként fehér *vernatsch*, amely mint tiroli gyógyszőllő is említést érdemel. Legjobb és leghíresebb T.: *St. Magdalena*, *Hörtenberg*, *Laitach*, *St. Justina*, *St. Valentin* stb. A szőllőt többnyire lugasra mívelik s ősszel a termést azonnal eladják.

Tirolienne *(Tyrolienne)*, a Ländlerhez hasonló körtánc páratlan ütemnemben. Lépései:

(b. = balláb, j. = jobbláb.)

Tirolit v. *rézhab* (ásv.):

$$3Cu(AsO_4)_2 . 2Cu(OH)_2 + 7H_2O.$$

Apró, csillámszerű, jól hasadó rombos táblák, legyezőszerű vagy sugaras-rostos szerkezetű gömbös halmazok; igen lágy, hajlítható; zöld-

égkék, gyöngyházfényű. Falkenstein és Schwatz, Tirol; Richelsdorf és Biber, Hessen; Schneeberg, Szászország; Saalfeld, Thüringia; Úrvölgy, Libetbánya, Rézbánya, Déva.

Tironiana nota, l. *Gyorsírás.*

Tirotoxin, l. *Sajtméreg.*

Tirozin *(tyrosin),* (p-oxyphenyl-α-aminopropionsav), a fehérjék alkotásában részvevő aminosav. Fehérjékből keletkezik fehérjét emésztő enzimek hatására, avagy ha azokat savakkal, lúgokkal főzzük. Különösen nagy mennyiségben található némely régi, érett sajtban; ettől nyerte nevét is. A tiszta T. szintelen, selyemfényű tűalakú kristályos test; hidegvízben nehezen, forróvízben, alkoholban jól oldódik. A mellékvesék által termelt adrenalin (l. o.) vele rokon anyag; az alkaptonsavak (l. o.) is nyilván a T.-ből keletkeznek.

Tirpitz, *Alfred,* német tengernagy, szül. 1849 márc. 19. 1897-ben a birodalmi tengerészeti hivatalban államtitkár lett. 1899-ben altengernagy, 1903. tengernagy, 1911. főtengernagy, 1900. nemességet kapott, 1916 márc. 9. visszalépett a kormánnyal való véleménykülönbség miatt, mert a tengeralatti támadások fokozását követelte, amit akkor az amerikai Egyesült-Államokra való tekintettel a német kormány nem akart. Ő volt igazi megteremtője a német flottának. A német nacionalista mozgalom egyik vezérférfia.

Tirrének *(Tyrrheni),* Etruria lakóinak, az etruszkoknak (l. o.) görög neve.

Tirreni-tenger, l. *Tirrheni-tenger.*

Tirrheni-tenger (ol. *Mare Tirreno,* lat. *Mare Tyrrhenum, Tuscum* v. *inferum* ellentétben a Mare superummal, vagyis az Adriával), a Földközi-tengernek Szárdinia-, Korzika szigetek s az olasz Toscana, Latium és Campania parti tartományok közt fekvő része, Calabria választja el a Jóni-, Szicilia pedig a Sziciliai-tengertől. Két részre osztható, az É.-i rész kisebb és 2837 m.-ig, a D.-i rész nagyobb és 3731 m.-ig mélyed le. Az Elba-szigettől É.-ra fekvő részt a genovai öböllel együtt *Liguri-tenger*-nek is nevezik.

Tirso (lat. *Thyrsus*), Szárdinia-sziget 135 km. hosszú legnagyobb folyója. Ered a Monte Acuto és M. Alvo közt, DNy.-i irányban folyik s az Oristano-öbölbe ömlik.

Tirso de Molina, költő, l. *Tellez.*

Tirunelveli, város Elő-Indiában, l. *Tinnevelli.*

Tirusz *(Tyros,* héberül *Szor,* a. m. szikla), Feniciának Szidon mellett legjelentékenyebb városa. T. kereskedelmével és gyarmataival csakhamar uralkodó állást vívott ki a Földközi-tengeren (Kr. e. 846. alapította Karthagót). Salmanassar és Sargon asszir királyok öt évig (725—720) hasztalan ostromolták; Nebukadnezár is csak 13 évi ostrom után foglalhatta el (573). Midőn Nagy Sándor az isszoszi csata után 333. Feniciába nyomult, T.-t csak hét havi erős ostrom után vette be (332) egy nagy töltés segítségével, amely azután a tenger homoklerakodásától földnyelvvé szélesedett s a mai Szúr falut is ez köti össze a szárazfölddel. A római uralom idején kereskedelme és ipara nagy virulásnak indult; ezért Septimius Severus császár kolóniai rangra emelte. A keresztes háborúk idején erős vár volt, amelyet a keresztesek 1191-ig megtartottak; itt temették el 1190. Barbarossa Frigyest. A török uralom nagy hanyatlást idézett elő; pusztító földrengések miatt egész városnegyedek mentek tönkre v. merültek a tenger felszíne alá. A mai *Szúr* helység alig egyharmadát borítja a régi szigetnek; lakosainak száma kb. 5000 (mohammedán, keresztény és zsidó), akik viskókban laknak. A kikötő is eliszaposodott. V. ö. *Jeremias,* T. zur Zeit Nebukadnezars (Leipzig 1891); *Lukas,* Geschichte der Stadt T. zur Zeit der Kreuzzüge (Marburg 1896).

Tiruvanantapuram, indiai város, l. *Travankor.*

Tiryns, ősrégi város a Peloponnézoszban, Argosztól DK.-re, a monda szerint Perseus székvárosa és Herakles szülőhelye, a fellegvárát a likiai kyklopszok óriási sziklatömbökből állították össze. E várfalak aljában még ma is láthatók a földalatti folyosók és éléskamrák. Argosz dór lakosai Kr. e. 468. T.-t lerombolták. A romokat Schliemann Henrik 1884—85. kiásatta s itt láthatók a régi fejedelmi palota alapfalai. V. ö. *Schliemann u. Dörpfeld,* T. (Leipzig 1886); *Schuchardt,* Schliemann ásatásai, ford. *Öreg* János. Újabb ásatásokat rendezett helyén a német archeol. intézet 1905—12. V. ö. ezek gazdag eredményeiről: K. *Müller,* T., Vorbericht über die Grabungen. Athen. Mitteilungen 1913.

Tischbein, német művészcsalád, jelesebb tagjai: 1. id. *T. Johann Heinrich,* szül. Hainában 1722 okt. 3., megh. Kasselban 1789 aug. 22. Párisban Vanloo Charlesnak, Velencében Piazettának volt tanítványa. Többnyire a kasseli képtárban és templomokban, hesseni kastélyokban levő vallásos és mitológia tárgyú festményeinél becsesebbek képmásai. — 2. *T. Johann Friedrich August,* T. 1. unokaöccse, szül. Maastrichtban 1750., megh. Heidelbergben 1812 jún. 21. Igen kedvelt képmásfestő, 1800-tól a lipcsei művészeti akadémia igazgatója volt. — 3. *T. Johann Heinrich Wilhelm,* szül. Hainában 1751 febr. 15., megh. Lutinban 1829 júl. 20. Nagybátyjánál, *T. Johann Jakobnál* Hamburgban tanult, aztán sokat utazott, 1783 óta Rómában, 1787-től Nápolyban élt, ahol 1790. a festőakadémia igazgatója lett, de csakhamar visszatért Németországba. Hírnevét főleg Goethének köszönheti, kinek római köréhez tartozott. Leghíresebb műve a Goethét a római Campagna romjai közt ábrázoló festménye (Frankfurt, Städel-féle intézet). Történeti festményei klasszicista jellegük mellett már a romantika hatását is mutatják. A rézkarcaival díszített művek közül legnevezetesebb, annak idején nagy hatású volt: Homer, nach Antiken gezeichnet (11 füzet, Göttingen 1801—1804, Stuttgart 1821—23), Heine és Schorn szövegével. Önéletrajza: Aus meinem Leben, kiad. Schiller, Braunschweig 1861. — V. ö. *E. Michel,* Les T. (Lyon 1881); *Fr. v. Alten,* Aus T.'s Leben (Leipzig 1872); *Landsberger,* Wilhelm T. (Leipzig 1908).

Tischendorf, *Konstantin von,* német prot. teológus, szül. Lengenfeldben 1815 jan. 18., megh. Lipcsében 1874 dec. 7. 1834-től 1838-ig teológiát és nyelvészetet tanult Lipcsében; 1843. a szász kormány megbízásából Párisbament, hol kibetűzte a

Codex Ephraemit, többször beutazta Angolországot, Hollandiát, Svájcot, Olaszországot, Egyiptomot; fölkereste a nitriai barátok zárdáit, a Szinai hegyen levő zárdát: járt Palesztinában, Szíriában, Kis-Ázsiában s mindenünnen gazdag kéziratgyüjteményekkel tért haza. 1845-ben rendkivüli s 1859. rendes tanár lett Lipcsében. 1859-ben az orosz kormány költségén járván Keleten, a Szinai-zárdában felfedezte a híres *Codex Sinaiticust*. Számtalan bibliai kódex látott általa napvilágot. Nevezetesebb művei: Wann wurden unsere Evangelien verfasst? (1865 s többször); Haben wir den ächten-Schrifttext der Evangelien und Apostel? (1873); Reise in der Orient (2 köt., 1845); Aus dem heiligen Lande (Leipzig 1862).

Tischler *Antal*, XVIII. sz.-beli magyar rézmetsző, 1787—93 közt Pesten működött, talán beszterczei származású. Rajzolta és metszette gróf Forgách Ferenc nagyváradi püspök és gróf Jankovich Antal arcképét, két regényjelenetet Dugonics *Etelká*-ja számára s ugyanezen író arcképét. Egy regényjelenetet metszett Fejér Antal Argenis-fordításának I. köt. számára. Állitólag Pozsonyban is dolgozott. V. ö. Századok, 1874.

Tise Gangri, tibeti hegy, l. *Gangri*.

Tisi, *Benvenuto*, másképp *il Garofalo*, festő, szül. Ferrara környékén 1481., megh. u. o. 1559 szept. 9. 1492-től Ferrarában Domenico Panetti, majd Cremonában (1499) Boccaccio Boccaccino tanítványa volt. Tanítóinál még inkább hatott rá a bolognai Lorenzo Costa s utóbb, római tartózkodása idején, Raffael. Főként Ferrarában működött. A XVI. századi ferrarai festészet egyik legkedvesebb mestere. Ájtatos, szelid Madonnáit és szentjeit tetszetősen, tiszta formaadással rajzolta s erénye volt a meleg, élénk tüzű színezés. Legjobb képei Ferrarában, Bolognában, Rómában (Borghese- képtár) és Drezdában függnek s egy későkori képét (Krisztus és a házasságtörő nő) a budapesti Szépművészeti Muzeum őrzi.

Tisias, görög rétor, l. *Teisias*.

Tisiphone, l. *Erinnyák* (helyesen: *Erinysek*).

Tisó-beav (népiesen: *Tisebov*), ab hó kilencedike, zsinagógai bőjtnap. L. *Ab*.

Tisri, a zsidó esztendő hetedik, illetőleg a zsidó időszámítás szerint első hónapja 30 nappal (szept.—okt.). T. hó első napjával kezdődik a zsidó újév, amely a polgári időszámítás kezdetét 3760 évvel előzi meg. (Kr. u. 1925 = 5685). A hónap első és második napja újév (l. *Rós*); harmadik napja bőjt (cóm Gedaljohu), amelyet, ha szombati napra esnék, a rákövetkező vasárnapra halasztanak; tizedikén van az engesztelő nap (l. o.), ez már az előző nap naplenyugtától kezdődik; 15-től 24-ig sátoros ünnep és a tóra (Mózes öt könyve) befejezésének ünnepe (Szimchesz tóra).

Tissa *Adans* (növ.), l. *Spergularia*.

Tissandier (ejtsd: tiszandjé), 1. *Albert*, francia épitész és utazó, szül. Anglureben (Marne dép.) 1839., megh. Pauban 1906. Korán foglalkozott a léghajózással, 1870. Páris ostroma alatt ő szállt ki először léghajón Párisból a Jean Bart léghajón, amelyen postát vitt ki s nagy veszedelmek közt eljutott Toursba. 1887-től 1891-ig Indiában, Kínában, Japánban utazott. Művei: Voyage d'un touriste dans l'Amérique du Nord (1886); Voyage autour du monde, Inde, Ceylon, Chine, Japon (1892); Cambodge et Java (1893).

2. *T., Gaston*, francia tudós, szül. Párisban 1843 nov. 21., megh. 1899 nov. 21. Természettudományi vizsgálatok céljából számos utat tett léggömbön. Egy ilyen kirándulás alkalmával, 1875., 8600 m. magasságba emelkedett s két kísérő társa el is pusztult. Főbb munkái: L'eau (1867); Voyages aériens (1870); En ballon pendant le siège de Paris (1871); Histoire de mes ascensions (1878); Les martyres de la science (1879); Les récréations scientifiques (1880); Souvenirs d'un aérostier militaire (1890) stb. Magyarul megjelent: A tudomány vértanui (átdolg. *Könyves Tóth* Kálmán, Budapest 1886); A munka bajnokai (u. a.).

Tissaphernes, perzsa szatrapa Lidiában; Kr. e. 413. szövetséget kötött Spártával. Midőn a kisázsiai ión városokat perzsa uralom alá akarta hajtani, ezek Spártát hívták segítségül és T. 395. a Paktolosz folyónál Agesilaosszal szemben vereséget szenvedvén, tisztségétől megfosztották s utóda, Tithraustes, kivégeztette.

Tisserand (ejtsd: tiszrañ), *François Félix*, francia csillagász, szül. Nuits-St.-Georges-ban (Côte-d'Or) 1845 jan. 13., megh. Párisban 1896 okt. 20. 1873-ban a toulousi csillagvizsgáló igazgatója, 1892. a párisi obszervatórium direktora lett. Munkái elméleti természetűek s az égi mechanika különböző ágaira vonatkoznak. Igen becses nagyszabású munkája a kitünő Traité de mécanique céleste (Paris 1889—86, 4 köt.). Továbbá: Leçons sur la détermination des orbites (u. o. 1899) és Andoyevval együtt a Leçons de Cosmographie (u. o. 1895). 1884 óta ő adta ki a Bulletin astronomique-ot. 1899-ben szülővárosában emléket emeltek neki.

Tissier-féle fém, arzéntartalmú sárgaréz; van benne 97% réz, 2% cink és 1—2% arzén, igen kemény, tombakvörös színű ötvény, csapágyak gyártására használják.

Tissierográfia, a párisi Tissiertől először alkalmazott nyomdászati eljárás rézmetszetes ábrázolatoknak könyvnyomó sajtón való sokszorosítására. A rézmetszetet litográfiai kőre átnyomják s az így támadt kép környezetét mélyre maratják, úgy hogy csak a rajz vonalai domborodjanak ki. A követ ekkor betűmagasságra emelik, hogy a könyvnyomtató betűivel együtt lehessen róla nyomtatni. Ma már nem használatos.

Tissot (ejtsd: tisszó), 1. *Charles*, francia diplomata és archeológus, szül. Párisban 1828 aug. 28., megh. u. o. 1884 júl. 2. Mint diplomata, a földközi-tengermelléki államokban működött. Művei: Des proxénies grecques (Paris 1863); Fortes de la province romaine d'Afrique (u. o. 1885).

2. *T., Ernest*, francia író, szül. Genfben 1867 ápr. 7. A kozmopolita világot rajzolja úgy regényeiben, mint útleírásaiban és tanulmányaiban. Magyarországon is megfordult. Főbb művei: Le drame Norvegien (1892); Le livre des reines (1896; benne Erzsébet királynéról is szól); Les cinq nuits de la passion (1903); Le guêpier (1906); Princesses de lettres (1909—10); In memoriam Edouard Rov (1913).

3. *T., Victor* (Joseph-Louis), francia újságíró, szül. Freiburgban (Svájc) 1844 aug. 15., megh. La Roche-Villetonban 1917 júl. 4. Tübingenben és

Bécsben jogot hallgatott. Egy ideig a Gazette da Lausanne szerkesztője volt. 1894-ben megalapította Párisban az Almanach Hachette c. évkönyvet és szerkesztette haláláig. A hetvenes években beutazta Németországot, Ausztriát és Magyarországot s benyomásairól meglehetős felületes, de a nagyközönségnek tetsző módon számolt be könyveiben. Voyage au pays des milliards (1875) c. művét irányzatosságáért Németországból kitiltották. Hazánkkal két műve foglalkozik: Voyage au pays des Tziganes (1880) és La Hongrie de l'Adriatique au Danube (1882). Utolsó műve: L'Allemagne casquée (1914). Magyarra fordították Constanttal írt művét: Montretout.

Tissot-féle lélegző készülék. Lehetővé teszi, hogy mérges légkörben 5 óra hosszat tartózkodhatnak bányászok. mentők, tűzoltók stb. A T. lényeges részei: az oxigéntartály, a levegő-regeneráló, a szelepes lélegző cső. Sisak nincs. Súlya 12·5 kg.

Tisza, a Duna után hazánk legjelentősebb folyója. Az Alföldet közepén szeli ketté s ezért igazi nemzeti folyónk s a magyar nép ezer dala, emléke és szeretete fűződik hozzá.

Neve a régi írásokból és hagyományokból mintegy 50 alakban ismeretes, Strabo *Parisousnak*, *Pathisousnak*, Plinius *Pathissusnak*, Priskos *Tigasnak*, Jornandes *Tisiánusnak*, *Tysiának*, a ravennai Névtelen *Tysiának* és *Tisiának*, Theophylactus Simocatta *Tissusnak*, Konstantinus császár *Titzának*, a régi magyar krónikák *Ticia*, *Thiscia*, *Tisia*, *Tiza*, *Tize* és *Tieze* néven nevezték s a *Tibiscus* név csak helytelen elnevezés és tévedésből jött használatba.

Eredete és felső folyása. Ered a Máramarosi havasokban a *Fehér-T.* és *Fekete-T.* ágakból, ezek Rahó község felett egyesülnek. Egy darabon hosszanti völgyben folyik a hegységek közt Ny., majd ÉNy, felé s fölveszi a balpartról Trebusánál jobbról a Taraczot, Bustyaházánál a Talabort, Husztnál a Nagyágot, T.-Újlaknál balról a Batárt, azután jobbról a Vissót, Máramarosszigetnél az Izát, Mezővárinál a Borsát s ismét balról Ar közelében a Túrt. A T.-nak ez a *felső szakasza*, az eső ezen a vidéken gyakori és elég nagy, maximuma jún.-ban van, de okt.-ban is van egy kisebb maximuma s ezért a Felső-T. ezekben a hónapokban gyakran kiárad. Felső szakaszán zuhatagokon, sellőkön folyik, völgye szűk, csak Nagybocskótól kezdve szélesedik ki és itt néhány km. széles síkság kiséri. Tekeháza alatt ér ki az Alföldre és csakhamar elveszti hegyi jellegét, harántvölggyel keresztülköri a Vihorlát-Gutin hegysort Huszt és Nagyszőllős között s azután hatalmas törmelékkúpján, amely a Szamoséval egybeér a hegység lábánál, kanyarogva folyik K. felé.

Középső szakasza Nagyszőllőstől kb. Szolnokig. Ezen a távolságon belül építő munkája és elhordása kb. egyforma nagyságú. Nagyszőllőstől K.-nek folyik le a törmelékkúpján, tipusos fattyúága a Vérkepatak, amely a Borsova és Latorcza vizével áll összeköttetésben Törmelékkúpján zátonyokat épít. Vásárosnaménynál eléri a nyírségi magasabb löszplatót s É.-nak kanyarodva foly Csapig. Csapnál NyDNy. irányba térül el a Latorcza törmelékkúpja miatt s így a Nyírség É.-i lábánál folyik, majd a Tokaji-hegy alatt még inkább DNy.-i irányt vesz föl, esése igen erősen megcsökken Tokaj alatt s az majdnem semmi a Sajó torkolatáig. A Sajó törmelékkúpja alatt hajdan a T.-nak hatalmas árterülete volt, amelyen szabadon kalandozott szerteszét, az a Hortobágy s ennek területén még ma is több holt folyóágat lehet fölismerni. A középső folyás szakaszán a T.-nak számtalan hatalmas kanyarulata volt, amelyek a folyó esését nagyon csökkentették s ezért szabályozása régóta szükségesnek mutatkozott. A folyó mellékvizei ezen a szakaszon: a Szamos a Krasznával (Vásárosnamény fölött), a Bodrog (Tokajnál), a Sajó-Hernád (Kesznyétenél), Hejő, Csincsa, Eger, Laksa, Hanyér. Szolnoknál veszi föl utolsó jobboldali mellékvizét, a Zagyvát.

Alsó szakasza Szolnoktól a torkolatáig tart, itt esése rendkívül csekély, a Föld folyói közt csaknem egyedülállóan kicsiny, kanyarulatai tovább tartanak, árvizei ellen a partmenti területeket csaknem mindenütt töltésekkel kell védeni. Mellékvize ezen a szakaszon leginkább csak balról van: a Hármas-Körös (Csongrádnál), a Szárazér (Tápénál), a Maros (Szegednél), a Maros Aranka nevű fattyúága (Adánál), a Béga (Titelnél), jobbról érintkezésben van a Ferenc-csatornával (Óbecsénél) s fölveszi a Jegricska barát, Szalánkeméntől (Slankamen) É.-ra ömlik a Dunába. Az alsó folyáson úgy a Körösök, mint a Maros igen heves vízjárásúak s mivel árvizük rendesen vagy megelőzi kissé a Tiszáét, vagy teljesen egybeesik vele, az árhullám magasságát nagyon növelik. A legalsó szakasz vízjárása főleg a Duna vízállásának befolyása alatt áll s így eszerint igazodik.

Általában a T. vízmedencéjének a talaja legnagyobbrészt kötött s ezért a folyó heves vízjárású, áradásai elég gyors lefolyásúak, sok hordalékot visznek, de a középső és alsó szakasz igen csekély esése lassú vízjárásra kényszeríti.

A folyó hossza 963 km., míg forrásának egyenes távolsága a torkolatától csak 455 km.

Hely	Szélesség			Középmélység			Átl. keresztmetszet		
	kis	közép	nagy	kis	közép	nagy	kis	közép	nagy
	vízálláskor								
	méterekben						□-m.-ekben		
Torkolat—Törökbecse	230	302	307	4·2	7·6	9·7	861	2147	2747
Törökbecse—Szeged	169	250	254	3·8	8·3	10·1	580	1982	2509
Szeged—Csongrád	143	209	213	4·3	8·4	11·7	561	1695	2393
Csongrád—Szolnok	128	204	209	3·3	7·8	10·1	398	1527	2049
Szolnok—T.-Derzs	125	182	187	3·5	8·1	10·7	421	1440	1941
T.-Derzs—Aroktő	129	185	183	2·4	7·2	8·8	285	1309	1602
Aroktő—Sajó-torkolat	155	236	237	1·9	6·5	8·0	288	1504	1866
Sajó-torkolat—Tokaj	121	178	179	3·6	8·5	10·8	402	1498	1901
Tokaj—Csap	96	179	181	2·4	7·4	9·8	215	1298	1747
Csap—V.-Namény	105	184	186	2·4	7·6	9·5	232	1380	1744
V.-Namény—M.-Vári	91	179	183	1·6	6·7	8·2	134	1181	1450
M.-Vári—Bökény	90	235	225	1·3	3·8	6·0	112	816	1328

A nagy víz szélessége és átlagos keresztmetszete az 1888-iki árvízre vonatkozik, mélysége az anyameder mélységét jelenti.

A folyó esését, illetve az egyes helyeken a vízmérce 0 pontjának az Adria-tenger szine fölötti magasságát az alanti összeállítás mutatja be:

	M. az Adria fölött		M. az Adria fölött
Titel	69·79	Polgár	88·33
Törökbecse	72·05	Taktakenéz	89·42
Zenta	73·79	Tokaj	90·09
Szeged	74·47	Berczel	92·11
Algyő	74·84	Dombrád	94·89
Mindszent	75·60	Záhony	98·88
Csongrád	76·93	N.-Lónya	100·17
Tiszaug	78·50	V.-Namény	102.76
Martfű	79·06	Tivadar	106·18
Szolnok	79·57	Mezővári	110·06
T.-Bő	80·68	T.-Ujlak	115·91
Taskony	81·81	Tekeháza	138·38
T.-Füred	83·93	M.-Sziget	263·72
T.-Keszi	87·03	A Fekete-T. forrása	1680·00

Vízterülete összesen 157,186 km. Az egész vízterületének a 45%-a sík-, 31%-a domb- és 24%-a hegyvidék.

Vízjárása. Néhány évtized alatt, mióta a szabályozásokat végrehajtották, lényeges változások állottak elő a T. vízjárásában, az árvizek nem tározódhatnak a régi hatalmas árterületeken, mert töltésekkel össze vannak szorítva s így az árvíz magassága tetemesen megnagyobbodott. A folyó nagy kanyarulatait átvágták, így rövidebb és nagyobb esésű lett, emiatt az alsó részeken az árhullámok könnyen egymásra torlódnak, ma tehát az árvizek sokkal magasabbak.

Egyes helyekre nézve a következő táblázat nyujt felvilágositást:

Hely	Legnagyobb vízállás		Legkisebb vízállás	
	éve	magassága cm	éve	magassága cm.
Máramarossziget	1894	280	1894	0
Tiszaújlak	1881	423	1876	—118
Vásárosnamény	1869	914	1891	—145
Csap	1881	747	1882	—243
Tokaj	1888	872	1892	—109
Szolnok	1895	827	1890	—118
Szeged	1895	884	1892	—158
Törökbecse	1895	732	1892	—167

Szegeden a szabályozás előtt észlelt két kivételesen nagy árvíz 1830-ban 615 cm., 1845. pedig 639 cm. volt, a legkisebb vízszin pedig az egész T. hosszában magasabb volt, ami igazolja a vízjáték növekedését a szabályozás következtében.

A mp.-enként szállított vízmennyiség a vízállás szerint változó, lényeges befolyással van reá a vízszín esése, amely áradáskor nagyobb, apadáskor kisebb s a mellékfolyók hatása is hatással van reá. A legkisebb vízszín esése:

	km.-kéut cm.-ben
A torkolat és Törökbecse közt	1·28
Törökbecse—Szeged «	2.41
Szeged—Csongrád «	2·70
Csongrád—Szolnok «	3·53
Szolnok—Tiszaderzs «	5·00
Tiszaderzs—Aroktő «	6·43
Aroktő és a Sajó «	6·76
A Sajó és Tokaj «	3·12
Tokaj—Csap «	8·79
Csap—V.-Namény «	7·90
V.-Namény—M.-Vári «	14·98
Mezővári—Bökény «	39·75

Tehát Vásárosnaménytől lefelé az esés km.-enként csak néhány cm. s ezért az áradás-apadás jelentékeny különbségeket okoz benne s a Duna vízállásának visszahatása sokszor egész Szolnokig érezhető s ezért az Alsó-T.-n az esés Törökbecse és Titel közt szokszor 10—12-szeres különbségeket mutat föl s így ugyanegy vízállás mellett is néha 2—3-szor annyi víz folyik el, mint egyébkor. A vízállásoktól függetlenül a T. maximális és minimális mp.-enkénti víztömege a következő:

Hely	Legnagyobb víztömeg mp.-enként m^3-ekben	Legkisebb víztömeg mp.-enként m^3-ekben	A sodor sebessége nagyvizkor m.-ekben
Tiszaújlak	2300	40	4·0
V.-Namény	3300	65	2·5
Tokaj	4200	100	1·4
Tiszaderzs	3600	106	2·0
Püspöki	3400	117	2·0
Szentes	3000	?	1·5
Szeged	3500	200	2·0

Látható, hogy a nagy vízterületü Szamos a Felső-T. vízmennyiségét csak felével szaporítja, a maximum és minimum gyarapodik a Bodrog és Sajó beömlésével, azután a maximum megfogy Szegedig, tehát a Zagyva és a Körösök befolyása ebben nem érvényesül, Szegednél a gyors vízjárású Maros emeli a vízmennyiséget s ez csak kevéssel fogy a torkolatig. A legkisebb víz állandó emelkedést mutat Tiszaújlaktól Szegedig a mellékfolyók s a meder talajvize folytán.

A hordalék minősége és mennyisége a víz sebességével és mennyiségével együtt változik, a Felső-T. nagyvízkor sziklatömböket görget, Bökénynél még ökül- és fejnagyságú kavicsokat mozgat, azután a kavics egyre kisebb lesz és helyét durva homok foglalja el, a Szamos beömlése alatt iszap lebeg a vízben s azután csak a legfinomabb homok- és agyagszemeket hordja. A hordalékot nem növeli a Bodrog, de annál inkább a Sajó, amely apró kavicsokat és durva homokot zúdít a T.-ba s ez feltölti a medrét, de ismét finomodik a hordalék, a Körösök is csak finom iszapot hoznak. A gyors járású Maros ismét sok durva homokot hoz be s ebből Szeged alatt zátonyok képződnek, de innen a torkolatig a hordalék ismét finomodik; a középső és alsó szakaszon az iszap és hordalék leginkább agyagos.

A jég járása nem igen okoz a T. mentén nagy károkat. A jégmenés március elején az első meleg napokban kezdődik, amikor a síkvidék és alacsony dombvidék hava elolvad, az igazi áradás csak később, a hegyvidék havának elolvadásával keletkezik s akkor válik veszélyessé, ha a T. és mellékfolyóinak áradása egymásra halmozódik. Ekkor kezdődik a töltések védelme (l. *Árvédelem*), mert a víz átáztatni, kinyomni és fölszaggatni iparkodik a töltéseket, de a legnagyobb erőfeszítés dacára is fordulhatnak elő töltésszakadások s ekkor a töltésektől magasra duzzasztott víz nagy tömege olyan földeket is elárasztthat, amelyek a szabályozás előtt esetleg nem is tartoztak az árterülethez. Április végén a víz apad, május végén ismét árad s június elején vonul le az ú. n. *zöld ár* a T.-n, amelyet nem a magas hegyvidékek hóolvadása okoz már, hanem a bő esőzések; a zöld ár nem emelkedik az alsó és középső T.-n

mint a tavaszi ár, de néha elég kárt okoz, a töltések közti ártér termését tönkretéve. Június végén újra leapad a víz s az apadás szept., okt. elejéig csaknem folytonos, ekkor van a legkisebb vízállás. Ezután az őszi esőzések megindultával következik az őszi árhullám, de ennek az alsó T.-n nincs jelentősége. A következő összeállítás bemutatja az 1888-iki árvíz tetőzésének az egyes állomásokra való leérkezésének idejét s az árvédelem tartamát:

Hely	Az árhullám beérkezésének ideje órákban	Az árvédelem tartama órákban
Tiszaújlak	—	24
V.-Namény	37	480
Csap	83	576
Tokaj	155	528
T.-Füred	133	840
Szolnok	395	1392
Csongrád	381	1680
Szeged	661	1872
Törökbecse	683	1752
Titel	615	2640

Közgazdasági jelentősége a földművelés és kereskedelem szempontjából igen nagy. A lecsapolt árterek legnagyobbrésze kitűnő legelő, vagy leginkább szántóföld, bár a termést egy-egy töltésszakadás néha tönkreteszi. Régebben halbősége köztudomásos volt és számos embernek adott keresetet, újabban azonban az árterek elvonása miatt a halállomány megcsappant. Ipari tekintetben a Felső-T. eleven ereje még nagyrészt kihasználatlan, alig néhány liszt- vagy fűrészmalmot hajtatnak vele, középső és alsó folyásán hajómalmokat mozgat. Kereskedelmi szempontból már régebben is jelentős volt, a tutajozás a hegyektől egész torkolatáig igen élénk rajta, gőzhajók Szolnokig mennek föl ma, de a XIX. sz. 50-es éveiben Vásárosnaményig jártak a kis gőzhajók és csekély mélyítéssel, szabályozással ma is ki volna terjeszthető odáig. Teherhajói gabonaféléket, fát, sőt stb. szállítanak, de Szolnokon felül ezek is csak átrakodással közlekedhetnek. A Ferenc-csatorna emelte a T. jelentőségét forgalmi tekintetben, de legnagyobb előmozdítója ennek az építendő Duna-T.-csatorna volna, amely már régebb óta foglalkoztatja az illetékes köröket. Magyarország megcsonkítása óta hajóforgalma megcsappant.

Irodalom. Dr. Ortvay Tivadar, Magyarország régi vízrajza; A m. kir. földtani intézet és társulat kiadványai; a földmívelésügyi minisztérium vízrajzi osztályának meteorologiai és hidrologiai tanulmányai; Zawadowsky, Magyarország vizeinek statisztikája, Budapest 1891, 2 köt.; Viczián, Magyarország vízierői, u. o. 1905; Bogdánfy Ödön, A Duna és T. közötti csatorna, u. o. 1907; A T. hajdan és most, u. o. 1898—1911, 4 köt.; dr. Cholnoky Jenő, A T.-meder helyváltozásai, Földr. Közl. 1907. évf. 381. lap; dr. Vujevic, Die Theiss, Geogr. Abhandlungen, VII. köt. 4 füz., Wien 1906.

A Tisza szabályozása.

A szabályozás előtt a T. ártere majdnem 10,000 km² kiterjedésű volt, rajta a kiöntött vizek tavasz kezdetétől nyár végéig ott rekedtek, a mélyebb helyek pedig állandó mocsarak voltak. Az ártér szélessége néhol 70 km. is volt. A majdnem évenkint megújuló veszedelem már régen arra indította a lakosságot, hogy az árvizek ellen töltéseket emeljenek, de e védőművek kisszerűek, rendszertelenek voltak. A T. igazi szabályozása a közállapotok megszilárdulásával a XIX. sz. első felében veszi kezdetét.

1833-ban a helytartótanács elrendelte a T. műszaki felvételét. Ez 1833-tól 1844-ig *Lányi* Sámuel igazgató-mérnök vezetése mellett meg is történt. Az ügy aztán gyorsan haladt előre, főként midőn 1845. *Széchenyi* István grófot nevezték ki a helytartótanács közlekedési osztályának főnökévé. Ugyanezen évben kapta megbízását *Vásárhelyi* Pál mérnök is, hogy a térképek alapján a szabályozás tervét elkészítse. Vásárhelyi a feladatot két részre osztotta: az egyik rész az árvizek gyors levonulását, másik az ármentesítést célozza. Így hát Vásárhelyi a T.-völgy vízbajait nemcsak a kiöntésekben, hanem a kiöntések hosszú tartamában is látta s igen jól fölismerte, hogy oly csekély esésű folyón, mint a T., az árvizek levonulásának siettetése kiváló haszonnal jár. E célból 101 átvágást (később az átvágások száma 120-ra emelkedett) tervezett, amelyek a folyó kanyarulatait átmetszvén, a folyó hossza mintegy $^1/_3$-ával rövidült volna meg. Az ármentesítés céljából pedig a folyó két partján töltéseket tervezett, de a töltések távolságát nem vette nagyra, hogy közöttük minél sebesebb lefolyás keletkezzék. A terveket elfogadták és Széchenyi 1846 jan. 20. a munkálatok végrehajtására megalakította a *Tiszavölgyi társulatot*, amely célját az egyes vidéki, helyi érdekű ármentesítő társulatok révén hivatott megvalósítani olyformán, hogy a T.-völgyi társulat csak a vidéki társulatok központi hatósága legyen.

Az elsősorban megalakult 8 ármentesítő társulat körébe 1.671,219 m. holdnyi területet vontak be s a munkálatokhoz e terület minden holdja után 2 frt $21^4/_5$ krtól 13 frt 42 krig változó hozzájárulást mondottak ki, úgy hogy a töltések elkészítésére 7.426,054 frt 6 krt irányoztak elő. Ez összeg kizárólag az ármentesítés céljaira volt fordítható, mert a T. medrének szabályozását, amely főként csak a kanyarulatok átmetszéséből állott, államköltségen óhajtották megvalósítani. Így rendezkedve 1846. T.-Dob mellett az urkomi magaslatnál a munkálatokhoz hozzákezdettek. Az itt épített gát e része ma is Széchenyi-gát néven ismeretes. Azonban sokan kételkedtek Vásárhelyi terveinek helyességében, azért *Paleocapa* Pétert, a lombard-velencei cs. kir. építési főigazgatót hívták az országba, hogy a terveket fölülbírálja és a további teendőkre útmutatást adjon. Paleocapa a T.-szabályozást csak egyetlen szempontból tekintette: az ármentesítés szempontjából; minden mást csak másodrendű dolognak jelentett ki. Az átmetszések csak azután következhetnek, ha már a töltések közé fogott folyó biztosabb útmutatást ad az átvágások helyeire nézve: ő egyelőre csak 15 (illetőleg 21) átvágást ajánlott. Részletesen megállapította a töltések méretét s oly távolságra akarta helyezni őket, hogy a folyó kanyarulataival együtt közéjük férjen, kimondván, hogy a töltéseknek nem az a céljuk, hogy a vizet kormányozzák, hanem csak az, hogy szétterülni ne engedjék. Ott pedig, hol a folyó egyenes, a töltések távolságát 400°-re (759 m.) tervezte. Paleo-

capa előtt a Po viszonyai lebegtek; terveit is e viszonyokhoz alkalmazta s nem mérlegelte eléggé a T. csekély esésű, lomha folyású természetét. Az intéző körök s a T.-völgyi társulatnak 1847 márc.-ban Pesten tartott ülése Paleocapának különben átgondolt terveit elfogadták és a töltésépítő munkálatokat siettették. Vásárhelyi ezen az ülésen látván, hogy a Tisza szabályozását elrontják, annyira felizgult, hogy szélütés érte és meghalt. Az 1848—49-iki szabadságharc csakhamar megakasztotta a társulat tevékenységét; 1849-ig mégis elvégeztek 352,538 köb-öl töltést, 62,376 köb-öl átvágást, összesen 687,921 frt költséggel.

A szabadságharc alatt és leveretése után az ármentesítések ügye rövid ideig szünetelt ugyan, de az érdekeltek csakhamar tudatára ébredtek annak, hogy az ármentesítésekkel az elnyomatás korában is a nemzeti ügyet szolgálják s ezért csakhamar kiváló tevékenységet fejtettek ki e téren. Az 1850 jún. 16. kelt császári nyílt parancs a T.-i ármentesítések és szabályozások ügyét rendezte oly módon, hogy a vezetést teljesen az állam kezébe tette le és hathatós állami segélyt engedélyezett a társulatoknak. Ez intézkedés főbb pontjai a következők: 1. Az állam a társulatok 400,000 frtnyi kölcsönét a bankoknak megfizette és állami előleggé változtatta. 2. Öt éven keresztül évenkint további 100,000 frt előleget biztosított oly módon, hogy a birtokosok a teljesen mentesített terület minden holdja után 1 frtot fizessenek vissza. E visszafizetett összegek újból felhasználhatók voltak. 3. A folyó medrének szabályozását, jelesen az átmetszések létesítését az állam saját terhére vállalta el. 4. A műszaki és adminisztrativ szolgálat költségeit szintén az állam vette magára. E nyílt parancs megalakította még a T.-szabályozási bizottságot is. A szabályozási tervek és kölcsönügyek megállapítása után a munkálatokhoz ismét hozzáfogtak. És általában azt mondhatni, hogy a Vásárhelyi tervei szerint vitték keresztül a további szabályozásokat, úgy hogy a T.-szabályozás apjául ő tekinthető.

Alkotmányunk visszaállításáig, 1867-ig 18 társulat alakult meg; 827,458 m. hold területet vontak ki az árvizek elöntései alól és 1.115,616 m. hosszuságú töltést építettek, ebbe mintegy 23 millió forintot fektettek be. Ezenkívül 1867-ig az állam a Vásárhelyi tervezte átvágások közül 105-öt létesített mintegy 4 millió frt költséggel, miáltal a T. hosszát 461 km.-rel rövidítette meg.

A töltések által mentett területeket az árvizek ugyan nem járták többé, de a csapadék s főként a hóolvadás vize, valamint a fölfakadó vizek fölgyültek rajtuk s levezetésükről gondoskodni kellett. A T.-szabályozással kapcsolatban tehát nagyszabású belsővízlevezető munkálatok is indultak meg, főként 1875-től kezdve, midőn a T.-szabályozó kormánybiztosságot megszüntették s helyébe a közmunka- s közlekedésügyi minisztérium kebelében tiszavölgyi szakosztályt állítottak fel. Ez időponttól kezdve vesz lendületet újra a szabályozás ügye. Az 1876., 1877. és 1879. évek árvizei sokáig emlékezetesek maradnak a T.-völgy szabályozásának történetében. Főként az 1879-iki tavaszi árvíz volt nagy, amely Szeged városát elpusztította. A közvélemény ekkor felzúdult és az egész T.-szabályozó munkálatokat alapjukban elhibázottaknak mondotta; némelyek azt állították, hogy a T. a munkálatok következtében fölemelte medrét, feltöltötte fenekét s az árvíz szine azért magasabb. Pedig nem történt egyéb, mint természetszerű következménye a töltésezésnek: összeszorították a folyó árvizi medrét, tehát az árvíz szinének emelkednie kellett; a folyó feneke pedig nemhogy emelkedett volna, hanem inkább általában mélyedt. Az első munkálatok alkalmával készült töltések kétségkívül elégteleneknek, gyöngéknek bizonyultak; fenntartásuk és védelmük óriási áldozatba került s nem láthatta előre senki, hogy meddig fog a vízszin emelkedni. Azonban a minisztérium még az 1879. év folyamán a közvélemény megnyugtatására francia, német, olasz és hollandiai mérnököket hivott be, hogy a T. szabályozását fölülbirálják és a további teendőkre javaslatot tegyenek. De e külföldi szakértők rövid szemle- és tanulmányútjukban nem ismerkedhettek meg alaposan a T. vízviszonyaival s ezért csak igen kétséges értékű s általánosságban mozgó véleményt adtak a szabályozásról. Éppen ezért az 1880. évben készült miniszteri jelentés úgy a töltések távolságára, mint méreteire nézve egész önálló tervezetet mutatott be. Eközben az 1881-iki árvíz minden azelőttit fölülmult; több helyen töltésszakadásokat idézett elő s néhol a töltéseket csak a legnagyobb erőfeszítéssel, katonaság segítségével lehetett fenntartani. E nagy veszedelem arra indította a kormányt, hogy a társulati ügyeket rendezze s a szabályozás végrehajtását egyöntetűvé tegye. Ugyanis a T.-völgyi társulat az egyes törvényhozási intézkedések folytán mindinkább kevesebb ellenőrzést gyakorolt, mert a T. mellékfolyóin s főleg a Körösök mentén foganatosított ármentesítések következtében is nagyon megszaporodott társulatok autonom jogköre kiszélesedett; néhol a társulati érdekek ellentétbe jutottak s ebből viszályok keletkeztek. Néhol csak egyes birtokosok és községek tartották fönn rosszul épített töltéseiket. A legtöbb rendezetlenséget a T., Körös és Maros közötti terület mutatta s azért ide 1881. ideiglenes hatáskörrel kormánybiztosságot állítottak föl az egyöntetű tervek elkészítésére. Ugyancsak 1881. tervezték meg az Alsó-T. ártereinek szabályozását is. E közben a társulatok financiái egyre bonyolódottabbak lettek. A társulati ügyek rendezésére legegyetemesebb hatással volt az 1885. évi XXIII., a vizjogról szóló t.-cikk, mert ez a társulatok alakulását, közigazgatását, jogaikat és műszaki ügyeinek elbirálását számos intézkedésben szabja meg. Majd 1866. a volt közmunka- és közlekedésügyi minisztérium kebelében fölállították a vízrajzi osztályt, ennek egyik feladatává tették a T. medrének nyilvántartását és vízjárásának tanulmányozását. 1888-ban oly magas vízszinek állottak elő, mint 1881., sőt néhol magasabbak; számos töltésszakadás történt és összesen mintegy 400,000 hold terület került víz alá. Ekkor a minisztérium az összes T.-i társulatokra nézve meghatározta a töltésméreteket. Ez intézkedés szerint a Szolnoktól fölfelé eső töltések magassága a legnagyobb vízszin fölötti 1·0 m.,

a Szolnokon aluli töltéseké pedig 1·5 m. Csakhamar aztán a T.-szabályozás ügyében újabb jelentős mozzanat történt, amennyiben az 1889. XVIII. t.-c. a volt közmunka- és közlekedésügyi minisztériumból a vizi ügyeket az újonnan szervezett földmívelésügyi minisztériumba tette át és az egész vízügyi adminisztrációt újra szervezte. A T.-i társulatok még a T.-völgyi társulat központi bizottságának felügyelete alatt is állanak. De az adminisztrativ ügyek ilyen rendezésén kívül a tisztán műszaki ügyekben is kiváló intézkedések történtek, amennyiben 1890. az országos vízépítészeti és talajjavító hivatal jelentés alakjában összefoglalta a T.-szabályozás érdekében eddig történt munkálatokat, föltüntette az itt-ott fölmerült hiányokat s a további teendőkre nézve egyöntetű javaslatokat tett. A töltéseket megerősítették, a hiányosan fejlődött átvágásokat bővítették, a hullámtért rendezték, a még szabad árterek nagy részét eltöltésezték, szóval oly állapotba hozták a T.-t, hogy a töltések az 1895-iki árvizet, amelynek magassága a T. alsó részén minden eddigit fölülmult, leszámítva néhány, aránylag kis jelentőségű töltésszakadást, minden veszedelem nélkül kiállották. A munkálatokba csupán a T. és mellékfolyói mentén a társulatok mintegy 232 millió koronát, az állam pedig mintegy 70 millió koronát fektetett be, Ily áldozat árán sikerült a T. völgyében 4.443,000 kataszt. hold területet nyerni meg a rendszeres kultúrának s a munkálatok következtében a nemzeti vagyon értéknövekedése több milliárd koronára tehető.

A munkálatok összefoglalása. A T. szabályozásával kapcsolatos munkálatok közül legfontosabbak a hosszanti töltések, körtöltések, keresztöltések, a belső vizeket levezető művek, az átvágások, a meder- és hullámtérrendezések. A hosszanti töltések, amelyek a folyóval többékevésbbé párhuzamosan húzódnak, védik első sorban a régi árterületet az elöntéstől. Anyaguk föld, alakjuk a különböző társulatoknál más-más. A védelemnek legjobban megfelelő töltésalak koronaszélessége 5—6 m.; a korona magassága az árvíz szine fölött legalább is 1·0 m.; a víz felőli lejtő esése 1:3-tól 1:6-ig változó; az ellentett oldal esése 1:2·5-től 1:3-ig. Igen gyakran a víz felőli lejtőt kővel vagy téglával burkolják. A T. völgyében létező töltések méreteiről a következő összeállítás ad átnézetet:

	1875-ben	jelenleg
A töltések átlagos magassága a 0 víz fölött m.-ben	6·6	7·8
« « « a föld szine « «	2·7	4·0
A töltések hossza km.-ben	1917	3299
A téglával burkolt töltések hossza km.-ben	—	107
A töltések átlagos keresztmetszete m²-ben	26	58
A nagyobb töltések « «	—	100 körül.

A körtöltések az egyes városokat és községeket veszik körül s arra szolgálnak, hogy a jelentősebb helyeket még azon esetben is megvédjék az árvíztől, ha a folyómenti hosszanti töltések már átszakadtak, pl. Szegeden a körtöltés hossza 10·369 km. A keresztöltések arra szolgálnak, hogy a hosszanti töltések védte árterületet szétdarabolják oly módon, hogy ha valahol a víz betör, ne az egész árteret, hanem csak (keresztöltéstől kereszttöltésig terjedő) egy részét öntse el. Rendesen ott készítik, ahol az ártér elkeskenyül. Ily célra szolgálnak különben az árterületet átszelő utak, vasutak, valamint a belső vizek levezetésére szolgáló csatornák töltései is. A belső vizek levezetésére a töltések védte területen árokhálózat szolgál. Ez ideig nem mindenik társulat vezeti le rendszeresen a belső vizeket. A csatornák vizének a folyóba vezetése több módon történik. Lehet nyilt bevezetés, mikor a csatorna töltések közé fogott, amelyek a folyó töltéseihez csatlakoznak. Lehet a vizet zsilipeken vezetni a folyóba. Régebben nagy, magas, kis alapú zsilipeket építettek, de mióta 1887. a kistiszai zsilip bedült, ily «álló zsilipek» többé nem épülnek. Helyettük széles vasbetonalapuakat, vagy csőáteresztőket készítenek. Néhol szifon segítségével emelik a töltéseken át a vizet, leginkább azonban nagy, centrifugális gőzszivattyúkat használnak erre a célra.

Az átvágások a folyó kanyarulatait egyenesítik ki és így a csekély esésű T. esését megnövelik s a folyást gyorsabbá teszik. Az átvágásokról a következő táblázat ad felvilágosítást:

	Az átvágások	
	száma	hossza km.
T.-Ujlaktól V.-Naményig	14	10·499
V.-Naménytől Csapig	14	8·714
Csaptól Tokajig	33	23·526
Tokajtól Szolnokig	28	44·969
Szolnoktól Csongrádig	4	6·556
Csongrádtól Szegedig	8	13·576
Szegedtől Titelig	11	28·398
Összesen	112	136·238

A mederrendező munkálatok részint az árvizi, részint a kisvizi meder megjavítására vonatkoznak. Az árvizi meder rendezése főként a hullámtér szabadon tartását követeli meg, hogy a víz itt is bizonyos szélességben szabadon mozoghasson. E szabadon tartandó hullámtéri szélességet egy 1887-iki miniszteri rendelet a következőkben szabja meg: Tiszaújlaktól a Szamosig 170 m., a Szamostól Csapig 250 m., Csap és Tokaj közt 270 m., Tokajtól a Sajóig 300 m., a Sajó és Tiszafüred közt 350 m., Tiszafüredtől Csongrádig 380 m., Csongrád és Szeged közt 400 m., Szeged és Titel közt 500 m. Ezen szélességben tehát a hullámtéren fákat, bokrokat ültetni v. fenntartani nem szabad. A kisvizi meder szabályozásának két célja van: a partoknak szaggatás ellen való védelme és a hajózó-út megjavítása. A partok védelmét rőzséből, kőből készült burkolatok és kötések teljesítik. A hajózó-út megjavítására a kisvizi meder összeszorítását célzó művek és kotrás szolgálnak.

A T.-völgy szabályozásával kapcsolatban felemlítést érdemelnek még azok a nagyszabású tervezetek, amelyek az Alföld öntözését célozzák. Azáltal t. i., hogy a T.-t töltések közé fogták, megfosztották völgyét a kiöntött víz trágyázó hatásától. A rendszeres kultúra megkívánta, hogy az ártértől a kiöntéseket távol tartsák; a fokozódó, belterjes gazdálkodás pedig újolag rá akarja vezetni e területekre a vizet, csakhogy nem a véletlen szeszélye szerint, hanem öntudatos módon, a kellő időben és mennyiségben. A T. völgyében

mintegy 500,000 kat. holdra tehető az a terület, amelyet az öntözés áldásaiban részesíteni lehet. Az öntözések létesítése azonban még csak kezdeti stádiumban van. Jelentős sikert ígér a szikes területeknek az öntöző-csatornákból kivett vízzel halastavakká való átalakítása. Pl. a Hortobágyon már 3000 kat. hold terméketlen szikes területet alakítottak át sikeresen halastóvá.

Irodalom. Vásárhelyi Pál, Javaslat a T. szabályozásáról; Paleocapa Péter, Vélemény a T.-völgy rendezéséről; Kvassay Jenő, Árvédelem; A T.-völgyi társulat évkönyvei; a volt közmunka- és közlekedésügyi, valamint a földmívelésügyi minisztériumok összes ide vonatkozó kiadványai.

Tisza *(Tisa)*, kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 954 román lak. (Tr. R.)

Tisza *(borosjenői nemes,* és *borosjenői és szegedi gróf) család.* A család legrégibb történetére vonatkozólag igen gyér adatok maradtak reánk. T. személynévvel már az Árpád-ház alatt találkozunk. Egy II. Endre király alatt (1211) kiállított oklevélben *Tyza*, filius Nuuhu nevű udvarnokról van említés, mintegy száz évvel később egy *T.* (Thesa, Thysa, Tyssa) *mester* szerepel. 1327-ben *Tiszai Pál* Csongrád vmegye szolgabirája, 1341. *T. Jakab* fiai Bihar vármegyében Süvegden birtokosok. Itt hosszú időre megszünnek a különben is gyér adatok egész a XVI. sz.-ig. Ekkor kap címeres nemességet 1578 ápr. 12. Rudolf királytól *T. Tamás* feleségével Orsolyával s gyermekeivel *Mihállyal*, *Katával*, *Ilonával* s *László* nevű testvérével együtt. E címer különbözik a mai ismert T.-címertől. Mindezek a T.-k lehetnek a mai borosjenői T.-család ősei, de összekötő genealógiai kapocs híján minden kétséget kizárólag legelső ősnek ama *György deákot* (Georgius literatus T. Makainus de Boros-Jenő; a *családfát* l. *alább)* tarthatjuk, aki feleségével s két sógorával együtt 1636 jún. 21. I. Rákóczi György fejedelemtől Arad, Csanád és Temes vármegyében a török hódoltsághoz tartozó vidékeken tizennégy falut és pusztát nyert adományba. Egy leánya (Erzsébet) volt s egy fia *I. István*, aki birtokszerzései, ügyes gazdálkodása, valamint politikai szereplése és Várad védelmében kitüntetett vitézsége által először emelte ki a T. nevet a közrendű nemesek sorából. Közhivatalt is vállalt, 1649. Zaránd vármegye szolgabirája, 1651. országgyűlési követe, majd alispánja lett. Mikor II. Rákóczy György elhatározta, hogy megszerzi a lengyel koronát, T. Istvánt szemelte ki, hogy vállalata pártolására vagy legalább elnézésére bírja rá a török udvart. 1656-ban foglalta el állását s bár eléggé óvatosan járt el, mégsem háríthatta el Rákóczy bukását, sőt magát is bajba sodorta, mert mikor Konstantinápolyban meghallották, hogy Rákóczy Lengyelországból visszavonul, követtársaival együtt elfogták s a Héttoronyba zárták. 1658-ban innen kiszabadult ugyan, de azalatt Borosjenő meghódolt a töröknek s így egyelőre kevés kilátása volt, hogy régi birtokaihoz jusson. Dévára ment s a Barcsay hívei közé állott s ezután még viszontagságos napok várták reá. 1660-ban a Rákóczy pártján levő Gyulay elfogta s három hónapig fogságban tartotta. Innen Váradra ment, melyet nemsokára a török fogott körül. T.-t az öt bástya közül az ostromnak legjobban kitett Aranyos-bástya kapitányává tették s tanulatlan pattantyúsaival 46 napig védte ezt a gyakorlott tüzérség ellenében, amikor 1660 aug. 27. megfogyva és elgyengülve az őrség megadta magát. T. ekkor a szabadon elvonuló őrséggel Debreczenbe ment, ahol harmincadosnak, később pedig Kővár kapitányának tette meg Barcsay Ákos. Barcsay bukása után ismét földönfutóvá lett; Déván vonta meg magát s letünt a nyilvános szereplés teréről. A család többi tagjai közül említésre méltók: *II. László* (1765—1831), aki Bihar vármegye főjegyzője és országgyűlési képviselője és cs. kir. kamarás volt. 1796-ban Teleki Katalin grófnőt vette nőül s tőle kilenc gyermeke, öt fia és négy leánya származott; *I. Lajos* (szül. 1798 aug. 5., megh. 1856 aug. 23.) 1825. Teleki Julia grófnőt vette nőül s Bihar vármegye aljegyzője, 1829. vármegyei főjegyző, 1832. a vármegye első alispánja és országgyűlési követe, 1841. Bihar vármegye adminisztrátora, a nagyszalontai egyházmegye segédgondnoka; *Domokos* (l. o.), *László* (l. o.) a honvédegylet központi választmányának elnöke, akinek leányai közül *Etelka* (Zeyk Károlyné) számos műfordításáról ismeretes; *Kálmán* (l. o.) Magyarországnak tizenöt éven át miniszterelnöke; *Lajos* (l. o.) volt m. kir. közlekedésügyi és ő felsége személye körüli miniszter, 1883 dec. 22. magyar grófi rangot nyert. T. Kálmánnak nejétől, Degenfeld-Schomburg Ilona grófnőtől egy leánya és három fia született: *Paulina*, Radvánszky Béla báró (l. o.) neje, *István* (l. o.), *Kálmán* (szül. 1867.) és *Lajos* (szül. 1879). A grófi cím és rang 1897 febr. 16-án kelt királyi kézirattal Kálmán fiaira és ezek utódaira (István, ifj. Kálmán, Lajos) is kiterjesztetett.

Tisza-család címere.

Irodalom. Komáromy András dr., A borosjenői T.-család ősei, Budapest 1896, külön lenyomat a Turulból, ism. Századok 1896, 551—554. old.; Nagy Iván, Magyarország családai, 11. köt. 224—27. old. címerrel, Pest 1865; Magyar nemzetségi zsebkönyv, Budapest 1888, 253—4. old.; Siebmacher, Wappenbuch; I. Tisza Istvánra vonatkozólag: Szalárdy János, Siralmas magyar krónikának kilenc könyvei, Pest 1853; Tisza László birtokperére vonatkozólag: Kölesy Vince Károly és Melczer Jakab, Nemzeti Plutarchus, 3. köt. 111—112. old., Pest 1816; Márki Sándor, Aradmegye monographiája II. köt.; Szilágyi Sándor, T. István, Nemzet 1885. stb.

Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *T. Domokos*, költő, *T. 3.* testvéröccse, szül. 1837 okt. 27., megh. Geszten 1856 jún. 21. Korán fejlődött ifjú volt, akit rövid ideig Arany János is tanított. Versei költői hivatásról tanuskodnak. Fejlődő korában föllépett tüdőbaja, noha szülei a leghíresebb délvidéki gyógyhelyeken jártak vele, éppen az érettségi vizsgálatra való készülésekor ölte meg. Pár százra menő költeményei közül a javát édesanyja, gr. Teleki Julia adta ki *T. D. hátrahagyott versei* címen (1857); Arany János írt hozzájuk előszót.

2. *T. István* gróf, államférfiú, *T. 3.* fia, szül. Budapesten 1861 ápr. 22., megh. u. o. forra-

dalmi orgyilkosok golyói által 1918 okt. 31. Neveltetése a családi hagyományoknak megfelelően abban a szellemben történt, melynek irányt a közügyek szolgálata adott. A geszti ház, a család ősi fészke volt T. István gyermekéveinek otthona, ahol tiszta családi élet és erős kálvinista vallásos érzés uralkodott. Első fejlődésére különösen jó hatással volt *Géresi* Kálmán, az ismert tudós pedagógus, aki 1869-től a gimnáziumi tanulóévek korszakán át oktatója volt. A gimnázium első 6 osztályát magánúton végezte, a két utolsót nyilvánosan Debreczenben, ahol az érettségi vizsgálatot kitünő eredménnyel tette le. Jellemének és tehetségeinek fejlettsége korán mutatkozott s már 15 éves korából érett gondol-

Tisza György, † 1656. Neje: 1. Cserepes Anna 2. Gáborjáni Erzsébet.

I. István, 1643—75. Neje: 1. Doczó Zsuzsanna, 2. Móré Zsófia. — Erzsébet. Férje: Csulay György.

II. István. Neje: csikfalvi Bakó Kata. — Sára. Férje: 1. dési Alvinczi András. 2. Petki Nagy Pál.

II. György, szül. 1680., megh. 1754 körül. Neje: 1. Vásárhelyi Sára. 2. Bihari Zsuzsanna. 3. Medeséri Jeddi Kata. — Klára. Férje: 1. Héjasfalvi Nagy Zsigmond. 2. Harang-lábi Horváth Ádám.

Anna. Férje: Mikeházi Mohai Sándor. — Krisztina. Férje: Désfalvi Pataki Sámuel. — László, megh. 1772 körül. Neje: Bályoki Szénás Rebeka. — III. György 1724—53. — Sára. Férje: Septéri Fogarassi János

III. István. — II. László 1765—1831. Neje: Teleki Kata grófnő. — I. József szül. 1768.

Karolina, szül. 1797. Férje: Egloffsten Albert br. — II. József, szül. 1799. — I. Lajos. 1798—1856. Neje: Teleki Julianna gr. — Amália. Férje: Lederer Károly báró. — Vilma. Férje: Luzsénszky Pál báró. — Károly. — Ferenc. — Paulina. Férje: Sóvári Soós Tamás. — Imre.

III. László, szül. 1826. — II. Lajos, szül. 1827. — IV. László, 1829—1902. Neje: Hollós Ottilia. — Kálmán, 1830—1902. Neje: Degenfeld-Schomburg Ilona grófnő. — III. Lajos gróf, 1832—1898. — Béla. sz. 1834. — Domokos, 1837—56

IV. István gróf, 1861—1918. Neje: Tisza Ilona. — Paulina. szül. 1862. Férje: Radvánszky Béla báró, koronaőr. — II. Kálmán gróf, szül. 1867. Neje: Keglevich Erzsébet grófnő. — IV. Lajos gr., szül. 1879.

V. István, 1886—1918. 1. neje: Csáky Ilona grófnő; 2. neje: Sándor Jolán. — Julianna, 1889—94. — György, szül. 1898. — Erzsébet. sz. 1914.

2. Kálmán Lajos, szül. 1914. — 2. Jolán, 1916. — 2. József, 1918.

Margit. Ilona, 1855—1925. Férje: Tisza István. — Etelka, szül. 1858. Férje: Zeyk Károly. — Jolán, szül. 1860. Férje: Bethlen Pál gróf. — Anna, szül. 1862. Férje: Sándor János.

kodásának meglepő bizonyítékát bírjuk. (Levele egy barátjához 1876 máj. 21. Tisza-évkönyv 1922.) Középiskolái elvégzése után a berlini és a heidelbergi egyetemekre ment, azután Budapestre jött, ahol mindvégig kitünő vizsgálatai alapján elnyerte az államtudományi doktorságot. Ezután rövid ideig a belügyminisztériumban működött, a központi igazgatás gyakorlati kérdéseit tanulmányozva. A gazdasági kérdések is ekkor kezdték erősebben érdekelni és agrárkérdésekről több tanulmánya jelent meg s a gazdakör vitáiban is többször résztvett. Miután az önkéntesi évet leszolgálta és a tiszti rangot elnyerte, erős ambiciók támadtak benne a katonai pálya szolgálatára. Atyja ellenállásán megtört e szándéka és a hivatásos közpálya útja nyílt meg számára. Ez időbe esik nősülése *T. Ilonával* (megh. 1925.) nagybátyja, T. László leányával (1885). Mint tiszteletbeli főjegyző és bizottsági tag, Bihar vármegyében tevékenykedett, 1886. a vizaknai kerületben képviselővé választották szabadelvű párti programmal. Első sikeres parlamenti felszólalása 1888 febr. 3. történt, de az igazi tüzkeresztséget az 1889-iki nagy véderővitában nyerte el, midőn Szilágyi Dezsővel folytatott polémiája révén egyszerre a legelső parlamenti erők sorába emelkedett. Ez időtől kezdve T. szünetlenül a küzdelmek első csatársorában állott és készültségénél, tudásánál, vitatkozó erejénél fogva pártjának egyik legnagyobb erőssége, a szembenálló tábornak rettegett ellenfele lett. Kemény, gyakran kiméletlenségig éles, de mindig meggyőződése tudatától áthatott modora által nagy ellenségeket szerzett magának és ebből az időből származik népszerűtlensége. Mindez azonban közömbösen hatott reá s a felelőtlen jelszavakkal és áramlatokkal soha meg nem alkudott, bárminő előnyökkel járhatott is az, ami a népszerűségben egyéni sikereket jelenthetett. T. vezérszerepe a parlamentben a Szápáry-féle közigazgatási vitában (1891) és az egyházpolitikai harcokban (1893—94.) kezdett erősebben kidomborodni. E korban közgazdasági téren is fejtett ki működést és több kereskedelmi és ipari vállalat igazgatóságában foglalt helyet. Különösen erős tevékenységet fejtett ki a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank megalapítása körül, melynek elnöke lett. A bajok, melyek e pénzintézetet később válságos helyzetbe sodorták, őt sem hagyták érintetlenül és csak növelték úgyis szaporodó

ellenségeinek számát, akik a sikertelenséget siettek kiaknázni ellene. T., aki az ügy érdekében tetemes anyagi áldozatokat is hozott, egyéni reputációja teljes érintetlenségével került ki a krizisből, bár annak hullámait közpályáján még sokáig meg kellett éreznie. 1897-ben grófi rangra emeltetett, nagybátyja gróf T. Lajos révén, akinek rangja királyi engedelemmel rá és fiútestvéreire ruháztatott. A Bánffy-korszak végén erős harcot vívott az ellenzékkel a parlamenti rendfentartás céljáért és midőn az obstrukció tetőpontra hágott (1898 dec.), hajlandónak mutatkozott a házelnökséget vállalni, hogy már akkor tervezett házszabály-reviziós programmját keresztülvigye. Aggódó atyja és barátai kérésére elállott e vállalkozástól és a kormánypárti padokról folytatta harcait az obstruáló ellenzék ellen. Báró *Bánffy* Dezső távozása és a *Széll*-kormány hatalomra jutása után parlamenti tevékenysége megcsökkent és csak az összeférhetetlenségi törvény tárgyalásakor fejtett ki a javaslatok mérséklésére irányuló szerényebb működést, előbb lemondván összes állásairól, nehogy magatartásában feszélyezve legyen. A Széll-kormány paktumos politikájával nem értett egyet, de miután annak nehézségeket támasztani nem akart és a többségi párt megbontásának kockázataitól is óvakodott, elzárkózott helyzetben várta az eseményeket. Midőn az 1903-ban felujuló obstrukcióban a parlamentarizmus végveszélyét és ezzel szemben a kormány passziv rezisztenciáját látta, kilépett zárkózottságából és báró *Fejérváry* Géza hondvédelmi miniszter támogatásával megindította akcióját, késznek mutatkozván a legerélyesebb harcra az obstrukció ellen. Elhatározó lépése Ferenc József király rokonszenvével is találkozott, aki az ujoncjavaslatok megobstruálását már régóta aggodalommal nézte és Széll Kálmánt határozott cselekvésre sürgette. Miután Széll erre vállalkozni hajlandó nem volt, a király T.-hoz fordult és megbízta őt a kabinet megalakításával. T. kísérletei ezuttal sikertelenek maradtak, mert nem hozta meg az ú. n. katonai engedményeket, amelyeknek megvalósítását ez időben már nemcsak az ellenzék, hanem a közvélemény is sürgette. T. félreállott és gróf *Khuen-Héderváry* Károly horvát bánnak adott helyet. Az új kabinet sikertelenségei után ismét T. lépett előtérbe, a király 1903 okt. 28-án kinevezte őt miniszterelnökké, a kilences bizottság módosított katonai programmja alapján, melynek előkészítő munkájában neki is része volt. T. állását az obstruáló ellenzék legszélsőbb indulatkitörései között foglalta el, ami csak fokozta benne az elhatározást rég tervezett házszabálymódosító programmjának keresztülvitelére. A végsőig kiélezett helyzetben, midőn T. ideiglenes, szigorú házszabály-tervezetével előállott, a Thaly-féle békeajánlat, melyet T. elfogadott, hirtelen fordulatot hozott, az obstrukció megszünt és a parlamenti rend helyreállott. A békés helyzet módot adott T.-nak az alkotó munkára, melynek gyümölcsei hamar kezdtek mutatkozni. A törvényen kívüli állapot megszüntetése és a költségvetési rend helyreállítása, a letört vasúti sztrájk, Rákóczi hamvainak hazahozatalára vonatkozó királyi kézirat, erélyes fellépése Körber osztrák miniszterelnökkel szemben és a német kereskedelmi szerződések tárgyalásai megnyugtatóan hatottak a közvéleményre, amely addig a T. iránti ellenszenvben és előítéletben nem volt engedékenyebb az ellenzéknél. Az ugrai levél (1904 okt. 4.), mely T. házszabály-reviziós szándékának erélyes bejelentője volt, ismét lángra lobbantotta a szenvedélyeket, habár a terv az ellenzék számára meglepetést nem jelenthetett, mert T. régi álláspontjáról soha le nem mondott. Az olasz vámszerződés letárgyalása után T. benyujtotta a Háznak azt az indítványát, hogy a házszabályok módosítására 24 tagú bizottságot küldjön ki. Midőn látta, hogy célt nem érhet, határozati javaslatot terjesztetett be *(lex Dániel)*, mely az ideiglenes házszabályokat foglalta magában. Egyben párhuzamos ülések tartását indítványozta. A kocka már az első ülés esti óráiban eldőlt és T. rövid harcias beszéde kapcsán a szabadelvű párt szavazást követelt, ezt az elnöklő *Perczel* Dezső el is rendelte, elfogadottnak jelentvén ki a Dániel-féle javaslatot (nov. 18.). Eleinte a győzelem biztosítottnak látszott, de a dec. 13.-i fordulat, midőn az ellenzék a kitűzött ülés megtartását erőszakkal megakadályozta, a kormányt válságos helyzetbe sodorta. T., bízva a nemzet higgadt ítéletében, új választásban látta az orvoslást és a királynak a képviselőház feloszlatását javasolta, ami meg is történt. Oly választási küzdelemben, amelynek tisztaságát az ellenfél is elismerte, dült el a harc, de nem T. javára. Az egyesült ellenzék győzött és T. pártjával kisebbségben maradt. T. lemondott, de a húzódó válság folytán csak hónapok mulva kapta meg felmentését (1905 jún. 18.). Az utána következő *Fejérváry*-kormánnyal szemben előbb jóakaró semlegességet tanusított, de annak későbbi választójogos programmjával határozott ellentétbe helyezkedett. Nagy harca az általános titkos választójog ellen ekkor vette kezdetét s több cikke jelent meg e korban, amelyben a közvéleményre felvilágosító irányban kívánt hatni. A béke létrejöttével és a *Wekerle*-féle koalíciós-kormány kinevezése után feloszlatta pártját (1906 ápr. 11.) és a politikai élettől visszavonult. 1907-ben a dunántúli ref. egyházkerület főgondnokává választották meg, ami módot adott neki arra, hogy egyháza ügyeivel behatóbban foglalkozzék. 1909 elején, a szerb háborús bonyodalmak idején nagyjelentőségű beszédet mondott a főrendiházban, főleg a külpolitika kérdéseit bírálva. Midőn a koalíciós-kormány lemondott és gróf *Khuen-Héderváry* miniszterelnökké kineveztetett (1910 jan.), újra a politikai tevékenység terére lépett és résztvett a *nemzeti munkapárt* szervezésében. Az 1910-iki választások előkészítésében nagy része volt és az ő lázas fáradhatatlan agitációjának volt köszönhető a nemzeti munkapárt nagy győzelme (1910 jún. 1.). Ő maga ugyanakkor Ugrán egyhangulag, Aradon nagy többséggel megválasztatván, az utóbbi kerület mandátumát tartotta meg. Bár ezidőben nem volt vezető kormányállásban, a politika és a pártvezetés irányzatára döntő befolyása volt. 1911-ben résztvett a *Magyar Figyelő* című folyóirat megalapításában és abban mindvégig erős tevékenységet fejtett ki, nemcsak politikai, hanem

irodalmi, művészeti és társadalmi kérdésekkel is foglalkozva. Midőn a *Khuen*-kormány alatt az obstrukció új életre támadt, erélyesen sürgette a házszabályreviziót s miután az ellenzék a *Lukács*-kormány alatt sem bizonyult engedékenyebbnek, sőt a katonai javaslatok ellen az obstrukciót még fokozottabb erővel megindította, a képviselőház elnöki székébe ült, régi tervét megvalósítandó. Rettenthetetlen erélye győzött és sikerült a többséggel a házszabályok formáinak mellőzésével a javaslatokat megszavaztatnia (1912 jún. 4.), dacára a személye ellen irányuló legszenvedélyesebb, életét is fenyegető támadásoknak. Egy *Kovács* Gyula nevű képviselő gyilkos merényletet intézett ellene a ház nyílt ülésén (jún 7.), de a golyók célt tévesztve süvöltöttek el a rendíthetetlen nyugalommal tovább elnöklő T. felett. Miután a főrendiház a képviselőház szavazatát állásfoglalásával jóváhagyta és a szigorúbb házszabályokat a többség megszavazta, a parlamenti tanácskozás rendje helyreállott, bár annak fenntartása nem csekély próbát mért az elnöklő T.-ra. A helyzet az ellenzék engesztelhetetlensége folytán tovább is feszült maradt és az új házszabályokkal szembeszegülő képviselők karhatalmi megrendszabályozása nehéz feladat volt. T. azonban következetes eréllyel hajtotta végre a házszabályokat és nem engedett. A Lukács-kormány távozása után a király T.-t nevezte ki miniszterelnökké (1913 jún. 10.). Az ellenzék legnagyobb gyűlölettel fogadta. Bár a kisebbséggel állandóan súlyos harcot kellett vívnia, sikerült állásában megerősödnie, erélyével és munkásságával a kormányzati rend sikeres működését biztosítania. Eszméinek és politikai rendszerének megismertetése céljából 1913-ban az *Igazmondó* című néplapot alapította, ebbe ő maga is számos cikket írt, különösen az általa mindvégig annyira kedvelt és nagyrabecsült magyar kisgazda-osztály okulására és felvilágosítására.

Az 1914-ben bekövetkezett világháború T.-nak az egész monarchiára kiható fontos vezérszerepet juttatott, bár ő maga erejének teljes megfeszítésével a háborús fordulat elhárításán dolgozott. T. ellenezte a háborút és a Szerbiához intézett jegyzéket a diplomáciai és a katonai körök felfogásától eltérő szellemben óhajtotta megfogalmazni. Törekvései sikertelenek maradtak, mint ahogy Ferenc József királyhoz intézett felterjesztéseivel sem tudott álláspontjának érvényt szerezni (1914 júl. 8., 14.). Dacára e vereségének, mégis állásában maradt, amit lelkiismeretes felelősségérzetén kívül megokolt az ő többségi vezetése által uralt parlamenti helyzet, a belső egységes rendfenntartás, a háborús erőkészség biztosításának és fokozásának a kérdése, mely kockázatos kísérletezések tárgya nem lehetett. Ezek az okok, valamint az a körülmény is, hogy a helyzet kényszere folytán nemcsak a parlament egyöntetűen, hanem a közhangulat is a háború mellett nyilatkozott meg, feleletül szolgálnak az ellene később, csak a katasztrófa után támasztott ama vádakra és kifogásokra, melyek szerint le kellett volna mondania álláséról, hogy ezáltal a vezető köröket másirányú döntésre befolyásolja. T. a háborút az adott helyzetben mint felkényszerített önvédelmi harcot fogadta. Nem lévén hatalmában a háborús fordulat veszedelmét elhárítani, lemondásával a küzdelmet gyengíteni, az energiákat csökkenteni annál kevésbbé akarhatta, mert a szövetségi viszony felbomlásának a veszélyeivel is számolnia kellett. Így vállalta a reá nézve sokkal nehezebb szerepet, annak összes terheivel és felelősségeivel, abban a szilárd meggyőződésben, hogy a háború, amelynek kitörését megakadályozni nem sikerült, most már a magyar nemzetre nézve a létfenntartás kérdése, melyre az összes erőt koncentrálni kell. E nehéz hívatásban emberfeletti erély, önmagát nem kímélő munka és felelősségérzet voltak erőtényezői. Küzdelmei a kárpáti harcokban, a hadvezetés hibáinak kérlelhetetlen számonkérése, erélyes fellépése a német vezető körökkel szemben, intő szava a búvárhajóharc terve ellen, mind e korbeli erőkifejtései. Működésének és szilárd állásának erős támasza volt *Ferenc József* király, aki haláláig (1916) törhetetlen bizalommal viseltetett iránta. Ennek ellenkezőjét kellett tapasztalnia az utód *IV. Károly* királynál, aki T.-val kezdettől fogva nem rokonszenvezett. Az új király megkoronázásánál a nádorhelyettesi funkciókat ő végezte ugyan, de a viszony feszültségére nézve elejétől fogva kétség sem lehetett. A helyzet kiélesítéséhez hozzájárultak a T. ellen újra felülkerekedő gyűlölködő áramlatok, amelyeket a szélső ellenzék és a sajtó izgató támadásai a végsőig fokoztak. A krizisre döntő volt a választói jog kérdése, melyet a király T. felfogásával ellentétes álláspontja szerint magyarázott. Úgy ez a kérdés, mint más egyéb tárgyi és érzelmi okok szakítást idéztek elő, s a király T.-t 1917 jún. 15-én felmentette állásától. T. többségi pártjával támogatta az új *Esterházy*-kormányt a háborús vezetés és belső rendfenntartás körébe tartozó kérdésekben, de nem engedett választójogi álláspontjából. Összeütközésre közötte és a kormány között nem került sor, ami részben annak volt tulajdonítható, hogy régi vágyát követve, kiment a harctérre, katonai szolgálatot teljesíteni. Mint a király által kinevezett ezredes vette át a debreczeni huszárezred parancsnokságát, a legnagyobb kötelességtudással és önfeláldozással töltve be hatáskörét. Halált megvető bátorsága, bajtársiassága és minden katonájára kiterjedő gondoskodása hősi nimbusszal övezte őt, amely mint kultusz tárgya az ezred hagyományaiban ma is híven ápoltatik. Harctéri helyét időnként csak akkor hagyta el, ha a politikai helyzet szükségessé tette, vagy ha a tanácsát meghallgatni akaró király rendelkezni óhajtott vele. 1918 febr. 15. mondotta el a választójogi bizottságban a *Wekerle*-kormány választójogi törvényjavaslatát bíráló, hatásában páratlan beszédét, melyben a kényszerhelyzet nyomása által parancsolt engedékenység terére lépett és a 6 osztályú népiskolát vagy egy ezzel egyenértékű tanfolyam elvégzését jelölte meg a választójogi képesség alapjául. Egyben hajlandó volt az iparosok és kereskedők, azok alkalmazottai, valamint a mezőgazdasági munkások választójogára vonatkozólag tágításokat tenni. A Ház ülésein is jelentős része volt a vitákban és sokban neki

volt köszönhető, hogy a választójogi javaslat megfelelő módosításokkal törvényerőre emelkedett. Utolsó királyi megbízatása volt, midőn Boszniába küldetett, hogy az elszakadásra törekvő délszláv politikusokkal tárgyaljon. A bolgár front összeomlása után végleg Budapesten maradt és támogatta a Wekerle-kormányt, melynek erősítését azzal is szolgálni vélte, hogy pártjával, mely harcaiban mindvégig rendíthetetlen támasza volt, a kisebbségi kormányzó pártba belépett. Személye ezidőben már a tömegek és a bűnbakkereső irányzatok gyűlöletének tárgya volt. Egyik utolsó parlamenti szereplése volt, midőn a háború elvesztését nyiltan kimondotta és a nemzetet a szerencsétlenségben összetartásra buzdította (1918 okt. 17.). Ezt megelőzőleg egy nappal egy *Lékai-Leitner* nevű foglalkozásnélküli egyén nyílt utcán merényletet követett el ellene, ami a vele szemben felülkerekedő tömegszenvedélyekre nézve is következtetést adhatott. Dacára azonban fenyegetett életbiztonságának, személyére vonatkozó minden óvó rendszabályt visszautasított és a lakására hivatalosan kirendelt csendőrök őrízete ellen is tiltakozott. Legutóljára nyilvánosan az okt. 23.-i parlamenti ülésen szólalt fel. Az 1918 okt. 31.-i forradalmi anarchia Budapesten érte, ahol az egész napot Hermina-út 35. sz. alatti lakásán töltötte. Dacára hozzátartozói sürgető kérésének, nem menekült, holott a kora déli órákban még alkalma lehetett volna erre. «Soha életemben nem bujkáltam, amint éltem, úgy fogok meghalni» — volt visszautasító válasza a sürgetőknek. Lelkét ekkor is az ország megmentésének a gondolata foglalkoztatta és levelet írt gróf *Hadik* János kinevezett miniszterelnöknek, valamint *Lukasich* altábornagy katonai parancsnoknak, akiknek szolgálatait minden eshetőségre felajánlotta. Közben iratai rendezésével foglalkozott és környezetével a napi eseményekről társalgott. Délután 1/4 6 órakor a tömeg körülfogta lakóházát, eltávolítva az őrizetére kirendelt csendőröket. Egy csapat behatolt a lakásba, melynek halljában négy katonaruhába öltözött fegyveres ember, három elől állva, egy hátul az ajtó mellett helyet foglalva, sorakozott. T. neje és unokahúga, gróf *Almássy Denise* kíséretében kilépett a hallba, revolverrel a kezében. Rövid szóváltás után T. letette a revolvert, mire a gyilkosok felemelték fegyverüket ellene. T. egy hirtelen védekezni akaró mozdulatával egyidejűleg a fegyverek elsültek és három golyó — kettő halálosan — talált. T. összeesett és rövid haláltusa után kiszenvedett. A gyilkos merénylet körülményeire, főleg az összes bűnszerzőkre nézve biztos adatokat sem a katonai, sem a rendes bíróság vizsgálata nem tudott megállapítani, bár a merénylet több részvevőjét elítélték (l. *Tisza-per*). T. temetése forradalmi szenvedélyek által feldúlt lázas izgalmak között 1918 nov. 3. volt Geszten, ahol ősi sírboltjában helyezték örök nyugalomra.

A részvét, amely T. tragikus halála után életre támadt, ma már a nemzeti kegyelet tisztult érzésévé alakult, kultuszává avatva pályájának, eszményeinek és igazságainak tanulságtételeit. Az Országos T. Emlékbizottság, mely e kultusz ápolására tömörült, a hazafias magyar társadalommal lelki közösségben egyesülve, halála minden évfordulóján gyászünneppel, születése évfordulóján serlegünneppel adózik emlékének, a geszti sírra minden év nov. 3-án koszorút helyez és műveinek, beszédeinek s levelezéseinek összegyűjtésére széleskörű irodalmi és társadalmi mozgalmat indított és kimerítő életrajzának megírásával *Horánszky* Lajost bízta meg. Számos törvényhatóság, egyesület és közintézmény csatlakozott eddig is a mozgalomhoz és ma már alig van vármegye, amely legalább is arcképének megörökítésével emlékének ne adózott volna. Az 1921-ben megnyílt debreczeni tudományegyetem is az ő nevét viseli. Ugyanily kegyeletes érzéssel ápolja szellemét a debreczeni huszárezred is, amelynek parancsnoka volt. Az ezred tisztikara T. harctéri hű képmását külön ereklye-szobájában őrzi, halála évfordulóján a geszti sírnál küldöttségileg megjelenik és esztendőnkint egyszer emléklakomára gyűl össze, hogy egykori parancsnoka hősi szellemének életrehívása által a vitéz magyar katonai erényeket nemesítse. Ugyancsak az ő szellemének ápolására alakult a T. István Kör is, a tragikus sorsú magyar államférfi régi harcostársainak, híveinek és tisztelőinek táborából.

T. jelentékeny irodalmi működést fejtett ki. A fent felsorolt folyóiratokon kívül állandó munkatársa volt a Budapesti Szemlének, hol számos tanulmánya jelent meg, továbbá Az Ujság és az Országos Hirlap c. napilapoknak, amelyekbe számos vezető cikket írt. Önállóan megjelentek: *Az adóáthárítás elmélete.* (Értek. a nemzetgazd. és stat. köréből 4. füz., 1883); *Valutánk rendezéséről* (1890); *Magyar agrár politika.* A mezőgazd. termények árhanyatlásának okai és orvosszerei (1897, 2. kiad. u. ez évben); *A vallás a modern élet küzdelmeiben* (1901); *A szocializmus és az egyház* (1903); *Küzdelem a parlamentarizmusért.* Gr. T. beszédei (1904); *A helyzetről* (1905); *Sadowától Sedánig* (1912); *A háború hatása a nemzeti jellemre* (1914); T. beszéde a kormány lemondásáról (1917); *Gróf T. összes munkái.* Az országos T. I. emlékbizottság kezdeményezésére és támogatásával kiadja a M. T. Akadémia. Első kötet: I. Tanulmányok és értekezések. II. Naplószerű feljegyzések (1923). Második kötet: Levelek stb. 1914 VI—XII. (1924).

Irodalom. T. és a világháború. Az osztrák köztársaság külügyi hivatala által közzétett diplomáciai okiratok az 1914. évi háború előzményeiről. Az osztrák hiv. kiadás hiteles teljes magyar fordítása. Bp. 1919; Beöthy Zsolt, T., emlékbeszéd, Magyar Könyvtár 1922; Angyal Dávid, Gr. T., emlékezete, 1921; Balogh Jenő, T. emlékezete, 1921; Szász Károly, T., élet- és jellemrajz, 1921; barabási Kuun József, Gr. T., emlékezete, Debreczen, 1920; T. emléke. A Kisfaludy-Társaságban tartott előadások, 1921; Klein Ödön, T.-tól-T.-ig, 1922; Schmidt Henrik, T. boldog évei, 1922. A T.-ra vonatkozó irodalmi munkák és lapközlemények részletes ismertetését (T.-Repertorium) a T.-évkönyv adja. Szerk. dr. Angyal Dávid, 1922—23.

3. *T. Kálmán*, államférfiú, volt miniszterelnök, szül. Geszten 1830 dec. 10., megh. Budapesten 1902 márc. 23. Atyja T. Lajos, anyja Teleki Julia grófnő volt. Nevelését atyja különös gondja alatt nála idősebb testvérével, Lászlóval együtt otthon a szülei háznál nyerte. 1848-ban a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban lett fogalmazó, Midőn a kormány Debreczenbe tette át székhelyét

ő is vele ment. A szabadságharc leverése után testvéreivel együtt külföldre utazott politikai, gazdasági viszonyok s intézmények tanulmányozására. Hazatérve, a családi birtokon gazdálkodott. 1855-ben a nagyszalontai ref. egyházmegye segédgondnokává választotta, amely állást már atyja is viselte. Ekkor történt az a nevezetes szereplése, mely nevét egyszerre népszerűvé és ünnepeltté tette. Az 1859 szept. 1. kiadott pátens, mely a protestáns autonómiát gyökerében megtámadó intézkedéseket tartalmazott, ellenszegülésre hívta ki a protestáns egyház intéző köreit. A reformátusok tiszántúli egyházkerülete még azon év őszén Debreczenben tartott közgyűlésén napirendre tűzte a sérelmes rendelet tárgyalását. A visszautasításnak egyházi részről Balogh Péter, világi részről T. Kálmán voltak leghatározottabb szószólói. Ugyanily értelemben szólalt föl T.a következő év jan. 11-iki gyűlésen. Felekezeti különbség nélkül mindenki tudta, hogy a prot. egyház szabadsága ellen intézett támadás csak befejezése az alkotmány megsemmisítésére irányuló törekvéseknek. E meggyőződést az *októberi diploma* (l. o.) csakhamar igazolta. T. rögtön felismerte a veszélyt s magánkörökben ennél is a viszautasítást tartotta leginkább célravezetőnek. Egyházának később sem szünt meg vezetője lenni (1867 óta a dunántúli ref. egyházkerület világi gondnoka). A hatalom őt is igyekezett behálózni, Bihar vármegye főispánjává nevezte ki, de ő azt nem fogadta el. 1860-ban megnősült, nőül vette Degenfeld-Schomburg Imre gróf leányát, Ilonát. Míg anyja részéről a Telekiekkel, Bánffyakkal, Bethlenekkel stb., most neje részéről a Károlyiakkal, Podmaniczkyakkal, Odescalchiakkal jutott családi összeköttetésbe.

Az 1861-iki országgyűlésre Debreczen első kerülete választotta meg egyhangúlag képviselőjének. A megalakult országgyűlésen két nagy párt állott egymással szemközt, az egyik Deákkal élén felirat (l. *Felirati párt)*, a másik Teleki László gróf (l. o.) vezetése alatt határozat alakjában (l. *Határozati párt)* kívánta közölni a felséggel az ország óhaját. Teleki halála után a párt vezetését T. vette kezébe s annak nézetét ő tolmácsolta s védte a tárgyalás folyamán. Az ismét beállott provizórius korszak (1861—65) T. tevékenységét nem zsibbasztotta meg, most a parlament helyett a sajtót használta föl eszméi megismertetésére. A Honban és a Magyar Sajtóban megjelent vezércikkei *(Alföldi levelek,* 1—6) a gazdaság, kereskedés, ipar legfontosabb kérdéseit, valamint a parlamenti felelős kormány és vármegyei rendszer összeférhetőségét veszik tüzetes tárgyalás alá. E nagyfontosságú tárgyra később (1865) ismét visszatért a *Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer* című önálló röpiratban. Midőn az uralkodót különösen Deák *husvéti cikkének* (l. o.) hatása közelebb hozta a nemzethez s a királyi leirat 1865 dec. 10-ikére az országgyűlést ismét összehívta, T.-t ismét Debreczen választotta meg képviselőnek. Ghyczy Kálmánnal a balközép vezére volt. Befolyása és tekintélye 1867-től mindinkább emelkedett, s nem csökkentette ezt az a meghasonlás sem, mely pártja kebelében a delegációba lépés miatt merült föl s amelynek orvoslására 1868 márc. 17. Nagyváradra értekezletet hívott össze (l. *Bihari pontok).* 1874-ben a balközép másik vezére, Ghyczy Kálmán belépett a kormányba s most T. egyedül vette kezébe a párt vezetését. 1875 febr. 3. tartott beszédének hatása alatt a Bittó-kormány lemondott s az 1867-iki közjogi alapon a Deák-párt s a balközép között fuzió jött létre. Az így alakult (1875 márc. 3-án) egyesült *szabadelvü párt* (l. o.) kormányában T. a belügyminiszteri tárcát fogadta el, Wenckheim Béla báró lemondása után pedig 1875 okt. 2. miniszterelnök lett s maradt tizenöt éven át, közben 1878 okt. 11-től dec. 5-ig pénzügy-, 1879 júl. 11-től szept. 25-ig személykörüli miniszter, belügyi, 1887—90. pénzügyminiszter. Miniszterelnöksége alatt megrázkódások is többször érték a kormányt, így 1878. Bosznia és Hercegovina okkupációja miatt, amely az országnak nagy áldozatokba került, amikor mint képviselő is az aug.-i választáson megbukott és csak később kapott kerületet. 1886-ban a *Janszky-ügy* (l. o.) rendítette meg kormányát. Az 1888 végén beterjesztett véderőjavaslat igen erős ellenzéket idézett elő és T. állását a parlamentben megingatta. 1890 márc. 13-án a honossági törvény revíziójának tárgyalása alatt tett nyilatkozata következtében, amelynek beváltása Kossuth kijelentései s pártjának magatartása miatt lehetetlenné vált, lemondott a kormányról. Magyarország legújabb fejlődése, a korona bizalmának s a kiegyezésnek, a magyar állam tekintélyének úgy bent, mint a külföldel szemben való megszilárdítása, a közlekedés fellendülése, a pénzügyi helyzet javulása stb. első sorban az ő nevével áll kapcsolatban. De inkább a megalkuvásnak, mint a gyökeres megoldásoknak volt az embere. Ezért gyakran és keményen támadták meg ama szempontból, hogy inkább a pártokkal és egyénekkel való elbánásban ügyes, mintsem szilárd elvek és eszmék után induljon. Politikai szónoklatait a keresetlen, szóvirágoktól ment egyszerűség jellemzi; a magyar parlamentnek aligha volt nála ügyesebb vitatkozó szónoka, aki bámulatosan tudta ellenfeleinek beszédeit széttagolni, gyengeoldalait kimutatni, sokszor a gúny fegyvereivel nevetségessé tenni. Személyes önzetlenségét ellenzéki oldalról sem vonták kétségbe; erre nézve a nemzet nagy része miniszterelnöksége tíz éves jubileuma (1885 nov. 29.), egyháza pedig gondnoksága 25-ik évfordulója alkalmával (1892) nyilvánította elismerését és hálaját; a király még 1880. a Szt. István-rend nagykeresztjével tüntette ki s ezenkívül több nagy külföldi kitüntetést kapott. Utolsó politikai beszédét 1901 szept. 3. mondotta Nagy-Váradon. A M. Tud. Akadémiának 1881 óta igazgató, 1888 óta tiszteletbeli tagja volt. Beszédei közül több külön kiadásban is megjelent. Cikkeket írt a Hon, Igazmondó, Nemzeti Lapokba s a Sárospataki Füzetekbe. Utolsó irodalmi műve a Bihar vármegye monográfiájához írt előszava (1901).

Irodalom. T. Kálmán ellenzéki képviselő korában elmondott beszédeinek nagyobb része egykorulag önállóan is megjelent; teljes kollekciója mindez ideig hiányzik. Életrajzát az Országgyűlési Emlékkönyvben, 1866—1867. Pákh Albert írta meg (92—94. old., arcképpel). Újabb életrajza Visi Imrétől, T. K., politikai jellemrajz, Budapest 1885. A vele

nagyobbrészt ellenzéki politikai szempontból foglalkozó művek közül nevezetesebbek: T. K. Debreczenben, írta egy a régi Deák-pártból. Budapest 1878; T. K. és a pártok, u. o. 1883; Helyes-e T. K. politikája? Írta egy felvidéki képviselő, u. o. 1879; Kákay Aranyos II. (ifj. Ábrányi Kornél), T. K., politikai élet- és jellemrajz, u. o. 1878.

4. *T. Lajos* gróf, *T. 3.* testvéröccse, szül. Geszten 1832 szept. 12., megh. Budapesten 1898 jan. 26. Tanulmányait Debreczenben végezte, a szabadságharc leveretése után testvéreivel együtt a berlini egyetemre ment; később nagy utat tett Keleten. 1861-ben képviselőnek választották s a határozati párt híve lett. 1865-ben mint Deák-párti lett újra képviselő. 1867-ben Bihar vármegye főispánja lett. 1869-ben cs. és kir. kamarási címet kapott. 1871 jún. 21. az Andrássy-kabinetben a közlekedési tárcát vette át, de 1874. lemondott a miniszterségről. 1873-ban v. b. titkos tanácsosi rangot kapott. 1879-ben, mikor az árvíz Szegedet elpusztította, Szeged újjáépítési ügyének vezetésére őt küldték ki királyi biztosnak. Érdemeiért Szeged városa díszpolgárul választotta, a király pedig 1883. grófi rangra emelte. 1904-ben Szeged városa szobrot állított emlékének (Fadrusz műve). 1884 óta állandóan Szeged város képviselője volt a képviselőházban; a delegációknak ismételten volt elnöke. 1892 nov.-től 1894. jan.-ig a Wekerle-kabinetben a király személye körüli miniszter volt.

5. *T. László, T. 3.* testvéröccse, szül. Geszten 1829 jún. 29., megh. Gmundenban 1902 aug. 28. A szabadságharc kitörésekor kir. táblai főlesküdt jurátus volt; a nemzetőrség megalakulásakor beállt katonának, később mint főhadnagy a Nádor-huszárokhoz, majd a Miklós-huszárezredbe lépett át. 1849 dec. 31. a szerencsétlen móri ütközetben tizenhét sebbel maradt a csatatéren, de megmenekült az elfogatástól és a Nagy-Várad melletti Püspökfürdőben gyógyították. A világosi fegyverletétel után hadifogságba jutott, de mint sebesültet elbocsátották. Ezután Berlinbe ment egyetemi tanulmányokra, majd 1852. Erdélybe tért vissza és gazdálkodott. 1866-ban képviselőnek választották. Leánya, Ilona, gr. Tisza István felesége volt.

Tisza *Aladár*, *Langer* Viktor (l. o.) zeneszerző álneve.

Tiszaadony, kisk. Bereg vm. mezőkaszonyi j.-ban, (1920) 857 magyar lak.

Tiszaágtelek, kisk. Szabolcs vm. tiszai j.-ban, (1910) 675 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszaásvány *(Ašvan)* kisk. Ung. vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 404 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszabábolna, nagyk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1920) 975 magyar lak.

Tiszabecs, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1920) 1399 magyar lak. 1703 júl. 14. II. Rákóczi Ferencz és Bercsényi Miklós itt megverték a császáriakat. A csata kétszáz éves fordulójának emlékére két oszlopot emeltek 1903 szept. 20., az egyiket az újlaki Tisza-híddal szemben, a másikat a községben a ref. templom mellett.

Tiszaberczel, nagyk. Szabolcs vm. dadai felső j.-ban, (1920) 2229 magyar lak.

Tiszabezdéd, kisk. Szabolcs vm. tiszai j.-ban, (1920) 1482 magyar lak.

Tiszabogdány, nagyk. Máramaros vm. tiszavölgyi j.-ban, (1910) 3419 rutén, német és magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszaborkút, kisk. Máramaros vm. tiszavölgyi j.-ban, (1910) 1227 rutén, német és magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszabő, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai közép j.-ban, (1920) 2066 magyar lak.

Tiszabökény, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 866 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszabura, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai közép j.-ban, (1920) 2524 magyar lak.

Tiszabűd, nagyk. Szabolcs vm. dadai alsó j.-ban, (1920) 2277 magyar lak.

Tiszacsécse, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1920) 329 magyar lak.

Tiszacsege, nagyk. Hajdú vm. központi j.-ban, (1920) 4630 magyar lak.

Tiszacsoma, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 583 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszadada, nagyk. Szabolcs vm. dadai alsó j.-ban, (1920) 2808 magyar lak.

Tiszaderzs, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai felső j.-ban, (1920) 2813 magyar lak.

Tiszadob, nagyk. Szabolcs vm. dadai alsó j.-ban, (1920) 3298 magyar lak.

Tiszadorogma, nagyk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1920) 1211 magyar lak.

Tiszaeszlár, nagyk. Szabolcs vm. dadai alsó j.-ban, (1920) 3441 magyar lak. Ismeretessé tette a hírhedt eszlári per, amelyet több zsidó ellen emeltek, azzal vádolván őket, hogy a keresztény Solymossy Esztert 1882 ápr. 1. rituális célból megölték; a vádlottakat a nyiregyházi törvényszék 1883. aug. 3. fölmentette. L. *Vérvád.*

Tiszaeszlári per, l. *Tiszaeszlár.*

Tiszafa *(Eibenthal)* kisk. Krassó-Szörény vm. orsovai j.-ban, (1910) 848 cseh és román lak. (Tr. R.)

Tiszafa *(Taxus* L., növ.). A Toboztermők *Taxaceae* családjába tartozik, 6—8 faja alig tér el

Tiszafa. *a* hajtás a porzós-, *a*¹ a termő virágokkal; *b* terméses hajtás; *c* porzós virág; *d* termő virág; *e* a termés hosszmetszetben.

egymástól, mindkét félgömb mérsékelt övén él. Levelük tűalakú, lapos, csavarosan elhelyezett, de fésűsen két-oldalra terül. Viráguk kétlakú, egyenként áll a tavalyi tűk hónaljában. Termésük bogyószerű, húsos arillus veszi körül. Nálunk a közönséges T. *(Taxus baccata* L.) honos. Levele felül fényes, sötétzöld, kihegyzett. Igen hosszú életű, 1500 évet biztosan megállapítottak már rajta. Fája rendkívül ruganyos, szívós, szép vörösbarna szinű, faragómunkákhoz régi időktől fogva igen kedvelt és becses. Lombját mérgesnek tartják, termése azonban nem az. Több válfaját kertekbe ültetik. Erdeinkben ma már a ritkaságok közé tartozik. Értékes fájáért nálunk a kipusztulás fenyegeti. Lombját is tépi a nép kalapdísznek és a karácsonyi ú. n. Betlehem-csoportok díszítésére. A *T. canadensis* Willd. Észak-Amerikában, a *T. tardiva* Lam. Japánban honos.

Tiszafafélék *(Taxaceae,* növ.), A Toboztermők családja, de tobozuk nincs vagy tökéletlen. Magkezdeményük magános. A magot többnyire húsos lepel (arillus) veszi körül. Többnyire örökzöld fák v. cserjék. Mintegy 100 fajuk az egész földkerekségen, de leginkább a meleg vidéken nő. Ide tartozik a tiszafa *(Taxus* L.), a Cephalotaxus Zucc., Phyllocladus Rich., Dacrydium Sol., Podocarpus L'Hér., Torreya Arn.

Tiszafalva *(Tisa)*, kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 723 román lak. (Tr. R.)

Tiszafarkasfalva, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 187 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszafejéregyház *(Biserica-Albă)*, kisk. Máramaros vm. szigeti j.-ban, (1910) 1676 román és német lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tisza-féle törvényjavaslat (ú. n. *Lex Tisza)*, az 1898-ik év végén a Bánffy-kabinet ellen szövetkezett ellenzék obstrukciójának lekűzdésére és az ex-lex állapot elkerülése végett *Tisza* Kálmán által a szabadelvű párt dec. 6. értekezletén előterjesztett törvényjavaslat, amely szerint a kormány felhatalmazást kapott volna, hogy az államháztartást a benyujtott, de le nem tárgyalt költségvetésben megállapított keretek közt intézze s a lejárófélben levő gazdasági kiegyezést Ausztriával az addigi állapot szerint fenntarthassa. A javaslatot 234 szabadelvü párti képviselő irta alá; azok pedig, akik az aláírást megtagadták, szám szerint 32, a pártból kiléptek. A kilépett «disszidensek» az 1899 jan. 1. létrejött ex-lex idején úgy az obstrukcióval, mint a kormánnyal és többséggel szemben törvényes úton keresték a kibontakozást, ami a Széll-kabinet megalakulásával (febr. 26.) meg is történt.

Tiszaföldvár, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai alsó j.-ban, (1920) 9722 magyar lak.

Tiszafüred, nagyk. Heves vm. T.-i j.-ban, a Tisza bal partján, (1920) 9543 magyar lak., a járási szolgabirói hivatal széke, van járásbirósága, takarékpénztára és bankja, kir. közjegyzője, adóhivatala. Szép községházában muzeum és könyvtár van elhelyezve. A millennium alkalmából Tass és Szabolcs vezérek itteni táborozásának emlékére obeliszkot állitottak fel; Kossuth Lajos 1849 márc. 4—5-i itt tartózkodását emléktábla örökíti meg. Élénk állatvásárai vannak, továbbá kefegyára (150 munkás), nyeregkészitése és háziipara.

Tiszagyulaháza, kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1920) 581 magyar lak.

Tiszaháló, nagyobb fajta öreg- v. léhéshálo.

Tiszahegyes *(Idos)*, nagyk. Torontál vm. nagykikindai j.-ban, (1910) 3202 szerb és magyar lak. (Tr. SzHSz.)

Tiszahetény, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 522 rutén és magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszaigar, nagyk. Heves vm. tiszafüredi j.-ban, (1920) 1610 magyar lak.

Tiszainoka, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai alsó j.-ban, (1920) 1079 magyar lak.

Tiszaistvánfalva *(Járak)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. újvidéki j.-ban, (1910) 2183 német lak. (Tr. SzHSz.)

Tisza István Tudományos Társaság. 1921-ben alapitották Debreczenben a Tisza-egyetem tanárai a szellem- és természettudományok ápolására és müvelésére, különös tekintettel a magyar Alföld és Debreczen társadalmi, történeti és természeti viszonyaira. A Társaság elnöke Pokoly József; két szakosztályra oszlik: az I. a szellemi tudományokkal foglalkozik (elnöke Láng Nándor), a II. az orvos-természettudományi (elnök Szontágh Félix). Rendes tagjainak száma 78. A T. I. osztályának kiadványaiból eddig 11 szám, a II. osztály kiadványaiból három kötet, az Alföldkutató bizottság kiadványaiból 3 kötet jelent meg.

Tiszai szabad (vagy koronai) kerület, Bács vármegyében, e vármegye törvényhatóságának alárendelve 10 községből állott s a munkácsi uradalom helyett az 1791. VII. t.-c. által soroztatott a koronajószágok közé. Több tekintetben kiváltságos állással birt, helyi önkormányzata és külön tisztviselői kara volt, de az országgyülésre követet nem küldött. A jobbágyi viszonytól mentes volt, e helyett azonban a királyi kincstárnak bizonyos összeg pénzt fizetett.

Tiszakálmánfalva *(Budisava)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. titeli j.-ban, (1910) 2061 magyar és német lak. (Tr. SzHSz.)

Tiszakanyár, kisk. Szabolcs vm. kisvárdai j.-ban, (1920) 1204 magyar lak.

Tiszakarácsonyfalva *(Crăciuneşti)*, kisk. Máramaros vm. szigeti j.-ban, (1910) 2517 német és rutén lak. (Tr. R.)

Tiszakarád, nagyk. Zemplén vm. sárospataki j.-ban, (1920) 2870 magyar lak.

Tiszakerecseny, kisk. Bereg vm. mezőkászonyi j.-ban, (1920) 1462 magyar lak.

Tiszakeresztúr, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 514 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszakeszi, nagyk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1920) 2612 magyar lak.

Tiszakirva, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 576 rutén lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszakóród, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1920) 1170 magyar lak.

Tiszakürt, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai alsó j.-ban, (1920) 4367 magyar lak.

Tiszaladány, kisk. Szabolcs vm. dadai alsó j.-ban, (1920) 1330 magyar lak.

Tiszalök, nagyk. Szabolcs vm. dadai alsó j.-ban, (1920) 4977 magyar lak.

Tiszalúcz, nagyk. Zemplén vm. szerencsi j.-ban, (1910) 2785 magyar lak.

Tiszamogyorós, kisk. Szabolcs vm. tiszai j.-ban, (1920) 797 magyar lak.

Tiszanagyfalu, nagyk. Szabolcs vm. dadai felső j.-ban, (1920) 1718 magyar lak.

Tiszanána, nagyk. Heves vm. tiszafüredi j.-ban, (1920) 4847 magyar lak.

Tiszántúli nyelvjárás, l. *Nyelvjárások.*

Tiszaoszlár, kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1920) 459 magyar lak.

Tiszaörs, nagyk. Heves vm. tiszafüredi j.-ban, (1920) 2414 magyar lak.

Tiszapalkonya, kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1920) 1645 magyar lak.

Tiszapamut, *réti lepedő, meteorpapiros*, az a szövevény, amelyet a vizeinkben élő moszatok hínárja alkot. A víz apadásával a hínár szárazra kerül, elveszti zöld színét és sikamlósságát, fehéres, kusza fonalakból összetett terjedelmes nemezzé, T.-tá, meteorpapirossá alakul. Lószőr helyett párnázónak, sőt bélésnek s hasonlónak használatos. Papirosgyártásra is ajánlották. (L. *Hínár, Békanyál.*) V. ö. *Renner*, Természettudományi Közlöny 1879. évf. 403. sz.; *Istvánffi*, A meteorpapiros (Természetrajzi Füzetek 1890).

Tisza-per néven ismeretes az a bűnper, amely gróf *Tisza* István meggyilkolása miatt a budapesti kir. büntetőtörvényszék előtt 1921 ápr.-tól 1921 okt.-ig, a budapesti katonai bíróságnál pedig 1920 aug. és szept. havában folyt. A perben a bíróság a következő tényállást állapította meg: 1918 okt. 31-én, az októberi forradalom napján délután 5—6 óra között katonaruhába öltözött fölfegyverezett egyének behatoltak gróf *Tisza* István budapesti Hermina-út 35. sz. alatti villalakásába s ott őt agyonlőtték. Gróf *Tisza* István hősiesen halt meg. Hazafiúi aggodalommal látta a bekövetkezett fölfordulást, tudta, hogy élete veszélyben forog, de nem menekült. Mikor a katonák lakásába betörtek, nyugodtan mentek eléjük s mikor azok kijelentették, hogy «ütött az utolsó órája», nekiugrott az előtte álló katonának s annak reáirányított fegyvere csövét lenyomta. E pillanatban a katonák lőttek, őt két halálos lövés találta, mire összeesett s nyomban meghalt. A tettesek elmenekültek.

A nyomban megindult nyomozás az akkori viszonyok között eredménnyel nem járt. A hatóságok abban a föltevésben voltak, hogy a cselekményt kóbor katonák követték el. Mikor a proletárdiktatura bukása után a budapesti kir. ügyészség rendeletére a nyomozás újból megindult, kiderült, hogy a gyilkosságot előzetes megbeszélés és megszervezés alapján hajtották végre. A gondolat *Kéri* Pál újságírótól eredt, aki tervének megnyerte *Csernyák* Imre állítólagos századost, az úgynevezett 11-es katonatanács elnökét, aki aztán Kérivel együtt rávett a Károlyi-pártkörbe feljáró több katonaszökevényt a gyilkosság elkövetésére. Okt. 31-én délután 5 óra után az Astoria-szállóból *Kéri* Pál és *Csernyák* Imre vezetésével két autón indultak el gróf *Tisza* István meggyilkolására megállapított terv szerint *Pogány* József újságíró, utóbb kommunista népbiztos, *Dobó* István, *Horvacsanovics* Tivadar Sándor és *Müller* más néven *Kundaecker* nevű tengerészek, *Sztanykovszky* Tibor tart. zászlós, *Hüttner* Sándor tényleges főhadnagy, *Gaertner* Marcel állítólagos vegyészmérnök és *Láng* nevű zászlós, valamennyien zöld katonaköpenyben, katonasapkával a fejükön, Mannlicher-fegyverrel a kezükben. *Kéri* Pál künn maradt a villa előtt, *Csernyák* benn a kapunál állt meg, *Hüttner*, *Müller*, illetve *Kundaecker* és *Láng* a villa körül a kertben helyezkedtek el, míg *Pogány*, *Dobó*, *Horvacsanovics* és *Sztanykovszky* a villa előcsarnokába mentek s a szobájából feleségével, unokahugával, gróf *Almássy* Denise-zel velük szembejövő gróf *Tisza* Istvánt rövid szóváltás után agyonlőtték.

A budapesti hadosztálybíróság *Sztanykovszky* Tibort 17½ évi, *Hüttner* Sándort 15 évi súlyos börtönre ítélte. Ugyancsak a katonai bíróság halálra ítélte *Dobó* Istvánt, akiről utóbb azonban megállapítást nyert, hogy nem tartozott a katonai bíróság hatáskörébe. *Dobó* István időközben, mielőtt a polgári büntető bíróság elé állíttatott volna, a budapesti orsz. gyűjtőfogházban meghalt. A budapesti kir. büntető törvényszék 1921 okt. 15. napján kelt ítéletével halálra ítélte *Kéri* Pált és tizennégy évi fegyházra *Gaertner* Marcellt. Ezt az ítéletet a budapesti kir. ítélőtábla 1923 jún. 21-én helybenhagyta s a kir. Kuria a bejelentett semmiségi panaszokat 1923 dec. 5-én elutasította. *Sztanykovszky* büntetését a szegedi kir. ker. börtönben tölti s ugyancsak büntetése végrehajtása alatt áll *Gaertner* Marcell. *Hüttner* Sándor 1924 év tavaszán a váci fegyintézetben meghalt. *Kéri* Pál — a büntetés végrehajtásának elhalasztásával — az 1922. XI. t.-c. alapján az orosz tanácsköztársaságnak adatott át, míg *Csernyák* Imre, *Pogány* József, *Horvacsanovics* Tivadar Sándor és *Láng* nevű zászlós megszöktek. *Müller*, illetve *Kundaecker* nevű tengerész állítólag meghalt. A katonai bíróság ez ügy kapcsán *Vágó Wilheim* Jenő ügynököt szökés büntette miatt három havi börtönre ítélte, a budapesti büntető törvényszék pedig őt az ellene gyilkosság büntette miatt emelt vád alól felmentette. Ugyancsak felmentette a polgári büntető bíróság az ellene gyilkosság büntette miatt emelt vád alól *Fényes* László újságírót is. Úgy a katonai, mint a polgári büntető bíróság előtt nagy alapossággal lefolytatott eljárás dacára a gyilkosságnak sok részlete mégis homályban maradt s arról teljes és hű képet máig sem sikerült kapnunk. V. ö. *Szilassy:* A T. története (Budapest).

Tiszapéterfalva, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 824 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszapolgár, község, l. *Polgár.*

Tiszapüspöki, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai közép j.-ban, (1920) 2261 magyar lak.

Tiszarád kisk. Szabolcs vm. nyírbogdányi j.-ban, (1920) 724 magyar lak.

Tiszaroff, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai közép j.-ban, (1920) 4983 lak.

Tiszasalamon *(Salaminová)*, kisk. Ung vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 768 magyar lak. (Tr. Cs.-Sz.)

Tiszasas, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai alsó j.-ban, (1920) 1682 magyar lak.

Tiszasásvár, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 947 magyar, rutén lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszasüly, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági alsó j.-ban, (1920) 2585 magyar lak.

Tisza-szabályozás, l. *Tisza*.

Tiszaszalka, kisk. Bereg vm. mezőkaszonyi j.-ban, (1920) 1096 magyar lak.

Tiszaszászfalu, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli járásában, (1910) 1615 rutén és magyar lakossal. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszaszederkény, kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1920) 1416 magyar lak.

Tiszaszentimre, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai felső j.-ban, (1920) 3744 magyar lakossal.

Tiszaszentmárton, kisk. Szabolcs vm. tiszaj j.-ban, (1920) 1070 magyar lak.

Tiszaszentmiklós *(Mali Sent Mikluš)*, nagyk. Torontál vm. törökkanizsai j.-ban, (1910) 3530 magyar, szerb, német és tót lak. (Tr. SzHSz.)

Tiszaszirma, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 580 rutén, magyar és német lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszaszőllős, nagyk. Heves vm. tiszafüredi j.-ban, (1920) 2543 magyar lak.

Tiszatardos, kisk. Szabolcs vm. dadai alsó j.-ban, (1920) 593 magyar lak.

Tiszatarján, kisk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1920) 1460 magyar lak.

Tiszatarros *(Taras)*, nagyk. Torontál vm. törökbecsei j.-ban, (1910) 2107 szerb lak. (Tr. SzHSz.)

Tiszaug *(Ugh)*, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai alsó j.-ban, a Tisza partján, (1920) 1005 magyar lak., vasúti és gőzhajóállomással, posta- és telefonhivatallal. Székhelye a tiszazúgi régészeti társulatnak, amely sok becses adalékkal gyarapította az Alföld archeológiai ismeretét.

Tiszaújfalu, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskunfélegyházai j.-ban, (1920) 2037 magyar lak.

Tiszaújhely, kisk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 737 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszaújlak, nagyk. Ugocsa vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 3470 magyar lak. Híres az itt készülő bajuszpedrő. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiszavalk, nagyk. Borsod vm. mezőkövesdi j.-ban, (1920) 615 magyar lak.

Tiszavárkony, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai alsó j.-ban, (1920) 1970 magyar lak., gőzhajó- és vasútállomással, postahivatallal és telefonállomással. A történelemben különösen arról nevezetes, hogy 1058. András király itt próbálta ki öccsének, Béla hercegnek önzetlenségét, midőn a kard és korona közt választásra szólította fel; 1103. pedig, szintén testvérháborúban, itt állottak egymással szemben Kálmán király és Álmos herceg, akik azonban itt fegyverszünetet kötöttek.

Tiszaveresmart *(Virišmort)*, kisk. Máramaros vm. szigeti j.-ban, (1910) 779 magyar, rutén, román és német lak. (Tr. R.)

Tiszavid, kisk. Bereg vm. mezőkaszonyi j.-ban, (1920) 572 magyar lak.

Tiszavidéki nyelvjárás, l. *Nyelvjárás*.

Tiszavidéki vasút, az 1855. gróf Andrássy György és érdektársai által alapított T. társaság tulajdonában volt vasúti vonalak csoportja. A nevezett részvénytársaság 1855. a bécsi császári (központi) kormánytól megvásárolta az akkor még teljesen el nem készült *szolnok—debreczeni* és *püspökladány—nagyváradi* vonalakat, majd az Osztrák Államvasut Társ.-tól átvette a *czegléd—szolnoki* vonalat és megépítette a *nyiregyháza—naményi* és *csap—máramarossziget*i vonalakat, utóbbit a *sugatagi* és *rónaszéki* szárnyvonalakkal és végül 1879. a *mezőtúr—szarvasi* vonalat. A társulat 42·5 millió forint építési tőke után 5·5% állami kamatbiztosítást élvezett. 1880-ban a társaság összes vonalait, azok engedélyének lejárta előtt, a magyar állam megváltotta.

Tiszavirág *(Palingenia longicauda* Ol., állat), a Kérészek családjába tartozó rovarfaj. Két pár szárnya egyenlő alkotású, hártyás, gyengén recézett, világos-barna színű. Farksertéi nagyon hosszúak, fehérek. Hossza 20—25 mm.; mellső szárnya 24 mm., tehát egyike a legnagyobb kérészfajoknak. Déleurópai állat, mely hazánkban különösen a Tisza környékén él és rajzása a *Tisza virágzása (flos aquae)* néven ismeretes. Kifejlődve csak néhány óráig élnek, míg a nőstények petéik lerakása által fajuk fennmaradását biztosítják. A petéből kikelő lárvák a vízben élnek több évig is, mialatt 20-szor is vedlenek. Az utolsó vedlés alkalmával valamely a vízből kiálló tárgyra, növényre kapaszkodnak fel és itt kibújik belőlük a kifejlődött szárnyas rovar, míg a levedlett lárvaruhájuk visszahull a vízbe. Minthogy ilyenkor millió és millió állat fejlődik ki egy-egy éjjel, a vizeket roppant sok lárvabőr és elhalt állat boritja s a víz felülete olyan, mintha apró fehér virággal lenne behintve. Innét mondják, hogy a «Tisza virágzik» és innét kapta az állat is a nevét. A T.-hoz hasonló életű a *közönséges egynapéltű kérész (Ephemera vulgata* L.). L. *Kérészek*. — T. botanikai értelemben: a Tisza-mellékén néhol a sulyom neve.

Tisze Gangri, hegy, l. *Gangri*.

Tiszócza *(Tisovița)*, kisk. Krassó-Szörény vm. orsovai j.-ban, (1910) 301 román lak.; vidékén kőszén- és krómércbányák vannak; a krómvasérc szerpentinben lép fel. (Tr. R.)

Tiszolcz *(Tisovec, Theissholz)*, nagyk. Gömör vm. rimaszombati j.-ban, (1910) 3860 szlovák és magyar lak. T. jelentékeny iparosközség; van a Vashegyen jelentékeny vaskőbányászata, vasolvasztója és öntőműve, mészkőbányája és mészégetője; továbbá papirosgyára, élénk fakereskedése. T. nevét az itt nagy mennyiségben termett tiszafáról nyerte. T. ősi lakói szarmaták és quádok, vegyesen szláv és német eredetűek. A XVI. sz.-ban Bazsó Mátyás rablóvezér a T.-i várban rejtegette gonosz úton szerzett pénzét; a XVII. sz. vége felé a várnak már csak emléke maradt meg. T. 1596. már városnak címeztetik, de idő jártával elvesztette kiváltságait s csak 1780. nyerte vissza vásári jogát. (Tr. Cs.-Sz.)

Tiszt (franc. *officier*), katonai rendfokozat, mely a mások feletti parancsnokolást tételezi fel. Megkülönböztetünk fő- és al-T.-eket, de a T. szó alatt csakis a fő-T.-et értjük. A T.-ek állománycsoportokba vannak beosztva, amelynek mindegyikébe különféle rendfokozatúak (rangosztálybeliek) tartoznak. Megkülönböztetünk: tábornokokat, törzs- és fő-T.-eket. A hadbirák, az okleveles katona- és honvédorvosok, a csapatszámvivők és kezelő T.-ek — minden csoport a maga összességében — egy-egy tisztikart alkotnak. A

gyalogság vatásos T.-jeivé a Ludovika Akadémiát végzett egyének neveztetnek ki. L. még *Altisztek* és *Tengerésztisztek*.

Tisztaberek, kisk. Szatmár vm. szatmárnémeti j.-ban, (1910) 634 magyar lak.

Tiszta egyenlet, l. *Egyenlet*.

Tiszta fiskalitások, l. *Fiskális jószágok*.

Tiszta hangközök, l. *Hangköz*.

Tisztánlátás, l. *Clairvoyence*.

Tiszta nyereség az az összeg, amely az összes részletnyereségek összegéből az összes nyereségcsökkentő tételek (veszteségek) levonása után megmarad. Valamely vállalat T.-e megállapítható ezen a módon, de olykép is, hogy a tiszta vagyon (l. o.) mult évi összegét összehasonlítjuk az idei tiszta vagyon összegével.

Tisztás, l. *Erdőtisztás*.

Tisztásfalva *(Curatele)*, kisk. Bihar vm. belényesi j.-ban, (1910) 741 román lak. (Tr. R.)

Tiszta súly. A T. v. *nettó súly* magának az árúnak a súlya göngyölet nélkül. Megállapítható magának az árúnak, a megmérésével (valóságos T.), de úgy is, hogy az árú teljes súlyából a göngyölet súlyát levonjuk (kiszámított T.). A kiszámított T. a göngyölet súlya megállapításának módja szerint különböző lehet. L. *Tára*.

Tisztátalanság (bibliai értelemben). Tisztátalannak nevezik a zsidók mindazt, aminek imádása, megérintése vagy élvezete tilos. Tisztátalan minden bálvány, tisztátalan az az ember, akinek bőrkiütése, nemi betegsége van, az asszony havi tisztulásakor; tisztátalan az emberi és állati hulla, a temető és az azokkal érintkezésbe jutott edények, valamint az élvezetre tiltott állatok. A tisztaság állapotába való visszahelyezés különböző vallási törvények szerint megy végbe.

Tiszta tenyésztés, l. *Beltenyésztés*.

Tiszta vagyon. Az aktivák és passzivák különbsége, vagyis az az összeg, amely vagyonunk minden alkotórészének pénzzé tétele és az összes terhek kifizetése után megmaradna. A könyvvitelben elszámolására általában a tőkeszámla (l. o.) szolgál.

Tiszta vérű vagy *telivér* az oly állat, amely elismert vagy tenyésztés által létesített fajtához tartozik, ellenben *kevert vérű* az, amelyben két vagy több fajta vére van.

Tisztelendő, *tiszteletes*, l. *Főtisztelendő*.

Tisztelet, más iránt érzett elismerésünknek, megbecsülésünknek magunktartásában és cselekedeteinkben nyilvánított érzése. Az öregekben az életbölcseséget, a jellemet, végzett munkásságot tiszteljük, a nőkben a nőiességet, tisztaságot stb. Minthogy ily kölcsönös megbecsülés a társadalmi szellem éltetője, joggal nagyra tartjuk külső formáit is és a nevelésben kiváló gondot fordítunk ez érzés ápolására. L. még *Holtak tisztelete*.

Tiszteletbeli tag az, akit valamely testület, társaság tagjává tisztelet, hála jeléül választottak meg. A T.-ot a társulati tagok kötelmei nem terhelik.

Tiszteletdíj a szellemi v. művészi munkáért járó nem állandó jellegű pénzbeli ellenérték. T.-ról szólunk pl. a kiadói ügyletnél, az egyes állami intézményeknél nem rendes fizetéssel alkalmazott orvosok, lelkészek stb. díjazásánál stb.

Tiszteletdíj-versenyek azok, amelyeknél a győztes többé-kevésbbé értékes dísztárgyat kap jutalmul; az úrlovas-futamoknál, de különösen az atlétikai versenyeknél vannak divatban.

Tiszteletpéldány, l. *Ingyen példány*.

Tisztelgések (franc. *honneurs*). A fegyveres hatalom, a csendőrség, rendőrség, vámőrség egyénei, ha rendben és sorban nem állanak, találkozásnál, valamint szóbeli érintkezés kezdete előtt és befejezése után, a katonai gyakorlati szabályzatban előírt tiszteletadással tartoznak: az uralkodó és neje, az uralkodóház tagjai, idegen uralkodók és ezek családtagjai, előljárók és főlebbvalók iránt. Ezenkívül még a fegyveres hatalom zászlói és az őrök iránt. Az oltári szentséggel való találkozáskor kat. vallású egyének szertartásuk szerint viselkednek.

Tisztesfű (növ.), l. *Stachys*.

Tisztességtelen verseny (ném. *unlauterer Wettbewerb*, fr. *concurrence déloyale*, ang. *unfair competition*). Mindenkinek «veleszületett joga», hogy úgy és akként keresse boldogulását, amiként azt ereje, tudása, tehetsége, vagyona, összeköttetései stb. lehetővé teszik. Az érvényesülés, a boldogulás érdekében bárki, bárminő eszközt felhasználhat, feltéve, hogy az eszköz *tisztességes* és *becsületes*. A szabad versenynek tehát igen hatalmas szabályozója az erkölcs és az azt számonkérő közvélemény. A verseny a gazdasági vállalkozás terén fokozódik különösen erős *küzdelemmé*, mert hiszen a vállalkozó, amidőn a nagyközönséget a maga számára meghódítja, azt versenytársaitól *vonja el*. Az ország kereskedelmének megerősödése és külföldi hitele egyaránt szükségessé teszi annak a biztosítását, hogy a tisztességtelen eszközök használata a gazdasági élet porondján lezajló versenyből is ki legyen zárva. Mert a T. nemcsak közveszélyes (a tisztességes eszközökkel dolgozó versenytársak *egyetemét* megkárosító), hanem antiszociális kinövése is a szabad versenynek. Ha u. i. a törvényhozás nem ad kellő átalmat a T. ellen, ennek az lesz a kettős következménye, hogy a kereskedelmi pályán működő tisztességes elemek tönkre mennek, másrészről pedig minden tisztességes ember tartózkodni fog attól, hogy boldogulását a kereskedelmi pályán keresse. Kereskedelmünk egészen a legutóbbi időkig igen erősen érezte a T. elleni *törvényes* átalom hiányát. Ezen a hiányon segít az 1923. V. t.-c. (Tvt.). E törvény csupán az «üzleti verseny» terén felbukkanó déloyalitásokkal foglalkozik és ezek közül is csak azokkal, amelyeknek az a céljuk, hogy a versenytársat megrontsák, vevőközönségét elvonják vagy a tettes áruinak vagy szolgáltatásainak kelendőségét fokozzák; egyszóval amelyek mögött *versenyző célzat* áll. A nem gazdasági téren elharapódzott T. ellenében továbbra is az általános jogszabályok (amelyek a jóerkölcsbe ütköző és károsító cselekmények elkövetőjének is megállapítják vagyoni felelősségét) és a különböző szervezetek (ügyvédi, mérnöki kamara; katonai becsületügyi eljárás stb.) adnak átalmat.

T. a törvény szerint az üzleti verseny körében elkövetett minden olyan cselekmény vagy magatartás, *amely az üzleti tisztességbe v. általában*

a jóerkölcsbe ütközik. A tettestől ilyenkor a sértett követelheti a magatartás abbanhagyását és vétkesség esetében az okozott kár megtérítését. Ez a T. ellen adott *magánjogi oltalom.* A T. legsúlyosabb cselekvőségeit büntetéssel is sujtja a törvény. Így vétségnek minősíti a *szédelgő feldicsérést* (reklámszédelgést), a *bitorlást* és *utánzást* (amidőn valaki más cégét, védjegyét, üzletjelzőjét használja), az *üzleti vesztegetést* és az *üzleti* v. *üzemi titok* megsértését. Kihágásként büntetendők: a kitüntetések jogosulatlan használata, a hólabdaszerződés (l. *Hólabdarendszer)* és a szabálytalan végeladás v. árverés rendezése. Visszaesés esetében a vétségek *büntetté* minősülnek; másodszori visszaesés esetében pedig a tettest a kereskedéstől v. iparűzéstől el lehet tiltani.

A T. elleni küzdelemben a törvény fontos szerepet biztosít a *kereskedelmi és iparkamarának*; jogosított a tettes ellen az eljárást megindítani, megidézendő a törvény alapján megindított polgári vagy büntető per tárgyalásaira és végre saját kebelében választott bíróságot létesíthet, amely a T. enyhébb eseteiben az abbanhagyás kérdésében ítélkezhetik.

A T.-ről alapos magyarázatot írtak: *Meszlényi* Arthur dr., *Beck* Salamon dr. és *Vámbéry* Rusztem dr. (Budapest 1923); továbbá *Kuncz* Ödön dr. és *Balás* P. Elemér dr. (u. o. 1924); utóbbiak magának a törvénynek megalkotása körül is tevékenyen működtek közre.

Tiszthelyettes, l. *Hadapród.*

Tiszti *Lajos,* főlevéltárnok és hirlapíró, szül. Sátoraljaújhelyen 1835 jan. 6., megh. Aradon 1911 júl. 26. Jóformán mint gyermek küzdött a szabadságharcban s ott megsebesülvén, az aradi hadi irodához került, majd külföldre távozott, járt Angol- és Franciaországban s hosszabb ideig Berlinben. 1851-ben visszatért tanulmányait folytatni, de hivatalt nem vállalt, hanem előbb mint színész és rendező, majd 1863-tól mint hirlapíró működött Aradon, 1867—1883. az Alföldet, azután az Arad és Vidékét szerkesztve, közben állandóan írt esztetikai, társadalmi és politikai cikkeket, Tüske Tóni álnéven humoros tárcákat a fővárosi napilapokba. 1872-ben Arad városi főlevéltárnoka lett. Ő hívta föl 1867. a nemzetet, hogy az aradi vértanuknak emlékszobrot emeljen s megírta a tizenhárom vértanu utolsó óráinak s kivégzésének történetét *A tizenhármak kivégeztetése* c. alatt (1874, függelékül a vértanuk utolsó levelei).

Tiszti biztosíték, l. *Szolgálati óvadék.*

Tiszti címtár, l. *Címtár.*

Tiszti eskü, l. *Hivatalos eskü.*

Tiszti főorvos, l. *Orvos.*

Tiszti főügyész, *a)* a törvényhatóság jogtanácsosa, azért minden olyan ügyben, amelyben a jogi szempont a döntő, határozathozatal előtt véleményét meg kell hallgatni; *b)* a törvény őre s mint ilyen a törvényhatóság határozatai ellen a főispán útján fellebvitellel élhet; *c)* képviseli a törvényhatóságot magánügyeiben; *d)* megindítja a széksértési kereseteket; *e)* eljár fegyelmi ügyekben; *f)* adók s az adók módjára behajtandó tartozások biztosításánál és behajtásánál, jelesül ha a végrehajtás ingatlan-vagyonra vezetendő, a T. a kincstárnak képviselője. T.-nek csak ügyvéd választható. Magánügyvédi gyakorlatot csak a törvényhatóság előzetes beleegyezésével és csak annyiban folytathat, amennyiben hivatali munkájának pontos teljesítését nem akadályozza. Szükség esetében a T. mellett *alügyészek* és külön árvaszéki ügyészek is alkalmaztatnak.

Tiszti kezelés (mezőgazd.), l. *Házi kezelés.*

Tiszti öv, l. *Écharpe.*

Tisztítás *(dekapálás),* ama fémtárgyaknak, melyeket galvánikus fémbevonattal akarnak ellátni, izzás és szódaoldattal való kezelése, valamint higított savak és dörzsölő kefék által való T.-a.

Tisztító eskü *(juramentum purgatorium),* l. *Eskü.*

Tisztítóhely (lat. *purgatorium),* a kat. egyház tanítása szerint amaz igazak lelkeinek tartózkodási helye, akik bocsánatos bűnben haltak meg v. bűneikért életükben Isten igazságának eleget nem tettek s így tisztulásra szorulnak, hogy a mennyekbe juthassanak. A T. létezését tagadták a katarok, valdiak stb. és megigazulási tanuk alapján a reformátorok. A r. kat. egyház a szentírás több helyén alapuló s áthagyományozott tant a firenzei s trienti zsinatokon ünnepélyesen meghatározta. A T. lényegére nézve az egyház nem határozott, szintúgy arra nézve sem, vajjon a külső büntetési eszköz anyagi tűz-e vagy sem? Az egyházi tudomány az előbbire nézve kétféle büntetést különböztet meg; *poena damni,* vagyis a mennyei boldogságnak időleges hiánya és a *poena sensus,* vagyis belső és külső kínok, amelyek a kisebb bűnök és ideiglenes büntetések elégtételéül szolgálnak (l. *Pokol).* Az utóbbira nézve a görögök az anyagi tüzet nem fogadják el, a nyugati teológusok általában mellette vannak. L. még *Búcsú* és *Limbus.*

Tisztító vágás alatt a fiatal erdőkbe tolakodó kevésbbé értékes fák és cserjék (fűz, nyár, nyír stb.) eltávolítását célzó erdőápolási műveletet értjük.

Tisztítóvas vagy *horholó,* kádárszerszám.

Tiszti ügyész, a törvényhatóság központi tisztviselője, l. *Tiszti főügyész.*

Tiszttartó, nagyobb uradalmakban főbb rangú gazdatiszt, akinek igazgatása alá rendszerint több gazdaság tartozik, de aki maga is egy gazdasági kerületet, rendszerint a központot szokta kezelni s különösen ebben a tekintetben különbözik a jószágigazgatótól, aki kerületet nem kezel. Helyenkint egyes gazdaságok kezelői is T. címet viselnek.

Tisztújítás. Úgy a vármegyei, mint a városi törvényhatóságok és a rendezett tanácsú városok önkormányzati jogkörébe tartozik az is, hogy tisztviselőik túlnyomó részét és pedig épen a fontosabb állásokra, időről-időre saját maguk választják; épp így a nagy- és kisközségek is előljáróikat, kivéve a jegyzőt és orvost, akiknek választása élethossziglan történik. Az időnkénti választásnak alávetett vármegyei és városi tisztviselők megbizatása rendszerint 6 évre szól, a nagy- és kisközségi előljáróké pedig 3 évre. Midőn a 6, illetőleg 3 évi megbizatás vége felé közeledik, az összes ilyen állásokra új választás tartatik. A megbizatásnak ezt a megújítását, illetőleg

egyes állásokra új egyének megválasztását T.-nak, azt a működést pedig, mellyel az végbemegy, tisztújító széknek nevezik. A vármegyei és törvényhatósági városi tisztújító széknek elnöke a főispán, aki, ha általános a választás, erre az alkalomra jegyzőt és tiszti ügyészt helyettesít. Szavazattal bírnak vármegyékben azok a törvényhatósági bizottsági tagok, akik a következő évre, városi törvényhatóságokban pedig azok, akik a tisztújítás évére vétettek fel a legtöbb adót fizető és választott bizottsági tagok névjegyzékébe és ezenfelül a közgyűléseken egyébként is szavazattal bíró, tényleg működő tisztviselők. A rendezett tanácsú város tisztújító székének elnöke az alispán, a nagy- és kisközségekben a főszolgabíró. Tagjai a r. t. városban a képviselőtestületi tagok, nagy- és kisközségekben pedig a községi választók. Részleges T. tartatik az időközben megüresedett állások betöltésére. Az időközben megválasztott tisztviselők megbizatása is az általános T.-ig tart.

Tisztviselő, l. *Hivatalnok*.

Tit., helyesebben *Tit. deb.*, a *titulo debito* (lat.) a. m. «teljes című» rövidítése (megfelel a magyar *T. c.*-nek).

Titan, Heliosnak, mint Uranos és Gaia fiának melléknéve. L. *Titánok*.

Titan, a Saturnus bolygó hatodik holdja. Huyghens fedezte fel 1655-ben. L. *Bolygók*.

Titán *(titanium)*, ritka elem, jele: *Ti*, atomsúlya 48·1; sok analógiája van a Siliciummal. Ha $TiCl_4$-ra nátrium hat, tiszta T.-t nyerünk. *Titándioxid*, TiO_2, a természetben előforduló Rutil, Anatas, Brookit nevű ásványok anyaga. *T.-sav* $Ti(OH)_4$, melyet alkáliák oldanak s a *titanátok* keletkeznek. Kloridjai: $TiCl_4$, $TiCl_3$, $TiCl_2$.

Titánaugit (ásv.), a bazaltokban lényeges elegyrész; titántartalmú augit. L. *Piroxén*.

Titania, az Uranus bolygó harmadik holdja. W. Herschel fedezte fel 1787-ben. L. *Bolygók*.

Titania, 1. valamely titánnak leánya v. unokája, pl. Pyrrha vagy Artemis. — 2. *T.* tündérkirályné, Oberon neje.

Titanit (ásvány), kalciumacetotitanát-szilikát $CaTiSiO_5$, a kalciumot részben Fe helyettesíti; néha cérium-elemeket is tartalmaz. Változatos szép egyhajlású táblás-oszlopos kristályok és ikrek. Leginkább sárga, zöld és barna (vastartalmú), az ú. n. *greenovit* (St. Marcel, Piemont) mangánt tartalmaz és rózsaszínű. Üveges, gyémántos vagy zsíros fényű. Az átlátszó, fennőtt világos színű, ékalakú kristályokat *szfén*-nek, az át nem látszó, bennőtt, sötétszínűeket T.-nak hívják. Néha drágakőnek is megcsiszolják. A fennőtt szfénkristályok a gránit, gnájsz, csillámpala és kloritpala repedéseiben teremnek számos helyen az Alpokban, az Uralban; a bennőtt T. mint járulékos elegyrész a gránit, szienit (Drezda, ú. n. *Grothit*; Biella, Piemont), fonolit és más eruptiv kőzetekben és kristályos palákban található. A Laachi-tó szanidinbombáiban (ú. n. *semelin*); a szemcsés mészkőben nagy barna (Canadában 40 kg.-nyi) kristályok Észak-Amerika számos pontján. Szép mészsárga levélborítékalakú 2 cm.-nyi egyének a gyergyó-ditrói eleolitszienitben. Az ilmenit mállása révén keletkező szürkés-fehér szemcsés kéreg (ú. n. *leukoxén* v. *titanomorfit*) T.-ból áll.

Titanocarcinus *Milne-Edw.* Az iveltrákok (Cyclometapidae) családjába tartozó kövesült rövidfarkú tengeri ráknem. Magyarországból eddig csakis két faj ismeretes, a *T. Kochi* Lőrent. és a *T. Raulinianus* M. Edw. a budapesti Kis-Svábhegy felső-eocenkorú nummulitmeszéből. Az első faj eddig csakis Magyarországból ismeretes.

Titanosaurus, a Dinosaurusok rendjének Sauropoda alrendjébe sorozott kihalt hüllőnem, melynek olykor hatalmas termetű fajai többnyire Nyugat-Európa, India, Madagaszkár és Patagónia kréta-időszaki rétegeiből ismeretesek. A hunyadmegyei Szentpéterfalva és Valiora Felsőkréta (danien)-rétegeiben szintén előfordul egy T.-faj (*T. dacus Nopcsa*), amelynek kisebb-nagyobb példányoktól származó maradványai ott gyakoriak. Ezt a fajt a budapesti m. kir Földtani Intézet muzeumában igen becses csontmaradványok képviselik.

Titanotherium, a páratlanújjú patások alrendjébe s a *Titanotheriidae* családba tartozó kihalt állatnem, amelynek közel elefántnagyságú fajai főleg Észak-Amerika (Dakota, Nebraska, Colorado) oligocén-rétegeiből (White Riverbed) ismeretesek. Néhány maradványát Európában is találták. Legismertebb s legszebb csontvázakkal képviselt fajai a *T. robustum*, *T. dispar* és *T. prouthi*.

Titánok, Uranos és Gaia hat fia (Okeanos, Koios, Hyperion, Iapetos, Kreios, Kronos) és hat leánya (Theia, Rhea, Themis, Mnemosyne, Phoibe, Tethys), azután gyermekeik és unokáik (Helios, Selene, Eos, Leto, Atlas, Prometheus). Amazok Kronos javára megbuktatták Uranos (l. o.) uralmát. Mikor Zeus megdöntötte Kronos uralmát, a legtöbb titán az ő pártjára állott, de mások, kivált Iapetos és nemzetsége az Otrays hegyéről nagy harcot kezdenek az Olymposon lakozó Zeus ellen, amelyben Zeus csak 10 év multán győz, a kyklopsok és hekatoncheirek segítségével s a titánokat a Tartarosba taszítja. A titánok harcát (titanomachia) később gyakran összevétették a gigászok (l. o.) harcával. V. ö. *Mayer*, Die Giganten und Titanen in der antiken Sage und Kunst (Berlin 1887).

Titánolivin (ásv.), olyan olivin (l. o.), amelyben a sziliciumot részben titán pótolja. Pfunders, Tirol, vaskos vörösesbarna darabok; Findelengleccser, Zermatt, Chiesa, Val Malenco.

Titanomachia (gör.), a. m. titánok harca, l. *Titánok*.

Titanomorfit, l. *Ilmenit* és *Titanit*.

Titánsav, l. *Titán*.

Titánvas *(ferrotitán)*, közvetlenül titánvasérceknek elektromos kemencékben való redukciójával nyert ötvözetek. — *T.* (ásv.), l. *Ilmenit*.

Titánvegyületek, l. *Titán*.

Tit-Bits (ang.) a. m. csemege, nyalánkság.

Titel *(Titelj)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. T.-i j.-ban, a Tiszának a Dunába való torkollása fölött, a Béga torkolatával szemben, (1910) 5792 szerb, magyar és német lak.; itt székelt a tiszai és dunai töltésfenntartó társulat. T. régebben a csajkások kerületének (l. o.) székhelye; igen régi

hely, már a rómaiak lakták, az Árpádok korában is szerepelt. Volt híres prépostsága, amelyet a Hunyadiak idejében megerősítettek, romjai ma is láthatók a T.-i fensíkon, a kálvária mellett. T. 1701. katonai sánc lett, 1745. a tiszai határőrvidékhez csatolták s 1763. a csajkások kerületének székhelye lett. 1873-ban bekebelezték a vármegyébe. V. ö. *Iványi* Ede, T. mint prépostság, káptalan, hiteles hely és vár (Temesvár 1895); *Thim* J., T. történetéről (Bácska 1892. évf.); *Érdujhelyi* M., A titeli prépostságról (Bács-Bodrogmegyei Tört. Társ. Évkönyve 1896). (Tr. SzHSz.)

Titeli fensík, a Duna és Tisza összefolyásának szögletében elterülő lapos fensík. A környező 77 m. magasságú lapályból meredek párkánnyal 120—129 m.-re emelkedik fel. Teteje egészen sík, kisebb dombok és löszdolinák vannak rajta, északi részén Thim egy földvárat fedezett föl. A 10 km. hosszú és 4—6 km. széles fensík az Alföld eredeti ópleisztocénkori felszínének folytatása, de a Duna és Tisza folyása körös-körül elvágta és alacsonyabb, letarolt térszinnel vette körül s így elég meredek falakkal emelkedik ki az ártérből, amelyen Titel, Lok, Tündéres és Mozsor községek feküsznek. (Tr. SzHSz.)

Titeli prépostság és káptalan. Alapítási éve ismeretlen; X. Leo pápa szerint Sz. László alapította. Első ismert prépostja Péter 1156-ban. Mint hiteles helyet 1237. említik először. Várépítése 1247 körül történhetett. Titelben ekkor bánok is voltak. 1513-ban a város lakosságának egy része már szerb. A templomot és várat 1526 okt. 2. a törökök pusztították el. A karlóczai békekötés után a vár anyagából Belgrádot építették és később Titelen a kincstári épületeket. A titeli vár anyagában sok római régiséget és feliratos követ találtak. V. ö. *Thim*, Titel történetéről (Bácska 1892); *Érdujhelyi* M., A titeli káptalan története (Zombor 1895).

Titeli zászlóalj, l. *Csajkások kerülete* és *Határőrvidék*.

Tithonos, Laomedon trójai király fia, Priamos testvére. Szépségéért Eos, a hajnal istennője, beleszeretett s Etiopiába ragadván, férjévé tette s tőle szülte a szép Memnont (l. o.). Zeustól halhatatlanságot eszközölt ki számára, de elfeledett örök ifjúságot is kérni. Ezért T. annyira megvénült, hogy teljesen összeaszott, míg végre neje kérésére az istenek tücsökké változtatták.

Tithon-rétegek (geol.), a felső jura vöröses v. fehéres mészkőfáciese, amely ammonitos, nerineás vagy brachiopodás faunákat tartalmazhat. Az alsóbb részét az ú. n. *diphiás* (Terebratula diphya-val), a felsőt pedig a *Strambergi rétegek* (Perisphinctes transitorius és Terebratula janitorral) képezik. Az Alpok É.-i és D.-i vonulataiban, valamint a Kárpátokban jellemzően ki vannak fejlődve.

Titia, Magyarország régi földrajzában a *Temes* folyó neve.

Tities (lat.), a régi Róma három tribusza (l. o.) egyikének a neve. *Titus Tatius* szabin király alapította, mikor uralmát a rómaiakéval egyesítette.

Titikaka-tó *(Lago de Titicaca, Laguna de Chucuyto, Collao)*, a föld legmagasabban fekvő és legnagyobb tavainak egyike Peru és Bolivia dél-amerikai államok határán, 189 km. hosszú, átlag 50 km. széles, területe 8355 km², 272 m. mély, 3812 m. magasságban fekszik. D.-i részén Laguna de Unimarca nevű öblét két félsziget különíti el. Számos hegyes sziget van benne, legnagyobb a Titikaka és a Coati. Számos hegyi patak táplálja, egyetlen lefolyása a Desaguadero folyó a Poopó tóba, vize kissé sós. Partjai a magas fekvés ellenére is művelteknek s tele vannak az inkák csodás építményeinek romjaival. A tavon gőzhajók járnak, vizében 7—8 különleges halfajta él. V. ö. *La Puerte*, Estudio monografico del lago Titicaca (a limai földr. társ. közl. 1892, I. 363—91. old., térképpel).

Titillatio, köhögésre ingerlő csiklandókaparó érzés.

Titin, Trencsén (l. o.) neve az Árpád-kori oklevelekben.

Titi-tó, 2 km. hosszú, 1 km. széles tó Németországban a Schwarzwaldban (850 m.).

Titius, folyó, l. *Kerka*.

Titius-féle-sor, l. *Bode-féle törvény*.

Titkár, általában bizalmi állás, amelynek munkaköre a megbízó megbízásához igazodik. Rendszerint a magánlevelezés ellátása, nyilvántartása és egyes pénzek kezelése van vele egybekötve. Állami hivatalokban a T.-i állás a VII. fizetési osztályba van sorozva. L. *Miniszteri titkár*.

Titkos alap a. m. *rendelkezési alap* (l. o.).

Titkos egyesületek azok a többnyire kormányhatóságtól jóváhagyott alapszabály nélkül működő egyesületek, amelyek a tagoknak az egyesületi cél elérésére irányuló tevékenységét azzal is igyekeznek előmozdítani, hogy az egyesület tagjainak nevét, gyakran az egyesület létezését is titokban tartják. A titoktartás oka rendszerint az, hogy vagy az egyesületi cél, vagy az egyesülettől megjelölt eszközök olyanok, hogy nyilvánosság esetében hatósági beavatkozás hiúsítaná meg az egyesület működését. Az 1922. XI. t.-c. 7. §-a a kormányhatóságilag jóváhagyott alapszabályok nélkül működő egyesület alakulását tilalmazza és tilalmazza azt is, hogy az egyesület tagjait a jóváhagyott alapszabályokon felül bármily más szabály kötelezze. Aki láttamozott alapszabályok nélkül működő egyesület tagja, kihágás miatt (két hónapi elzárás és pénzbüntetés), aki pedig ily egyesületben tisztséget visel, vétség miatt (hat hótól egy évi államfogház és pénzbüntetés) büntetendő. (L. *Szabadkőművesség*). T.-ben részvétel köztisztviselőknek is külön meg van tiltva. L. még *Titkos szövetségek*.

Titkos gyógyszerek, l. *Titkos szerek*.

Titkos írás, titkos jelentésű betükből, számokból v. jelekből (ú. n. chiffre-ekből), szótagokból, szavakból álló írás; csupán azok értik, akik a megállapított jelentés, ú. n. *kulcs* birtokában vannak. Különös fontossága van a diplomáciai közlések terén, nemkülönben a kereskedelmi életben, midőn megállapított jeleket használnak mások v. a közönség előtt titokban tartandó közlésekre. Van olyan T. is, amelynek jegyeit voltaképen csak rövidítés okából használják s ennek kulcsa közismeretes.

Titkos jelenések, l. *Jelenések könyve.*

Titkos könyv *(titkos számla)*, a vállalat könyvvezetésének szerves része (többnyire a tőkeszámla, eredményszámla és mérlegszámla), amelyet a főnök személyesen vezet és személyzete előtt is zár alatt tart, hogy a vállalat tulajdonképeni helyzetébe ne nyerjenek bepillantást. Ma már nem igen használják.

Titkos nyelvek olyan mesterséges, megállapodás által elfogadott jelek gyüjteményei, amelyeket csak a beavatottak érthetnek meg. Lényegükben azonosak a mesterséges *világnyelvekkel* (l. o.), amilyen pl. az *eszperanto*, csakhogy a T. használati köre igen szűk, egyes kisebb csoportokra vonatkozik.

Titkos rendőr, l. *Detektiv.*

Titkos számla, l. *Titkos könyv.*

Titkos szavazás az, amelyben a szavazatot (legtöbbnyire borítékba zárt szavazólappal) akként adják be, hogy az, hogy az egyes szavazó kire v. mire szavazott, titokban marad. L. *Választójog.*

Titkos szerek, azok a gyógy-, ill. szépítőszerek, amelyeknek összetételét a készítő titokban tartja. A T. készítői kihasználják az emberek, különösen a beteg emberek hajlamát a titokzatosságra; vannak, akik röstelnek az orvoshoz menni, avagy saját teóriájukba jobban illeszthetők be a T.-et kisérő hangzatos reklámok zagyvaságai s a T.-től várnak gyógyulást. A T. alkatrészei részben hatástalan anyagok keverékei, részben a mindennapos használatban lévő gyógyszerekből állanak; vannak olyan T. is, amelyek ártalmasak, mérgesek v. helytelenül használva mérgesek. Mivel a T.-et csak laikusok használják, rendkívül sok baleset történt már velük; áruk a tényleges értéküket 10—100-szorosan felülmúlják s így nemcsak az orvosi kezeléstől vonják el a beteget s a kuruzslást mozditják elő, hanem a betegeknek nagy anyagi kárt is okoznak. Az államok védekeznek is ellenük; nálunk a T. behozatalát és árusítását (még gyógyszerészeknek is, kiket ettől esküjük is tilt) 1885. évi belügyminiszteri rendelet tiltja; más államokban is nagyon meg van szorítva v. mint pl. Angliában, igen magas adókkal sujtják. Tekintve, hogy a T. száma napról-napra szaporodik, új és új név alatt jelennek meg, nem lehet célunk valamennyit felsorolni, csak néhányat említünk meg példaképen: Acetidux (Dr. Oelfers) tyúkszem, szemölcs kiirtására, krómsav vizes oldata. Revalenta, más néven revalenta arabicum, amerikai csodatáp- és gyógyszer, mely finoman őrölt bab- v. bükköny- és kukoricalisztből v. lencse- és borsólisztből áll, amelyhez kevés zablisztet tesznek. Eau de Lys de Lohse, a bőr tisztátlanságai ellen, 1 r. cinkoxidból, 1 r. velencei talkumból, 2 r. glicerinből és 100 r. rózsavízből áll. Eau de Lys de Paris, bizmut-vegyületből, narancsvirágvízből és rózsaolajból áll. Eau de Capille (Uffhausen), megőszült hajszálaknak eredeti szinét visszaadja, áll kénvirágból, ólomacetátból, desztillált vízből. Kothe-féle fogvíz szalicilsavból, 0·3 gr. karbolsavból, 100 gr. alkoholból áll, néhány csepp menthololajjal szagosítva stb.

A T.-kel nem szabad összetévesztenünk az ú. n. *gyógyszerkülönlegességeket* v. *specialitásokat.* Ezek nagyobbrészt szabadalmazott módszerrel előállított, egyébként (legalább is illetékes helyen) ismertetett összetételű gyógyszerek, köztük sok van, amely közönséges gyógyszereinknél egyáltalán nem hatásosabb, de viszont sok valóban értékes kincse a gyógyászatnak.

Titkos szövetségek, *titkos társaságok*, rendszerint vallási vagy politikai célokból alakultak bizonyos eszmék fentartására vagy újak megvalósítására. Mivel többnyire a fennálló rend ellen irányultak, törekvéseiket, szabályaikat és tagjaik nevét titokban tartották. Tagjaik felett szigorú fegyelmet gyakoroltak, titokzatos szertartásokat tartottak, hogy tekintélyüket ezzel is emeljék. Az *ókori* T. inkább vallási és bölcseleti jellegűek voltak a régi Egyiptomban, Indiában és a görög államokban *(Mysteriumok)*. A rómaiak az első kereszténveket is T. tagjainak s így államfelforgatóknak tekintették. A *középkorban* az egyes eretnek felekezetek (albigenses, valdenses, bogumilok) képviselték a T.-et, amelyeket az egyház üldözött. A *Fehm-bíróságok* (l. o.) intézménye is a T.-hez állott közel. A keleti mohammedán világban az *asszaszinok* (l. o.) felekezete számítható a T.-hoz. Az *újkorban* a XVIII. sz. volt gazdag T.-ben. Ekkor terjedt el Európaszerte a középkori eredetü *szabadkömívesség* (l. o.), a *rózsalovagok* és az *illuminátusok* rendje. A Napoleon bukását követő abszolut korszakban a T. egész sora keletkezett az elnyomott népek közt. Itáliában a *karbonári*-szövetség (l. o.) *(Carbonari)* az olasz nemzeti egység megvalósítását tűzte ki céljául. A *sanfedisták* az egyház szolgálatában állottak a karbonárik ellen, míg a *Camorra* (l. o.) és a *Mafia* (l. o.) Sziciliában inkább szervezett rablóbanda volt. Németországban a *Tugendbundok* tartották fenn a német nemzeti érzést, az új görög *hetairiák* pedig a görög szabadságharcot (1821—29) készítették elő. Spanyolországban és Portugáliában a hatalomról leszorult pártok alkottak T.-et. Angliában az alkotmányos élet miatt nem fejlődhettek T., de már az elnyomott *Irországban* egymásután léptek fel *(White-Boys, Hearts of Steel, Oak Boys, United Irishmen)* és több véres lázadást idéztek elő. A *féniek* (l. o.) rettegett társulata később Észak-Amerikába tette át székhelyét. Az utóbbi években pedig Irország önállóságának kiküzdéséig a *sinn-feineknek* (l. o.) volt jelentős szerepük. Oroszországban a *nihilisták* (l. o.) tartoztak a T.-hez, de újabb időben a reakciósok is alkottak ilyeneket *(Okrana, Igaz hazafiak)*. Szerbiában a katonapárti *Feketekéz*, majd a *Narodna Odbrana* (l. o.) merült fel legújabb időben. Észak-Amerikában a négerellenes *Kukluxklan*-szövetség és a newyorki *Tammany Hall* (l. o.) sorozhatók a T.-hez. Kínában a Mandzsu-dinasztia trónralépése után (1644) a T. egész sora keletkezett részint a dinasztia, részint az európai befolyás ellen. Ezek idézték fel a *taiping* (1850—64) és a *boxer* (1900—1901) lázadásokat. T. el vannak terjedve a természetes népek közt is. Így Új-Guineában a felnőtt férfiak *Asa* szövetsége, a titokzatos *Duk-duk*, amelynek tagjai kazuárálarcot viselnek gyülekezeteikben, a Salamon-szigeten a *Ruk-ruk*, amely főleg az asszonyok megriasztását és fékentartását célozza; hasonló

célja van Floridán a *matambalának;* de a legfontosabb szövetség a csöndes-tengeri szigeteken a *Tamate*-szövetség. Észak-Amerikában még ismertebbek: a *Nane* (szürke medvék), a *Nulmal-szövetség* és a *Nontsistalal.* Az algonkinoknál nevezetes a *Midevivin-társaság* (mide-varázslók), amelynek főcélja betegek gyógyítása, esővarázslás stb. Ártatlan a délamerikai T. működése, amelyek inkább vallási vagy mulatozási célokra gyüjtik össze tagjaikat.

Titkos tanácsos. Régente a német államokban a titkos tanácsnak, titkos államtanácsnak, titkos kabinetnek nevezett tanács tagjai, amely tanács közvetlenül a fejedelem elnöklete alatt a legfontosabb országos ügyekben határozott. Az alkotmányosság és a népképviselet elterjedésével jelentőségét elvesztette, mint címezés vagy kitüntetés azonban megmaradt (Geheimrat). Nálunk a *nagyméltóságú* v. *kegyelmes* címmel járó *valóságos belső titkos tanácsos (v. b. t. t.),* vagy csak *belső titkos tanácsos (b. t. t.)* címet főleg a miniszteretnek és hosszabb ideig szolgáló államtitkároknak kitüntetésként adták.

Titkos társaság, az olyan társas viszony, amely külsőleg nem jelentkezik kereskedelmi társaságként, a társ az egyéni cégben nem szerepel, hanem csak befelé van társas viszonyban. L. még *Titkos egyesületek* és *Titkos szövetségek.*

Titkos tartalék. T. vagy latens tartalék a tartalékolásnak az a módja (l. *Tartalékalap),* amely a társaság mérlegéből nem tünik ki. T. szervezése úgy történik, hogy az aktivákat a valóságosnál kisebb vagy pedig a passzivákat a valóságosnál magasabb értékben veszik fel a mérlegbe. Főcélja esetleges későbbi veszteségek fedezése és az osztalék (l. o.) kontinuitásának a biztositása kedvezőtlen eredményü üzletévek esetére is, anélkül, hogy erről a konkurrencia tudomást vehetne. Ebből a szempontból a T. képzése bizonyos határon belül csak kívánatos, de az is igaz, hogy sok visszaélésre adhat alkalmat. Ezért sokan ellenzik is képzésüket, de a gyakorlat teljesen mellettük foglalt állást. Fontos azonban, hogy ne csak egyesek tudjanak róla, hanem az egész vezetőség és felügyelő-bizottság.

A T.-ok hazánkban adómentesek voltak egészen felhasználásuk, illetve feloldásuk időpontjáig. Csak bejelentési kötelezettség állott fenn. A társulati adótörvény azonban már a T.-okat is adó alá vonja.

Titkos tudományok. A régiek azokat a tudományokat nevezték titkosaknak, amelyek módját titokban tartották és amelyeket bizonyos titokzatosság, ismeretlenség, rejtettség vett körül. Ilyenek voltak pl. az alkémia, asztrológia, oneirokritika, nekromantia, kiromantia, ördögűzés vagy idézés, orakulum, stb. A babonás szokások és eljárások ismeretét, valamint a bűvészetet (l. o.) szintén a T. közé számították. Bizonyos értelemben a modern okkultizmust (okkult = titkos, rejtett, l. *Okkultizmus)* is titkos tudománynak nevezik, amennyiben oly jelenségekkel és eszmékkel foglalkozik, amelyek lényege még titok (rejtve van) az emberi ész előtt. Az okkultizmus szónak a T. fogalmával való visszaadása azonban helytelen, mert félreértésekre ad alkalmat.

Titlis, a Berni-Alpok Damma-csoportjának mészkőből álló 3239 m. magas csúcsa Bern és Unterwalden svájci kantonok határán. Örök hóval fedett hátát *Nollen*-nek hívják, Engelberg felől 1739. mászták meg legelőször.

Titok mindaz a valóság, amely az emberek ismeretkörén kívül esik s amelynek ismeretéhez az ember értelmének gyengesége s érzékszerveinek tökéletlensége miatt hozzá nem férhet. A tágabb értelemben vett T. (res arcana) jogi védelmet nem igényel, mert nincs szabály, amely a fátyol fellebbentését tiltaná s nincs aki a T. körén belül volna s az abba való behatolás ellen állást foglalna. A szorosabb értelemben vett T. (secretum) már jogilag is relevans; ez alatt a bárki által megismerhető, de valóságban csak egy vagy korlátolt számú egyén tudatkörében létező és harmadik személyek elől elzárt oly valóság értendő, amelyre vonatkozólag bizonyos méltányolandó érdek azt kívánja, hogy mások ismeretkörébe ne jusson. L. még *Titok megsértése.* — *T. a vallásban* minden rejtett, felfoghatatlan dolog. Így T. *(hit-T.)* a Szentháromságról, Krisztus kettős természetéről stb. szóló dogma.

Titok megsértése a titokbanmaradáshoz fűződő alanyi érdekkel ellenkező mindaz a magatartás, amelyet az uralkodó társadalmi felfogás szerint a tudomásszerzés vagy közlés érdekeinek szempontjából kerülni kell. A T.-nek nemei egyfelől az idegen titokkörbe való illetéktelen benyomulás, illetve a titokról való illetéktelen tudomásszerzés, másfelől a titok illetéktelen közlése. Közelebbről a btk. a T.-nek következő nemeit különbözteti meg: az államtitoksértés, a levél- és távirattitok megsértése magánszemélyek által, postai és távirdai titok megsértése, hivatali titok közzététele, hivatási titok megsértése, gazdasági titok megsértése, tárgyalási titok megsértése (l. részletesen *Angyal,* A titok védelme c. Fayer-díjjal koszorúzott pályamunkáját). Külön kiemelt vétség a titok tiltott felfedezése, amely alatt a btk. a közhivatalnokot, ügyvédet, orvost, sebészt, gyógyszerészt, szülésznőt bünteti, aki valamely család vagy személy jó hírnevét veszélyeztető és hivatalánál, állásánál vagy foglalkozásánál fogva megtudott vagy reábízott titkot alapos ok nélkül másnak felfedez. A cselekmény mint vétség 3 hónapig terjedő fogházzal és pénzbüntetéssel büntetendő; de csak a sértett fél indítványára üldözhető. A tilalom kiterjed a fenn megjelölt személyek segédeire is. Nem esik a tilalom alá az az eset, ha a megjelölt személyek a titokról a hatóságot kötelességükhöz képest értesítik, v. a hatóság által megkérdeztetvén, v. mint tanu kihallgattatván, azt a hatóság előtt felfedezik.

Titoktartás fegyelme (lat. *disciplina arcani),* a régi keresztény egyháznak az a gyakorlata, miszerint tanaiból és szertartásaiból a hitújoncok előtt többet titokban tartott és fokozatosan csak annyival ismertette meg őket, amennyi tehetségüknek megfelelt és szükséges volt addig, míg a hitigazságok és üdveszközök teljes birtokába juthattak a keresztség által. Ez okból a hitújoncok a szt. beszéd után eltávoztak, minek folytán a *missa catechumenorum* és *missa fidelium* keletkezett, amely a T.-t eléggé bizonyítja. A T.-nek

tárgyai különösen a szentségek voltak. A T. az üldözések korán túl tartott és csak midőn a pogányság eltünt, a VI. sz.-ban szünt meg.

Titrálás, l. *Kémiai analizis.*

Titre (franc., ejtsd: titr) a. m. titulus, cím; okirat; a pénzérem finomsága, a selyem finomsági foka.

Titrimetria, l. *Kémiai analizis.*

Tittoni, *Tommaso*, olasz államférfiú, szül. Rómában 1854. Atyjának 1859. el kellett hagynia Rómát és csak 1870. térhetett vissza. T. Oxfordban és Berlinben végezte tanulmányait. 1886-tól 1897-ig a képviselőházban foglalt helyet, 1897—1900. perugiai, 1900—92. nápolyi prefektus volt. 1902-ben a szenátusba nevezte ki a király, 1903 nov. pedig külügyminiszter lett *Giolitti* 2. kormányában s e tárcáját a *Fortis*-kormányban is megtartotta 1906 febr.-ig. Ezután Londonba ment nagykövetnek, de már 1906 máj. újból elvállalta a külügyi tárcát *Giolitti* 3. kormányában s azzal együtt lépett vissza 1909 dec. Mint külügyminiszter színleg a hármasszövetség hívének vallotta magát, de valóban francia- és angolbarát politikát követett. 1910 ápr. Párisba nevezték ki nagykövetnek s a világháború kitörése után ő is elömozdította Olaszország politikai fordulását. 1916 okt.-ben lemondott a nagykövetségről. Ezután Nitti kormányában ismét külügyminiszter lett, de rövid idő mulva lemondott. Olaszország képviselőjévé tette a Népszövetségben, de 1920. erről a megbízatásról is lemondott, azután a szenátus elnöke lett. Műve: Sei anni di politica estera 1903—9. (1912).

Titularis (lat.) a. m. címzetes, valamely hivatal címével bíró, de funkciót nem végző egyén.

Titulo lucrativo (lat.) a. m. ellenszolgáltatás terhe nélküli ingyenes, nyerészkedő jogszerzés; ellentéte a *titulo oneroso*, melynek esetében a jogszerző ellenszolgáltatást ad v. ígér, visszterhes jogszerzés.

Titulus (lat.) a. m. cím; a jogban a. m. jogcím. *T. justus* érvényes jogcím, *T. verus* ugyanaz; ezzel szemben *T. putativus* vélt jogcím, amely t. i. valójában hiányzik s csak menthető tévedésből tekintették érvényesnek; *T. acquirendi* a tulajdonjog megszerzésének vm. törvényesen elismert jogcíme; *T. coloratus* (egyházjogban) látszólagos jogcím; *T. sine vitulo* cím fizetés nélkül, t. i. ami a konyhára semmit sem (tehát borjut sem) hoz.

Titulus bibendi (lat.), az ivásra alkalmat szolgáltató ok.

Titulus mensae (lat.) l. *Asztalcím.*

Titulus ordinationis, felszentelési cím. Régen a klérusba való felvétel, illetve a felszentelés csak akkor történhetett meg, ha a jelölt igazolta, hogy ellátását biztosító javadalma van. Ezért a felszentelés (ordinatio) mindig csak valamely egyházi javadalomra történhetett *(javadalomróli cím, titulus beneficii)*. Később azonban javadalommal nem bíró egyének is felszentelhetők voltak s a mai egyházjog értelmében is felszentelhetők a következő címek valamelyikének igazolása esetében: 1. *saját vagyon* v. biztos és elegendő évi *jövedelem címe (Titulus patrimonii seu pensionis)*; 2. *szerzetesi fogadalom* v. *szegénység címe (Titulus professionis seu paupertatis)*; 3. *asztal címe (Titulus mensae)*, ha valamely harmadik személy vagy testület, különösen az állam v. az uralkodó (fejedelmi asztal címe) a felszentelendőnek ellátását biztosítja; 4. *hittérítés címe (Titulus missionis)*, amelyre a magukat hittérítésre kötelező jelöltek szenteltettek fel, kik aztán a római misszió-intézetektől nyernek ellátást. Magyarországon világi papjelöltek a *püspökmegye címére (ad Titulus dioecesis)*, a szerzetesek pedig a *szerzetesi fogadalom* v. *szegénység* címére szenteltetnek fel.

Titulus sine vitulo (lat.), l. *Titulus.*

Titurel, a Grál-monda hőse (l. *Grál)*, a szent Grál első királya, ő építette annak templomát. A német irodalomban két költemény viseli nevét: a *régibb T.*, Eschenbachi Wolfram époszának remek töredékei és az *ifjabb T.*, az előbbinek folytatása és hosszadalmas kidolgozása, amelyet egy ismeretlen Albrecht írt. A nehézkes műnek legjobb része a Grál-templom fényes leírása.

Titus *Flavius Vespasianus*, római császár, Vespasianus császár idősebb fia, szül. Kr. u. 41., ifjúságát Claudius császár udvarában töltötte, ahol Neróval és Britannicusszal együtt nevelkedett. A zsidó háborúban 67. atyját Palesztinába kísérte s ennek trónralépte után 70. ő hódította meg és pusztította el Jeruzsálemet. Mint atyjának uralkodótársa, sokszor volt kicsapongó és kegyetlen, de midőn 79. atyja halála után a császári trónra lépett, teljesen szakított multjával. Felségsértési pöröket nem tűrt, halálos ítéletet nem írt alá. Az uralma alatt történt nagy csapásokban (a Vezuv kitörése 79 aug. 24., mely Pompeiit, Herculaneumot és Stabiaet elpusztította, Róma tűzvésze, egy pestis) a nép nyomorát lehetőleg enyhíteni igyekezett és Rómában gyönyörű gőzfürdőt építtetett, ennek maradványai ma is láthatók. Finom modoráért, jó szívéért és nagy műveltségéért a néptől «az emberiség szeretete és gyönyöre» (amor et deliciae generis humani) nevet kapta. Meghalt 81 szept. 13. V. ö. *Beulé*, T. et sa famille (Paris 1870).

Titus, Szt. Pál apostol tanítványa és segítőtársa. Pogányból valószinűleg Pál térítette meg, akit Jeruzsálembe kisért az apostoli zsinatra és Efezusba. Pál reá bízta Kréta szigetének egyházi vezetését. Dalmáciában is járt, miért ez ország védőszentjéül tiszteli. A régi hagyományok egyhangúlag őt emlegetik Kréta első püspöke gyanánt. Emléknapja a lat. jan. 4., a gör. aug. 25.

Titus-fej, fej rövid fürtös hajékkel.

Titus-ív, Rómában, a Palatinus ÉK.-i lejtője mellett ma is fennálló egynyílású diadalív (l. o.), melyet Titusnak a zsidókon aratott győzelme emlékére emeltek (Kr. u. 81.); erre vonatkoznak az átjáró két oldalát díszítő reliefek.

Tityos, mesés óriás Eubea szigetén, Gaia fia, Leto ellen elkövetett vakmerőségéért annak gyermekei, Apollon és Artemis lenyilazták. Az alvilágban pedig úgy bűnhődött, hogy 9 holdra elterült testének folyvást újra kinövő máját két keselyű tépdeste.

Titz *Antal*, kegyesrendi teológus és főgimnáziumi hittanár, egyházi író, szül. Szabadkán 1867 ápr. 29. Pappá szentelték 1890 jún. 21. Tanár

volt Budapesten, Selmeczbányán és Léván. 1894—1895. a kegyesrendiek kolozsvári hittudományi és tanárképző intézetében teológiai tanár és tanulmányi felügyelő, 1895 óta a rend budapesti hittudományi és tanárképző intézetében teológiai tanár és főgimnáziumi hittanár. Önálló művei: De divina traditione (Léva 1894; spanyol fordítását a Madridban megjelenő Revista Calasancia c. folyóirat 1895. egész terjedelmében közölte); *Kat. vallástan* (a középiskolák felső osztályai számára, 3 részben).

Tivadar *(Theodorus)*, két pápának neve. I. T. 642—649. erélyesen küzdött a monotheletizmus (l. o.) ellen. II. T. csak húsz napig uralkodott, 897 dec. Valószínűleg meggyilkolták.

Tivadar *(Tódor)*, 1. *Abesszinia királya* (1855—68), szül. 1820 kör., megh. 1868 ápr. 14. Miután *Gondár* és *Tigré* királyait (rasz) legyőzte, 1855 febr. 11., mint Etiópia királya, felvette a *negusz-negeszti* (királyok királya) címet. 1886-ban összeütközésbe jutott az angolokkal *Rossam* követ elfogatása miatt, miért is 1867. egy angol sereg ment ellene Wellesley lord vezetése alatt. T. Magdala sziklavárába vonult, de miután ez is az angolok kezébe került, főbelőtte magát. V. ö. *Littmann:* The chronicle of King Theodore of Abyssinia (London 1902, I. köt.).

2. *T., Korzika királya*, l. *Neuhof* Theodor.

Tivadar, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1920) 286 magyar lak.

Tivadarfalva, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 423 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tiverton (ejtsd: tivvertn), város Devonshire angol countyban, (1910) 10,205 lak., csipkekészítéssel, csinos épületekkel.

Tivisco, l. *Tibiscum*.

Tivoli, város és püspöki székhely Róma olasz tartományban, az Aniene balpartján, a Sabini hegyek lejtőjén, (1911) 14,871 lak., gyapjúfonás és szövés, papirosgyártás, sodronykészítés; az Aniene vizének erejével villamos telepén Róma világítására szükséges villamos erőt fejlesztik. Rómával a fővasúton kívül villamos vasút köti össze. Fekvésének szépsége és ókori épületmaradványai miatt látogatott hely. Középkori épületei közül legkiválóbb az 1549. Estei Hippolit által alapított Este-villa. Ókori épületeire nézve l. *Tibur*.

Tivornya vagy *dőzsölés*, társas összejövetel, a célja szeszes italok élvezése. A *görögöknél* a T. (symposion) evés után történt és a T. vezetésére főnököt (simposiarch) választottak. A *rómaiak* a görögök mintájára rendezték a T.-kat. Különösen a halotti torok olyan kicsapongásokra vezettek, hogy ezt a régi szokást később külön törvényekkel betiltották. A *törököknél* a T.-t vacsora előtt rendezik, pálinkát eleinte hígított, később kevésbbé hígított állapotban szolgálnak fel. A siita *perzsák* bort isznak vacsora után, a T.-kat nyilvános kertekben, sőt temetőkben is rendezik. A régi *németek* vallási alapon rendezték a T.-kat. A középkorban törvények rendezték a T. rendjét; a XV. és XVI. sz.-ban érte el az iszákosság legmagasabb fokát. *Magyarország* történelmi multjában megemlítendők az Anjouk és Mátyás király fényes udvaraiban tartott lakomák. A XVII. sz.-ból még ma is fennmaradt magyar bordalok mutatják, hogy akkor is virágoztak a T.-k.

Tíz, a tizedes számrendszer alapszáma. E számrendszerünkben minden *N* egész számot ilyen alakban állítunk elő: $N = a\,10^k + b\,10^{k-1} + \ldots + l$, ahol $a, b, \ldots l$ a 0, 1, ... 9-értékekkel birhattak. Így pl.: $3206 = 3.10^3 + 2.10^2 + 0.10^1 + 6$. A pythagorasi iskola tudta, hogy a 10 a 4 első szám összege; amiért is tíz pontot úgy lehet háromszögalakban elhelyezni, hogy az első sorba 1-et, a másodikba 2-t, a harmadikba 3-at és a negyedikbe 4-et teszünk, mindig egyenlő távolságra helyezve a szomszéd pontokat; azért nevezték háromszögszámnak és mint ilyennek, nagy jelentőséget tulajdonítottak.

Tiza (ásv.), a. m. *Hayesin* (l. o.)

Tíz bűnbánati nap, l. *Engesztelő nap*.

Tized (lat. *decimae)*, az úrbéri birtok terményeiből (nálunk csak a gabonaneműekből és a borból) az egyháznak járó szolgáltatás. Rendszerint a megyés püspököt illette, más egyházi személyek a T.-jogot csak királyi adománnyal v. elbirtoklással szerezhették meg. Az idők folyamán számos T.-jog a kincstár tulajdona lett (királyi T.). Ezeket a földesúr vehette haszonbérbe. Örök időkre is lehetett haszonbérleti szerződést kötni. Az 1848. XIII. t.-c. a papi T.-t, amelyről az egyházi rend minden kárpótlás nélkül: «a haza oltárára letett áldozat» gyanánt lemondott, megszüntette. Kárpótlást a törvény csupán a kisebb papságnak és magáncsaládoknak ígért. A kárpótlás módját az 1853-iki nyilt parancs állapitotta meg.

Tizedelés *(decimálás)*, katonai büntetési mód, különösen egy csapatosztály gyávasága esetén, amikor büntetésből minden tizedik embert kivégeznek. Átvitt értelemben: nagy veszteségeket okozni az ellenséges csapatnak.

Tizedes v. *káplár* (caporal), a katonaságnál a második altiszti fokozat, aki eredetileg 10 ember fölött állt, ma rendszerint egy szakasz negyedrészének, egy rajnak parancsnoka.

Tizedes mérleg, l. *Mérleg*.

Tizedes mértékrendszer, l. *Mértékrendszer*.

Tizedes számrendszer, az a számrendszer, amelynek alapszáma tíz (l. o.).

Tizedes tört, olyan törtszám, amelynek nevezője 10, 100, 1000 s í. t., szóval 10 valamely hatványa. A számolásban lényeges a T.-eknek a helyértéken alapuló felírási módja, ez abban áll, hogy az egyesektől jobbra az első helyre a tizedrészeket, a másodikra a századrészeket stb. írjuk. A helyérték elvének eme kitágítása folytán a T.-ekkel éppen úgy számolhatnuk, mint az egész számokkal. A T.-eket *Stevin* Simon alkalmazta először a számításban. 1585-ben flamand nyelven, később pedig franciául is megjelent La disme című könyvecskéjében bevezeti a tizedrész, századrész stb. írásmódját a helyérték alapján. Stevin művecskéje nem terjedt el eléggé. Innen eredt, hogy *Keppler* az ő munkatársának, *Bürginek* tulajdonítja a T.-ek feltalálását. Bürgi tényleg alkalmazta a T.-eket sinustáblázat készítésénél. A T.-ek felírását lényegesen megkönnyítette a tizedes komma, amelyet legelőször Keppler alkalmazott. *Grammateus* tanította a közönséges tört-

„Tizian“ cikkhez. — XVIII. *Révai Nagy Lexikona*

TIZIAN: A PESARO-CSALÁD MADONNÁJA
(VELENCE, FRARI TEMPLOM)

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

nek T.-té való átalakítását és *Ludolff* alkalmazta a T.-eket kamatszámolásnál. De sokáig tartott, míg elterjedtek, mert a mértékek nem voltak tizedes rendszerbeliek.

Tizedjog, l. *Tized.*

Tizek, l. *Ifjú Magyarország.*

Tízek tanácsa *(Consiglio dei Dieci)*, a velencei köztársaságban a Nagy Tanácsnak (Signoria) kisebb bizottsága, amelyet *Tiepolo* (l. o.) összeesküvése után 1310. állítottak fel az oligarchikus alkotmány és közrend fenntartására. A T. később minden hatalmat magához ragadott és valóságban ő intézte Velence külső politikáját és belső kormányzatát.

Tizenegyezer szűz, l. *Szüzek.*

Tizenhármas szám, a legbabonásabb számok egyike, amelyet a legtöbb ember szerencsétlenséget hozónak tart és gondosan kerül.

Tizenhárom aradi vértanu, l. *Aradi vértanuk.*

Tizenhárom szepesi város, l. *Szepes* (története).

Tizenhatodrét, könyvalak; egy-egy ívének 16 lapja, vagyis 32 oldala van.

Tizenhat szepesi város, l. *Szepes* (tört.).

Tizenkét éj, a december 24-ikét követő 12 éj, amelyeknek titokzatos, misztikus tisztelete, olykor babonás formákban, különösen Észak- és Közép-Németországban van elterjedve. E babonák valószínűleg maradványai a germánok ősi pogány vallásának, amely szerint a Julünnep után az istenek, Wodannal az élükön, 12 napig tartó körútjukat végzik.

Tizenkétporzósak (növ.), l. *Dodecandria.*

Tizenkét tábla *(Duodecim tabulae, leges duodecim tabularum*, δωδεκάδελτος), annak a tizenkét táblának a megjelölése, amely a római jognak Kr. e. 450—451. létrejött első írásbafoglalását, rendszeres és szerves kodifikálását tartalmazta. Tartalma, mely a köz- és magánjog valamennyi ágára kiterjed (fons publici privatique iuris), nagyrészt a régi szokásjogon alapszik, ámbár a görög jognak is igen lényeges befolyása alatt. A T. létrejöttét C. Terentilius Arsa néptribun kezdeményezte azzal az indítványával, hogy a konzulok hivatali hatalmára nézve bizonyos írott szabályok alkottassanak (Kr. e. 462.). E törekvés mélyebben fekvő gyökere azonban a patriciusok és plebeiusok közötti ellentétnek nagyfokú kiélesedése volt. A plebeiusok panasza szerint a tisztán patriciusokból álló bíróságok, közhivatalok pártosan jártak el. Nem lévén törvény, amelyhez kötve legyenek, a saját önző osztályérdekeiket elégítették ki, amit ép ezért nem lehetett megakadályozni. Ezért követelték a plebeiusok a *törvényjogot*, ami azután a T. alakjában létre is jött (v. ö. *Wenger*, Antikes Richterkönigtum 1911) a patriciusok minden ellenállása dacára. A T. szerkesztői az ú. n. decemvir-ek («tíz férfiú») voltak (decemviri legibus scribundis), akik megbízást nyertek az egész jogrendszer följegyzésére. Ezt két év alatt végre is hajtották (előbb 10, utóbb még 2 táblát írtak meg); a kész mű azután a fórumon kiállíttatott. A T. eredetiben nem maradt ránk s így szövegét csupán egyes iratok szétszórt közléseiből és ismertetéseiből (melyek részben a Digestákban is találhatók) lehet rekonstruálni. A T.-hoz ugyanis Róma legjelesebb jogtudósai közül írtak kommentárokat (S. Aelius, Catus, Antistius Labeo, Servius Sulpicius, Gaius és mások), mert joganyaga a római jog egész történelmi fejlődése folyamán — úgyszólván Justinianusig — érvényben lévőnek tekintetett. (V. ö. *Sohm*, Institutionen 1911, 66—67. old.)

Tizenkéttáblás törvény, a római jognak tizenkét táblára (l. o.) írt egyik alaptörvénye.

Tizenkettedrét *(duodec)*, olyan ív, amelynek 12 lapja, vagyis 24 oldala van.

Tizenkét törzs, l. *Zsidók.*

Tizennégy pont, l. *Wilson tizennégy pontja.*

Tizennégy szent, azok a szentek, akiktől a néphit különféle bajokban segítséget vár. Ezek: Ákos, Egyed, Borbála, Balázs, Kristóf, Cyriakus, Dénes, Erasmus, Eustachius, György, Katalin, Margit, Pantaleon és Vitus. Helyi okokból a nevezett szentek helyett más szentet tesznek.

Tizennyolcadrét, olyan ív, amelynek 18 lapja vagyis 36 oldala van.

Tizenötös, kártyajáték, amelyet négyen játszanak 32 lapú kártyával. Nevét onnan kapta, hogy legalább 15 pontot kell szereznie a játszónak. Atú nincs, a lapok értéke: disznó 5, király 4, felső 3, alsó 2, tízes 1 pont.

Tízes, régebbi ezüstpénz a konvenciós pénzrendszer idejében; a pengő forint $^1/_6$ része, vagyis $^1/_2$ huszas = 10 pengő kr. Az o. é. pénzrendszerben később a 10 krajcáros váltópénzt, majd a 10 forintos bankjegyet nevezték T.-nek.

Tízes számrendszer az, melynek 10 az alapszáma.

Tízezer volt a száma annak a görög zsoldosseregnek, amely ifj. Kyrost Artaxerxes ellen való hadmenetében kísérte s a kunaxai csata után (Kr. e. 401) Xenophon igen nagy nehézségek közt vezetett eddig fel nem derített utakon Mezopotámián át a Fekete-tengerhez. Ezt az utat ismerteti Xenophon «Anabasis» c. művében. V. ö. *Treuenfeld*, Der Zug der Zehntausend Griechen (Naumburg 1890).

Tízezer vértanu, azok a római katonák, akiket Hadrianus és Antonius császárok a bálványoknak való áldozásra akartak kényszeríteni, de eredmény nélkül, mire hosszas kínzások után Ararat hegyén keresztre feszítették őket.

Tízhimesek (növ., *decandria* és *decandrus*), oly növények, amelyeknek tíz porzójuk van. Linné rendszerében a tizedik osztály.

Tiziano, tkp. *T. Vecellio* vagy *Vecelli*, festő, szül. a friauli Pieve di Cadore-ban 1477., megh. Velencében 1576 aug. 27-én. Giovanni Bellini tanítványa, majd Giorgione hatásán fejlődött. Élete nagy részén Velencében, rövidebb ideig Paduában (1511), Rómában (1545—46) és V. Károly császár meghívására Augsburgban (1548, 1550—51) működött. Benne éri el a velencei festészet legpompázóbb kifejlését. Sugárzó formaérzéke, ragyogó, meleg színezése, nagyszerű képfelfogása, mély szellemisége a festészet legkülönbözőbb fajaiban: a vallásos, történeti, mitológiai és arcképfestészetben egyaránt remekműveket alkotott. Színdús festőisége egészséges, duzzadó formai szemlélettel, megkapó harmóniaérzékkel és fölényesen biztos benső kifejezéssel pá-

rosul. A csaknem száz évet elért művész rengeteget alkotott s munkaereje késő korában sem lankadt, ha művészi felfogása ekkor át is alakult; kiegyensúlyozott derűjét az ellenreformáció új korszellemének nyugtalan pátosza, változatos, ragyogó színeit sötétre hangolt, bár nem erőtlen egységes tónus váltotta fel. Hosszú és külsőségekben is pompás pályát futott be, nagy házat vitt, fejedelmek versengtek érte s V. Károly nemesi rangra emelte. Legkiválóbb alkotásai a vallásos tárgyú képek közül az ú. n. Cigány- és Cseresnyés-Madonna (bécsi volt udv. muzeum); fiatalkori alkotásai), az Adógaras (drezdai képtár; 1508 körül), Mária mennybemenetele, az ú. n. Assunta (Velence Frari-templom; 1518), a Pesaro-család Madonnája (u. o., 1526; l. a. *képmellékletet)*, Mária templomba menetele (Velence Accademia 1540), a Krisztus töviskoronázása (müncheni képtár; késő korából); allegórikus és mitológiai képei közül az ú. n. Mennyei és földi szerelem (Róma, Borghese-képtár; 1510. körül), Flóra (Firenze Uffizi), Vénuszai (Firenze, Madrid, Pétervár, Berlin), Vénusz- és Bacchus-ünnep (Madrid 1519); arcképei közül V. Károly és II. Fülöp spanyol király (Madrid, München stb.), III. Pál pápa (Nápoly, Pétervár), Pietro Aretino Pitti (1545) s többször megfestett leánya, Lavinia, (a leghíresebb Berlin 1550 körül). V. ö. *Crove-Cavalcaselle*, T. (1. német kiad. Leipzig 1877); H. *Knackfuss*, T. (Bielefeld 1897); G. *Gronau*, T. (Stuttgart 1906): G. *Lafenestre*, T. (Paris 1906); *Farkas* L., T. (Budapest 1914); *Hourficq* Louis, La jeunesse de T. (1920).

Tízkarúak *(Decapoda*, állat), l. *Lábasfejűek.*

Tízlábú rákok *(Decapoda)*, l. *Rákok.*

Tízparancsolat (tkp. *tíz szó* vagy *ige*, görögül *dekalogosz*, azok az utasítások, melyeket az ó-testamentum előadása szerint Isten a Sinai hegyen Mózesnek adott az izraelita nép vallási és politikai életének alapjaként. A T. az egyiptomiak szokása szerint két kőtáblára (a törvénytáblákra) volt felírva, amely táblákat a szövetségládában őrizték az izraeliták és még Salamon király idejében is (Kr. e. mintegy 1000 évvel) megvoltak (I. Királyok könyve 8, 9). A későbbi korra két v. három bővített s egymástól több helyütt eltérő szövegezésben maradt fenn (II. Móz. 20, 2—17; 34, 11—26; V. Móz. 5, 6—18). A keresztény egyházak mint általában az egész ó-testamentomot vallásuk alapjául elfogadták, úgy átvették a T.-ot is és a gyóntatás körül való eljárásnál, majd az ifjúság kateketikai vallásos oktatásánál ezt veszik alapúl.

Tizsény *(Tesinec)*, kisk. Sáros vm. felsővízközi j.-ban, (1910) 138 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tizsite *(Tizutiče)*, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 272 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tízszemélyes ítélőtábla *(iudicium decemvirale)*, a római jog szerint a királyság korszakában (Servius Tullius idejében) felállított bíróság, mely főként ú. n. *státusperekben* (szabadság állapota, polgári és családi helyzet körüli viták) járt el.

Tíz szobor. *Ferenc József* király 1897 szept. 25. *Bánffy* Dezső báró akkori miniszterelnökhöz kéziratot bocsátott ki, amelyben elrendelte, hogy a magyar fővárosnak erre alkalmas terein oly kisebb méretű szoborművek állíttassanak fel, amelyek a nemzeti élet egyes kiváló alakjait örökítik meg. A király udvartartásának költségére szobrot állítottak *Szt. Gellértnek*, *Pázmány* Péternek, *Bocskay* Istvánnak, *Bethlen* Gábornak, *Hunyadi* Jánosnak, *Zrinyi* Miklósnak, *Pálffy* János grófnak, *Anonymusnak*, *Werbőczy* Istvánnak és *Tinódi* Sebestyénnek. L. *Budapest* (Emlékművek).

Tízszög, oly sokszög, amelynek 10 szöge és 10 oldala van.

Tja, koreai hosszmérték 37—52 cm. értékben.

Tjalk, az Északi-tengeren használatos kis vízi jármű, egy árboccal és azon egy nagy ágvitorlával; a hajótó felhúzható és lebocsátható pallosokkal van ellátva, amely a szél által való letereltetést csökkenteni és egyúttal a stabilitást fokozni van hivatva.

Tjempaka (növ.), l. *Michelia.*

Tjendana, hátsóindiai sziget, l. *Szumba.*

Tjumen, 1. az 1921-ben Tobolszk volt orosz kormányzóságból kiszakított terület 1.223,300 km² területtel, 1.177,374 lak. — 2. *T.*, ugyane területnek fővárosa, a Tjumenka és Tura összefolyásánál, vasút mellett, (1920) 34,400 lak., szőnyegszövéssel, bőrgyártással, vasöntéssel, jelentékeny tranzitó-forgalommal; folyami kikötővel, 13 templommal és többféle iskolával.

Tjutcsev *(Tyutcsev)*, *Fjodor Ivánovics*, orosz költő, szül. Brjánszkban (Grodnói korm.) 1803 dec. 5. (nov. 23.), megh. Cárszkoe Szelóban 1873 jún. 27. (15.). Életének nagy részét külföldön töltötte diplomáciai szolgálatban. A szlávság szeretete, formatökély és gondolatok mélysége jellemzik költeményeit. Sokat fordított német költőkből. Összes művei (Sočinenija) Szent-Pétervárott jelentek meg 1900.

T-kötés, T-alakú kötés, amelyet az oltás, nemiszervek, végbél stb. bekötésére v. borogatására használnak. Vízszintes szárát a derék körül mint övet kötik meg, függélyes szárát pedig a combok között vezetve végein az övhöz erősítjük.

Tkvibuli, szénbányatelep Georgiában, Kutaisz volt orosz kaukáziai kormányzóságban, a transzkaukázusi vasút mentén; 12—15 m. vastag széntelepei vannak.

Tl., a *tallium* (l. o.) kémiai jele.

Tlalpam *(San Antonio de las Cuévas)*, város (1831-ig főváros) Mexikó T. államában, (1911) 4700 lak.; kedvelt nyaralóhely. Pünkösdkor sok ezer zarándok keresi fel.

Tlaxkala (ejtsd: tlaszkala), 1. *Mexikó* legkisebb *állama*, 4132 km² terül., (1921) 180,188 lak. Felszine fensík, ezen emelkedik a Malinche vulkán, É.-on és ÉK.-en pedig kisebb magaslatok. Egyedüli jelentékenyebb folyója a Zahuapan-Atojak. Talaja nagyobbára mindenütt termékeny; búza, kukorica a fő termékei. Ásványi kincsekben (vas, ezüst, ólom, rézércek, szén) felette gazdag. Szövőipara van. — 2. *T., fővárosa* T. államnak, mintegy 3000 lak., vasércbányákkal és kohókkal; székesegyházzal, egykori püspöki palotával és Mexikó legrégibb Ferencrendi-kolostorával, régi mexikói város romjaival.

Tlemszen *(Tlemcen)*, az ugyanily nevű járás székhelye Oran algériai départementban, a T. vagyis Vadi-Bend és vasút mellett, termékeny

sikság szélén, (1921) 43,090 lak., achát-, ólom- és rézbányával, szőnyeg-, takarószövéssel és élénk kereskedéssel, különösen Marokkó felé. A körfalakkal ellátott város nagyobbára elhanyagolt külsejű; egykori nagyságáról csak néhány épület és rom tesz tanuságot. Legjelentékenyebb épületei a nagy, az Abul-Hasszen-mecset és az Ulad-el-Imam egykori mecset tornya. 1240 körül alapította itt Jagmuraszen-ben-Zijan a zijanidák hatalmas országát és tudósok és költők gyülekezőhelyévé tette; ekkor 100,000 volt a lakóinak a száma. 1670-ben Dei-Hasszán feldúlta és 1836. Clausel francia marsal elfoglalta.

Tlepolemos, Herakles és Astyoche fia, Telephos testvére. Argosban megölte nagybátyját, Likymniost s Ródus szigetére menekülvén, ott Lindos, Jalysos és Kameiros városokat alapította. Trója alatt Sarpedon kezétől esett el.

Tlinkit, indiánus törzs, l. *Csilkat.*

Tlinkit-szigetek, a tlinkit (v. thinket) indiánus törzsbeliek lakta északamerikai *Sarolta királyné* és az *Alexander-szigetek* közös gyűjtő neve.

Tmetoceros v. *Tmetocorax* (állat), a Szarvascsőrű madarak *(Bucerotinae)* egyik neme. Az idetartozó fajokat ma a Bucorax-nembe sorozzák. Legismertebb faja az *abesszíniai szarvasvarjú (T. abyssinicus* Bodd., újabb néven: *Bucorax abyssinicus* Bodd.). L. *Szarvascsőrű madarak.*

Tmetocorax (állat), l. *Tmetoceros.*

To, japáni ürmérték = 18·148 l.

Tó, állandóbb partvonalú, mélyebb állóvíz a szárazföld belsejében. Eredetére nézve a tó lehet 1. *tektonikus*, ha a tó medencéje földsüllyedés, árkos vetődés vagy hegygyűrődés következtében állott elő. Ilyenek pl. a keletafrikai nagy tavak, a kanadai öt nagy tó, a Bajkál-, Kaspi-tó stb. 2. *Kimélyített* medencéjű tónak a helyét a gleccserek, szél, folyó stb. vájta ki s ebben gyűlt meg a víz, pl. a Genfi-, Thuni-, Brienzi-, Zürichi- stb. tavak. 3. *Törmelékkúpokkal* és *deltákkal elzárt* tavak a hegységek szélein, ill. a tengerpartokon keletkeznek, utóbbiakhoz tartoznak az ú. n. *lagunák* (l. o.). 4. A tavakat földuzzaszthatja glaciális törmelék is, ezek az ú. n. *moréna-tavak*, amelyeknek igen szép példája a Csorba-tó. 5. Végül megakadályozhatja valamely helyről a víz lefolyását és tóvá duzzaszthatja fel valami *homokbuckasor*, lokális *hegycsuszamlás*, zárt, kialudt *vulkáni kráter*, stb. s ezek szerint a tavaknak ismét sokféle változata lehet. A *lefolyástalan* tavak leginkább a száraz éghajlatú pusztákon keletkeznek, ahol a víz nagy fölszaporodását ellensúlyozza a pusztaságban levő erős elpárolgás. Ezeknek a vízszint ingadozása rendszerint igen nagy s vizük a bennük lassanként fölhalmozódó só miatt többékevésbbé sós, pl. a Holt-tenger. Szabályozásának célja többféle lehet: a víznek bizonyos szinten való tartása ki- és bevezető csatornák és zsilipek segítségével; a víz egészségesebbé tétele, a partok biztosítása stb. Közgazdasági haszna sokféle; öntözésre, halgazdaság berendezésére (l. *Halastógazdaság*), hajózó csatornák táplálására, közlekedésre, fürdői célokra stb. lehet használni, a Holt-tengerből még aszfaltot is lehet nyerni, sok tó vizéből meg sót nyernek. — Archeológiai szempontból l. *Cölöpépítmények.*

Tóalmás, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. nagykátai j.-ban, (1920) 3179 magyar lak.

Toast (ang., ejtsd: tószt), tulajdonképen pirított kenyérszelet, amelyet Angliában a teához adnak; azonban általánosan felköszöntést jelent, mert Angliában szokás volt annak, aki a felköszöntőt mondotta, egy poharat pirított kenyérszelettel adni.

Tóba, kisk. Torontál vm. zsombolyai j.-ban, (1910) 1693 magyar és német lak. (Tr. SzHSz.)

Tobago, l. *Tabago.*

Tobaj, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1920) 596 német lak. (Tr. A.)

Tobák, a dohány régi neve. L. még *Tubák.*

Tóbák. Az argentinai Gran-Chaco indiánus törzse a guayana-ágból. A rokon pélogákkal együtt bírják a Pilcomayo vidékét. Skalpvadászok, foglyaikat feláldozzák vagy halottsorban tartják.

Tobarra, város és fürdő Albacete spanyol tartományban, vasút mellett, (1910) 8000 lak., hideg kén- és ásványvízforrással.

Toba Sójó (ejtsd: szódzsó), eredeti nevén Kaknyu, buddhista pap és japáni festő, a Tosa néven ismert japáni festőiskola megalapítója (1053—1140). Rendkívül nagy hírnevet szerzett humoros, azaz szatirikus állatképeivel, amelyek látszólag kora eseményeit parodizálják.

Toba-tó, Szumatra keletindiai sziget legnagyobb tava 780 m. magasban, területe 1300 km², valószínüleg vulkánikus eredetű.

Tobelbad *(Dobelbad)*, fürdőhely Graz mellett, két 25—28°-os ásványvízforrással (Ferdinánd- és Lajos-forrás), amelyek vizét idegbajok ellen használják.

To be or not to be, that is the question, l. *Lenni vagy nem lenni.*

Toberentz, *Robert*, német szobrász, szül. Berlinben 1849 dec. 4., megh. Rostockban 1895 júl. 31. A berlini műv. akadémián tanult, majd Drezdában Schillingnél dolgozott, 1879-től Boroszlóban tanította a szobrászatot, 1891. Berlinben telepedett le. Művei közül, amelyek Begas festőidekorativ irányához csatlakoznak, kiemelendő a görlitzi díszkút. Otto szobrász halála után ő fejezte be a berlini Luther-emlékszobrot.

Tóbiás, az ótestamentomi könyvek egyike, amely könyv valódi romantikus családi képet tár elénk, benne a fő személyek T. és ennek atyja, a görögösen ú. n. *Tobit.* A könyv valószinűleg a Kr. e. 1. sz.-ból való. Ezt a könyvet többféleképen átdolgozták. Az eredeti szöveg bizonyosan rövidebb volt a mostaninál.

Tóbiáshal (állat), l. *Ammodytes.*

Tobinbronz, 59 réz, 2·16 ón, 0·31 ólom, 38·40 cink és 0·11 vas ötvénye. Csapágyfém.

Toblach, falu Tirolban, a *T.-i mezőn*, a Rienz és Dráva közti vízválasztón, vasút mellett, 1659 lak., klimatikus gyógyhely; innen indulnak a turisták az Ampezzo-völgy megtekintésére. A világháborúban összelőtték. Most Olaszországhoz tartozik.

Tobler, 1. *Adolf*, román filológus, szül. Hirzelben (Zürich kanton) 1835 máj. 24., megh. Berlinben 1910 márc. 18. 1867-től haláláig a berlini egyetemen tanította a román nyelveket. Számos

ófrancia és olasz szöveg kiadásán kívül főbb munkái: Vom französischen Versbau alter und neuer Zeit (Leipz. 1880, 4. kiad. 1903); Vermischte Beiträge zur französischen Grammatik (1—4. sor. u. o. 1886—1908).

2. *T., Gustav*, svájci történetíró, szül. Ilanzban (Graubünden) 1855 jan. 2. A berni egyetemen a svájci történet tanára lett 1896. Művei: Die bernischen Chronisten und Geschichtschreiber (Bern 1891); Diebold Schillings Berner Chronik 1468—1484 (u. o. 1897—1901, 2 köt.).

3. *T., Titus*, svájci nyelvész és Palesztina-kutató, szül. Steinben (Appenzell kanton) 1806 jún. 25., megh. Münchenben 1877 jan. 21. Mint orvos működött, emellett svájci néprajzzal és Palesztina-kutatásokkal foglalkozott, miért is 1835, 40, 57 és 65. keleti utakat tett. Főbb művei: Appenzellerischer Sprachschatz (Zürich 1837); Topographie von Jerusalem und seinen Umgebungen (Berlin 1853—54, 2 köt.); Bibliographia geographica Palaestinae (Leipzig 1867); Descriptiones terrae sanctae ex saeculo VIII, IX, XII et XV (Leipzig 1884). V. ö. *Heim*, Titus T. (Zürich 1879).

Toblino, tiroli tó, l. *Vezzano*.

Toboggan (ang., ejtsd: tobogŏn), a prairie-indiánusok és a Kanada Ny.-i részén lakó indiánusok szánja, amelyet Kanadából hoztak át az angolok sportcélokra. Ma elterjedt eszköze a téli sportnak. Hosszú talpa, amely kissé felkunkorodó orrban végződik, egész terjedelmében siklik a havon.

Tobol, az Irtis 1290 km. hosszú bal mellékfolyója. Ered az Ural D.-i ágaiban, a Tura torkolatától kezdve gőzhajókkal is hajózható, balról fölvéve az Uj, Isszet, Tura és Taoda mellékfolyókat, Tobolszk közelében torkollik.

Tobolić, adók. Modruš-Fiume vm. sluini j.-ban, (1910) 1522 horvát-szerb lak. (Tr. SzHSz.)

Tobolszk, 1. volt kormányzóság Ny.-Szibériában, most nagyrésze a tjumeni kerületet alkotja. Tengerpartján nincs forgalom, mert csaknem állandóan be van fagyva. Hegyek csak a Ny.-i részén vannak, máskülönben egész területe É. felé lejtősödő síkság, néhol száraz, mint pl. az Isim és Baraba steppén, másutt mocsaras és bozótos, mint a vaszjugani mocsarakban, legészakibb része fátlan tundra. Folyói az Ob, Irtis, Tobol, hajózhatók, Berezov és Kurgan. Ásványokban igen szegény, még építéshez való kövo és mesze sincs. Éghajlata szélsőséges és hideg. A folyók 6—7 hónapon át be vannak fagyva, a csapadék igen kevés. Lakossága szibírják és orosz, van még kevés tatár, osztyák, szamojéd, vogul, leginkább földmíveléssel, állattenyésztéssel foglalkoznak, halásznak s prémes állatokra vadásznak. Területéből megmivelhető 11.463,918 ha., de csak 2.579,000 ha.-t mívelnek meg tényleg s leginkább búzát, burgonyát, zabot, rozsot, árpát, lent, kendert termelnek. Állattenyésztésük sokat szenved a gyakori takarmányhiány, hóvihar s állatbetegségek miatt. Területének több mint 25%-a erdő és sok fát szolgáltat. Iparuk legnagyobbrészt háziipar, csak DNy.-on tudott kevés gyáripar kifejlődni.

2. *T.*, város az Irtis partján 3 km.-rel a Tobol torkolata fölött, (1920) 14,798 lak., leginkább fából épült. Felsővárosa 1589-ben épült a meredek folyópartra, az alsóváros a folyó árterületén fekszik s így gyakori elöntéseknek van kitéve. T. felett állt Szibír vára, amelyről Szibíria nevét nyerte. A város a kozákoktól feldúlt Bicik-Tura helység helyén épült, áradás és tűzvész sokszor elpusztította. 1708-ban Szibíria fővárosa lett, de amióta a közigazgatás Omszkba költözött (1838) s a szibíriai vasút is elkerüli, állandóan hanyatlik. A forradalom után 1918. a csehekből alakított monarchikus csapatok a vörös csapatok legyőzése után rövid időre elfoglalták, de csakhamar ismét a szovjet-csapatok kezébe került. Rövid ideig itt őrizték II. Miklós cárt és családját, mielőtt Jekaterinburgba vitték, ahol meggyilkolták.

Toborffy, 1. *Géza*, geológus, szül. Budapesten 1885. Abudapesti egyetem ásványtani intézetében, majd a m. kir. földtani intézetben működött. Számos földtani értekezést írt.

2. *T. Zoltán*, mineralógus, *T. 1.* testvérbátyja, szül. Budapesten 1876. Az egyetemi ásványtani intézetben tanársegéd volt, azután fővárosi főreáliskolai tanár lett. 1912-ben a kristálymorfológia magántanára lett a budapesti egyetemen. 1919. a Szent István Akadémia tagjául választotta. A csillámról írt munkáját a Természettudományi Társaság a Bugát-díjjal, a Földtani társaság a Szabó József emlékéremmel tüntette ki. Számos kristálytani és ásványtani munkát írt szakfolyóiratokba.

Toborzás, a hadsereg kiegészítése újoncokkal, kik bizonyos felpénz átvétele mellett önként lépnek a katonai szolgálatba. Az újoncot rendesen meghatározott szolgálati időre fogadják és szerződést, ú. n. *kapitulációt* kötnek vele. A trianoni békeszerződés értelmében Magyarország is kizárólag csak önkéntes toborzás útján egészítheti ki 35,000 főben megállapított hadseregét.

Toborzó, l. *Magyar táncok, Verbunkos* és *Bacchius*.

Toboz (*conus*, növ.) l. *Coniferae*.

Tobozbogyó (*galbulus*), a Juniperusok toboza, amelyen a magvakat meghúsosodott pikkelyek veszik körül.

Tobozmirigy (*glandula pinealis, corpus pineale*), az összekötővelő (dicencephalon) felső hátulsó végén fekvő világos barna kúpalakú agyrészlet, amelyet a két fék (habenulae c. p.) köt a látótelephez. Elülső szélén gyakran agyvelőhomok lerakodások találhatók. Descartes (Cartesius) a lélek székhelyének tartotta. Objektiv morfológiai vizsgálatok alapján a csenevészes agyvelőrészekhez sorozandó. Rajta kívül e tájékon több ilyen függelék jelenik meg a különböző állati embriók agyvelejében, így pl. a 6. érzékszervnek tekintett ú. n. oculus parietalis, amely aránylag igen jól fejlett a Hatteria punctata nevű gyíkfajtán. Jelentősége az emberi szervezetben ismeretlen. Megbetegedése rendesen a szőrözet rendellenes erősödésével jár.

Tobozolaj, l. *Templinolaj*.

Tobozpikkely, l. *Termőpikkely, Coniferae*.

Tobozrosta, a fenyőmagvak pergetésekor használt eszköz, mellyel a magpergetés után a tobozokban még benrekedt magvakat is kihullatják.

Toboztermők (növ.), l. *Coniferae*.

Tobzás a. m. enyvesztő lap vagy enyvesztő dúc, amelyet az asztalos a fa enyvezésénél, de főképen

a funérozásnál melegítve az enyvezendő rész és a szorító között alkalmaz (l. *Enyvezés* és *Funérozás*). Azt a vasból vagy bőrből való karikás tárcsát is jelenti, amit egyszerű ajtóknál az ajtó emelése céljából a pánt alatt a csapra szoktak felfűzni.

Tobzosak (növ.), l. *Coniferae*.

Tobzoska (*Manis*, állat), a T.-félék (l. o.) családjába tartozó emlősállatnem. Fajai Közép-Afrika és Dél-Ázsia pusztáit és erdős vidékeit lakják. Igen lassú, békés természetű állatok; egyenkint élnek, önásta gödrökben laknak és csak éjjel járnak ki zsákmányuk után. Táplálékuk rovarokból, főleg hangyákból és termeszekből áll, melyeket nyelvükkel szednek föl. Csak hátulsó lábaikon járnak, ügyetlenül ugranak, de a fákra is felmásznak. Érzékszerveik tompák, hangjuk nincs. Húsuk ehető; pikkelyeiket dísztárgyak készítésénél használják. A *hosszúfarkú* v. *négyujjú T.* (*M. longicaudata* Shaw. = *M. tetradactyla* L.) 1·3 m. hosszúra nő, ebből farkára 80 cm. esik. Pikkelyei feketés-barnák, közöttük szőrök nincsenek. Hazája Nyugat-Afrika. A *kurtafarkú* v. *bengáliai T.* v. *pangolin* (*M. laticaudata* Ill. = *M. pentadactyla* L.) 65 cm. hosszú, ugyanily hosszú a farka is, amely tövén igen széles. Kelet-Indiát és Ceylont lakja. Már *Aelianus* megemlíti és *Phatagennek* nevezi. A *tömpefarkú T.* (*M. Temmincki* Smuts) 50 cm. hosszu, farka hirtelen kerekített, pikkelyei világos sárgás-barnák. Afrikának termeszekben gazdag térségeit lakja.

Tobzoska-félék (*Manidae*, állat), a Foghíjasok (*Edentata*) rendjébe tartozó Ó-világi foghíjasok (*Nomarthra*) egyik családja, fajaira nézve legjellemzőbb, hogy testüknek hátoldalát fenyőtoboz pikkelyeinek módjára egymásra boruló pikkelyalakú nagy szarulemezek fedik. Másik szembetünő bélyegük meglehetősen hosszú, féregalakú, kiölthető nyelvük, amely ragadós anyaggal vonódik be, úgy hogy a táplálékukul szolgáló rovarok, különösen hangyák és termeszek, mint a lépvesszőn tapadnak meg rajta. Afrikában, Dél-Ázsiában és a hozzátartozó szigeteken honosak. Éjjeli állatok. Hat fajuk ismeretes, amelyek mind a *tobzoska* (*Manis*) nembe tartoznak. L. *Tobzoska*.

Tocantins (*Tokantinsz*), Brazilia egyik legnagyobb, 2640 km. hosszú folyója. Ered a São João de Araguaya erőd közelében az Araguaya és felső T. egyesüléséből, innen lefelé 300 km.-nyire 222 km. hosszú öblöllé szélesedik, amely az Atlanti-oceánba nyílik 63 km. szélességben, ezt a részét Rio Parának is szokták nevezni. A T. az Amazonasz óriási torkolatának déli, kisebb ölcsérébe torkollik, de majdnem több vizet visz ebbe a torkolatba, mint a főfolyó. 1800 km.-nyire hajózható, de csak a Porto Imperialig járják, vízterülete 979,000 km.² V. ö. *Coudreau*, Voyage au Tocantins-Araguaya 1896—97 (Paris 1897).

Toccare (olasz, a. m. érinteni), a festésnek az a módja, amikor a szineket nem keverik össze egymással, de a festéket élénken megkülönböztethető ecsetvonásokkal rakják föl.

Toccata (ol. *toccare*, franc. *toucher*, a. m. «érinteni» igéből), billentyűs hangszerekre — orgonára és zongorára — írt kompoziciók legrégibb neve. A legelső T.-k (Gabrieli A.) rendszerint akkordokkal indulnak meg, majd különböző futamok, tört hangzatok után kisebb fugata következik bennük, de nem olyan szabályos formában mint az akkori ricercarikban. Inkább szabad fantázia jellege van a kompozicionak. Bach T.-i, valamint az újabb irodalom T.-i (Czerny, Schumann, stb.) mozgékony, futamokkal és diszítésekkel telitett szabad dalformák.

Toccato, a régi trombitafanfároknál a basszusnak neve; ezt a szólamot rendszerint üstdobokon játszották.

Toce (ejtsd: tocse, *Toggia*, *Tosa*), 80 km. hosszú folyó É.-Olaszországban; ered Tessin svájci kanton határán, a Formazza völgyön alul 3 szép vízesése van. Domo d' Ossolánál a Lago Maggioréba ömlik.

Toché, *Raoul*, l. *Blum*.

Tocogonia vagy *szülősnemzés* (gör.-lat.), *Haeckel* szerint a szülőktől való keletkezés, szemben a szüléknélkülivel v. ősnemzéssel, az *archigoniával* (generatio aequivoca). L. *Szaporodás*.

Tocophrya (állat), a Szívó ázalékállatkák (*Suctoria*) osztályába tartozó véglény-nem. Legismertebb faja a *T. quadripartita* Cl. et L.

Tocqué (ejtsd: toké), *Louis*, francia festő, szül. Párisban 1696 nov. 19., megh. u. o. 1772 febr. 10. Nattiernek volt tanítványa, majd veje, korának egyik legkedveltebb arcképfestője, aki Erzsébet cárnő meghívására Szentpéterváron résztvett az ottani akadémia megalapításában, majd Koppenhágában a kir. család tagjait festette le. Képei, amelyek egész sora látható a Louvreban és a versaillesi muzeumban, a rokokó-kor vonzó termékei közé tartoznak.

Tocqueville (ejtsd: tokvil), *Charles Alexis Henri Clérel de*, francia politikus és publicista, szül. Verneuilben (Seine-et-Oise) 1805 júl. 29., megh. Cannesban 1859 ápr. 16. A februári forradalom után a nemzetgyűlésbe választották, ahol a monarchista párthoz csatlakozott; 1849-ben a külügyi tárcát vállalta el és ebben az állásában nem merte Kossuth Lajos és az emigránsok ügyét felkarolni, a keleti kérdés újabb kitörésétől tartván. Fő művei: La démocratie en Amérique (2 köt., Paris 1835, magyarra ford. *Fábián* Gábor, Buda 1841—43). Histoire philosophique du règne de Louis XV (2. kiad. 1847); Coup d'oeil sur le règne de Louis XIV (1850) és L'ancien régime et la révolution (1856); Oeuvres complètes (9 köt. 1860—66). V. ö. *Jaques*, Alexis de T. (Wien 1876); *Eichthal*, Alexis de T. et la démocratie libérale (Paris 1897); *Trefort*, Emlékbeszédek és tanulmányok (1881); P. *Marcel*, Essai politique sur Alexis de T. (Paris 1910).

Tócsa, kisebb, könnyen kiszáradó állóvíz.

Tócsagaz, *T.-félék* (növ.), l. *Ceratophyllaceae*.

Tod, súlymérték a pamutkereskedelemben = 12·7 kg.

Toda (*tuda*, *tudavar*), kihaló dravida nép Dél-Indiában. Régi hagyományaik szerint endogamiás polyandriában élnek. Vallásuk állatkultusszá fajult. Számuk évről-évre fogy. Egy férfi képét l. az *Azsia* cikkhez csatolt színes képmellékleten.

Todan, l. *Tudun*.

Toddy v. *toddi*, l. *Borassus*.

Todea *Willd.* (növ.), a Páfrányfélék Osmundaceae családjába tartozik; 4 faja Ausztráliában és Afrika déli részén él. A *T. barbara* Moore falakú páfrány, törzse 3 m. hosszuságot is elér; levele kétszer szárnyalt. Új-Hollandiában, Új-Zélandon és Afrika déli részén terem, ritka üvegházi dísz.

Todi, város és püspöki székhely Perugia olasz tartományban, háromszoros, nagyrészt etruszk eredetű fallal körítve, (1911) 17,434 lak., olaj és selyemtermeléssel. Etruszk és római régiségekkel, egy bazilika romjaival, a Palazzo Cicchitelliben egy fürdő maradványai, színház, amfiteátrum és víztartó romjai. Székesegyházában Spagna-freskók vannak; a (XVI. sz.) Santa Maria della Consolazione búcsujáró-temploma. Todi az etruszk *Tuter* és a római *Tuder*, egyike Olaszország legrégibb városainak. V. ö. *Ceci*, T. nel medio evo (T. 1897).

Todi, *Luiza Rosa* (leánynevén *de Aguiar*), a legkiválóbb portugál operaénekesnő, szül. Setubálban 1753 jan. 9., megh. Lisszabonban 1833 okt. 1. A férje T. Francesco Saverio olasz hegedűművész volt. Első nagy sikerét 1777. aratta Madridban. 1783-ban Párisban művészi mérkőzése a híres Marával nagy hullámokat vert (Todisták és Maratistákra oszlott a közönség). Egész Európa ünnepelte; szerepelt Bécsben, Szt.-Péterváron és Berlinben. Élete végén megvakult.

Todi *(Todus*, állat), a Szalakóta-alakúak *(Coraciiformes)* rendjébe, a Motmot-félék *(Momotidae)* családjába tartozó madárnem. Eddig ismeretes öt faja a legfeltünőbb madarak közé tartozik, különösen szembetünő bélyege egyenes és annyira lapított csőre, hogy inkább két vékony, tompa lemezből, mint kávából állónak látszik; azonfelül nyelvük tövén húsos, egyebütt tollcsévéhez hasonlóan áttetsző, szaruszerű lemezecskéből áll. Nagyságuk a mi ökörszemünk méreteivel egyezik meg. Szárnyuk és farkuk rövid. Tollazatuk lágy. Csőrük tövét serték veszik körül. Szinezetük élénk; rendesen felül zöld, a torok táján vörös. Nyugat-Indiában honosak. Fajai közül gyakoribbak a *zöld T. (Todus viridis* L. = *Todus todus* L.) és a *tarka T. (Todus multicolor* Gould).

Todleben, orosz tábornok, l. *Totleben.*

Todmorden, város Jorkshire angol countyban, (1910) 25,455 lak., szövőiparral, vasolvasztókkal és gépgyártással.

Tódor, l. *Tivadar.*

Todoreszku *Gyula*, könyvgyüjtő, földbirtokos, szül. 1867., megh. Budapesten 1919 nov. 28. Ritka áldozatkészséggel gyüjtötte a magyar ősnyomtatványokat s a nagyértékü gyüjteménnyel végrendeletileg a Magyar Nemzeti Muzeumot ajándékozta meg. A minisztertanács elismerésül az Orsz. Széchenyi-könyvtár tiszt. igazgatójának nevezte ki min. tanácsosi ranggal, de e kitüntetését már elhalálozása miatt nem vehette át. A gyüjteményt özvegye, *Horváth* Aranka adta át a magyar kormánynak.

Todoricza *(Toderița)*, kisk. Fogaras vm. sárkányi j.-ban, (1910) 901 román lak. (Tr. R.)

Todorov, *Georgij*, bolgár hadvezér, szül. Volgradban (Besszarábia) 1858. Orosz katonai iskolákban tanult s 1879. bolgár tiszt lett. Kitünt 1885. Szlivnicánál. Az 1912—13.-i balkáni háborúban hadosztályparancsnok volt s *Bulairnál* győzött a törökökön. 1915 okt. a *második* (macedóniai) bolgár hadsereg főparancsnokává nevezték ki. Ezzel a sereggel gyorsan megszállotta a Vardar-vonalát s elvágta a szerb sereget a Szaloniki felől Dél-Macedóniába nyomuló angol-francia seregtől. Ez utóbbival szemben a *Cserna* (Karaszu) folyó mellett védekező állást foglalt el, míg többi csapataival északra nyomult. Leskovác vidékén megakadályozta a szerb sereg áttörési kisérletét. Nagy része volt a rigómezői döntő győzelem kivivásában, *Prizren* vidékén pedig megsemmisítő csapást mért a menekülő szerbekre. Azután *Monasztirt* szállotta meg, a déli szerb sereg roncsait Albániába űzte s végül hatalmas támadással az angol-francia sereget vetette ki Dél-Macedóniából. 1915 dec. 12-re egész Macedóniát felszabadította az ellenséges hadaktól. 1918-ban a bolgár hadsereg főparancsnoka lett, de a hadsereg felbomlását nem tudta meggátolni.

Todos Santos *(Bahia de T.)*, öböl Alsó-Kalifornia mexikói félsziget Ny.-i partján, azonos nevü halászkikötővel.

Todtesgebirge, hegység, l. *Alpok.*

Todus (állat), l. *Todi.*

Toepler, *August*, fizikus, l. *Töpler.*

Tóérc, l. *Limonit.*

Toërisz, egyiptomi istennő, hátsó lábain álló vízilónak ábrázolják, amelynek háta madárfarkban végződik.

Toesa, spanyol hosszmérték, l. *Estado.*

Tofaeus *(Dobos) Mihály*, ref. püspök, szül. Székelyhidon 1624 szept. 29., megh. Gyulafehérváron 1684 okt. 23. Iskoláit Debreczenben végezte, honnan külföldre menvén, 1646 a franekeri egyetem hallgatója lett s Coccejus elnöklete alatt nemsokára disputációt tartott, járt még az utrechti, harderwijki s a leideni egyetemeken, ez utóbbin 1649 júl. teológiai doktori oklevelet szerzett. Hazájába visszatérve, több helyen volt lelkész s végre 1664 tavaszán Apafi Mihály udvari papja s 1679 jún. erdélyi püspök lett. Irodalmi művei: De translatione imperii a graecis ad francos (Utrecht 1647); De actuali dei providentia (Leiden 1649); De perseverantia sanctorum (2 részben, Nagyvárad 1650—51); *A szent zsoltárok resolutiója* (név nélkül, Kolozsvár 1683).

Tófalu, nagyk. Heves vm. egri j.-ban, (1920) 1152 magyar lak.

Tofana, *Monte*, a déltiroli Dolomit-hegység 3241 m. magas csúcsa az Ampezzo-völgy fölött.

Tofana di Adamo, l. *Aqua Tofana.*

Tófej, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1920) 876 magyar lak.

Toffana, l. *Aqua Tofana.*

Tófű, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1920) 296 német lak.

Toga (lat.), a római polgár ruhája a tunica felett, amelyet békés időben viselt, ugy hogy a *togati* a polgárokat jelölte a katonákkal vagy idegenekkel szemben. Gyapjúszövetből készült, hossza 5 m., szélessége 3 m. volt; egyik felső végét a bal vállnál előre vetették s úgy vették fel a hátra; a másik felső végét a jobb kar alá húzták és azután a bal vállra vetették vissza. A

mellen így keletkezett nagy redőt (sinus) zseb gyanánt használták. A T. színe férfiaknál fehér volt, gyászban és vádlottak padján sötét *(T. sordida)*; a legelőkelőbb tisztviselők T.-ja bíborszegélyű volt *(praexteta)*, melynek *trabea* is volt a neve, szintúgy a flúké, amíg a 16. évüket elérve férfi-T.-t *(virilis)* nem kaptak. A győztes hadvezér T.-ja a diadalmenetben bíborszínű *(purpurea)* volt és aranyos pálmalevelek voltak rajta kihímezve. A hivatalért pályázók T.-jukat ragyogó fehérre keményítették ki *(T. candida*, innen a *candidatus* szó).

Toga.

Tógát (bány.). Vízben szegényebb vidéken az évközi csapadékok összegyüjtésére alkalmas helyeken a völgyet T.-tal elzárják, hogy a nedves évszakban összegyült részét száraz időben a gépek hajtására felhasználhassák.

Togata (a voguloknál és osztjákoknál *Tagat, Tangat, Taut*), az Irtis folyó régi magyar neve.

Togata fabula, l. *Fabula*.

Tógátus vagy *tógás deáknak* nevezték 1848 előtt a reformátusoknál a főiskola növendékeit, mert még a XIX. század első évtizedeiben is, midőn az ifjak a gimnáziumi hat osztályt bevégezve, felsőbb tanfolyamra léptek, reverendát, vagyis tógát kellett ölteniök s a debreczeni és sárospataki főiskoláknak mindazon ifjai, kik a főiskola lakószobáiban laktak, tógát viseltek; e nélkül tilos volt akár a tanteremben megjelenniök, akár a városba kimenniök.

Toga virilis (lat.), l. *Toga*.

Tógazdaság, halastavakban üzött céltudatos haltermélés. L. *Halászat*.

Togean-szigetek *(Tadzsa-szigetek*, hollandus neve *Schildpad-Eilanden)*, szigetcsoport Celebesz K.-i partján a Tomini-öbölben, 844 km², 1000 lakossal, akik ságót, halakat, teknősbékát és trepangot hoznak kereskedelembe.

Toggenburg, St. Gallen svájci kanton egy részének neve a Sentis-csoport, a Churfirsten, Speerláncok és Kreuzegg között. T. grófjai a késő középkorban Svájc leggazdagabb és leghatalmasabb dinasztái voltak.

Togo, volt afrikai német gyarmat Nyugat-Afrikában, a Rabszolgaparton, összes területe 87,200 km²; 1913-ban 1.032,000 lak., 70 km. hosszú partvidéke sík, e mögött a Togo-tó laguna, belsejében halmos, az Aposso-hegy 990 m. magasságra emelkedik; É.-on steppés, D.-en erdős. Lakossága mintegy 50 nyelvcsaládhoz tartozik. A németek több vasútvonalat építettek (gócpontjuk Lome) összesen 329 km. hosszuságban. 1884-ben lett német gyarmat. A világháború kitörése után 1914. nov.-ben franciák és angolok foglalták el s az ott levő német gyarmatosokat kiüzték. A békekötés után felosztották a franciák és angolok közt. A franciák a parti résszel 52,000 km² területet kaptak 800,000 lakossal (köztük 150 európai), az angolok 32,760 km²-t 188,265 lakossal. Kivitele pálmaolaj, pálmamag, kakao, koladió, gyapot.

Togo, *Heihachiro*, japáni tengernagy, szül. Kagosimában 1847 dec. 22. Az 1867—68.-i polgárháborúban a mikádó mellett harcolt. Miután megtanult angolul, 1871—78. Angliában élt és jeles tengerésztiszté képezte magát. Az 1894—95. kinai háborúban mint a *Naniva* páncélos cirkáló parancsnoka tüntette ki magát. 1898-ban altengernagy lett, az orosz háború kitörésekor pedig, 1904 febr. az egyesített flotta főparancsnokának nevezték ki. Meglepő támadással beszorította az orosz flottát a port-arthuri kikötőbe s ezáltal biztosította a japáni hadsereg zavartalan átszállítását Mandzsuriába. 1904 aug. 10. visszaverte a Port-Arthurból kitörő orosz flottát s azt harcképtelenné tette. Legnagyobb győzelmét a *csusimai* tengerszorosban vívta ki 1905 máj. 27—28. a *Rozsdesztvenszkij* tengernagy vezetése alatt jövő orosz balti flottán, amelyet megsemmisített s ezzel eldöntötte a háború sorsát is. A háború után a tengerészeti vezérkar főnökévé nevezték ki. V. ö. *A. Lloyd*, Admiral T. (Tokio 1905, London 1906.)

Togyér *(Togier, Toghir)*, nagyk. Torontál vm. módosi j.-ban, (1910) 1152 román és magyar lak. (Tr. R.)

Tohány *(Tuchyna)*, kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 567 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tóhát *(Taure)*, kisk. Beszterce-Naszód vm. naszódi j.-ban, (1910) 772 román lak. (Tr. R.)

Tohjanlahti, a *Botteni-öböl* (l. o.) finn neve.

Tóhu vabóhu (héb.), kietlen és üres; Móz. I. k. 1, e szavakkal jellemzi az éppen teremtett, még sötét és vízzel borított földet; a zürzavar (kaosz) kifejezésére szokták használni.

Toilette (franc., ejtsd: toalet), az öltözet egyes részei, valamint az öltözködés maga mint cselekmény, továbbá a férfiak és nők öltözködéséhez szükséges mindennemű készülék, úgyszintén az öltözőszoba. T.-nek hivják pl. a tisztálkodó szerekkel ellátott s tükörrel felszerelt asztalkát, mert a nők asztalkái takaróval (T.) voltak bevonva, mielőtt t. i. ezek az asztalkák rózsa- és citromfából, mahagoniból és paliszanderből készültek.

Toilette-szerek, l. *Szépítőszer*.

Toise (ejtsd: toáz), a francia ől neve, a régi francia hosszmérték egysége. A régi francia T. = 6 láb = 1·949 m. Az új T. (T. usuelle, T. metrique) = 2 m. és a régi mértékrendszerből az új mértékrendszerbe való átmenet számára lett bevezetve.

Toison d'or, l. *Aranygyapjas rend*.

Tojama, az ugyanilyen nevű ken (kerület) székhelye Nippon japáni szigeten, (1920) 61,812 lak., élénk orvosság- és bőrkereskedelme van.

Tojás *(ovum)*, általában nagy, sokszikű pete, különösen a madaraké és a hüllőké. Kivált a futó madarak petéje valósággal óriási nagyságú. Legnagyobb a kihalt Aepyornis maximusé, ennek T.-a 9 lit. ürtartalmú, így 8 struc-, vagy 240 tyúk-, illetőleg 50,000 kolibri-T. fér bele. Ilyeneket Madagaszkár szigetén a homokban találtak

és egy eredeti példány a Nemzeti Muzeumban is látható. A T.-nak több része van. Legkülsőbb részét mészburoknak hívjuk, közvetlenül alatta látható a kettős mészhártya, amely a T. tompább végén szétválik és a légkamrát alkotja. Ezen belül foglal helyet a T. *fehérje*, illetőleg legbelül a T. *sárgája*, amelyen levő *csira (kakashágás, cicatricula)* sötétebb vagy világosabb kerek folt alakjában látható. A T. sárgáját két oldalán elhelyezett spirálisan összecsavart *jégzsinór (chalasa)* erősíti a T. két végéhez, hogy ily módon a csira mindig fölül legyen. A mészhéjban 94—95% szénsavas mész, kevés szénsavas magnézia, foszforsavas magnézia, vassók és egyéb szerves vegyületek vannak. Lehet fehér, vagy szines. Szine a vértől és bélsártól származik, de nevezetes, hogy ugyanazon fajú madárnál egyforma és állandó. A vizi madarak T.-héjában még zsíradék is található. Ha a tojónak nincsen mésztartalmú tápláléka, akkor a T. lágy héjú lesz. A légkamra a T. ürtartalmának mintegy 23½%-át teszi és különösen oxigén-tartalma által tűnik ki. Általános szabály, hogy a kis madár kevesebbet, a nagyobb többet rak; különben a T.-ok számát még egyes körülmények nagyban befolyásolják, mint a tojó állapota stb. A tyúk pl. 40—50, struc 20, galamb 2, kolibri 3—4 tojást tojik egyhuzamban. A T.-ban gyakran találhatni férgeket, vagy más idegen anyagokat. Ezek mind még akkor jutottak beléje, midőn még nem volt héjjal körülvéve, tehát a petevezeték felső részében. Ha benne sárgája nincs, akkor *vak T.-ról* beszélünk. Sokan T.-oknak nevezik a rovarok lerakott keményhéjú petéit is. L. még *Madarak* és *Pete*.

A madarak T.-aival foglalkozó tudományágat *oológianak* nevezzük. Az oológia a madarak T.-ait minden irányban teljesen megismerni iparkodik. Az oológia a fészektannal *(kaliológia)* karöltve nagy szolgálatokat tesz a madártannak.

Emberi táplálékul leginkább a madarak T.-ait használják; legfontosabb szerepe a tyúk-T.-nak van, ezenkívül a lúd, kacsa, fácán, pulyka, páva, bibic, sirály, alka, fecske, struc, nadu, emu stb. madarak T.-ait is fogyasztják, nemkülönben egyes hüllők (teknősbéka) és halak (l. *Halikra)* T.-ait is.

A tyúk-T. átlagban 55—60 gr. súlyú; 14%-át a héj, 54%-át a T. fehérje és 32%-át a sárgája teszi. A T. belseje 73·7% vizet, 12·6% fehérjét, 12·0% zsirt, 0·6% nitrogénmentes szervesanyagokat, 1·1% hamut és egy T. 77 kaloriát tartalmaz. Egy kg. marhahús tápláló értéke kb. 30 tyúktojásnak felel meg. A T. fehérjedús, lassan emésztődő táplálék. Az a hiedelem, hogy a nyers T. könnyebben emésztődik meg, mint a keményre, vagy lágyra főtt T., téves. Gyomorbajosak a lágy T.-t emésztik meg legkönnyebben. A T.-t technikai célokra is alkalmazzák. így festékek, derítő anyagok, szappan, albuminpapir stb. előállítására. A T. hosszabb-rövidebb idejű állás közben megromlik, ezt baktériumok okozzák. A friss, ép héjú T. belsejében is gyakran találhatók baktériumok, amelyek a közösülés alkalmával jutnak a T.-vezetékbe, illetőleg a még meszes héjjal körül nem vett T.-ba. Ez az oka annak, hogy a párosodás időszakából származó T.-ok romlékonyak. A baktériumok a T. ép héján át be tudnak nőni a T. belsejébe, legkönnyebben pedig az apró, esetleg szabad szemmel nem is látható repedéseken keresztül jutnak be. A T.-romlás három alakját különböztetik meg, ú. m. a *záplást*, a *penészedést* és a *büzös rothadást*. A T. konzerválása céljából héját zsirral, vazelinnal, parafinnal stb. anyaggal be szokták vonni, továbbá konzerváló szerek oldatával is kezelik a T.-okat, pl. mész-, só- vagy vízüveg-oldattal. A *meszes T.* héja fénytelen, főzés alkalmával megrepedezik, az ilyen T.-nak lúgos íze van és fehéréből nem lehet habot verni. Legjobb a T.-ok eltartására a hideg (0 C°), jól szellőztetett helyiség (hűtőház), melyben a T.-ok 6—7 hónapig romlatlanul eltarthatók. Szárítással is lehet konzerválni és ilyenkor sárga port, az ú. n. *T.-lisztet* nyerik, ez vízben emulziós oldatot alkot.

A T.-okat, mint tenyész-, vagy konzum-T.-t szokás értékesíteni, utóbbiakat rendszerint osztályozzák nagyságuk, frisseségük és a T.-héj szine szerint. E célra 36—42 mm. átmérőjű fémgyűrűket, továbbá az átvilágításra T.-vizsgáló lámpát használnak. A friss, barna héjú, nagy T.-okat mint *tea-T.-t* hozzák a forgalomba. A konzum-tojásokat ládákban szállítják, egy-egy láda 1440 T. befogadására szolgál.

Tojáscsucsor (növ.), l. *Solanum*.

Tojásdíszítmény, a görög építészetből származó párkánydíszítő tag, ¼ pálcából (echinus tag) kifaragott tojásalakú sorozat, közbeiktatott levél v. lándzsaalakú díszítéssel, alul rendesen gyöngysorral összekötve. L. az *ábrát*.

Tojásdíszítmény.

Tojásevő siklók *(Dasypeltinae*, állat), l. *Siklófélék*.

Tojásfog (áll.), különböző állatok embrióinak az a szerve, amely a peteburkok (tojáshéj) áttörésére való. Előfordul sok rovar, százlábú és pók embrióin a fej különböző helyein kis, de rendkivül kemény chitines kiemelkedés alakjában. A gerinces állatok körében különösen a hüllők és a madarak körében gyakori a T., amely az állközti állkapcsi részen szarús fogszerű kiemelkedést alkot. Az emlős állatok sorában a hangyászsün *(Echidna)* embrióin találtak T.-et. A T. később nyom nélkül eltünik.

Tojásfutás v. *tojáshajigálás* (ném. *Eierlaufen)*, sváb népünnep, amely husvét másodnapján szokott lefolyni hazánk és Németország némely vidékén. Abban áll, hogy a nagyhét folyamán a falubeli legények suhancok által az egyes házaknál összekoledált tyúktojásokat kb. egy-egy lábnyi távolságra a főutca mentén lerakják. A fiatalság két pártra oszlik; ezek egyike sorshúzás útján a maga kebeléből szedőt, a másika futót választ. A futónak többször végig kell szaladnia a tojások sora közt s egy jelvényt elhoznia az utca tulsó végéről. Ezalatt a szedőnek a tojásokat kell felszednie s egy csomó szalmára dobnia. Vigyázniok kell, hogy tojást ne törjenek, mert birságpénzt kell fizetniök, amit aztán a játék bevégeztével elmulatnak. V. ö. *Bartha* Gyula, Érmelléki néprajzi adatok, Ethnographia 1891.

Tojásfű (növ.), Baumgarten így nevezi a Camelinát, mert a termése fordított tojásalakú, a magva olyan sárga, mint a tojás széke. Olajnak termesztik.

Tojáshajigálás, l. *Tojásfutás.*

Tojáshal (állat), l. *Díszhalak.*

Tojásisme *(oológia)*, l. *Tojás.*

Tojásjóslás, l. *Oomantia.*

Tojáskő a. m. *oolit.* Zay mineralógiájában használja e nevet. L. *Ikrakő* és *Mészkő.*

Tojásliszt, l. *Tojás.*

Tojásolaj, leginkább keményre főtt és szárított tojássárgájából kivont élénk sárga és sűrűn folyó olaj, dermedési pontja 15°. A kozmetika s élelmiszeripar feldolgozza.

Tojás sárgája, iparilag nyer alkalmazást, főleg a cserzőiparban. 5% Na_2So_3-mal jól eltartható. L. *Tojás.*

Tojássor, l. *Tojásdíszítmény.*

Tojástánc, olasz népies tánc, amely a földön elhelyezett tojások közt történik akként, hogy a tojások el ne törjenek. Olaszországi komédiások más országokban is ismeretessé tették; innen e szállóigék: T.-ot jár; mintha tojáson (helyesen: tojás közt) lépkedne.

Tojó állatok, l. *Ovipara.*

Tojócső *(ovi positor, terebra)*, a peték lerakására alkalmas cső- v. tüskealakú szerv sok nőstény rovar potrohának végső részén. Rendesen hat pálcikaalakú, elchitinesedett darabból (a Thysanuráknál négyből) áll. Leglényegesebb része a legbelül fekvő s fúróhoz hasonlóan szerkesztett két pálcika-alakú rész, amely némely fajoknál fűrészhez hasonlóan fogazott s amelyet a többi részekből kialakult vezetővályú és hüvely vesz körül. A T. vagy szabadon kiáll a potroh végén (pl. sáskáknál, fadarazsaknál stb.), vagy pedig a potrohba visszahúzható. Hossza igen tetemes is lehet; pl. a fürkészeknél néha jóval hosszabb a testnél. Legfejlettebb a T. azoknál a rovaroknál, amelyek petéiket a földbe (pl. sáskák), más állatokba (pl. fürkészek), vagy fákba rakják (pl. fadarazsak). A Hártyásszárnyú rovarok *(Hymenoptera)* egy részénél (pl. méhek, darazsak, hangyák stb.) a T. másodlagosan a méregmirigyek kivezetőcsövével lép összeköttetésbe és *fulánkká* alakul át.

Tojócsövesek (állat), l. *Hártyás szárnyúak.*

Tojohasi, japáni város Nippon sziget D.-i partvidékén, az Omari-öböl egyik ága mellett, (1920) 65,158 lak., kikötővel.

Tok (ném. *Kapsel*). Tűzálló, chamottos agyagból készített, rendesen hengeralakú edények, melyekbe a finomabb agyagárukat (fayence, porcellán) égetéskor elhelyezik. L. *Fayence* és *Porcellán.*

Tok *(toktermés, capsula,* növ.), a felnyíló, száraz termések fajtája. Felnyílása kopácsos, amikor a termőlevelek a tok csúcsától az aljáig elválnak; fogas, amikor a T. csúcsán a termőlevelek számának megfelelő vagy kétszerannyi fogacska keletkezik (szegfűfélék), vagy kupakos, csalmás (l. *Kupakos tok*); likacsos, amikor a T csúcsán lyukak keletkeznek, amelyeken át a magvak kiszóródnak (pl. mák); végül szabálytalan, amikor a felhasadás iránya határozatlan (Chenopodium). Néha (Malvaceae) a T. részekre oszolva válik szét. L. *Termés.*

Tok *(Lophoceros erythrorhynchus* Temm. = *Rhynchaceros erythrorhynchus* Temm.), lásd *Szarvascsőrű madarak.*

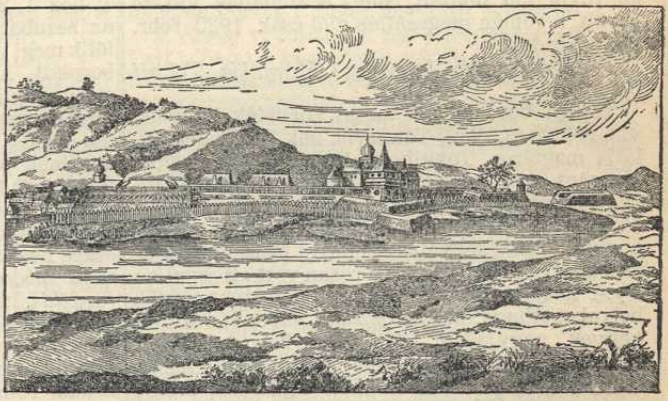
Tok (állat), l. *Tok-félék.*

Tok *(Toc)*, kisk. Arad vm. máriaradnai j.-ban, (1910) 902 román lak. (Tr. R.).

Tóka, kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1920) 430 német lak. (Tr. A.)

Tokaido (a. m. keleti hadi-út), Tokiótól Kiotóig vezető út Japán legnagyobb szigetének déli oldalán.

Tokaj, nagyk. Zemplén vm. T.-i j.-ban, a Bodrog és Tisza összefolyásához közel, (1920) 5073 magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal széke, van szép, új kat. temploma, járásbirósága, közjegyzősége, adóhivatala, cognac- és gyufagyára, folyammérnöki hivatala, továbbá vasút, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. T. a T.-i Nagyhegy tövében fekszik, amely a hozzácsatlakozó Hegyaljával a világhírű T.-i bort (l. o.) termi.

A tokaji vár 1668-ban.

Története. T. állítólag szláv telep volt, nevét a *sztokaj* szótól (két folyó egyesülése) nyerte. Vára csakugyan a Tisza és Bodrog képezte félszigeten, melyet ma is Várnak neveznek, állott. *Anonymus* szerint T. várát (Himes-udvar) és vidékét *Turzoll* vezérnek adományozta Árpád (l. *Tarczal*). *Bonfinius* szerint T. vára 1074 körül tanuja volt a Salamon király és unokatestvérei (Géza, László, Lambert) között dúlt véres harcoknak. Fénykora a várnak 1514-gyel kezdődik, midőn a Dózsa vezérelte pórlázadás alkalmával 40,000 főnyi paraszt eredménytelenül ostromolta. Szapolyai János, a fölfegyverkezett nemzeti párt vezére, T. várban tartotta főhadiszállását. A mohácsi vész után (1526 okt. 14.) a T.-i nemzetgyűlésen választották Szapolyai Jánost királlyá és a szent koronát és a hozzátartozó királyi jelvényeket T. várában őriztette

Szapolyai. 1627 máj. 19. Bethlen Gábor fejedelem itt kötötte meg az országos békét. 1646-ban I. Rákóczi György erdélyi fejedelem rendeletére belga és velencei hadmérnökök megerősítették a várat. III. Ferdinánd alatt ismét német sereg foglalta el, amely ellen I. Rákóczi Ferenc sikertelenül küzdött (1670). Később (1683) Thököly Imre foglalta el, míg Petneházy volt kuruc tábornok Lipót kezére nem játszotta. 1703-ban a II. Rákóczi Ferenc vezérelte szabadságharc kezdő évében Bercsényi Miklós kuruc hadvezér visszafoglalta és Rákóczi fejedelem T. várában bontotta ki a szabadság zászlaját. Két év mulva boszúból Lipót iránt, hogy ez Patak várát elpusztította, Rákóczi fejedelem leromboltatta a Lipóttól visszavett T.-i várat, s hogy soha többé német ott úr ne lehessen, még a követ is széjjelhányatta. Mint sztratégiai nevezetes pont T. 1849 jan. 31. szerepelt *Schlick* ellen a Tiszántúl birtoklásáért vívott győztes csatában. 1919-ben az előnyomult románok T.-t is megszállták; júniusban a vörös csapatok elfoglalták ugyan, de rövid idő multán ismét a románok kezére került, a román megszállás alól csak 1920 febr. 25. szabadult.

Tokaj-Hegyalja, hegység, l. *Hegyalja, Tokaji bor.*

Tokaji bor. A T.-t termő borvidék Zemplén vm.-nek 30 és Abaúj-Torna vm.-nek 1 községét foglalja magában. Tokajhegyalja a magyar bortörvény intézkedése szerint zárt terület, ahová más borvidékről származó bort csakis az ottani helyi fogyasztás céljára szabad külön engedély mellett bevinni. Tokajhegyalja szőllővel beültetett területe kereken 5000 ha. A szorosan vett «Hegyalja» Ny.-i kezdőpontja, a kívül eső jelentéktelenebb helyeket elhagyva, Abaújszántó, ahonnét a szőllőhegyek nagyjában DK.-i irányban húzódnak Bodrogkeresztúrig, illetőleg a különálló tokaji Nagy-hegyig, ez a borvidék legdélibb része; innét azután ÉK.-i irányban húzódnak Sátoraljaújhelyig, illetőleg Szőllőskéig. Tokajhegyalja szőllőtalaja részint vulkánikus kőzetek, trachit, riolit s ezek tufáinak és járulékainak málladéka, részint pedig, főleg Tokaj és Tarczal községek határában, lösz. A lösztalajok jobbára szénkénegezésre vannak beültetve, míg amazok oltványokkal. A lösztalajoknak népies elnevezése sárga föld, míg a vulkánikus kőzetek málladékát nyiroknak, ill. kőpornak nevezik. Tokajhegyalja éghajlata száraz és enyhe. A nyár meleg, az ősz verőfényes és hosszú, ami a szőllő érésének és aszusodásának főfeltétele. Fő szőllőfajtája a furmint, mellette jóval kisebb arányban a hárslevelű és a sárga muskotály. Mind a három fajtának a termése Hegyalja kedvező éghajlata alatt október közepére jól megérik s ha az időjárás megfelelő, szüret idejére többé-kevésbbé megaszik. A szüret régi szokás szerint október vége felé (Simon Juda napján) kezdődik s néha november végéig, decemberig is elhúzódik. A T.-ok kittnő pecsenye- és csemegeborok. A termés minősége és a készítési mód szerint többféle T.-t kell megkülönböztetnünk. Ha aszusodás nincs vagy az aszuszemeket külön szedik, a közönségesen érett bogyók feldolgozása után nyert bort *közönséges T.-nak* (ordinarium) nevezik. Ez rendszerint testes, tüzes és kemény pecsenyebor, silányabb évjáratokban asztali bor, amely teljes kifejlődéséig 3—4 évi ászokolást követel. Ha a fürtök részben aszottak s azokat válogatás nélkül dolgozzák fel, a belőlük szűrt bor lesz a *szamorodni.* Ez magas cukortartalmánál fogva lassan erjed és néha évekig édes marad s ha kierjedt, alkoholtartalma nem ritkán 15—16 térfogatszázalékot is elér. Teljes kifejlődéséhez néha 4—6 év is kell, amikor a világ legjobb pecsenye- v. csemegeborai közé sorolhatjuk. A kiválogatott és külön összegyüjtött aszubogyókból készítik a tokaji *aszubort.* Az összegyüjtött aszuszemekből saját súlyuknak nyomása alatt kiszivárgó szörpsűrűségű mézédes lé az *esszencia,* ennek magas cukortartalma teljesen sohasem erjed ki. Az aszuszemeket kisebb kádakban péppé tapossák s bizonyos arányban közönséges hegyaljai bort öntenek rá. Az asszubogyók cukortartalmát így kiáztatva, a törkölyt zsákokban kitaposssák s az így nyert léből lesz az aszubor. Aszerint amint egy *gönci* hordó (136 l.) közönséges T.-hoz 1, 2, 3, 4, 5 puttony aszuszőlőt vesznek, az aszubor minőségét a puttonyok számával jelölik meg, vagyis készítenek 1—5 puttonyos aszuborokat. A puttonyok nagysága kb. 25 liter. Az aszuborok lassan és soká erjednek és cukortartalmuk lényeges része megmarad. Kifejlődésük szintén évekig tart s rendszerint pasztőrözés mellett kerülnek palackokba. Édességük mellett egyéb tartalmuk finom illatánál és zamatjánál fogva a legjobb csemegeborok sorában foglalnak helyet. Ha a kitaposott aszuszőllő törkölyére újra közönséges hegyaljai bort öntenek s az előbbihez hasonló módon feldolgozzák, az így nyert bor lesz a *fordítás,* ha pedig az aszuborok seprőjére öntenek fel közönséges hegyaljai bort, ez lesz a *máslás.* Tokajhegyalja főbb bortermőhelyei: Tállya, Mád, Bodrogkeresztúr, Szegilong, Erdőbénye, Olaszliszka, Tolcsva, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Tokaj és Tarczal. Borkereskedelmi főbb helyei: Sátoraljaújhely, Sárospatak, Tolcsva, Mád, Tállya, Abaújszántó, Tokaj és Szerencs. Hires Tarczalon és Tolcsván a magyar királynak nagy kiterjedésű szőllőtelepe és pincegazdasága. Tarczalon egy évfolyamú vincellériskola, Sátoraljaújhelyen áll. központince szolgálja a hegyaljai borok helyes kezelésének és értékesítésének ügyét. A tokajhegyaljai borokra nézve különös rendelkezéseket tartalmaznak az új bortörvény (1924, IX. t.-c.) 18—29. §-ai.

Tokaji hegy, magányosan, elszigetelten álló kialudt andezitvulkán, az Eperjes-Tokaji-hegység kezdő tagja Tokaj községtől Ny.-ra, 316 m.-ig emelkedik. Kúpalakú hegy, oldalain az andezitot vastag löszréteg födi, andezitját az É.-i oldalán bányásszák, maga a hegy szőllővel van beültetve s bora a Hegyalján is a legkiválóbbak egyike, erről van elnevezve a Hegyalja bora tokajinak.

Tokaji hiúz-zafir (ásv.) a. m. obszidián (l. o. és *Trachit).*

Tok-alakúak vagy *Porcogós vértesek (Chondrostei,* állat), a Vértes halak *(Ganoidei)* rendjének egyik alrendje. Az ide tartozó most élő halfajok egy régi, a Föld középkorában viruló halcsoportnak utolsó maradványai. Testük hosszúra nyult, arcorruk ormányszerűleg előrenyulik s többé-

kevésbbé hegyes. Termetük a cápákéra emlékeztet. Gerinchúrjuk *(chorda dorsalis)* egész életen keresztül megmarad. Vázuk porcogós. Csigolyáik csigolyatesteje nem fejlődik ki, csak a felső és alsó ívszárak vannak meg, melyek porcogóból állanak és a gerincvelőt és az aortát veszik körül. Koponyájuk szintén porcogóból áll, kívülről azonban nagy bőrcsontok vértezik. Bőrüket vagy rhombus alakú pikkelyek, vagy sorokba elrendezett csontvértek páncélozzák. Belső szervezetükben is számos ősi, a cápákéra emlékeztető jellemvonást őriztek meg. Az északi mérsékelt égöv lakói. A nagy folyamokban élnek, de időnkint a tengerbe is vándorolnak. Általában nagytermetű halak. Ide tartoznak: 1. *Lapátorrú tokfélék (Polyodontidae)*, melyeknek legismertebb faja a Mississippiben honos és mintegy 2 méter hosszúra megnövő *lapátorrú tok (Polyodon spathula* Walb.). Másik ide tartozó faj a *kardorrú tok (Psephurus gladius* Mart.), mely Kínában: a Jangcekiangban és a Hoanghóban él és 6 méter hosszúra is megnő. 2. *Igazi tok-félék (Acipenseridae)*. E családnak közönséges fajai a *kecsege*, a *tok*, a *síma tok*, a *vágó tok*, a *sőreg* és a *viza*. L. *Tok-félék*.

Tokantinsz, braziliai folyó, l. *Tocantins*.

Tokát, török szandzsák (9800 km², 202,800 lak.) főhelye Szivasz kisázsiai vilajetben, nem messze a Jesil Irmaktól, 620 m. magasban. Régi vára, összedőlt kastélya, több hídja és mecsetje maradt fönn a szeldzsukok idejéből, egyébként érdektelen község, sok iskolája, medreszéje van, egy derviskolostor és több keresztény templom is található benne, örmény érseki székhely. Régebben mint karaván állomásnak jelentékeny kereskedelme és ipara volt, lak. 29,890. Az ókorban tőle 6 km.-nyire feküdt Comana pontica város. 1397. elfoglalták a törökök.

Tokelau-szigetek *(Union-szigetek)*, kis korallszigetcsoport Polinéziában, a Fönix- és Szamoa-szigetek közt.

Tok-félék vagy *igazi tokok (Acipenseridae*, állat), a Vérteshalak *(Ganoidei)* rendjébe tartozó Tok-alakúak *(Chondrostei)* egyik családja. Testük hosszúra nyult, cápaalakú. Arcorruk orrmányszerűleg meghosszabbodott s többé-kevésbbé hegyes. Szájnyílásuk kicsi, harántfekvésű és csőrszerűleg előre nyujtható. Előtte négy bajuszszál nyulik ki. Bőrük nem pikkelyes. Koponyájukat bőrcsontok fedik, testük hosszában pedig öt sor csontos vért huzódik, még pedig egy a hát mentén a fejtől egészen a nagyon hátrahuzódott háti úszóig, egy pár a test két oldalán a farki úszóig és egy pár a has szélén a vállövtől a hasúszó tájáig. Úszóik jól fejlettek; hát- és hasúszójuk feltünően nagyon közel áll a részaránytalan farkúszóhoz. A Föld É.-i mérsékelt övében honosak. A tengerekben vagy a nagy beltengerekben élnek, de az év bizonyos szakában néhány hónapra a nagyobb folyókba hatolnak föl. Valamennyi falánk, ragadozó. Nagyon szaporák, de esztelen halászatuk következtében számuk mégis fogyóban van. Húsuk ízletes és keresett piaci cikk. Ikrájukból kaviárt, úszóhártyájukból vizahólyagot készítenek. Fajaik közül fontosak:

1. *Kecsege (Acipenser ruthenus* L.). Arcorra hosszú, hegyes, elől homorúan fölfelé görbül; felső ajka a közepén kissé nyerges, alsó ajka a közepén kettéosztott, de a végek közel esnek egymáshoz; bajuszszálai a belső oldalukon rojtosak s hátrahajlítva a felső ajkat elérik; minden hátvért horgas csúcsa a vért hátsó végén fekszik; az oldalvértek száma 60—70, aprók és széleikkel egymást érintik. Színe felül sötétbarna, vértjei világosszürkék, úszói szürkék, de a mell- és a farkalatti úszók vörhenyes árnyalatúak. Kelet-Európa és Szibíria nagyobb vizeit lakja. Hazánk összes nagyobb és közepes folyójában él, amelyekben feljebb hatol, mint a nagyobb tokfajok; a Dunában nem ritkaság; a Tiszában Máramarosszigetig, a Drávában Varasdig, a Szávában Steinbrückig fogják. A kecsege édesvizeink állandó lakója, mert az újabb megfigyelések szerint tengerekben nem él s azokban legfeljebb a még túlnyomólag édesvizű torkolatokig hatol le. Májusban v. június elején mély vízben ivik. Húsa nagyon ízletes. Kerítő hálóval fogják. Leggyakoribbak a 30—40 cm. hosszú példányok, ritkábbak az 50—60 cm. hosszú és 2—3 kg.-os súlyúak. Kedvező körülmények között 1 méter hosszúra is megnő.

2. *Sőreg* v. *csillagos tok (Acipenser stellatus* Pall.). Teste a kecsegénél sokkal nyulánkabb. Jellemző tulajdonsága, hogy bajuszszálai símák, rövidek s hátrahajlítva is messze elmaradnak a szájtól, továbbá hogy bőrén a vértsorok között szabálytalanul elhintett csillagszerű csontlemezkék vannak. Színe felül vörhenyes árnyalatú kékesbarna, oldalai s hasa fehér, arcorra alúl testszínű, vértjei szennyes fehérek. Részint édesvízi, részint tengeri hal, amely kora tavasszal, a jégzajlás eltüntével a Fekete-tengerből felvonul a belé ömlő nagyobb folyamokba, így a Dunába és ennek nagyobb mellékvizeibe is, ahol állandóan is megmarad, mert egész éven át különböző nagyságú egyénei kerülnek hálóba; de rendszerint visszatér a tengerbe, sőt ívik a Duna és kétségtelenül a többi folyam torkolatának félig sós, sekély vizeiben is. A Dunában Pozsonynál nem hatol feljebb; a Tiszában Tokajig, a Drávában Légrádig fogták; ismert továbbá a Száva, Maros, Körös és a Zagyva alsó szakaszaiból. Hazánkban soha sem volt gyakori, ma már ritkaság, úgyszólván csak az Al-Dunából fognak néha egy-egy 15—20 kg.-os példányt. Legfeljebb 2 m. hosszúságot ér el, amikor 25 kg.-ot nyom, de leggyakrabban 1·20—1·40 méteresek kerülnek hálóba. Máj.-ban és jún. elején ívik; ikráját sebes folyású, homokos vagy köves aljazatú, mély vízbe rakja. A kikelt ivadék rövidesen a tengerbe tér, ahol körülbelül kétéves koráig marad. Húsa csaknem oly becses, mint a kecsegéé; a halásznép *dunai pisztrángnak*, *királyhalnak* és a *halak királyának* is mondja.

3. *Síma tok (Acipenser glaber* Marsigl.). Bajuszszálai belső oldalukon finoman rojtozottak s hátra hajlítva megközelítik, de nem érik el a szájat. Háta vörösesszürke, oldalai világosabb vörhenyes szürkék, hasa fehéres. 2—2.5 méter hosszúra is megnő és súlya eléri a 40 kg.-ot is. A Fekete- és az Azóvi-tengerben, valamint a beléjük ömlő folyókban honos. Édesvizeinknek állandó lakója. A Dunában és nagyobb mellékvizeiben az év minden részében megtalálható, ellenben a Duna torkolata táján nagyon ritka.

A Tiszában Szolnokig fogták. Máj. közepétől jún. derekáig terjedő időben ívik. Húsa jóízű s mint «tok» kerül a piacra.

4. *Vágó tok (Acipenser Güldenstädti* Brandt). Az előbbi fajokkal ellentétben arcorra rövid és tompán elkerekített. Oldalvértjeinek száma csak 27—37. Hossza 2—4 méter. Háta kékesszürke, oldalai világosszürkék kékes árnyalattal, hasa fehér. A Fekete-tengerben és a Káspi-tóban honos, de az itt élők egy része tavasszal, ívásra, a beléjük ömlő folyamokba (így a Dunába és nagyobb mellékfolyóiba is) bevándorol. Ápr. végétől jún. közepéig ívik. Az édesvízben fejlődött nemzedék csakhamar a tengerbe vándorol s az ivaréretté-ségig, vagyis hároméves korig a folyamtorkolatok félig sós vizében tartózkodik, ellenben az anyahalak egyrésze egész éven át is az édesvizekben marad. A Dunában Pozsonyig—Bécsig, a Tiszában Vezsenyig fogták. Leggyakoribb az Al-Dunán és a Duna torkolata táján, ahol évenkint 3000—4000 mázsát fognak. A halpiac «tok»-jának legnagyobb részét a vágótok szolgáltatja. A *fajtok (Acipenser schypa* Güld.), amely hazánkban gyakori, *Antipa* szerint nem külön faj, hanem csak a vágó-toknak változata, vagy pedig a vágó és sima-tok korcsa.

5. *Viza (Acipenser huso* L.). A kifejlett példányok arcorra feltünően rövid s hegyes kúphoz hasonló. Szája félholdalakú s feje egyik szélétől majdnem a másikig terjed. Bajuszszálai laposak s hátrahajlítva a szájig érnek. Háta és oldalai hamuszürkék, hasa szennyes fehér, arcorra sárgás. 5—9 méter hosszúra is megnő. A Fekete-tengerben és a Káspi-tóban honos, de elvétve mutatkozik a Földközi-tengerben is. Vándorhal, mert ivarérett egyéneinek nagyrésze, a tavaszi jégzajlás befejeztével, ívásra a folyóvizeket keresi fel. A Dunában fogták Pozsonyig, a Tiszában Szolnokig, a Körös középső szakaszában, továbbá a Vág, Dráva, Száva, Maros és Olt alsó folyásain. Az édesvizek köves-kavicsos vagy homokos aljazatú, gyorsabb folyású, mély helyein máj.-ban v. jún. elején ívik, de ívik a tengerben is és ott ikráját a torkolatok félig sós vizében a homokaljazatra rakja. Úgy az édesvizekben kelt ivadék, mint az anyahalak az ívás után is csakhamar a tengerbe vonulnak. Az ivadék ivaérettségéig a tengerben marad s különösen a folyamtorkolatok félig sós vizében tartózkodik. A magyar vizekben azelőtt ez volt a legközönségesebb tokfaj, de ma már annyira megfogyatkozott, hogy évenkint alig néhány darab kerül hálóba. Az Al-Dunán és a Fekete-tengerben rendesen 100—250 kg. a súlya; a feljegyzések szerint fogtak már 1300 kg. súlyút is; de a Dunából a háló leginkább csak 50—60 kg.-osokat vet a halpiacra. A Duna deltájában évenkint 2000—3500 q. vizát fognak s ezekből 120—200 q kaviárt termelnek. Húsa jóízű, de kevesebbet ér a többi tokfajénál.

6. *Vörös-* v. *tavi tok (Acipenser rubicundus* Les.). Egész életét édesvizekben tölti el. Észak-Amerika nagy tavaiban honos. Életmódja és gazdasági jelentősége megegyezik az európai T.-kal.

Tokio (a. m. keleti főváros, 1868 előtt neve *Jeddo* volt), Japán fővárosa, 1869 óta a mikádó székhelye, a róla elnevezett öböl (Tokiovan) partján. Környéke igen termékeny és mintaszerűen van megművelve, hátterében emelkedik a híres Fuzsijama vulkán kúpja. Lakosainak száma (1922) 2.173,162 volt. A Szumidagava-folyó és több kisebb csatorna a várost több részre szaggatja, a folyón több híd vezet át. A város 15 kerületre van osztva, a mikádó az Osiro nevű árkokkal és vastag magas falakkal elválasztott várban lakik. Ekörül van gyürüszerűleg a Szotosiro városrész, amelyben régente a vazallusok (daimio) laktak, ma modern épületekben itt vannak elhelyezve a minisztériumok. A Szumidagava torkolatában fekszik az idegenek városnegyede: Cukidzsi, az idegeneknek csakis itt szabad házat vásárolni. Legnagyobb sétaterei az Ujeno-park muzeummal és lóversenytérrel, meg a Siba-park, amelynek É.-i bejáratában van a Kvankoba, ez T. legnagyobb bazára. Házai a gyakori földrengés miatt többnyire fából készültek. Épületei közül legkiválóbbak: az Aszakusza-templom Kuannon istennőnek szentelve, a Jaszukuni dzsindzsa, ez 1869. épített egészen modern sinto templom, az 1657-iki nagy tűzvész emlékére épült Eko-in buddhista templom. Érdekesek T. temetői, amelyeket a lakosok sétahelyül használnak. Van két vasúti állomása, villamos közúti vasútja, de mégis leghasználtabb közlekedéseszköz a dzsinriksa, kitartó futó ember vonta kétkerekű kocsi. A város ÉK.-i részében fekszik a Josivara nevű elkülönített rész, az örömleányok államilag kijelölt tartózkodóhelye. T.-nak híres egyetemén kívül van 1896. alapított külön női egyeteme, más számos kulturális intézménye. Ipara jelentékeny, selyem-, pamutkelmék, lakktárgyak, porcellán- és emailmunkák készítésével, épületfa és gépgyártással foglalkoznak. T.-t 1456. alapították, de csak a XVI. sz. vége óta lendült föl. 1869 óta van nyitva idegeneknek, de a külfölddel való hajóforgalmat inkább a vele vasúti összeköttetésben levő Jokohama bonyolítja le. A Fuzsijama környéke gyakori földrengések szinhelye, ezért T.-t is többször pusztította nagy földrengés, így 1894 jún. 20., legújabban 1923 szept. 2., ez utóbbi óriási rombolást és tűzvészt okozott, 130,000 ember vesztette életét, de a város újjáépítése nagy anyagi áldozatokkal csakhamar megindult.

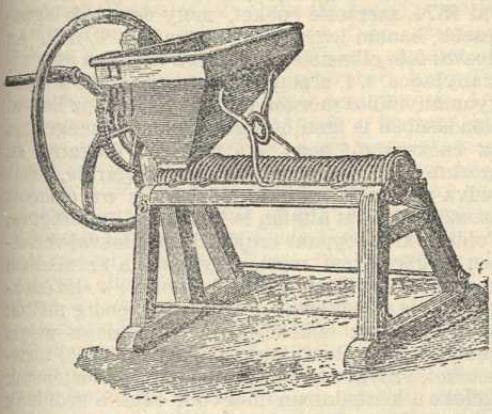
Tokio, a leghíresebb magyar telivér versenylovak egyikének neve. Frohner ménesében látott napvilágot 1892-ben. Apja Talpra Magyar (Buccaneer—Kincsem), anyja Tótleány. A veretlen Kincsem unokája mint kétéves 1894. került először nyilvános versenypályára Bécsben, a derby napján, amikor is a 3000 koronával dotált nyeretlenek versenyében aratott diadalt. Összesen 32 versenyben vett részt, 23-szor volt első, 3-szor második s nyereményeinek fő összege 665,225 K-t tett ki. Angliában is kisérleteztek vele, de eredménytelenül. Nagyszerű versenyló volt, de a tenyésztésben nem vált be.

Tokistai. A régi görögöknél a kézizálogkölcsönök nyujtásával foglalkozókat nevezték így. L. *Bankok*, a bankügy történeti fejlődése.

Toklász, l. *Palea*.

Toklászoló, gép, amelynek célja az árpát, búzát, rozsot stb. a rajta maradt tokrészletektől, szálkáktól megszabadítani. Vagy külön álló készülék v.

részét képezi az összetett cséplőgépek második tisztító művének. *Ábránk* egy önálló T.-t, u. n. *árpa-T. gépet* tüntet fel kézi hajtásra. Faállványon nyugvó hengeralakú vasköpenyből áll, amelyben egy gyorsan forgó tengelyen (200—230 fordulat percenkint) sugárirányban felerősített és csavaralakban elhelyezett kések vannak alkalmazva. E

Toklászoló gép.

vágó kések nemcsak levágják a szálkákat, de lecsapják a gabona csúcsait is. Mint az összetett cséplőgépek tisztító szerkezetének egy része különféle cséplőknél különböző módon van szerkesztve és összeállítva; a legtöbb használatban levő T. a csöves rendszeren alapul, és a már említett toklászoló késekkel s ezeken kívül verőkkel van ellátva.

Toklyó, így nevezik a juhot 1 éves korától 2 évesig, azután *harmadfűnek*, a nőstényeket *előhasinak* v. *szűzmeddőnek* is mondják. Van kos-, jerke- és ürü-T. L. *Juh.*

Toko, a dán hősmonda alakja. Saxo Grammaticus az 1200 körül írt «Historia Danica» c. művében elmondja, hogy Tokót, aki híres íjász volt, Harald király (940—986) arra kényszerítette, hogy fia fejéről egy almát lőjjön le. Toko ezért bosszúból, az erdő bozótjában elbújva, a vadászatra induló Haraldot nyilával lelőtte. E mondában kétségkívül a Tell-monda eredetijét kell látnunk.

Tokó *(Rhamphastus toco* Müll., állat), lásd *Borsevők.*

Tokod, nagyk. Esztergom vm. esztergomi j.-ban, (1920) 3234 magyar, tót és német lak.; vasúttal, posta- és táviróhivatallal és telefonállomással; üveggyárral. A Magyar ált. kőszénbánya részv.-társulat itt jelentékeny barnaszénbányákat bérel, amelyekben 400 munkás dolgozik. A bányák tulajdonosa az esztergomi papnevelő intézet. A Várberek nevű magaslaton római castrum volt.

Tokody *János,* író, szül. 1785. v. 1786., megh., Debreczenben 1839 aug. 13. Előbb a katonaságnál szolgált, majd szolgabiró volt Bihar vmegyében, végül a debreczeni kerület tartományi biztosa. Irt néhány tudományos dolgozatot kora folyóirataiba s egy pár röpíven megjelent alkalmi költeménye, nevét azonban az teszi emlékezetessé, hogy 1818. az ő *Pártosság tüze* c. tragédiáját találták legjobbnak azon a kolozsvári drámapályázaton, amelyre Katona Bánk-bánját küldte. V. ö. Erd. Museum, X. k.

Tokologia a. m. szülészet (l. o.).

Tokonoma, fülke a japáni ház lakószobájában, amelyben egy v. több egymáshoz tartozó függőképet szoktak felakasztani, ezek előtt dísztárgyakat (virágot tartó vázák, füstölő, szobrocskák) helyeznek el. A T. egész berendezése alkalom szerint változik.

Tokorcs, kisk. Vas várm. celldömölki j.-ban, (1920) 478 magyar lak.

Tokororó *(Prionotelus temnurus* Temm. = *Trogon temnurus* Temm., állat), a trogonok *(Trogones)* csoportjába tartozó madárfaj. Az összes trogonok között talán a legtarkább. Háta és feje felső része fémzöld, fejének oldalsó részei kékek; nyaka és melle eleje hamuszürke; hasa cinóbervörös; evezői barnák, fehér szalagokkal tarkítva; nagy szárnyfedői acélkékek, fehér tükörrel; középső farktollai sötétzöldek, a következők kékeszöldek, ezek közül a szélső fehér hegyű; szeme vörös; csőre feketebarna. Kb. csóka nagyságú. Kuba szigetnek jellemző madara.

Tokos csőkötés, l. *Csőkötések.*

Tokoscsőrű-félék *(Chionididae,* állat), a Sárfutók *(Limicolae)* alrendjébe tartozó madárcsalád. Mindössze egy nembe *(Chionis)* tartozó 5 fajuk ismeretes, amelyek csak a 29. déli szélességi fokig terjedő antarktikus tájék szigetein laknak. Testszabásuk a tyúkokéra emlékeztet. A *fehér tokoscsőrű (Chionis alba* Gm.) alig nagyobb a házi galambnál. Szine fehér; csőre sárga. A Falklandi szigeteken él. A *kis tokoscsőrű (Ch. minor* Hartl.) kisebb az előbbinél; szine hasonlóképpen fehér; a Kerguelen-szigeteken honos.

Tokos kemence, l. *Kemence.*

Tóköz, a Rába, Rábca és mosoni Duna összefolyása közt elterülő mocsaras, számos holt folyóágtól szeldelt lapályos folyóköz, amely Győr vármegye Ny.-i részét, a tószigeti járás déli felét foglalja el s árvizektől igen sokat szenved.

Tokugava, japáni uralkodó család, melynek tagjai 1603—1868. viselték a soguni méltóságot. L. *Sogun.*

Tokusima, a hasonló nevű japáni kerület (ken) székhelye Sikoku szigeten a Joszina-gava torkolatában, élénk forgalma van Oszaka és Kobe felé. Egykor a Hachizuka daimio család székhelye volt, lakosainak száma (1920) 68,463.

Tokusszo (növ.), l. *Eleusine.*

Tola, *a)* arany és ezüst súly Kelet-Indiában, különböző értékekben. Bombayban 40 *Wahl (Walli)*-ra vagy 100 *Guhn (Goonze)*-re oszlik = 11·6 g. Benaresben = 13·93 g. — *b)* A közönséges — v. új bazársúlynak egysége Kalkuttában = 11·66 g. Magasabb egységei a *Sihr* vagy *Maund.*

Tolán $C_6H_5C : CC_6H_5$, diphenyl-acetylen, szénhidrogén, stilbénből nyerhető.

Toland, *John,* angol filozófus, az első «szabadgondolkodó». Szül. 1669 nov. 30. Redcastleban (Irország) kat. szülőktől, de 1687-ben a presbiteriánus vallásra tért át. Meghalt 1722 márc. 11. Putneyben London mellett. Nevezetes műve:

Christianity not mysterious (1696), amelyben a kereszténység észszerűségét fejtegeti. Ez a műve nagy ellenkezést keltett. 1699-ben kiadta Milton műveit és megírta életrajzát. 1704-ben adta ki Letters to Serena c. művét, ebben a világon kívül lévő istenség gondolatát elveti és tagadja a lélek halhatatlanságát. Egyéb művei: Adeisidaemon (1709); Nazarenus, or jewish, gentile and mohametan christianity (1718); Pantheisticon (1720). Németre ford. Jensch. Leipz. 1897.

Tolatás, a vasúti járóműveket a főbb állomásokon a különböző irányokba induló vonatokba, a kisebb állomásokon pedig az áthaladó vonatokba kell besorolni. Mindez csak T.-sal végezhető. E munkálatot a kisebb állomásokon a vonatvezetők, a nagyobb állomásokon pedig a kocsimesterek vezetik.

Tolató pályaudvar, l. *Rendező pályaudvar*.

Tolató szolgálat. 1. A mozdonynak, a mozdonyszemélyzetnek és a kocsirendező személyzetnek (kocsimester, kocsitoló stb.) az a szolgálata, amellyel útközben, a rendeltetési állomásokon a vonat rendezését végzik, illetőleg a rendeltetési állomásokra érkezett járóművet a vonatból kisorozzák. Ez a szolgálat rendszeresen csak az ú. n. *kezelő* tehervonatoknál van bevezetve, de az árúforgalmi szükséghez képest rendes tehervonatoknál, sőt kivételesen gyors tehervonatoknál is előfordul. Csupán személyszállítás céljából közlekedő vonatoknál általában nem szoktak tolatni. — 2. Azokon az állomásokon, amelyeken vonatokat indítanak, illetve oszlatnak fel (kivételesen nagyobb forgalmú közbeeső állomásokon is), külön erre a célra rendelkezésre álló egy v. több mozdony és mozdonyszemélyzet végzi a vonatok rendezését, a T.-ot. Ilyen állomásokon a vonatgép általában nem tolat. A csupán tolatást végző mozdonyt tartalékgépnek is nevezik.

Tolcsva, nagyk. Zemplén vm. sárospataki j.-ban, (1920) 3038 magyar lak.; vasúttal, posta- és táviróhivatallal. Egyike a Hegyalja legnagyobb bortermő helyeinek, kies völgyben, szép urasági kastéllyal. Vidékén kő- és bronzkori leletekre bukkantak.

Told, kisk. Bihar vm. biharkeresztesi j.-ban, (1920) 631 magyar lak.

Toldalag *(Ioldal)*, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1910) 644 román és magyar lak. (Tr. R.).

Toldalagi-család, l. *Tholdalagi*.

Toldalék (ném. *Aufsatz*), a nyelvsípokra helyezett tölcsér, gúla v. hengeralakú rezonátor; a hangot erősíti, szinezi és a síp megszólalását pontosabbá teszi.

Toldat, 1. a cégbe felvett polgári névhez csatolt jelző. Törvényünk szerint meg van engedve az oly T., amely a személy vagy az üzlet közelebbi megjelölésére szolgál, pl., ifjabb, idősb, könyv- v. vegyesárú-kereskedés, vagy «a fekete kutyához», az «arany oroszlánhoz». Némely T.-ot kitüntetésképp külön engedélyeznek, pl. udvari szállító. Tilos ellenben oly T., mely a valóság ellenére társas viszonyra mutat, továbbá oly T., mely a közönség tévútra vezetésére alkalmas. — 2. T. a váltójogban, l. *Allonge*.

Toldi *Miklós*, l. *Toldi-monda*.

Toldi-monda, a legnevezetesebb magyar mondák egyike s a magyar epikának is egyik legjelesebb forrása. Hőse a nagyerejű *Toldi Miklós*. Javarésze egy XVI. sz.-beli verses elbeszélésben maradt fenn Ilosvai Selymes Péter (l. *Selymes*) munkájában; egyes töredékei a nép száján éltek egészen korunkig, legtöbb Nógrádmegyében. Ilosvai 1574. szerzette énekét, mely nemcsak legteljesebb, hanem legrégibb forrása is a T.-nak. Az Ilosvai-féle elbeszélés teljessége azonban csak viszonylagos, t. i. a nép ajkán fennmaradt szájhagyományokhoz mérten, mert egyébként az Ilosvai előadásában is igen hézagos a monda; maga írja az énekszerző, hogy «... több sok dolgairól én mostan nem szólok semmit az többiről», tehát tudva mellőzött számos részletet s az előadott események közt általán is kevés az összefüggés. Toldi Miklós roppant erejét akarta Ilosvai verseiben megörökíteni, mert, ugymond, a krónikában keveset olvashatni erről a bajnokról s «az énekszerzők is feledkeztek dolgokban», pedig méltók az ő tettei az emlékezetre. Valahonnan mégis vennie kellett Ilosvainak a Toldiról szóló történeteket, szavai úgy hangzanak, hogy a történetek emléke a köztudatban megvolt, csak a krónikák és az énekszerzők versei mellőzték. A köztudatban, nevezetesen a szájhagyományban élt a Toldi alakja; de valami írott adatra is támaszkodott Ilosvai, mert határozott évszámokat is említ (amivel a szóhagyomány nem törődik) és Toldi nevét valóságos történeti nevek társaságában említi. Valószinüleg, ha keveset is, de valamit mégis olvasott Ilosvai Toldiról krónikában is; azonkívül a szóhagyomány is, legalább részben, alkalmasint verses, azaz költői alakú volt. Mindenesetre Ilosvai meglevő hagyományokból szerkesztette a maga elbeszélését.

Az egész elbeszélés össze nem függő kalandok sorozata. E kalandokban mind a nagy testi erő szerepel s a hős lelki élete nincs bennök rajzolva; a néhány jellemvonás is össze nem illő (Toldi egyszer előkelő vitéz, másszor sírt rabol s a sírrablás nem egyezik meg azzal, hogy Toldi a megölt cseh vitéz jószágát átengedte az özvegynek). Ez ellenmondások úgy magyarázhatók, hogy Toldi személyéhez más nagyerejű emberekről szóló hagyományok is fűződtek a monda élete során. A kalandok közt van két bajvívás, két gyilkosság s az a jelenet, mikor Toldi a császár elé kíséri urát. Némely része a hagyománynak igen rövid; más kalandokat ellenben bőven elbeszél Ilosvai, így a prágai kalandot, a két vívást, az özvegy tréfáját stb. Ezek elbeszélése oly részletező és élénk, hogy a különben krónikás Ilosvai modorától egészen elüt s a népköltés elevenségére emlékeztet, úgy hogy itt Ilosvai előtt részletes hagyománynak kellett lennie. A kalandok közül legtöbb függ össze ott, mikor Toldi másodszor gyilkosságba esik s amiatt el kell bujdosnia, éhezik, megfékezi a bikát, alacsony szolgálatot végez s erejével feltünik a királynak is, aki kegyelmet ád neki, ez kerek kis egész; s ezzel összefügg a másik, hogy a király üzen Györgynek, eressze el öccsét vitézi pályára, György csak két lovat ád neki, ám ő egyetlen nagyszerű hőstettel az első vitézek közé küzdi fel magát s a királytól 12 lóra kap hópénzt.

(E két, egyenként kerek, de egymással csak lazán összefüggő csoportból alakította Arany a Toldi meséjét.) A T. eredete felől sok vita folyt irodalmunkban. Némelyek azt vitatták, hogy élő személy volt, mások, hogy őseink mitoszából maradt alak, ismét mások, hogy nyugati népektől kölcsönözte népünk. Toldy Ferenc vélte Toldit mitikus hősnek (Herkules-féle alaknak), Ipolyi is szól róla; míg Kemény Zsigmond már 1854. rámutatott, hogy a mondában semmi mitikus színezet sincs és Ilosvai verse annyira határozott, hogy Toldit valóban élt személynek kell tekintenünk. Arany is annak hitte. Greguss Ágost a francia Gamelyn-, Heinrich Gusztáv a német Kurzbold-mondával rokonította a T.-t, de kevés és nem jelentékeny közösségek alapján. Később, Arany halála után, Szilády Áronnak sikerült oklevelekből megállapítania, hogy egy Toldi György s Toldi Miklós Károly Róbert és Nagy Lajos korában csakugyan élt. Miklós 1354. pozsonyvármegyei alispán és várnagy volt; 1365. egyik főtisztje az olaszországi fehér csapatnak; 1383. és 1385. is Szabolcsmegye főispánja volt. Ezek az oklevélbeli adatok azóta Karácsonyi János és Wertner Mór kutatásai folytán számos újabbal szaporodtak. De egy adatban sincs szó a történeti Toldi nagy erejéről, ami meglehetősen bizonyossá tehetné azt, hogy ez az oklevelekben említett Toldi azonos a T. hősével. Ez azonban így is valószínű. Legutóbb Toldinak az olaszországi alba societasban, fehér csapatban való működésére nézve részletesebb adatok kerültek elő. E szerint Toldi nevezetes vitéz lehetett, az egész fehér csapatnak nevezett zsoldos seregben csak a fővezér, az angol Mortimer előzte meg rangban, a többi nemzetbeli alvezérek hátrább álltak ő nála. Neki mintegy másfélezer zsoldos állt a vezetése alatt. Különben tanult ember lehetett, mert magister címe is volt. Újabban a monda nemzetközi összehasonlítása is nagyot haladt, Fóti Lajos, Birkás Géza, Bán Aladár és Solymossy Sándor nyomozásai által. Volt egy Toldi grófi család is (lásd *Tholdy*). Megjegyzendő, hogy a nógrádmegyei T. Mátyás király korába helyezte át Toldi Miklóst és népmeseszerű történeteket tud róla. Toldi Miklós az újabb magyar költészetnek is kedvelt alakja volt. Kisfaludy Károly (A sastoll), Vörösmarty (Toldi, Az ősz bajnok), Garay egy-egy kalandjáról írtak kisebb költeményeket, Szigligeti (Rózsa) színművet, Szigeti (Toldi) népszínművet írt róla, Dugonicsnak Toldi Miklós c. színműve csak átdolgozás németből. Mindezeknél sokkal kiválóbb költői alkotás azonban Arany János (l. o.) Toldi-trilogiája. Az összehasonlítás úgy mutatja, hogy a Toldiról szóló kalandok nagyrésze bizonyos eltérésekkel megvolt a középkori külföldi mondákban és elbeszélésekben is. De hogy ez elbeszélések egy magyar ember, a Toldi nevéhez kapcsolódtak, annak kellett valami okának lenni, nevezetesen annak, hogy Toldi nagyerejű ember és híres vitéz lehetett és róla is számos emlékezet maradt fenn, amelyekhez más nagyerejű hősökről szóló kalandokat is kapcsoltak. V. ö. *Szilády* Áron értekezését a Régi M. Költők Tára IV. kötetében; *Karácsonyi* János, Toldi Miklós származása, Kath. Szemle 1899 (két más cikke is van); *Moór* Elemér, *Bán* Aladár, A T. alaprétege. Ethnographia 1917; *Négyesy* László, Az ős-Toldi, Magyar Múzsa 1920; *Solymossy* Sándor, Irodalomtört. Közl. 1924; a bibliografiát l. *Pintér*, irodt. kézikönyvében I.

Toldi pálos kolostor. Somogy vm.-ben a Karádtól D.-re eső Toldi-pusztán állott. 1392 előtt keletkezett. Egyháza Mária tiszteletére volt avatva. A mezőlaki Zámbó és Marczali főúri családok voltak jótevői. 1525 után pusztult el.

Toldy, 1. *Ferenc* (eredetileg *Schedel*), irodalomtörténetíró, «a magyar irodalomtörténetírás atyja», szül. Budán 1805 aug. 10-én, megh. Budapesten 1875 dec. 10. Atyja Schedel Ferenc, nem közönséges politikai műveltségű postatiszt volt, József császár szabadelvű eszméinek híve; anyja *Thallherr* Jozefin, magyar nemesnő, aki Bécsben és Pozsonyban nevelkedvén, nem tudott magyarul, valamint férje sem, a magyar nemzetiségért azonban lelkesült. Lakásukat 1807. Pestre tették át a szülők s T. itt nevelkedett, német nyelven, de magyar érzésben. 1813-ban a gimn. első osztályába Czeglédre küldték, hogy jól megtanuljon magyarul. A következő négy osztályt Pesten látogatta a piaristáknál 1814—18 közt. A VI. osztályt Kassán végezte, hova a tót nyelv kedvéért küldte atyja; tótul ott keveset tanult, de Pethő Krónikája és Baróti Verskoszorúja ott keltette fel a magyar irodalom iránt érdeklődését. A három évi bölcsészeti tanfolyamot Pesten végezte 1819—22.; ez alatt kötött barátságot Bajzával, akivel kölcsönösen hatottak egymásra, Bajza a magyar és latin, Schedel a modern nyugati irodalmakban volt jártasabb. 1820-tól járatos volt az irodalom Budán lakó patriárkájához, Virág Benedekhez is, valamint Horvát István házához. Az irodalomban Kazinczy, a nyelvészetben Révai lett ideálja s magával ragadta a magyar irodalom nagy mozgalma, a nyelvújítás. Versekkel (1818 óta), műfordításokkal és szépirodalmi kísérletekkel kezdte írói pályáját. Kazinczyval 1822. kezdett levelezni s a nagy irodalmi agitátorért állandóan lelkesült. Amint Kisfaludy Károly napja emelkedett, T. hozzá csatlakozott. Az Aurorába több verset írt s 1823. drámát fordított és adott ki: a *Haramjákat* Schiller után. Vitkoviccsal, Döbrenteivel is személyes érintkezésbe lépett. A bölcsészeti folyam után 1822—27. az orvosi szakot végezte. Közben verseket, novellákat, irodalomtörténeti és kritikai dolgozatokat tett közzé, a nagy szünetekben külföldi utazásokat tett, 1823. Bécsben járt, 1824. Krakóban. Ismeretségbe jutott előkelő társaságokkal. Kisfaludy Károly körének már is számottevő tagja volt. Szemere Pállal, Kölcseyvel, Kisfaludy Sándorral is ismeretségbe lépett s 1828. magával Kazinczyval is személyesen találkozott, Széchenyi Istvánnak is figyelmébe ajánlta Kisfaludy Károly. Azt csakhamar be kellett látnia, hogy az irodalmat nem mint alkotó művész szolgálhatja, hanem széleskörű műveltsége alapján mint elméletíró és agitátor. Még orvosnövendék korában jelent meg négy e körbe vágó fontos műve. Első volt: *Aesthetikai levelek Vörösmarty epikus munkáiról* (előbb a Tud. Gyüjteményben, 1826. és 1827., utóbb önállóan, Vörösmarty életrajzával együtt, Pest 1827), mely

Vörösmarty geniejének és a romantikus magyar epikának első rendszeresebb elméleti méltatása volt. Sokkal fontosabb volt azonban ennél a *Handbuch der ungrischen Poesie* c. nagy munkája, két kötetben, magyar szövegű szemelvényekkel és német fordításokkal, az irodalom rövid áttekintésével és az írók vázlatos életrajzával (Pest és Bécs 1828). Ugyanez évben még egy német nyelvű gyűjteményt adott ki a magyar költészet bemutatása végett: Blumenlese aus ungrischen Dichtern, in Übersetzungen von Gruber, Graf Mailáth, Paziazi, Petz, Graf Franz Teleki, Tretter u. A. (bevezetésül a magyar költészet történetével). Végül *Magyar költői régiségek* c. gyűjteményt is tett közzé szintén 1828. E három utóbbi műve címlapján használja először a magyar T. nevet, amelyet 1847. hivatalosan is fölvett. Emellett orvosi tanulmányait nagy sikerrel folytatta s 1828. szemészmester lett, 1829. pedig doktorrá avatták Physiologia pulsus című értekezése alapján. Mint kész ember, 1829—30. nagyobb tanulmányutat tett Nyugat-Európában. Hosszabb ideig tartózkodott Berlinben, Londonban és Párisban. Hazajövet az új irodalom vezérét Kisfaludy Károlyt halálos betegen találta, a többi írót pedig meghasonolva a Conversations-Lexikon-pör miatt. Ő az Aurora-kör tagja lévén, ennek pártján volt, társai őt akarták az akadémia titkári székébe ültetni s megbuktatni vele Döbrenteit, de az akkor nem sikerült, hanem akadémiai rendes tagnak mégis bejutott s már 1831 elején segédjegyző és levéltárnok is lett.

Életének ezzel új korszaka kezdődik, amely 1848-ig tart. Ez időszakban az akadémia működésében és reformjában vesz igen nevezetes részt, irodalmi organumokat és vállalatokat indít meg és szerkeszt s írók munkáit adja ki. Egészben ekkor még inkább aktiv író: kritikus, szerkesztő és publicista és a tudományos munka szervezője, csak mellékesebben irodalombúvár. Az 1831-iki kolera alkalmával mint kerületi orvos buzgón működött. Bugát Pállal együtt megindította az *Orvosi Tár* c. első magyar orvosi folyóiratot, melyből 1831—33. 12 köt. jelent meg. Ugyancsak Bugáttal együtt az orvosi műnyelv megmagyarosítása végett készítette a *Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyvet* (Pest 1833), mely hasznos volt ugyan a célnak, de sok rossz képzésű szóval árasztotta el orvosi műnyelvünket. 1833-ban a dietetika rendkívüli tanára lett az egyetemen s e tanszéket 1844-ig töltötte be. 1839-ben hallgatói számára kézirat helyett kiadta a *Dietetika elemeit*, ennek második kiadása 1850. jelent meg *Két könyv az egészség föntartásáról* címmel. Az akadémiában az első években Döbrentei befolyása ellen küzdött, míg Döbrentei 1835. lemondván, T. lett a titkár s e tisztet 1861-ig viselte. Könyvtáraink rendezetlenek lévén, mind az egyetemi, mind az akadémiai könyvtár rendezésének és katalogizálásának óriási munkáját végezte s az akadémiai könyvtárt a Batthyány-, Sándor István- és Teleki-féle könyvtárak átvételével megbővítette (1844. nyílt meg). Az egyetemi könyvtárnak 1843. igazgatója lett. 1847-ben tanulmányozta a müncheni kir. könyvtár rendszerét. E nagy elfoglaltsága mellett kitartóan dolgozott folyóiratokba és bocsátott közre önálló munkákat. 1831-ben kiadta elhunyt barátja *Kisfaludy Károly minden munkáit* (10 köt., Buda), 1832. *Kisfaludy Károly életét* (Budán), 1833. *Dayka versei* második bővebb kiadását. Vörösmartyval együtt az akadémia megbízásából készítette a *Magyar és német zsebszótárt* (Buda 1835. és 1838). Majd ismét kiadta *Kazinczy Ferenc eredeti munkáit* (1836—45, 5 köt., Bajzával együtt) és *Czuczor Poétai munkáit* (Buda 1836), miután Czuczor Aradi gyűlését már 1828. közzétette. Az írók egyöntetű kiadására 1842. alapította a *Nemzeti könyvtárt*, az írók lehetőleg pontos életrajzával és kritikai apparátussal. E vállalat épp oly fontos volt akkor nemzeti, mint tudományos tekintetben. Hasonló érdeme volt T.-nak folyóiratok alapításával és szerkesztésével is. Az akadémia megbízásából indította meg 1834. a *Tudománytárt*, amelybe maga is számos tudományszakba vágó cikket írt és fordított s amelyből 1835-ig 8 köt. jelent meg. Ez megszünvén, 1837. Vörösmartyval és Bajzával alapította a nagyfontosságú *Athenaeum* c. lapot («tudományok és szépművészetek tárát»), amelyet inkább Bajza szerkesztett, de véleménykülönbség esetén T. döntött (1843-ig); az 1837—40. fennállott *Figyelmező* c. kritikai lapot T. szerkesztette Vörösmarty és Bajza közreműködésével. E triumvirátus volt akkor az irodalomban a döntő hatalom. T. e két lapba igen sok bírálatot és cikket írt. 1847-ben a *Szépirodalmi Szemlét* szerkesztette Erdélyi Jánossal együtt. E lapban ő a klasszicizmus, a művészi ideálizmus elvét képviselte, míg Erdélyi újabb iránynak, a realizmusnak és népiesnek hódolt. Fő része volt a *Kisfaludy-társaság* megalakításában is 1836., amely 1841. igazgatójává választotta, ő szerkesztette a Kisfaludy-társaság Évlapjait is (Buda és Pest 1841—49, 7 köt.). Néhány eredeti röpiratot, tankönyvet is írt: *Az írói tulajdon* (Pest 1840); *Magyar helyesírás* (Buda 1840); *A műfordítás elveiről* (u. o. 1843). Hivatalból szerkesztette a *Magyar tudós társaság évkönyveit* (III—VIII. köt., u. o. 1841—60) és a *Magyar tudós társaság névkönyvét* (1836—1848, 13 füz.). 1842-ben a jenai egyetem doktori oklevéllel tüntette ki.

A szabadságharctól életének új korszakát számíthatni, amely haláláig tart: e korszakban leginkább irodalomtörténeti munkásságának szentelte életét. Első művei voltak e téren: Culturzustände der Ungarn vor der Annahme des Christenthumes (Bécs 1850); *A magyar történeti költészet Zrinyi előtt*, első közlemény (u. o. 1850). Végre 1851. kiadta nagy műve első kötetét: *A magyar nemzeti irodalom története* (ó- és középkor, 2 köt., Pest 1851, második javított kiadás 1852, harmadik kiadás 1862). E művének rendkívül széles alapot vetett; voltakép nemcsak a magyar irodalom, hanem az egész magyar szellemi élet, a magyar ész történetét akarta megírni s ily széles alapon nem is haladt tovább a mohácsi vésznél. Hozzáfogott azután az *Újkori magyar nemzeti irodalom történetéhez* (u. o. 1853), de ebből csak az első füzet jelent meg. *A magyar költészet történetét* mindazáltal elég bőven s elemzőleg megírta egészen Kisfaludy Sándorig (2 köt., u. o.

1854; német fordításban Steinacker Gusztávtól, u. o. 1863) egyetemi előadásai alapján, t. i. 1850-től az egyetemen magántanára volt az esztetikának és az egyetemes irodalomtörténetnek s lelkes hazafias előadásait nemcsak az ifjúság hallgatta nagy számmal, hanem papok, írók és más művelt férfiak is. Az egész irodalom rövidebb történetét tankönyvül *A magyar nemzeti irodalom története* a legrégibb időktől a jelenkorig, rövid előadásban (Pest 1864—65) megírta (2. kiadás, 2 kötetben 1868; halála után Gyulai Pál igazításaival egy kötetben egyesítve jelent meg a 4. kiadás 1878). Az irodalomtörténet segédkönyveiről is gondoskodott. *Magyar Chrestomathiát* adott ki két folyamban 1853-ban, majd 1855. összeállította a *Magyar költészet kézikönyvének* első kötetét a mohácsi vésztől Kisfaludy Sándorig (szemelvények, életrajzok, jegyzetek), második kötet pedig Arany Jánosig 1857. Ezt később öt kötetre alakította át (megjelent 1876). S miután az a nagy vállalat, hogy az egész magyar nyelv s irodalom kézikönyvét elkészítse, nem valósulhatott meg, 1868—69. kiadta *Irodalomtörténeti olvasókönyvét* (2 köt.). T. mind irodalomtörténetét és költészettörténetét, mind a költészet kézikönyvében található életrajzokat a legnagyobb gonddal állította össze s tényleg e három mű, továbbá kiadásai és emlékbeszédei alkotják a magyar tudományos irodalomtörténet alapjait; ezekhez járul egy — fájdalom — csonkán maradt mű: *Kazinczy és kora* (Pest 1859—60), amelynek meglevő része T.-nak korrajzi tekintetben legértékesebb műve. Rendszere, szempontjai és kritikája ellen emelkedtek kifogások, de az alapvetés óriási munkájának érdemét senki sem tagadhatja meg tőle, valamint azt sem, hogy lelkesedésével és tudományával új nemzedéket nevelt a magyar irodalomtörténet művelésére s e tárgyat a nemzeti érdeklődés tárgyává tette. Történeti érzéke erősebb volt kritikai ítéleténél. Az elnyomatás éveiben nála buzgóbb őrzője és élesztője nem volt a magyar szellemnek és öntudatnak. Mialatt az Akadémia működése szünetelt, házánál gyűjtötte össze titokban az írókat s nagyrészt ő keltette új életre mind az Akadémiát, mind a Kisfaludy-Társaságot. 1850-ben megindította az *Új Magyar Muzeum* című folyóiratot a magyar tudományos élet organumául, ebbe maga írt legtöbbet; ezt szerkesztette 1860-ig. Egy társasággal együtt *Újabb Nemzeti Könyvtár* című sorozatot indított meg s ebben kiadta *Esterházy Miklós nádor munkáit* (1852), *Zrinyi Miklós összes munkáit* (1853, Kazinczy Gáborral), *XVI. sz.-beli magyar történetírókat* (Székely, Heltai 1854). Később a magyar írók műveinek terjesztésére megindította a *Magyar remekírók gyémántkiadását*. Egyáltalán a magyar írók kiadásának legnagyobb része tőle való az 50-es és 60-as évekből s az ő kiadásában forog legtöbb írónk máig is közkézen. Bámulatos tevékenységgel adta ki a régi magyar nyelvemlékeket is, melyekből először régebben Döbrentei bocsátott volt közre gyűjteményt. Ilyen kiadványai: *Alexandriai szt. Katalin verses legendája* (Pest 1855); *Immaculata* (a régi magyar szentegyház hét szentbeszédében, 1855); *Régi magyar passió* (1856); *Nádor-kódex* (Buda 1857); *Szt. Erzsébet régi legendája* (a Szt. István-társulat díszkiadásában, Pest 1857); *Régi magyar legendák tára* (V. köt., u. o. 1858); *Magyar prózaírók a XVI. és XVII. sz.-ból* (I. köt., u. o. 1858); *Magyar szentek legendái* a karthausi névtelentől (u. o. 1859). Történeti kútfők és írók kiadásaira is gondolt: *Chronicon Hungarorum Posoniense* (Buda 1852); *Sárospataki magyar krónika* (Pest 1827); *Pray, Series palatinorum* (Buda 1863); *Memoria ordinis S. Stephani* (Bécs 1864); *Brutus János Mihály históriája* (2 köt., Pest 1863—67); *Baranyai Decsi János Magyar históriája* (u. o. 1866); *Marci Chronica de gestis Hungarorum* (editio princeps, u. o. 1867); *Corpus grammaticorum: Régi magyar nyelvészek* (u. o. 1866). A nyelvtudománnyal később is foglalkozott. Ő szerkesztette és adta ki a *Reguly-albumot* (Pest 1850). Nyelvészeti munkái még: *A magyar helyesírás ügyében* (akadémiai munkálat, Pest 1856) s *Német-magyar tudományos műszótár* (miniszteri megbízásból egy bizottsággal együtt, u. o. 1858). Szerkesztette a *Történeti és irodalmi berek* c. gyűjteményt (u. o. 1861); a *Magyar Történelmi Tárt* (u. o. 1855—1863, 12 köt.); az *Archaeologiai Közlemények* I. kötetét (u. o. 1859); a magyar tud. akadémia almanachját (u. o. 1861); a Magyar Akadémiai Értesítőt (1840—1865., összesen 19 köt.); az *Értekezéseket* a nyelv- és széptud. osztály köréből (Pest 1870) s az *Akadémiai emlékkönyvet* Kazinczy F. születése évszázados ünnepéről (u. o. 1859). Érdeklődése kiterjedt a politikai életre is. Erre vonatkozó munkálatai: *A magyar birodalom alaptörvényei* (u. o. 1861, 2. kiad. 1866); *Vissza van-e állítva 1848?* (u. o. 1869); *Pillantás a most lefolyt választelirati vitára* (u. o. 1869). Beszédeit, cikkeit, írói életrajzait később gyűjteményekbe foglalta: *T. F. összegyűjtött munkái* (I., II. köt.), *Magyar államférfiak és írók* (Pest 1868, III., IV., kötet), *Magyar költők élete* stb. címek alatt rendezve, összesen 8 kötetben. 1861-ben a magyar nyelv és irodalom rendes tanárává nevezték ki az egyetemre, hol egész írói nemzedéket nevelt és sok tehetségnek adott irányt és eszméket. 1863—1865-ig a bölcsészeti karnak dékánja volt.) 1871-ben az akadémia és Kisfaludy-társaság nemzeti ünneppé tették T. félszázados írói jubileumát, a király ez alkalommal a Lipót-rend lovagkeresztjével tüntette ki, miután már 1861. királyi tanácsosi címmel ajándékozta meg. A törvényhozás 1871-ben 4000 forint évi díjat rendelt számára nemzeti ajándékul, hogy egész erejét az irodalomtörténetnek szentelhesse. Megfeszített erővel dolgozott ezután is haláláig. Kiadta *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkáit* (1871) s megkezdte az első kötettel az *Analecta monumentorum Hungariae historica* c. nagyobb vállalatot. Egész serege a sajtó alá rendezett, félig kész munkáknak és terveknek maradt még utána, mint a Legendakör folytatása, A XVI. és XVII. sz. prózaírói, Adalékok Magyarország régibb irodalomtörténetéhez, Történeti magy. nyelvtan, A XVI. sz.-beli magyar versírók, A XVII. sz. lirai költői, Régi magyar játékszín, Történelmi és irodalmi berek 3. kötete, Kazinczy Ferenc eredeti munkái, Kazinczy F. és korának 4-ik kötete, Magyarország újabb irodalmi története, 3 kötet, stb.

T.-nak legnagyobb érdeme az az agitátori munkásság, mellyel az irodalmat egy félszázadon keresztül gyakran súlyos válságok közt összetartotta, különféle ágainak művelését előmozdította, ápolta a mult iránti kegyeletet, a nemzeti nyelv és irodalom szeretetét s új munkásokat nevelt a magyar tudományosságnak, ebben a szervező és irányító munkában a Kazinczytól örökölt szenvedélyes lelkesedéssel járt el s hatása korszakos; másik nagy érdeme a magyar irodalomtörténetnek rendszeres tudományos formába öntése. Az irodalomtörténetben megalapítja a forrástanulmányt, az adatbírálatot és kötelezővé teszi az autopsziát. Elvégzi az anyagrendezést is, konstruálja a magyar irodalomtörténet rendszerét és felosztását, megvalósítja az irodalomtörténeti felfogást is. A tudományos oldal erősebb volt nála, mint a művészi. Munkásságának rendkívüli kiterjedtsége némileg ártott mélységének. Mint irod. tört. író is kevésbbé méltatja a bölcsészi szempontokat s az irodalmi élet közéleti alapjait nem igen világítja meg. De ami nagy erénye, abból származtak leginkább fogyatkozásai is. Neki kellett végeznie mind az adatgyűjtés, mind a feldolgozás rengeteg munkáját; a mult iránti kegyelete és erős nemzeti érzése sokszor arra bírta, hogy némikép szépítse a dolgot és az idegen irodalmak hatását figyelmen kívül hagyja. Mindenesetre azonban az alapvetést rendkívüli méretekben egymaga elvégezte s «méltóbb napi munkát nem végze nála senkisem» (Arany). Az «irodalmi buzgalom genie»-je volt. Irodalmunk legnagyobb korszakainak részese, a mult irodalmának feltárója, az összetartozás, a folytonosság elvének képviselője, a XIX. század nagy nemzetépítő munkájának egyik kiváló vezéralakja. V. ö. *Gyulai* Pál, Emlékbeszédek; u. a., A magyar irodalom története 1807—48. (könyomatos ívek); *Greguss* Ágost, T. F. emlékezete (Kisfaludy-Társaság Évlapjai, XI.); *Szász* K., T. F. irodalmi dolgozatai (1877); *Greguss* Ágost, T. F. félszázados irodalmi munkássága 1821—71 (Pest 1871); *Riedl* Frigyes (Három jellemzés. Olcsó könyvtár 1652. sz.); *Váczy* János, Beöthy Képes m. irodalomtörténetéhez; *Kuncz* Aladár, T. F. (Budapest 1917); *Négyesy* László, T. F. emlékezete (Budapesti Szemle 1905 és Kisfaludy-Társ. Évlapjai 40. köt.); *Császár* Elemér, T. F. kritikai munkássága (Irodalomtört. Közlem. 1917); *Beöthy* Zsolt, A m. nemz. irod.-tört. ismert.; *Pintér* J., Irodalomtört. Kézikönyve, II. Továbbá v. ö. még a Vasárnapi Újság jubiláris számát (1905, 44. sz.). Bővebben l. az irodalmat Szinnyei, Magy. Írók XIV. köt. és Pintér Kézikönyvében.

2. *T. István*, drámaíró és publicista, *T. 1.* fia, szül. Pesten 1844 jún. 4., megh. u. o. 1879 dec. 8. Jogot végzett és 1867. fogalmazó, 1868-ban titkár lett a belügyminisztériumban, később a pénzügyminisztériun b m, majd 1870-től a miniszterelnökség sajtóügyi osztályában működött, 1872. az új törvényelőkészítő bizottsághoz tették át. Az államszolgálatot 1875. elhagyta, hogy egész erejét az irodalomnak szentelje. Mint hírlapíró 1867. kezdte pályáját, mikor Frankenburggal és Pulszky Ágosttal az *1848* c. szabadelvű politikai lap kiadatására szövetkezett. 1868-ban a *Századunk* című nagyobb politikai lapnak volt főmunkatársa. 1868-ban *Választások előtt* c. Deák-párti szellemű röpirata a szerzőre vonta Lónyai Menyhért figyelmét, aki később mint miniszterelnök is maga mellett alkalmazta. 1872-ben *Öt év története* c. még kidolgozottabb művével tett nagy hatást. 1875-ben alapította a *Nemzeti Hirlapot*, amelyet a fuzió után Márkus István barátjának engedett át, maga mint főmunkatárs segített tárcáival, cikkeivel a lap színvonalát fenntartani. Politikai felfogását a Deák-párti elvek s az egyházpolitikában erős antiklerikális irány jellemezte, mely gyakran túlzásig ment. Hevesen támadta a jezsuitizmust cikkeiben és röpirataiban. Mint szépirodalmi író a Kávéforrásban székelő fiatal írói csoportnak volt tagja, Rákosival, Berczikkel, Dóczival, Kaasszal, a Márkus testvérekkel és Urváryval együtt. Ifjabb Dumas és Sardou voltak mesterei. Novelláiban, drámáiban szeretett újabb társadalmi problémákkal foglalkozni s a házasságtöréses drámákat ő honosította meg szinpadunkon. Szépirodalmi és drámai műveiben több a szellem, mint az erkölcs. Novellagyűjteménye: *A nőkről a nőknek* (1865); *Tarka képek; Adél asztalára* (1860); regénye: *Anatole* (1872). A Nemzeti Szinházban három művét adták nagy sikerrel, ezek: *Kornélia* (dráma, 1875), *A jó hazafiak* (vígjáték, 1872) és az *Új emberek* (vígjáték, 1873). 1873-ban a Kisfaludy-Társaság tagjává választotta. Kiadta a *Politikai szónoklat kézikönyvét* és fordította akadémiai megbízásból Mommsennek a Rómaiak történetét 8 kötetben. V. ö. *Szász* Károly, T. (Vasárnapi Újság 1879, 50. sz.); *Vadnay* Károly, T. (Fővárosi Lapok, 1879 dec.). *Rákosi* Jenő, emlékbeszéd (Kisfaludy-Társaság Évlapjai XVI. köt.); *Szász* Károly (legifj.) T. mint drámaíró (Beöthy-emlékkönyv, Budapest 1908). A kiegyezés utáni Magyarországban Szász K. szerint T. István volt az, ki a modern társadalmi vígjátéknak és színműnek megvetette az alapját.

3. *T. Izabella, T. 1.* leánya, szül. Pesten 1834 febr. 25., megh. Egerben 1899 ápr. 11. Angolkisasszony volt 1857-től, állandóan Egerben; 1875. a leánynevelőintézet főnöknője lett s az intézetet korszerűen újjászervezte.

4. *T. László*, székesfővárosi ny. főlevéltáros, *T. 1.* fia, szül. Budapesten 1846 aug. 17., megh. u. o. 1919 márc. 24. Teologiai pályára lépett s Bécsben a Pazmaneumban végezte egyetemi tanulmányait, 1867-ben felszentelték s ugyanez évben a Theresianum tanulmányi felügyelője és tanára lett. Mint budapest-tabáni segédlelkész 1880. kilépett a papság kebeléből; 1882. a budapesti Keresk. Akadémia tanára lett, 1886. a főváros főlevéltárosául választották. Ebben a tisztében ő vetette meg a ma már gazdag fővárosi muzeum és a fővárosi könyvtár alapjait. Számos történelmi, földrajzi, irodalomtörténeti és társadalmi cikket írt különböző lapokba és folyóiratokba. Önállóan megjelent művei: *Magyar Szent Erzsébet élete* (1875); *Árpád és a magyarok letelepedése* (1876); *Szent László király élete* (1876); *A régi magyarok műveltségének története* (1877); *Nagy Lajos király uralkodása* (1877); *Adalékok Virág Benedek irodalmi munkálkodásához* (1880); *Szluha László emlékezete és a Zrinyi-könyvtár* (1880); *Képek Görögország fénykorából* (1881);

Magyarország műveltségi állapota az Anjou-királyok korában (1882); *A budapesti Erzsébet-leányárvaház története* (1889); *Budapest régibb és újabb címere* (1896). Számos munkát fordított, köztük: A természet könyve (I., II., XVI., XVII. füz.); Hellwald, A föld és népei (I—II. k., 1879—80); Taine, A jelenkori Franciaország alakulása (I—III. köt., 1881—82); Molière vígjátékait (12 köt. 1883); Hübner Sándor, Séta a világ körül (1884, 2 köt.). Írt kereskedelmi földrajzot, szerkesztette az Arany biblia díszművet; a Magyar Ifjuság Lapját, a Közérdek (később e címen A főváros) hetilapot; 12 éven át szerkesztette a Törvényhatósági Naptárt, valamint a fővárosi Szabályrendeleteket (8 köt.), A fővárosi alapítványi okleveleket gyüjteményét (7 köt.).

5. *T. László, T. 4.* fia, zeneszerző, szül. Budapesten 1882 márc. 17. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, ahol doktorrá avatták. 1904-ben a Nemzeti Zenede tanára, 1913. a budapesti tud. egyetemen a zenetudomány magántanára lett, 1923. megkapta az egyetemi ny. rendkívüli tanári címet. 1920-ban az Erzsébet tanárképző főiskola tanára lett. Művei: *Sigrid* (opera, bemutatta a budapesti Operaház 1905); *Az élet álmai* (opera, 1906); *A zöld kakadú* (zenedráma, 1908); *Cesarini* (opera, 1909); *Betyár királynő* (operett, *Berczik* Árpád szövegére, 1909); *Lyane* (lir. dráma, 1913); *Hübele Balázs* (vígopera, Vigszinház 1923); írt ezenkivül zenekari, kamarazene-, zongoraműveket, dalokat és elméleti munkákat. Belmunkatársa az Oxford-Hungarian Reviewnak.

Toldy-kör, alakult Pozsonyban 1874. id. *Vutkovich* Sándor jogakadémiai tanár kezdeményezésére. A kör, amelynek alapszabályszerű célja a magyar irodalom művelése, pártolása és a magyar társasélet fejlesztése, különösen az utóbbi tekintetben fejtett ki értékes munkásságot. Számos éven át rendezett ingyenes magyar nyelvi tanfolyamai, működvelői előadásai, hangversenyei, estélyei, könyvtára, irodalmi ünnepei nagyban hozzájárultak Pozsony város magyarosításához.

Toledo, 1. *tartomány* Spanyolországban, Avila, Madrid, Cuenca, Ciudad-Real és Caceres közt, területe 15,257 km², (1921) 442,933 lak. Felszínének nagyobb része fensik. Fővárosa *T.* — 2. *T., főváros* T. tartománynak, érsek (Spanyolország primása) székhelye, a Tajo mellett, (1920) 25,251 (a mór királyok idejében 200,000) lak., arany- és ezüstkelmeszövéssel, királyi fegyvergyárral, amelyben a híres T.-i kardpengéket gyártják, gabona- és gyümölcskereskedelemmel. A szük utcákból álló T. legjelentékenyebb épületei: az 1227-ben épült öthajós gót székesegyház 7 monumentális kapuval, nagy műkincsekkel; 40 oldalkápolnája van, több királysírral; könyvtára 70,000 kötetből áll, sok értékes kézirattal és muzeummal. Egyéb épületei: a Nuestra Señora del Transito (XV. sz.), a Santa Maria la Blanca-templomok, a Puerta del Sol városkapu, az V. Károly által restaurált egykori arab erősség egy magaslaton, a Don Pedro alcazar romjai, a Don Diego-, a Villena-palota, a városháza és számos egyházi épület. A Tajón két híd vezet át (az Alcantara és Szt. Márton). Az 1498-ban alapított egyetemét 1845. beszüntették. T. mellett a római *Toletum* romjai (amfiteátrum, fürdők) láthatók. *Toletumot* a rómaiak Kr. e. 192. foglalták el. Az V. sz.-ban az alánok, svévek és Ny.-i gótok birták, utóbbiak 567. fővárosukká is tették; ekkor a spanyol egyháznak is középpontjává vált. Virágzása korát *Tolaitela* néven a mórok idejében (712—1085) érte el. Kasztiliai Alfonz Cid segélyével 1085. hosszas ostrommal foglalta vissza. V. Károly uralmáig a kasztiliai királyoknak székhelye volt. V. ö. *Calvert*, An historical and descriptive account of the City of Generations (London).

3. *T.*, város Ohio északamerikai államban, az Erieo-tó közelében, (1920) 243,164 lak. Fontos kereskedelmi hely, 14 vasút keresztező pontja. Vasöntés-, gép-, üveg-, kocsi- és kerékpárgyártás, szövőipar, olajfinomítás a főbb iparágai. Len-, gabona- és fakereskedelme, a Miami-Erie csatornán nagy hajózása van.

Toledo, 1. *Fernando Alvarez*, l. *Alba.* — 2. *T. Luis*, l. *Hurtado* 3.

Tolentino (*Tolentinum Picenum*), város Macerata olasz tartományban, (1911) 12,418 lak., vasgyártás, kőfejtés, selyemtermelés és selyemipar. Szt. Miklós-bazilikával; az 1268-ból való Ponte del' Diasoló-híddal. Itt kötötték meg 1797. Bonaparte és a pápa a békét. 1815 máj. az osztrákok itt győzték le Murat nápolyi király hadait.

Tolérance (franc., ejtsd: tolerañsz), a m. tűrés, elnézés. A pénzverésben a törvényes súly- és finomságtól megengedett eltérés (remedium).

Tolerantia (lat.) a m. türelem; *tolerans*, türelmes. L. *Türelmi parancs.* — Orvosi értelemben a. m. elbíró, megtűrő képesség. Pl. méreg-T.; cukorbetegek T.-ja jelzi azt a cukormennyiséget, amelyet még elfogyaszthatnak cukorkiválasztás nélkül.

Tolerari potest (lat. a. m. megtűrhető) a kat. egyházban használatos kifejezés, miszerint a pápák vagy püspökök egyes tényekedésekre vagy állapotokra, amelyek az egyház alapelveinek nem felelnek meg teljesen, kijelentik, hogy egy ideig «tűrhetők».

Tolero, folyó, l. *Sacco.*

Toletanus *János*, prenestei választott püspök és apostoli követ, majd a nápolyi királyságban levő Paestum püspöke volt. Káplánját Rogeriust megbizásokkal gyakrabban küldte Magyarországba, kieszközölte számára a váradi kanonokságot, sőt 1248. a spalatói érsekséget is. Egykori hálás káplánja az ő számára írta a tatárjárásról szóló híres művét, a Carmen miserabilét. T.-t IV. Orbán pápa 1261. portói püspökké tette.

Tolható híd, l. *Mozgatható felszerkezetű híd.*

Tolima, Colombia departamentója, területe 2250 km², (1918) 328,812 lak. Székhelye *Ibagué.* A Magdolna felső völgyét magában foglaló T. legmagasabb hegye a Nevado de T. (5616 m.) működő vulkán. Termékei a kávé, kukorica, banána, jukka, rizs, dohány. Állattenyésztése jelentős, némi arany-, ezüst- és rézbányászata van.

Toli-Monasztir, *Monasztir* város régebbi török neve.

Tolipirin, *tolypyrin, tolylantipyrin, paratolyldimethylpyrazolon:*

Szintelen, szagtalan, keserű ízű kristályok. Op.-ja

136—137. Víz, szesz bőségesen oldja. Antipirin módjára gyógyszerül alkalmazzák.

Toliszál, *tolysal, szalicilsavas tolipirin,* szintelen, 101—102°-on olvadó kristályok. Víz kevéssé, szesz bőségesen oldja. Hevenyizületi reumánál alkalmazzák.

Toll, l. *Madarak.*

Toll, *írótoll* (réztoll), leginkább középkeménységű acélból készül. Az acélt 0·2—0·24 mm. vastag lemezzé hengerlik ki és az acéllemezt oly széles szalagokra vagdalják, hogy abból két sor, heggyel egymás felé fordított s a toll síkba kiterített alakjának |——> megfelelő idomokat rajzolhatnak ki. Ekkor az anyagveszteség mintegy 25%-ra rúg. A kisajtolt lapocskákat ismét sajtóba fogják, amely a hegyes végét kilyukasztja és két oldalát bemetszi. Ezután a lapokat tokos kemencében, lágyítás céljából, vörös izzásig felmelegítik és felszínébe díszítményeket, a gyár jegyét vagy más effélét sajtolnak. Ezt a műveletet követi a meghajlítás, ez után a tollakat a tokos kemencében újból a vörös izzásig hevítik fel és olajfürdőben megedzik. A tollakra tapadt olajat fűrészporral itatják fel, majd pedig forgódobokban homokkal való tisztítás és ezután a toll hegyének kiköszörülése következik. Az utolsó művelet a kemény acéltollaknak kilágyítása (kékre, sárgára, violaszinűre stb.), a toll hegyének bemetszése és az egész toll befirniszelése vagy lakkolása. Manapság az itt leírt műveletek legtöbbjét automatikusan mozgó gépekkel végeztetik.

Toll, az evező lapátja, l. *Evező.*

Toll, *Eduard, báró,* orosz északsarki utazó, szül. Esztországban 1858 márc. 24., eltünt expediciójával együtt 1903. 1882-ben a szentpétervári akadémia muzeumában, majd 1890 óta az orosz földtani intézetben dolgozott. 1886-ban Bunge Alex kíséretében az újszibíriai szigeteket tanulmányozta. 1900-ban északsarki útra indult, elérte a Taymir-félszigetet, ott áttelelve 1901. az újszibíriai szigetekre jutott el, a Kotelny szigeten töltött tél után 1902 jún. 5. hat társával a Benrett-sziget feltárására indult. Ettől az időtől T. és társainak nyoma veszett. A Kolcsak vezette mentőexpedició Benret-szigeten megtalálta T. 1903 nov. 8-án hátrahagyott jelentését, amely szerint társaival a jégen át délnek vette útját. Tanulmányai a szentpétervári akadémia kiadásában jelentek meg. Felesége kiadta hátrahagyott naplóit: Die russische Polarfahrt der Sarja 1900—902 (németül Berlin 1909).

Tollagi *Adolf,* színész, szül. Debreczenben 1862 ápr. 27., megh. Budapesten 1925 szept. 22. 1879-ben a debreczeni szintársulathoz szerződött. 1890-ben a budapesti Népszinházhoz szerződtették, onnan a Magyar Szinházhoz került, majd pár esztendő mulván nyugalomba vonult. Szerepkörének legértékesebb része a parasztsuhancok ábrázolása, de burleszk és komikus szerepekben is szép sikerei voltak.

Tollascsápú bogár (állat), l. *Rhipiphorus.*

Tollashátú halak *(Notopteridae,* állat), a Csontos halak *(Teleostei)* rendjének egyik családja. Legszembetünőbb bélyegük, hogy hátúszójuk nagyon kicsi, ellenben alsó úszójuk igen nagy és a farkúszóval egybeolvadt. Kevés (10) fajuk ismeretes, melyek valamennyien Kelet-India és Nyugat-Afrika édesvizeiben élnek. A *Xenomystus nigri* Gthr. egyszínű barna; hossza 20 cm. Másik faja a *Notopterus borneensis* Bleek.

Tollas horog, kakastollal felszerelt hármas rendszerű pisztránghorog.

Tollas molyok *(Pterophoridae,* állat), l. *Tollas szárnyúak.*

Tollasszárnyúak *(Pterophoridae,* állat), a Lepkék rendjébe, az Apró pillék *(Microlepidoptera)* alrendjébe tartozó rovarcsalád. Legszembetünőbb bélyegük, melytől nevüket is kapták, hogy szárnyaik hosszú, keskeny sugarakra foszlottak széjjel, melyek tollakhoz hasonlítanak. Az elülső szárnyuk rendesen két sugárra, a hátsó háromra, vagy mind a kettő hatra osztódott. Hernyóik 16 lábúak. Európában 100-nál több fajuk él, melyek közül hazánkban 10 nembe tartozó 42 faj honos. Legközönségesebb a *Pterophorus monodactylus* L., a *Cnaemidophorus rhododactylus* (S. V.) F., *Leioptilus tephradactylus* Hb. és az *Aciptilia pentadactyla* L. Népiesen a T.-at *tollasmolyoknak* és *szellemkéknek* is hívják.

Tollazat, l. *Madarak.*

Tollbokréta, l. *Forgó* és *Sisak.*

Tollendi jus, l. *Jus.*

Tolleno (lat. a. m. emeltyü), ókori hadi gép, melyet a várvívásban és a várnak védelmében egyaránt használtak és használatára még a középkorban is ráakadhatni.

Tollens, *Henrik Caroluszoon,* németalföldi költő, szül. Rotterdamban 1780 szept. 24., megh. Ryswykben 1856 okt. 21. T. egyideig a németalföldi középosztály legkedveltebb költője volt; 1860-ban Rotterdamban emlékszobrot állítottak neki. Legismertebb a nép ajkán élő dala: Wien Neerlandsch bloed (Akinek ereiben németalföldi vér foly, 1817), valóságos nemzeti himnusszá lett. Nevezetesebb művei: Idyllen en minnezangen (Idyllek és szerelmi énekek 1801—05); Gedichten (1808—15, 3 köt.); Romancen, balladen en legenden (1818); Nieuwe gedichten (Új költemények 1821). Összegyüjtött művei Leeuwardenben 12 kötetben jelentek meg 1855—57. V. ö. *Schotel,* Tollens en zijn tijd (Tollens és kora, Tiel 1860).

Toller, *Ernst,* német költő és politikus, szül. Samotschinban 1893 dec. 1. A bajor forradalom kitörésekor 1918. második alelnöke lett a müncheni munkás- és katonatanácsnak; 1919 tagja a bajor tanácsköztársaság kormányának, ennek letörése után 1919 júl.-ban öt évi várfogságra ítélték, de 1921 beválasztották a bajor országgyülésbe. Forradalmi és pacifista szellemü drámákat irt, ilyenek: Die Wandlung (1919); Masse Mensch (1920); Die Maschienenstürmer (1922). Kiadott egy kötet költeményt is: Gedichte der Gefangenen (1922).

Tollérc, l. *Jamesonit.*

Tollhímzés, szines madártollakból összeállított hímzett kép vagy díszítés.

Tollius *Jakab,* németalföldi filológus, szül. Rhenenben 1640 körül, megh. Utrechtben 1696. Egyetemi tanulmányait szegénysége miatt kénytelen levén megszakítani, Blaeu (Blavius) könyvkereskedő és földrajzíró szolgálatába lépett, ennek

megbízásából nagyobb utazást tett, így jutott el 1660 végén Grazon át Csáktornyára, hol Zrinyi Miklós (II.) vendége volt. Heinsius, Németalföld svédországi követe 1662. titkárul vette maga mellé, de indiszkréciói miatt elbocsátotta. T. visszatérvén Németalföldre, Goudában iskolarektor lett, de bántó megjegyzései miatt ezt az állását is elvesztette. 1684-ben a duisburgi egyetemen lett tanár, nyugtalan lelke azonban tovaűzte s 1687. ismét útra kelt s e közben Budára is eljutott, innen Olaszországba ment, majd ismét Bécsen keresztül 1692. visszatért hazájába, de Utrechtben még magánelőadások tartását sem engedték meg neki, mire rendkívüli nyomorba jutott s tüdővészbe esett. Mint filológus a legkiválóbb nyelvészek sorába tartozik; útleírásai közül Epistolae itinerariae művében (Amsterdam 1700) emlékezik meg Zrinyi Miklósról. Magyarul *Frankenburg* Adolf, Életképek, 1845).

Tollkalász (növ.), l. *Lagurus.*

Tollkárpit, színes madártollakkal átszőtt kelme, eredetileg a délamerikai indiánusok technikája, amelyet tőlük a bevándorolt európaiak is elsajátítottak.

Tollkonkrementum *(plumobezoár)*, a ragadozó madarak gyomrában tollakból álló álkonkrementum, amely a zsákmányul ejtett és egészben elfogyasztott madarak visszamaradó tollainak összegombolyodása és összetapadása folytán keletkezik. A rovarevő madarakban hasonló módon keletkeznek a chitin-konkrementumok (chitinbezoárok), melyeket éppen úgy, mint a T.-okat, az állatok szándékosan is kihányhatnak, innen a gólyáktól kiürített chitinkonkrementumokat *gólyaköpetnek* mondják köznyelven.

Tollkorallok v. *Tengeri tollak (Pennatulidae,* állat), a Virágállatok *(Anthozoa)* csoportjába tartozó korallcsalád. Az ide tartozó 200-nál több faj telepeket alkot, a telepek azonban nincsenek szilárdan helyhez kötve, hanem nyelüknél fogva lazán a tenger homokjába mélyesztve. Telepeik tollakhoz és levelekhez hasonlítanak s két részre tagolódnak: az egyik részen a telep egyes polipocskái ülnek, a másikon polipocskák nincsenek s ez a rész az egész telepnek a nyelét alkotja. A telep belsejében rendesen szarus vagy elmeszesedett tengelyvázuk van. Nagyon sok fajuk pompás élénk színezetével és azzal a tulajdonsággal tünik ki, hogy sötétben világít. Legismertebb faj a *Pennatula rubra* Ell. és a *P. phosphorea* L.; mindkettő a Földközi-tengerben is honos s mindkettőnek pompás élénk vörös vagy vöröses fehér színe van; nagyságuk 18—20 cm. Amerika K.-i partjain sekély mélységekben honos a 6—7 cm. hosszú, rózsaszínű vagy ibolyaszínű *Renilla reniformis* Lam. A Földközi-tengerben gyakori a 10—30 cm. hosszú *Pteroides griseum* Köll. és a 24 cm.-re is megnövő *Kophobelemnon Leuckarti* Köll.

Tollmozaik, madarak tollából, illetve ezek lefosztott s nagy gonddal síma felületre ragasztott pelyheiből összerakott színes kép, amely többnyire madarat ábrázol.

Tollnok, l. *Tollvivo.*

Tollnyelvűek *(Ptenoglossa,* állat), l. *Fésükopoltyúsak.*

Tollrajz, egyszínű, oldott festékkel készült rajz, a ceruza- és tusrajztól abban különbözik, hogy míg ezeknél a festőanyag foltokban is felrakható, annál az árnyékolást is finom, erősségéhez képest egymást többé-kevésbbé sűrűn keresztező vagy érintő vonalakkal idézik elő.

Tolltetvek *(Mallophaga,* állat), l. *Szőrtetvek.*

Tolltisztító gép, oly készülék, amellyel összetapadt, piszkos tollakat, különösen ágytollakat szétszednek, a portól megtisztítanak s a ragályozó anyagoktól mentesítenek. A tollakat e célból rendszerint mechanikus úton kiverik, majd átgőzölik és ismét kiszárítják, sőt némelykor benzinben teljesen kimossák. A T. ennélfogva lényegében egy kiverő-, egy gőzöltető- s egy szárítókészülékből áll, amelyek különböző módon vannak összekombinálva. Ha a száraz meleg által eszközölt dezinfekció nem látszanék elegendőnek, ez tökéletesíthető oly módon, hogy a vízhez karbolsavat adunk vagy a forró levegőt illékony, dezinficiáló anyagokkal keverjük.

Tollvirág, madarak, jelesül a papagályok tarka tollaiból készülő művirág.

Tollvivő, *tollnok*, régebben így nevezték a hatóságok, testületek jegyzőkönyveinek íróját; ma jegyzőnek mondják.

Tolma v. *Alap-T.*, a Névtelen jegyző (14. és 15. fej.) szerint a honfoglaló Ketel fia volt. A Vág torkolatánál levő nemzetségi birtokán, ugyanazon forrás szerint, ő építtette az utóbb Komáromnak nevezett várat.

Tolma (növ.) a. m. gyékényszár (l. o.).

Tolmács az, aki idegen nyelvből fordít. A bírósági tárgyaláson T.-ot kell alkalmazni, ha magyarul nem tudó személyt hallgatnak meg, kivéve, ha az eljáró bírák e személy nyelvében jártasak és a felek T. alkalmazását nem kívánják. T.-ot kell alkalmazni akkor is, ha siket, néma v. siketnéma személy hallgatandó meg, akivel más megbízható módon nem lehet közlekedni. (Pp. 229., 230. §§; Bp. 140. §.) A szóbeli T.-olásokra, valamint az írásbeli fordításokra oly törvényszéknél, amelynek területén sokszor van szükség fordításra, állandóan alkalmaznak *bírósági hites T.-ot.* Pályázat alapján a törvényszék teljes ülése jelöli ki az állandó T.-ot, aki kinevezése előtt vizsgát tesz. Állása elfoglalása után esküt tesz. Nem állandó, hanem esetről-esetre megszabott díjazása van. Fegyelmi hatósága a törvényszék elnöke, az ítélőtábla elnöke s az igazságügyminiszter; büntetése írásbeli megintés, pénzbirság, az állás elvesztése. Ha állandó T. nincs, esetről-esetre kell T.-ot alkalmazni, aki, ha nem helybeli bírósági tisztviselő, előzetesen esküt tesz és T.-díjat kap (58,600/1916. I. M. sz. r.). A bíróságoknál alkalmazott állandó T.-ok névjegyzékét időnkint közli az Igazságügyi Közlöny. Követségeknél és konzulátusoknál, mint rendes tisztviselők, vannak T.-ok alkalmazva. L. *Dragomán.*

Tolmács, kisk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, (1920) 1045 magyar lak.

Tolmein, mezőváros a volt Görz-Gradiska grófságban, az Isonzo mellett, 865 (mint község 4698) lak. Mint erősen kiépített hídfőt a világháborúban 1915 jún.-ban az olaszok sikertelenül ostromolták, de dec.-ben elfoglalták; 1916 márc. 17. az

osztrák-magyar csapatok visszafoglalták. 1917 okt. 24. itt kezdődött a 12. isonzói csata, mely a szövetséges csapatok győzelmes offenziváját megnyitotta.

Tolna, *vármegye* hazánk dunántúli részében; É.-on Veszprém és Fejér, Ny.-on Somogy, D.-en Baranya, K.-en Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog vm. határolja, utóbbiak felé a Duna képezi a határát.

Tolna vármegye címere.

Területe 3546 km². Lapályos és dombos vármegye; dunamelléki része sík, ennek legdélibb része az alacsony fekvésű Sárköz. Ettől Ny.-ra, a Sárvíz mentén a Szekszárdi dombcsoport (300 m.) terül el, míg ettől D.-Ny.-ra a Mecsek nyúlványai (594 m.) emelkednek. A Kapos és Sió közt, valamint a somogyi határig körülfolyt területen a 300 m.-nél alacsonyabb dombvidék terül el.

Folyói közül a Duna csak a vm. K.-i határát mossa, áradásaival gyakran veszélyeztetvén a szomszédos községeket, mellékvize a csatornázott Sárvíz, amellyel 45 km.-nyi hosszúságban párhuzamosan és tőle többnyire csak 1 km. távolságban folyik a Sió-csatona, ez a Sió folyónak a Kapossal való egyesüléséből jő létre és Sióagárdnál torkollik a Sárvízbe. A szintén csatornázott Kapos a vm. É.-i határán ömlik a Sióba, miután a Koppányt is felvette. E folyóvizek mentén azelőtt terjedelmes mocsarak voltak, de a Sió-, Kapos- és Sárvíz-csatorna kiépítése folytán 50,000 ha.-nál nagyobb terület vált termővé.

Éghajlata nagyjából az alföldi éghajlat jellemző vonásait mutatja; a csapadék évi mennyisége 7—800 mm.

Terményei az ásványországból kevés kőszénen és építőköveken kívül alig vannak. Annál gazdagabb a növényország. A vm. termő területe 334,951 ha. A főterményeivel bevetett terület és termésmennyisége 1922. következő volt:

Búza	59,169 hektár	737,205 q.
Rozs	21,490 «	243,720 «
Árpa	16,701 «	192,610 «
Zab	20,396 «	227,312 «
Tengeri	44.547 «	820,265 «
Burgonya	10,800 «	527,403 «
Dohány	354 «	8,030 «
Cukorrépa	552 «	88,189 «

A szőllőmívelés, amely a filloxera pusztításai folytán a vm. homokvidékén (dunaföldvári járás) vett nagy lendületet, jelentékeny. 1922-ben 296,735 hl. bor termett. Legkitünőbb borai Szekszárd vidékén teremnek. Jeles a vm. gyümölcstermelése is.

Az **állattenyésztés** igen virágzó a vm.-ben, van 95,492 drb szarvasmarha, 39,267 ló, 168,192 sertés, 108,172 juh. A szarvasmarha-tenyészirány az erdélyi mellett a piros-tarka hegyi faj; Bonyhád vidéke hazánk állattenyésztési szempontból legfejlettebb vidékeinek egyike; itt keletkezett az újabb időben a szarvasmarhának *bonyhádi marha* név alatt ismeretes tájfajtája. A lótenyésztés emelésére számos fedeztetési állomás áll fenn. Jelentékeny a vm. selyemtenyésztése és méhészete is; selyemtenyésztéssel 125 községben 3033 család foglalkozik.

Lakosság. Lakóinak száma 1869-ben 220,740, 1890-ben 252,637 és 1920-ban 263,112 volt; egy km²-re 74·2 lakó esik, úgy hogy T. vm. a sűrűbben népesített vmegyék közé tartozik. A lakosok közt van 185,974 (70·7%) magyar, 75,243 (28·6%) német és 784 szerb. A nem magyar ajkúak közül 60·1% beszél magyarul. Hitfelekezet szerint van a lakosok közt 187,534 (71·3%) r. k., 36,725 14·0%) református, 30,710 (11·7%) ág. ev., 858 gör. kel. és 6393 (2·4%) izraelita. Foglalkozásra nézve 1910. ekként oszlott meg a lakosság: őstermelés 76,674, bányászat 318, ipar 16,887, kereskedelem és hitel 3062, közlekedés 2671, közszolgálat és szabad foglalkozások 3081, véderő 661, napszámosok részletezés nélkül 2281, házi cselédek 3847, egyéb foglalkozásuak 4423. A lakosság túlnyomó foglalkozása a földmívelés, szőllőtermelés és állattenyésztés. Az ipar jelentéktelen, gőzmalmain kívül a tolnai és szekszárdi selyemfonók s a nagymányoki kőszénbánya említendők. A szövés mint háziipar a Sárközben jelentékeny. A kereskedelem sem nagy. A hiteligényeket 23 bank és takarékpénztár és 50 szövetkezet elégíti ki.

Közlekedése egyik főtényezője a Duna, amelyen élénk forgalom van; a vasutak több irányban hasítják a vármegyét, fővonala a MÁV. budapest—gyékényesi vonala, melyhez a dombovár—bátaszéki, bátaszék—szekszárd—sárbogárdi és dombovár—győri és több szárnyvonal csatlakozik; e vonalak hossza 273 km. Van a vármegyének 91 km. állami útja, 554 km. törvényhatósági útja.

Közművelődés. Művelődési állapotai elég kedvezőek; a hat éven felüli népességnek 86·7%-a tud írni és olvasni és csak 854 tanköteles gyermek nem jár iskolába. A vm.-ben összesen 554 tanintézet van, ú. m. 4 gimnázium (Szekszárdon áll. főgimnázium, Bonyhádon ág. ev., Gyönkön ref. algimnázium, Dombóváron r. k. főgimnázium), 9 polgári iskola, 9 iparos és 1 keresk. inasiskola, 230 elemi, 119 ált. ismétlő, 82 gazd. népiskola, 29 kisdedóvó, 1 bábaképző. Nevezetes a vármegyei muzeum Szekszárdon.

Közigazgatás. T. vármegye 6 szolgabírói járásra oszlik és van benne 1 r. tan. város, ú. m.:

Járás, város	Őrsök száma	Lakosság 1920-ban	Ebből magyar	Ebből német	Házak száma
Dombóvári járás	12	32,803	27,030	5,615	5,100
Dunaföldvári «	15	54,485	46,077	8,241	10,178
Központi «	15	43,121	29,706	12,858	8,433
Simontornyai «	26	39,070	21,342	17,339	7,631
Tamási «	20	42,601	40,752	1,632	8,005
Völgységi «	33	37,007	7,436	29,259	6,539
Szekszárd rt. város	1	14,025	13,631	299	2,397
Összesen ...	122	263,112	185,974	75,243	48,283

A vármegyében van 1 r. tan. város, 85 nagy- és 36 kisközség; a községek általában középnagyságuak, 2000-nél több lakosa 43-nak van, legnépesebbek: Szekszárd 14,025, Paks 12,036, Dunaföldvár 11,733, Tolna 8239 és Bátaszék 7498 lak. A puszták és telepek száma 399. Székhelye *Szekszárd*. Az országgyülésbe T. vármegye 6 képviselőt küld.

Története. T. vm. földje archeológiailag eléggé feltárt, hogy történelmének fonalát a legkorábbi időkig követhessük. Az őskori ember már kiterjedt telepeket alapított a megye területén, amint ezt számos sírmező és felszinre került lelet tanusítja. A *lengyeli telep* az, amely a legnépesebbnek látszik, talán legtipikusabbnak is az ország összes őskori sírmezei között. E kezdetleges emberi települések sora jelentékenyen bővül a bronzkorban. Az eddig végzett ásatások eredményei, bár alacsonyabb fokú, de fejlődő és terjedő kultúra térfoglalásáról tesznek tanuságot. Téres várövek és földerődítvények szolgáltak ótalmazójául. *Lengyel, Felsönyék, Acsa, Kölesd, Tevel, Bátaszék, Kömlöd* és sok más község határában ma is láthatjuk e földváraknak az idő által deformált, de sajátságos alakjaikban félre nem ismerhető jellegzetes kúpjait. Az itt lakozó népesség faji eredetéről semmit sem tudunk. Az első ismert nép az 590-ben Kr. e. megjelent kelták, akik mint hódítók a mai Dunántúlt fegyverrel vették birtokukba és T. vm. területén több törzsüket telepítik meg. Fejlett községi, sőt városi életet élnek; virágzó mezőgazdaságuk, állattenyésztésük és iparuk volt és kereskedelmi összeköttetést létesítettek a déli művelt népek országai felé. A mai *Regöly* község határában volt fejedelmi székhelyük és pénzöntő műhelyük. A Kr. u. 8. évben római uralom alá került T. vm. területe. A római kolonizáció erős nyomokat hagyott. Kitünő utak, a Buda (Aquincum)—Eszék (Mursa), a Pécs (Sopianae)—győri (Arrabo), a Pécs (Sopianae)—ószőnyi (Bregetium) vonulnak át rajta, nagy és népes katonai állomásokkal: Alisca (Szekszárd), Alta Ripa (T.) Lussonium (Dunakömlőd) Ad Statuas (Várdomb). A folyók és mocsarak kiszáríttatnak, a szőllőtermelés meghonosul.

A római világbirodalom bukásával meginduló népvándorlások véres harcok szinhelyévé tették e területet. 444-ben *T.* vidékén verték meg először Attila hadai a félelmes légiókat. A hunn uralom után majd gót, majd gepida, majd avar, Nagy Károly alatt frank uralom alá kerül, míg a IX. sz. végén a honfoglaló Árpád seregének egy részével *Ete* és *Bojta* fejedelmi személyek szállják meg. Ete várának helye *Decs* mellett látható.

Szt. István közigazgatási rendszerében T. vm. mai határaitól csupán némi eltéréssel már e néven szerepel, amelyet legnépesebb városától s bizonyára a vm. székhelyétől is kapott. Királyaink gyakran tartózkodtak itt. I. Mátyás király 1468. több időt töltött T. falai között; 1463. országgyülést is tartott; a szerencsétlen emlékü II. Lajos 1518. Tolnára hívta az ország rendeit. I. Béla 1061. alapította a szekszárdi apátságot, ott is temették el. 1119-ben kapja a Bencés-rend *Dunaföldvárt*. Szt. László a bátai hegyen, II. Géza *Bátaszéken (Cikádor)* alapított apátságot. Királyaik példáját követték a vmegyei földesurakká lett Bekach, Moys, Apor és Töttös nemzetségek, akik a *madocsai, ábrahámi, apari* és *töttösi* monostorokat alapították. Az Anjouk korában a Lackffyak a *simontornyai*, a Tamassiak a *tamassii*, a Marczaliak a *tolnai*, a Zerechenek a *kölesdi*, a Dombaiak a *dombóvári*, a Rátold-nemzetség utódai pedig a *paksi* uradalmakat nyerik királyi adományul. A XIV. sz.-ban T. vármegyében 13 vár, 21 város és 540 helység volt.

1490-ben polgárháború színtere a vm. Kölesd és Szabaton községek határában júl. 4. ütközik meg a trónkövetelő Corvin János hg. Báthory István és Kinizsi Pál seregeivel. A vm. adója 1491-ben 9924½ frtot, 1495-ben 10,031½ frtot tett ki.

A mohácsi csata után a török hadsereg egy része elárasztotta T. vármegyét, de nemsokára el is hagyta azt. A végleges török hódoltság 1541. szakad a vármegyére, amely a budai pasalik szandzsákja lett. A földesurak vagy elpusztultak a harcok alatt, vagy elhagyták birtokaikat, az itt maradt lakosság pedig folyton csökkent, nagy részét rabságba hurcolták, a gazdaságok elpusztultak. A törökök kivonulása után egész T.- és Baranyamegyéket, Pécs városát és Somogymegye nagyobb részét is ide számítva, összesen 3221 lakos lakta. E számból Szekszárdra 290, Tolnára 160, Ozorára 278 lakos esik.

A török kiűzése után egy új szerzeményi bizottság (neoacquistica comissio) nyomban megkezdi működését s a régi vm.-i földesuri családok közül csak kettő: a királydaróczi Daróczy és br. Száray nemzetségek igtattattak be ősi jogon birtokaikba. A többi uradalom, mert régi birtokosaik igazolhatólag nem jelentkeznek, királyi donációk tárgya lett. Hg. Esterházy Pál nádor ekkor kapta az *ozorai, tamási* és *dombóvári* uradalmakat. A Vallis grófok nyerik *Tolnát*, Styrum-Lymburg gr. *Simontornyát*, Monaszterly és Döry László *Zombát*, gr. Sintzendorf a *högyészi* uradalmat.

1700 első évtizedében a vm. földje a Rákóczi-felkelés harcainak lesz színhelyévé. Vak Bottyán tábornok *Dunaföldvár* és *Paks* között vezette 1709 nyarán hadműveleteit Heister és Schilling császári generálisok ellen.

Az 1715-iki országos összeírás a vm. területén 12 mezővárost és 33 községet állapít meg 1303 adózó háztartással; az 1720-iki összeírás pedig 12 mezővárost, 1 kuriális községet és 47 úrbéres községet 1467 háztartással. A vm.-i lakosság ez időben kb. 13,000-nyi lélekszámra tehető. Legjelentősebb községek *Szekszárd* 714 úrbéres lakossal, *Decs* 666-tal, *Pinczehely* 567-tel, *Dunaföldvár* 498-cal, *Paks* és *Báttaszék* 462-vel. A neoacquistica commissio működésével egyidejüleg a kormányhatóság nagyobb arányú *telepítést* indított meg. Eleinte csak a külföld salakja az, mely kalandkereső vágyában vándorol be az üresen maradt földterületekre; később azonban a megbízhatóbb és vagyonos elem — különösen a svábság — mind nagyobb számban népesített be számos községet. Hogy a vándorlásból eredő zavarokat elháríthassák, 1725. Daróczy Ferenc alispán előterjesztésére a vm. kiadta az úrbéri

viszonyok rendezése és állandósítása ügyében kelt részletes szabályzatát. Nevezetes esemény ez, mert ez az első hivatalos rendelet az országban, amely az úrbéri szolgáltatásokat tételes rendelkezésekkel kívánja szabályozni.

A Mária Terézia-féle úrbéri összeírások 1767. a kolonizáció teljes sikeréről adnak számot. Ezek szerint a vm. adózó népessége 101 községben 100,000 körüli lélekszámot tett; vagyis 47 év alatt 1720. évhez viszonyítva a népesség 800%-kal, a községek száma pedig 41-gyel szaporodott. *Dunaföldvár* lélekszáma már kb. 5700, *Paksé* 4000, *T.-é és Báttaszéké* 3—3000. A vm. jobbágytelkei 4000-re rúgnak. Az adózók szántóföldjei 1720 óta 90,000 holddal, a rétek 32,000 holddal szaporodtak s az állattenyésztés, különösen a bevándorolt svábság lakta vidékeken, jelentős lendületet vett, a dohánytermelést, valamint a selyemhernyótenyésztést is megkezdték.

A József császár által elrendelt és 1787. megejtett népszámlálás még mindig jelentékeny népességszaporulatot mutat fel. A vm. lakosságának lélekszáma 133,304, amely összegben — első ízben — 1440 nemes szerepel (33% népességszaporulat). A szántók terjedelme 107,888 hold, rétek 41,915 hold, szőllő 2973 hold.

Az 1828-iki összeírás szerint a szántók 133,000 holdat tesznek ki, a réteké 52,000 holdat, a szőllők 10,800 holdat (38 év alatt ez utóbbi 300% szaporulatot ért el).

A XIX. sz. további népmozgalmi adatait az alábbi táblázat tünteti fel:

Évszám	Lakosság	Község	Puszta
1840-ben	197,381	106	86
1850-ben	215,781	113	—
1890-ben	252,098	120	—

Az 1848—49-iki események sem hagyják érintetlenül a vm. területét. Perczel tábornok a T.-i népfelkelés segítségével Roth és Philippovics osztrák tábornokok 8000 főnyi hadát Ozora táján körülkerítvén, fegyverletételre kényszerítette.

Irodalom. Horváth Mihály, Magyarország története; Thaly, Dunántuli hadjárat; Bél, Compendium Hungariae geographicum; Tibold, Világtörténeti nevek helynévtára; Fessler, Geschichte der Ungarn und ihrer Landsessen.

Tolna, nagyk. Tolna vm. központi j.-ban, a Duna partján, (1920) 8239 magyar és német lak., vasúti és gőzhajóállomással (utóbbi Domborin), posta- és táviróhivatallal és telefonállomással, selyemgyárral (460 munkás) és nagy lovas laktanyával. A római *Alta Ripa*, már Szent István itt alkotta törvényeit, egykor várfalakkal erősített népes város volt. A mohácsi vészt megelőzőleg itt országgyűléseket tartottak s a vész után a reformátusoknak itt virágzó kollégiumuk volt, amely később Kecskemétre költözött át.

Tolnai, 1. *Andor*, l. *Festetics* 2.

2. *T. F. István*, ref. lelkész, tanár és író, szül. Tolnán 1630., megh. Kolozsvárt 1690. Franekerben orvosdoktorrá avatták, hazatérve lelkész lett Kézdivásárhelyen 1662., majd a kolozsvári ref. kollégium tanára 1666.; később egyszersmind lelkész. Munkái: *Haza békessége avagy egyenes ösvény* (prédikáció Radnóton az udvarnál 1663., 2. kiad. Szeben 1664, 32 old.); *Igaz keresztyéni és apostoli tudományos vallás útjára vezető kalauz* (Kolozsvár 1679); Dialectica secundum principia Petri Rami (tankönyv); *Búcsúztató Bocskay István zemplén főispán felett.* V. ö. *Bod* P., Magyar Athenás; *Balogh* F., A magyar protestáns egyház történelmi irodalma (Debreczen 1879).

3. *T.* (családi nevén *Hagymássy*) *Lajos*, költő és regényíró, szül. régi erdélyi nemes családból Györkönyön (Tolna vm.) 1837 jan. 31., megh. Budapesten 1902 márc. 19. Középiskoláit Gyönkön és Nagykőrösön elvégezvén, hol Arany János volt tanára és buzdítója, Pesten a ref. papnevelő intézetben kitünő sikerrel papi képesitést szerzett, de írói sikereivel föltünvén, Török püspök a pesti ref. gimn. számára foglalta le. Erre az időre, a 60-as évek végére esik T. írói működésének első korszaka. Gazdag erű lirai költészete — kedves költői elbeszélések, meghatógenreképek, benső, közvetlen népdalok, egy pár Arany nyomán járó művészi ballada — s a magyar falusi és kisvárosi életből vett életképei és novellái rövid idő alatt az előkelő írók sorába emelték s számára a Kisfaludy-Társaság tagságát is megszerezték. 1868-ban Marosvásárhelyre ment lelkésznek s nemcsak művelte az irodalmat, — írt regényeket, elbeszéléseket s egy töredékül maradt nagy eposzt — hanem széleskörű mozgalmat indított meg föllendítésére, szerkesztette az *Erdély* c. szépirodalmi hetilapot, megalakította *Kemény Zsigmond-társaság* név alatt (l. o.) egy szépirodalmi kört s annak közlönyét, a *Figyelőt* szerkesztette. Heves, alkalmazkodni nem tudó természete csakhamar összeütközésbe hozta híveivel s a hosszú éveken át folytatott elkeseredett küzdelem teljesen fölforgatta lelkét. Ez okozta, hogy munkássága mindinkább elhajolt a szatirikus regény felé: olyan költői műfajt keresett, amelyben kiönthette haragvó lelke szenvedélyét s maró gúnnyal állíthatta pellengérre az embereket. Ez akasztotta meg szépen induló tudományos pályáját is. 1879-ben *Tompa Mihály költészete* c. föltünést keltett értekezésével megszerezte a bölcsészetdoktori oklevelet s még az évben a magyar irodalomtörténet magántanárává habilitálta a budapesti egyetem, írt is egy pár értékes tanulmányt irodalmunk remekeiről, régibb, de főként újabb jeleseiről, az irodalmi élet vezető elemeivel azonban nem kereste a kapcsolatot s barátok helyett ellenségeket szerzett magának. Így, mikor 1884. lemondott lelkészi hivataláról, sokáig nem tudott megfelelő álláshoz jutni s csak 1889. jutott a főváros szolgálatába mint polg. isk., később mint főreáliskolai tanár. Sokféle próbálkozása közül, amelyekkel magának exisztenciát akart teremteni s az irodalomban új irányt törni, legnevezetesebb az *Irodalom* c. kritikai lapja (1887). Ennek megszünte után a Képes Családi Lapokat szerkesztette (1891-től). Munkásságának ebben a korszakában, bár állandóan anyagi bajokkal küzdött és ellenfeleivel veszödött, rendkívüli termékenység jellemzi, nagyszámú elbeszélést s a regények egész sorát írta, többnyire napilapok és szépirodalmi hetilapok számára. Bennük az angolok tanítványa. Az életet festi erős realizmussal, inkább a jellemrajz mélységére, mint a cse-

lekvény érdekességére törekedve s közülük *A falu urai* egészen Zolai színezetű, noha egyébként teljesen független a francia realistától. Legtöbbjét komor pesszimizmus, sokat azonkívül erős szatirikus él, sőt portraitszerűség is jellemez. Önállóan megjelent szépirodalmi művei közül nevezetesebbek: *Költemények* (1865); *Beszélyek; Életképek; A nyomorék* (regény 1867); *Az urak* (regény); *Az én ismerőseim* (beszélyek 1872); *A somvári Fényes Ádám úr* (elb. 1874); *A báróné ténsasszony; A nemes vér* (regények 1882); *Az oszlopbáró* (regény 1884); *A falu urai; A polgármester úr; Dániel pap lesz* (regények 1885); *A jubilánsok; Az új főispán; Eladó birtokok* (regények 1886); *A jégkisasszony* (regény év n.); *Szegény emberek útja* (regény); *A mai Magyarország* (elbeszélések 1889); *A rongyos* (regény 1890); *Csak egy asszony* (regény); *A mi fajunk* (elbeszélések 1891); *Elbeszélések* (1892); *A paizs* (1894); *A grófné ura* (regény 1897); *A nagy gyárosok* (elbeszélések 1899).

4. *T. Lukács*, l. *Nagyharsányi disputáció.*

5. *T. Simon*, kiadó, szül. Nagyváradon 1868. Budapesten 1895. indította meg a *T. Világlapja* képes hetilapot, kezdetben az alsóbb néposztályok számára; ez csakhamar igen nagy elterjedést nyert. Ezzel kapcsolatban számos olcsó regényt adott ki, majd 10 kötetes *Világtörténetet;* továbbá a *Világlexikont*, amely 25 kötetre volt tervezve és 8 kötet jelent meg belőle. 1912-ben megalapította a kiadóhivatalával egyesített nagy nyomdavállalatát.

6. *T. Vilmos*, egyetemi tanár, irodalomtörténeti és nyelvészeti író, szül. Pozsonyban 1870 júl. 24. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte; itt fil. doktorrá avatták. Előbb a pozsonyi ág. ev. liceum, majd a budapesti ág. ev. főgimnázium tanára volt, 1906. az Erzsébet nőiskola tanárának, 1925. egyetemi ny. r. tanárnak nevezték ki a pécsi Erzsébet-egyetemre. 1908-ban a M. Tud. Akadémia tagjául választotta. Mint a Szótárbizottság előadója az Akadémia Nagy-Szótárának gyüjtő munkálatait vezeti. Számos cikket és tanulmányt írt tudományos folyóiratokba. Önállóan megjelent főbb munkái: *A leoninus* (1892); *Csokonai V. Mihály verstani nézetei* (1899); *Magyarító Szótár* (1900); *A szólásokról* (1910); *Bevezetés az irodalomtudományba* (1922); *Madách Ember Tragédiájának szövegkritikai kiadása* (1923); *Széchenyi Blickje* (1925).

Tolnai lakodalmas, a lakodalmas táncok Tolnamegyében dívott variációja. A szokott táncrefrének azzal bővültek, hogy az öregek táncát néha társastánc követte.

Tolnainé Dömjén *Rózsa*, l. *Festetics*, 2.

Tolnanémedi, nagyk. Tolna vm. simontornyai j.-ban, (1920) 2004 magyar lak.

Tolnay, 1. *Ákos*, festő, szül. Budapesten 1861 aug. 10. Két évig a Mintarajziskolában tanult, 1883. a müncheni akadémiára ment, aztán egy ideig Drezdában és Benczúr mesteriskolájában dolgozott. Főképp életképeket (pl. *A haldokló apáca, A modern Páris, Kolostori élet, Terefere*) és arcképeket (*Wekerle, gróf Andrássy Gyula, Csillag Teréz, Szögyény-Marich László* stb.) festett.

2. *T. Kornél (dunaszentgyörgyi)*, mérnök, államtitkár, a m. kir. államvasutak volt elnöke, *T. 3.* fia, szül. Gödöllőn 1865. Tanulmányait Budapesten végezte. 1887—1893-ig Német- és Magyarországban vasútépítési, Fiumében kikötőépítési gyakorlatot szerzett. 1893—1908-ig magyar állami szolgálatban vasúti és hajózási főfelügyelőségi biztos, majd főfelügyelő, azután Budapesten és Debreczenben m. kir. államvasúti üzletvezetőhelyettes és üzletvezető volt. Sokoldalú szaktudását és nyelvismeretét értékesítette számos nemzetközi vasúti kongresszuson, amelyeken mint a magyar államvasutak képviselője résztvett, így 1895. Londonban, 1905. Washingtonban. 1908-ban kilépett az államszolgálatból és hat évig, mint részvénytársasági igazgató, hazai villamos vállalatok vezetésében és a konstantinápolyi villamos telep építésében és üzemében vett részt. 1914-ben a kormány meghívására visszatért a magy. államvasutakhoz és mint azok igazgatóságának elnöke a nagy háború végéig kiválóan megfelelt súlyos feladatának. Állását 1918. a forradalom kitörésekor hagyta el és azóta főleg ipari vállalatok vezetésében vesz részt.

3. *T. Lajos (dunaszentgyörgyi)*, a magyar államvasutak első elnökigazgatója, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának volt elnöke, szül. Pesten 1837 máj. 31., megh. Budapesten 1918 ápr. 21. Műegyetemi tanulmányait meg kellett szakítania, amikor 1857. besorozták. Résztvett az 1859-iki olasz hadjáratban. Majd tanulmányait befejezve, magánmérnök lett és vasútépítéssel foglalkozott. 1866-ban a kassa—oderbergi vasút főmérnöke, 1870. a duna—drávai vasút igazgatója, 1871. az országos vasútépítési igazgatóság vezetője, 1872. pedig a magyar államvasutak elnökigazgatója lett. Az államvasút fellendülése az ő igazgatóságának idejére esik. 1886-ban ettől az állásától visszavonult, 1887. pedig szabadelvűpárti programmal a budapesti IX. kerületben képviselővé választották és mandátumát 1896-ig megtartotta. 1910-ben a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alelnökhelyettesévé, 1913. elnökévé nevezték ki, de 1914. állásától megvált. 1910-ben a Magyar Szent Korona Országainak Vasutas Szövetsége elnökévé választotta. Ugyanabban az évben belső titkos tanácsosi méltóságot kapott.

Tolóajtó, amelynek szárnyait sem kifelé, sem befelé nem nyitjuk, hanem oldalvást toljuk; leginkább istállókban, színekben stb. használják.

Toloccan, l. *Toluca.*

Tolófánk, tejbe főtt lisztnek vajjal, sóval és cukorral ízesített pépszerű keveréke, formába téve, kitolva forró zsírban kisütjük. Cukrozva gyümölcsízzel élvezik.

Tolóhíd, l. *Mozgatható felszerkezetű hidak.*

Tolóládák, l. *Lelencügy.*

Tolólétra, a tűzoltók által használt oly gépezetes létrák, amelyek a felhatolást közönséges létrával el nem érhető magasabb pontokra lehetővé teszik (l. *Létra).* A kétkerekü T.-k különös alakja az úgynevezett *egyensúlyos T.*, ennél a létralábnál alkalmazott ellensúly lehetővé teszi, hogy a mérlegkarszerűen elhelyezett létrát egy ember könnyűszerrel egymaga is feltámaszthassa. Említésre méltók a *torony-T.-k* is, amelyek egy a ko-

csin mindenfelé forgatható kúpon nyugszanak, úgy hogy a kocsi fordítása nélkül bármely oldal felé hajlítva felállíthatók. Vannak pneumatikus, villamos, benzinmótoros felállító szerkezettel bíró T.-k is, utóbbiak többnyire automobil kocsiszerkezeten nyugszanak.

Toloman (*Tous-les mois*, növ.), a Canna-félék keményítőjéből készült queenslandi arrowroot (l. o.).

Tolomei *János*, l. *Olivetánusok*.

Tolómérce, l. *Alakzó* és *Szerszám*.

Tolómozdony. Olyan nagy emelkedésű, rendszerint rövid vasúti pályaszakaszokon, ahol a tehervonatot csak két mozdonnyal (ú. n. előfogattal) lehetne vontatni, a szerelvény végén működő és az utolsó kocsival össze nem kapcsolt T.-t alkalmaznak, amely az emelkedés végén egyszerűen elmarad a vonattól és visszatér honállomására. A m. kir. államvasutakon rendszeresített T.-szakaszok Aszód—Gödöllő, Dorog—Piliscsaba, Ajka—Szentgál, Jutas—Szentgál állomások között vannak. Személy- és gyorsvonatoknál ritkábban rendszeresítenek T.-szolgálatot. Üzemzavarok esetén, pl. igen kedvezőtlen időjárás mellett, a vonómozdony részleges szolgálatképtelensége esetén stb., mint kisegítő intézkedés jöhet szóba a T. alkalmazása.

Tolon, kun főnök, társával *Uzussal* (Uz) együtt 1279. esküvel fogadta Fülöp pápai követ előtt, hogy a kunok egész népe megkeresztelkedik s megtartja a kunok ügyében alkotott 9 cikket.

Tolonc, a rendőri hatóság által illetőségi helyére szállított egyén. Ezt a szállítást T.-olásnak, a T.-ok ideiglenes elhelyezésére szolgáló házat *T.-háznak* nevezik. A szállítás körüli eljárást rendelet szabályozza.

Toloncház, l. *Tolonc*.

Tolópad (vasút), l. *Felépítmény*.

Tolosa, 1. fővárosa *Guipuzcoa* spanyol tartománynak, a Pireneusok egyik völgyében, az Oria és vasút mellett, (1910) 8100 lak., posztószövés, vasgyárak, papirosgyártás. 1212-ben a keresztények itt döntő győzelmet arattak a mórokon. — 2. *T.*, Toulouse (l. o.) ókori neve.

Tolosz (*Tholosz*), kerekalakú épület alacsony kupolatetővel, minőt a görögök sok helyt építettek, így Athénben is a tanácskozó hely (buleutérion) közelében s az athéni tanács tagjai itt étkeztek.

Tolószinpad v. *forgószinpad*, a szinpadnak olyatén berendezése, amely lehetővé teszi, hogy egyazon darab különböző szinhelyeken lejátszódó felvonásainak v. jeleneteinek a díszletezése már az előadás előtt egyszerre előkészíthető legyen. A díszletek a T.-on egy függőleges tengely körül forgatható korongon állanak és szinváltozáskor a megfelelő és teljesen kész díszlet a korong egyszerű forgatása útján jut a függöny, illetőleg a nézőtér felé. Különösen a Shakespeare-darabokban, mesejátékok- és operákban előnyös, mert általa a szinváltozásokhoz azelőtt szükségelt szünetek jelentékenyen megrövidíthetők. Nálunk a T.-ot *Kéméndy* Jenő (l. o.), a m. kir. Operaház szcenikai felügyelője tökéletesítette.

Tolova, l. *Józseffalva*.

Tolsztoj, német származású orosz nemesi *család*. Őse valami *Dick* nevű német volt, aki a XV. sz.-ban telepedett le Oroszországban (T. a német dick [a. m. vastag] egyszerű orosz fordítása). *Andrejevics Péternek*, a csernigovi vajda fiának része volt abban a palotaforradalomban, mely Nagy Pétert trónra emelte. 1724-ben grófi rangot nyert. II. Péter alatt kegyvesztes lett, rangjától megfosztották és Szoloveck-kolostorban, fogságban meghalt. Erzsébet alatt visszanyerte a család a grófi címet. Egyik dédunokája *Alexandrovics Péter* gróf, szül. 1769., a törökök és lengyelek ellen harcolt, 1799. orosz biztos volt Károly főherceg hadseregénél. Mint a katonai ügyosztály elnöke halt meg Moszkvában 1844. — *Fedor Petrovics* gróf, szobrász és éremkészítő, szül. Szent Péterváron 1783., meghalt u. o. 1873. Eleinte a hajóhadban szolgált. Munkái közül megemlítendők: a moszkvai Krisztus-templom főbejáratának rajzai, négy basrelief, tárgyak az Odisszeából; Morpheus szobra; azután illusztrációi Bogdanovics Dusenkájához és emlékérmei az 1812. és 1849-iki hadjáratokhoz. 1828. óta alelnöke és tanára volt a szent-pétervári akadémiának. A család más nevezetesebb tagjai:

1. *T., Alekszej Konsztantinovics* gróf, orosz költő, szül. Szt.-Pétervárott 1817 szept. 5. (aug. 24.), megh. Krasznij Roj birtokán (Csernigov kormányzóságban) 1875 okt. 11 (szept. 28.). Lírai költeményeket, elbeszéléseket, történeti regényeket és drámákat írt. Korának legolvasottabb regénye a Kňaz Serebrjanyj (S. herceg, 1861) volt. Igen érdekes történeti drámai trilógiája: Rettenetes Iván halála (1866), Ivanovics Fedor cár (1868) és Boris cár (1870). Összes művei 10 kötetben 1907. jelentek meg Szent-Pétervárott. Magyarul megjelentek: Rettenetes Iván cár halála, ford. *Nagy* Iván (1910); Szerebrjanij herceg, ford. *Honti* Rezső (1920). V. ö. *Lirondelle*, Le poète A. T. (Paris 1912).

2. *T., Dimitrij Andrejevics* gróf, orosz államférfiú, szül. 1823., megh. Szent Pétervárott 1889 máj. 7. Előbb a tengerészeti minisztériumban szolgált, 1865. a szent szinódus főprokurátora, 1866. népoktatásügyi miniszter lett. Ez állásaiban fanatikus híve volt az ortodox vallás terjesztésének és a lengyelek oroszosításának. 1882-ben az orosz tudományos akadémia elnökévé nevezte ki a cár, 1883—85. pedig belügyminiszter volt. Műve: Le catholicisme romain en Russie (Paris, 1863—64, 2 köt.).

3. *T., Leo Nikolajevics*, gróf, orosz író, szül. Jasznaja Poljanában (a tulai kormányzóságban) 1828 szept. 9. (aug. 28), megh. Asztapovóban 1910 nov. 20. (7). A kazáni egyetem elvégzése után két évet családi birtokán töltött, 1851. tűzéraltiszt lett a Kaukázusban. Itt írta meg első művét: Dětstvo (A gyermekkor, 1852), melynek folytatása Otročestvo (A fiu kora, 1854) és Junost' (Az ifjukor, 1857). A krimi hadjáratban részt vett mint tiszt. Hadi élményeit a Sevastopol'skie razskazy (Szebasztopoli elbeszélések, 1855) c. elbeszéléseiben írta le. A hadjárat után Szent-Pétervárra helyezték át, hol Turgenyevvel ismerkedett meg, aki nagy tehetségét felismervén, rávette, hogy kizárólag az irodalomnak éljen. Figyelme az 1812-iki francia betörésre irányult és így jött létre Vojna i mir (Háború és béke, 1859) c. nagy

regénye. A hetvenes évek elején pedagógiai kérdésekkel foglalkozott. 1876-ban megjelent Anna Karenina c. regénye. Azután teológiai tanulmányokkal foglalkozott és különösen Szutajev orosz földmíves felekezetalapítóval való megismerkedése egészen új fordulatot adott irodalmi tevékenységének és életének. Az őskereszténységre és a népnek egyszerűségére akarja építeni életfelfogását és elveti a modern művelődést, annak világnézetét és életfelfogását. Ispověď (Gyónásom, 1881), V čem moja věra (Miben áll vallásom, 1881), V čem sčaste (Miben áll a boldogság), Cto dělat' (Mit tegyünk, 1886) c., Oroszországban csak kéziratban terjesztett munkákban, mint eme nézetek hirdetője lép fel, de úgy ezekben, valamint későbbi munkáiban sem fejt ki határozott világnézetet, mert világnézete tulajdonkép az őskereszténység és a modern felvilágosodás, sőt néha határozottan naturalista gondolkodású ember világnézete közt inog, mint Evangéliumában is (1881), amely munkában az evangéliumok lényegét össze akarja foglalni, valamint az Életről írt munkája, továbbá Isten országa ti bennetek vagyon (1895) c. munkájában, amely élénk előadásban gyakran gúnnyal ostromolja a mai kereszténységet és az arra épült államintézményeket. Ezt a vonást, amely összes újabbi művein keresztülvonul, mutatja a Kereszténység és hazafiság c. értekezése is (1895). Katonai kötelesség c. munkájában (1896) különösen az orosz katonai életet írja le. T. most már a költészet terén is érvényesítette ezt az őskeresztényi és népies irányt. Nagy feltűnést keltett különösen a Krajcerova sonata (Kreutzer-szonáta, 1890) c. novellája, benne a házasság intézményét támadja meg és a teljes lemondást hirdeti. Írta ezen felül: Vlasť t'my (A sötétség hatalma, 1886) naturalista parasztdrámát és a Plody prosveščenija (Műveltség gyümölcsei szatirikus (1881) vígjátékot, Iljics Iván halála c. elbeszélést (1887), Az úr és a szolga, továbbá Földbirtokos és munkás c. elbeszélést (1895). Továbbá népies kisebb elbeszéléseket. A szent szinódus 1901 febr. 21. az ortodox görög egyházból kiközösítette. 1908 szept. 9. nyolcvanadik születése napjának nyilvános megünneplését megtiltották. Halála után jelent meg a Živoj trup (Az élő holttest) c. drámája. Művei 16 kötetben Moszkvában 1911—12. jelentek meg. Az Oroszországból kitiltott művei Angliában jelentek meg 1901-től.

Magyar fordításban következő művei jelentek meg: A Kreutzer-szonáta, ford. *Somogyi* Ede (Budapest 1895, újabban 1911); Úr és szolga, ford. *Ladislanow* Dömötör (u. o. 1895); Családi boldogság, ford. *Szentkirályi* Albert (u. o. 1895); Mi tartja fenn az embereket, ford. *Harmath* Lujza (u. o. 1895); Iljics Iván halála, ford. *Szabó* Endre (u. o. 1893) és *Trócsányi* Zoltán (1919); A házasság regénye, ford. *Brankovics* György (u. o. 1891) és újabban *Ilosvai* Hugó (u. o. 1903); Dolgozzatok, míg mécsetek ki nem alszik, ford. *Somogyi* Ede (u. o. 1891, u. o. 1900); Szebasztopol, ford. *Csopey* László (u. o. 1891); Háború és béke, ford. *Ambrozovics* Dezső (u. o. 1908); Mi a művészet, ford. *Hegedüs* Pál (1899); Korunk rabszolgasága (1900); Karenin Anna, ford. *Ambrozovics* Dezső (1905); Az életről, ford. *Nagy* Sándor (1911); Az élő holttest, ford. *Pásztor* Árpád (1911); Hadzsi Murat, Az ördög, ford. *Barta* Irén (1912); Szergij atya, ford. *Trócsányi* Zoltán (1917); Két huszár, ford. u. a. (1918); A föltámadás, ford. u. a. (1919); A hamis bankó, ford. *Faludi* Iván (1920); A két zarándok, ford. *Haimann* Hugó (1921); Gyerekek a világ dolgairól, ford. *Várnai* Dániel (1921); Ifjuságom regénye, ford. *Trócsányi* Zoltán (1922); Levelei, ford. *Görög* Imre (1922); Kozákok, ford. *Kincses* István (1922); A sötétség országa, ford. *Szabó* E. (1923).

Irodalom. Az orosz nyelvű irodalmat összefoglalja Birjukov: Gr. L. N. T., Moszkva 1903 c. műve. V. ö. még: R. Roland, Vie de Tolstoï, Paris 1911; Berneker, T. élete, magyarra ford. Benedek Marcell; Ovsjaniko-Kulikovszky, L. N. T., Szent-Pétervár 1909; Zabel, Russische Literaturbilder, Berlin 1907. Legjobb életrajza Birjukov: N. L. T.

Toltékok. Misztikus ómexikói nép, állítólag tőlük származott a későbbi aztékok művészete, emlékei az anahuaci fensík talányos romjai (Kr. u. V—VIII. sz.) és a chichimecák által a XI. sz. földult Tula. Az újabb kutatások szerint a T. szenvedései és vándorlása csak a holdisten, Quetzalcoatl mitosza, maga a nép mája vagy nahuatla törzs, őshazája az é. sz. 23° körül volt.

Tolubalzsam *(Balsamum tolutanum)*, a *Toluifera balsamum* (Dél-Amerika) meglékelésekor kifolyó nedv, a gyógyászat s illatszeripar alkalmazza. L. *Balsamum* és *Myroxylon*.

Toluca (ejtsd: —ka), Mexikó mexikói állam fővárosa, 2680 m. magasban a hóval borított Nevado de T. (4570 m.) kialudt vulkán lábánál, vasút mellett, (1921) 31,023 lak. Szép székesegyháza van. Régebbi neve: *Toloccan*.

Toluidin ($C_6H_4.CH_3.NH_2$), *amidotoluol*, az anilin homológja. Három izomérje ismeretes. Anilinhoz hasonlóan az ott használt eljárások szerint állítható elő. A három izomér, azaz a *meta-*, *para-* és *orto*-termék a megfelelő nitrotermékekből redukcióval nyerhető. A *p-toluidin* kristályos test, olv. pontja 45°; a *metatoluidin* olajos folyadék, forrpontja 197° s az *ortotoluidiné* 198°. Nagy ipari jelentősége van a T.-nak.

Toluifera *L.* (növ.) a. m. *Myroxylon* (l. o.)

Toluilénkék *(toluylenkék)*, egy indamin, amely *toluilénvörös* készítésénél közbenső termékként áll elő.

Toluilénvörös *(toluylenvörös)*, diamidomethylphenezin $C_{12}H_5N_2(NH_2)_2(CH_3)$, organikus festék.

Toluol *(methylbenzol)*, $C_6H_5CH_3$. A benzol homologja. Főleg az 50%-os nyers benzolban kerül forgalomba. Tiszta kinyerése frakcionálással nem, csak kémiai tisztítás útján lehetséges. Forrpontja 110°, fajs. 0·87. Igen fontos kiinduló anyaga a festék-, gyógyszer- és illatszeriparnak.

Toluolaj, a tolubalzsamból vízgőzzel lepárolt olaj, melynek fő alkotó részei a fahéjsav és benzoésav éterei. Az utóbbi finomabb s így értékesebb. Mindkettőt az illatszerészetben használják.

Toluszafranin, l. *Szafraninok*.

Tolvád *(Tolvadia)*, nagyk. Torontál vmegye bánlaki j.-ban, (1910) 1965 román, német szerb és magyar lak. (Tr. R.).

Tolvajbogár, l. *Ptinus*.

Tolvajlás, l. *Lopás*.

Tolvajnyelv *(rajhadova, raj* = tolvaj, *hadova* = beszéd), a tolvajok, betörők, zsebtolvajok, hamis kártyások stb. sajátszerű nyelvjárása, mely Magyarországban sokkal szűkebb körű, mint nyugaton. Legnagyobb részében zsidós németre (az ú. n. *Kochemer Loschen)* vezethető vissza. A T. tanulmányozása különösen a rendőri és büntető hatóságoknak áll érdekében. A magyar T. csak néhány száz szava eredeti. Újabban a T.-en kívül egy másik nyelvjárás is keletkezett nálunk, az ú. n. *csibésznyelv.* Ezt a budapesti ligeti jasszok hozták forgalomba s egyes bohémtársaságok negédeskedése révén szinte közkeletűvé vált, úgy hogy térfoglalása ellen már komolyan kikeltek.

Irodalom. Avé-Lallemant, Das deutsche Gaunerthum, 4 kötet, Leipzig 1858—62; Anton, Wörterbuch der Gauner- und Diebssprache, 3. kiad. Berlin 1859; Wagner, Die Litteratur der Gauner- und Geheimsprachen, Dresden 1861; Michel, Étude de philologie comparée sur l'argot et sur les idiomes, Paris 1856; Toronyai K., A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együtt való hamis és zavaros beszédeik, Pest 1862; Berkes K., A tolvajélet ismertetése, 1888.; Béldy Mihály, A tolvajnyelv, Nyelvőr 1897 máj.; Jenő Sándor és Vető Imre, A magyar tolvajnyelv és szótára, Budapest 1900. Legújabban a budapesti állami rendőrség adott ki egy kisebb gyűjteményt. A pesti argot-t összeállította Szomory Emil, Az Újság 1913 aug. 10. számában.

Tolvajos hágó, a Hargita hegység 975 m. magas hágója, ezen át visz az út Csíkszeredától (felcsiki medence az Olt völgyében) Székelyudvarhelyre a Nagy-Küküllő völgyébe.

Tolvaj-szigetek, l. *Mariana-szigetek.*

Tolvay *Imre*, Jézus-társasági áldozó pap, író, szül. Holicson 1694 okt. 8., megh. Kékkőn 1775 júl. 11. 1709-ben a Jézus-társaságba lépvén, 1728-ig tanult és tanított, majd mint fölszentelt pap volt plébános, tanár és igazgató (a bécsi Pazmaneumban is) s kilenc évig Rómában magyar gyóntató. Irt vallásos és történeti tárgyú munkákat latinul, valamint latin nyelvű verseket, legnevezetesebb köztük a Laureatum saeculum decimum septimum c. epikus költeménye (1718), ebben a XVII. sz. magyar hőseit énekli meg.

Tolyítás v. *önkiterelés*, az úsztatott fa rakodókon való felfogásának egy módja, amelynek alkalmazásánál a fát elterelő gereb és csatorna segítségével rakodóra viszik be, ahol a fa a víz lefolyása után szerteszét visszamarad. L. *Gereb* és *Úsztatás.*

Tolypentes (állat), l. *Matakó.*

Tolypirin, l. *Tolipirin.*

Tom (helyesebben *Tomj)*, az Ob 843 km. hosszú bal mellékfolyója Tomszk orosz-szibíriai kormányzóságban. Ered az Abakani hegységben, Kusznecktől lefelé hajózható, partján fekszik Tomszk város.

Tom., a latin *tomus* (a. m. kötet) rövidítése.

Toma *István*, r. k. pap, író, szül. Sátoraljaújhelyen 1881 márc. 14. Előbb jogász volt, majd Esztergomba ment teológiára. 1909—1915. az egyetemi főiskolai Szent Imre-kollégium tanulmányi felügyelője volt, 1915. dunamocsi plébános lett. Szerkesztője volt a Sárospataki Ifjúsági Közlönynek s Budapesten az Egyetemi Lapoknak. 1911-ben megalapította az Élet irodalmi és nyomdai részvénytársaságot, amelynek 1915-ig ügyvezető igazgatója volt. Önállóan megjelent művei: *Lombok* (elb. 1899); *A nehéz út* (elb. 1911); *A hegyaljai diákok* (regény 1912); *A zenélő óra* (elb. 1913); *Élet és irodalom* (1914); *Imádkozzunk a hadbavonultakért* (1914). Szerkesztette a *Tábori levelek* c. füzetes vállalatot.

Tomacelli, *Pietro*, l. *Bonifác IX.*

Tomahawk (ejtsd: —hák), az északamerikai indiánusok csatabárdja, amelyet a háború jelvénye gyanánt is használtak, ha egyik törzs a másiknak küldte, azzal háborút izent neki; a T.-ot eltemetni a. m. a békét megkötni.

Tomaj-*nemzetség*, őse *Thonuzoba* (l. o.). Oklevelekben 1216. tűnik föl, midőn egyik tagját, *Tibát*, Győri Csépán nádor halálával vádolták s azért összes birtokait át kellett engednie testvérének, *Pálnak.* Csakhamar hűtlenségbe esett egy más tagja, *Dénes* nádor is, II. András híres államférfia, kit IV. Béla 1237. javaitól megfosztott. Dénes nádor fia *Dénes* elkobzott javainak egy részét 1257—97. visszaszerezte s újakkal is gyarapította; így 1280 aug. 10. nyerte vissza Losonczot s ott letelepedett fia *Tamás* lett a losonczi *Bánffyak* őse. E nemzetségből vált ki az Abády-, losonczi Bánffy-, losonczi Losonczy- (kihalt 1552.) és Szentimrey-család. A T.-nemzetség ősi monostora, Tomajmonostora (a mai Tomaj-puszta, Kunhegyestől É.-ra, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében) utóbb a Losonczyaknak jutott.

Tomál, a szomali hamiták között elszórtan élő, feltűnően gyenge testű hegyi nép.

Tomán *(Tomaund, Tomond)*, a perzsa aranyrendszer egysége = 10 Kran à 2 Panabat à 10 Shahi. Eredetileg 3·3048 g. szinaranytartalma volt. Az újabb T.-érmek 1878 óta a 10 frankossal egyenlő súlyúak és finomságúak.

Tomand, rizsmérték Mokkában = 84·9 kg.

Tomány *(Tomaia)*, kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1910) 914 román lak. (Tr. R.)

Tomaschek, 1. *(Tomaczek), Johann Wenzel*, cseh orgonaművész, szül. Skutsban 1774 ápr. 17., megh. Prágában 1850 ápr. 3. Számos vokálműve és egy operája (Szerafin) maradt fenn, írt összhangzattant is.

2. *T., Wilhelm*, osztrák geografus és nyelvész, szül. Olmützben 1841 máj. 26., megh. Bécsben 1901 szept. 9. Bécsben gimnáziumi tanár volt. 1877-ben a gráci, 1885-ben a bécsi egyetem tanára lett. Földrajztörténeti munkái többnyire a bécsi akadémia értekezései között jelentek meg. Önálló műve: Die Goten in Taurien (Bécs 1881).

Tomaševec, község Varasd vmegye klanjeci j.-ban, (1910) 1517 horvát lak. (Tr. SzHSz.)

Tomašić *Miklós*, horvát bán, szül. Zágrábban 1864 jan. 13., megh. Brescerovácon 1918 máj. 29. Jogi tanulmányait Zágrábban, Budapesten és Bécsben végezte. 1890-ben a horvát-szlavon minisztériumban lett titkár, 1892. kinevezték zágrábi egyetemi tanárnak, ugyanez évben horvát országgyűlési, 1896. egyszersmind magyar orsz. képviselő lett. 1903 jún.-ban horvát-szlavon miniszter lett, de már nov.-ben lemondott és azontúl tanulmányainak élt 1910-ig, amikor horvát-szlavon-dalmátországi bánná nevezték ki, 1912. e tisztségéről is lemondott. Történelmi munkája: Fundamenta juris publici regni Croatiae. I. Vestigia pactorum a Croatis cum rege Colomano conventorum.

Tomasini, *Luigi*, olasz hegedűművész, szül. Pesaróban 1741., megh. Eszterházán 1808 ápr. 25. Haydn alatt az Esterházy hercegek hangversenymestere volt. Számos kamarazeneműve maradt fenn.

Tomasov *(Tomaszov)*, 1. *város* Lengyelország lodzi vajdaságában, a Pilica folyó és a Szlotvini—Osztrovec vasút mellett, (1920) 21,000 lak. Nevezetes fonó-szövőipara. A világháborúban 1914 dec.-ben németek szállták meg s az 1915 máj.-i offenzivában fontos szerepet vitt. — 2. T., *járási székhely* Lublin lengyel vajdaságban, (1920) 6224 lakossal. A világháború elején, 1914 aug.-ban és szept. 7. József Ferdinánd főherceg seregosztálya erős harcot vívott itt a túlnyomó erejű orosz sereggel. 1915 jún. 28. a szövetséges seregek ismét elfoglalták.

Tomasovác, község, l. *Tamáslaka*.

Tombak, az a rézcink-ötvény, melynek cinktartalma a 18%-ot nem haladja meg. Szine aranysárga. Ebből az ötvényből a XVII. sz.-ban Sziámból sok műipari tárgyat hoztak Európába *tambaga* néven. A T.-ot *vörös ötvénynek* is nevezik s géprészek meg szobrok öntésére használják.

Tombigbee river (ejtsd: tombiggbi rívr), 700 km. hosszú folyó Mississippi és Alabama észak-amerikai államokban. Mobile fölött 72 km.-nyire egyesül az Alabama folyóval, Aberdeenig hajózható, *Mobille river* néven a Mobile-öbölbe (Mexikói-öböl egy része) ömlik.

Tombola (olasz), néptünnepeken és mulatságokon szokásos nyereményjáték. A játékosok T.-jegyeket vásárolnak, amelyeken három sorban öt-öt szám szerepel, ezek az 1—90-ig terjedő számsorból vannak válogatva. A szerencsekerékből kihúzott számok a T.-jegyeken 1—1 sorban ambo, terno, quaterno és quinterno szerint csoportosulnak. Akik ezt legkorábban elérik, nyereményekben részesülnek. A legnagyobb nyereményt (a T.-t) az kapja, akinek T.-jegyén levő mind a 15 számot kihúzták. A T. szó eredeti jelentése *bukfenc*. A játékot a sorszámoknak a szerencsekerékben való bukfencezéséről nevezték el.

Tombolatorna. Sakkversenyeken kedvelt játék; két-két sakkozó játszik egymással s a győztesek nyereményjegyet húznak egy urnából, melynek ellenében tombolatárgyat kapnak.

Tombuktu, város, l. *Timbuktu*.

Tomcsány *(Tomčany)*, kisk. Turócz vmegye turóczszentmártoni j.-ban, (1910) 86 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tomcsányi *(tomcsányi)*, 1. *Ádám*, természettudós, szül. Kamánfalun (Nyitra vm.) 1755 dec. 4., megh. Pesten 1831 júl. 24. 1801-ben a pesti egyetemen tanár. 1802-ben a jenai mineralógiai társulat tiszteletbeli tagjának választotta. Művei: Tentamen publicum ex physica stb. (Pest 1801—1808); Dissertatio de theoria phaenomenorum electricitatis galvanianae (Buda 1809); Propositiones ex universa physica et oeconomia rurali stb. (Pest 1810); Tentamen publicum ex physica et oeconomia rurali stb. (u. o. 1811—1812). Leghíresebb munkáját Kitaibel Pállal írta: Dissertatio de Terrae motu Mórensianae 1810 (Buda 1804). Egyetemi előadásait 1810. Oszterhuber József adta ki. V. ö. Hazai s Külföldi Tudósítások (1831. II. 8.); *Ballagi* Aladár, T. Ádám (Vasárnapi Ujság 1875. évf.).

2. *T. Gusztáv*, erdész, szül. Osván (Abaúj vm.) 1852., megh. Máramarosszigeten 1911. Az erdészeti akadémiát Selmeczbányán végezte. Az ungvári uradalomban töltött gyakorlati szolgálat után 1877—1881. tanársegéd Selmeczbányán. Újabb rövid külső szolgálat után, amelyet külföldi tanulmányút előzött meg, 1883—1890. a földmivelésügyi minisztériumban teljesített szolgálatot. 1901-ben a máramarosi erdőigazgatóság főnöke lett, melynek elhanyagolt erdő- és havasgazdaságát rendbe hozta. 1910-ben miniszteri tanácsossá nevezték ki. Légfütésre berendezett magpergetőt és makk-telelőkunyhót szerkesztett. Irodalmi műve: *Az erdei facsemeték nevelése* (1889).

3. *T. Gyula*, erdész, szül. Osván (Abaúj vm.) 1844. Az erdészeti akadémiát Selmeczbányán végezte. 1866—67-ben a Károlyi grófi család füzéri (Abaúj vm.) uradalmában, majd a közalapítványi erdőgazdaságban szolgált több helyen, 1882—91. Zsarnóczán erdőmester volt, ahol 1890. az erdőgazdaság terén szerzett érdemei elismerésétül a főerdőmesteri címet kapta, 1891—1905-ig a beszterczebányai m. k. erdőigazgatóság élén állott, 1905. a földmivelésügyi minisztérium kincstári erdészeti főosztálya élére került, mint miniszteri tanácsos. 1911-ben vonult nyugalomba. Irodalmi műve: *A garammenti kincstári erdőkben alkalmazott szállítási rendszer ismertetése* (Beszterczebánya 1895).

4. *T. Lajos*, kat. áldozópap és iró, szül. Pusztakovácsiban (Somogy vm.) 1846 dec. 13. 1863-ban a Jézus-társaságba lépett; több éven át tanár volt Kalocsán, 1893. a budapesti rendház tagja lett. Irodalmilag főleg az egyházjog, történelem és művelődéstörténelem terén működik. Önállóan megjelent művei: Quomodo Vergilius imitatus sit Theocritum (Kalocsa 1884); *A művelt Európa tudósainak háromszázados tévedése* (u. o. 1886); *Az ember akaratának szabadsága* (1890); *Horánszky Nándor és az Egyesült-Államok iskolái* (Budapest 1902, álnéven); *Attika kereskedelme történelmi és jogi szempontból* (Kalocsa 1906); *A házasság érdekében legújabban kiadott római rendelet* (Budapest 1909). Megírta Piret-Bihain Huberta (1910), id. gr. Zichy Jánosné (1910), gr. Zichy Aladárné (1910), Wenckheim Frigyes gr. (1912) és gr. Zichy Nándorné-Zichy Livia (1914) életrajzát.

5. *T. Móric*, jogtudós, szül. Temesvárott 1878 márc. 21. Egyetemi tanulmányainak elvégzése és az ügyvédi oklevél megszerzése után hosszabb ideig külföldi tanulmányúton volt, majd a budapesti m. kir. kincstári jogügyi igazgatóság szolgálatába lépett, később a pénzügyminisztériumban teljesített szolgálatot. 1906-ban a budapesti egyetemen a magyar közigazgatási jogból magántanárrá habilitálták. 1917—18-ban Turócz vármegye főispánja. 1917-ben cs. és kir. kamarási méltóságot kapott. 1922-ben a budapesti egyetemen a közjog és közigazgatási jog nyilvános rendes tanára lett. Főbb munkái: *A vagyoni felelősség elve a közigazgatásban* (Budapest 1905); *Önkormányzat és decentralizáció*

(u. o. 1911); *Magánjogi elemek a közigazgatási jogban* (u. o. 1912); *A közigazgatási jogviszony* (u. o. 1912); *Jogerő a közigazgatási jogban* (u. o. 1916); *A közjog és magánjog határa* (u. o. 1921); *A magyar közigazgatási jog alapintézményei* (u. o. 1925).

6. *T. Vilmos Pál*, ny. igazságügyminiszter, egyetemi magántanár, közjogi író, szül. Budapesten 1880 febr. 8. A budapesti egyetemen sub auspiciis regis doktorrá avattatván, Berlinben, Párisban, majd Londonban és az északamerikai Egyesült-Államokban folytatott tanulmányokat. 1904-ben birósági szolgálatba lépett, majd 1906. miniszteri fogalmazó, 1918. miniszteri tanácsos lett. Ugyanebben az évben a külügyminisztériumba került. 1912. a budapesti egyetemen a politika magántanára. Az 1920. nemzetgyülési választások alkalmával a vásárosnaményi választókerület egyhangúlag képviselővé választotta. 1920 júl. 19-től 1922 jún. 19-ig igazságügyminiszter volt. Ez idő alatt egyideig a belügyi tárca vezetésével is meg volt bízva. Nevéhez fűződik a kir. ítélőbirák és a kir. ügyészek státusáról szóló 1920. XX. t.-c. megalkotása, valamint az alkotmányosság helyreállítása után szükségessé vált sok igazságügyi reform megvalósítása, a vagyon, az erkölcsiség és a személyiség hatályosabb büntetőjogi védelméről (1920. XXVI.), az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről (1921. III.), a büntető igazságszolgáltatás egyszerüsítéséről (1921. XXIX.), a hazaárulók felelősségéről szóló 1915. XVIII. t.-c. kiegészítéséről (1921. XLIII.), a szerzői jogról (1921. LIV.), a berni szerzőjogi unióba belépésről (1922. XIII.) szóló, valamint több kisebb törvénycikk megalkotása. Nevezetesebb közjogi, ill. politikai munkái: *A mentelmi jogról* (Budapest 1903); *A parlamentek költségvetési joga* (u. o. 1908); *A sociológia viszonya a politikai tudományokhoz* (különlenyomat a Concha-emlékkönyvből, u. o. 1912).

Tomek, *Václav Vladivoj*, cseh történetíró, szül. Königgrätzben 1818 máj. 31., megh. Prágában 1905 jún. 12. Prágában egyetemi tanár volt. 1890-ben a Pro litteris et artibus érdemjelvénnyel tüntették ki. Főbb művei: Dějepis města Prahy (Prága város története 1901-ig, 12 köt.); megírta cseh nyelven a prágai egyetem történetét (1849); Csehország történetét (1865); Ziska életrajzát (1882), amelyeket németre is lefordítottak.

Tomelloso (ejtsd: tomeljozo), város Ciudad-Real spanyol tartományban, a Mancha síkságon, (1920) 21,413 lak.

Tomentum, l. *Moholy*.

Tomesd *(Tomești)*, kisk. Hunyad vm. körösbányai j.-ban, (1910) 389 román lak. (Tr. R.)

Tomi, ókori város, l. *Constanța*.

Tomics, *Jása*, szerb hirlapíró, szül. Verseczen 1856., megh. Belgrádban 1922 okt. havában. Bécsben végezvén egyetemi tanulmányait, Újvidékre került s a szerb nemzeti pártnak radikális csoportjához csatlakozott. 1885-ben átvette apósa, Miletics Szvetozár lapjának a Zásztávának szerkesztését s a radikálisok vezetője lett. A párt egy más csoportja azonban új lapot tett közlönyévé, a Branikot s ennek szerkesztőjét, Dimitrijevics Misát T. 1890 jan.-ban, mikor a pártküzdelmek és személyeskedések a legszenvedélyesebb fokra emelkedtek, az újvidéki pályaudvaron leszúrta, amiért fogságbüntetést szenvedett. 1900 körül került vissza Újvidékre, de aktiv politikai szerepet nem játszott többé. A balkáni háborúban haditudósító volt a szerb seregnél s följegyzéseit két kötetben bocsátotta közre Újvidéken 1913. Irodalmi munkái közül jelentősebbek a hazai szerbek életéből vett szociális tárgyú tanulmányai és hasonló tárgyú nagyobb elbeszélései.

Tomin, arany- és ezüstsúly a régebbi spanyol Amerikában, kb. $^1/_2$ g. értékben.

Tomka *István (folkusfalvi* és *tomkaházi)*, zongoraművész, szül. Bucsányon 1855 jan. 17., megh. Budapesten 1923 dec. 16. 1879-ben külföldön tett nagysikerű hangversenykörútja után a Nemzeti Zenede tanára, 1901. igazgatója lett.

Tomka-Szászky *János*, történetíró és geografus, szül. Folkusfalván (Turócz vm.) 1700., megh. 1762 aug. 26. Tanulmányait Jenában végezte, azután hazájában működött mint pap és tanár, előbb Győrben, majd (1732 óta) Pozsonyban, ahol az evangelikus gimnáziumon *Bél* Mátyás oldalán nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki. 1734 óta Magyarország történetét is tanította, ami akkor merész újítás volt. Magyar önképző-kört is alapított. Munkái közül említendők: Hodegus in Prisci rhetoris Attilam (Pozsony 1745); Liber de ritu explorandae veritatis per judicium ferri candentis stb. (u. o. 1740); Introductio in Orbis hodierni Geographicam (u. u. 1740, *Bél* Mátyás előszavával); Conspectus introductionis in notitiam regni Hungariae geographicam, historicam stb. (u. o. 1759); Introductio in Geographicam Hungariae stb. (1781); Commentatio de Comitiis Hungariae. Hagyatékában találták a Liber de originibus Hunnorum et Avarorum c. munkát.

Tommaseo (ejtsd: —maze'o), *Niccolò*, olasz nyelvész és író (családjának eredeti neve *Tommasich)*, szül. a dalmátországi Sebenicóban 1802 okt. 9., megh. Firenzében 1874 máj. 1. A pádovai egyetemen jogot végzett, miközben másolással és hírlapi cikkek irásával tengette életét. Firenzében Vieusseuxvel, a kiadóval, nagy barátságra lépve, előbb ennek Antológiája számára dolgozott, majd biztatására elkészítette a szinonimák nagy szótárát (Dizionario dei Sinonimi 1830). Azután Párisba megy, kiadja a velencei francia követek jelentéseit olaszul és franciául és egy regényt Fede e Bellezza cimen, majd Korszikába megy, hogy a Vieusseux Archivio storico-ja számára összegyüjtse Pasquale Paoli leveleit. Itt a korszikai népdalok kötik le figyelmét; ezeket szorgalmasan gyüjtögeti és Canti popolari corsi cimen 1841-ben Veneziában közrebocsátja. Irodalmi működésében az osztrák cenzurával is összeütközésbe kerül; kiutasítják Velencéből és Lombardiából, de a császár amnesztiát ad neki és igy 1839. visszatér Velencébe. Itt érik szorgalmas munkásság közben a negyvennyolcas események. 1848 jan. 19. elfogják. A börtönből a márciusi forradalomban a nép szabadítja ki; az ideiglenes kormánynak ő a közoktatásügyi minisztere. Midőn Velence, a magyar szabadságharc leverése után ismét osztrák uralom alá kerül, T. Korfuba menekül. Itt

él betegen, félig megvakulva. Korfuban írja Moglie medre, továbbá Rome et le monde című művét francia nyelven. 1854-ben Torinóba költözik. Itt írja, épp úgy, mint a mi Szarvas Gáborunk, feleségének diktálva, élete nagy munkáját: az ötkötetes Dizionario della Lingua Italiana c. örökbecsű művét. Kéziratai apáca-leányának adományából a firenzei Biblioteca Nazionalében vannak. Nincs a költői vagy prózai műveknek, az etikai vagy filológiai kérdéseknek oly neme, melyekkel ne foglalkozott volna. Kritikáiban azonban néha nagyon elnéző volt gyengékkel és nagyon szigorú érdemesekkel szemben. Szótárírói érdemeit *Guasti* és *Camerini* méltatták (Profili letterari, 515. l., Firenze, Barbera 1870). Settignanóban, Velencében és Sebenicóban szobra áll. V. ö. *Michelli*, Saggio critico su N. T. (az Ateneo veneto IX. évf. I. köt. 1885); *Guasti*, Commemorazione (Firenze, 1874; 1896).

Tommasina *Katalin*, l. *Morosini*.

Tommasini Mutius, *Josef*, trieszti botanikus, szül. Triesztben 1794 jún. 4., megh. u. o. 1879 dec. 31. Laibachban (Hladniktól) tanult. 1827 őszén asszeszornak Triesztbe került s ettől kezdve Isztria, Krajna és Friaul flórája ismeretének nagy lendületet adott. 1839-ben a trieszti magisztrátus elnöke és polgármester, 1850—60. podesta. Triesztben természetrajzi muzeumot alapított s gyűjteményét s vagyonának nagy részét ennek s a Società adriatica di scienzének hagyta. Nagyobb munkája: Der Berg Slavnik (Halle 1839); Die Flora des südlichsten Theiles von Istrien (Österreichische botanische Zeitschrift, 1873); Cenni storici e fisici sulla selvicoltura dell' agro Triestino (Trieszt 1876); Sulla vegetazione dell' isola di Veglia (u. o. 1876). V. ö. *Borbás*, T. életrajza (Természettudományi Közlöny 1880).

Tommaso da Modena, tkp. *T. Barasini*, festő, szül. Modenában 1325 körül, megh. u. o. 1379. IV. Károly német császár és cseh király meghívására 1350 táján a csehországi Karlstein várában és 1352—58-ig Trevisóban mint tábla- és freskófestő működött. Plasztikai érzéke, kikerekített formái s egyes tipusai a bolognai iskolából származtathatók, míg ő maga rendkívüli hatást gyakorolt a XIV. sz.-i csehországi festészetre. Legszebb művét, egy Karlstein számára készült triptichont a bécsi áll. képtár őrzi.

Tommy (ang.), a *Thomas*, *Tom* rövidítése, népies elnevezése az angol katonának.

Tomnatek *(Tomnatec)*, kisk. Hunyad vm. körösbányai j.-ban, (1910) 1060 román lak. (Tr. R.)

Tomolo, régebbi olasz gabonamérték. Nápolyban à 2 quarte à 6 misure à 4 quartarole = 55·54 l. Messinában = 21·5 l. Palermóban = 17·36 l.

Tomolygó (állat), a nagy Kárókatona *(Phalacrocorax carbo* L.) népies neve.

Tomolykó (állat), a fejes domolykó *(Sqalius cephalus* L.) népies neve.

Tomor, kisk. Abaúj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1920) 507 magyar lak.

Tomori, 1. *Anasztáz*, irodalompártoló és író, szül. Dunaföldvárt 1824 máj. 1., megh. Budapesten 1894 okt. 8. Pesten mérnöki tanfolyamot végzett s 1854. Nagykőrösre hítták meg tanárnak a matematikai tanszékre. Az akkor ott működő fényes nevű tanártársaságnak egyik legszeretettebb tagja volt. Hamburgban elhunyt nagybátyja után gazdag örökséghez jutván, alig egy év mulva elhagyta a tanári pályát; azonban a nagy vagyont hazafias áldozatokra, különösen az irodalom anyagi emelésére használta fel. Legjelentékenyebb adománya az volt, mellyel lehetővé tette a magyar Shakespeare megjelenését; fedezte a kiadás, a tiszteletdíj költségeit s a fordítók számára meghozatta a legjelesebb angol kommentárokat, végül az egész kiadást a Kisfaludy-Társaságnak ajándékozta. Maga írt mennyiségtant és egy irodalmi *Emlékkönyvet* (1852) adott ki. A Magy. Tud. Akadémia 1858. megválasztotta levelező tagjának.

2. *T. Jenő*, író, szül. Hódmezővásárhelyen 1872 jún. 13. Munkatársa volt több fővárosi napilapnak, majd szerkesztő vidéken, huzamosabb ideig élt Genfben, s Ausztráliát kivéve, bejárta az egész világot. Irodalmi tanulmányokkal foglalkozva, írt társadalmi regényeket, elbeszéléseket, verseket. Kecskeméten hosszú éveken át szerkesztette a *Függetlenség* c. lapot. A Petőfi-Társaság tagja. Petőfit szerb nyelvre fordította. 1920—22-ig nemzetgyűlési képviselő volt. Önállóan megjelent művei: *Mese egy szomorú asszonyról* (elb., 1899); *Havasi történet* (elb., 1902); *Miria* (verses tragédia, 1902); *Szárhegyi galambok* (elb., 1905); *Egy család tragédiája* (regény, 1908); *Adrienne* (költemények, 1911); *A fehér asszony* (reg., 1924); *A két Zágon* (reg., 1924).

3. *T. Pál*, érsek és hadvezér, szül. ismeretlen helyen 1475 táján, megh. 1526 aug. 29. Katonai pályáját Bornemisza János oldalán kezdte s fontos katonai és politikai küldetéseket végzett; így 1503. a szászokat, 1506. a székelyeket csendesítette le s Dózsa György felkelésének leverésében is élénk része volt. 1519-ben a nádorválasztáskor a kir. palotát megvédte a nemesek ellen; a király mégsem neki adta a vránai perjelséget, mire Újlakon 1520. belépett a Szent Ferencrendiek közé s a kolostor magányát az 1521 évi háború idején sem hagyta el, bár a kalocsai érsekséggel s az egyik főkapitánysággal (vezérséggel) kínálták meg. Az érsekséget csak VI. Adorján pápa egyenes parancsára (1523 febr. 4.) fogadta el. Elhagyta tehát a kolostort, de mint érsek és mostantól fogva az ország alsó részeinek főkapitánya is szerzetesi ruhában járt. 1523 aug. 12. a Szerémségben már meg is vert egy török hadat, de a végvárak szomorú helyzete miatt elkedvetlenedve, mindakét méltóságát odahagyni készült; Szulejmán újabb hadjáratának hírére mégis megtartotta, sőt kénytelenségből a fővezérséget is elfogadta; azonban Mohácsnál 1526 aug. 29. a csatával együtt életét is elveszítette. V. ö. *Fraknói*, Tomori Pál élete (Századok, 1881).

Tompa, 1. nagyk. Bács-Bodrog vm. bácsalmási j.-ban, (1920) 6354 lak. Új község, amely Szabadka megmaradt határában alakult a trianoni békeszerződés után.

2. *T. (Tâmpa)*, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 226 román és magyar lak. (Tr. R.)

Tompa *Mihály*, költő, szül. Rimaszombatban (Gömör) 1817 szept. 28., megh. Hanván (Gömör)

1868 júl. 30. Atyja, szintén Mihály, nemes származású iparos (csizmadia) volt s a borsodvármegyei Igriciből költözött Rimaszombatba. A szegényes sorsú szülőknek első gyermeke Mihály volt. Anyját korán elvesztvén, nagyszülei vették magukhoz Igricibe. T. ott töltötte gyermekéveit; e változatos tájon és színmagyar nép közt oltódott lelkébe a természet szépségei iránt való rendkívüli fogékonyság és a magyar néplélek szeretete és ismerete. Itt járta az elemi iskolát s tanítója Bihari György fölismervén benne a szép tehetséget, a községben lakó Szentimrey földesúri családnak pártfogásába ajánlotta, s ennek segítségével T. a sárospataki kollégiumba kerülhetett. A tanulópálya nagy nélkülözések közt folyt, de mindig jeles sikerrel. Egy ízben, részint anyagi szükségből, részint egyik tanárának méltatlan bánásmódja miatt, elhagyta Patakot s elment a ref. kollégiumokban akkor dívott szokás szerint falusi preceptorságra. Sárbogárdon (Fejér vm.) töltött egy évet, de visszavágyott és visszament a kollégiumba, ahol rendre látogatta a bölcsészeti tanfolyam után a szintén két-két éves jogi és teológiai tanfolyamot is, hogy akár világi, akár egyházi pályára mehessen. A pataki diákélet és néhány ismeretsége a környék úri társaságából egyaránt táplálta kedélyét is, szellemét is, így szerelme Böszörményi Katalin iránt, barátsága Szemere Miklóssal, Kaziczy Gáborral, Bónisné Csebi Pogány Karolinával. T. múzsája csakhamar megszólalt, lírai költeményeket, románcokat írt, eleintén még az Athenaeum költőinek modorában, majd regéket is, némileg már a maga hangján. Formailag gondos, tartalmilag nemes költeményei nevét hamar jóhangzásúvá tették, pedig tehetségének sokkal sajátosabb alkotásai voltak népregéi, amelyeket ugyan később adott ki, de már a kollégiumban megírt. A közönség szívesen fogadta mind az új tárgykört, mind az új sajátságokkal fellépő költőt. E gyűjtemény *Népregék, népmondák* címmel 1846. jelent meg. 1844 nyarán félbeszakította tanulmányait s egy évig Péchy Tamás, a későbbi miniszter és házelnök nevelője volt Eperjesen. Ott lépett baráti viszonyba Kerényi Frigyessel, a fiatal lírikussal s ismerkedett meg a pár év alatt országos hírűvé emelkedett Petőfivel személyesen, kit már 1844. költői levéllel keresett föl a bártfai fürdőről. Találkozásuk emlékét őrzi hármuk költői versenye az erdei lakról. 1845-ben Pestre ment, hogy népregéi nyomására felügyeljen, írókkal ismeretséget kössön s ügyvédi vizsgálatra készüljön. Járt az egyetem jogi előadásaira, még többet íróbarátai közé; egy ideig súlyos betegen feküdt (vérhányás miatt) a Rókus-kórházban s későbbi hipochondriája már ekkor kerülgetni kezdte a különben erős testű és jó kedélyű fiatal férfit; a kórházban írta több szép verse közt a *Télen-nyáron* kezdetű ismert népdalát. Verseit a szerkesztők szívesen látták s ő egyik tagja volt a «tizek» társaságának. Még 1846. írta s az év végén beküldte *Szuhay Mátyás* c. költői elbeszélését a Kisfaludy-Társaság amaz emlékezetes pályázatára, melyen 1847 elején a pályadíjat Arany János Toldija nyerte el. Szuhay ekkor dícséretben és külön jutalomban részesült s ez év folyamán a Kisfaludy-Társaság Pályaművei közt megjelent. Aranynak e diadalával egyszerre kiegészült az ifjú nagy költők háromsága (Petőfi, T., Arany). T.-t a Kisfaludy-Társaság 1847 elején tagjává választotta, székét még ez évben elfoglalta *A vámosújfalusi jegyző* c. költői elbeszélésével. Ugyanez évben adta ki vegyes költeményeinek első, már válogatott gyűjteményét, *T. Mihály versei* címmel (Pest 1847).

1847 tavaszán Beje gömörmegyei község ref. gyülekezete meghívta lelkipásztorául, 1849 elején a keleméri jövedelmezőbb lelkészségre hívták meg, ahol elfoglalván állását, máj. 1. nőül vette Soldos Emiliát, egy nemesi ház leányát, akivel holtáig legpéldásabb szeretetben élt. A szabadságharc bukása lelke mélyén megrendítette a mély érzésű T.-t. Melankóliára hajló lelke jobban tudott hangot adni a bánatnak, a sajgó fájdalomnak, mint a harci mámornak s ekkor, az önkényuralom éveiben bontakozott ki hazafias költészete a maga erejében és hatásában. Ekkor írta megrendítő hazafias költeményeit *(A gólyához, Pusztán)* és híres allegoriáit, melyekben a maga képekben gondolkozó, szimbolizáló, szemlélkedő módja szerint szólt a nemzethez, kifejezve gyászát, erőt, bizalmat, reményt csepegtetve lelkébe. E burkolt jelentésű költemények, leginkább kéziratban, országszerte elterjedtek *(A madár fiaihoz* stb.) s míg a hatalom emberei kevésbbé köthettek belé jök, az igaz magyar szív megérezte vonatkozásukat. Rövid hallgatás után nyilvánosan is fellépett a Hölgyfutárban és a Szilágyi Sándortól szerkesztett Pesti Röpívekben, Forradalmi Emléklapokban stb., de nemsokára fájt neki a hang, kerülni kezdte a lírát s inkább menekült a valóságtól távolabb, a regék világába. A népregék sikere is indította erre s egy újabb ösvényre lépett, a szimbolikus költészetnek ama terére, mely az általános emberi érzéseket és lelki állapotokat a növényvilág egyes példányaival jelképezi: virágregéket írt, melyek legolvasottabb művei voltak. Írt a mellett regéket is, a régi népregék folytatásaképp. 1852-ben Keleméről *Hanvára* hívták meg. Névtelenül feladták *A gólyához* című és egyéb hazafias versei miatt; házkutatást tartottak nála, irományait lefoglalták (egy részöket sohasem kapta vissza), magát pedig a kassai haditörvényszék elé idézték 1852 júl., hol 6 hétig zaklatták s végül a nélkül, hogy ügyét elintézték volna, hazabocsátották. A következő év elején, jan. 31. ismét beidézték s ezúttal nyolc hétig tartották ott, míg ápr. 3. végleg fölmentették. Betegágyban hagyott neje és családja miatt ekkor kiállott rettegés nyoma örökre megmaradt lelkében. Néhány megelégedett év következett; 1855 nyarán Arany János családostul egy hónapot töltött nála, majd az erdélyi útján, különösen a gr. Mikó Imre házánál élvezett szívbeli ünneplés örvendeztette meg, de 1857-ben, második, már 5 évet élt fiának halála gyógyíthatatlan sebet ütött lelkén. Érzésvilága mindezzel mélyült s T. költészete egyre tartalmasabbá, nemesebbé, szívhez szólóbbá vált, a képzelet és érzés szövetsége, a hazafi- és az egyéni érzés egysége, a gondolat és forma összehatása ekkor vált szellemében a legteljesebbé. Dalai, ódái, allegoriái az ember érzésvilágának a melankólia alaphangulatán belül egész gazdag

változatát nyujtották; a fájdalom, a lemondás, a remény, a hazafias, a családi érzések, a természetérzés, az elmulás tragikuma a legmélyebb hatással nyilatkoztak meg lantján. Kazinczy emlékezetére írt költeménye, mellyel az akadémia pályadíját nyerte el 1859., az 50-es évek végének hangulatát épp oly megkapóan kifejezi, mint régibb költeményei az elnyomatás panaszát. Az Akadémia 1858 dec. 15. levelező tagjává választotta. Ezalatt testi betegsége egyre jobban erőt vett rajta. Az utolsó télen írt leveleiben sorra elbúcsuzott barátaitól. Az Akadémia 1868 márc.-ban egyhangulag az ő költeményeit koszorúzta meg nagy jutalmával. Ez volt utolsó öröme. Életében jelentek meg a felsoroltakon kívül a következő munkái: *Regék, beszélyek* (Miskolcz 1852); *Virágregék* (Pest 1854, 1856 és 1868. is); *Verseinek* második kötete (u. o. 1854). Majd összegyüjtött *Versei* (6 köt., u. o. 1858—63); *Legújabb költeményei* (u. o. 1867). Három gyászbeszédén kivül megjelentek tőle: *Egyházi beszédek* (3 füzet, Miskolcz 1859—67) és egy vallásos könyv: *Olajág* (elmélkedések, fohászok, imák hölgyek számára olvasó- és imakönyvül, Pest 1867), a protestáns nők kedvelt imádságos könyve. Halála után két évvel jelentek meg: *T. Mihály összegyüjtött költeményei*, kiadták barátai, Arany János, Gyulai Pál, Lévay József és Szász Károly (6 kötet, u. o. 1870). Újabb teljes kiadásuk 1884. jelent meg 4 nagy kötetben, Lévay József gondjai alatt. Szobrot állítottak neki Sárospatakon (1896) és Rimaszombatban (1902, Holló Barnabás műve), Hanván pedig monumentális obeliszket emeltek sírjára.

T. nevezetesebb költőink egyike, kit a közvélemény Petőfi és Arany János méltó társául tekintett. A magyar nemzeti költészetnek népies alapból kifejtésében velök együtt és párhuzamosan működött s erőre nézve legjobban megközelítette őket ez irány többi követői közt. Előbb lépett fel náluk, lassabban fejlődött, de mindvégig emelkedett. Első sorban lírai költő volt, még elbeszéléseiben is örömest enged az alanyiságnak, a drámában és szépprózában nem tett jelentékeny kisérletet. Így szükebb körben maradt, de e körben a műformának és hangnak nagy változatosságával dolgozott. A népies elem nála mint anyag is, mint forma is nagy szerepet játszik, de nem oly határozott irány az nála, mint Petőfinél vagy Aranynál s korántsem próbálja a költői stílus nemzeti elemeit oly öntudatos művészettel kiképezni, mint Arany. Mindazáltal egész érzése világában és eszmekörében sokkal valószerűbb és magyarosabb, mint Vörösmarty kortársai, akiknek iskolájából hamar kibontakozott. Van igaz és mély érzése és erős képzelete, amelyhez egyre erősbülő formaérzés járult. Legkedvesebb motivumai az általános emberi érzések, a természet, a vallás, a család, a barátság, a haza, a sors, a mult hatása az emberi kedélyre; mindezekben az uralkodó hang, melyre sokszor vidám humorából is mindig visszatér, a mélabú; képzelete tele van a természet eleven szemléletével, legszivesebben az elmulás képei körül időzik s az emberi dolgoknál a néphagyományok körül, amelyek szintén a multról beszélnek. Vallásos érzése, mely sokszor bibliai hangon szól hozzánk, természetszeretete és hazafias érzése tették a legerősebb hatást a közönségre s az ezeken végigrezgő mély elegikus hang. A növényi, állati élet s a hegyi táj költészetét egy magyar költő sem magyarázta érzőbb lélekkel nála. Híresek voltak reflexiói és leírásai, többek közt síri képei. Regéi és népregéi közt aránylag kevés a kiváló alkotás *(A jávorfáról, Árvalányhajról)*, de számos kitünő balladája és költői elbeszélése van; kiválnak humoros elbeszélései és genreképei, az általános emberi érzések sajátos kifejezésével s a magyar népszellem rajzával alapította meg kedveltségét, de legnagyobb költői hivatását az 50-es években teljesítette, mikor az elnyomott nemzet hangulatát lirikusaink közt ő fejezte ki leghívebben. A betegségében egyre bizalmatlanabbá váló költő kevéssel halála előtt irodalmi hagyatékát letette a jászóvári prémontrei konventben azzal a kikötéssel, hogy halála után 50 év elteltével bontsák föl. A felbontás a Magyar Tud. Akadémia képviselete előtt ünnepélyesen 1918 máj. 21. ment végbe, de a hagyaték semmi nevezeteset sem tartalmazott.

Műveinek új kritikai kiadásából az első kötet 1914-ben jelent meg a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtár c. vállalatában (az 1840—47. írt költemények, időrendben, jegyzetekkel, rövid életrajzzal) Kéky Lajos gondjai alatt. Ebben fel vannak sorolva az előző kiadások. Életrajzai közt legfontosabb a két utolsó, u. m. Kéky Lajos pályanyertes műve, a Kisfaludy-Társaság Költők és Írók c. sorozatában (1912) és a Váczy Jánosé az Akadémia könyvkiadóvállalatában (1913). (A régibb életrajzok, valamint a méltatások az 1914. kiadásban.) Méltatások és birálatok: Erdélyi János (Pályák és pálmák), Gyulai Pál (Krit. dolgozatok), Arany János (Hátrah. prózai dolg.), Zilahy K., Toldy F., Beöthy Zs., Lévay József (Emlékbeszéd, Kisfaludy-Társaság évl. IV.), Szász Károly (Akad. emlékbeszéd), u. a. a Beöthy-féle Képes irodalomtörténetben, Tolnai Lajos (Budapest 1878), Lévay: T. M.-ról (M. Könyvtár 443. sz.), Négyesy László, T. szelleme (Budapesti Szemle, 149. köt.), u. a., T. (Budapesti Szemle 1917), u. a., Tompa, Lévay, Gyulai a Kisfaludy-Társaság M. Klasszikusok c. kiadásában 1920., Schöpflin Aladár (Nyugat 1917). Álnevei közt legismertebb: Rém Elek (Kelemér község neve fordítva.)

Tompaarcúak *(Heteropygi,* állat), a Csontoshalak rendjébe tartozó halcsalád, amely a Fogasponty-félékkel a legközelebbi rokonságban áll. Legismertebb faja a *vak barlangi hal (Amblyopsis spelaeus* Dekay). Az újabb rendszerezők a T. családját már nem szerepeltetik rendszerükben, mert az ide tartozó fajokat részben a Fogasponty-félékhez *(Cyprinodontidae)* sorozták, a visszamaradtakat pedig *Barlangi halak* vagy *Vak halak (Amblyopsidae)* néven foglalták egybe. L. *Amblyopsis* és *Vakhalak.*

Tompafarkú papagályok (állat), l. *Papagályok.*

Tompaháza *(Tâmpăhaza),* kisk. Alsó-Fehér vm. nagyenyedi j.-ban, (1910) 931 román és magyar lak. (Tr. R.)

Tompaság, *tompultság* a. m. *stupor* (l. o.).

Tompító, l. *Hangtompítás* és *Hangtompító.*

Tompor, laikusok által hibásan csipőnek is nevezett domborodás kívül, a combok tövén; a T.-ok

közt legszélesebb a medence. T. (trochanter major et minor), az anatómiában a combcsonton kiálló dudorodások; a *nagy T.* a csípőtől kijebb a bőrön át kitapintható és több izom tapadására való, míg a *kis T.* a combcsonton belül valamivel lejebb van s hozzá a medencéből le- és kijövő csipő-horpaszizom tapad.

Tom Pouce, l. *Babszem Jankó.*

Tompulat. Orvosi kifejezés a tompa kopogtatási hangot adó területek megjelölésére. Vannak normális és beteges T.-ok. Megkülönböztetünk abszolut és relativ T.-ot, aszerint, hogy a kopogtatási hang teljesen tompa-e avagy csak a szokottnál tompultabb. A nem kifejezett T.-ot «tompult»-nak is mondjuk. L. *Kopogtatás.*

Tomszk. 1. Nyugatszibíriai kormányzóság a felső Ob vidékén; területe 411,868 km², (1920) 1.086,271 lak. A kormányzóság a forradalom előtt kétszerakkora volt, 862,530 km² területtel, de 1921. a szovjetkormány a hegyvidékből új, az Altai-kormányzóságot alakította, ezenkívül a kormányzóság területéből egyes részeket az omszki és nikolajevi kormányzóságokhoz csatolt át. T. lakói oroszok, osztyákok, szamojédok, tatárok. Területén más gabonanemekkel együtt megterem a búza is; az állattenyésztés fejlett. Bányáiban arany, ezüst, réz, ólom, vas érceit termelik, kőszén is fordul elő. Van kohászata is.

2. *T.*, a kormányzóság *székvárosa* 69 m. magasban a tenger szine fölött, a Tom folyó magas partján, szárnyvonal köti össze a szibíriai vasúttal. Számos temploma, három fakultású egyeteme, papnevelője, sok középiskolája van, természettudományi muzeuma, orvos- és természetvizsgáló társasága, zeneegyesülete, könyvtára, szinháza Szibíria egyik legkultúráltabb városává teszik. Ipara főleg szappant, kocsikat, szeszt állít elő. 1604-ben alapították az oroszok a várost s 1910. 109,000 lakosa, 1920. csak 89,887.

Tomus (lat.) a. m. kötet.

Ton (ejtsd: tön), 1. A tonna angol neve = 20 angol mázsa (hundredweight) à 112 angol font = 1016 kg. Északamerikában = 2000 font. — 2. *Ton* hajóürmérték = 40 angol köbláb = 1·132 m³.

Tonale, hágó Tirol és Brescia olasz tartomány határán az Ortler és Adamello hegycsoportok közt 1884 m. magasban, műút vezet át rajta a Val di Soleból a Val Camonicába. 1799., 1809., 1848. és 1866-ban itt heves harcok folytak a tiroliak és franciák, ill. tiroliak és olaszok közt; a hágó 1915—18. a világháborúban is véres harcok szinhelye volt. Az összeomlás után 1918 nov. 3. az olaszok megszállták.

Tonalit, l. *Diorit.*

Tonalitás, az akkordok sajátos jellegzetessége, amelyet akkor nyernek, ha egy főhangzatra, a *tonikára* vonatkoztatjuk őket. A T. fogalmát Rameau definiálta először, a T. szót Fétis alkalmazta legelőbb. A régi zeneelméletben T. alatt valamely skála (dur- v. moll-skála) hangjainak pontos betartását értették, egy zenemű v. egy dallam keretében; a T. betartása tehát ellenkezője volt a kitérésnek, a hangnem elhagyásának, a *modulációnak.* Az újabb zeneelmélet a T.-t az akkordok funkciójának tanával hozza kapcsolatba, vizsgálván, hogy azok logikusan vonatkoztathatók-e a hangnem tonikájára. V. ö. *Riemann,* Geschichte der Musiktheorie (Leipzig 1898.)

Tonbridge *(Tunbridge),* város Kent angol countyban, (1921) 15,929 lak., jelentős kereskedelemmel.

Tonca-féle fém, 5 rész rézből, 4 rész nikolból, 1 rész ónból, 1 rész ólomból, 1 rész cinkből, 1 rész vasból és 1 rész antimonból készül; nehezen olvadó ezüstszinű ötvény.

Tondeur (ejtsd: toñdőr), *Alexander,* német szobrász, szül. Berlinben 1829 júl. 17., megh. u. o. 1905 júl. 21. A berlini akadémián és Bläsernél tanult. Része volt a német császárság alatt kínálkozó nagy feladatokból: ő fejezte be III. Frigyes Vilmos kölni emlékszobrát, amelyre Blücher és Bülow szobrait készítette, tőle valók I. Vilmos császár emlékszobrai Putlitzban és Dessauban, Otfried Müller márványszobra a berlini Altes Museum előcsarnokában, stb.

Tondzs *(Ibba, Isszu, Tondj),* a Bahr-el-Ghazal mintegy 540 km. hosszú mellékfolyója Kelet-Szudánban.

Tonelada, régebbi súly és ürmérték Spanyolországban, a spanyol Amerikában és Portugáliában. Spanyolországban = 920 kg., Portugáliában és Braziliában = 793·2 kg. Az új T. (T. metrica) = 1000 kg. Mint folyadékmérték = 1079 l., Liszszabonban 870·58 l.

Tonga-föld *(Amatonga-föld,* helyesebben *Tongo-föld),* a Brit-Zuluföld legészakibb része Dél-Afrika K.-i részében, Zuluföld, Szvaziföld, a portugál birtokok és az Indiai-oceán közt, 3320 km² területtel. Lakói zulukafferok. 1897 óta Natal egyik vidéke s a búr felkelés leverése óta a Dél-afrikai Unióhoz tartozik.

Tonganövény, l. *Epipremnum.*

Tonga-szigetek *(Barátság-szigetek),* Polinéziához tartozó s angol fenhatóság alatt álló szigetcsoport a Nagy-oceánban a Szamoa- és Fidzsi-szigetek közt. Mintegy 150 kisebb és 32 nagyobb szigetből áll, összesen 997 km² területtel és (1911) 23,011 tonga, 346 csendes-oceáni és 380 európai lak. A T.-et három csoportra szokták osztani, ezek: a D.-i vagyis *Tonga-csoport,* amelyben a legnagyobb és legtermékenyebb a *Tonga-tabu,* vagyis szent Tonga (422 km²) és az Eua (171 km²); a középső vagyis *Hapai-* vagy *Haabai-csoport,* amely csupa apró zátonyokból és szigetkékből áll, összesen 68 km² területü, végül az É.-i vagyis *Vavau-csoport,* amelyben a legnagyobb a Vavau (145 km² területtel) és a Fanua lai v. Amargura sziget. A T. földje termékeny; buja növényzet takarja őket; legfontosabb rajtuk a kókuszpálma. Emlős állatokban ellenben szegények. Folyóvizük alig van, ivóvizet is csak a tavakban és kutakban találhatni. Az éghajlat enyhe és egészséges. Fő termékei: a jamgyökér, banána, kenyérfa, cukornád, édes burgonya, dohány, kukorica, pamut, narancs, citrom stb. A T. lakói a legszebb polinéziai törzshöz tartoznak; nagyok, erősek és világos bőrszinűek. (Egy tongai nő szines képét l. az *Ausztráliai népfajok* mellékleten.) Jelenleg keresztények (wesleyánusok); főfoglalkozásuk a földmívelés és hajózás. A T.-re az 1886. évi kereskedelmi szerződés értelmében Németország tartott igényt. 1899-ben azonban Németország erről

a jogáról Anglia javára lemondott s ez utóbbi protektorátusát rája 1900. kiterjesztette. V. ö. *Martin*, Mariner's Tonga (London 1908).

Tonga-tabu, l. *Tonga-szigetek.*

Tongking, l. *Tonking.*

Tongres (ejtsd: tongr) vagy *Tongern*, az ugyanily nevű járás székhelye Limbourg belga tartományban, (1910) 10,382 lak., ásványvízforrással; bőr- és agyagiparral.

Tonhal (*Thynnus thynnus* L., állat), a Makrélafélék (*Scombridae*) családjába tartozó halfaj. Teste nagy, megnyult s farka erősen vékonyodó. Két hátúszója van, melyek igen közel állanak egymáshoz; álúszóinak száma 6—10 között változik. Melle nagy pikkelyekből álló páncéllal vértezett. Rendesen 2—3 m. hosszúra és 150—300 kg. nehézre nő meg, de kivételesen állítólag lehetnek 4 m. hosszú és 600 kg. nehéz példányai is. Háta feketés-kék, mellpáncélján fehéres-kék; oldalain és hasán szürke, fehér foltokkal és szalagokkal tarkázott; hát- és alfelúszói hússzínűek; álúszói kénsárgák, feketén szegettek. A Földközi-tengert lakja; É.-ra felhúzódik Angliáig s megvan a Fekete-tengerben is. A nagyobb mélységekben tartózkodik. Ívás idején a partokhoz közeledik s itt határozott irányban ezrével vándorol. Ápr.-ban jelenik meg és jún.-ban ívik; fiataljai már okt.-ig 1 kg. nehézre nőnek. Halakat, csigákat és kagylókat eszik. A régi korban nagyban halászták, főleg a Gibraltari- és Helleszponti szorosokban; jelenleg főleg az olasz partokon űzik nagyban a halászatát. Vonuló útjaikon nagy hálókkal zárják körül s így ezreket fognak egy hálóhúzásra. Húsa igen különböző s ennek alapján osztályozzák. Májából csukamájolajat, bőréből és csontjaiból olajat főznek. Rokonai: a *bonito* (*Thynnus pelamys* L.) és a *germon* (*Th. alalonga* Riss.), L. *Bonito* és *Germon.*

Tonica az orvostanban, l. *Erősítő szerek.* — A zeneelméletben, l. *Tonika.*

Tonic Solfa Association, angol énektanítói módszert terjesztő egyesület, amelynek célja, hogy elemi iskolákban a mai hangjegyek helyett a szolmizáció (l. o.) szótagjait használja fel. A T. módszere hasonló a zenediktálásnál használt Natorp-féle számjegyrendszerhez és a Németországban alkalmazott Krause-féle «vándorhangjegy»-rendszerhez. *Curwen* angol lelkész fejlesztette e rendszert Glover Erzsébet metódusából. Gyakorlati zenészeknek e módszerekről nincs kedvező véleményük, mert fölösleges a mai kitünő hangjegyírásunkat kétes szurrogátumokkal helyettesíteni.

Tonika (ol. *tonica*), régente a hangnem alaphangja; a mai zeneelmélet T.-nak a hangsor első fokára épített hármashangzatot mondja, pl. *C*-dur T.-ja: *c-e-g.*

Tonit, robbantóelegy, lőgyapot s báriumnitrát elegye.

Tonkabab, *tonkakámfor* (növ.), l. *Dipteryx* és *Kumarin.*

Tonkafa v. *kumarunafa* (növ.), a. m. *Dipteryx* Schreb. (l. o.).

Tonkháza, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 214 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.).

Tonkin, l. *Tonking.*

Tonking (*Tongking*, franc. *Tonkin*), a francia Indokína gyarmat egy része Hátsó-Indiában. Területe 119,750 km², 6.118,000 lak. Alacsony partvidéke É.-on apró szigetekkel van szegélyezve (ezek közül Hongain széntelepek vannak). Csaknem egész területét erdős hegységek borítják, a Phusan hegységben 2769 m.-ig emelkednek. Síkság a Szong-hoi folyó deltavidéke, 14—15,000 km². Fő folyója a Szong-hoi vagy Vörös folyó, Jün-nanból jő, fölveszi a Fekete folyót s azután deltáján számtalan ágra oszolva a *T.-öblöbe* ömlik. A hegységek alapkőzete mindenütt pala-, devon- és karbonkori mész, triász homokkő; negyedkori rétegek csak a Szong-hoi deltáján találhatók. Ettől É.-ra kiterjedt széntelepek találhatók. Bányásznak még sőt is, a nemes fémek, vas, réz, higany bányászata csak kezdetleges. Növényzete DNy.-on az indiaival, ÉK.-en a kínaival rokon, hasznos fákban gazdag erdeiben igen sok az elefánt, tigris, rinocerosz, bivaly, antilop, majom, halgazdag folyóiban kis krokodilusok is élnek. Éghajlata a monzún váltakozása szerint két periódusra oszlik; Ha-noi közepes hőmérséklete 24·2°, esője főként máj.-tól szept.-ig hull, gyakran zivatarok kiséretében. Lakossága a deltán s felfelé annamita, kínai s egyes vad hegyi törzsekből áll: muong, tho, mau, thai, moi stb. Az annamiták vallása az ősök kultusza, sok benszülött tért a katolikus vallásra (kb. 400,000). Benszülött iskola csaknem minden faluban van. Újabban a francia kormány is állít új iskolákat. Főként rizst termelnek, évente 2·5 millió tonnát, azonkívül kukoricát, cukornádat, batátát, jamet, tárót, teát, gyapotot, mákot, utóbbi időkben kísérletként foglalkoztak a kávé, kakao s európai gabonafélék termelésével. Gyümölcsöt és fűszernövényeket is termelnek. Állattenyésztésük fő állata a bivaly. Teherhordásra a zebut használják, sertést és kacsát még Honkongba is exportálnak, selyemtermelésük is tekintélyes. T. ipara csekély, fonó-, szövő-, pamutfonó-, cukor-, papiros-, olaj-, lakkgyárai, mészégetői, téglaégetői és érccöntői vannak, különösen buddhista szobrokat készítenek. Ha-noi a T.-i tudományos élet központja, híres könyvnyomtatással. Fő kereskedelmi kikötője Hai-fong. Pénz- és mértékrendszer ép olyan, mint Annamban, de sziámi és kínai pénz és mértékek is vannak forgalomban. A Szong-hoin a hajózás nehéz, alsó részét folyton feltölti s ezért a mellette levő gátakat is állandóan emelni kell. Hai-fong és Lao-kai közt 1905 dec. vasút nyilt meg, ami különösen Jün-nannal való kereskedelmére van igen nagy befolyással. Vasútja van még Ha-noi-Lang-szon, Nam-dink-Bink közt. Telegráfhálózata 5000 km. hosszú, Hué és Hongkong felé tengeralatti kábel vezet tőle. Fővárosában, Hanoiban székel 1902 óta Indokína főkormányzója.

Története: A kokinkínai francia kormányzótól kiküldött Garnier sorhajóhadnagy 1873. elfoglalta Ha-noit, de ugyanazon év dec. 31. fekete zászlós kalózok megölték őt. Tü-düc annamita császárral való megegyezés alapján 1874. a franciák kiürítették az elfoglalt helyeket, miután biztosítékot nyertek, hogy szabad kereskedelmet és missziós tevékenységet folytathatnak. Mivel kínai kalózok zavarták állandóan a kereskedel-

met, 1883-ban a franciák Riviéret küldték T.-ba, de ezt Ha-noiban a fekete zászlósok megölték. Annammal kötött 1883 aug. 25.-i egyezményük alapján a franciák erre megszállták T.-ot s emiatt Kínával harcba is keveredtek, 1885 márc. 28. vereséget is szenvedtek, de végül Kína 1885 ápr. 4. kivonult az országból és a franciák a fekete zászló uralmát megsemmisítették. 1888-ban egyesítették Kokinkína, Kambodzsa és Annam országokkal Indokína gyarmattá.

Irodalom. Boisset, A travers le Tonkin pendant la Guerre' Paris 1892; Chailley-Bert, La colonisation de l'Indo-Chine' 1892; Denjoy, Indo-Chine française 1894; Destellan, Annam et Tonkin, 1892; Mesny, Tonking, London 1884; Norman, Tonkin, 1884; Imbert, Le Tonkin industriel et commercial, 1885; Rousset de Poraret, L'expédition du Tonkin 1894; Lanessan, La colonisation française en Indo-Chine, 1895; Carte du Delta du Tonkin (1 : 300,000); A. Cunningham, The French in Tonkin and South China, London 1902; Kunz, Die Feldzüge der Franzosen in Tonking 1883—1885, Berlin 1902: Rouyer, Histoire militaire et politique de l'Annam et du T. depuis 1799, u. o. 1906.

Tonna, súlymérték = 1000 kg. Ugyanennyi a hajó-T. is nálunk és a kontinens összes államaiban. Angliában: l. *Ton* alatt.

Tonnabáb (állat), l. *Báb.*

Tonnage (ang., (ejtsd: tonnedzs) a. m. valamely ország kereskedelmi tengeri hajóinak összesített hordképessége; szűkebb értelemben is használatos.

Tonnakilométer, l. *Vasúti egységek.*

Tonnapénz, oly illeték, amelyet tengeri hajók a legtöbb tengeri kikötőben fizetni tartoznak.

Tonnatartalom, l. *Hajóköbözés.*

Tonneau (ejtsd: tonnó), 1. régebbi francia bormérték átlagban 900 l. értékben. — 2. Franciaországban ma a tonna (l. o.) neve.

Tonnelata, olasz súlymérték a. m. tonna = 1000 kg.

Tonogén (Richter) a. m. adrenalin (l. o.).

Tonográf (gör.), Curtis szerkesztette készülék, amely a szemnek észrevehetővé teszi az éneknek a hang tisztaságára vonatkozó fogyatkozásait. Lényegében derékszögűleg meghajlított hallócső, amely a végein kiszélesedik. Az egyik vízszintesen elhelyezendő nyílást egyenletesen kifeszített kaucsukhártya zárja el, míg a másikba beleénekelnek. Ha a hártyát valami könnyű porral behintik s a másik nyílás előtt bizonyos magasságú hangot szólaltatnak meg, a por részecskéi a Chladni-féle hangábrákhoz hasonló rajzot mutatnak. Ugyanez az ábra keletkezik, ha egy másik egyén ugyanazt a hangot énekli bele a csőbe, de az ábra élessége a hang tisztaságától függ. Más hang más ábrát hoz létre. Az ábrák könnyen fotografálhatók és tiszta hangoktól eredő ábrákkal összehasonlíthatók. — T.-nak v. *tonométernek* neveznek más készüléket is, amely a vér nyomásának mérésére való.

Tonometria (gör.), oldatok gőzfeszültségének mérése.

Tonoplast (növ.), l. *Vacuola.*

Tonotaxis, l. *Oszmotaxis.*

Tonotropizmus, l. *Oszmotropizmus.*

Tonsilla (lat.), l. *Mandula.*

Tonsillitis *(antiaditis,* lat.), a torokmandulák gyuladása, melyhez néha a garatmandula gyuladása (adenoiditis) is járul. Részletesen l. *Mandulagyuladás.*

Tonsillotomia (gör.-lat.), sebészeti műtét, mellyel a megnagyobbodott mandulákat eltávolítják. A műtétet gombosvégű késsel vagy külön e célra szerkesztett műszerrel (gyűrűkéssel) végezik, legtöbbnyire gyermeken, de elég gyakran felnőtteken is. Heveny gyuladások alatt vagy után nem szabad végezni.

Tonsura, l. *Tonzura.*

Tontina, l. *Biztosítás.*

Tonus (gör.-lat.), az izmoknak és idegeknek állandó izgalmi állapota, amelynek a szervezet háztartásában nagy szerepe van. A bolygó idegnek (nervus vagus) a szív működését állandóan bizonyos mértékben korlátozó hatását pl. emez ideg T.-ának nevezik. T. az izmokban, l. *Izomtonus.*

T. a növény sajátságos ingereltségű állapota v. feszültsége, amely meghatározza a növénynek reagálási módját valamely általános ingerrel szemben.

Tonzillitisz, l. *Tonsillitis.*

Tonzura (lat., *pilis* is, *hajnyirat, hajkorona*), a kat. egyházban az egyházi rendhez tartozóknál a hajnak a fej hátsó részén való kerek lenyírása vagy kiberetválása. Ez a kisebb egyházi rendek (l. *Egyházi rend*) feladását szokta megelőzni. Nem külön rend, hanem a papi rendbe való felvételnek bevezetéséül szolgál és a világi hiúságról való lemondásnak jelvénye. L. *Privilegium.*

Tonzus, folyó, l. *Tundzsa.*

Tooke (ejtsd: tuk), 1. *Thomas*, angol nemzetgazdasági író, szül. Szent-Pétervárott 1774., megh. Spring Gardenben 1858 febr. 26. A szabadkereskedelmi rendszer védelmében írta híres munkáját: Merchant's petition in favour of free trade (1820). Egyéb munkái: History of prices (London 1838—57, 6 köt., 5. és 6. köt. *Newmarch* kidolgozásában; németül *Ashertől*, Dresden 1858—59, 2 köt.); Inquiry into the currency principle (1844); On the bank charter act of 1844 (1855).

2. *T. Horne* (ejtsd: tuk horn), *John*, angol író, szül. Londonban 1736 jún. 25., megh. Wimbledonban 1822 márc. 18. Pap volt. Első műve a Petition of an Englishman, ebben a Letters of Junius szerzőségét visszautasítja. A parlamentnek is tagja volt egy ideig. Főműve az Epea pteroenta, or the diversions of purley (London 1786).

Toona *Roem.* (növ.), a Meliaceae-család génusza 7—8 fajjal Ázsia tropikus részén. Többnyire magas fák, szép fájuk tartós, felhasználják. A jávai *T. febrifuga* Roem. kérge láz elleni szer.

Toowoomba (ejtsd: tuvumba), város Queensland angol-ausztráliai gyarmatban, 90 km.-nyire Brisbanetől, vasút mellett, (1921) 24,200 lak., malmokkal, szappan- és bőrgyártással; őrültekházával. Közelében Harlastonban született Gregory ausztráliai híres utazó.

Topana (növ.), l. *Bunium.*

Topánfalva *(Câmpeni)*, kisk. Torda-Aranyos vm. T.-i j.-ban, az Aranyos völgyében, (1910) 2967 román lak. Közelében van a Szkerisórai jégbarlang és a vidrai vízesés. T. vidékén a *mócok* laknak. (Tr. R.)

Topaszentkirály *(Iopa-Sâncraiu)*, kisk. Kolozs vm. hídalmási j.-ban, (1910) 852 román lak. (Tr. R.)

Tópatak *(Kolpachy)*, kisközség Hont vármegye korponai járásában, (1910) 658 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Topáz (ásv., képét l. a *Drágakövek* cikkhez csatolt színes képmellékleten), fluor- és hidroxiltartalmú aluminiumortoszilikát $Al_2(F,OH)_2SiO_4$. Oszlopos termetű változatos rombos kristályok, nagy földpátszerű egyének (ú. n. *pirofizálit*, Finbo, Svédország). A véglap szerint kitünően hasad. Keménysége 8, tehát drágakőnek alkalmas. Víztiszta vagy színezett, főkép borsárga, jácintpiros, zöld; napfényen megfakul; üvegfényű, átlátszó; gyakran folyadékzárványokat tartalmaz. Főkép az ónkőtartalmú gránitokban *(Greisen)* és a gnájszban terem. Ehrenfriedensdorf, Altenberg, Geyer és Penig Szászországban; Schlaggenwald, Cseh-ország; Cairngorm, Skócia; Cornwall; Finbo, Svédország; Miask és Alabaska az Uralban, Aduntsilon és az Urulga folyó Transbaikaliában (több dmnyi kristályok); Stoceham, Maine, San Luis Potosi, Mexikó; Villarica, Brazilia; Mughla, Kis-Ázsia; Schneckenstein, Szászország. A *turmalinszirt* töredékeit T. és kvarc ragasztja össze; Tasmániában a Mt. Bischoff kvarcporfírja el van topázosodva. Harmadkori riolitok üregeiben: Colorado és Utah. Másodlagos lelőhelyen folyóknak a törmelékében és homokjában: Brazilia, Ceylon; a Sanarka (Orenburg) aranymosóiban, Japán. A T. kövelőszerű anyaggá alakul át. A borsárga T. melegítve rózsaszínű lesz *(égetett T.)*, a *piknit* sugaras-rostos T., Altenberg és Schlaggenwald a Cseh-Szász Érchegységben, Durango Mexikóban. Régente értékes drágakő volt, ma nagyon lement az ára. A *braziliai T.* szép aranysárga vagy víztiszta, kissé zöldes *(vízcsöpp, goutte d'eau, rabszolgák gyémántja)*, a Rio Belmonte kavicsai közül kerülnek elő a legszebbek; melegítve halvány vörös lesz, ú. n. *braziliai rubin;* a világoskék braziliai T. *braziliai zafir* néven kerül a kereskedelembe. Az Uralban igen különféle színűek találhatók, a kékesfehér orosz T. *szibíriai* v. *tauriai T.* néven szerepel, a zöld színűt *aquamarinnak* is hívják (l. még *Beryll*). A ceyloni sáfrányárga T. az ú. n. *indiai T.*, a sárgászöld a *peredell*. A *szászországi T.* halványsárga, a *szászországi krizolit* zöldessárga. A legnagyobb T. az 1680 karátos Braganza a portugál kincstárban. Az *orientális T.* = barnássárga korund; a *cseh T.* = citrin; az *occidentális T.* = citrin v. fluorit; a *T.-zafir* és *T.-asztéria* = élénksárga korund.

Topaza (állat), l. *Topázkolibri*.

Topáz-asztéria, l. *Asztéria* és *Topáz*.

Topázkolibri *(Topaza pella* L., állat), a Kolibri-félék csoportjába tartozó madárfaj. Fejebúbja és a torkát beszegélyező pánt bársonyfekete; törzse vörös, aranyos csillogással; torka aranyszínű s bizonyos világításban smaragdzölden, másban topázsárgán ragyogó; farktollai zöldek; evezőtollai vörösesbarnák; farktollai közül a középsők zöldek, soraikból kettő gesztenyebarna színű s ezek messze kinyulnak. Guayanában és Észak-Braziliában honos.

Topazolit (ásv.), l. *Gránát*.

Topázüveg, borostyánsárga, alkalmasint kénátriummal festett üveg, amely a kémiailag ható fénysugarakat elnyeli. Fotográfiai célokra használják.

Tope, a szánszkrit *sztupa* szóból eredő elnevezése a buddhisták kriptaszerű szent épületeinek, amelyek Buddha és tanítványai relikviáinak megőrzésére szolgálnak. L. *Baktria*.

Topeka (ejtsd: topike), város Kansas északamerikai államban, vasutak és a Kansas mellett, (1920) 50,022 lak., vas- és gépgyárakkal, vasúti műhelyekkel. Termény- és kőszénkereskedelem. Szebb épületei: a kapitólium, a posta- és vámpalota, a Grace Church székesegyház, a Bethany és a Washburn college.

Topelius, *Zachris*, finnországi svéd költő és író, szül. Kuddnäsben (Új-Karleby mellett) 1818 jan. 14., megh. Helsingforsban 1898 márc. 13. Hosszú időn át (1842—60) egy helsingforsi finnbarát svéd napilap szerkesztője volt. 1854-ben a finn történelem tanára lett a helsingforsi egyetemen. Mint költő rendkívül hazafias iránya és költészetének nemes hangja által Finnország legnépszerűbb emberei közé tartozik. Főleg a lira terén alkotott nagy sikerrel; idevágó műveit általában a finom érzések művészi kifejezése jellemzi. Fő műve a Ljungblommor (Pusztai virágok) c. kötet (3 rész, 1845—50). Húsz évvel később adta ki Nya Blad (Új lapok) c. új kötetét. A szinmüirásban is kísérletet tett s e részben Regina vagy Emmeritz c. tragédiája figyelemre méltó. Elbeszéléseivel szintén nagy tetszést vívott ki. Meséi és olvasókönyvei új meg új kiadásban, svéd és finn nyelven országszerte el vannak terjedve.

Top-Hane, Konstantinápoly külvárosa, Galata, Pera és Fündüklü közt, amfiteátrumszerűen nagyobbára fából épített házakkal. A tengerhez vezető szűk utca, a Jeniesarsi két részre osztja. A tenger közelében a tüzérarzenál (ágyúöntővel) mellett emelkedik az 1865—66. épített kormányzói épület (Medzslisz). E modern épületek között emelkedik a Mahmudije-(Nuszretije-)mecset két magas minaretjével; mellette szabad tér áll óratoronnyal és egy császári kioszkkal, Ny.-ra tőle pedig a nagy tüzérkaszárnya. Az arzenál mellett van Kilidzs Ali pasa mecsetje, Szinan híres török építőmesterének műve.

Tophus a. m. csomó. *T. arthriticus* a. m. köszvényes csomó; *T. syphiliticus* a. m. bujakóros csomó. A csontokon, szalagokon, izületeken föllépő csomókat jelölik így.

Topiaria (növ.), l. *Akantusz*.

Topica remedia (lat.) a. m. helybelileg ható gyógyszerek.

Topika (gör. a. m. «helytan»), a görög és római dialektikában és retorikában az a tan, amely az anyaggyűjtéssel, az érvek forrásaival, az «okhely»-ekkel foglalkozik. Először Aristoteles állította rendszerbe az anyag forrásait, Ciceronak is van T.-ja (De inventione). L. *Beszéd*. T. a nyelvtanban a szóknak mondatbeli helyére vonatkozó tan.

Topikus a. m. helybeli, helyhez kötött. Pl. T. fájdalmak, T. recidivák.

Topikus paraméter a molekuláknak egymástól való viszonylagos távolságát fejezi ki. Kiszámítása a kristálytani paraméter, molekulasúly és fajsúly kombinációjából történik.

Topin (ejtsd: topeñ), *Marius*, francia történetíró, szül. Aixben 1838 dec. 25. Pénzügyi tisztviselő volt s 1870—71. részt vett Páris védelmében. 1873-ban átvette a bonapartista Presse szerkesztését s a katolikus irányú Revue des quéstions historiques folyóiratnak is szerkesztője volt. Művei: Le Cardinal de Retz (1881, 4. kiad.); L'Europe et les Bourbons sous Louis XIV. (1879, 3. kiad.); L'homme au masque de fer (1870, 3. kiad.); Louis XIII. et Richelieu (1885, 4. kiad.).

Topinambur (növ.), l. *Csicsóka*.

Topinard (ejtsd: topinár), *Paul*, francia antropológus, szül. l'Isle-Adamban (Seine-et Oise) 1830 nov. 4., megh. Párisban 1911 dec. 20. Tíz évet töltött Észak-Amerikában, majd az orvosi tudományokat tanulmányozta Párisban, hol mint gyakorló orvos kezdte meg működését. 1871-ben a Broca vezetése alatt álló embertani intézetbe került, 1872. a párisi embertani társaság gyűjteményeinek őre, majd az École des hautes études embertani intézetének igazgatója lett. 1876-ban a híres párisi École d'anthropologie tanárává nevezték ki és 1880. Broca halála után a párisi embertani társaság főtitkára s a Revue d'anthropologie szerkesztője lett. Az embertannak a múlt század második felében való hatalmas fellendülése nagy része T. nevéhez és munkásságához fűződik. Főbb munkái: Aperçu sur la chirurgie anglaise (1860); Ataxie locomotrice (1864); Instructions anthropologiques sur l'Australie (1872); Instructions anthrop. sur l'Algérie (1874); l'Anthropologie (1876); Éléments d'anthrop. générale (1885); Instructions anthrop. aux voyageurs (1885); Sur la classification des races humaines (1878); Sur la capacité du crâne et la méthode de cubage (1882—83); Sur la mâchoire de la Naulette (1886); Les dernières etaps de la généalogie de l'homme (1888); L'homme dans la nature (1891); Science et foi. L'anthropologie et la science sociale (1900) stb. Magyarul is megjelent: Az antropológia kézi könyve, ford. *Pethő* Gyula és *Török* Aurél (Budapest (1881).

Topla *(Topla)*, kisk. Krassó-Szörény vm. marosi j.-ban, (1910) 239 román lak. (Tr. R.)

Toplicai apátság, a zágrábi egyházmegyében 1205. II. András alapította a Boldogságos Szűz tiszteletére s a ciszterciekre bízta. Alapító levelét 1211. állította ki, midőn a monostor is elkészült. Első tagjai a clairvauxi apátságból kerültek ki.

Toplicza *(Topliţa)*, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 325 román lak. (Tr. R.)

Topo, földmérték Peruban = 35·91 ár.

Topófarkúak (állat), a Collembola csoportba sorozott rovarok magyar neve. L. *Collembola*.

Topográfia (gör., a. m. helyleírás), a földrajznak az az ága, amely a földfelület egyes részeinek földrajzi viszonyait (hegy- és vízrajz, városok, falvak elhelyezkedése, közlekedésvonalak stb.) lehetőleg pontos leírásban adja. Ezeket a T.-i viszonyokat rajz, térkép útján fel lehet tüntetni s az egyes országok térképei is leginkább 1 : 25,000 arányú T.-i fölvételekből vannak összetéve és egybefoglalva. Hadászati szempontokból igen fontos, ezt már I. Napoleon is fölismerte és ezek fölvételére T.-i bureaukat állíttatott föl, amelyeknek feladata ma is a helyszínrajz adatainak minél pontosabb és részletesebb egybegyűjtése és földolgozása. A T. ellentéte a *korográfiának*, amely viszont a térképeknek csak matematikai módszereit tárgyalja.

Topográfia (nyomdászat), a gronenbachi Cronenbergtől feltalált eljárás térképek, tervek s egyéb olyan rajzokról való nyomtató lemezek készítésére, amelyeknél az eredetitől legcsekélyebb eltérésnek sem szabad előfordulnia. A fotográfiai fölvételhez preparált tiszta tükörüveglemezt használnak; a fölvétel nedves úton történik. A kapott negativot megmossák és a fény ellen krómzselatinnal bevonják, melegen megszárítják, 1—3 óra hosszat napfényre teszik, úgy, hogy negativ képes felét fekete szövetdarabbal eltakarják s a világosságot hátulról eresztik rája. A lemezről aztán a krómot lemossák, majd timsós oldatban öblögetik. Újra megmosva megszárítják s glicerinnel átnyomásra alkalmassá teszik. A kőre való átnyomás után a rajzot mélyre maratják, nyomás után aztán az eredetivel tökéletesen megegyező példányokat lehet nyerni.

Topográfus, az az egyén, aki *topográfiával* (l. o.) foglalkozik.

Topoliai tó, elmocsarasodott tó Görögország Beócia nevű részében, az ÉK.-i oldalán régente volt Kopae városról *Kopaisz-tónak* is nevezik. Több kisebb patak s a Kefizosz folyócska táplálták s a karsztos vidéken mintegy 20 földalatti nyíláson jutott el vize a tengerbe. 1883-ban egy francia, majd egy angol társaság a tó vizét a Likeri tóba s innen a Parakinni tavon át a tengerbe levezette s 1887 óta egyes kisebb, mocsaras helyek kivételével szárazföld lett a helyén, ami által 250 km² termő területet lehetett nyerni, ennek egy részén ma a lecsapoló társulat mintagazdaságot folytat. A tó lecsapolásakor ősrégi öntöző-csatornák és duzzasztó-gátak nyomaira bukkantak. V. ö. *Philippson*, Der Kopais-See (Zeitschr. der Ges. f. Erdkunde, Berlin 1894); *Curtius*, Die Deichbauten der Minyer (a berlini tud. akad. Sitzungsberichtejében 1892).

Topológia (gör.) a. m. helyismertetés.

Topolóka *(Topol'ovka)*, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 525 szlovák, lengyel és német lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Topolovac, község Belovár-Körös vármegye belovári járásában, (1910) 832 horvát lakossal. (Tr. SzHSz.)

Topolya *(Topola Bačka)*, nagyk. Bács-Bodrog vm. hasonlónevű j.-ban, (1910) 12,471 magyar lak. (Tr. SzHSz.)

Topolyafa (növ.), ültetett nyárfáknak a szlávból eredő neve.

Topolyán *(Topol'any)*, kisk. Zemplén vm. nagymihályi járásában, (1910) 610 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Toponár, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1920) 2526 magyar lak., az Isteni szeretetről.c. nővérek intézetével. T. a Festetics gróf-féle uradalom főhelye.

Toponomasztika (gör.), a földrajzi helynevekkel és azok eredetével foglalkozó tudományág.

Toporcsa *(Topărcea, Tschappertsch)*, nagyk. Szeben vm. szerdahelyi j.-ban, (1910) 1567 román lak. (Tr. R.)

Toporcz *(Toporec)*, kisk. Szepes vm. késmárki j.-ban, (1910) 818 német és szlovák lak. Csúcsíves temploma van, szép festett menyezettel, régi Görgey-féle síremlékekkel. (Tr. Cs.-Szl.)

Toporoutz, helység Bukovinában, a csernovici kerületben, 5500 lak., most Romániához tartozik. Nevezetes az 1916. ú. n. újévi csatáról, amikor Pflanzer-Baltin hadseregének hadállásait az oroszok túlnyomó erővel többször megtámadták, de nagy vereséget szenvedtek. A támadások 1915 dec. 27. kezdődtek, 15—16-szoros roham-vonalban támadtak s bár óriási veszteséget szenvedtek, 1916 jan. 1. megújították. A harcok rövid szünetekkel egész jan. hónapon át tartottak s az oroszok kudarcával végződtek

Toposd *(Topesti)*, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 264 román lak. (Tr. R.)

Toposzkóp, távcsővel ellátott mérőkészülék, amelynek segítségével valamely távoli pont helyét megközelítő pontossággal meg lehet állapítani; leginkább tűzoltótornyok őrei használják.

Topraisar, falu D. Dobrudzsában, 870 lak. A bolgárok 1916 okt. 19—21. itt áttörték az oroszromán harcvonalat.

Toprak-kale, török ázsiai falu az adanai vilajetben Ozmanije közelében, innen ágazik ki a vasút Alexandretta kikötő felé.

Top-tó (oroszul *Top oszero*, finn neve *Tuoppa Järvi*), nagy kiterjedésű glaciális eredetű tó a Fehér-tenger kareliai partján É.-Oroszországban.

To pull (ejtsd: tu pöll), felpullolni, azaz visszahúzni, feltartani, a galoppozó lovat megállásra, illetőleg lassúbb járásra bírni. Óvatosságot és gyakorlatot igényel, mert legtöbbször épen feltartáskor sántul meg a versenyparipa.

Topuszkó, Ponikvarihoz tartozó fürdő Zágráb vm. T.-i j.-ban, (1910) 1277 horvát lak., vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal. A szűk Attilavölgyben fekszik a szép parkokkal körülvett fürdő, kitűnő tiszta hévforrásokkal, amelyeknek hőfoka 50—57·5°. E források számos tükörfürdőt, iszapfürdőt és fürdőházat látnak el vízzel. Hévvizeit már a rómaik ismerték és használták és idejükből számos régiség maradt fenn. II. Endre gyakran tartózkodott itt és 1204. kolostort és szép templomot épített, melyet 1211. a ciszterci-rendnek adott át; ez a XV. sz. végéig bírta, amíg a törökök betörései elől Krajnába nem menekült. Ferdinánd király 1557. az akkori zágrábi püspöknek adományozta az apátságot. A templom csúcsíves romjai ma is látszanak. V. ö. *Hinterberger*, Die Thermal- und Schlammbäder zu T. (Wien 1864) (Tr. SzHSz.)

Top weight (ang., ejtsd: top vét), magyarul «öregsúly», az a legmagasabb teher, amelyet valamely lónak egy versenyben vinnie kell. A T. ellentéte *bottom weight*, a legkisebb súly, magyarul «pehelysúly».

Toque (franc., ejtsd: tokk), keskeny karimájú, barettszerű kalap, selyemből vagy bársonyból, tolldísszel; a XVI. sz.-ban mindkét nem viselte. Ma tolldíszes, karimátlan női kalapok v. sipkák neve, amely koronkint divatos.

Tor, temetés utáni vagy a halott emlékére halála napján időnkint megújult lakoma, mely a *holtak tiszteletének* (l. o.) egyik legősibb nyilvánulása s a régibb temetkezési *áldozatok* maradványa. A legtöbb nép szokásainak egyik jellemző tartozéka. Kiválóan ki volt fejlődve nálunk is a régibb időkben. A magyar nép némely vidékeken különben még ma is sokat ád a tornak lehetőleg nagy vendégeskedéssel való megülésére. Tréfás paródiája e gyászlakománák, a *halotti tornak*, az ú. n. *disznótor*, vagyis a sertésöléssel járó lakoma és vendégség.

Tor *(thorax)*, az Izeltlábú állatoknál *(Arthropoda)* a fej és potroh *(abdomen)* közé eső testrészlet neve. A rovaroknál *(Insecta)* a tor három szelvényből áll, melyek a helyváltoztatásra szolgáló szervek hordozói; részei: a) *előtor (prothorax)*, amelynek hasoldalához illeszkedik az elülső (1.) lábpár; b) *középtor (mesothorax)*, melynek hasoldalához izesül a középső (2.) lábpár és hátoldalához az elülső szárnypár; c) *utótor (metathorax)*, amelynek hasoldalához csatlakozik a hátulsó (3.) lábpár és hátoldalához a hátsó szárnypár. A rákoknál *(Crustacea)* a tor változó számú szelvényből áll s ezek éppen úgy, mint a pókfélékné *(Arachnoidea)*, részben vagy egészben a fej szelvényeivel egybeolvadva, *fejtor (cephalothorax)* alkotnak. L. még *Rovarok*, *Rákok* és *Pókfélék*.

Tora *(Bubalis tora* Gray, állat), a Tehénantilópok egyik faja. Képét l. az *Antilópok* c. mellékleten. L. *Antilópok* és *Tehénantilóp*.

Tóra (héb.) a. m. tanítás, tan, szorosabb értelemben Mózes tana, az ószövetség első részének (Mózes 5 könyvének) befogadott elnevezése. T.-nak (vagy *széfer-T.-nak*, a T. könyvének) szokták nevezni Mózes 5 könyve hártyára írt ama példányait, amelyekből a zsinagógai isteni tisztelet alatt a heti szidrát (l. o.) vagy az előírt ünnepi szakaszokat felolvassák. L. *Biblia* és *Pentateuchus*.

Torbágy *(Klein-Turwal)*, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. biai j.-ban, (1920) 1981 német és magyar lak. T. mellett csinos hegyvidék terül el (Szarvashegy, Iharos), amelyet a fővárosi kirándulók gyakran keresnek fel; egyik hegyen van a Sándor grófok kupolás mauzoleuma és alatta a Metternich herceg-féle vadászkastély. T.-ot már Béla király névtelen jegyzője említi.

Torbágyi-Novák *József Lajos*, festő és művészeti író, szül. Makón 1884 jan. 9. Budapesten Székely Bertalan és Hegedűs László tanítványa volt a mintarajziskolán. Már 1906-tól fogva vesz részt a kiállításokon. 1922-ben a Nemzeti Szalonban a rajztanárok kiállításán a Fellner-díjat nyerte. A magyar népművészetnek kiváló gyűjtője és ismertetője. Erre vonatkozó rajzai nagyobbrészt a Magyar Iparművészet és az Ethnographia folyóiratokban jelentek meg.

Torbanit (ásv.) a. m. *bogheadszén* (l. o.).

Torbar, *Josip*, horvát író, matematikus és fizikus, szül. Krasiesiben 1824 ápr. 1., megh. Zágrábban 1900 júl.-ban. Pap volt; 1849—51. a Katolički List segédszerkesztője, majd középiskolai tanár, 1858. a zágrábi reáliskola igazgatója lett. 1867-ben nyugdíjazták s ekkor jasztrebári plébános lett. 1872-ben a délszláv akadémia titkárául választotta. Mažuranić Iván bán 1873. újra a zágrábi főreáliskola igazgatójának nevezte ki s az maradt 1891-ig; ugyanez évben a délszláv akadé-

mia elnöke lett. Több tudományos folyóiratot szerkesztett; tudományos értekezései többnyire a Rad folyóiratban jelentek meg; önállóan az 1880-iki zágrábi földrengés ismertetése.

Torbernit (ásv.), *rézuranit, kalkolit, uráncsillám*, víztartalmú rézuranil-foszfát: $Cu(UO_2)_2(PO_4)_2+8H_2O$, gyöngyházfényű, zöld, a véglap szerint jól hasadó négyzetes táblák. Cseh-Szász-Érchegys.: Johanngeorgenstadt, Eibenstock, Schneeberg, Joachimsthal; Cornwallban számos helyen és különös szép kristályokban Callingthon és Redruth (radioaktiv) bányahelyeken; Gunnislake Tavistock mellett; St. Yrieix Limoges mellett.

Torboszló *(Torba)*, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 426 magy. lak. (Tr. R.)

Torčec, adók. Belovár-Körös vm. kapronczai j.-ban, (1910) 1048 horvát lak. (Tr. SzHSz.)

Torcello (ejtsd: torcsello), Buranóhoz tartozó helység a velencei lagunákban, valaha jelentékeny város volt, most csak 200 lak., nevezetes Sta Maria ó-keresztény bazilikáját a VII. században alapították, 1008. újra építették, XII. századbeli mozaikképekkel, régi kriptával és keresztelőkápolnával.

Torchère (franc. ejtsd: torsér), gyertyát, karos gyertyatartót v. lámpást tartó allegorikus szoboralak. Továbbá állvánnyal vagy talapzattal ellátott ércedény, amely világításra szolgáló anyag, pl. égő szurok befogadására alkalmas.

Torchi (ejtsd: torki), *Luigi*, olasz zenei író, szül. Ulondanóban (Bologna mellett) 1858 nov. 7., megh. Bolognában 1920 szept. 18. 1894-ben a filharmónikus akadémia elnöke lett Bolognában. Írt több karművet, egyházi szerzeményt; operái: La tempestaria (1875) és Sion királya (Hammerling szövegére). 1894-ben megalapította a Rivista musicale folyóiratot. Szerkesztette a L'arte musicale in Italia c. 34 kötetes gyűjteményt. Nagy tanulmányt írt Wagnerről (1890).

Torcs *(Tartschendorf)*, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 283 német és magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Torcy (ejtsd: torszi), *Jean Baptiste Colbert, Marquis de T.*, francia államférfiú, szül. 1665., megh. 1746. Colbert miniszter unokaöccse volt, 1699. külügyminiszterré nevezte ki XVI. Lajos s annak haláláig (1715) viselte e méltóságot. A spanyol örökösödési háború alatt nagy diplomáciai tevékenységet fejtett ki és sokat érintkezett II. *Rákóczi* Ferenccel és a felkelő magyar urakkal.

Torda, a. m. hegyi patak.

Torda *(Turda)*, város Erdélyben, Torda-Aranyos vm.-ben a Túri pataknak az Aranyosba való ömlésénél és utóbbi folyónak balpartján, a folyón azelőtt a híres fedeles fahíd vezetett át. A város három részből, Ó- és Új-T.-ból és Egyházfalvából áll, ezek teljesen összeépültek. Az alábbiakban az 1920.-i trianoni békekötés előtti állapotát ismertetjük: Főépületei a templomerőd vagy kastély a XV. sz.-i ref. templommal, a kulturházzá átalakított fejedelmi palota (a XV. sz.-ból), az ódon róm. kat. plébániatemplom, Jósika Miklós bárónak Báthory Zsigmond korából való szülőháza, melyet 1894. emléktáblával jelöltek meg, a régi és az új városháza, a főgimnázium, a városi vigadó, a vármegyeház. A városban hét felekezetnek (róm. és gör. kat., gör. kel., evang., ev. ref., unitárius és izraelita) 10 temploma volt. T. székhelye volt a vármegye törvényhatóságának és a T.-i járás szolgabirói hivatalának, pénzügyigazgatóságnak, kir. tanfelügyelőségnek, kir. törvényszéknek, járásbíróságnak, kir. ügyészségnek és közjegyzőségnek; volt adó- és sóhivatala, államépítészeti hivatala, sóbányahivatala, állami faiskolája, állami állatorvosa, csendőrszakaszparancsnoksága, vasútja, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Kultúrális intézményei közül a vármegyei közkórház, a kultúrház, a főgimnázium, a gazdasági egyesület, polgári fiú- és leányiskola, Ferencrendi szerzetház, kaszinó stb. említendő. Lakóinak száma 1850-ben 7687 volt, 1869-ben 8803 és 1910-ben 13,455, köztük 9674 magyar, 100 német és 3389 román, hitfelekezet szerint 2172 r. kat., 2798 gör. kat., 939 gör. kel., 160 ág. evang., 5407 ev. ref., 1495 unit. és 482 izraelita, A lakosok földmívelést, állattenyésztést és ipart űznek, iparvállalatai közül a cellulózegyár, sörgyár és a sóbánya említendő; vásárai élénkek. Az iparosok közt sok csizmadia van. Híres a T.-i mézeskalács (pogácsa). A házak száma 2430. Határa 11,753 ha. A rómaiaktól művelt, de utóbb teljesen beomlott sóbányák felett sóstavak keletkeztek, ezek mellé a város (Sósbánya) fürdőt építtetett; közelében van az «aknai» sósfürdő. Aknáiban jelentékeny a sóbányászat. (Tr. R.)

Története. Már az őskorban lakott egy ismeretlen népfaj a magasan kiemelkedő Hesdát hegyvonalán. A rómaiak Trajanus idejében (Kr. u. 110 körül) kiépítik az utat *Potaissától* (l. o.) Napocáig (Kolozsvár); a déli hegytetőket is mindenütt római telepek borították le az Aranyosig.

A beköltöző magyarok legelőbb a római hídfőt szállták meg, gyepüt vagy palánkot állítván melléje, miből később T.- vagy Szentmiklósvár épült. Az ipar és sóakna mívelésére németeket hívtak be, kik külön biró alatt, saját törvényeik szerint éltek és csak a XIV. sz. végén olvadtak be végkép a magyarságba. A szászok bejötte előtt élénk bányászat folyt a mai Sósbánya (fürdő) helyén. A mongolok pusztításai után IV. István és III. Endre látják el a visszatért vagy újonnan betelepült lakosságot új kiváltságokkal.

T., mint Erdély legrégibb magyar városa, csakhamar a keleti részek középpontja lett. Már Kun László tábori országgyűlést tart s hadakat szed fel a kunok üzésére. 1438-ban a fellázadt pórság ellen itt kötik, 1505. itt erősítik meg az erdélyi három nemzet unióját. 1456-ban innen indul Hunyadi utolsó hadjáratára. 1467-ben innen fékezi meg nagy fia a fellázadt erdélyi főurakat. A mohácsi vész után ismételve itt tartottak országgyűléseket s 1568. törvénybe iktatják Európában legelőször az értelmi felvilágosodás alapját, a vallásszabadságot. 1572-ben a Báthoryakkal fellépő kat. visszahatás már korlátolni kezdi a vallásújítást. 1579-ben itt fogatja perbe a fejedelem Dávid Ferencet s itt írja alá a jezsuiták behivását.

1609-ben új szabadalmakkal látja el az utolsó Báthory az 1601. elpusztult várost. I. Rákóczi György a Keresztesmezőről intézi trónja védelmét Bethlen István támadása ellen. 1644-ben is itt

szervezi seregét, hogy a linzi békét kivívja. 1658-ban a szerencsétlen lengyel expedició után T.-t is felégette a tűzzel-vassal pusztító tatárság s a környék népét rabszolgának vitte el. 1659-ben a török dúlta. 1693-ban itt egyezkedtek a prot. rendek a katolikusokkal s itt hirdették ki az ország előtt a Leopoldi diplomát, mely az önálló fejedelemségnek véget vetett. Sokat szenvedtek a T.-iak a Rákóczi szabadságharc idején is. 1707-ben romhalmaz lett. Lakói csak 1711. tudtak ismét visszatérni, hogy városukat helyreállítsák. 1759-ben a 127-ik történetileg ismert országgyűlést tartják falai közt. A szabadságharc alatt a környékén gyujtogató és öldöklő havasi lázongókat féken tartva, megmenekült a feldúlás veszedelmétől. (Tr. R.)

Irodalom. Orbán Balázs, T. város és környéke, Budapest 1889; Jankó János, Torda, Aranyosszék, Torockó magyar népe, Budapest 1893; Pap Domokos, T. és környéke, Torda 1909.

Torda *vármegye*, azelőtt Erdély egyik vármegyéje, amelynek területe 4790 km², lakóinak száma 152,692 volt. Székhelye T. volt. Az 1876. XXXIII. t.-c. a vármegyét megszüntette, alsó kerületét T.-Aranyos, felső kerületét Maros-T. vármegyékhez csatolta.

Torda-Aranyos, *vármegye* Erdélyben, É.-on Kolozs, K.-en Maros-Torda, D.-en Kis-Küküllő és Alsó-Fehér, Ny.-on Arad és Bihar vm. közt. Állapota az 1920-iki trianoni békekötés előtt:

Területe 3514 km². Felszine Ny.-i részében igen hegyes, K.-i fele ellenben dombos és lapályos. Ny.-i határán a Biharhegység emelkedik, melynek főbb csúcsai itt a Kukurbeta (1849 m.), Piatra graitore (1659 m.) és a Gajna (1486 m.); e hegységhez K. felé a gyalui havasok csatlakoznak (Öreghavas 1829 m.). A Jára völgyétől K. felé a hegység hirtelen lelapul, magassága 7—800 m.-t nem halad meg s eme részében van a szépségéről híres tordai és túri hasadék (l. o.). Az Aranyos völgyétől D.-re az Aranyosmelléki hegység húzódik, ennek főbb csúcsai a Csórai szirt (1440 m.) és a Székelykő (1130 m., l. o.) Torockó fölött; természeti szépségekben ez a hegység is igen gazdag (Kököz, Aranyos völgye). Tordától és Felvincztől K. felé hullámos és termékeny fensík terül el, amely már a Mezőség (l. o.) részét teszi.

Folyóvizekben T. gazdag; fő folyója az Aranyos, amely a Járát, a Hesdát és a Túri patakot veszi magába; a Maros mintegy 70 km.-nyi vonalon a vm. D.-i határát jelöli. A Mezőségen sok kisebb-nagyobb tó van, ezeknek vizét nagyobbára a Szengyeli és Kapus patak vezeti a Marosba.

Éghajlata Ny.-i részében igen zord, csapadékban gazdag, K.-i részében enyhébb és szárazabb.

Termények a természet mindhárom országából nagy számmal vannak; az ásványország Offenbánya környékén arany-, ezüst- és vasérceket, Torockó mellett vasérceket, Tordán sót szolgáltat. A vármegye termőterülete 333,991 ha., miből szántóföld 126,190 ha., kert 7080, rét 56,975, legelő 45,222, nádas 301, szőlő 857 és erdő 97,366 ha. Fő termékei: búza 349,931 q., árpa, zab, tengeri 243,851 q., burgonya, len, kender és dohány; a gabonaneműek legkivált a Mezőségen teremnek jól; a hegyes vidéken a havasi legelők igen kiterjedtek. Az *állatlétszám* az 1911-iki állapot szerint: 72,051 drb szarvasmarha, 8434 ló, 30,090 sertés, 191,969 juh és 7259 kecske.

A lakosok száma 1869-ben 137,856 volt, 1910-ben 174,375. Egy km²-re 49·6 lélek esett s így T. a ritkábban népesített vármegyék közé tartozott. A lakosok közt volt 44,630 magyar (25·6%), 576 német, 125,668 román (72·1%) és 3501 egyéb. A magyarság 10 évi szaporulata 3824 lélek, vagyis 9·4%. Hitfelekezet szerint volt 6539 r. kat., 72.672 gör. kat. (41·7%), 56,748 gör. kel. (32·5%), 300 ág. evang., 25,526 ref. (14·6%), 9932 unit. és 2648 izr. Foglalkozásra nézve (1910) ekként oszlott meg a kereső lakosság: őstermelés 57,719, bányászat és kohászat 76, ipar 6476, kereskedelem és hitel 1106, közlekedés 761, közszolgálat és szabad foglalkozások 1605, véderő 193, napszámos részletezés nélkül 1563, házi cseléd 2364, egyéb foglalkozású 911. A hiteligények kielégítésére 10 bank és takarékpénztár és 26 hitelszövetkezet szolgált. *Közlekedését* 202 km.-nyi vasút, 170 km. állami, 207 km. törvényhatósági és 520 km. községi út közvetíti; a Maroson élénk a tutajozás.

Közművelődésügye még fejletlen; a 6 éven felüli lakosságnak 1910-ben csak 37·1%-a tudott írni és olvasni és a tanköteles gyermekek közül (1918) 11,221 nem járt iskolába. A vármegyében összesen 232 tanintézet volt, u. m. 9 kisdedóvó, 154 elemi nép-, 44 általános ismétlő, 20 gazdasági ismétlő iskola, 2 inasiskola, 2 polgári iskola, 1 gimnázium (Torda). A szellemi élet központja Torda.

Közigazgatás T. vármegye 6 járásra oszlott és volt benne 1 rend. tanácsú város, u. m.:

	Községek száma	Lakosság 1910.	Ebből magyar	Ebből román	Házak száma
Alsójárai járás	23	17,268	3,180	13,900	3,545
Felvinczi «	19	19,442	6,815	12,051	4,135
Marosludasi «	29	35,987	9,927	24,360	7,155
Topánfalvai «	10	34,278	279	33,735	7,210
Tordai «	35	33,503	10,188	22,515	7,060
Torockói «	23	20,442	4,567	15,718	4,831
Tordai rtv.	1	13,455	9,674	3.389	2.430
Összesen	140	174,375	44,630	125,668	36,366

A vármegyében volt 1 rend. tanácsú város, 7 nagy- és 132 kisközség, a községek általában véve kicsinyek; 2000-nél több lakosa 14-nek volt. Legnépesebbek: Torda 13,455, Fehérvölgy 6519 és Aranyosfő 6275 lakóval. Székhelye *Torda* volt. Az országgyűlésbe 4 képviselőt küldött. A trianoni békében T. vm. egész területe Romániának jutott. L. még *Torda* város története.

Tordaegres *(Schiopi)*, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 663 román lak. (Tr. R.)

Tordahagymás *(Hăşmaş)*, kisközség Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 506 román lak. (Tr. R.)

Tordai, 1. *Adorján*, hirlapíró, a Budapesti Hirlap h. szerkesztője, szül. Hódoson (Szatmár vm.) 1874 febr. 13. Egyetemi tanulmányai elvégzése után a hirlapírói pályára, a Budapesti Hirlap kötelékébe lépett. 1898-tól 1918-ig a lap segédszerkesztője, 1919-től 1924-ig pedig felelős szerkesztője volt. Számos történeti és külpolitikai vonatkozású cikket írt úgy a Budapesti Hirlapba, mint a régi Esti Ujságba. 1915 óta szerkeszti a Kincses Kalendáriumot is, amelyben negyed-

század óta évről-évre mozaikszerű, hű és pontos krónikát ad a világ összes eseményeiről.

2. *T. (Grail) Erzsébet*, magyar recitátornő, szül. Tordán 1862 márc. 11-én. Nagy-Váradon tanítónő volt, de állásáról lemondott s azt a feladatot tűzte ki, hogy a magyar közművelődési viszonyokat, különösen irodalmunkat ismerteti a külföldön. Számos előadást tartott nemcsak Németországban, hanem Olaszországban, Hollandiában és Angolországban is. Maga is több magyar költeményt fordított. 1897-ben a budapesti polgári tanítónőképző intézet tanárává nevezték ki. 1899-ben *Erzsébet és Hungária* címen drámai költeménye jelent meg, 1906. *Karácsonyi angyalok* mesejátéka került szinre a Népszinházban.

3. *T. (szügyi Trajtler) Vilmos*, állami tisztviselő és író, szül. Budapesten 1880 júl. 27. Az igazságügyi minisztériumban 1919. számvevőségi főtanácsos lett. Több hivatalos használatra szánt kézikönyvön kívül említésre méltó: *A bírói letétekre vonatkozó szabályok gyüjteménye* (Budapest 1912). Szépirodalmi kötete: *Versek és mesék* (1902). Korán az okkultizmus híve lett és irodalmi működésében arra törekedett, hogy az okkultizmus tanait megegyeztesse a természettudományok tételeivel. Szerkesztette a *Lelki tünemények* sorozatos kiadványokat (1912—14). és a *Teozófia* folyóiratot. Számos közleménye jelent meg a napilapokban. Önálló művei: *Van-e túlvilág?* (1918); *Okkult motivumok a magyarság életében* (1922); *Asszony, akinek két én-je van* (1925). Munkatársa e Lexikonnak is.

4. *T.*, l. *Torday*.

Tordai hasadék, Erdély egyik leghíresebb természeti szépsége Torda-Aranyos vm. tordai járásában. A monda szerint a kunok elől futó Szent László király imádságára nyílt meg közte s az üldözők közt és így megmenekült. Az Aranyosmelléki mészkőhegység karsztos barlangjainak és földalatti vízfolyásainak fölszakadása folytán keletkezett, így a régi barlangok menynyezete beszakadt s a Hesdát patak, amelynek vize folyt rajta keresztül, ma 3 km. hosszan sok helyen alig járható szűk szorosban, csaknem függőleges, 200 m.-ig emelkedő hatalmas sziklafalak közt folyik végig s a hajdani mellékpatakok barlangnyílásai a hasadék két oldalán ma is jól láthatók, ezek egyikét-másikát bújdosó betyárok búvóhelyül is használták, pl. az ú. n. Balyika várat. A T. szépségeit hozzáférhetővé az Erdélyi Kárpát-Egyesület által készíttetett, rajta keresztülvezető út tette.

Tordai pogácsa, l. *Mézeskalácsos*.

Tordamécz *(Tvrdomestice)*, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 437 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tordas, nagyk. Fejér vm. váli j.-ban, (1920) 1360 magyar lak.

Tordaszeleste *(Săliște)*, kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, (1910) 414 román lak. (Tr. R.)

Tordaszentlászló *(Săvăghisla)*, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 1464 magyar lak. (Tr. R.)

Tordátfalva *(Turdeni)*, kisk. Udvarhely vm. székelykeresztúri j.-ban, (1910) 462 magyar lak. (Tr. R.)

Tordatúr *(Tur)*, kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, (1910) 1240 magyar és román lak. (Tr. R.)

Tordavilma *(Vima-Mare)*, kisközség Szolnok-Doboka vm. magyarláposi j.-ban, (1910) 913 román lak. (Tr. R.)

Torday, 1. *Árpád*, orvos-író, szül. Budapesten, 1874 dec. 11. Egyetemi tanulmányai végeztével előbb a II. kórbonctani intézeten volt gyakornok, majd az I. belgyógyászati klinikán tanársegéd; 1911. egyetemi magántanár lett. Több értekezése jelent meg orvosi szaklapokban, azonkívül önálló művei: *A vészes vérszegénységről* (1907); *Adatok a leukemia kérdéséhez* (1908).

2. *T. Emil*, magyar származású Afrika-utazó és etnográfus, szül. Budapesten 1875 jún. 22. Kezdetben Brüsszelben volt állami szolgálatban, majd Kongóba küldötték, hol Kinshasaban telepedett meg, onnan ismételten tett kutató utat, különösen 1907—1909 között, amidőn Kassai, Sankura és Kwiln vidékén végzett tanulmányokat s nagyobb néprajzi gyüjteséket a British Museum részére. 1909 szept. Budapesten is volt és egy 350 drbból álló néprajzi gyüjteményt a Nemzeti Muzeumnak ajándékozott; 1923. a kormányfőtanácsosi címmel tüntették ki. Tanulmányai angol, francia és belga folyóiratokban: Land and Peoples of the Kassai Basan (London 1910); The Congo Free State (New York 1908—1909); The Kingdorn of Shamba the Great (1912); *Bolyongások Afrikában* (1922); *Afrikai emlékek* (1924). V. ö. *Halász* Gyula, Magyar kutató a Kongo államban (Földr. Közlemények, Budapest 1908); u. a., T. Emil az afrikai babunda nép országában (u. o. 1911).

3. *T. Ferenc*, orvos-író, szül. Budapesten 1871 okt. 11. Az állami gyermekmenhely kórházi főorvosa, előbb egyetemi magántanár; 1922. egészségügyi főtanácsos, 1923. egyetemi rendkívüli tanári címmel tüntették ki. Főképen a gyermekgyógyászati szakirodalom terén működik. Szerkesztette a Budapesten tartott XVII. nemzetközi orvoskongresszus munkálatait 21 kötetben. Megalapította és szerkeszti a Budapesti Orvosi Ujságot. Önállóan megjelent művei: *Mamák könyve* (1901); *Mindennapi gyermekgyógyászat* (1914).

4. *T. Lajos*, eredeti nevén *Freysinger*, szül. Váczon 1850 jún. 21., megh. u. o. 1907. Jogi tanulmányai végeztével a legfőbb ítélőszéknél lett fogalmazó, 1875. váczi közjegyző. Hivatalos pályája miatt nagyon korán félbeszakította irodalmi munkásságát, amely új szempontjaival és mély gondolataival (a Budapesti Szemlében, az Athenaeumban s a Fővárosi Lapokban) nagy figyelmet keltett. Szerkesztette 1879—1881. a Váczi Közlönyt is.

5. *T.*, l. *Tordai*.

Tordinci, község Szerém vm. vukovári j.-ban, (1910) 1380 horvát, német és magyar lak. T. az egyetlen horvátországi község, amelyben szerb református egyház van. (Tr. SzHSz.)

Tordos *(Turdaș)*, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1910) 641 román és magyar lak. Érdekes őstelepét T.-tól D.-re a vasúti megállóhelyül szolgáló őrháztól a *Marosig* terjedő szántóföldeken fedezte fel *Torma* Zsófia. (Tr. R.)

Tordylium *L., magtaréj* (növ.), az Ernyősök génusza; 12 faja az É.-i félgömbön honos, nagyrészt a Földközi-tenger környékén. Egyéves, fehérvirágú füvek. A *T. maximum* L. (vetési magtaréj, szarvasgyökér) vetésben, szőllőben terem. Szára, levele durva szőrű. Levele egyszer szárnyas. Termése megvastagodott szélű; sertéktől érdes. A déleurópai *T. officinale* L. már a régi görögök salátája volt, fiatal levelét a török most is eszi.

Toreador, l. *Bikaviadal.*

Torell, *Otto Martin,* svéd természettudós, szül. Warbergben 1828 jún. 5., megh. Liljeholmban (Stockholm mellett) 1900 szept. 11-én. 1844 óta orvostant és természettudományokat tanult Lundban, tudományos utazásokat tett Svéd- és Norvégországba, Svájcba s Izland szigetére, 1858. Nordenskiölddel a Spitzbergákra utazott és 1859. meglátogatta Grönlandot. Visszatérte után a zoológiai muzeum adjunktusa, később intendánsa lett Lundban. Egy második északsarki expedicziójában (1861) Nordenskiöldöt a Spitzbergákig kisérte el. Ezután 1866. a zoologia s geologia professzorává nevezték ki Lundban, 1871. pedig a svéd geologiai vizsgálatok főnökévé Stokholmban. 1895-ben nyugalomba vonult. Legfőbb műve: Die schwed. Expeditionen nach Spitzbergen und Bäreneiland in den Jahren 1861, 1864 und 1868 (németül Passarge L., Jena 1869).

Torelli, 1. *Achille,* olasz drámaíró, szül. Nápolyban 1844 máj. 5., megh. u. o. 1922 febr.-ban. Harmincnál több vígjátéka és drámája volt műsoron. Ismeretesek: La moglie, Triste realtà és Il colore del tempo (1875) c. vígjátékai; legjobban tetszettek I mariti (1867) és Fragilità (1868) c. drámái.

2. *T., Giuseppe,* olasz hegedűművész, szül. Veronában 1650 táján, megh. Bolognában 1708. Concerto grosso-i az elsők voltak, amelyek nyomtatásban megjelentek (1709), noha már Corelli, sőt Alessandro Stradella is írt Concerto grosso-kat. Számos kiváló hegedűkompoziciót és kamaraművet írt.

Torelli-Viollier, 1. *Eugenio,* olasz hírlapíró, szül. Nápolyban 1842 márc. 26., megh. Milánóban 1900 ápr. 26. Ő a legelterjedtebb olasz napilapnak, a milánói Corriere della Será-nak a megalapítója. Ő volt a lap igazgatója 1898-ig.

2. *T., Torriani Maria,* olasz írónő, az előbbinek neje, szül. Novarában 1846., megh. Torinóban 1920 márc. 24. Írói álneve: *Marchesa Colombi.* Regényeket és elbeszéléseket írt. Hiresek In rosaia (A rózsaföldön) c. elbeszélései, amelyekben a földmívesek nyomorát ecseteli; a Prima morirò (Előbb meghalok) és Il tramonto d'un ideale c. regénye (ez utóbbi magyarul is megjelent) és ifjúsági iratai.

Torenia *L.* (növ.), a Scrophulariaceae (Tátogatók) család ázsiai és afrikai génusza 20 fajjal. Levelesszárú füvek. Virága levélhónalji vagy fürt, csészéje csöves, pártája többnyire kék, felső ajka osztatlan, az alsó 3 karélyú, porzója 4. Terméstük tok. *T. asiatica* L. és több más T.-faj kedvelt üvegházi növény.

Torero, l. *Bikaviadal.*

Toreutika (gör., lat. *caelatura*) a. m. trébelés, fémverés, a szobrászat technikáinak egyike, mely a szoboröntés és szoborfaragás között középhelyen áll. L. *Domborítás, Empaisztika* és *Szobrászat.*

Torg, *Abo* város (l. o.) svéd neve.

Torgau, az ugyanily nevű járás székhelye Merseburg porosz kerületben, (1919) 13,492 lak., szesz- és téglagyártással, evangelikus templommal, amelyben Cranach képei láthatók, Hartenfels nevű nagy kaszárnyával, amely a XVII. sz-ig a szász választók lakóhelye volt. 1760 nov. 3-án II. Frigyes porosz király itt győzte le Daun osztrák hadait. Napoleon parancsára 1810. erős várrá alakították, amelyet 1891. részben leromboltak. T. 1815. jutott a poroszok birtokába.

Torgaui cikkek, l. *Ágostai hitvallás.*

Torgaui könyv, l. *Formula Concordiae.*

Torgikán, *Asztrakán* (l. o.) egykori arab neve.

Torgotok, saját nyelvükön *törga-ut,* a kalmukok egyik ága, l. *Kalmuk.*

Torianit (ásv.), lényegében torium- és uránoxid, mellékesen cériumföldeket is tartalmaz; zsírfényű, barna, centiméternyi erősen radioaktiv kockák Ceylon-szigetén egyes folyóhomokokban.

Tories, l. *Tory.*

Torii. Különálló kapu kőből, fából v. ritkábban bronzból a japáni shintó templomok előtt.

Torii-iskola. Japáni művészdinasztia, melynek tagjai a színes fametszetet művelték. Alapítója Torii Kiyomoto (élt a XVII. sz. derekán), ki egyben színész is volt és mint festő szinházi plakátokat készített.

Torino, 1. *olasz tartomány* Piemont compartimentóban, Sváje, Novara, Alessandria, Cuneo és Franciaország közt, területe 10,236 km², (1921) 1.254,851 lak. Járásai: Aosta, Ivrea, Pinerolo, Susa és T.

2. *T. (Turin),* fővárosa T. tartománynak és érsekségnek, a középkorban Piemont hercegségnek, 1860—65. az olasz királyságnak *fővárosa,* a Po és a Dora Riparia összefolyásánál, termékeny síkságon, (1921) 517,140 lak. Jelentékeny iparának főbb ágai a selyemszövés, fegyvergyártás, ékszer-, bútor-, zongora-, bőrárú- és szappankészítés, csokoládé-, szeszárú-, cukor-, dohány- és gépgyártás. Átmenő kereskedelme igen élénk. Az óváros kivételével nagyobbára arkádokkal szegélyezett egyenes utcái derékszögben metszik egymást. Legszebb és legélénkebb utcái: a Via Garibaldi, a dell'Accademia delle Scienze, a Cernaja, a Roma és a Via di Po. A Pón több szép kőhíd és egy lánchíd vezetnek át, míg a Dora Riparián 7 híd van, köztük legérdekesebb a Mosca (1830) épitette egyíves kőhíd. Legszebb terei és műemlékei: a Piazza San Carlo, paloták övezte négyszög, Filibert Emánuel hercegnek érc lovasszobrával (1838), Marocchetti mesterműve; a Piazza Castello, a hatalmas Piazza Vittorio Emmanuele, közelében I. Viktor Emánuelnek Gaggini készítette márványszobrával; a Piazza Carlo Felicén Massimo d'Azeglió érczszobra (1873) Balzicótól, a Piazza Carlo Alberto Károly Albert királynak Marocchetti készítette lovasszobrával, a Piazza dello Statuto pompás palotákkal, a montcenisi alagút áttörését megörökítő nagyszabású emlékkel, a Piazza Solferino Ferdinánd genovai herceg

bronz lovasszobrával (Balcizótól), a Piazza Carlo Emmanuele II. Cavour nagyszerű márványszobrával; a Piazza Pietro Micca, Micca bronzszobrával, aki 1706. a franciák közeledtekor a citadellát légbe röpítette s önmagát is feláldozta; a Piazza del Palazzo di Città, VI. Amadeus bronzszobrával (1858), a Piazza Lagrange az itt született Lagrange matematikus, a Piazza Vittorio Emmanuele II. e király szobrával; egyéb emlékek: I. Viktor Amadeus herceg lovasszobra a királyi kastély csarnokában, La Marmora, Manin, Garibaldi, Cesare Balbo stb. szobrai. Egyházi épületei közül az első helyet foglalja el a San Giovanni Battista székesegyház, 1492—98. Meo del Caprino firenzei műépítő építette márványhomlokzattal, három hajóval, nyolcszögletű kupolával, a Sudario-kápolnáját (XVII. sz.) Guarini szerzetes építette és koporsóalakú urnában a főoltár fölött egy ezüsttartóban van elhelyezve az a vászonkendő, amelybe állítólag az Üdvözítő teste volt betakarva. Egyéb jelentékenyebb templomai: az 1607. Vitozzi építette Corpus Domini; mellette az 1610. épített Santo Spirito, amelyben 1728. Rousseau a kat. vallásra tért át; az 1679. Guarini által barok ízlésben épített és 1714. Juvara által díszített La Consolata (1904. újjáépült); a San Massimo kupolás templom (1845—54), Albertoni freskóival; az ó-keresztény bazilikák mintájára épült San Secondo és a lombard stílű San Giovanni Evangelista. A világi épületek nagyobbára újabb időkből valók. Az egyetlen középkorbeli épülete a Palazzo Madama a Piazza Castellón (XIII. sz.), ezt 1718. egy pompás kettős lépcsővel és oldalán márványhomlokzattal látták el; 1865-ig az olasz szenátus helyisége volt, újabb idő óta a csillagvizsgáló is itt van elhelyezve. A királyi palota (Palazzo Reale) a XVII. sz.-ból való, egyik szárnyában az Armeria reale, a 70,000 kötetből és 3000 kéziratból álló királyi könyvtár, egy érem- és ékszergyüjtemény. Az 1680. Guarini által épített Palazzo Carignano 1848—60. a szárdiniai, 1860—65. az olasz parlamentnek volt ülésező helye; most természetrajzi muzeum van benne. A tudományos akadémia (1679. Guarini jezsuita kollégiumnak építette) földszintjén egyiptomi és római görög-szobrok, első emeletén kisebb régiségek, második emeletén képtár van; a Palazzo di Città 1669. épült. Kiválóbb épületei még: a Ricca építette egyetem, római régiségek gyüjteményével, az 1652. alapított szépművészeti akadémia palotája képtárral és a városi muzeummal, végül a 163 m. magas kupolával ellátott, ú. n. Mole Antonelliana, a II. Viktor Emánuel emlékét megörökítő muzeummal. T. tudományos és kultúrális intézetei: az 1404. alapított 4 fakultásos egyeteme, a kir. tudományos akadémia, a kir. mérnöki iskola, a kir. iparmuzeum, a nemzeti és egyetemi könyvtár (275,000 kötet könyv, 4500 kézirat és 11,000 rézmetszet), a városi könyvtár (70,000 kötet és 17,000 kisebb mű), az állami levéltár, katonai akadémia, tüzér- és hadi iskola, több szakiskola. Szinházai közül a Teatro Regio, Olaszország egyik legszebb opera- és balletszinháza, az új Teatro Vittorio Emmanuele, hippodromul is szolgál. Kórházai, intézetei számosak. A városban és környékén több szép nagy nyilvános kert van: a régi Piazza d'Armi, ezt átszeli a páratlanul szép Vittorio Emmanuele II. fasor, földünk legszebb útjainak egyike. T. környékének kiválóbb helyei: a temető (cimitero), Olaszország egyik legszebb temetője; a várostól ÉNy.-ra egy dombon épült *La Superga* kupolás templom, a szavójai uralkodók temetkező helye (1749); a Po túlsó partján egy dombon (292 m.) kapucinus, később kamalduli templom áll, amelyhez drótkötélpálya visz fel.

T. egykor főhelye volt a gallus *Taurini* törzsnek. 218-ban elfoglalta Hannibal; Augustus korában *Augusta Taurinorum* néven római gyarmattá lett. A longobard uralom alatt hercegi székhely volt. Nagy Károly a susai hercegek székhelyévé tette, akik 1032-ig uralkodtak benne, ekkor a szavójai ház lépett örökükbe. A franciák 1506. elfoglalták, de 1562. Filibert szavójai herceg visszakapta. 1640-ben a franciák ismét elfoglalták. 1696 aug. 29. itt kötötték meg Franciaország és Szavója a külön békét. A spanyol örökösödési háborúban a franciák ostrom alá fogták, de Szavójai Jenő (1706) fényes győzelme felmentette. 1796. és 1798. rövid ideig ismét francia birtok volt, a marengói csata után 1800. hosszabb időre került a franciák hatalmába, akik a Po département fővárosává tették s erődítményeitől megfosztották, csupán a citadellát hagyva meg. 1814-ben visszakerült Szárdiniához. Az olasz királyság helyreállítása után 1865 máj. 1-ig az olasz kormánynak volt székhelye. Kossuth Lajos *(a turini remete)* a hatvanas évektől fogva állandóan ott lakott s ott is halt meg. A Via dei Mille 22. sz. házának a Kossuth által lakott lakosztály erkélyétől balra emléktábla jelzi a nagy hontalan emlékét, amelyet (a tőszomszédságban emelt Calvi szobrász emléktáblájával együtt) T. városa állíttatott. A márványlapon ez áll: «*Luigi Kossuth*, già governatore d'Ungheria esule per la libertà in questa casa ebbe longa dimora e morì il 20. marzo 1894.» 1904-ben a nemzeti könyvtár 34.000 kötet könyve és 3000 kézirata elégett. 1911-ben nemzetközi ipari és mezőgazdasági kiállításában hazánk is résztvett.

Irodalom. Cibrario, Storia di T., 1846; Carlo Promis, L'antica T., 1871; T. e dintorni 1874; Borbonese, T. illustrata e descritta, 1884; Marzorati, Guida commerciale ed administrativa di T., Torino 1907; P. Toesca, T. Italia Artistica, Bergamo 1911.

Torinói béke (1381 aug. 24.), a Padova érdekében folytatott magyar-velencei háború záróponjta. Eszerint az 1358-iki zárai békét megerősítik; Velence Magyarországnak évenkint 7000 aranyat fizet; Velence Dalmátországnak húsz évre 35,000 arany értékű bevitelt enged; Padovát az 1373-iki békében megállapított 100,000 arany fizetése alól felmentik, de némely várait tartozik lebontani; Treviso az osztrák herceg kezében marad.

Torit (ásv.), tóriumszilikát $ThSiO_4$, de rendesen mállott és vizet is tartalmaz. A négyzetes kristályok a cirkonnal izomorfok. Fekete, helyenként vörösre futtatva, üvegfényű, át nem látszó; az *Orangit* nevű változata narancssárga, zsírfényű, átlátszó. A T. lelőhelye: Lövö-sziget és Lindesnäs, Norvégia; Champlain, New-York; az Orangit a Langesundfjordban található.

Tórium *(thorium)*, kémiai elem, jele *Th*, atomsúlya 232·4. Ritka földfém. Az amerikai *monazithomok* s az arendali *torit* nevű ásványból nyerhető. $ThCl_4$ olvasztott alkálikloridban való oldatának elektrolizisével nyerhető a fémes T. Olv. pontja 1450°. Az Auer-harisnya ca. 1% toriumoxidot tartalmaz. Nevezetesebb vegyületei a $Th(OH)_4$, alkáliákban oldhatatlan; a szulfátja s a T.-klorid, $ThCl_4$. A T. radioaktiv elem.

Tórium X. Rutherford és Soddy által felfedezett radioaktiv elem, amely igen gyorsan (már 3·7 nap alatt felerészben) a nagyon rövid életű (néhány perc alatt teljesen elbomló) erősen radioaktiv tórium-emanációvá alakul át. A gyors bomlás következtében az emberi szervezetbe bevitt (befecskendés, belégzés) T. készítmények igen erélyes, sőt könnyen veszélyessé válható hatást gyakorolnak. Használják főleg fehérvérüségnél, rákos daganatoknál és egyéb radioaktivitásra reagáló betegségeknél. L. *Radioaktiv elemek.*

Tórium nitrikum *(thoriumnitrat)*:

$$Th(NO_3)_2.4H_2O,$$

fehér, kristályos tömeg. Víz bőségesen oldja. Antiszepszises és antifermentativ hatásánál fogva tuberkulózisnál inhalációkra, parazitás bőrbántalmaknál paszta alakjában használják.

Torja *(Turia)*, nagyk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 2584 magyar lak. (Tr. R.)

Torjai Büdös-barlang *(Büdöshegy)*, l. *Büdös.*

Torjáncz, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 769 horvát, német és magyar lak. (Tr. SzHSz.)

Torjás *(Troiaș)*, kisk. Arad vm. máriaradnai j.-ban, (1910) 867 román lak. (Tr. R.)

Torkolat a folyónak az a része, ahol más folyó-, vagy állóvízbe ömlik. A tengeri torkolat lehet nyílt, öbölszerű, amikor esztuáriumnak vagy *tölcsér*-T.-nak nevezik, vagy pedig a folyó a tengerbe ömlése előtt igen sok hordalékot rak le, ezen szerteszét ágazik stb., ez a *delta*-T. Az előbbire példa a Szent Lőrinc folyó T.-a Észak-Amerikában, vagy a Temzéé Angliában, tipikus delta-T.-a van a Dunának, Nilusnak stb. Hogy a kétféle tengeri T. közül melyik fog kifejlődni, azt befolyásolja a folyó iszap- és vízmennyisége, a tengerjárás vízszinkülönbsége, általában a tenger munkaképességének viszonya a torkolathoz jutott törmelék elszállításához szükséges munkához viszonyítva. Két folyó egymásba való torkolásának alakulása a folyók egymáshoz viszonyított vízmennyiségétől, esésétől, hordalékától stb. függ s rendesen olyan hegyes szög alatt ömlenek egymásba, amelynek csúcsa a főfolyó folyásának irányában van.

Torkos László, író, szül. Kőszegen 1839 okt. 2. Középiskoláit elvégezvén, Sopronban és a hallei egyetemen teológiát hallgatott. 1862-ben a budapesti evangelikus gimnáziumban, 1877. az állami leányiskolában lett tanár, 1899. igazgatói címet kapott. Sok irányban működik. Mint lirikust *(Az ifjú küzdelmei* dramatizált allegória, 1863; *Esti órák*, tanköltemény, 1870; *Költemények*, 1873; *Újabb költemények*, 1886; *Jó és rossz napokból*, 1898; *Oszi harmat után*, 1923), inkább tanulmány és kedély jellemzi, mint képzelet; írt egy humoros eposzt (*Hatvani*, 1901); egy költői elbeszélést (*Bankó lánya*, 6 ének); egy verses regét (*Áldás és szerencse*, 1903), néhány szinművet (*Kigyóbőr*, regés szinmű 4 felv., *A lejtőn*, dráma 4 felv., *A hivatalvadász*, vígjáték 3 felv., *Hármas szövetség*, vígjáték 1 felv.). Közülök az utolsót a Nemzeti Színházban, A hivatalvadászt Kolozsvárott adták elő. Irt számos prózai elbeszélést és rajzot különféle lapokba; nagy számmal iskolai könyveket, esztétikai és társadalomtudományi dolgozatokat (*Költői igazságszolgáltatás*, *A Tragikumról*, *Ádám az Ember tragédiájában* stb.). Byron *Child Harold*-jának fordításával (1914) nagy sikert aratott. Nevezetes működést fejtett ki a magyar verselmélet terén; a magyar verselésben az idegen versalakok prozódiáját is a hangsúlyra kívánta alapítani, de technikai reformja nem terjedt el. A Petőfi-Társaság 1876. tagjává választotta.

Torkos borz (állat), a Menyét-félék családjába tartozó állatfaj. Más neve rozsomák *(Gulo gulo* L.), l. *Rozsomák.*

Torlasz *(barricade*, franc.), mesterséges akadály, amelynek célja, hogy a támadót előnyomulása közben, főleg a leghatásosabb tűzkörletben, egészen v. részben feltartóztassa. Megkülönböztetünk természetes és vonszolt *fa-T.-okat*, továbbá *fekvő* s *álló ág-T.-okat.* A természetes fa-T.-hoz sűrű gallyas fákat használnak, amelyeket akként vágnak le, hogy koronáikkal az ellenség felé fordulva feküdjenek és a gyökértuskókkal összefüggésben maradjanak. A vonszolt fa-T. 10—20 cm. vastag ágakból készül, amelyeket az alkalmazási helyre vonszolnak és több sorba sűrűen raknak. Fekvő és álló ág-T.-ok különösen a sáncárkokban alkalmaztatnak, hogy az ellenségnek az árokba való leugrását megnehezítsék. Ma legtöbb esetben drótakadályokkal és spanyol rohamgátakkal pótolják.

Torlat (geol.) az olyan ülepített törmelékréteg, amely valami nemes érc v. drágakőgörgeteget is tartalmaz. T. tehát pl. az aranytartalmú kavics v. homok, a platinatartalmú, az ónérc, monazit, gyémánt v. egyéb drágakőtartalmú kavicstelepek, amelyekből iszapolás útján az illető értékes anyag kitermelhető.

Torlódás keletkezik, ha a vizet, de különösen a jeget mozgásában valamely akadály feltartja. L. *Jégzajlás.*

Torlonia, olasz (római) hercegi család. Megalapítója T. *Giovanni* (megh. 1829.) bankár volt, ki 1809. megvásárolta *Bracciano* hercegséget, 1813. pedig a *Civitella-Cesi* hercegséget szerezte meg. Ez utóbbi címét legidősebb fia, *Marino* (szül. 1796., megh. 1865.) örökölte, aki 1847. még *Poli* és *Guadagnolo* hercege lett. Ezt a címet unokája, *Leopoldo* örökölte; Róma polgármestere volt, de 1888. elmozdították állásából, mert XIII. Leo pápát hivatalosan üdvözölte papi jubileuma alkalmából. Giovanni harmadik fia, *Alessandro* (szül. 1800 jún. 1., megh. 1886 febr. 7.) óriási vagyont szerzett a só- és dohányjövedék bérlésével s ezt közhasznú intézmények létesítésére fordította. Ő szárította ki a *Fucino*-tó nagy részét és ő alapította a műkincsekben gazdag *Torlonia-muzeumot.* Vagyonát egyetlen leánya, *Maria Anna* (szül. 1855 márc. 8., megh. 1901 szept. 18.), illetőleg ennek férje, *Borghese* Giulio herceg örökölte.

Torma, orvosi, csípős T. (növ.), l. *Cochlearia. Édes T.* l. *Nasturtium.* A T. fajait *Armoracia* génusz névvel is szokták nevezni.

Torma, 1. *József*, történettudós, szül. Désen 1801 márc. 29., megh. Csicsókeresztúron 1864 jan. 19. 1832-ben Belső-Szolnok vm. főjegyzője lett. Vármegyéjét 1848-ig több ízben képviselte az erdélyi országgyűléseken. Megírta Belső-Szolnok vm. történetét s 1852. fia, Károly számára (Weidenbach és Grotefend munkáit megelőzve) Calendarium diplomaticumát, amely azonban csak 1879. jelenhetett meg (Kolozsvár, 30 és LXVI old.). Genealogiai táblái (2 köt.) és Hisztoriko-diplomatikai lexikona kéziratban maradt.

2. *T. Károly*, archeológus, *T. 1.* fia, szül. Kudun (Szolnok-Doboka) 1829 okt. 13., megh. Porto d'Anzióban (Róma mellett) 1897 febr. 28. Atyja korán bevezette a diplomatikába, főkép pedig az archeológiába. Beszterczén és Kolozsváron elvégezvén iskoláit, 1848. az erdélyi országgyűlésen mint atyja mellé rendelt követi írnok jelent meg. Azután honvéd lett s Bem alatt vitézül harcolt. A zsibói fegyverletétel után Csicsókeresztúrra vonult s egészen a gazdaságnak s közjogi és régészeti tanulmányainak élt. Dácia római történetéhez már ekkor kezdte gyűjteni különösen az epigráfiai adatokat. Ásatásokat is rendezett. Részt vett az unio átvizsgálása ügyében Kolozsvárra 1865 nov. 20-ra hirdetett országgyűlésen. 1867-ben Deákpárti képviselő, azután Belső-Szolnok vm. főispánja lett, 1872. újra képviselő és a Ház egyik alelnöke. 1876-ban a közjog rendes tanára a kolozsvári egyetemen. 1878-ban a régészet tanára a budapesti egyetemen. Itt főkép Aquincum romjainak föltárásával s az aquincumi muzeum megalapításával szerzett igazi érdemeket, amit a székesfőváros emléktábla elhelyezésével ismert el, másrészt méltó feltünést és elismerést Dácia kincseinek kutatásával és leírásával. 1887-ben nyugalomba vonult, majd Rómában (később Anzióban) telepedett le s római tanulmányainak élt. A Magyar Tudományos Akadémia 1861. levelező, 1881. rendes taggá választotta. Tagja volt a bécsi régészeti bizottságnak és a római archeológiai intézetnek. Mommsennek dáciai epigráfiája összeállításában ő volt a főmunkatársa. Szakfolyóiratokban (Ephemeris epigraphica, Erdélyi Múzeum, Archaeológiai Értesítő, Arch.-epigr. Mitth. aus Österreich stb.) elszórt becses értekezései mellett nagybecsű: *A limes dacicus felső része* (Budapest 1880); *Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához* és *Repertorium Dacia régiség- és felirat???i irodalmához* (u. o. 1880); *Az aquincumi amfiteatrum északi fele* (Akadémiai Értekezések, IX. köt., 1881). Műve, amelyben kutatásainak gazdag eredményeit összefoglalni készült (Monumenta Hungariae aevi Romani epigraphica), már nem jelenhetett meg. Kiadta továbbá Thököly Imre naplóját (Pest 1866) és Rettegi György emlékiratait (1885). V. ö. *Téglás* G., Emlékbeszéd T. Károly felett (Budapest, Akadémia 1905) és *Riedl* Fr., Magyarok Rómában (Olcsó könyvtár 1900).

3. *T. Zsófia*, *T. 2.* testvérhuga, régész; szül. Csicsókeresztúron 1840., megh. Szászvárosban 1899 nov. 14. Szászvárosban telepedvén meg, Hunyad vm. csigatelepeit kezdte volt először tanulmányozni. Majd 1875. Rómer Flóristól vett felhívás következtében a közel *Tordos* őstelepét kezdte ásatni, hol csakhamar meglepő felfedezésekre jutott. Szerencsés kezdeményezését Déva közelében a jelzett völgyön, Nándorválya, Nándor s főleg a mandori barlang őstelepeivel folytatta és már a külföldön is feltünést keltettek leletei. 1876-ban külföldi tanulmányutakat tett, részt vevén kétszer is a német antropológusok gyűlésein. Főbb értekezései: A mandori barlangcsoport, Erdélyi muzeum; Neolitkori őstelepek Hunyad vm.-ben, Erdélyi Muzeum, 1879. évf.; Hunyad vármegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve 1881. Lipcsében megjelent kötetben tárgyalta a birtokában levő szimbolikus ősemlékek keleti vonatkozásait. 1899-ben a kolozsvári tud. egyetem tiszteletbeli bölcsészetdoktora lett. V. ö. *Goos* Károly, Bericht über die Sammlung des Fräuleins S. T., Archiv des Vereins für Landeskunde Siebenbürgens.

Tormafalu, kisk. Sopron vm. nagymartoni j.-ban, (1920) 871 német lak. (Tr. A.)

Tormafölde, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1920) 648 magyar lak.

Tormapataka *(Valea-Hranii)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 319 román lak. (Tr. R.)

Tormás, 1. kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1920) 612 magyar és német lak.

2. *T. (Turmas)*, kisk. Hunyad vm. szászvárosi j.-ban, (1910) 128 román lak. (Tr. R.)

Tormáskert *(Nevolnó)*, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 370 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tormay, 1. *Béla*, gazdasági író, szül. Szekszárdon (Tolna) 1838 okt. 10., megh. Budapesten 1906 dec. 29. Sokoldalú tanulmányok után 1861. a budapesti állatorvosi tanintézetnél tanársegéd, 1865—68. tanár a keszthelyi országos felsőbb gazdasági tanintézeten, 1869. a debreczeni országos felsőbb gazdasági tanintézet igazgatója, 1873. az állatorvosi tanintézetben az állattenyésztési tanszék tanára s 1875. az akadémia igazgatója lett, melyet újra szervezett és 1881. új épületébe átköltöztetett. 1886-ban a földmívelési miniszt??riumba berendeltetvén, az összes gazdasági szakiskolák főigazgatója lett miniszteri tanácsosi címmel és jelleggel. Ő volt emellett (a lótenyésztést kivéve) az egymást követő miniszteriek az állattenyésztési ügyekben tanácsadója. T. létesítette az országos állatorvos-egyesületet, ő szervezte az országban a vasalási tanfolyamokat. A M. Tud. Akadémia 1899. levelező tagjává választotta, tagja volt az országos közegészségügyi tanácsnak, több külföldi tudományos társulatnak levelező és több hazai egyesületnek tiszteletbeli tagja. *Nádudvari* előnévvel nemességet kapott s 1904 febr. 14. államtitkári címmel nyugalomba vonult. A magyar szakirodalom terén is működött, nagyobb önálló munkái a következők: *Lófogtan* (1861); *Általános állattenyésztéstan; Gazdasági lótenyésztés* (pályanyertes mű); *A szarvasmarha és tenyésztése* (három kiadást ért); *A mezőgazdát is érdeklő néhány városi ügyről; Az átörökítés; Elmélkedés a mezőgazdasági*

egyensúlyról; A lóhús kimérésének kérdése hazánkban; A konyhasó mezőgazdaságunkban; A sertéskérdés egyik fontos részlete; Nádudvari uramnak vasárnapi beszélgetései (1885), utána több füzet különböző gazdasági kérdésekről (együttes kiadás 1900); *Elmélkedés a mezőgazdasági egyensúlyról* (1894); *Mezőgazdasági vezérfonál néptanítók számára* (1899). Szerkesztette s részben írta *A magyar gazda kincsesházát*. Népies munkái számosak.

2. *T. Cécile*, elbeszélő, az előbbinek leánya, szül. Budapesten 1876. Az irodalomban önálló kötettel 1900. lépett föl, *Apródszerelem* c. alatt közrebocsátva egy novellagyüjteményt, ezt 1905. *Apró bünök* c. elbeszélés-kötete követte. A közönség és a sajtó rokonszenvesen fogadta, valamint az Urániában előadott tetszetős müveit is *(Szirének hazája* 1906; *A virágok városa* 1907), de az első igazi nagy sikert *Az emberek a kövek közt* c. regénye szerezte meg 1911., amely az egyszerű emberek életét és lelki világát rendkívül mély megfigyelések alapján erős realizmussal, de nem kisebb művészettel mutatta be. A regényt csakhamar lefordították németre és franciára, majd angolra s itthon újabb meg újabb kiadásokban jelenik meg. Következő regényével, a *Régi házzal* (1915; utána 1924-ig még 8 kiadás) T. a legkiválóbb magyar írók sorába emelkedett. Ezt a regényt, mely a szabadságharc előtti fővárosi életről szines, jellemző, érdekes korképet ad, a Magy. Tud. Akadémia 1916. a Péczely-díjjal tüntette ki s e könyv itthon is, külföldön is még népszerűbb lett, mint az előbbi regény. Három novelláskönyvének *(Viaszfigurák* 1918; *Álmok* 1920; *Megállt az óra* 1924.) sikerét még fölülmulta a *Bujdosó könyv* (1921, 1922), mely a Károlyi-uralom féktelenségeit és a vörös uralom szörnyűségeit ecseteli megrázó erővel. 1922-ben megindította a *Napkelet* c. irodalmi folyóiratot. Újabban mind fokozottabb buzgalommal dolgozik a magyar asszonyok megszervezésén s megalapítván a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét *(Mansz)*, nagy hatással ébreszti nemzeti öntudatra és bírja komoly munkára a magyar nővilágot.

3. *T. Károly*, orvos, szül. Váczon 1804., megh. Pesten 1871. Két évig tanársegéd volt a budapesti egyetemen, majd Tolna vm. tiszti főorvosa. 1848-ban a magyar minisztériumba osztálytanácsosnak hívták meg, a szabadságharc alatt a tábori kórházakat szervezte. Az abszolutizmus után Pest város tiszti főorvosa, később a közkórház igazgatója lett. Számos orvosi és orvosrendőri munkát irt. Alapvetők voltak népességmozgalmi és közegészségügyi statisztikai dolgozatai.

Tormentilla *L.* (növ.), l. *Potentilla*.

Tormes, a Duero 230 km. hosszú legnagyobb baloldali mellékfolyója. Avila ó-kasztiliai tartományban a Novarredondától É.-ra, Salamanca és Zamora tartományok közt határul szolgálva torkollik.

Tormina, *tormenta*, görcsös hasfájdalmak.

Tormos *(Tormoș)*, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1910) 1111 szlovák és magyar lakossal. (Tr. Cs.-Szl.)

Torna, l. *Tornázás, Tornajátékok* és *Gyógytornázás*.

Torna *vármegye*, azelőtt hazánk egyik vármegyéje, melynek területe 618 km², lakosainak száma (1881) 20,913 volt. Székhelye T. község volt. Az 1882. évi LXIII. t.-c. T.-t Abaúj vármegyével egyesitette. L. *Abaúj-Torna*.

Torna *(Turňa)*, kisk. Abaúj-Torna vm. tornai járásában, (1910) 1697 magyar lakossal. T. azelőtt az ilyen nevű vármegye székhelye volt. Közvetlenül a város fölött emelkedik egy 366 méter magas hegykúp, melynek ormát T. várának romjai koronázzák. E várat IV. Béla király 1243. Bebek Mátyásnak ajándékozta; a Bebek-család 1440-ig bírta, ekkor a cseh martalócok kezére került. A XVI. sz. második felében a Mágócsyak tulajdona lett. 1662-ben visszaszállott a koronára, 1678. Thököly Imre elfoglalta, de 1685. Schultz császári hadvezér visszavívta és lerombolta. T.-nak dombon épült katolikus temploma a XIII. sz.-ból való; a dombon számos prehisztorikus cserepet találtak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tornabarakony, kisk. Abaúj-Torna vm. bódvaszilasi j.-ban, (1920) 240 magyar lak.

Tornác, földszintes nemesi kúriák, villák v. parasztházak erősen kiugró eresze, amely fa v. kőoszlopokkal, néha ívsorral van alátámasztva. Emeletes épületeknél a T. menyezetét az I-sö emeleten alkalmazott erkély v. loggia padlózata alkotja.

Tornádó (spanyol) romboló forgószél, amely főkép az Egyesült-Államokban félelmetes hatásáról ismeretes. Átmérője többnyire kisebb 300 m.-nél, haladási sebessége kb. 40 km. óránkint. T.-k a barométeres minimumok DK.-i szélén a D.-i meleg és az É.-i hideg szelek határvonalán szoktak keletkezni. Tikkasztó meleg előzi meg, aztán sürű fellegzet közeledik, záporral, zivatarral és tomboló viharral. Az örvény belsejében a sürű fellegből tömlő ereszkedik le, amelyben rendkivül alacsony a légnyomás, azért ott rendkívüli a szivó hatás, mely még épületeket is a magasba sodor. Egy helyen alig időzik többet 1 percnél, de az is elég, hogy borzasztó pusztításokat végezzen, melyek egyúttal haladási irányát is jelölik. Hazánkban T. ritkán fordul elő. Novskán (Horvátországban) 1892 máj. 31. pusztított a T. a vasúti állomás közelében. Budapesten 1914 júl. 24., Bián és környékén 1924 jún. 13., Észak-Amerika Missouri államában 1925 márc.-ban volt óriási T., amely 400 km. hosszúságban terjedt; többek közt Desoto, Tompsonville és Parish városokat teljesen elpusztította, több ezer halott és ezrekre menő sebesült esett áldozatul óriási anyagi kár mellett. L. még *Forgószél* és *Ciklon*.

Tornagörgő *(Hrhov)*, kisk. Abaúj-Torna vm. tornai j.-ban, (1910) 1057 magyar lak.; itt van Bebek György síremléke. Átmeneti korú kat. temploma van. V. ö. Ungarische Revue 1889. 652. l.; *Lükő* B., A görgői református egyház története (Rozsnyó 1884). (Tr. Cs.-Szl.)

Tornahorváti *(Horváty)*, kisk. Abaúj-Torna vm. tornai j.-ban, (1910) 259 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tornai *Gyula*, festő, szül. Görgőn (Abaúj-Torna) 1861 ápr. 12. A bécsi akadémián, Münchenben és Benczur mesteriskolájában tanult. Beutazta Olasz-, Spanyol-, Francia- és Angolországot, járt

Marokkóban, Indiában és Japánban s számos képet festett az útjába eső különlegességekről. Egy ily marokkói képe, a *Hamisan játszott* c. a Szépművészeti Muzeumba került, ezenkívül még több képét vette meg az állam. Indiában a burdwani maharadzsát és családját festette, Japánban pedig a tokiói egyetem részére annak alapítóját, Okuma grófot. Európa összes nagyobb városaiban rendezett gyüjteményes kiállítást műveiből.

Tornai mészkőfensík, az Abauj-Tornai Mészkőhegység egy része, folytatása a Gömör-Szepesi Érchegységet körülvevő pelsüczi és sziliczei mészkőfensíkoknak Abaúj-Torna vm. Ny.-i részében, de Gömör vm.-be is átnyúlik. A Csermosnya, Bódva és Sajó völgye határolja körül, legmagasabb helye a 613 m. magas Alsóhegy, mint mészkőfensík erősen el van karsztosodva, híres a belsejében levő *aggteleki cseppkőbarlang* (l. *Aggtelek*), a sziliczei fensíkon pedig a sziliczei vagy Lednicze jégbarlang. A fensík ÉK.-i részén van a vadregényes szádelői és áji völgy. V. ö. *Siegmeth*, Az abaúj-torna-gömöri barlangvidék (Magyar Kárpát-Egy. 1887. és 1891. évkönyve).

Tornai mészkőhegység, l. *Tornai mészkőfensík*.

Tornajátékok, mindazon mulattató és testedző társas testmozgások, amelyeknek végrehajtása bizonyos szabályokhoz lévén kötve, alkalmasak arra, hogy a rendszeres tornázás anyagául tekintessenek. Az összes társas labdajátékok, ú.m. róta, hosszú méta, duplex, kapós stb. alkalmasak arra, hogy tornajátékként használtassanak fel. Ide tartoznak mindazon társasjátékok is (lásd *Játék*), amelyek bizonyos testi erőnek és ügyességnek kifejtését kívánják. Különösen nőknél és gyermekeknél fontosak a T., mert ezeknek helyiyel-közzel való beillesztésével változatossá tehetjük a módszeres tornázást. Hazánkban a közoktatásügyi minisztérium rendezett 1893. és 1895. tornajátékok begyakorlására tanfolyamokat s azóta kötelezők középiskoláinkban a játékdélutánok. A fővárosban a középiskolákon kivül a kereskedelmi és polgári iskolákban, sőt újabban az elemi iskolákban is tartanak játékdélutánokat. 1915 óta a nagy szünidőben is tart fenn a főváros játékdélutánokat.

A T.-hoz sorolhatók a középkori *harcjátékok* (ném. *Turnier*, franc. *tournoi*, lat. *torneamentum*, *hastiludium*). Állítólag a IX. sz.-ban Godefroy de *Prewilly* francia lovag találta föl ezeket. Különféle fajai voltak, így az ú. n. *buhurt* csupán arra szolgált, hogy a lovasok ügyességét tüntesse föl, ellenben a *tjost-* (lat. *justa-*) ban csak két ellenfél állt egymással szemben, akik leginkább tompa, de gyakran éles fegyverekkel harcoltak. A T.-ban részvevők két egyenlő csapatba osztattak s ezek már a T.-at (torna) megelőző nap összemérték erejüket, ez volt az ú. n. *vesperil* v. *vespereide*. A torna a lándzsadöféssel kezdődött; a résztvevők arra törekedtek, hogy erős döfés által ellenfelöket a nyeregből kiüssék. Ha a lándzsákat eltörték, karddal folytatták a küzdelmet, amelyet, ha így sem sikerült, birkózással fejeztek be. Ha az ellenfél megadta magát, ezt *fiance*-nak, biztosságnak nevezték. A győztesé volt a legyőzött lova, sisakja és fegyverei, gyakran még váltságdíjat is követelt. Hogy minden baj nélkül nem folytak le e tornák, az természetes; balesetek gyakran fordultak elő s ez okozta azt, hogy II. Ince, III. Jenő, III. Sándor, III. Celesztin pápák a kiátkozás büntetése alatt betiltották e játékokat, de eredmény nélkül. Mindazok a mellékes díszek, így pl. nők jelenléte, a győztes jutalmazása nők által stb., csak a XIII. sz. vége felé kezdtek divatba jönni és csak arra szolgáltak, hogy a játékok fényét emeljék. Az a körülmény, hogy a legyőzött fegyverzete, lova és a váltságdíj is a győztesé volt, az egész T.-at némileg szerencsejátékká tette s így sokan üzletszerűen üzték a tornákban részvételt. A XIII. sz. második felében már a T. eredeti nemes voltukból veszíteni kezdettek. A XIV. és XV. sz.-ban még művelték a T.-at, de már mindinkább puszta látványossággá sülyedtek. Rendesen párviadal volt, melyet a nehéz páncélzat majdnem ártalmatlanná tett, és ezért rövid ideig is tartott. A XV. sz.-ban alakultak az ú. n. *tornatársulatok*, amelyek tagjai a régi nemesség soraiból kerültek ki, kik az új nemeseket körükből kizárták. E társulatok célja volt a lovagjátékok ápolása, azok módozatainak megállapítása stb. I. Miksa maga is nagyon ápolta e játékokat, halála után azonban mindinkább elhanyatlottak. II. Henrik francia király 1559-iki balesete, midőn egy torna alkalmából életét veszté, végleg diszkreditálta e játékokat. Helyökbe most a lovaglások különböző fajai léptek. A XVII. és XVIII. sz. az e fajta mulatságokat művelte, főleg mert alkalmat adtak nagy pompa kifejtésére. A XVIII. sz. óta ezek is megszüntek, csak nagy udvari ünnepélyek alkalmával tartanak ilyen ú. n. T.-at, amelyeknek azonban a régiekhez a néven kívül semmi közük nincsen. T.-at a régi görögöknél l. *Agon*. Hazánkban a tornajátékok és velük együtt a lovagi intézmény Róbert Károly király idejében honosodtak meg.

Irodalom. Kottenkampf Franz, Der Rittersaal, Stuttgart 1842; Wassmansdorff Karl, Die Leibesübungen d. Ritter im Mittelalters, Neue Jahrbücher, Kloss-tól 12. és 25. füz.; Saint-Palaye, Das Ritterwesen des Mittelalters, ford. Klüber, 3 köt.; Götzinger, Reallexikon der deutschen Altertümer, 2. kiad. 1882; Meyer Chr., Adel u. Ritterschaft im Mittelalter, 1890; Roth von Schreckenstein, Die Ritterwürde und d. Ritterstand, 1886. és Gesch. d. freien Ritterschaft, 2 köt.; Henne am Rhyn, Gesch. d. Rittertums, 1893; Riedner, Das deutsche Turnier des XII. u. XIII. Jh., Berlin 1884; Becker, Ritterliche Waffenspiele nach Ulrich v. Liechtenstein, Düren 1887; Schultz, Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger, II. köt., 2. kiad. Leipzig 1889. A régibb munkák közül kiváltkép Rüxner György bajor herold tornakönyve, 2. kiad. 1532. A torna különböző fajairól legkimerítőbben Leitner szól a Freidal, des Kaisers Maximilian I. Turniere und Mummereien, Wien 1880—82. c. munka általa eszközölt kiadásának bevezetésében. V. ö. még Ganz, Die Abzeichen der Rittersorden u. Turniersgesellschaften, Zürich 1906; Maurer J. és társai, Tornajátékok; Felméri Lajos, A neveléstudomány kézikönyve; Ottó József, Ifjúsági játékok (fényképekkel).

Tornakápolna, kisk. Abaúj-Torna vm. bódvaszilasi j.-ban, (1920) 149 magyar lak.

Tornalja (*Tornallya*, *Tornal'a*), nagyk. Gömör vm. T.-i járásban, (1910) 2033 magyar lak., XV. sz.-i ref. templommal. T. az aggteleki barlanghoz legközelebb eső vasúti állomás. (Tr. Cs.-Szl.)

Tornanádaska, kisk. Abaúj-Torna vm. bódvaszilasi j.-ban, (1920) 363 magyar lak.

Tornaria (állat), a Béllélegzők *(Enteropneusta*, pl. *makkos férgek, Balanoglosssus)* lárvájának neve.

Tornászat, l. *Tornázás* és *Gyógytornázás.*

Tornaszentandrás, kisk. Abaúj-Torna vm. bódvaszilasi j.-ban, (1920) 421 magyar lak.

Tornaszentjakab, kisk. Abaúj-Torna vm. bódvaszilasi j.-ban, (1920) 589 magyar lak.

Tornaszerek, a szertornázásnál (l. *Tornázás)* használt eszközök, függő- és forgómozgások, ugró-, mászó-, emelőgyakorlatok végzésére; valamennyinek a célja az izmok erősítése és az ügyesség fejlesztése.

Tornatanítóképzés. A tornatanítók kiképzésére nálunk németországi mintára 1868. a Nemzeti Tornaegyesület szervezett tanfolyamot, amelyet 1870. állami érvényességű oklevelek kiadására jogosított föl a kormány. A képesítő vizsgálatokon a kormány kiküldöttje végzi az ellenőrzést. A tanfolyam hat hónapig tart, a tanítás tárgya a gyakorlati tornázás mellett a tornázás története, elmélete és módszere, élettan, boncolástan, az első segély nyujtása. A képesítés megszerezhető elemi és középiskolákra. Nők szintén részt vehetnek benne. Tervbe van véve a tanfolyamoknak két teljes évre való kiterjesztése.

Tornaújfalú *(Turňanská Nová Ves)*, kisk. Abaúj-Torna vm. tornai j.-ban, (1910) 470 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tornázás v. *tornászás* (gimnasztika), mai neve ama rendszeres testgyakorlásnak, amelyet a XVI. sz. második felében Schnepfenthalban Guths Muths gyakorlatilag és irodalmilag is művelni kezdett s amelyet a XIX. sz. elején Jahn F. J. a német ifjúság körében feleleventett s amely rendszeres testgyakorlást Jahn követői, ú. m. Eiselen, Spiess, Reuvenstein, Lyon, Kloss és többen tudományos alapra fektettek. A T. tehát nem egyéb, mint bizonyos alapelvek szerint rendszerbe foglalt öntudatos gyakorlása az emberi testnek. A Németországban keletkezett s fő vonásaiban minden országban még most is a németek által megállapított és kifejtett rendszer szerint üzött T. az arányos testképzést tűzi ki célul, a testgyakorlást egyúttal hathatós nevelési eszköznek is tekinti, mert akkor, mikor a testet öntudatos mozgások által minden részében és arányosan fejleszti, ezáltal a szellem fejlésére is előnyösen hat. A rendszeresen üzött T. erőssé, ügyessé teszi a testet, ezáltal az egyénnek önbizalmat ad, a T.-ban edzett egyént a szellemi munkára is alkalmasabbá teszi; a közösen egy vezényszóra végzett gyakorlatok rendre és fegyelmezettségre szoktatnak. A T. nevelési és egészségi, továbbá társadalmi és katonai T.-ra osztható; a nevelési T. ismét felosztatik fiú- és leány-T.-ra, e kettő egymástól tetemesen különbözik azon oknál fogva, mert a fiúk és leányok testalkat, vérmérséklet és további életfeladatuk tekintetében különböznek egymástól. Az egészségi v. gyógy-T.-t l. *Gyógytornázás.* A társadalmi v. egyesületi T. alapjában azonos a nevelési v. iskolai T.-sal, gyakorlatai ugyanazok, de magasabb fokra vannak fejlesztve, mert teljesen kifejlett testű férfiak v. nők végzik a gyakorlatokat. A társadalmi v. egyesületi T.-nál a gyakorlatok közben a fegyelem fentartásának módja is más, mint az iskolai T.-nál, mert míg a gyermekeknél a még nem teljesen kifejlett céltudatosságot figyelmeztetéssel és jól alkalmazott szigorral kell felébreszteni, addig a már fejlett elméjű ifjaknál és férfiaknál inkább buzdító szavakkal és útmutatásokkal kell a fegyelmet fentartani. A katonai T. alapjában véve ugyan menetelésekből, fegyverfogásokból és lovaglásból állana, de már a katonaságnál is be van hozva a szer-T., úgy hogy e részben a társadalmi, esetleg iskolai T.-sal megegyezik. Végre még meg kell emlékeznünk az ú. n. *szoba-T.-ról* is, amely egyes tornaszereknek a lakásokban való használására vonatkozik s különösen az utóbbi években elterjedőben van. A szoba-T. fő szerei a kézi súlyzók, továbbá a rúdhinta, a gyürúhinta s az ellenállási gyakorlatok számára a húzó eszköz.

A T. anyaga: *a)* a szabad T. (szabad- és rendgyakorlatok) kézi szerekkel (súlyzók, botok v. rudak) v. anélkül és *b)* szer-T. A szabad T.-ba tartozó szabad- és rendgyakorlatok az ú. n. együttes v. közös gyakorlatok, amelyeknek minden egyes részletét az összes tornászok vezényszó után együttesen ütemszerűen tartoznak végezni, míg a szer-T.-nál az egyénenkénti működés lép előtérbe. A szer-T., ahová az összes ugrási gyakorlatok is sorolhatók, az elugrási, a felhúzódási (függeszkedési) és az eltolási energiának emelését célozzák. A T. az atletikától (l. o.), vagyis az ú. n. sportszerű testgyakorlatoktól abban különbözik, hogy míg ez utóbbiaknál a testi erő és energia egyoldalúan és időnkint egy közvetlenül kitűzött feladatnak elérése céljából fejlesztetik, addig a T.-nak mindig a tornázó egyén szakadatlan és biztos fejlesztése a célja, tekintet nélkül az időnkint esetlegesen felmerülhető feladatokra.

A T. mint testgyakorlat már a legrégibb népeknél is műveltetett és Xenophon Cyprusról írott művében már bőven leírja azt, hogy a fiatal cyprusi már gyermekkorában milyen testedző gyakorlatokat végzett; ez azonban, valamint a keleti népeknél még most is létező lovastestgyakorlat, pl. dzsirid-dobás lóhátról álló v. mozgó célba, csak az uralkodó osztályok által gyakoroltatván, nemzeti testfejlesztő intézménnyé sohasem vált. Csak a görögöknél találjuk fel az igazi rendszeres és valóban nemzetfejlesztő testgyakorlást, a gimnasztikát, amelynek neve a γυμνος (mezítelen) görög szóból ered, minthogy a régi görögök mezítelen testtel végezték tornagyakorlataikat. A gyakorlatok közt szerepelt a futás, ugrás, birkózás, gerelyvetés, korongvetés, súlyemelés és ahol lehetett, az úszás. A görög köztársaságok hanyatlásával és szabadságuk megszüntével a szép görög T. is lehanyatlott és helyt adott az egyes testgyakorlatokban kiváló erőmutogatóknak, akik közül a krotoni Milónak neve maradt fenn, aki folytonos gyakorlat útján oly erőre tett szert, hogy egy teljesen kifejlett ökröt vállára véve, ezzel a stádiumot háromszor körülfutotta.

A régi rómaiaknál a fő súly a hadi kiképzésre lévén fektetve, testgyakorlataik is ehhez a célhoz alkalmazkodtak s ezért majdnem kizárólag fegyverforgatásból állottak. Később azonban, mikor a görögökkel szorosabb érintkezésbe jutottak, ezek testgyakorlatainak egy részét is átvették.

A rómaiknál inkább a szorosan vett atlétika fejlődött ki s a testgyakorlásnak ez a faja is látványossággá, szinköri mutatvánnyá fajult, mint bajvívás egymás között v. viaskodás ember és vadállat között v. tengeri harc (naumachia). A régi germánokról Tacitus Germaniájában leírja, hogy mily erővel tudják kidobni a gerelyt, továbbá elmondja ott, hogy az ifjakat miként gyakorolják abban, hogy az ellenség soraiba beleugorjanak, anélkül, hogy megsérülnének. A középkor már társadalmi felfogásánál és zürzavaros külviszonyainál fogva sem kedvezett a rendszeres és általános testgyakorlásnak. A test sanyargatásának és elhanyagolásának szükségét hirdető vallási tanok a test felszabadítására irányzó minden törekvést rögtön elnyomtak volna ama korban, amikor a szellem is súlyos bilincsekbe volt verve. De felvirágzottak az egyes fejedelmi udvaroknál az úri *tornajátékok* (l. o.), a lóhátról való küzdések, amelyek úgy látszik keleti eredetűek, mert a keresztes hadaknál merülnek fel először, a gyalogküzdések stb. Csak a renaissance hozta meg a testi nevelés iránti érzéket is. Az olasz Mercurialis H. (1573) De arte gymnastica c. művével már tudományos alapokat keresett a testgyakorlás számára. Basedow (1771) és Rousseau J. J. Emile-jében már a rendszeres testképzést hangoztatta és Guths Muths J. a Majna-Frankfurt melletti Schnepfenthalban már a rendszeres testgyakorlást az általa vezetett intézetben életbe is léptette. Az I. Napoleon ellen a németek részéről viselt hadjáratok szomorú eredménye arra indította Jahn J. Frigyest, hogy a német ifjúságot testileg erőssé, bátorrá és harcedzetté tegye s e célra meghonosítani igyekezett a rendszeres testgyakorlást. Követői, köztük Eiselen, Spiess stb., utóbbiak különösen a szabad gyakorlatok rendszeresítése által a német T.-t nem remélt virágzásra juttatták. Más országokban a testgyakorlás más-más alapon fejlődött. Anglia az egyes testgyakorlatok mellett maradt (lovaglás, úszás, vívás, boxolás, súlyvetés, csónakázás), Franciaországban csak a szerencsétlen kimenetelű 1870—71-iki hadjárat után láttak hozzá, de ekkor igazán alaposan a testfejlesztés rendszeres műveléséhez, hasonlóan Belgium is csak ez időtájt kezdte meg az iskolai és egyesületi T. rendszeresebb és alaposabb művelését, míg ellenben Olaszországban Obermann Rikárd buzgólkodása következtében már 1860. állami gondozás alá került a T. ügye és csakhamar virágzásnak indult, de Németországon kívül sehol sem fejlődött hatalmasabban a T., mint a kis Svájcban, amely a Jahn-Eisele-Spiess-féle német T.-t már kezdetben saját régi nemzeti testedző játékaival egészítette ki.

Magyarországban a test rendszeres fejlesztésére való törekvéssel legelőször a XVIII. sz. végén kibocsájtott Ratio educationis-ban találkozunk. A XIX. sz. harmadik évtizedében Fuchs Keresztély pesti vagyonos kereskedő gyermekei számára Clair Ignác tornamestert hozatta be a külföldről, aki itt magánjellegű tornaiskolát tartott egészen a 40-es évekig, amikor a nemzeti testgyakorló-egyesület szolgálatába lépett. Bakody Tivadar orvosíró kezdeményezésére Batizfalvy Sámuel és Szontagh Ábrahám gyakorló orvosok s több buzgó társuk megalapították 1863. az első nyilvános tornacsarnokot s ezáltal a T.-nak jövőjét Magyarországban (l. *Nemzeti Tornaegylet*). Szontagh Abrahám szerkesztette az első magyar torna-műszótárt és lehetővé vált a T.-t a német befolyástól teljesen függetlenné tenni. Tornaegyesületek alakultak az országban és a fővárosban s 1868. a Nemzeti Torna-Egyesület már a tornatanítóképzést is megkezdette. Létrejött a tornaegyesületek szövetsége, a tornatanítók országos egyesülete, a *Tornaügy* szakközlöny, az országos közoktatási tanácsban a tornatanítás szakszerű állandó képviseltetése, újabban a Testnevelési Tanács, mintegy 90 tornaegyesület s a T. irodalmi művelése is.

A T. és sport katonailag legfontosabb eszközei a testnevelésnek. Éppen ezért nagy súlyt helyeznek rá s külön erre a célre nevelt és képzett személyzet intézi az ú. n. *katonai tornaügy*, valamint a testnevelés, sport és vívás dolgait. A magyar hadsereg sport-, vívó- és tornatanárait és oktatóit Budapesten a Ludovika Akadémiában elhelyezett «Katonai vívó- és testnevelő tanfolyam» képezi ki. L. még *Testi nevelés*.

Irodalom. Matolay E., Tornazsebkönyv; u. a., A T. elmélete; Maurer János, A T. elmélete; u. a., Tornaszergyakorlatok; Vezérkönyv az elemi iskolai tornatanításhoz; Zsingor Mihály, Tornalexikon; Cserjesi Károly, Segítségadás szertornázásnál; Ujhelyi Sándor, A lógyakorlatok kézikönyve; Szemző Lajos, A testgyakorlatok módszeres tanítása és A testgyakorlás története; Ottó József, Ifjúsági játékok és A testgyakorlás elemei; Bernáth János, A botgyakorlatok rendszere és A svédtorna lényege; Kmetyko János, Dánia testnevelési ügye; Kmetyko-Bábel, Zenés szabadgyakorlatok; Verő Adolf, Előtornázók kézikönyve és A tornatanítás vezérkönyve; Cselötei Lajos, A japánrendszerű torna alapvonalai, 1920; Ambrus L. és Szauter, Tornatanítás a népiskolában; Oherolly J., A tornázás elméleti és egészségügyi alapelvei; Berzeviczy Albertnak az egész T.-t felölelő elnöki beszéde 1896-ból; Maurer J. és társai, Tornajátékok füzetekben. — Német művek: Guths Muths, Gymnastik für die Jugend, alapvető; Angerer, Ravenstein, Kloss, Lyon, Angerstein stb. művei, a Deutsche Turnzeitung közleményei.

Torneå (ejtsd: torneo), finnül *Torni joki*, 420 km. hosszú folyó Svéd- és Finnország határán, az É.-i Svédországban levő T.-Träsk-tóból fakad, Junosuandónál két ágra bomlik (bifurkál), az egyik a Tarendo elf, amely a Kalix elfbe, a másik Haparanda és T. városok közt a Botteni-öbölbe torkollik.

Torneia (gör.), a. m. esztergályozás.

Tornó (*Târnova*), nagyk. Krassó-Szörény vm. resiczabányai j.-ban, (1910) 3549 román lak. (Tr. R.)

Tornócz (*Tornok*), nagyk. Nyitra vm. vágsellyei j.-ban, (1910) 2458 magyar és szlovák lak. (Tr. Cs-.Szl.).

Tornova (*Târnova*), nagyk. Arad vm. hasonlónevű j.-ban, (1910) 3043 román és magyar lak. (Tr. R.)

Tornquist, *Alexander Johann*, német geológus, szül. Hamburgban 1868 jún. 18. 1887—92-ig Freiburgban, majd Strassburgban volt tanársegéd, 1901. a strassburgi egyetem, később a gráci műegyetem tanára. Nevezetesebb munkái: Geolog. Führer durch Oberitalien (Berlin 1902); Das vicentinische Triasgebirge (Stuttgart 1901); Geolog. und paleont. Beiträge von Recoaro Vicentin (1898); Die Sturia Kalke (Zeitschr. d. Deutsch. Geol. Ges. 1900, 52); Archaeocidaris (1896); Vorkommen von Ceratites subnodosus in d. Dobrudscha (Neues

Jahrb. f. Geol. 1900); Grundzüge der geol. Formations- und Gebirgskunde (1913).

Tornya *(Tornea)*, nagyk. Csanád vm. battonyai j.-ban, (1910) 2537 magyar, román és szerb lak. (Tr. R.)

Tornyai *János*, festő, szül. Hódmezővásárhelyen 1869 jan. 18. A Mintarajziskolában Székely Bertalannál és Greguss Jánosnál, Párisban Munkácsynál tanult. Zamatos alföldi képekkel szerepelt kiállításainkon, ezek közül az *A juss* c. 1904. megkapta a Ráth-díjat, az *Édesanyám a szobájában* c. pedig a Szépművészeti Muzeumban van kifüggesztve.

Tornyos *(Turná)*, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 968 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tornyos far, a marhánál az a hibás faralakulás, mely az ágyéktól a faroktőig emelkedik. A hegyi marha sajátsága.

Tornyos felhő, *gomolyfelhő*, amely zivataros felhővé lesz. L. *Felhőalakok*.

Tornyosi *Tamás*, építész, szül. 1677., megh. 1732. Kassán munkálkodott s haláláig a céhnek negyedszázadon át volt mestere. Nagyon kiterjedt munkásságot fejtett ki Abauj- és Sárosmegyében. Kassán egy kisebbszerű templomot épített a Vöröshegyen 1715., ugyanez évben az eperjesi ferencrendiek-templomát, tőle való a kassai Mária szobor (1723), Bájon közreműködött a Patay-kastély építésén, 1731. építette Barkóczy László kázsméri (Zemplénm.) kastélyát. V. ö. Magy. Mérn. és Épít. Egyl. Közlönye 1904.

Tornyosnémeti, kisk. Abauj-Torna vm. gönczi j.-ban, (1920) 943 magyar lak.

Tornyospálcza, nagyk. Szabolcs vmegye tiszai j.-ban, (1920) 2484 magyar lakossal, szeszgyárral.

Tornyos szélmalom, l. *Szélmalom*.

Toroczkai-Wigand *Ede*, építész és iparművész, szül. Budapesten 1870 máj. 19. Az Iparművészeti Iskolában kezdte, Münchenben és Párisban fejezte be tanulmányait. Közreműködött Steindl vezetése mellett az új Országház kiképzésében. Őt bízták meg a Szépművészeti Muzeum metszet-osztályának berendezésével is. Azután Budapest környékén egy sor nyári-lakot és családi házat épített s egy évtizeden át Marosvásárhelyen és környékén számos magyar népies ízű házat épített (népházak, népiskolák, gazdakörök stb.). Tőle való a marosvásárhelyi Iparkamara épülete is. 1923-ban az Iparművészeti iskola tanárává nevezték ki. A Képzőművészeti Társulat építészeti nagydíját ő nyerte el az első alkalommal; azonkívül több kitüntetésben részesült. Műveinek jó része bel- és külföldi művészeti lapokban, azonkívül könyvalakban is megjelent: *Bútor* (1900); *Négyféle művek* (1914); *Cserényes házak* (1916); *Öreg csillagok* (1916); *Hajdanába' régösrégen* (1916); *Régi kertek s mívesi* (1916); *Hímesudvar* (1916) c. összefüggő, a magyar népies művészetre támaszkodó ciklus, továbbá: *Hogyan építsünk a Balaton partján; A kert* (1923).

Toroczkó *(Trăscău)*, kisk. Torda-Aranyos vm. T.-i j.-ban, (1910) 1512 magyar lak. A csinos község, melynek lakói korábban vasbányászatot űztek, szép fekvésénél fogva (a Székelykő tövében) gyakran felkeresett hely. Lakói német eredetűek, (Árpádkori stajer telepítés), de teljesen elmagyarosodottak és öltözetük szépségéről messze földön híresek. V. ö. *Orbán* Balázs, T. és völgyének ismertetése (Pest 1871); *Jankó* J., Torda, Aranyosszék, T. magyar (székely) népe (Budapest 1893); *Téglás* G., T. és vidéke (Magyar Kárpát-egyesület IX. évk. 1882). (Tr. R.)

Toroczkógyertyános *(Vălişoara)*, kisk. Torda-Aranyos vm. toroczkói j.-ban, (1910) 554 román lak. Itt kezdődik a *Kököz* (l. o.) nevű sziklaszoros, amelyen át az út Toroczkóról Nagyenyedre vezet. (Tr. R.)

Toroczkói hegység, az Erdélyi Érchegységhez tartozó karsztos mészkőhegység Torda-Aranyos vmegyében az Aranyos folyótól K.-re. Több helyen találnak benne vasércet, legmagasabb hegye a Székelykő, 1130 m. magas. Az újabban elkészült torda-topánfalvi vasút tette a hegységet könnyebben hozzáférhetővé. (Tr. R.)

Toroczkói varrottas, l. *Háziipar*.

Toroczkószentgyörgy *(Sângeorgiu-Trăscău)*, kisk. Torda-Aranyos vm. toroczkói j.-ban, (1910) 983 magyar lakossal, Ferencrendi szerzetházzal. Közelében *Toroczkó vár* (a Toroczkóyak várlakának) romjai vannak egy magas hegyen. 1897-ben emléktáblával jelölték meg Brassai szülőházát. A községtől Ny.-ra az Aranyos fölött csont- és cseppkőbarlang van, benne a barlangi medve csontjaira akadtak. V. ö. *Téglás* Gábor, Egy új csontbarlang Toroczkó vidékén (Math. és Term.-tud. Közlemények 1884). (Tr. R.)

Toroczkó vára, l. *Toroczkószentgyörgy*.

Toro Farnese (ol.) a. m. *Farnesei bika*, l. *Apollonios, Dirke* és *Görög művészet* (szobrászat).

Torojága, a Máramarosi havasok egyik jelentékeny csúcsa Borsától É.-ra; 1939 m. magas.

Torok *(faux, fauces)*, a garat (pharynx) ama része, amely a T.-szoros (isthmus faucium) útján van a szájürrel egybekötve, vagyis az inyvitorlák után következő garatüri rész. L. *Garat* és *Száj*.

Torok (növ.), l. *Párta*.

Torokáldás, l. *Balázs* (szent).

Torokbetegségek. A toroküreg betegségei igen gyakoriak és lényegileg két csoportba oszthatók: a toroküreg *sajátlagos betegségeire* és olyan *általános szervezeti megbetegedésekre*, amelyek csak a toroküregben v. főként abban nyilvánulnak meg.

A toroküreg sajátlagos betegségei között a *heveny* és *idősült hurutos megbetegedések* a leggyakoribbak.

A *heveny garathurut (angina catarrhalis)* a nyálkahártya felületes rétegeinek hevenygyuladása. Nyelési fájdalmakkal, mérsékelt hőemelkedéssel kezdődik és rendesen 4—6 napi tartam után visszafejlődik. Gyakran együtt jár hevenynáthával és gége-légcsőhuruttal. *A tüszős mandulagyuladás (angina s. tonsillitis follicularis)* a mandulákra szorítkozó sajátlagos betegség. A mandulák megduzzadnak, pirosak és felszínükön mákszemnyi, kölesnyi és nagyobb sárgás-fehér pontok és foltok keletkeznek, amelyek egymással összefolyhatnak. A betegség rendesen magas lázzal (40 C°), általános levertséggel, törzs- és végtagfájdalmakkal és torokfájással kezdődik és 6—8 nap alatt megszűnik. Sokszor járnak nyomában ízületi fájdalmak, nem ritkán komolyabb ízületi

gyuladások és a szívbelhártya gyuladásai is, ritkábban egyéb következményes bántalmak (vesebajok). Kétes esetekben a difteritisztől a bakteriológiai vizsgálat által megkülönböztethető. A *terimbeles mandulagyuladás (tonsillitis parenchymatosa).* Ezen bántalomnál a mandula gyurmája lobosodik meg. Többnyire egyoldali, ritkábban két oldali a bántalom. Magas lázzal, kínos nyelési fájdalmakkal kezdődik, sokszor a beteg alig képes száját kinyitni. Az áll alatti mirigyek többnyire szintén beszűrődnek. Nem ritkán fejlődik tályog, főként a mandulát körülvevő kötőszövetben és ennek megnyilta vagy bemetszéssel való megnyitása után gyors gyógyulás következik be. Sokszor észlelhető a bántalom ismétlődése. Hevenytorokgyuladás észlelhető sok hevenyfertőző betegség (vörheny stb.) kezdeti szakában is és ezért mindig bizonyos óvatosság szükséges a hevenytorokgyuladások — különösen ha magas lázzal járnak — megítélésénél.

Az *idősült torokgyuladás (Pharyngitis catarrhalis chronica)* gyakori megbetegedés, rendesen a gége hasonló bántalmával együtt jár (gégelob). Némely ember egyénileg hajlamos e bántalomra, másoknál különböző ártalmak (mértéktelen dohányzás, alkohol, por) tartják azt fenn. Sokszor az orr melléküregeinek genyedései okozzák a bántalmat, a garatba lefolyó genyes váladék állandó izgatása folytán. Szennyes, fertőzött levegő is okozhatja (ipari üzemekben foglalkozóknál). A bántalom nem okoz nagyobb fájdalmakat, inkább kellemetlen kaparó érzést vált ki és sokszori krákogás, köpködés által válik kellemetlenné. A bántalmat előidéző ártalmak lehető kerülése legjobb gyógyszere.

A torokban nyilvánuló általános szervezeti betegségek közül a *bujakór* és a *gümőkór* szerepelnek leggyakrabban. A *bujakór* úgy a másodlagos, mint a harmadlagos szakában jellegzetes változásokat okoz a torok nyálkahártyáján is, sőt nem nagyon ritka az elsődleges fekély sem, főként a mandulákon.

A *gümőkór* egyrészt fekélyek alakjában, másrészt jellegzetes beszűrődések alakjában nyilvánulhat, mint részjelensége a szervezet egyéb gümőkóros (tüdő, gége) megbetegedésének.

A torokban nem ritkák a *rossz indulatú daganatok* (főként *rákos képződmények)* sem. *Jó indulatú daganatok* (rostos daganat) ritkábban észlelhetők.

Torokfű (növ.), l. *Ruscus.*

Torokgáz, a nagyolvasztó távozó gázainak elnevezése, ezeket régen a szabad levegőbe vezették, ma azonban vagy a fúvókák levegőjének előmelegítésére, vagy gázmótorok táplálására használják.

Torokgerenda, fedélszerkezetekben az a vízszintes gerenda, amely egy szarufapárban a két szarufát a felső $^1/_3$ résznél összefogja és azokat megtámasztván, a behajlás ellen védi. Alkalmazása a fedélszékeknek egész külön nemét, a torokgerendás fedélszerkezeteket alkotja. L. *Fedélszerkezet.*

Torokgyékény, nagyobb gyékénykötés, amelyik úszva, a gyékényes háló zsákjának a száját a torokkővel együtt nyitva tartja.

Torokgyík, népies elnevezése a torok heveny gyuladásos megbetegedéseinek, ha azok nagyobb nyelési nehézségekkel járnak. Embereken főként a gyermekek difteritiszét nevezik T.-nak, l. *Diftéria.* — *T.* (állatorvostan), l. *Torokgyuladás.*

Torokgyíkfű (növ.), l. *Scrophularia.*

Torokgyuladás, 1. l. *Torokbetegségek.*

2. *T. (torokgyík)*, az állatokban gyakran fordul elő, mint a garat és lágyszájpad nyálkahártyájának és a manduláknak hurutos v. mélyreterjedő gyuladása. Gyakori a lovakban és a sertésekben, ritkább a többi állatokban. Önálló alakjában előidézői lehetnek: lenyelt idegen testek okozta sérülések, forró eleség, maró anyagok, nagyon gyakran meghűlés, továbbá fertőzés, amelyet előmozdíthat még az egyoldalú takarmányozás, rosszul szellőztetett, nagyon hideg istállóban tartás stb. Szintén fertőzésből ered a különböző sajátos fertőző betegségekhez (mirigykór, lépfene, sertésvész, himlő stb.) gyakran társuló torokgyuladás. Tünetei: óvatos evés, fájdalmas nyelés, a falatok kiejtése a szájból, a lenyelt víz visszafolyása az orrnyílásokon vagy a szájon keresztül, súlyos esetekben teljes étvágytalanság; további jelei: a fej előre nyujtott tartása, a toroktájék megduzzadása és sertéseken a bőr kipirosodása, orrfolyás, az áll alatti nyirokcsomók megduzzadása, köhögés és esetleg hörgés, továbbá láz. Lovakon a nyelés, sertéseken a lélegzés zavara szokott erősebben jelentkezni. Sertések és macskák gyakran elpusztulnak, a többi állatok ellenben rendszerint 1—2 hét alatt meggyógyulnak; a súlyosabb esetekben azonban a lovak könnyen félrenyelnek, amikor azután a tüdő elüszkösödése öli meg őket. A gyógyításnál legjobb mellőzni az orvosságok beadását, hanem nedvdús zöld takarmánynak, növényi gumóknak v. pépeknek etetésére és a toroktájékra fölmelegedő borogatás helyezésére kell szorítkozni, közben pedig a betegeket egyenletesen és mérsékelten meleg helyen tartani. Kis állatok toroknyálkahártyáját összehúzó oldatokkal ecsetelni lehet, ha a művelet nem izgatja fel őket.

Torokhang, énekeseknél gyakran megfigyelhető rosz éneklési mód, melynél a hang rezonanciáját nagyon mélyen képezik, egészen lent a nyeldeklő alatt.

Torokhíd az a híd, mely az ércelegyítő pajtát a nagyolvasztó torkával köti össze.

Torokhurut, l. *Torokbetegségek.*

Torokjárat, állatok fején az állkapocságak közötti rész, melynek mélyében a garat (az emésztő és lélegző utak kereszteződése) található. Lovon a torokjárat egyes fertőző betegségekben, pl. mirigykórban (csikókeh) és az orr takonykórja esetén megduzzad, esetleg kifakad.

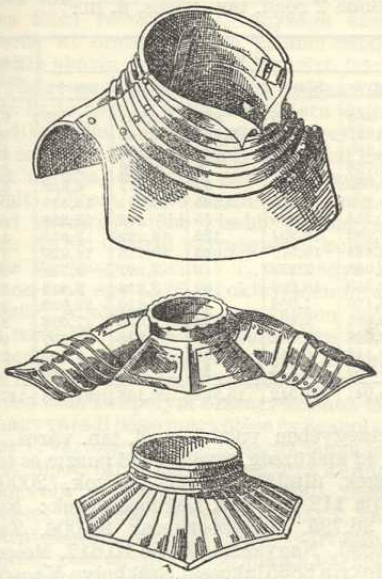
Torokkő, a gyékényes háló zsákjának száját súlyozó nagyobb kő.

Toroklábúak (állat), a lidércrákok *(Laemodipoda)* ma már alig használt neve. L. *Lidércrákok.*

Torokláng az a láng, amely a nyitott torkú nagy olvasztóból, a torokgázok elégése következtében keletkezik.

Toroköblítő víz, l. *Gargarizáló szerek.*

Torokpajzs (franc. *colletin, hausse-col*, ang. *neck-collar*, ném. *Halsberge-Kragen*), a vértezetnek egy része, amely a nyakat födte. A felső részt franciául *gorgerin*-nek, németül *Kehlstück*-nek

Torokpajzs.

nevezték. A T.-t azon időtől kezdve viselték mikor a burgundi sisakot használták. A zárt sisak alatt is viselték. (L. az *ábrát.)* L. még *Körgallér.*

Torokparás halak *(Pisces jugulares*, állat), ama halak gyüjtőneve, melyeknél a hátsó páros úszó (az ú. n. *hasúszó)* az elülső páros úszók elé, a toroktájékra húzódott.

Torokpárkány vagy *hajlatpárkány* fő alkotó része egy nagy homorú hajlás. Szobák belsejében a mennyezetet szokás T.-nyal a falsíkokkal összekötni.

Torokpenész, a difteria népies neve, lásd *Difteria.*

Torokpóta a. m. torokgyékény (l. o.).

Toroktisztítófű (növ.), l. *Sisymbrium.*

Torolya (növ.), l. *Trollius.*

Torontál, *vármegye* a Duna-Maros szögében. *Határai:* É.-on Csanád vm., melytől a Maros választja el, K.-en Temes vm., D.-en Szerbia, melytől a Duna választja el, Ny.-on Bács-Bodrog vm. és Szlavonia, melyektől a Tisza, ill. Duna választja el. Állapota az 1920-i trianoni békeszerződés előtt:

Területe 9903 km². Az egész vármegye lapályos, tenger fölötti magassaga mindenütt kevesebb 100 m.-nél (leszáll 73 m.-ig); csak a Berzava folyótól D.-re eső, nagy terjedelmű Delibláti homokpuszta (l. o.) v. Bielo berdo képez jóval magasabb fekvésű (157 m.), hullámos területű feltérséget.

Folyóvizekben igen gazdag; DNy.-i és D.-i részén a Duna képezi a határt, ennek partjait számos holtág és ér keresztezi; a legmocsarasabb részt, az ú. n. pancsovai öblöt azonban újabb időben szárazzá tették. A Tisza Ny.-i határát jelöli a vármegyének, lassú, lomha folyású és gyakran kiáradó folyó, partjain mocsarakkal és tavakkal; É.-on a Maros határolja a vármegyét, belőle az Aranka-ág szakad ki, mely DNy.-i irányban öntözi T. vármegye É.-i részét. A többi folyóvíz mind ÉK.—DNy.-i irányban szeli a vármegye földjét; így a Béga, melynek lefolyása két csatornában (lecsapolási és hajózási csatorna) szabályozva van, a Temes és a szintén csatornázott Berzava, amely a Moravica- és Teréz-csatorna vizeit veszi magába. Nagyobb mocsarai az alibunári (l. o.) és ilancsai. Ásványos forrásai az ivándai keserűvíz és a melenczei Ruszanda-tó.

Éghajlata teljesen alföldi, D.-i részében igen forró; az évi közepes hőmérséklet Nagykikindán 9·4, Nagybecskereken 10·1 és Pancsován 11·6° C., a csapadék csekélységét részben az erdőknek csaknem teljes hiánya okozza.

Termények. T. vármegye ásványos kincsekben nagyon szegény; köve nincs, csak téglakészítésre alkalmas anyag fordul elő helyenkint. Növényzete annál gazdagabb. Termő területéből szántóföld 736,442 ha., kert 10,667 ha., rét 28,165 ha., legelő 126,706 ha., nádas 1729 ha., szőllő 13,510 ha. és erdő 8934 ha. A vármegye talajában a lösz az uralkodó, melyet itt-ott alluviális völgytalaj és tőzeges, mocsaras talaj vált fel. Általában véve azonban T. vármegye talaja igen gazdag s a vármegye egyike a legdúsabb búzatermő helyeknek. A gabonafajok közül a búza a fő termelési ág (1915-ben 3.817,462 q); kívüle még a kukoricát termesztik igen nagy mennyiségben (1915-ben 4.951,341 q), míg zabot, árpát jóval kevesebbet, rozsot és kétszerest csak elenyésző csekély mennyiségben termelnek. A gabonafajok mellett még repcét, burgonyát, kevés kölest, lent, kendert, rizst és hüvelyes veteményt termesztenek. Aránylag jelentékeny a dohánytermelés, legkivált a törökkanizsai, csenei és zsombolyai járásban. Rét és legelő bőven van, ami az állattenyésztést jelentékenyen előmozdítja. A szőllőmívelés a szőllők felújítása óta elég jelentékeny; a termelt bor azonban csak helyi fogyasztásra szolgál. A gyümölcstermelés a helyi szükségletet sem képes fedezni. Erdeje igen kevés van, a faszükségletet legnagyobbrészt Krassó-Szörény vm. óriási erdőségei fedezik, amelyekből a fa nagy része a Bégán megy le tutajokon s Pancsován és Törökbecsén kerül piacra. A Maroson is szállítanak fát.

Állattenyésztése igen virágzó. A vármegye állatállománya az 1911-ik évi felvétel szerint: 179,508 drb szarvasmarha, 170,541 ló, 900 szamár, 21 öszvér, 303,191 sertés, 403,532 juh volt. A lótenyésztés újabb időben szép virágzásnak indult; a szarvasmarha tenyésztése inkább stagnál; leginkább kedveznek a viszonyok a juhtenyésztésnek, a juhállománynak azonban csak negyedrésze tartozik a nemesített fajhoz, a többi magyar vagy erdélyi juh. Nagyobb marhavásárai által Nagykikinda, Zsombolya (e kettő különösen lóvásárai által), Nagybecskerek és Perlasz tünik ki. Szárnyas állatokat a nagyobb városok környékén és a Béga-csatorna mentén fekvő községekben tenyésztenek nagyobb mennyiségben. Állati termé-

nyek közül szalonna és zsír jó forgalomba. A méhészet újabb időben szépen emelkedik. Igen jelentékeny a selyemtenyésztés, 202 községben 16,033 család foglalkozott selyemtermeléssel és 1913-ban 245,591 kg. gubót állított elő, miből 501,963 K keresete volt. A gazdaság érdekeit több egyesület szolgálta. Volt továbbá három ármentesítő társulat és Nagyszentmiklóson áll. földmívesiskola.

Lakóinak száma 1869-ben 546,428 volt, 1910-ben 594,343 lélek, miből 1365 katona. 1 km²-re 62 lélek jut. A lakosság nemzetiségre nézve igen kevert; 1910-ben volt 125,041 magyar, 158,312 német, 15,899 tót, 86,168 román, 4068 horvát, 191,036 szerb és 13,819 egyéb, túlnyomóan bolgár. A magyarság 10 évi szapuralata 13,205 lélek, vagyis 11·8%. A nem magyar ajkúak közül csak 91,716 lélek (19·5%) beszélte a magyar nyelvet. Hitfelekezetre nézve volt 272,283 r. kat., 3603 görög kat., 277,281 görög keleti, 22,926 ág. evang., 11,556 ref., 5408 izraelita és 1286 egyéb. Foglalkozásra nézve ekként oszlott meg a kereső lakosság: őstermelés 174,811, ipar 31,821, kereskedelem és hitel 7073, közlekedés 3248, közszolgálat és szabad foglalkozások 6541, véderő 1365, napszámos részl. nélkül 6336, házi cseléd 6866, egyéb és ismeretlen foglalkozású 10,043. A lakosság legnagyobb része földmíveléssel és vele kapcsolatban állattenyésztéssel foglalkozik; a városokban és nagyobb községekben az ipar és kereskedés is élénk. Az ipar jelentékenyebb ágai: a téglagyártás, malomipar, szeszfőzés, építőipar és mészégetés; háziiparilag űzik a pamut- és gyapjúszövetek, valamint kosarak és kocsioldalak készítését. A kereskedelem és forgalom központjai Nagybecskerek, Nagykikinda, Pancsova, Zsombolya és Törökbecse, a kereskedelem főbb cikkei gabona, élő állatok, fa, szalonna, zsír, nyers bőr, építőanyagok stb. A hiteligények kielégítésére (1916) 103 bank és takarékpénztár és 137 szövetkezet állt fenn. A *közlekedést* első sorban a vasutak közvetítik, melyek minden irányban keresztülszelik T. vármegyét; ezeknek hossza 865 km. Az állami utak hossza 276 km., a törvényhatósági utaké 624 km. (miből azonban 126 km. kiépítetlen), a községi utaké 1296 km. (de ebből 1052 km. kiépítetlen). Jelentékeny a hajóközlekedés a Dunán, Tiszán és a Bégán.

Járás, város	Községek száma	Lakosság 1910	Ebből magyar	német	tót	román	szerb	Házak száma
Alibunári járás	10	29,292	588	755	988	14,982	11,793	6,170
Antalfalvai «	13	47,044	5,957	1,849	8,623	5,442	24,530	9,860
Bánlaki «	17	27,667	6,385	8,403	823	6,637	4,503	4,710
Csenei «	16	30,936	3,736	16,468	9	3,626	5,765	6,517
Módosi «	18	27,048	4,685	9,905	61	3,877	6,959	5,269
Nagybecskereki «	25	54,715	8,573	16,485	3,265	10,581	14,445	10,915
Nagykikindai «	12	33,009	7,298	9,875	5	238	15,351	6,756
Nagyszentmiklósi «	14	43,442	10,982	12,921	125	10,239	2,830	8,890
Pancsovai «	13	47,877	3,148	15,573	1,045	10,735	14,930	9,903
Párdányi «	13	27,171	6,098	7,153	13	4,007	9,708	5,369
Perjámosi «	11	30,334	1,352	16,692	80	8,218	3,416	6,835
Törökbecsei «	8	48,464	14,136	1,054	10	110	32,938	9,249
Törökkanizsai «	22	47,639	24,961	2,961	294	2,058	17,099	9,126
Zsombolyai «	18	46,904	12,026	23,552	50	4,643	3,687	9,068
Nagybecskerek rtv.	1	26,006	9,148	6,811	456	339	8,954	3,688
Nagykikinda «	1	26,795	5,968	5,855	52	436	14,148	4,867
Összesen	212	594,343	125,041	158,312	15,899	86,168	191,036	117,192

Közművelődés. 1910-ben a vármegyében a 6 éven felüli népességnek 35·3%-a nem tudott sem írni, sem olvasni és a tanköteles gyermekek közül 9282 nem járt iskolába. A vármegyében tanitézet volt: 151 kisdedóvó, 355 elemi népiskola, 176 általános ismétlőiskola, 121 gazdasági nép-, 16 iparos- és 2 kereskedelmi inasiskola, 14 polg. iskola, 2 gimnázium (Nagybecskerek és Nagykikinda), 1 földmívesiskola (Nagyszentmiklós) és 1 felső keresk. iskola (Nagybecskerek). A szellemi élet Nagybecskereken és Nagykikindán összpontosul.

Közigazgatás. T. vármegye 14 járásra oszlott, és volt benne 2 rend. tan. város, ú. m.: A vármegyében volt 2 rend. tan. város, 169 nagy- és 42 kisközség, továbbá 344 puszta és telep. A községek általában véve nagyok, 2000-nél több lakója 112-nek van. Legnépesebbek: Nagykikinda 26,795, Nagybecskerek 26,006, Zsombolya 10,893, Nagyszentmiklós 10,617, Melencze 8939 és Mokrin 8835 lakossal. Székhelye *Nagybecskerek* volt. Az országgyűlésre T. vármegye 12 képviselőt küldött.

A trianoni békeszerződés T. vm.-ét majdnem egészen elszakította s részben a Szerb-Horvát-Szlovén államhoz, részben Romániához csatolta.

Lakosainak száma a megmaradt területen (258 km²), 1920-ban 15,811. A lakosság nemzetiségre néve 11,907 magyar (75·4), 1202 német (7·6) és 2606 szerb (16·5). A nem magyar ajkúak majdnem 68%-a beszéli a magyar nyelvet. Hitfelekezetre nézve van 12,754 r. kat. 265 ref. és 2652 gör. kel., a többi hitfelekezet elenyésző számban fordul elő.

Közigazgatás. T. vármegye megmaradt része két járásra oszlik, ú. m.:

Járás	Közs.	Népesség	Magy.	Ném.	Szerb	Házak száma
Nagyszentmiklósi	2	4,929	4,875	20	5	1,065
Törökkanizsai	7	10,882	7,032	1,182	2,601	2,566
Vármegyei összeg	9	15,811	11,907	1,202	2,606	3,631

A megmaradt csonka vármegyében van (1920) 7 nagy- és 2 kisközség, továbbá 17 puszta és telep. A községek általában véve nagyobbak. 2000-nél több lakosa 3-nak van. Legnépesebbek Kiszombor 4329 és Szőreg 3369.

Újabban közigazgatásilag Arad vármegye megmaradt részével együtt ideiglenesen Csanáddal egyesíttetett.

Története. T. vármegye Temes és Krassó-Szörény vármegyékkel együttesen oly kikerekített természetes határokkal bír, hogy e tartomány története az ősi idők óta a legújabb korig sok tekintetben egybefüggő egész. Első őslakói, akiket a történet felemlít, amaz agatirszok (l o.) lehettek, kikről Herodotos feljegyzé, hogy a Maris mellékén laknak. A Kr. e. 1. sz.-ban a rómaiak birtokába

került e vidék is, majd a nemsokára megindult népvándorlások alatt a gótok, hunnok, longobardok, avarok és magyarok egymást váltották fel itt az uralomban. A honfoglalás alkalmával szorosabb kapocs még nem fűzte e vidéket az új magyar haza többi részeihez. Bizonysága ennek Ajtony esete, ki országrészét a bizánci császár fősurasága alá akarta juttatni. Ajtonyt Szt. István győzte le s hogy az e vidéken lakó és vallása miatt Bizánc felé hajló népet a nyugati vallásra térítse, alapította 1030 táján a csanádi püspökséget (l. o.). Kezdetben az egész terület, amely a csanádi egyházmegyét alkotta, egyetlen egy vármegye, a csanádi volt. Jókora időbe került, míg az ősi Csanád vármegye több kisebb vármegyére bomlott fel. Az ősi Csanád vármegyéből keletkezett 4 más vármegye mellett T. vármegye is; neve azonban csak egy 1326-iki oklevélben fordul elő legelőször. A középkorban ugyanazon szenvedéseken ment át, mint a Marostól délre fekvő többi vármegye. Legtöbbet szenvedett a XV. sz.-tól kezdve a török gyakori becsapása miatt. A mohácsi vész után Szapolyai országrészéhez tartozott. A nagyváradi béke megkötése és Szapolyai halála után T. vármegye Izabella tartománya lett és Erdéllyel lépett államjogi kapcsolatba s annak határvidéke volt. A Ferdinánd és Izabella között kötött diószegi egyezség folytán (1551) T. vármegye is urat cserélt, de 1552. Temesvárt elfoglalván a török, vele együtt T. vármegye is ennek birtokába került. A török a Marostól délre eső vidéket külön ejaletté alakította s azt szandsákságokra osztotta. T. vármegye területére három szandsákság jutott. A hódoltság idején T. vármegye annyira elnéptelenedett, hogy még a neve is csakhamar feledésbe merült és volt idő a XVIII. sz.-ban, mikor az udvari kancellária tűvé tett érte mindent, hogy hol volt hát valamikor az a T. vármegye? A török uralom 1552-től névleg 1718-ig tartott, de már a zentai győzelem (1697) óta a mai T. vármegye is tényleg a király birtokához tartozott, mert 1697 óta a temesvári pasa csak annyiban szólhatott a maga tartományáról, amennyiben azt megvédeni birta. A török 1716. Temesvárról is kiűzetvén, az 1718-iki passzarovici béke szerződésileg is III. Károly birtokába juttatá ugyan, de ezentúl még 63 éven át marad T. vármegye elszakítva az anyaországtól, mert a Maros-Tisza-Duna-szögletét III. Károly Szavójai Jenő herceg tanácsára, *Temesi bánság* név alatt, egyedül a bécsi udvartól függő külön tartománnyá alakította. A bécsi kormány a temesi bánságot 13 kerületre, a kliszurai hegyvidékre és még külön hat katonai századkerületre osztotta. A mai vármegyék területét tartva szem előtt, e kerületek közül T. vármegyére esett a csanádi, becskereki és pancsovai kerület s ezeken felül a mokrini, kikindai, franyovai, melenczei és a bótosi századvidékek.

A visszafoglaláskor annyira néptelen volt T. vármegye, hogy egy 1717-iki összeírás szerint mindössze 81 falu, 1768 lakóház volt benne; de falunak vesz fel az összeírás alig 3—4 házból álló helyeket is és lakóháznak számítja a legnyomorúságosabb putrit is. Az egész T. vármegye az enyészet képét nyujtotta. A lakatlan táj mocsárrá változott. Az ide telepített lakosságnak legnagyobb része az egészségtelen égalj áldozata lett. Így pusztultak ki a spanyolok, akiket III. Károly Barcelona vidékéről telepített ide, úgyszintén az első német és francia települők közül is igen sokan. Nem sikerülvén a kormánynak tiszta német településekkel begyarmatosítani a vidéket, szivesen látta a szerbeket is, akik nagy számmal szállották meg T. vármegyét. Magyar települő aránylag kevés jött, a bécsi kormány lehetőleg távol igyekezett tartani őket. A magyar országgyülések kezdettől fogva nem akarták a Temesi bánságot (l. *Bánság* és *Temes* vármegye tört.) s kerületeit elismerni. Az új T. vármegye ünnepélyes felavatása és a megyei tisztviselői kar beiktatása 1779 júl. 13. és 14. ment végbe. A visszacsatolásnak a szabadságharc leveréséig örülhetett T. vármegye. A szabadságharc alatt T. vármegyének nevezetes szerep jutott, mert D.-i részeiben eleinte a szerb felkelők jutottak uralomra s kivált a perlaszi és tomasevázi táborokból ki-kitörve, sok kárt és bajt okoztak a vármegye lakóinak. Az újonnan alakított magyar honvédségnek Kis Ernő, Vetter A. és Damjanics alatt csak erős küzdelmek után sikerült őket ama fészkükből kiverni és Pancsováig visszaszorítani. 1849-ben T. vármegye is elszakíttatott az anyaországtól s a felállított szerb vajdaság és Temesi bánságnak lett kiegészítő része. Eleinte a megyék még megtartották régi határaikat, míg 1853. a tartomány öt cs. kir. kerületre osztatott s ezzel a vármegyék nevei is megszüntek, T. vármegye az ú. n. nagybecskereki kerületet alkotta. Ez állapot tartott 1860-ig, amikor azt az októberi diploma megszüntette s az 1860 dec. 27-iki leirattal a Szerb vajdaság és Temesi bánság Magyarországhoz visszacsatoltatván, 1861 elején T. vármegye újólag megalakult. 1871 jún. 8. a magyar határőrvidék polgárosíttatván, ennek alapján az 1873. XXXII. t.-c. megállapította a volt bánsági határőrvidék új beosztását; ennek értelmében T. vármegye területe a volt szerb bánsági ezred egy részével, valamint a volt német bánsági ezred első tíz századával gyarapodott. Ezekből alakult a vármegye 4 új szolgabirói járása, míg maga Pancsova városa önálló törvényhatósági joggal ruháztatott föl. Az 1876. XXXIII. t.-c. a kikindai szerb kerületet is, amely 1774 óta nagy kiváltságokkal bírt s az 1870. XLII. t.-c. szerint is közjogilag független és önálló törvényhatóság volt, végleg megszüntette és T. vármegyébe kebelezte. A trianoni béke okozta változást l. fentebb. V. ö. *Borovszky* Samu, Torontál vármegye (Magyarország vármegyéi és városai, Budapest, 1912).

Torontálalmás *(Jabuka)*, nagyk. Torontál vm. pancsovai j.-ban, (1910) 3315 német és román lak. (Tr. SzHSz.)

Torontáldinnyés *(Diniaş)*, nagyk. Torontál vm. párdányi j.-ban, (1910) 1665 szerb lak. (Tr. R.)

Torontálgyülvész *(Gialvaz)*, nagyk. Torontál vm. párdányi j.-ban, (1910) 1467 román és német lak. (Tr. R.)

Torontáli szőnyeg, l. *Házi ipar*.

Torontálkeresztes *(Cheresteş)*, nagyk. Torontál vm. módosi j.-ban, (1910) 974 magyar lak. (Tr. R.)

Torontáloroszi *(Ruszko-selo)*, nagyk. Torontál vm. zsombolyai j.-ban, (1910) 3056 magyar, német és román lak. (Tr. SzHSz.)

Torontálszécsány *(Sečanj)*, nagyk. Torontál vm. módosi j.-ban, (1910) 2176 német és magy. lak. (Tr. SzHSz.)

Torontálsziget *(Sakule)*, nagyk. Torontál vm. antalfalvai j.-ban, (1910) 2917 szerb és német lak. (Tr. SzHSz.)

Torontáltorda *(Torda)*, nagyk. Torontál vm. törökbecsei j.-ban, (1910) 4289 magyar lak. (Tr. SzHSz.)

Torontáludvar *(Ittvarnok)*, nagyk. Torontál vm. antalfalvai j.-ban, (1910) 2177 szerb lak. (Tr. SzHSz.)

Torontálújfalu, kisk. Torontál vm. bánlaki j.-ban, (1910) 663 magyar és német lak. (Tr. SzHSz.)

Torontálvásárhely *(Debeljáča)*, nagyk. Torontál vm. antalfalvai j.-ban, (1910) 5180 magyar, szerb és német lak., kik baromfitenyésztést és meződazdaságot űznek. Van takarékpénztára, élénk marhavásárai, vasútja, posta- és táviróhivatala. T. lakói jórészt Veszprém vármegyéből költöztek oda. (Tr. SzHSz.)

Toronto, Ontario kanadai tartomány *fővárosa*, az Ontario-tó mellett, keskeny homokos félsziget által védett kikötővel, (1920) 512,812 lak. Jelentős ipara: fémöntés, bőr-, szesz-, sör-, papucs-, gazdasági gép- és kályhagyártás; kereskedelme igen élénk. Egyetemét 1827. alapították. Kiválóbb épületei: a bank, vámház, az anglikán érseki St.-James-székesegyház, a Canadian Institute többféle gyüjteménnyel, a Metropolitan Methodist Church, a kat. püspöki Szt. Mihály székesegyház, a városháza, az olasz renaissance ízlésű törvényszéki palota, a tartományi parlament a Queens-parkban stb. Ezenkívül 3 színháza, füvészkertje, számos klub-épülete, több szakiskolája van. A Don mellett van a Riverdale-, a Humber mellett, a High- és a város közepén a Queens-park.

Torony, hasáb-kúp vagy hengeres építmény, amely magassági méretés jelentősség tekintetében a környezetből erősen kiemelkedik. A görögklasszikus építészeten kívül — amelyet a vízszintes tagozás jellemez — valamennyi népnél megtaláljuk s a legszebb, ilynemű emlékművek a középkor csúcsíves katedrálisainak tornyaiban maradtak ránk. Ezek közül nevezetes a bécsi Szt. István torony, a rheimsi, wormsi, kölni, strassburgi stb. székesegyház, a budai koronázó templom, a csötörtökhelyi kápolna, a kassai dóm stb.

Az olasz templomok mellé épített különálló T.-kat campanile-nak, a török mecsetek mellett állókat minarè-knek nevezzük. A középkori várépítészetben dekorativ és védelmi célok szolgálatában áll. Az újabb időkben, a templom-T.-on kívül, többnyire technikai vonatkozású T.-kat építenek. Ilyenek a gyárak hűtő-T.-ai, a víz-T.-ok, a tengerparti világító T.-ok, a Marconi-állomások, csillagvizsgáló T.-ok stb. Nevezetes T.-ok a babiloni T., a pizai ferde T., az Eiffel-T., a visegrádi Salamon T. stb. A tetőre épített kisebb T.-ot huszár-T.-nak nevezik.

T. mint turistakifejezés a valamely éles gerinc éléből meredek falszerűen kiemelkedő kőszirtet jelzi. Ilyen pl. a Karbunkulus-torony a magas Tátrában stb.

Torony (sakk), l. *Bástya*.

Torony, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1920) 443 magyar lak.

Toronya *(Veľká Toroňa)*, kisk. Máramaros vm. ökörmezői j.-ban, (1910) 1212 rutén és német lak. (Tr. Cs. Szl.)

Toronyerőd, l. *Erőd*.

Torony- és kardrend, portugál királyi rendjel, melyet V. Alfonz király 1459. alapított. VI. János király a rendet 1808 máj. 13. újjáalakította, nov. 29-én alapszabályokat adva neki. 1832 júl. 28. a braganzai herceg ismét átalakította.

Toronyfecske (állat), a közönséges sarlósfecske *(Cypselus apus* L.) népies neve.

Toronyfejűség *(turrikefalia)*, igen magas, csúcsos, cukorsüveg alakú koponyát jelent, mely korai varratelcsontosodás következtében jön létre. Másképen csúcsosfejűségnek (oxykefalia, akrokefalia, thyrsokefalia, pyrgokefalia) is nevezik. Férfiaknál gyakoribb, mint nőknél.

Toronylelke, l. *Császárfa*.

Toronyverseny, l. *Cross country*.

Toropec, járásszékhely Pszkov orosz kormányzóságban, a Toropa folyó mellett, a Bologoje-Szjedlec vasút mentén, 6700 lak., nevezetes főtemploma, ebben egy Mária-kép van, amelyet egy bizánci császár ajándékozott 1170. egy orosz hercegasszonynak.

Torpedinidae (állat), l. *Rája-félék*.

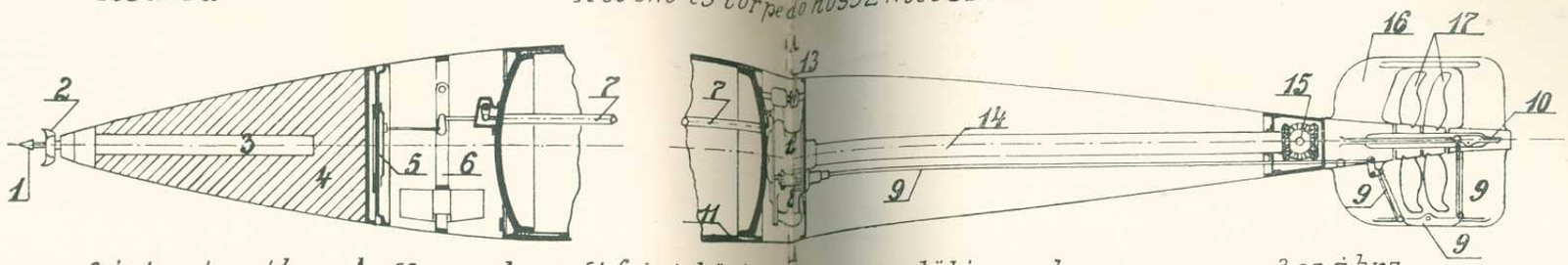
Torpedó (teng.; a *torpedó* [villamos rája] halfajról nyerte nevét; l. a *Torpedó és torpedócső* című képtáblát), oly vízalatti fegyver, amely a hajóhoz ütődve felrobban és a robbanás által abba léket üt, minek következtében a hajó többnyire elmerül. Sok haditengerészetben a vízi aknákat is (l. *Akna* 3. *b)* bele vonják a T. fogalmába. Többnyire azonban kizárólag az önműködőleg a víz szine alatt haladó, valamely hajóról v. parti T.-ütegből kilőtt T.-t nevezik igy, vagyis az ú. n. *haltorpedót*, amelyet *Whitehead*-féle T.-nak is neveznek, bárha most már a legtöbb hadtengerészet maga is gyárt attól eltérő, de hasonló célú, szerkezetű és működésű T.-kat.

A haltorpedó elődjáról tekinthetők, bár egészen más a szerkezetük és hatókörük, az ú. n. *rúdtorpedó* és a *Harvey*-féle *vontatott T. Rúdtorpedót* (ném.: Spieren-T.) már Fulton szerkesztett; e fegyver az északamerikai polgárháborúban és később az orosz-török és francia-kínai (tonkingi) hadjáratokban némi eredménnyel működött. A rúdtorpedó egy 12—15 kg. lőgyapotot tartalmazó rézedényből állott, amely egy gőzbárkában elhelyezett, 7 méter hosszú acélrúd végére erősittetett (l. a *6. ábrát)*. A támadásnál a bárka az ellenséges hajót megközelítette, a rudat a bárka elején kitolta és végét annyira lesülyesztette, hogy a robbanó edény 1 m.-re a víz szine alá került; mihelyt a rúd-T. az ellenséges hajó falazatához ütődött, felrobbant. Az ilyen támadás csak meglepetés esetén v. pedig olyan irányból jövet sikerülhetett, amely a hajóágyúk által nem volt pásztázva, mert különben a még akkor csak lassan tüzelő hajótűzérség is a bárkát összelőtte, mielőtt emez a hajót 7 méternyire megközelítette volna.

A vontatott T., amelyet feltalálója után *Harvey*-T.-nak is neveztek, egy négyszögletű dülény

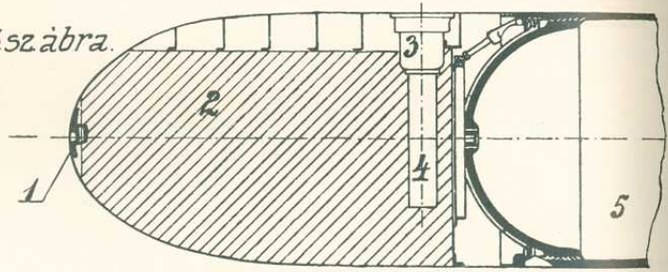
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

1sz ábra A 35cm-es torpedó hossz metszete.

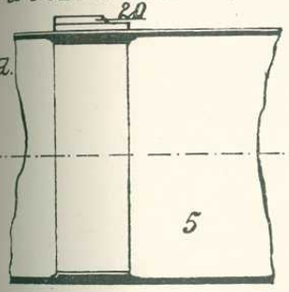

3.és 4.számu ábra.-Az 53cm-es torpedó feje és középső része a vezetőléczczel.

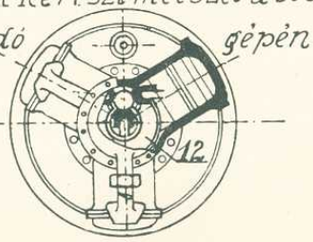
3sz.ábra.

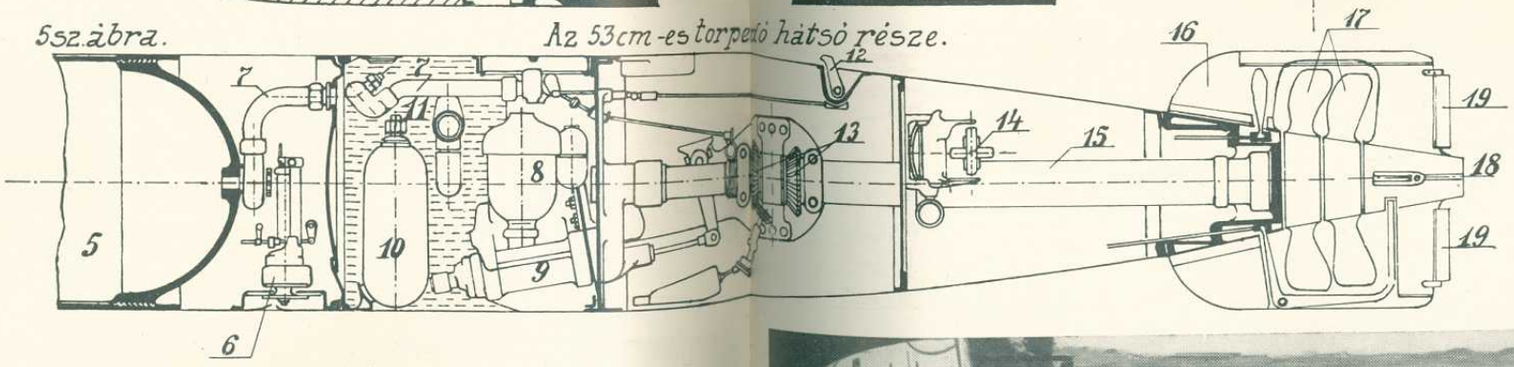
4szábra.

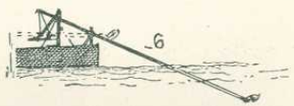

2.sz.ábra A-A Keresztmetszet a 35cm-es torpedó gépén át.

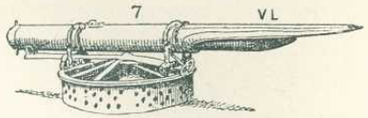

5sz.ábra. Az 53cm-es torpedó hátsó része.

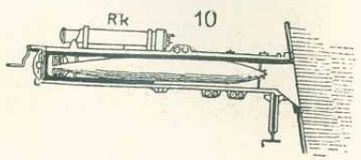

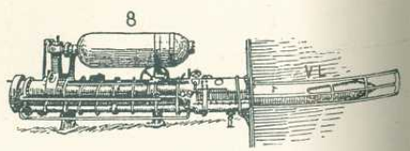
6. ábra. Naszád víz alá bocsátott rúdtorpedóval.

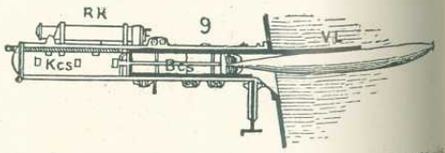
7. ábra. Forgatható torpedócső kis hajók fedélzetén, kilövés levegővel.

10. ábra. Vizalatti oldal-torpedócső, robbanással való kilövés előtt.

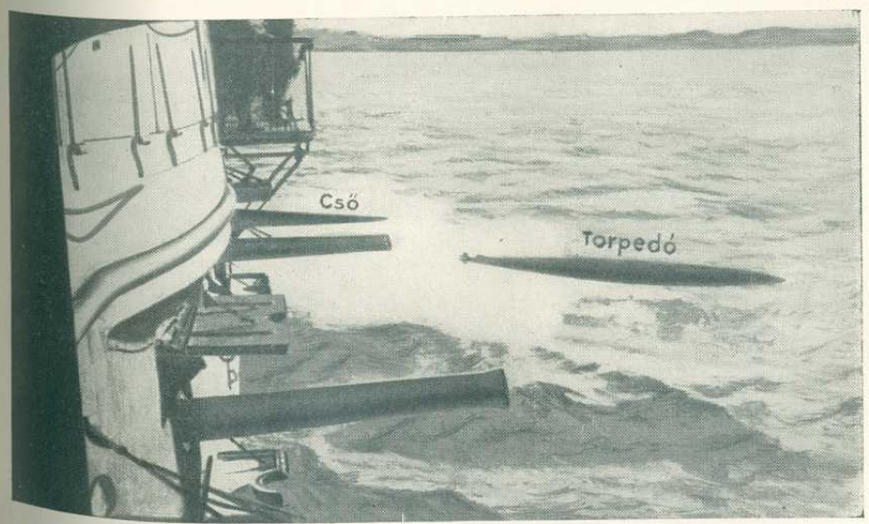

8. ábra. Vizalatti oldal-torpedócső, kilövés levegővel.

9. ábra. Vizalatti oldal-torpedócső, robbanással való kilövés közben.

Jelmagyarázat a 7—10. ábrákhoz. RK robbanó-kamra. Kcs Külső, fix cső. Bcs Belső, mozgó cső. VL Vezető lap.

11. ábra. Torpedó kilövése vízfelett csőből.

OSZ. SZÉCHENYI KÖNYVTÁR

alakú, fával burkolt és szintén robbanóanyaggal töltött rézedény volt, a melyet a hajó 20—30 m. távolságban a víz felszínén maga után vontatott. Belső szerkezete folytán, ha kemény tárgyba ütődött, felrobbant. Támadáskor a támadó hajó a vontató kötelet kissé meglazította, úgy hogy a T. víz alá merült és az ellenséges hajót megközelítette, azután élesen elfordult tőle, úgy hogy a T. a centrifugális erő folytán neki lódult az ellenséges hajó testének. Mindkét T. igen kezdetleges fegyver volt s már a XIX. sz. 70-es éveiben kiment a használatból, mert ekkor lépett fel a haltorpedó és vele együtt a torpedónaszád.

Ennek, vagyis a tulajdonképeni T.-nak eszméje *de Luppis* osztr.-magy. fregattakapitánytól származik, aki azt *Whitehead* Róbert, Fiumében letelepedett gépgyárossal egyetemben 1866. valósította meg. A feltalálók a T.-t a kormánynak felajánlották, amely azt sikeres kísérletek után megvette. A haltorpedót hosszabb ideig csakis a fiumei Whitehead-gyár készítette, de most már minden nagyhatalom maga készítteti haltorpedóit.

A haltorpedó kezdetleges kivitelétől a mai magas tökélyű tipusig a fejlődés igen számos fokán ment át, az alábbi leírás szembeállítja az egyik legrégibb tipust, a 35 cm.-es T.-t a modern 53 cm. átmérőjű T.-val.

A 35 cm.-es T.-nak (1. ábra) hengerded, szivaralakú, két végén csúcsban végződő teste van, mely az acélból készült külső hüvelyből és a különleges célú, belül elhelyezett gépszerkezetekből áll.

A főalkatrészek a következők:

A csúcs a robbanótöltettel és gyujtókészülékkel, a mélységszabályozókamra, a légtartály, a gépkamra, a terhelékkamra a fej súlyát egyensúlyozó terhelékkel és a T. farka a függélyes és vízszintes uszonyokkal és kormányokkal, a kormánykereszttel és a 2 hajtócsavarral.

A robbanótöltetbe (4), amely nedves lőgyapotrétegekből áll, hosszában bele van fektetve a gyulasztótöltény (3), amely a gyújtócsapszegnek (1) az ellenséges hajótesthez való ütődése által meggyullad és ez által az egész robbanótöltet robbanását előidézi. A gyujtócsapszeg egy szárnyas anyacsavarral (2) van ellátva, mely biztosítékul szolgál, amennyiben a T. gyujtását, illetve felrobbanását csak egy bizonyos távolság megtevése után engedi meg.

A robbanókamra mögött van a mélységszabályozó készülék (6), amelynek főalkatrésze a víznyomásos lemez (5). Ez homlokfelületével, a T. hüvelyében e helyütt alkalmazott nyilásokon át, összeköttetésben áll a tenger vizével.

A víz nyomása a hidrosztatika törvényei szerint változik a tengerszine alatti mélységgel. A víznyomásos lemez, amelynek másik felületére egy a betartandó mélységnek megfelelőleg szabályozható rúgó nyom, ezen nyomásváltozások hatása alatt jobbra-balra mozog és e mozgásai rúdáttétel útján a mélységszabályozó másik főalkatrészére, egy súlyos, függélyes ingára (6) és erről ismét rúdáttétellel (7) a légtartályon át a gépkamra alsó részében levő mélységszabályozó gépre (8) hatnak.

Ez a gép a légtartályban levő sürített levegő által hajtatik és mozgásait rúdösszeköttetés (9) által, amely a terhelékkamrán megy át, a vízszintes kormányra (10) átviszi. Ha a T. túlsekélyen jár, a kormánylap lefelé, ellenkező esetben felfelé billen ki, minek következtében a T. a helyes mélységet keresi fel és körülötte hullámos görbéket irva le, átlag a beállított mélységben halad tova. Előfordul, hogy a T. valamely üzemzavar következtében, midőn a vízszintes kormánylapát lefelé billent helyzetben megakad, sekély vízben a fenékbe furódik. Az ilyen T.-t *fenékjárónak* (ném. *Grundgänger)* nevezik.

A T. majdnem fele térfogatát a légtartály foglalja el. A légtartály egy nyúlánk, hengeralakú, erősfalazatú acélkamra, amely 2 végén légmentesen el van zárva. Ez a tartály azt a nagyfeszültségű (70 légköri súlyú) levegőt tartalmazza, amely a T. kilövése után mint hajtóerő szolgál.

A T. kilövésekor az indító kamó (13) hátra mozog, miáltal a légtartály és gépkamra közötti beömlési szelep megnyílik és a sürített levegő a hajtógépbe beömlik és ezt mozgásba hozza.

A hajtógép (12) egy erős méretű, 3 hengerű, Brotherhood tipusú gép (lásd *2. ábra* keresztmetszet).

A hajtó gép a géptengelyt forgatja, mely csővezetékben (14) van és megfelelő kúpkerékáttétel által (15) a hajtócsavarokat (17) gyors forgásba hozza.

A T. farka v. hátulsó része a vízcsavarokból, a kormánykeresztből (16) és a már említett vízszintes kormányból (10) áll.

Az *53 cm.-es T.* általában ugyanazon főalkatrészekre oszlik fel, mint a 35 cm.-es T. és főleg csak nagyobb méretei, nagyobb hatása, hosszabb pályája és ennek megfelelőleg bővebb gépberendezése által különbözik amattól.

A mellső rész *(3. ábra)* a 180 kg.-nyi robbanótöltettel (2) nem hegyes, hanem gömbölyű és egy emelőcsavarral (1) van ellátva. A gyújtókészülék (3) az indító tölténnyel (4) a robbanótöltet hátulsó részén függélyesen be van fektetve.

A légtartályban (5) *175* légköri súlyú sürített levegő van. Itt is a légtartály majdnem a T. fele térfogatát foglalja el.

Ezen légtartályból a levegő — csővezetéken *(5. ábra* 7) át, mely megfelelő be- és kiömlési szelepekkel van ellátva — a gépkamrába, ill. a gépbe (9) ömlik. A T. kilövésekor az indítóemelő (12) hátramozog, miáltal a légtartály és csővezeték között bekapcsolt kiömlési szelep megnyílik.

Ez a T. fűtőkészülékkel — fűtőkazán (8) és petroleumtartály (10) — van ellátva, mely a sürített üzemlevegő feszültségének fenntartására, illetve fokozására szolgál. Ezáltal a T. pályahossza a kezdetleges 35 cm.-es T.-val szemben 600 m.-ről 10,000 m.-re növekszik.

A légtartály és gépkamra között van a mélységszabályozó készülék (6), amely a vízszintes kormányt (18) mozgatja.

A hajtógép (9) forgását rúd- és kúpkerékáttétellel (13) átviszi a főtengelyre (15). A tengely végén fel vannak szerelve a hajtócsavarok (17), melyek ellenkező csavarmenettel forognak. A csavarok körül van a kormánykereszt (16) és ennek hátsó szélén az irányító kormány (19), me-

lyet az irányszabályozó (14) hoz működésbe. Az irányszabályozó, melyet csak kevéssel a T. alkalmazása előtt tesznek be, főleg egy pörgettyűből áll, amely Cardan-féle felfüggesztéssel minden irányban szabadon mozoghat. Nyugvóhelyzetben a pörgettyű tengelye a T. tengelyéhez párhuzamos fekvéssel van rögzítve. A T. kilövésekor a pörgettyű — egy elektromótor bekapcsolása által — igen gyors forgásba jut. A szabad tengely fizikai törvényénél fogva a pörgettyű igyekszik tengelyét az eredeti iránnyal párhuzamosan tartani és az esetben, ha a T. abból letér, akkor az irányszabályozóval kapcsolatban levő gépberendezés az irányítókormány lapátocskáit addig billenti ide vagy oda, míg a T. tengelyével ismét párhuzamos irányba jut az irányszabályozó pörgettyűjének tengelyével, vagyis visszatér az eredeti kilövési irányba.

A T.-test felső részén levő vezetőléc (20 — *4. ábra)* a T.-csőnek egy megfelelő hornyában mozog, míg a T. megfelelő távolságban a hajótesttől a csövet elhagyja.

A T.-t be lehet állítani egy meghatározott hosszúságú pálya befutására (időzés). A géptengely forgása akkép működteti a vele kapcsolatos időző készüléket, hogy a befutandó pálya hosszának megfelelő forgásszám után a beeresztő szelepet elzárja, mire a hajtógép megáll és a T. béke idején a felhajtó erő következtében a felszínre felbukkan. Háború idején azonban az időző készülékhez hozzákapcsolják a súlyesztő készüléket, amely a T.-t pályafutása végeztével, ha célját eltévesztette, elsüllyeszti, nehogy tovább úszva a vízszínén, esetleg a saját hajókat veszélyeztesse.

Az 1907. évi hágai békekonferencia határozatai szerint csakis oly T.-k használata van megengedve, amelyek ártalmatlanná válnak, ha céljukat eltévesztik.

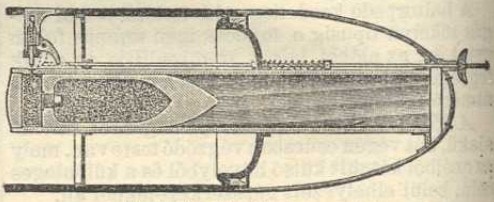
A 35 cm.-es és 53 cm.-es T.-ra vonatkozó egyéb főadatok a következők: Előbbinek hossza 4·4 m., súlya 325 kg., a robbanó töltet súlya 30 kg., légnyomás a tartályban 70 atm, középső sebesség 41 km., pályahossz 600 m. Az 53 cm.-es T. hossza: 7·2 m., súlya kb. 1000 kg., a robbanó tölteté 180 kg., a sűrített levegő nyomása 175 at-on felül, átlagos sebessége 52 km., pályahossza a 10 km.-t megközelíti.

Az Egyesült-Államok a *Bliss-Leawitt*-féle 53 cm.-es T.-t fogadták el, amely nem dugattyús gépekkel, hanem turbinás hajtógépekkel van ellátva. Ezek azonban csak kis távolságra adhatnak nagy sebességet a T.-nak. Néhány állam a 60 cm.-es T.-t rendszeresíti. (Japán állítólag egy 60 cm.-es T.-val kisérletezik, amelyet gazolin üzemű robbanó mótorok hajtanak. 60 cm.-es T. rendszeresítése Franciaországban is kisérlet tárgya.)

Újítás a *szögben letérő T.* is (ném. *Winkel-T.)*, amelynek irányszabályozója akkép működik, hogy a T.-t, miután egy ideig a kilövés irányában futott, egy bizonyos előre beállítható szög alatt oldalvást letéríti. Célja e berendezésnek az, hogy pl. a T.-t a komplikált, drága és vízfeletti helyzetben exponált oldalcsövek helyett (l. *Torpedócső)* az egyszerűbb vízalatti orrcsövekből lőjjék ki, de mégis végső iránnyal az oldal felé, mi a T.-val támadó járómű manőverét egyszerűsíti.

Az Egyesült-Államokban kipróbálták a *lövedékes T.-t* (ném. *Geschoss-T.)*, amely az amerikai *Davis* találmánya. Ennek szerkezete, mint a *szövegábra* mutatja, abból áll, hogy a T. fejében egy rövid 20 cm.-es kaliberű ágyúcső van elhelyezve, amely a T. találata pillanatában magából egy 133 kg. súlyú és 18 kg. igen brizáns robbanó anyaggal töltött gránátot lő ki 335 m.-nyi kezdő sebességgel az ellenséges hajó testébe, ahol átütvén még a modern hajók némileg vértezett kettős v. hármas fenekét is, esetleg nagyobb rombolást végez, mint a hajó külső felületén felrobbanó T.

Az *Obrý-féle irányszabályozó* feltalálása előtt már régen felmerült az az eszme, hogy a T.-t a szárazföldről vagy a hajóról villamos árammal mozgatni, kormányozni és a célig vezetni lehessen. Ilyen a *Sims* és *Edison* által szerkesztett T. A 9 m. hosszú, 1360 kg. súlyú szivar-

A Davis-féle lövedékes torpedó feje.

alakú test 450 kg. robbanó anyagot hordoz és egy a víz szinén úszó testtel van összekötve. Az úszó testen egy messzire látható tájékoztató-jel van, amelynek segélyével a T.-t az indító állomásról az ellenséges hajó felé vezetik. A T. csavarjait elektromótorok hajtják, amelyeknek villamos árama a T.-t az indító állomással összekötő és magával vonszolt huzalokon át jut a mótorokhoz; a kormányzás az indító állomásról, valamint a gyújtás is villamos úton történik. E T. hátránya a hosszú huzalokban áll, valamint abban, hogy a tájékoztató jel a T.-t természetesen az ellenségnek is elárulja.

A *Brennan*-féle T.-nál, amelyet az angolok kikötővédelemre használtak, a hajtócsavarokat egy a T. testének üregében levő dróttekercs legombolyítása forgatta. A gyors legombolyítást az indító állomáson felállított gőzgéppel eszközölték, ahonnét a T.-t kormányozták is.

A *Herz*-féle éterhullámok feltalálása és az ezen alapuló szikratáviró tökéletesítése óta többféle oly kisérletezések folynak, hogy a T.-t villamossággal, azonban huzalok nélkül mozgassák és kormányozzák. Ilyen a francia *Gabet*-féle T.

A T.-t kiegészítik és hatását biztosítják oly készülékek, amelyek hivatva vannak a hajókat T.-k ellen védő hálókat (l. *Torpedó-háló)* széjjel szakítani. Ide tartozik a *hálóvágóoló* (ném. *Netzscheere)* is, ez a T. fejének hegyén van elhelyezve és robbanással működik.

A T. feltalálása nagy hatással volt a hajóépítésre és a tengeri harcászatra, sőt különösen a tengeralattjáró naszádok tökéletesítése óta a hadászatra is. A T.-tól eleinte csak az ellenséges

part közelében kellett tartani, most azonban, óta nemcsak a nagy hajók vannak T.-val el- ..tva, hanem a sík tengert járó T.-naszádok és a szintén sík tengert járó tengeralattjárók már az oceánon is fellépnek, T.-támadástól bármikor és bárhol is lehet tartani. Ezért a hajókat védelmi berendezésekkel látták el. Ide tartoznak mindenek előtt a gyorstüzű kis- és középkaliberű ágyúk, amelyekkel a T.-naszádok lekützdésére minden hajó nagy számmal van ellátva. Ezt a célt szolgálják a 2-ós és 3-as hajófenekek — a legbelső modern hajókon vértezve van — a fenekek közti ürnek felosztása cellákra (l. *Cellarendszer)* és az egész hajó felosztása több egymástól elkülönített részre vízálló falak által. Ez a berendezés a világháborúban a legtöbb esetben hatástalannak mutatkozott, talán főleg azért, mert a T. robbanása következtében a hajókon egyéb kazán- és lőszerrobbanások lépnek fel, ami a T. hatását fokozza. Éjjel a T.-naszádok felkeresésére villamos fényszórók szolgálnak.

Minthogy T.-val minden hajó el van látva és pályahosszuk már igen nagy, ez a körülmény is oda hatott, hogy a tengeri ütközetek jelenleg csakis nagy távolságokra vívatnak.

A T. feltalálása óta minden tengeri hadjáratban fellépett. Nagyobb szerepe azonban az orosz-japán háborúban volt, amelynek legelső haditénye egy nagyobb méretű T.-támadás volt. 1904 febr. -ról 9-ére virradó éjjelen Togo japáni tengernagy a Port-Arthur kikötőben horgonyzó orosz hajóhadat egy T.-flottillával meglepőleg megtámadta, minek következtében 2 orosz sorhajó és egy nagy cirkáló harcképtelenné vált, ami a japáni flotta fölényét egyelőre biztosította. A cusimai csatában, amely 1905 máj. 27. d. u. kezdődött, a nappali csata után, melyben a japán hajótüzérség tetemesen meggyöngítette az orosz hajóhadat, japáni torpedónaszádok éjjeli támadások által 3 orosz sorhajót, 2 vértes cirkálót és több kisebb hajót merítettek el, evvel tökéletessé téve Togo tengernagy győzelmét.

Az 1914. kitört világháború tengeri eseményeiben a T. döntő szerepre jutott azzal, hogy a tökéletesített német és osztrák-magyar tengeralattjáró naszádok fellépése és a T.-találatok óriási hatása a roppant értékeket képviselő nagy csatahajókat és cirkálókat úgyszólván tétlenségre kényszerítette. Továbbá — viszonzásul az angol kiéheztetési blokádra — a német tengeralattjárók ellenséges és dugárút szállító semleges kereskedelmi hajók ellen pusztító hadjáratot indítottak, ennek eredményeit l. *Tengeralatti naszád* és *Tengeri harcászat* címszók alatt.

A *szárazföldi torpedót* l. o.

Irodalom. Sleemann, Torpedoes and torpedo-warfare, New-York 1889; Gereke, Die Torpedowaffe, ihre Geschichte, Eigenart, Verwendung u. Abwehr, Berlin 1898; Plüddemann, Modernes Seekriegswesen, Berlin 1902; Bernstorff, Unsere Marine I. Abt.: Torpedos, München 1906; Noalbat, Les torpilles et les mines sous-marines, Nancy 1905, továbbá különösen a következő szakfolyóiratok: Mitteilungen aus d. Gebiete d. Seewesens, Marine-Rundschau, Rivista marittima, Nauticus.

Torpedóágyú, l. *Torpedócső.*

Torpedóanyahajó (ném. *Torpedomutterschiff)* oly hadihajó, amely torpedónaszádokból alakított kötelékekhez van mint kisérő, olykor mint vezérhajó beosztva, hogy a naszádokat mindennemű üzemanyaggal, kellékkel (szén, olaj, élelmicikkek, torpedók, aknák stb.) ellássa, rajtuk kisebb javításokat eszközöljön, személyzetöket is kiegészítse. Búvárszerelékkel is ellátvák, hogy léket kapott naszádokat megmentsenek, fenékbe fúródott torpedókat megkeressenek. A T.-kat olykor *torpedó-raktárhajóknak* (ném. Torpedodepotschiff) is nevezik.

Torpedócirkáló (ném. *Torpedokreuzer)* olyan cirkáló, amelynek nagyobb számú torpedócsöve van. Már nem használatos tipus és elnevezés. L. *Cirkálók* és *Torpedójáróművek.*

Torpedócsoport, l. *Torpedónaszádcsoport.*

Torpedócső v. *torpedóágyú* (ném. *Torpedorohr, Torpedolancierrohr* v. *Torpedokanone*, l. a *Torpedó és torpedócső* c. képtábla 6—10. sz. ábráit) az az ágyúcsőszerű készülék, amelyből a haltorpedót kilökik, kilövik. A T. megadja a torpedónak a kivánatos irányt és annyi kezdősebességet, hogy a T.-t és evvel együtt a hajót biztosan elhagyhassa és víz alá bukjék, miközben a torpedó indító emeltyűje beleütődvén a T.-nek egy kiálló ütközőjébe, a torpedó gépe működni kezd és a torpedót ez az erő hajtja tovább a cél felé. A T.-nek és így a belőle kilövelt torpedónak is helyes irányát a mozgó céllal szemben a torpedótiszt v. torpedóütegparancsnok állapítja meg egy arányzókészülékkel (ném. Lancierpeilinstrument). A torpedó kilövése a T.-ből csekély feszültségü sürített léggel v. pedig egy lőportöltet elsütésével fejlődő gáz feszerejével történik. Megkülönböztethetők víz feletti és víz alatti T.-vek. A torpedó feltalálása után eleinte úgy a torpedónaszádokon, mint a T.-vekkel felszerelt hajókon kizárólag oly T.-vek voltak alkalmazva, melyek a járómű víz feletti részén voltak elhelyezve; a naszádokon a naszád orrában beépített egy v. két ilyen T. volt, iránnyal egyenesen a hajótó irányában előre, a hajókon pedig ezeken kivül oldaliránnyal valamely fedélzeten felállított (2—4) forgatható T.-vel is, valamint egy tat-T. lőiránynyal egyenesen hátra. A vízszine alatti részekben elhelyezett T.-vek csak később jöttek alkalmaeásba, mert szerkezetük különösen az oldalcsöveknél sokkal bonyolultabb, mint az előbbieké, sok helyet igényelnek és igen drágák. Többnyire két látcsőszerüleg egymásba tolható csőből állnak, közülök a belsőbe tolják be a torpedót. Az utóbbit még a hajó oldalából kitolható vezetőlapát hosszabbítja meg. A vízalatti T.-vek határozott előnye az, hogy az ellenséges lövegtüznek nincsenek kitéve, tehát a torpedó felrobbanásától nem kell félni. Ha oldalt eltérő torpedók (Winkeltorpedó, l. *Torpedó)* vannak a hajón, akkor ezeket az orrcsőből lehet kilőni. Újabban ikercsövek, sőt hármas ikercsövek is alkalmaztatnak, amelyek párhuzamos tengellyel bírnak és közös talapzaton állanak. Előnyük az, hogy csekély súlytöbblettel több lövésre kész torpedó áll egyszerre rendelkezésre. A torpedó bevezetése a T.-be többnyire hátulról történik, azután a T. hátulsó záróajtaját lég- és vízmentesen bezárják; ezen ajtóban van elhelyezve a töltény, ha a torpedó kilövése lőporral történik; ha pedig a torpedó sürített léggel lövetik ki, akkor a sürí-

tett levegő a hajón lévő légsűrítő készülékek egyikéből a T. hátsó részébe ömlik azon pillanatban, midőn a kilökő szelep (ném. Lancier-Ventil) kinyitása által a torpedót kilövik. A *képmelléklet 7. ábrája* egy oldal-T.-vet, a *8. sz. ábra* a torpedó kilövését sűrített léggel, a *9.* és *10. sz. ábra* lőportölténnyel ábrázolja; a *11. sz. ábrán* a kilőtt torpedó vízbebukása látható. *Rk* = robbanó kamra; *Kcs* = külső fix cső; *Bcs* = belső, mozgó cső; *Vl* = vezető lapát.

Torpedó-döfőhajó, l. *Torpedó-koshajo.*

Torpedó-félék (állat), l. *Rája-félék.*

Torpedóflottilla, l. *Torpedónaszádflottilla.*

Torpedóhajók, l. *Torpedójáróművek.*

Torpedóháló (ném. *Torpedoschutznetz*), egyik védelmi eszköze a hajóknak torpedók ellen. A T.-k erős acéldrótkarikákból készülnek, amelyek kisszeműek, hogy a hálóvágó ollókkal ellátott torpedók is nehezen üthessenek rajta rést. A T. a hajó oldalait van hivatva védeni, e végből majdnem oly hosszú, mint a hajó maga és a víz szine alá oly mélyen merül, mint a hajó merülése. A T.-t rudak segélyével vetik ki és tartják több méternyi távolságra a hajó oldalától, nehogy a hálóba ütődő torpedó esetleges robbanása kárt okozhasson. A T.-t csakis horgonyozó v. pedig mozdulatlan v. igen csekély sebességgel haladó hajókon alkalmazhatják. Miután a torpedókat hathatós hálóvágó késekkel és ollókkal ellátták, a T. alkalmazását a legtöbb haditengerészet beszüntette, azonban a világháborút megelőző időben ismét rendszeresítették, mert az újabb, nehezebb és megerősített T.-k hatásosaknak igérkeztek. Azonban a világháborúban ezek sem váltak be, legalább a legújabb és legmodernebb torpedókkal szemben nem; így pl. 1915-ben több angol és francia csatahajó elmerült a Dardanellákban, bárha T.-juk ki volt vetve.

Torpedójáróművek vagy *torpedóhajók* (ném. *Torpedofahrzeuge* v. *Torpedoschiffe*), tágabb értelemben olyan könnyed, gyors hadihajók, amelyeknek főfegyvere a *torpedó* (l. o.). A nagyság szerint megkülönböztethetők *torpedó-cirkálók* (ném. Torpedokreuzer), *torpedó-avizó-hajók* vagy *torpedó-hírszerzőhajók* (ném. Torpedoavisos), *torpedó-ágyúnaszádok* (ném. Torpedo-Kanonenboote), továbbá a *torpedónaszádoknak* különféle nemei, úgymint a *torpedónaszádrombolók* v. *torpedóvadásznaszádok*, *nyilt tengeri* és *parti naszádok*, *a tengeralattjáró naszádok* stb. Némely haditengerészetben szűkebb értelemben így nevezik a nagyobb, nem a torpedónaszádok különös alakjával biró, hanem hajószerű T.-et v. pedig a torpedónaszádok legnagyobb típusát, amelyek más tengerészetekben torpedórombolók vagy torpedóvadásznaszád név alatt szerepelnek.

Torpedó-koshajó v. *torpedódöfőhajó* (ném. *Torpedorammschiff*), az osztr.-magyar flottában egy ideig használatban volt elnevezése a «Kaiserin u. Königin Maria Theresia», «Kaiserin Elisabeth» és «Kaiser Franz Joseph I.» nevű védett cirkálóknak. Később a nagy és kis cirkálók közé sorolták.

Torpedo marmorata (állat), l. *Elektromos halak* és *Rája-félék.*

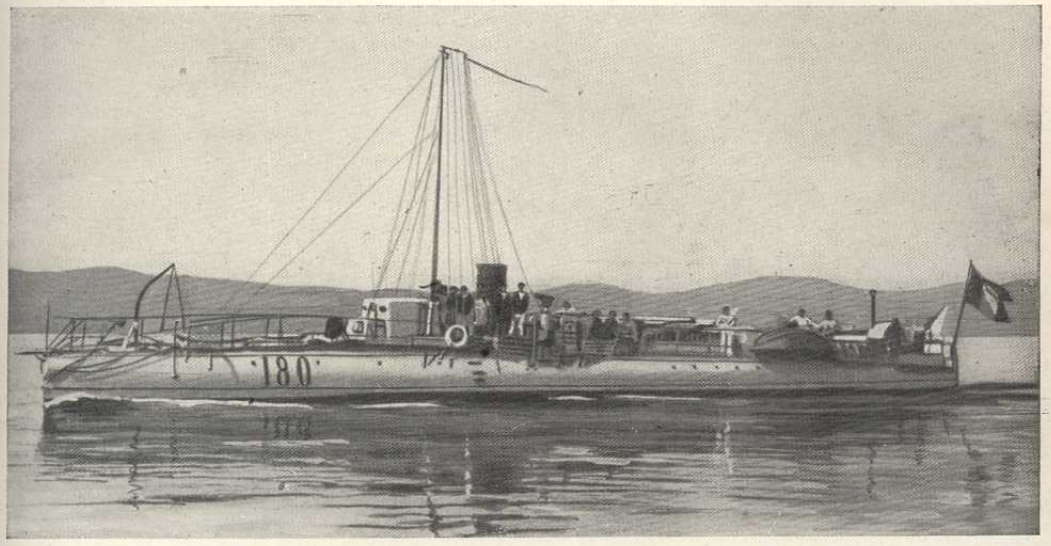
Torpedónaszádcsoport v. röviden *torpedócsoport* (ném. *Torpedobootsgruppe*), 2—4 torpedójáróműből v. torpedónaszádból (l. o.) álló legkisebb harcászati kötelék, amely nagyobb kötelékekben (torpedóosztály és torpedóflottilla), mint egység szerepel.

Torpedónaszádflottilla v. röviden *torpedóflottilla* (ném. *Torpedoflottille*), oly torpedókötelék, amely nagyobb és önálló műveletekre alkalmas. Több torpedónaszádosztályból (l. o.) és beosztott cirkálók-, anyahajókból áll. Újabban tengeri repülőgépek (hidroplánok) egészítik ki e köteléket.

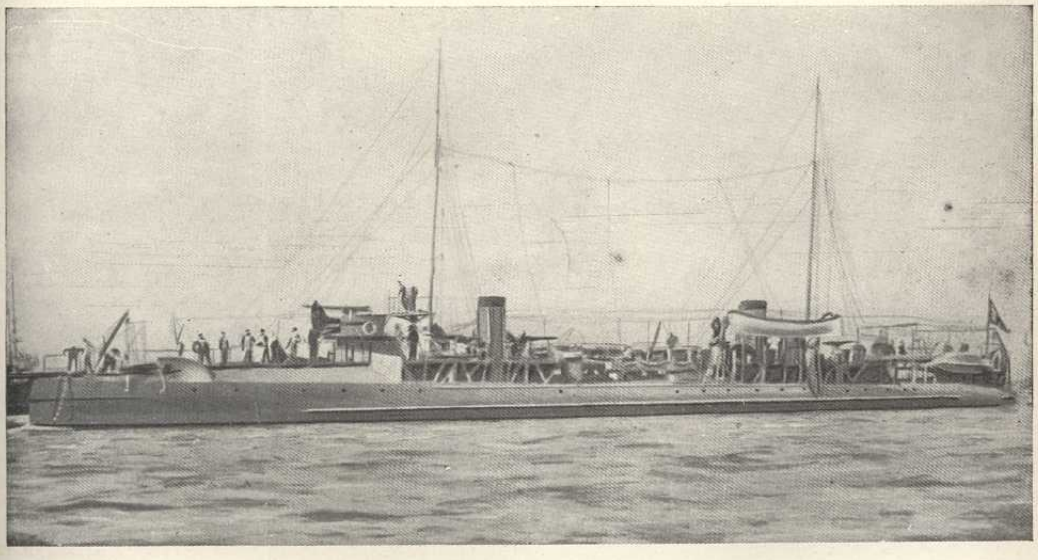
Torpedónaszádok (ném. *Torpedoboote*, ol. *torpediniera*, franc. *bateau-torpilleur*, ang. *torpedo-boat*, l. a *képmellékletet*), oly, viszonylag kisméretű, gyors és egészen különleges alakú és szerkezetű hadihajók, amelyek tulajdonképeni és főcélja a nagy hajókat az önműködő hal- vagy Whitehead-torpedóval (l. o.) megtámadni és elsülyeszteni. Az első T. a mult sz. 70-es éveiben készültek, midőn a haltorpedó már hasznavehető tengeralatti fegyvernek bizonyult. Alakjuk vagy inkább méretük akkor csakugyan naszádszerű volt. Hosszuk kb. 40 m., szélességük 4—5 m., merülésük kb. egy m. volt; 60—80 tonna vizet szorítottak ki. Orrukban a fedél alatt, de még a vízvonal felett egy v. két előrelejtő torpedócsövet hordoztak, amelyből haltorpedókat csakis egyenesen előre lehetett lőni. Többnyire két, egészen kiskaliberű ágyú szolgált az ellenséges T. elleni harcra; testük vékony acéllemezekből állt, 16—18 teng. mf.-nyi sebességgel haladhattak. E kezdetleges T. egyetlen célja volt a hajókat éjjel kb. 300—400 m. távolságból meglepőleg torpedóval megtámadni. Nappali harcra egyáltalán nem voltak hivatva, sem hosszabb tengeri útra, sem erős hullámjárás elviselésére nem voltak képesek, vagyis nem voltak tengerállók, tehát csakis a partvédelemben s legföljebb zárt tengeren — mint az Adria — alkalmazhatták. De rövid idő alatt nagy fejlődésen mentek át a T. A mai torpedó pályahossza már a 10,000 m. körül jár és óriási hatású tengeralatti fegyverré vált. Az a hadászati követelmény továbbá, hogy ez a nappal és nagy távolságról is használható fegyver kint a nyilt tengeren ne csak a nagy hajókról, hanem a torpedónaszádokról is alkalmazható legyen, arra vezetett, hogy a T.-kat egyéb lényeges tulajdonságaik megtartása mellett nyilt tengereken is alkalmazható járóművekké alakították át. E feladat megvalósítását lehetővé tette a hajó- és gépépítészeti technikának az utóbbi évtizedekben beállt óriási fejlődése. A hajótestbe oly erős gépeket kellett beépíteni, hogy azokkal a naszád a mai gyors csatahajók és vértes cirkálókénál is jóval nagyobb, vagyis több, mint 30 tengeri mérföldnyi sebességet fejtsen ki, ezért a naszád méreteit is fokozni kellett. Minthogy a sik tengert járó nagy T. természetesen a part közelében is használhatók, így univerzális tipust alkotnak (l. az *1. ábrát*).

A T. méreteinek növelésére az a gondolat is lökemet adott, hogy a T. leküzdésére nagyméretű és fölényes sebességű, meg sok gyorstüzelő ágyúval ellátott T. lesznek a legalkalmasabb eszközök. Ezt legelőbb *Anglia* valósította meg, ahol az ú. n. *torpedónaszádrombolókat* (l. a *2. ábrát*, ang. *destroyer*) már 1894 óta építik s azokat folyvást

TORPEDÓNASZÁDOK.

Torpedónaszád.

Torpedónaszádromboló.

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

növelve és szaporítva, egy óriási flottává építették ki. 1916 máj. végén 330 kész torpedónaszádrombolója volt Angliának. Ez a rombolóflotta A—M-ig osztályokra van osztva tipusok szerint. A legrégibb A jelzésű osztály a következő méretekkel bírt: hajótest hossza: 60·9, szélessége átlag: 5·9, merülése átlag: 2 m.; vízkiszorítása: 310—350 tonna; 3850—4400 lóerejű dugattyús gőzgépei voltak vízcsöves kazánokkal, ezek a gépek 26—28 tengeri mérföldnyi sebességre képesítették a rombolókat, amelynek személyzete 50 fő volt.

A fejlődés nyilvánvalóvá válik, ha ezt az A tipust összehasonlítjuk a világháború alatt épült angol rombolókkal, amelyek 1900 tonnatartalom mellett 29,000 lóerejű gőzturbinás gépekkel, 160 főnyi személyzettel, 6 drb 10 cm.-es gyorstüzű ágyúval és 3 drb fedélzeten felállított torpedócsővel vannak fölszerelve.

Ez a fejlődési folyamat hamarosan átment a többi haditengerészetre is. Mind nagyobb és nagyobb méretű, gyorsabb, jobban felfegyverzett és önállóbb T.-at építettek mindenütt. A vezérlő gondolat emellett nem volt azonos. Hol az angol eszmét követték, vagyis főleg azért építettek nagy T.-at, hogy ezekkel a kisebbeket leküzdjék és távol tartsák az óriási nemzeti vagyont képviselő nagy csatahajóktól és cirkálóktól, hol a támadás volt a főcél, vagyis a T.-at arra képesíteni, hogy nyilt tengeren, távol a saját parttól, vehessék fel a torpedóharcot az ellenség nagy hajóival. Olykor pedig mindkét célt egyesítették. Eszerint nemcsak más és más elnevezést adtak a nagy tipusoknak, hanem másfajta fegyverzettel is látták el azokat. A francia «contre torpilleur» és a német «Torpedobootsjäger» (magyarúl torpedóvadásznaszád) teljesen megfelel az angol «destroyer»-nek. Míg a francia «torpilleur de haute mer» és a német «Hochseetorpedoboot» oly tipusok, melyek a nyilt tengeren hajók ellen támadni hivatvák. A torpedóflotta építési tervében világosan megnyilatkozik emellett, hogy az illető hatalom külpolitikájának imperialisztikus messzeható célzata van-e, avagy hogy inkább saját birtokának megvédésére szorítkozik-e. Az előbbi hatalmak mihamarább áttértek csakis nagy T. építésére (így pl. Anglián kivül Japán, Franciaország, az Egyes.-Államok). Ezekkel szemben Német- és Olaszország, valamint Ausztria-Magyarország tovább is építettek viszonylag kis tipusokat a nagyok mellett. A németek ugyan már kezdettől fogva építettek egyes, a zömnél nagyobb naszádokat, amelyek, mint elnevezésük: «Torpedodivisionsboote» mutatja, arra voltak hivatva, hogy a kis naszádokból alkotott harcászati kötelékeket, a torpedónaszádosztályokat vezessék. Később, midőn más célzattal is építettek mind nagyobb tipusokat, két részre osztották a naszádflottát, ú. n. «nagy» és «kis» T.-ra (grosse und kleine Torpedoboote).

A volt osztrák-magyar flottában már a 70-es években fellép a torpedónaszád. Az első naszádok igen aprók és csakis a parti vizekben voltak használhatók. Ezeket fokozatosan nagyobbak követték, melyeket mint I. osztálybelieket különböztettek meg az előbbiektől, a II. osztályúaktól. Ezeket 1905—1914 közt 50 drb nyilttengeri naszád követte két tipussal; a nagyobbik 250 tonnás és 28 teng. mérföldnyi sebességű volt. Ezekkel párhuzamosan 1906—13-ig 19 drb ú. n. «torpedójárómű» (ném. Torpedofahrzeuge) épült, amely a másutt rombolóknak stb. nevezett tipusnak felelt meg. A legutóbb elkészültek 850 t. vizet szorítottak ki, fegyverzetük 6 drb 7 cm.-es és 2 drb 10 cm.-es ágyú, turbinás gépekkel kifejtett sebességük 32·5 tengeri mérföld, személyzetük 99 fő volt.

Azon flottákban, hol a rombolók vezéreszméje domborodott ki, az ehhez a tipushoz tartozó T. fegyverzetében a tüzérség lépett előtérbe. Másutt a T. tulajdonképeni hivatásának megfelelőleg a torpedófegyverzet dominált. Mint legnagyobb kaliberü gyorstüzelő ágyú a 12 cm.-es említendő; ez az olasz rombolókon található. Az oroszok ikertorpedócsövekkel, sőt az Egyesült-Államok hármas ikercsövekkel szerelték fel a legújabb T.-at, hogy lehetőleg növeljék a torpedófegyverzet alkalmazhatóságát.

Alábbi táblázat a fentemlített haditengerészetek azon állományát mutatja ki — négy kategóriára osztva — amely 1916 máj. végén, Ausztria-Magyarországnál és Németországnál a világháború kitörése előtt állott fenn, beleértve az épülőfélben levő T.-at:

Torpedónaszád faja	Angolország	Franciaország	Olaszország	Japán	Oroszország	Egyesült-Államok	Németország	Ausztria-Magyarország
Torpedónaszádromboló	330	91	47	67	155	74	164 (nagy T.)	20
Nyilt tengeri torpedónaszád	24	16	66	.	24	.	.	50
1. oszt. torpedónaszád	.	128	.	16	9	17	47 (kis T.)	.
2. oszt. torpedónaszád	.	.	16	13	.	2	23	30

A T. harcmodora és harci alkalmazása. A T. első és mainapság is még főcélja az, hogy fölényes gyorsaságuk, viszonylag csekély nagyságuk és alacsonyságuk segélyével, amely őket kevéssé észrevehetővé teszi, éjjel meglepőleg torpedóval támadjanak meg nagyobb hajókat. A láthatóság tekintetében ugyanis előnyük van az utóbbiakkal szemben, mert a sokkal magasabb hajó fedélzetéről szemlélve a T. éjjel a tenger sötét színére rajzolódik le, amelytől nagyobb távolságra nem különböztethető meg. Holott az alacsony naszádról tekintve, a hajó éles körvonalai magasan a tenger szine fölé emelkednek és az éjjel is világosabb égre vetíttetnek. A T. éjjeli támadása lehetőleg elülről, a hajó irányával ellentétes irányban, mellette elhaladva történik, még pedig modern T. részéről, amelyeknek torpedócsövei jobbra-balra forgathatóan a födélzetre vannak felállítva, párhuzamos menetvonalon, régi T. részéről pedig, hol a torpedócsövek mereven az orrba vannak építve, egy a hajó irányát a hajó orra előtt részutosan szelő vonalban. A támadás mindkét oldalról és egymásután történik a torpedósztag egyes naszádjai részéről, a végből, hogy ha egyik vagy

másik naszád fölfedeztetik, magára vonja az ellenség fényszóró kévéit és tüzét, a többi észre nem vett és meg nem világított naszád pedig annál könnyebben érjen célt. A T. morális hatása is igen nagy, mert ha támadásuk nem is sikerül, már közelléttük folytonos izgalomban tartja a hajók személyzetét s őket éjjeli nyugalmukban zavarva, kifárasztja.

Nappali támadásnál elesik ugyan a meglepetés momentuma, kivévén ha a csata folyamán zürzavar állott be, de ha nagyobb naszádrajok egész hajórajok ellen tömegesen lövik ki már nagy távolságról torpedóikat, akkor a hajóraj hosszának közepére célozva, nagy találati valószínűséggel dolgoznak. Már pedig csak egy nagy hajó elsülyesztése is megéri egy egész T.-raj feláldozását. A T. ez alkalmazása nappal és nagy tömegekben érvényre jutott a skagerraki csatában (l. o.) 1916 máj. 31. és jún. 1., ahol úgy az angol, mint a német flotta nagyszámú T.-kötelékeket vitt magával és vetett harcba.

A világháború folyamán a **T.** igen sokoldalú alkalmazást nyertek. Felszerelve tengeri aknákkal (l. *Akna* 3. *b*), szikratáviróval, fényszórókkal és egyéb kellékekkel, sok esetben a kis cirkálókat pótolták. Szerepeltek mint hajókötelékek, tengeri szállítmányok kiséró hajói, tengeralattjáró naszádok támadásai ellen. Felhasználták hírszerzésre és vállalatokra a partok ellen, amelyre csekély merülésük folytán kiválóan alkalmasak. Így az osztr.-magy. T.-ok az olasz hadüzenet után, 1915 máj. 24. reggel az olasz part több pontját lődözték; szintúgy 1915 dec. 5. Horthy Miklós sorhajókapitány vezérlete alatt nagyszámú ellenséges gőz- és vitorlás hajót pusztítottak el ágyútűzzel San Giovanni di Medua albán kikötőben, hova azok élelmiszert és lőszert szállítottak volt Montenegró számára. Viszont olasz T. is többször lődözték partjainkat, így Parenzót és Piránót 1916 jún. havában. A világháborúban alkalmazott T. harcoltak egymás ellen, tengeralattjárók, hajók, repülőgépek és léghajók ellen, lődöztek parti szárazföldi építményeket, sikeresen raktak le aknasorokat az ellenséges part közelében és a kereskedelmi hajók zsákmányolását célzó cirkáló hadjáratban is eredményesen működtek közre.

Alkalmazásuk tehát oly sokoldalú lett, hogy e tekintetben csakis ifjabb testvérük, a tengeralattjáró naszád vetekedik velük.

Torpedónaszádosztály (ném. *Torpedobootsdivision*), torpedónaszádokból alkotott közbenső harcászati kötelék, amely többnyire 2 torpedónaszádcsoportból áll. Élén rendszerint valamely nagyobb torpedójárómű vagy torpedónaszádromboló áll.

Torpedónaszádrombolók, l. *Torpedónaszádok*.

Torpedo oculata (állat), l. *Rája-félék*.

Torpedó-repülőgép olyan repülőgép, amelynek törzse torpedó-alakú, l. *Repülőgép*.

Torpedószakma v. *torpedóügy* (ném. *Torpedowesen*), valamely hadtengerészet összes szervezeti berendezéseinek összege, amelyek a torpedófegyverre vonatkoznak. Ide tartoznak tehát a vonatkozó anyag, személyzet, műszaki és katonai hatóságok. A személyzetet a volt osztr.-magy. hadtengerészetben a torpedó-iskola (ném. Torpedoschule) képezte ki, amely egy anyahajóból és több tengerrejáró kisebb hajóból, torpedónaszádból állott.

Torpedószemélyzet, a haditengerészetek személyzetének az a része, amely a torpedószolgálatban különlegesen ki van képezve és arra van hivatva.

Torpedótiszt (ném. *Torpedooffizier*), az a tiszt, akinek hadihajón vagy hadszergyárban az egész torpedószemélyzet és hadianyag alá van rendelve és vezetésére van bízva. Nagy hajókon két T. is van.

Torpedóüteg (ném. *Torpedobatterie*), többnyire víz alatti torpedócsövekből áll, amelyek egy állványra felszerelve valamely kikötő bejáratának védelmére szolgálnak. A T. egy parti figyelő állomással van összekötve, ahonnét a torpedók kilövése irányíttatik.

Torpedó-vadásznaszádok (ném. *Torpedobootsjäger*, ol. *caccia-torpediniere*, franc. *contre-torpilleur*), l. *Torpedónaszádok*.

Torpidus (lat.) a. m. kábult, zsibbadt, érzéketlen; mozdulni nem akaró. *T. fekély* a. m. gyógyulni nem akaró fekély.

Torpor (lat.) a. m. kábultság, érzéketlenség. Rendesen beteges lelkiállapot megjelölésére használt kifejezés.

Torquato Tasso, l. *Tasso*.

Torquatus, l. *Manlius*, 2.

Torquay (ejtsd: torki), város Devonshire angol contyban, (1921) 39,432 lak., terrakottatárgyak készítésével. A nagyon enyhe klimájú város tengeri fürdő. Környékén van a híres kőkorszakból való tárgyairól ismert *Kent's Hele* barlang.

Torquemada, 1. *János* (másképen *Turrecremata*) bíbornok, kiváló kanonista, szül. Valladolidban (mások szerint Turrecrematában) 1388., megh. Rómában 1468 szept. 26. Valladolidban a Domonkos-rendbe lépett. Tudományos hírneve csakhamar elterjedvén, IV. Eugen pápa Rómába hívta és Magister sacri palatii méltóságra nevezte ki. A baseli és a firenzei zsinaton a pápai jogoknak rettenthetetlen védője volt. 1439-ben bíbornok lett. Munkái halála után jelentek meg: Commentarii in Decretum Gratiani (Lion 1519. 6 k.); De eccl. et auctoritate Pont. (Velence 1562); Expositio brevis super toto psalterio (Róma 1740); Questiones spiritualis convivii super evangeliis (u. o. 1777); de poenitentia; de conc. Florentino; de consecratione; de unitate Graecorum stb.

2. *T. Tamás*, Domonkos-rendű pap, spanyol főinquizitor, T. János bíbornok unokaöccse, 1481—98. működött az újonnan megalakított inquizició élén, amely állásban igen sok eretneket égettetett el és ítélt börtönre. Amellett Kat. Ferdinánd királynak gyóntató atyja volt. Megh. 1498 szept. 16. Avilában. Munkái közül az Ordinationes vel Statuta circa modum procedendi inquisitorum (Madrid 1527) említendő. V. ö. *Tarrida del Marmol* F., Les inquisiteurs d'Espagne (Paris 1897). L. *Inkvizició*.

Torques (lat.), ókori (római, gallus) sodrott nyakperec vagy karperec aranyból, ezüstből v. bronzból, a katonák kitüntetésül is kapták.

Torquetum, l. *Asztronómiai műszerek*.

Torre Annunziata (ejtsd: —ciáta), kikötőváros Nápoly olasz tartományban, a Vezuv lábánál, a Nápolyi-öböl mellett, (1911) 31,324 lak., ásványvízforrással; halászat; makarónigyárakkal, állami fegyvergyárral; védett kikötőjében élénk hajóforgalommal. 1906 ápr. 8. a Vezuv lávája a városig ért, a hamu elborította T.-t.

Torre del Greco (ejtsd: —greko), város Nápoly olasz tartományban, a Vezuv alján, (1911) 36,608 lak., korallhalászat, korallcsiszolás, kötélverés, korallcsiszoló-iskolával. Római thermák romjai, tengeri fürdője és szőlőtermelése van. A várost 1737., 1794., 1857. és 1861. a Vezuv lávája, 1906 ápr. annak hamuesője elborította. Házai nagyrésze régi láván áll.

Torre Gaveta, régi torony a Cap Miseno és Cumae között, a tenger mellett Servilius Vatia villájának romjaival. Nápollyal vasút köti össze.

Torre Maggiore (ejtsd: maddzsóre), város Foggia olasz tartományban, (1911) 12,721 lak., egykori híres bencés-kolostorral.

Torrens az olyan hegyi patak, amely igen hirtelen szokott megáradni s az árvíz levezetésére még nincs eléggé fejlett völgye.

Torrens, sóstó Délausztráliában a Spencer-öböltől 30 km.-nyire É.-ra. Homokbuckák veszik körül; csak az év esős részében van benne víz, egyébként kis mocsarakból áll. 1843-ban Frome fedezte föl és tanulmányozta át.

Torrens, *Robert*, angol közgazdász, szül. Irországban 1780., megh. Londonban 1864 máj. 27. Katonatiszt volt, képviselő, majd kereskedő, főhíve a Currency-elméletnek (l. o.), mérsékelt védővámos. Kiváló közg. írásaiban lefektette azokat a főelveket, amelyeket *Peel* (l. o.) törvényhozásilag megvalósított. Nagy irodalmi munkásságot fejtett ki.

Torreón, város Mexikó Coahuila államában, (1921) 34,271 lak.

Torre Pellice (ejtsd: pellicse), város Olaszország Torino tartományában, a valdensiek főhelye és kedvelt nyaralóhely, (1910) 5348 lak., várrommal, több középiskolája, selyem-, fonóipara van.

Torres, szigetcsoport, l. *Új-Hebridák*.

Torresani *(von Lanzenfeld)*, *Karl*, báró, német író, szül. Milanóban 1846 ápr. 19., megh. Torbolóban, a Garda-tó partján 1907 ápr. 12. Katonatiszt volt, 1866. az olasz háborúban vitézségével kitüntette magát. Regényeiben és elbeszéléseiben híven rajzolja a katonai életet. Nevezetesebb munkái, melyek több kiadást értek: Aus d. schönen wilden Lieutnants-Zeit (1889); Schwarzgelbe Reitergeschichten (1889); Mit Tausend Masten (1890); Die Jucker-Comtesse (1891); Auf geretteten Kahn (1890); Der beschleunigte Fall (1892); Oberlicht (1893); Steierische Schlösser (1897); Ibi Ubi (1894); Aus drei Weltstädten (1896); Im Schatten des Rákóczy-Thurmes. Összegyűjtött művei: Sämtliche Werke (Dresden 1907 óta 10 köt.).

Torres Naharro, spanyol költő, l. *Naharro*.

Torres Novas, város Santarem portugál kerületben, az Almonda és vasút mellett, (1910) 12,000 lak., nagy pamutfonás és szövés, bor- és gyümölcstermelés.

Torres-szoros, tengerszoros Ausztrália és Új-Guinea közt, az Indiai- és Csendes-oceánt köti össze. 1606-ban Luis Vaz de Torres spanyol hajóskapitány fedezte föl, 1770. Cook utazott át rajta. A szoros mintegy 185 km. széles, de zátonyok, koralliumpadok, homokdünék és apró szigetek megnehezítik a rajta való átjárást. K.-i végét a nagy Barrière zátony zárja el, Ny.-i részén pedig csak az Endeavour úton lehet hozzájutni, s ezért a hajók inkább az 1803. Flinderstől fölfedezett Prince of Wales szigetek közti csatornát használják. A T.-ban igen sok a gyöngyházkagyló.

Torres Vedras, város Portugáliában, vasút mellett, 7000 lak., közelében vannak a Tajo folyóig érő sáncok, amelyeket T.-vonalnak v. a DNy.-ra fekvő *Ericeira* tengeri fürdőváros után neveznek el. A sáncokat 1809. építették, itt tartóztatta fel Wellington 1810—11 telén Massénát.

Torr. et Gray, latin növénynév után *Torrey* J. new-yorki orvos (1796—1873) és *Gray* A. (l. o.) nevének jelzése. Észak-Amerika flóráját írták meg.

Torreya *Arn.* (növ.). A tiszafafélék családjába tartozó toboztermő, melynek négy faja közül kettő Kelet-Ázsiában, kettő Észak-Amerikában honos, kétlakú fa. A *T. nucifera* magjából Japánban ételhez való olajat készítenek.

Torriani, l. *Torelli-Viollier*, 2.

Torricelli (ejtsd: —cselli), *Evangelista*, olasz fizikus, szül. Piancaldoliban 1608 okt. 15., megh. Firenzében 1647 okt. 25. Galilei tanítványai közül a legnagyobb. Galilei halála után a toscanai nagyherceg a meghalt mester összes hivatalait és méltóságait T.-re ruházta és őt mint matematikust és filozófust Firenzében tartotta. T. legnagyobb felfedezése kétségtelenül a nevéről elnevezett *kisérlet* (l. *T.-féle kisérlet*) feltalálása, mellyel a *légsúlymérő* (l. o.) felfedezése a legszorosabb összefüggésben van. T. optikával is foglalkozott; e téren kivált a mikroszkópok és teleszkópok javítása az érdeme. Munkái közül említendő: Trattato del moto (Firenze 1641 előtt); Opera geometrica (u. o. 1644); Lezioni accademiche (u. o. 1715).

Torricelli-féle kísérlet, a levegő nyomásának meghatározására való. Körülbelül egy méter hosszú, egyik végén beforrasztott vagy csappal elzárható cső, amelynek keresztmetszete 1 cm^2, tiszta higannyal megtöltve, nyílt végével higanyt tartalmazó edénybe helyezik. A csőben levő higany nem esik le a tág edénybeli higany szintjére, hanem körülbelül 760 mm. magasságú oszlopa függve marad. A csap kinyitásakor a higany az alsó edény szintjéig süllyed, jeléül annak, hogy a higanyt a levegő nyomása tartotta függve. Mivel a higany sűrűsége 13·59, a 760 mm. magas és 1 cm^2 keresztmetszetű higanyoszlop súlya 1·033 kg. s ilyen súllyal nehezedik a légköri levegő a tenger szinén egy cm^2-nyi területre. L. még *Barometer*.

Torricelli-féle ür, l. *Légüres tér*.

Torrigiani (ejtsd: —dzsáni), *Pietro*, olasz szobrász, szül. Firenzében 1472., megh. 1522. Michelangelo tanulótársa volt a San Marco kertjében és ő ütötte be pajtása orrát öklével. Fontos szerepet játszik azok közt az olasz szobrászok közt, akik a XVI. sz. elején Spanyolországba kerültek, mert polichromiás realisztikus terrakotta szobraival (Madonna,

Szt. Jeromos, Sevillai muzeum) ő mutatott a spanyol szobrászat fejlődésének utat. Angliában is, ahova VIII. Henrik király más olasz művészekkel együtt meghívta, nagy tevékenységet fejtett ki. Tőle való VII. Henrik király és neje síremléke a Westminster-apátságban (1512—19), Richmondi Margit fekvő bronzalakja u. o. és Dr. Young terrakotta-emléke a londoni Rolls Buildingsben.

Torrington, város Connecticut északamerikai államban, (1910) 16,860 lak., fémárú- és gépgyártással.

Torrisdals-elf, norvég folyó, l. *Otter-elf.*

Torsio (lat.), l. *Torzió.*

Torsio uteri, l. *Méhcsavarodás.*

Torsk (állat), l. *Brosmius* és *Kabeljau.*

Torso (ol.) a. m. törzs, oly szobor elnevezése, amelynek feje, karjai és lábszárai hiányzanak. Átvitt értelemben általában megcsonkított vagy abbamaradt művészeti, sőt irodalmi alkotások megjelölésére is használják.

Torstein, a Salzburgi mészkő-alpok 2946 m. magasságú hegye a Dachstein-csoportban.

Torstensson, *Lennart,* gróf, svéd hadvezér, szül. Forstenaban (Westergötland) 1603 aug. 27., megh. Stockholmban 1651 ápr. 17. Gusztáv Adolf seregében harcolt 1630 óta, 1632. Nürnbergnél Wallenstein fogságába került, de csakhamar kicserélték. 1642-ben a svéd sereg fővezérévé nevezték ki. Súlyos köszvénybaja miatt lóra nem ülhetett s hordszéken vitette magát. De így is a legrettegettebb ellensége lett a császáriaknak. 1642-ben Szilézián át Morvaországba tört és elfoglalta Olmütz várát. Innen Szászországba vonult és Breitenfeld mellett 1642 nov. 2. tönkre verte a Piccolomini vezetése alatt álló császári sereget. Ezután a dánok ellen fordult s elfoglalta Holsteint, Schleswiget és Jütlandot. 1644 végén benyomult Csehországba és Jankau mellett 1645 márc. 6. újabb fényes győzelmet vívott ki Hatzfeld császári vezér felett. Ezután már Bécset fenyegette és *I. Rákóczi* György erdélyi fejedelmet, Svédország szövetségesét, aki hadaival a Morva partján állott, gyors csatlakozásra szólította fel. *Rákóczi* küldött is egy 14,000 főnyi hadtestet a Brünnt ostromló T. segítségére, de mivel a török szultán őt a III. Ferdinánddal való megegyezésre kényszerítette, csakhamar visszavonta csapatait. Erre T. is kivonult Morvaországból. 1645 végén súlyos betegsége miatt átengedte a fővezérséget *Wrangelnak.* Érdemeiért Krisztina királynő 1647. grófi rangra emelte. *Oxenstierna* kancellárral folytatott levelezését (1634—1649) *Sondén* adta ki (1897).

Torta, kerek és lapos, tálalakú sütemény, amelyet anyaga szerint dió-, mogyoró-, piskóta-, csokoládé-, hab- stb. T.-nak neveznek. A T. többnyire valami sima és száradó öntelékkel nyer fényt és tükröt, azonfelül cukorba főtt gyümölcscsel és cukorvirággal díszítik.

Torticollis *(caput obstipum),* a fej ferde állása a fejbiccentő izom egyoldali rövidülése folytán. Ilyenkor az áll az egészségesoldali váll felé közelít. A fejbiccentő izom rövidülése lehet az izom összehúzódásának következménye, pl. csúznál, de lehet az izom heges v. világrahozott rövidülése is (ferdenyak.)

Tortizmus (növ.), a tropizmus sajátságos alakja amelynél a görbülési mozgások torziót hoznak létre.

Tortola, egyike a nyugatindiai brit Szűz-szigeteknek, területe 64 km². Legmagasabb pontja a Mount Hope (542 m.). Fő termékei az ananász és cukornád. Főhelye *Road Town.*

Tortona, város és püspöki székhely *Alessandria* olasz tartományban, (1911) 19,935 lak., selyem-, kalap- és borkőgyártás; székesegyházát (XVI. sz.) érdekes képek díszítik; romban heverő erősségében Barbarossa Frigyes is lakott. T.-t *Dertona* néven Kr. e. 148. a rómaiak alapították; 1155. Barbarossa lerombolta. A milanóiak újra fölépítették, de már 1162. a ghibellin Pavia ismét feldúlta. A spanyol örökösödési háborúban többször cserélt nevet. 1799-ben a franciák erődítményeit lerombolták.

Tortosa, az ugyanily nevű járás és püspökség székhelye Tarragona spanyol tartományban, az Ebro bal partján, 15 km.-nyire a torkolatától, vasút mellett, (1921) 33,044 lak., élénk ipar és kereskedés. Nagy erődítményei falakkal vannak összekötve. A szűk utcákból álló város székesegyháza egyike a legrégebbieknek Spanyolországban. T. a rómaiak korában *Dertosa* nevet viselt.

Tortricidae (állat), l. *Ilonca.*

Tortrix (állat), l. *Ilonca.*

Tortuga *(Tortue,* a. m. *teknősbéka).* 1. *Haiti* egyik lakatlan szigete. Területe 303 km². A Cibao erdőborította hegylánc szeli át. Fő termékei a dohány és cukornád voltak. T. egykor a kalózok főfészke volt. — 2. *T., Venezuela* egyik lakatlan szigete, tőle 85 km.-nyire, területe 220 km². Közelében vannak a *Tortugillos* sziklaszigetecskék.

Tortúgas Cays (ejtsd.: —kéz), Floridához tartozó korall-szigetcsoport a mexikói-öbölben.

Tortura, kínvallatás, kemény kérdés, a. m. a beismerés kicsikarása végett kínzás alkalmazása. L. *Kínvallatás.*

Toruń, *Thorn* lengyel neve.

Torus (lat.) 1. a. m. tekercs, vánkos, ágy; az építészetben erősen kidomborodó építészeti tagozat, melyet a nagy nyomás jelzésére oszlop- és pillérlábakon, talpazatokban alkalmaznak. L. *Oszloprendszer.*

2. *T.,* l. *Homlokcsont.*

3. *T.* (növ.), a sejtfal vermes (udvaros gödörkés) vastagodása záróhártyájának megvastagodása. Régebben a virágvacoknak erősen kiemelkedő vacokkorongját, discus-át is T.-nak mondták (pl. Ruta).

Torus occipitalis a. m. nyakszirti duzzanat. A koponya nyakszirtpikkelyének közepe táján lévő igen erős haránt csonttaraj, amely a tarkóizmok nagyfokú fejlettségével kapcsolatos, amit viszont a fejlettebb, nehezebb, a fejet előre húzó arccsontok tesznek szükségessé, hogy a fej a gerincoszlopon egyensúlyban maradhasson. A mai emberen nem fordul elő, legfeljebb az ú. n. primitiv rasszoknál (vedda, ausztrália), ott is csak igen szelid formában. A neandervölgyi ősember koponyájának azonban jellegzetes sajátsága volt.

Torus palatinus, a csontos szájpad közepén a hosszanti szájpadi varrat (sut. palat. med.)

mentén fellépő különböző nagyságú csontduzzanat. Normális európai koponyákon ritka, elmebetegeknél, gonosztevőknél gyakoribb, ezért elfajulási jellegnek (degeneratio) tartják.

Torvaj, kisk. Somogy vm. tabi j.-ban, (1920) 1270 magyar és német lak.

Tory és whig (többes számban *tories* és *whigs*), a jelenleg is szereplő két angol politikai főpárt elnevezése a XVII. sz. végétől a XIX. sz. közepéig. *Toryknak* nevezték az udvari párt híveit *II. Károly* (1660—85) uralkodása alatt, akik a király öccsének, *Jakab* yorki hercegnek trónöröksödése mellett foglaltak állást, míg az ellenzékiek, a *whigek*, annak kizárására szavaztak. Mindkét elnevezés eredetileg gúnynév volt. *Toryknak* hívták Cromwell ideje óta az ír rablókat, a *whig* szó pedig a skót parasztok népies neve volt. Kezdetben a toryk voltak hatalmon, de a dicsőséges forradalom (1688) után a whigek jutottak uralomra. 1711—60-ig megint a toryk kormányoztak, azóta rövidebb időközökben szabályszerűen váltották fel egymást a T. kormányok. A XIX. sz. reformküzdelmeiben a toryk voltak a konzervativok, a whigek pedig a liberálisok. A reformok legmakacsabb ellenzői voltak a *túlzó toryk* (highs tories). A T. elnevezés a XIX. sz. második felében helyet adott a *konzervativ* (ma unionista) és *liberális* elnevezéseknek. V. ö. *Kebbel*, History of torysm from the accession of Mr. Pitt to Beaconsfield (London 1885).

Torz (eszt.), a formai szépséget jellemző összhang megrontásának, tehát a rútnak egyik faja. Eltorzítni a. m. rúttá tenni; pl. sebhely v. a fájdalom kifejezése eltorzíthatja az arcot. A művészet bizonyos jellemző vonások túlzott kiemelésével torzít. L. *Torzkép*. — *T.* az orvostanban l. *Torzszülött*.

Torzáskeszeg (állat), a ragadozó ön (*Aspius rapax* Leske) népies neve.

Torzfedél akkor jön létre, ha a tető gerince nem párhuzamos az ereszvonallal. Épületszerkesztéseknél a T.-et lehetőleg el kell kerülni. Ez legtöbbnyire egy felső, terraszszerű lapos fedél alkalmazásával történik.

Torzió (lat., elcsavarodás), az az alakváltozás, melyet rúd, drót, fonál stb. szenved, ha két végét ellenkező irányban elcsavarjuk. Ha a T. azon határon alul marad, amelynél a test már maradandó alakváltozást szenvedne, az ezen alakváltozással keltett feszültséget a test *torziós rugalmasságának* nevezik. Ez függ az anyag minőségétől, arányos a T. szögével, fordított arányban van az elcsavart tárgy hosszával s ha köralakú a keresztmetszete, egyenesen arányos a keresztmetszet sugarának negyedik hatványával. A T.-rugalmasságot előnyösen felhasználják igen kis erők mérésére s e célra a T.-mérleg szolgál. (L. *Csavarási mérleg.*)

Torziólengések. Ha függélyesen lógó drótot alsó, szabad végén megterhelünk s aztán a drótot elcsavarva magára hagyjuk, szabályos lengéseket észlelhetünk, amelyekről könnyen megállapítható, hogy egyenlő idejűek (isochronok), vagyis egy-egy lengésre ugyanannyi idő kell, ameddig a drót hossza, vastagsága és anyaga ugyanaz. A lengési idő nem változik, ha az elcsavarást fokozzuk; ez annak a jele, hogy a keltett rugalmasság arányos az elcsavarással. A T.-et a fizikában sokszor használják mágneses méréseknél, tétlenségi nyomatékok meghatározásánál stb.

Torziómodulus. Valamely drót elcsavarásának szöge (φ) arányos a csavaró erővel *(P)*, egyenesen arányos a drót hosszával *(h)*, visszás arányban a keresztmetszet sugarának *(r)* negyedik hatványával; azonkívül függ a drót anyagától. Ha tehát K valamely, az anyagi minőségtől függő arányossági tényező, akkor $P = K \frac{r^4 \varphi}{h}$; K a torziómodulus. A $\frac{P}{\varphi}$ értéket nevezik torziós együtthatónak. Ez számértékre nézve megegyezik azon csavaró erő nyomatékával, amely a drótvéget az egységnyi szöggel hírja elcsavarni. (Egységnyi szög: 57°17′44·8″.)

Torziónyomaték. Ha drótnak egyik végét megrögzítjük, a másik, szabad végnek bizonyos φ szöggel való elcsavarására erőpár (l. o.) szükséges, amelynek nyomatékát T.-nak nevezik. E helyett kevésbé szabatosan csavaró erőt is mondanak. A szög, amellyel az erőpár a drótvéget elcsavarja, a torziószög. L. *Torziómodulus.*

Torziós mérleg, l. *Forgó mérleg* és *Csavarási mérleg.*

Torzító izületi gyuladás *(arthritis deformans)*, l. *Izületi bántalmak.*

Torzkép, *karikatura* (az olasz *caricare* a. m. túlozni szóból), a művészi ábrázolásnak az a faja, amely alakjait félreismerhetetlenül jellemzően, egyes karakterisztikus vonásaikban azonban túlozva ábrázolja. Tárgyai szerint a T.-nek két nemét különböztetjük meg aszerint, amint képzelt alakokon általánosságban karakterizálja az emberiség erkölcsi és társadalmi tévedéseit, mint azt Hogarth tette a pazarlás, a divatos házasság, játékszenvedély stb.-vel; vagy pedig élő személyeket tesz nevetség tárgyává, mint azt a politikai T.-rajzolók teszik. Az olasz renaissance mesterei közül Leonardo foglalkozott szeretettel T.-rajzolással. A francia Callot is rajzolt T.-eket; az első specialista e téren azonban az angol Hogarth. Ugyancsak Anglia lett a mult század közepén a politikai T. szülőhelye, amely innen terjedt el Európaszerte s amelynek ma is hatalmas a szerepe a politikai párttusákban. A legkiválóbb angol politikai T.-rajzoló Cruikshank, aki a Punchban tette közzé rajzait. Franciaországban a nagy forradalom idejében és a júliusi forradalom után virágzott föl a T.-rajzolás; kiválóbb művelői voltak: Gavarni, Grandville, Daumier, később Cham és Grévin, majd Forain és Caran d'Ache. Az első német T.-ek a bécsi kongresszus idejéből gyönge francia utánzatok. A T.-rajzolás Németországban csak a XIX. sz. közepén lendült föl; a politikai T.-rajzolók közül Banii, Schrödter, a berlini Kladderadatsch munkatársai, a világ félszegségeivel általánosságban foglalkozó T.-rajzolók közül Hermann, Dycks, König, Löffler, újabban Harburger, Oberländer, Meggendorfer s főkép W. Busch tüntek fel, az utóbbiak többnyire a Münchener Fliegende Blätter hasábjain. A német T. modern föllendülését főleg az 1896. keletkezett Jugend és Simplicissimus c. élclapoknak köszönheti. (T. T. Heine, E. Thöny, B.

Paul). Magyarországon a T.-nek első kiváló mestere Jankó János volt, nagy reményekre jogosított korán elhunyt hasonló nevű fia is. Újabb T.-rajzolóink: Homicskó, Faragó, Linek, Jeney, Lakos, Jantyik, Garay, Vadász Miklós, Pajtás Ödön stb.

Irodalom. Champfleury, Histoire générale de la caricature, I—V. Paris 1865—80., VI. u. o. 1885; Wright, History of caricature and grotesque, London 1875; Flögel, Geschichte des Grotesk-Komischen, 1778, új kiadás Lipcse 1886; Fuchs u. Krämer, Die Karrikatur der europischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit. I—III. Berlin 1901—4.

Torzképződmények, l. *Torzszülött.*

Torzmutató, l. *Plagioszkóp.*

Torznégyszög, l. *Négyszög.*

Torzpók (*Atypus*, állat), l. *Pókok.*

Torzszülött v. *szörnyszülött (monstrum).* A teratológiában (l. o.) a felsőbb rangú emlősök és az ember fejlődésének kórtanát a legbehatóbban tanulmányozták s így a torzképződés produktumai, a T.-ek a magasabb rangú emlősöknél és az embernél legjobban ismertek. Emlősöknél a csirán a tulajdonképeni magzat és az azt környező magzatburkok és a tápláló készülék különböztethetők meg. A tápláló szerv (placenta, méhlepény) ismét embrióiból és anyai részből áll. Mivel ezek külön-külön megbetegedhetnek s torzképződéshez vezethetnek, azért a T.-ek feloszthatók: 1. olyanokra, amelyek az embrió fejlődési rendellenességei miatt, 2. olyanokra, amelyek a magzatburkok és a foetalis táplálókészülék és 3. olyanokra, melyek a placenta anyai részének megbetegedése miatt származnak. Az embrió torzképződései *egyesek* v. *többesek*, azaz olyanok, melyek egyetlen egyénen találhatók és olyanok, melyek két v. több egyén egyesülése következtében származtak. Az egyes torzképződések feloszthatók: a) *Monstra per defectum*, ezek az egyes testrészek teljes v. hiányos kifejlődéséből származnak. Így hiányozhatik v. hiányosan fejlett a szív (akardiakusz); csökevényes a koponya és agy (akrania, exenkefália, mikrokefália), hiányozhatik az egyik szem s a meglevő az orrgyök táján feküdhet (kiklopia), hiányozhatnak v. csökevényesek a végtagok (amelusz, abrachiusz, apusz, monopusz). b) *Monstra per excessum*, ezekben egyes részek szám szerint v. nagyságban szaporodnak. Így több emlőt (polimasztia), több ujjat (polidaktilia), több fogat, csigolyát találhatunk. c) *Monstra per fabricam alienam*, ha a belső szervek helyzetváltozást szenvednek; ide tartozik a *situs transversus* (l. *Dextrocardia*). d) *Hermafroditaság* (l. o.) — *A kettős és többes T.-eknél* (monstra duplicia) az egész törzs v. annak részei kettős v. többes számuak. Annyi bizonyos, hogy kettős T.-ek egyetlen egy petéből, egyetlen egy csirahólyagon is fejlődhetnek, az eredeti egységes helyezék két v. több részre hasad (hasadás elmélete), kezdettől fogva két v. több embrióji helyezék fejlődik egymás mellett és csak később egyesül (egyesülés elmélete). Ha a törzs kettős, akkor két egyén származik, amely csak részben, de többnyire szimmetrikus helyeken függ össze. Az összefüggés helyén a testrészek egyes v. többes számban találhatók s utóbbi esetben többé-kevésbbé összeolvadtak. A két egyén tengelye többnyire párhuzamosan fekszik s v. a fejökkel (Janus-képződések) v. a mellkasukkal (torako- v. szternopagusz) v. a hasukkal (gasztropagusz) függ össze. Két fej összeolvadásakor az arc egyes v. kettős; többnyire két, ritkábban még egy harmadik fül is található, amely a két egymás felé tekintő fül összeolvadásából fejlődött. Egy v. két szájnyílást, négy, három v. két szemet (tetroftalmusz, trioftalmusz) találhatunk. Két összefüggő mellkasnál két, három v. négy felső végtag, két egyesült medencénél pedig két, három v. négy alsó végtag található. Előfordul az is, hogy a két egyén tengelye egy vonalban fekszik s v. a két medence (iszkiopagusz) v. a két fej (kraniopagusz) nőtt össze; *piropagusz*, midőn két egyén a far táján nő össze. A legritkább esetekben a két tengely szögletet alkot v. kereszteződik. A két egyén mindig hasonnemű. Gyakran előfordul, hogy az egyik egyén csökevényesen fejlett s a másiknak csak függeléke. Így az egyik embrióji helyezékből néha csak egy végtag fejlődik ki és parazita gyanánt csüng a másik kifejlett magzaton. A legtöbb kettős T. nem életképes; rendesen a nem csekély veszéllyel járó szülés alatt elhalnak és csak ritkábban maradnak életben, mint pl. a sziámi ikrek (l. o.). A magzatburkokból és a méhlepényből kifejlődő torzképződések rövid idővel a megtermékenyítés után fejlődnek. A torzképződés okai gyanánt első sorban a bizonyos fokig már kifejlett embriót érő megbetegedések, vagyis a fötális megbetegedések említendők, melyek a már kifejlett ember megbetegedéseivel azonosak. A nagyobb alaki eltéréseket mutató torzképződés azonban a fejlődés kezdeti stádiumában, vagyis az első három hónapban levő magzatok megbetegedésére vezetendő vissza s külső, avagy mechanikai okokból (rázódás, zúzódás, nyomás, szűk magzatburkok) s belső okokból (minő az öröklékenység) származik. Az *atavizmus* (l. o.) alig szerepel a torzképződés oka gyanánt.

A nőtől született, de emberi alakkal nem bíró szörny a római jog szerint nem jogképes, ellentétben a *portentummal* v. *ostentummal*, amelynek egyik-másik tagja hibás, de emberi alakkal bírván, jogképes. Paulus (fr. 14. D. 1. 5.) T.-eknek nevezi azokat: qui contra formam humani generis converso more procreantur.

Torzsa (növ., *spadix*), a füzérvirágzatok alakja, amelyen a kocsánytalan virágok húsos, vaskos tengelyen sűrűn egymás mellett foglalnak helyet, mint a kontyvirágon (l. o.). Más értelemben l. *Káposztafej.*

Torzsa, nagyk. Bács-Bodrog vm. kulai j.-ban, (1910) 3883 német, magyar, tót és rutén lakossal. (Tr. SzHSz.).

Torzsavirágzat (növ.), l. *Torzsa.*

Torzsika (növ.), l. *Ranunculus.*

Torzsok, járási székhely Tver orosz kormányzóságban a Tverza partján, a Liloszlaol—Vjaszma vasút mellett, szép székesegyháza és Szt. Boris és Gleb tiszteletére alapított kolostora van. Nevezetes bőrgyártása s a háziiparként üzött viaszfehérítés, csipkeverés, élénk gabonakereskedelme van. Lak. 15.600. *Novotorzsok* néven már a XI. sz.-ban is említve találjuk a várost.

Tosa, olasz folyó, l. *Toce.*

Tóság v. *tóhátság*, tavas vidék, ilyen pl. Észak-Németország glaciális eredetű tavakkal borított alföldje, az ú. n. Seenplatte.

Tōsa-iskola. A japáni festőművészet egyik főiránya, mely a XI—XII. sz.-tól a legújabb időkig különös tekintélynek örvendett és a császárok udvarában hivatalos művészet volt. Alapítója Toba Sōjo (l. o.). A T. történelmi események ábrázolására, regények, elbeszélések stb. illusztrálására fordította erejét és az ilyen feladatoknak leginkább megfelelő, széles «makimono»-képformát kedvelte. Különös hatással volt a népies japáni fametszet stílusának kialakulására is.

Tósár *(Točnica)*, kisk. Nógrád vm. gácsi j.-ban, (1910) 394 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tosca, l. *Trachit.*

Toscana (ejtsd: toszkána), egykori nagyhercegség (22,338 km² ter., (1861) 1.826,334 lak.), most olasz compartimento Liguria, Emilia, Romagna, a Markák, Umbria, Latium, a Tirreni és Liguri tengerek közt, területe 24,104 km², (1915) 2.787,765 lak. Tartományai: Arezzo, Firenze, Grosseto, Livorno, Lucca, Massa e Carrara, Pisa és Siena.

T. a régi *Etruria* (l. o.) v. *Tuscia.* A rómaiak uralmát a Kr. u. V. sz.-ban a keleti gótok, a görögök, a longobardok és a frankok váltották fel. Nagy Károly alatt őrgrófság volt. A leghatalmasabb őrgrófja II. Bonifác (1052), a családjából származó Matild őrgrófnő, a guelfek pártjának lelkes híve, T.-t 1115. a római szentszéknek engedte át. Az ebből kifejlett harcokban az egyes városok önállóságukat vívták ki és köztársaságokká alakultak. Firenze csakhamar élükre állt és a Medici-család uralma alatt ura volt egész T.-nak. V. Károly császár 1532. Medici Sándort Firenze örökös hercegévé nevezte ki; utódját I. Cosimót (1537—1574) a pápa T. nagyhercegévé. Az utolsó Medici halálával 1737. Mária Terézia férje I. Ferenc örökölte. Őt követte 1765. fia Lipót, 1790. annak fia III. Ferdinánd, akit 1799. a franciák elűztek. 1809-ben T. felett, mely *etruriai királyság* címet viselt, parmai Lajos uralkodott, míg az országot I. Napoleon Bacciocchi Eliz nővérének adományozta a T.-i nagyhercegnő címmel együtt. 1814-ben visszatért III. Ferdinánd és haláláig (1824) uralkodott. Utóda II. Lipót Fossombroni minisztere haláláig (1844) T. jótevője volt, azonban az osztrák reakció a tartományt a forradalomba kergette. 1849 jan. elűzték a nagyherceget és kikiáltották a köztársaságot. Ausztria segítségével II. Lipót 1850. visszatért, de az 1859-iki események őt is elseperték. Lemondott a trónról fia IV. Ferdinánd javára, de T. 1859 aug. 16-án a Szárdiniához való csatlakozást proklamálta. 1860 ápr. 16. Firenzébe bevonult Viktor Emánuel. Egy évvel később T.-t az olasz királysággal egyesitették. L. *Olaszország.*

Toscanai gyémánt, *Florentiner,* l. *Gyémánt.*

Toscanelli dal Pozzo, *Paolo,* orvos, csillagász és geográfus, szül. Firenzében 1397., megh. u. o. 1482 máj. 15. Marco Polo és több más utazó megfigyelései alapján arra következtetett, hogy India nyugat felé hajózva is elérhető és így a föld gömb voltának hirdetője volt. Erről 1474. Kolumbusnak is említést tett, akit ezen közlés terveiben bizonnyal megerősített. V. ö. *Uzielli,* La vita e i tempi di Paolo dal Pozzo Toscanelli (Firenze 1894); *Vignaud,* La lettre et la carte de T. sur la route des Indes par l'Ouest (Páris 1901).

Toscanini, *Artur,* olasz zenész, szül. Parmában 1867 márc. 25. Mint operadirigens nemcsak Európában, hanem egész Amerikában is nagy hirnevet vivott ki. 1919. a milanoi Scala színház operaigazgatója lett. Szerzeményei dalok és románcok.

Toschi (ejtsd: toszki), *Paolo,* olasz rézmetsző, szül. Parmában 1788 jún. 7., megh. u. o. 1854 júl. 30. Bervic tanítványa volt, 1809-től Párisban tartózkodott, majd 1819. hazatérve, Rómában rézmetsző intézetet alapított, amelynek célja első sorban Correggio és Parmegianino műveinek sokszorosítása volt. Magától T.-tól való Correggio Madonna della Scodellájának rézmetszete.

Toselli, *Enrico,* l. *Lujza,* 5.

Tosi, *Pier Francesco,* olasz énekmester, szül. Bolognában 1647., megh. Londonban 1727. Híres műve: Opinioni de cantori antichi e moderni o sieno Osservazioni sopra il canto figurato (1723). 1904-ben jelent meg új kiadásban olaszul, 1906. angolul és 1874. franciául.

Tósnyárad *(Tóš Naršd),* kisk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1910) 594 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tósok, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1920) 529 magyar lak.

Tósokberénd, kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1920) 595 német és magyar lak.

Tost *Gyula,* volt miniszter, szül. Bányavölgyön (Fejér vm.) 1846 nov. 16. Képviselői működés és a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnál teljesített állami szolgálat után 1892. miniszteri tanácsos és közalapítványi kir. ügyigazgató, 1906 márc. 6. a Fejérváry-kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter lett, de a kormány visszalépésekor, 1906 ápr. 8., lemondott. 1890-ben nemességet kapott. Több tanulmányt írt, különösen a katolikus autonómia tárgyában.

Tostao v. *testao,* portugál ezüst váltópénz 41·2 f. értékben. Rio de Janeiróban = 100 reïs = 46·8 f.

Tosti *Boleszló* herceg, I. Károly magyar király sógora. 1297-ben boroszlói kanonok, 1321. Sebenico érdekében már mint megválasztott esztergomi érsek járt Velencében. 1328-ig volt érsek. Öccse *Meskó* 1313—22. a Szent-János-lovagrend tagja. 1318-ban annak magyarországi perjele volt, 1328. nyitrai, 1334. veszprémi püspök s e tisztet mint a királyné kancellárja és híve viselte 1344. bekövetkezett haláláig. V. ö. Monum. Strig. III.

Tosti, 1. *Francesco Paolo,* olasz dalszerző és énekpedagógus, szül. Ortonában 1846 ápr. 7., megh. Milanóban 1916 dec. 5. Az olasz, majd az angol udvarnál működött mint énekmester. Dalai nagyon népszerűek Európaszerte (Canti popolari Abruzzesi).

2. *T., Luigi,* kat. egyháztörténetíró, szül. Nápolyban 1811 febr. 2., megh. Montecassinoban 1897 szept. 24. A Szt. Benedek-rendbe lépett 1832. XIII. Leo pápa alatt a vatikáni levéltár allevéltárnoka volt, de 1887. a La conciliazione c. irata miatt, amelyet visszavont, lemondott hivataláról s a montecassinoi kolostorba ment. Nevezetesebb munkái: Storia di Bonifazio VIII e de'suoi tempi (1846); Storia del concilio di Constanza (1853, 2 köt.); Storia dell'origine dello seisma greco (1856, 2 köt.); Prolegomeni alla storia univer-

sale della Chiesa (1861, 2 köt.). Összes munkáit kiadta Pasqualucci 17 kötetben.

Tószafisták, a *Tószafót* (l. o.) írói.

Tószafót (új-héb., a. m. toldalékok), Rasi (l. o.) talmudmagyarázatának helyreigazítása és kibővítése, amelyet a francia és német zsidó tudósok Rasi említett munkájának megjelenése óta vagy két századon át eszközöltek; a T., melyet rendesen a talmudkiadások lapszélére szoktak nyomni, nem mindig Rasi alapján, hanem önállóan fejtegeti a talmudot. Ezen T.-on kívül még többféle T.-gyüjtemény létezett; róluk, valamint a T. szerzőiről (tószafistákról) v. ö. *Zunz*, Zur Gesch. und Litteratur (Berlin 1845, 29—60. old.).

Tószefta *(Tószifta*, chald. a. m. kiegészítés), a misnához (l. o.) hasonló munka, melynek hat főrésze hatvan traktátusból és 452 fejezetből áll. Tartalmazza a hiteles misnából kihagyott haggadikus részleteket. A T. igazi kincsesbányája a bibliai magyarázatok irodalmának és a keleti, különösen a zsidó archeológiának. Kiadták *Zuckermandel* (Pasewalk 1880), *Friedländer* (Pozsony 1889) és *Friedmann* (Paks 1889—1901).

Tószeg, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegye abonyi j.-ban, (1920) 3859 magyar lak., híres régészeti lelőteleppel.

Toszka, l. *Trachit.*

Toszkána, l. *Toscana.*

Toszk nyelvjárás, l. *Albán nyelv és irodalom.*

Tószt, l. *Toast.*

Tot, egyiptomi istenség, másképp *Thot* (l. o.).

Tót, nép, l. *Tótok.*

Tót *Lőrinc*, l. *Pokoljáró hősök.*

Tota, «a világ egyik legszebb lánya», 1198. Konstanciával, Imre király feleségével, II. Alfonz aragoniai király leányával jött Magyarországba. Pór szerint ő az a Melinda (l. o.), aki Katona Bánk bánjának felesége gyanánt szerepel.

Totalis (lat., a *totus* szóból) a. m. egész, teljes; *totalitas*, teljesség, összesség; *totaliter*, teljesen.

Totalizatőr *(totalisateur*, franc. ejtsd: —zatör), a versenypályákon felállított nyilvános fogadóhely, ahol az egyes futamokban részvevő lovak győzelmére vagy helyezésére meghatározott összegű tételeket (l. *Tét)* fogadnak el. A forgalomnak megfelelőleg rendesen több hivatalnok vezetése alatt áll, élükön egy főnökkel, aki felügyeleti s ellenőrzési jogokkal van felruházva s kötelessége a T.-szabályok pontos megtartására figyelni. Minden T.-nél két, a közönséggel érintkező főosztályt lehet megkülönböztetni, t. i. ahol a fogadásokat lebonyolítják, vagyis az ú. n. tét- és helypénztárakat, továbbá a nyerő jegyek kifizetési pénztárait. A T.-nél a fogadást az egyes versenyekben induló bármelyik lóra lehet kötni, melynek számát a jelzőtáblára felhúzzák. Egyidejüleg s egyszerre több, sőt valamennyi lóra is lehet tenni, még pedig vagy győzelemre, vagy helyezésre. A fogadás megtörténtéről a fél nyugtát, ú. n. *ticket*-et kap, melyre a kelet, a futam és ló száma a tét összegével van rányomva s a nyerő tulajdonosoknak csakis ennek a jegynek visszaadása ellenében fizetik ki az osztalékot. A föltett pénzek összegéből állami adó, kezelési illetékek stb. címén bizonyos százalékot levonnak (l. *Totalizatőr-adó)* s azután a nyerők számaránya szerint fizetik ki a jegyeikre jutó osztalékot. Magyarországban minden nyilvános lóversenypályán van T., amelyeknél mindenütt a magyar lovar-egylet fogadási szabályzata irányadó. Franciaországban különben a totalizatőrt most már «*pari mutuel*»-nek nevezik.

Totalizatőr-adó a versenyfogadásokra feltett összegekből az állampénztárba fizetett $4^1/_2$%-os járulék, amely a totalizatőr-törvény értelmében lótenyésztés céljaira szolgál, valamint az ugyancsak az állampénztárba fizetett 8%, amely testnevelési, továbbá 2%, amely pénzügyi, népjóléti és egyéb jótékonycélra használandó fel. (1913. XIII. t.-c., 1921. II. t.-c. 7. §., XXXIV. t.-c. 11. §.)

Totalizatőr-jövedelem, 1. a fogadásokra feltett összegekből levont 6%; 2. a nyerő jutalékának kiszámításakor mutatkozó koronán aluli töredék (vagyis a fillérösszegek); 3. a verseny megtartásától számított 8 nap alatt fel nem vett nyeremények. Mindezek a T.-törvény értelmében a versenyegyleteket illetik és a totalizatőr költségére, a versenypálya fenntartására és versenydíjakra fordíttatnak. *Tágabb* értelemben a tétek főösszegéből levonható teljes összeget (az 1. pont alatti 6%, továbbá $4^1/_2$% és 8% a kincstár részére (l. *Totalizatőr-adó)* és 2% jótékony célokra) is T.-nek nevezik.

Totalizatőr-törvény, az 1894. XXIX. t.-c. és ennek az 1913. XIII. t.-cikkben foglalt módosítása szabályozza a lóversenyeknél az üzletszerű, vagy nyilvános fogadásokat s a kölcsönös fogadások közvetítését és intézkedik a totalizatőr jövedelmének felosztásáról. Módosítja az 1921. II. t.-c. 7. és az 1921. XXXIV. t.-c. 11. §-a és az 1924. III. t.-c.

Tótalmád *(Jablonic)*, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 425 szlovák, német és magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Totálreflektométer, Kohlrausch szerkesztette készülék kristályok törésmutatójának meghatározására. Félhengeres üvegedény, melynek egyik határlapja sík üveglemez. Az edénybe olyan folyadékot tesznek, amelynek törésmutatója nagyobb, mint a meghatározandó testé, pl. brómnaftalint, mely nagyon erős törőképességű. A sík lemez előtt kis távcső van elhelyezve. A folyadékba felülről bemerülő forgatható tartón a megvizsgálandó lemez úgy van megerősítve, hogy a forgási tengely annak elülső síklapjába essék, mely oldalról szétszórt fénnyel van megvilágítva. A lemezre eső fénysugarak között olyan is van, amely a lemez normálisával a teljes visszaverődés (l. o.) határszögét alkotja. Ezt a határszöget figyelik meg a lemez kétféle helyzetében. A lemez ama fele, amelyre a sugarak a határszögnél nagyobb szög alatt esnek, a teljes visszaverődés miatt világosabbnak látszik, mint a másik fele, amelyen a teljes visszaverődés még nem következik be. A távcsövet úgy kell beállítani, hogy a lemez két felét elválasztó határvonal a látómező közepére essék. Mivel a határszög sinusa egyenlő a törésmutatóval, ez a meghatározott határszögből kiszámítható.

Totana, város Murcia spanyol tartományban, (1910) 14,000 lak., köztük sok cigány. Vászon-

szövés és agyagipar. Közelében salétrombányák vannak.

Totaninae (állat), l. *Cankók.*

Totanus (állat), l. *Cankó.*

Totanus ochropus (állat), l. *Molnársneff.*

Tót árpa (növ.), l. *Árpa.*

Tótbab (növ.), l. *Bükköny.*

Tótdiós *(Orešany)*, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 336 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Totem, l. *Totemizmus.*

Totemizmus, általános elterjedtségű vallási elem, mely bizonyos természeti fajok, osztályok (állat, növény v. élettelen tárgyak: csillag, szikla) tiszteletében áll. A T. neve a *totem* szóból ered, amely a kanadai ocsibve indiánok kézjegyének neve; tágabb értelemben törzsjelet értenek rajta, amelyből későbbi folyamat eredményekép a családi és országcímer is fejlődött. A totem rendesen az illető törzs nevét, s minthogy a törzsek többnyire valamely állat nevével jelölik magukat, az illető állatnak a kezdetleges képét ábrázolja. A totem szerzése különös módon történik; pl. a had feje ihletett állapotban valamely élő v. élettelen tárgyat választ a törzs totemévé. Vagy egy másik eset, amely már a T.-nak a lélekvándorlással való egybefüggését is illusztrálja: a had feje halálos ágyán kinyilvánítja a hadnak, hogy ő halála után pl. csukába fog költözni s megigérteti övéivel, hogy többé nem bántják és nem eszik a csukát. Máskor meg éppen ez állatfaj húsának élvezése a boldogságot igérő, mert ily módon az elköltözött össel való egyesülés remélhető. Ezért *Wundt* kétféle T.-t különböztet meg: tartózkodót és élvezőt (entsagender und geniessender T). A T.-nak az őstársadalom szervezkedésében fontos szerepe volt. Ennek volt az eredménye pl. a törzsek és családok elnevezésének nagy része, a tilos és megengedett ételnemek megkülönböztetése, az exogámia (l. o.), sőt a *tabu*-tilalmak jelentős része is. A közös totemmel bírók vérrokonoknak tekintik egymást, a házasság köztük tilos, az öröklés rendszerint női ágon történik. A görög-római mitológiából általánosan ismert isten-állatok (pl. Zeusz sasa) szintén a T. emlékei. A T. alapján áll az észak-szibíriai népeknél s a japánországi ajnóknál, valamint némely amerikai indiánus törzsnél még ma is igen elterjedt, az ókorban pedig a görögöknél is kimutatható *medvetisztelet*, mely több finnugor népnél (vogul, osztyák, lapp, finn) majdnem napjainkig teljes virágában fennmaradt s e réven bennünket magyarokat közelebbről érint. V. ö. I. G. *Frazer*, Totemism (1887); The Golden Bough (3 kiad., 1910—13); Totemism and Exogamy (1910); *Hornyánszky* Gyula, Totemisztikus nyomok a görög történetben (Phil. Közl. 1907); *Bán* A., Medvetisztelet a finnugor népeknél (Ethnogr.).

Totesd *(Totești)*, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 363 román lak. (Tr. R.)

Tótfalu, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 375 horvát lak. (Tr. SzHSz.)

Tótfalud *(Tăut)*, kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 665 román lak. (Tr. R.)

Tótfalusi Kis *Miklós*, a leghíresebb magyar nyomdász s egyszersmind író, szül. Alsómisztótfaluban (Szatmár vm.) 1650., megh. Kolozsvárt 1702 márc. 20. 1683-ban Amsterdamba ment ösztöndíjjal. Ott megtanulta a betümetszést s a nyomdászat egész mesterségét és mivel hazulról pénzt nem kapott, 1689 óta saját költségén és saját metszésű betükkel kiadta Amsterdamban a Bibliát (1685), az Új-testamentomot (1687), továbbá külön a Zsoltárokat két kiadásban (1686). Ügyessége a betümetszésben európai hírnevet s vagyont szerzett neki. Hollandiában nagy jövő várt rá; de ő 1690. Kolozsvárra jött s 1693. átvette a ref. koll. nyomdáját, melynek betüit újra metszette és öntötte s magának is külön nyomdája volt. Önérzetes föllépése meg a Biblia nyelvén és helyesírásán tett javításai miatt sok összeütközése volt az egyházzal, s a viszályt növelte *Apologia Bibliorum* c. (1697) saját védelmére írt műve, ehhez járult 1698. *Maga személlyének Mentsége* c. műve, melyet 1698. Enyeden kénytelen volt nyilvánosan a templomban visszavonni s megsemmisíttetni. Emiatt mélabúba esett s élete azóta lassú haldoklás volt. Értékes nyelvészeti munkája a Ratiocinatio de Ortographia (az Apológia III. része). Emlékére írta Páriz-Pápai Ferenc *Erdélyi Fénix* c. verses művét s Bod Péter kiadta jegyzetekkel 1767. Eddig összesen 84 kiadványa ismert, köztük az emlitteteken kívül Haller, Pápai, Verbőczi, Gyöngyösi, Comenius, Balassa és Rimai munkái. V. ö. *Ferenczi* Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története; Dézsi* Lajos, *Magyar író és könyvnyomtató* a XVII. sz.-ban.

Tótgurab *(Slovenský Grob)*, kisk. Pozsony vm. szenczi j.-ban, (1910) 982 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tóth, 1. *Agoston (felső-szopori)*, 1848—49-i honvédezredes és hadtudományi író, szül. Marczaliban (Somogy vm.) 1812 márc., megh. Grazban 1889 jún. 9. A császári seregből mint a 34. gyalogezred századosa lépett ki 1848 okt., azután őrnaggyá nevezték ki a 31. (szilágysági) honvédzászlóaljhoz, amelyet ő szervezett Zilahon. 1848 dec. Kolozsvár, majd 1849 febr. mint ezredest Besztercze katonai parancsnokává nevezte ki Bems nagy tevékenységet fejtett ki Felső-Erdély katonai védelmében. 1849 jún. meghasonlott Bemmel s a déli hadsereghez helyeztette át magát. Itt előbb a volt Perczel-féle IV. hadtest parancsnoka, azután Vetter fővezér vezérkari főnöke lett. Aug. elején Aradra ment s Görgey seregében tette le ő is a fegyvert Világosnál. Az aradi haditörvényszék kötél általi halálra, majd kegyelemből 18 évi várfogságra ítélte, ebből 7 évet töltött ki Olmützben. 1856 júl. szabadult ki s egyideig mint gazdatiszt és bérlő élt. 1867 júl. a közlekedésügyi minisztériumba nevezték ki főmérnöknek és a topográfiai osztály szervezésével bízták meg, 1869. pedig az újonnan felállított m. kir. honvédségben ezredesi rangot kapott. Topográfiai tudományos munkásságának elismeréseül a Magyar Tud. Akadémia 1871. lev. tagjául választotta. Művei: *A magyar katonai nevelés és a Ludoviceum felállításának ügye* (Pest 1869); *A helyszinrajz és földképkészitès történelme, elmélete és jelen állása* (u. o. 1860). Naplója (Egy élet elveszett fáradozásai) és becses térképei még kiadatlanok.

2. *T. András*, szobrász, szül. Pusztasimándon (Arad m.) 1858 szept. 8. A mintázást Aradon kezdte

tanulni, a budapesti Iparmüv. Iskolában folytatta és Stróbl mesteriskolájában fejezte be. Tőle való a máramarosszigeti Szilágyi István és a selmeczbányai Honvédszobor (1899), a nagykőrösi, nagyszalontai és clevelandi (Északamerikai Egyesült-Államok) Kossuth-szobor (1900—1902), a debreczeni Szabadság-szobor (1902), Kazinczy Lajos negyvennyolcas vértanu szobra Széphalmon (1910), a kismarjai Bocskai-szobor stb.

3. *T. Árpád*, író, szül. 1886. Impresszionista lírai költő. Önállóan megjelent kötetei: *Hajnali szerenád; Lomha gályán; Az öröm illan* (1922). Nevezetesebb műfordításai: Wilde, A readingi fegyház balladája (1921); Flaubert, Bouvard és Pecuchet (1921); Milton kisebb költeményei (1921).

4. *T. Béla*, szépirodalmi és hírlapíró, T. Kálmán költő és Majthényi Flóra írónő fia, szül. Pesten 1857 okt. 20., megh. u. o. 1907 ápr. 3. Pesten a gimnáziumot elvégezvén, természettudományokkal foglalkozott, majd bejárván a Balkánt és Egyiptomot, újságíró lett s előbb a Függetlenségnél, majd a Budapesti Hirlapnál, végül a Pesti Hirlapnál dolgozott. Európai műveltsége, nagy nyelvismerete, tudományos érzéke s az a lelkiismeretes gond, mellyel az egyes kérdések tanulmányozásába elmélyedt, hírlapirodalmunk legértékesebb munkásai közé emelték, emellett nagy nyelvérzékével, finom és fejlett stilművészetével is kitünt társai közül. Különösen tárcákat, rajzokat irt, részint úti, részint, főként később, társadalmi tárgyúakat választékos prózában, finoman élezett szellemmel. Ilyen gyüjteményei: *Konstantinápolyi emlékek* (1877); *Tollhegygyel* (1882); *Tárcalevelek* (1892); *Oroszországi úti vázlatok* (1898); *100 esti levél* (1903). Ez utóbbi gyüjteménye a Pesti Hirlapba *Esti levél* c. alatt irt és nagy érdeklődést keltett tárcáinak javát foglalja össze; nem ismeretterjesztő cikkek, hanem gyakorlatiak: a köz- és magánélet visszásságai, hazugságai ellen küzd ritka ötletességgel, az igazság erejébe vetett hittel, de keményen, sőt szenvedélyesen is. Irt novellákat is (gyüjteményei: *Török históriák*, 1887; *A boldogasszony dervise* 1897; *Vasárnapok* 1898), sokat s nagy gonddal fordított franciából, olaszból, dolgozott a Nyelvőrbe, összegyüjtötte a magyarság szálló igéit (*Szájrul-szájra*, 1895, bővítve 1901., újra *Szálló igék lexikona* c. 1906), a világtörténet furcsaságait (*Mende-mondák*, 1896, még kétszer), a *Magyar ritkaságokat* (1899, másodszor 1907) s *A magyar anekdotakincs* c. alatt (1898—1903) hat nagy kötetben a magyar nép adomáit. Egyéb művei közül nevezetesek: *A mi urunk Jézus Krisztus gyermekségéről irott könyv* (1893 s még kétszer) és *Gül Baba* (díszmű 1907).

5. *T. Ede*, népszinműíró, szül. Putnokon (Gömör) 1844 okt. 4., megh. Budapesten 1876 febr. 26. Szegénysorsú atyja taníttatni akarta szép tehetségű fiát, de Iglón gyenge bizonyítványt kapván, boltosinasnak adta Putnokra, majd Pestre. T. börtönnek érezvén az üzleti életet, folytatni akarta tanulmányait, anyja segítségével megnyerte atyja beleegyezését, Sárospatakra ment, 1862. a VI-ik osztály elvégzése után anyja halála miatt megint félbe kellett szakítania iskolai pályáját. Hivatásérzete a színészi életre vitte s *Lantos* név alatt különféle vidéki szintársulatoknál évekig küzdött, nyomorgott, szenvedett; sebes beszéde, kifejezéstelen arca, igénytelen termete miatt sehogy sem boldogult s kisebb szerepekkel és fizetéssel volt kénytelen beérni. Már ekkor irogatott kisebb költeményeket, melyek itt-ott megjelentek és szinműveket vidéki szinpadok számára. Ilyen napi életü kisérletek voltak: *Az oltár előtt*, *Schneider Fáni*, *Kerekes András*, *Önkéntes tüzoltók*, *Bécsi krach*. Helyzete időjártával javult, mint rendező vagy titkár nyert alkalmazást a társulatoknál. 1873-ban vagyoni ügyei rendezésére Putnokon időzött s itt koncipiálta *Falu rossza* c. népszinművét, amelyet a következő évben átdolgozva benyujtott a Nemzeti Szinház népszinműpályázatára s az nemcsak elnyerte 24 versenytársa közül a 100 aranyas jutalmat, hanem 1875 jan. 15. Blaha Lujzával, Tamássyval és Ujházyval a főszerepekben fényes sikert aratott. A páratlan diadal kiemelte a szegény vándorszinészt az ismeretlenségből. Szigligeti a Nemzeti Szinháznál jelmeztári felügyelőül alkalmazta, szinműve meg kitünő magyar alakjaival bejárta az országot, sőt németre és finnre is lefordították. A költőt elfogta az alkotás vágya, az 1875-iki népszinmű-pályázaton újra az ő *Tolonc* c. műve nyerte el a jutalmat, 1876. pedig *A kintornás család* c. népszinműve került nagy tetszéssel szinre. A *Tolonc* nagyszerű fogadását (1876 máj. 26.) azonban már nem érte meg, anyjától öröklött baja ugyanis, a tüdővész, minden gyógyítás, fürdőzés ellenére kora sírba vitte. Művei közül a legjobbak ma is élnek a szinen s új életre keltve a már hanyatló népszinművet, a magyar dráma fejlődésében nagy szerepet játszottak. A *Falu rossza* és a *Tolonc* e műfaj legértékesebb gyöngyei. Három nagy műve nyomtatásban is megjelent (1875, 1878, 1875), ezenkivül a *Névtelen hősök* c. operaszövege (1880); *Költeményei* (1881); *Összegyüjtött művei* 3 kötetben é. n., *Válogatott munkái* Váradi Antal kiadásában 1902. jelentek meg. V. ö. *Pap* Károly, T. élete és művei (1894).

6. *T. Endre*, költő, szül. Petriben (Szabolcs), 1824 nov. 30., megh. Vattán (Borsod) 1885 jún. 5. Középiskoláit elvégezvén, jogot hallgatott Egerben, 1845. ügyvédi vizsgálatot tett, majd Borsodmegye tiszteletbeli ügyésze lett. Küzdött a szabadságharcban, leverése után pedig bujdosott; Vattára vetődve, ott nőül vette Okolicsányi Krisztinát s a vele kapott kis földbirtokon élt. Verseivel még a szabadságharc előtt tünt föl, majd egyike lett az 50-es évek kedveltebb és termékenyebb lirikusainak. Nem állott a kor divatja szerint Petőfi követői közé, nem népieskedett, hanem az ábrándos, érzelmes stilü müdalt képviselte. Később keveset dolgozott; a közönség izlése is más irányba fordult, tehetsége is elsenyvedt. A Petőfi-Társaság alakulása után tagjai közé iktatta. Művei: *Zengő bokor* (1853); *Újabb költemények* (1855); *Angyal Bandi* (költői beszély 1856, egyetlen népies műve); *Harangvirágok* (1862). V. ö. *Szász* Károly, Vasárnapi Ujság (1885).

7. *T. Ferenc* báró (*François, Baron de Tott*), magyar származású francia tábornok és hadmérnök, szül. Chamigny birtokon 1733 aug. 17., megh. Tarcsán (Vasm.) 1793. A Vasmegyében birtokos

székelyi Tóth családból származott s fia volt *T. Andrásnak*, aki a kurucfelkelésben Bercsényi Miklós hadsegéde, utóbb nyitrai várkapitány volt, majd Franciaországban a Bercsényi-huszárok ezredese, 1747. pedig tábornok és báró lett s Rodostóban halt meg 1757. Ferenc 1755. ságorával, *Vergennes* gróffal Konstantinápolyba ment, ott megtanult törökül és kitünő szolgálatokat tett a francia diplomáciának. 1767—68-ban a krimi tatár khán udvarában volt követ. 1770-ben III. Musztafa szultán reábízta a Dardanellák védelmét a közeledő orosz hajóhad ellen. E feladatának ügyesen meg is felelt, mire a szultán megbízta a Dardanellák maradandó megerősítésével. T. új erődökkel és ütegekkel mesterien megerősítette a tengerszorost, amely a bevehetetlenség hírébe jutott. Ezután nagyobb utazást tett Kis-Azsiában és Egyiptomban s már ő ajánlotta a szultánnak a *szuezi* földszoros átvágásának tervét. XVI. Lajos uralkodása elején visszatért Franciaországba s a forradalom kitörésekor Douai városnak parancsnoka volt. Az emigránsokkal együtt ő is elhagyta Franciaországot s előbb Svájcban telepedett le. 1793-ban hazajött és Tarcsán, Batthyány Tivadar grófnál talált szives fogadtatásra, de nemsokára meghalt. Francia nyelven írt Emlékiratai (Mémoirs sur les Turcs et les Tartares) egymásután három kiadásban jelent meg (Amsterdam 1784, Paris 1785 és Maestricht 1786). E műve angol, német és dán nyelvre is le van fordítva. V. ö. *Jankó* János, Báró T. Ferenc utazása Egyiptomban 1771-ben (Földrajzi Közlöny 1889, VII. füz.); *Pekár* Gyula, T. báró brigadéros, a Dardanellák első megerősítője (Budapesti Hirlap, 1915 szept. 28).

8. *T. Ferenc*, ref. püspök és író, szül. Vörösberényben (Veszprém) 1768 nov. 19., megh. Pápán 1844 szept. 2. Előbb hittanár volt 1801-től a pápai ref. kollégiumban; 1817. pápai lelkész, 1823. esperes, 1827. a dunántúli egyházkerület püspöke. A göttingeni egyetem 1840. teológiai doktori oklevéllel tüntette ki; 1836. nemességet kapott. Mint püspök keresztülvitte (1834) egy jogi tanszék alapítását és Pápán a kollégiumnak könyvnyomdát szerzett (1838). Kiválóbb művei: *Homiletika* (Komárom 1802, 2. kiad. Győr 1814); *Keresztyén hittudomány* (Győr 1804); *Lelkipásztori gondviselés* (u. o. 1806); *A helvét hitv. túladunai püspökök élete* (u. o. 1808); *A pápai református ekklésia históriája* (Komárom 1808); *A magyar és erdélyországi protestáns ekklésiák históriája* (u. o. 1808., terjed a linzi békéig); *Liturgika* (u. o. 1810); *A helvét hitvallású túlatiszai református püspökök élete* (Győr 1812).

9. *T. Gáspár*, jogi író, szül. Érsekujváron 1848 jan. 1., megh. Csejtén 1902 máj. 27. Előbb Selmeczbányán ügyvéd, utóbb városi tiszti ügyész volt. 1899-ben a budapesti itélőtáblához bírónak nevezték ki. Munkái: *A magyar házassági jog rendszeres kézikönyve* (Budapest 1896); *A polgári bíróságok szervezete* (u. o. 1887); *A holtkézi törvények* (u. o. 1892; másokkal).

10. *T. Gyula*, kémikus, szül. Győrött 1859. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte s vegyészmérnöki oklevelet nyert. Pályáját a diósgyőri vasgyárban kezdte, ahonnan Budapestre a m. kir. kémiai intézethez nevezték ki. Ez intézetben 35 évig működött s mint aligazgató vonult nyugalomba, ekkor gazdasági főtanácsosi címet kapott. Számos nagyobb munkája és szakdolgozata jelent meg magyar, német és francia nyelven, főleg az analitika, a mezőgazdasági kémia, nagy gyakorlati értékű megállapítások a dohány- és élelmiszervizsgálat köréből.

11. *T. Imre, T. 16.* fia, szül. Budapesten 1857 okt. 29. A szinművészeti iskola elvégzése után 1876. a Nemzeti Szinházhoz szerződtették. 1884-ben a szinház rendezője, 1896. főrendezője lett, s ebben az időben különösen Shakespeare és a magyar klasszikusok műveinek és a modern francia szinműveknek újszerű rendezésével vonta magára a figyelmet. 1906-ban a Nemzeti Szinház örökös tagjává nevezték ki, 1908. pedig annak igazgatója lett és 1917-ig vezette. A Nemzeti Szinház új játékstilusának megteremtésével és a Shakespeare-ciklusok s a magyar drámatörténeti ciklusok rendezésével új irányt adott a Nemzeti Szinház művészi működésének. 1917-ben az Orsz. szinművészeti akadémia igazgatója lett. Ugyanaz évben m. kir. udvari tanácsossá nevezték ki.

12. *T. István*, szobrász, szül. Szombathelyen (Vas) 1861 nov. 9. A bécsi akadémián Zumbusch iskolájában 1882—89-ig végezte tanulmányait. 1890-ben telepedett le Budapesten. Első emlékszerű műve a nagyváradi Szent László-szobor volt, melyet Schlauch bíbornok megbízásából készített, ugyancsak az ő bőkezűsége folytán készítette a váradi székesegyház főoltárát karrarai márványból, úgyszintén a radnai templom főoltárát, továbbá a Szaniszló-szoboremléket, az állandó országházhoz 5 király- és 7 allegorikus szobrot. Hunyadi János emlékszobrát 1903. a budai halászbástyán helyezték el. 1907-ben leplezték le Szombathelyen Horvát Boldizsár szobrát, 1910 u. o. a Szily-emlékszobrot, 1914. a szentesi Kossuth-szobrot. *Bosszú* c. szoborművét a Szépművészeti Muzeum őrzi. 1920-ban megkapta az állami kis aranyérmet *Déli pihenő* c. szoborművére.

13. *T. István*, orvostanár, szül. Szatmárnémetiben 1865 dec. 12. Budapesten 1889—1909. Tauffer tanár oldalán működött mint tanársegéd, majd adjunktus. 1899-ben egyetemi magántanári képesítést nyert, 1908. c. rk. tanár, 1910. a Szt. Rókus-kórház nőbetegosztályának főorvosa lett, 1917. átvette, mint helyettes tanár a budapesti egyetemi 2. számú női klinika vezetését, 1919. nyilv. rendes egyetemi tanárrá s a jelzett klinika igazgatójává nevezték ki. 1902—1914. a Gynaekologia c. folyóiratot szerkesztette. Számos közleménye jelent meg orvosi szaklapokban magyar és német nyelven; önállóan Taufferral együttesen: *A nőgyógyászat kézikönyve* (1916, 2 köt.).

14. *T. János*, kat. áldozópap, egyházi író, szül. Nagysurányban (Nyitra) 1856 júl. 26., megh. 1912. Pappá szentelték 1879. 1881-ben a bécsi Augustineumba küldték, hol 1884. teológiai doktor lett. 1885. szept.-től az egyházjog és történelem tanára a nyitrai papnevelő intézetben, egyúttal a több mint 60,000 kötetes nyilvános Roskoványi-könyvtár kezelője. Számos tudományos értekezésein, úti tárcáin és francia, angol, olasz, spanyol és orosz nyelvből fordított elbeszélésein kívül önálló művei: *Callista* (angolból, Budapest 1883); *Nyit-*

ráról Lourdesba és Párisba (Nyitra 1887); *Az egyház Észak-Amerikában* (Budapest 1892).

15. *T. János*, politikus, szül. Túrkevén 1864. 1892-tól 1918-ig mint a függetlenségi párt híve állandó tagja volt a képviselőháznak, amelynek egyideig háznagya is volt. A koalició kormánya alatt 1906. államtitkárnak nevezték ki gróf Apponyi Albert kultuszminiszter mellé. 1908-ban v. b. titkos tanácsosi méltóságot kapott. 1910-ben a koalició megszüntével lemondott az államtitkárságról. 1917-ben Wekerle kabinetjében ismét vallás- és közoktatásügyi államtitkár, 1918 jan.-ban pedig belügyminiszter lett, de rövid idő mulva lemondott. 1921-ben kinevezték az Országos Földbirtokrendező Bíróság elnökévé.

16. *T. József*, színész, szül. Szentesen 1823 júl. 5., megh. Budapesten 1870 márc. 1. Iskolai tanulmányait Szentesen végezte, ahol nagy kedvet és tehetséget érezve a színészet iránt, 1843. színésszé lett. Sok nélkülözés közt játszott a vidék kisebb-nagyobb városaiban 1850-ig, mikor is a budapesti Nemzeti Szinházhoz szerződtették. A jellem- és cselszövő szerepekben tünt ki, legkivált óriási erejével és páratlan egyszerűségével. Nagy szorgalommal tanulmányozta az idegen nyelveket. Shakespearet eredetiben olvasta, több művét le is fordította. Egyike volt legjelesebb színészeinknek, kiknek a magyar színészet sokat köszönhet. Neje, *Kovácsy Mária*, a Nemzeti Szinház volt tagja, 1918 márc. 7. halt meg 93 éves korában Leányfalun.

17. *T. József*, tanfelügyelő, szül. Mezősason (Bihar vm.) 1842., megh. Budapesten 1912 aug. 22. Gimnáziumi és jogi tanulmányok, majd nevelősködés után 1877. Pestmegye tanfelügyelője lett s 30 évig irányította e megye népnevelés-ügyét. Élénken részt vett minden művelődésügyi mozgalomban, írt a Néptanítók Lapjába és a Magyar Tanügybe. Önálló műve: *Közoktatási törvények és rendeletek tára* (Budapest).

18. *T. József*, ügyvéd és író, szül. Nagykőrösön 1851 márc. 17., megh. u. o. 1903 okt. 20. Középiskoláit szülővárosában, a jogot Pesten végezte, 1876. ügyvédi oklevelet szerezve, negyedszázadon túl volt gyakorló ügyvéd szülővárosában s nagy szerepet játszott annak társadalmi s egyházi életében. Megindította 1876. s haláláig szerkesztette a *Nagy-Kőrös* (utóbb *Nagy-Kőrösi Hirlapok)* c. helyi lapot, írt a fővárosi lapokba s több ifjúsági elbeszélést. Nevezetesebb önálló művei: *Éjféli órákban* (elbeszélések, 1873); *A mit mindnyájan éreztünk* (beszélyek, 1880); *A nagyvilági nő* (regény, 1880); *A fehér ember* (tört. elb., 1884); *A falu nótái* (elbeszélések, 1885); *A nóták szegényei* (elbeszélések, 1886).

19. *T. Kálmán*, költő, szül. Baján 1831 márc. 30., megh. Budapesten 1881 febr. 3. Már gyermekkorában kedvvel olvasgatta a magyar költőket, főként Kisfaludy Sándort és Vörösmartyt, majd Pécsett, hol gimnáziumi tanulmányait folytatta, Petőfi versei lelkesítették és adtak megfelelőbb irányt költői hajlamainak, amelyet egy bajai szép zsidó leányka, Spitzer Nina iránt érzett szerelme érlelt költészetté. Álnév alatt már akkor írt az Életképekbe. A szabadságharc Pesten találta; mint a bácskai hadosztály önkéntese részt vett több ütközetben, Világos után otthon rejtőzködött, majd 1851. Pesten a Hölgyfutárnál nyert alkalmazást. Ettől fogva nagy tevékenységet fejtett ki az irodalomban. Dalos természete ritka termékenységgel szólalt meg; dalai a lapokban, majd önálló kötetekben sűrűn követték egymást s T. csakhamar egyik legnépszerűbb lirikusa lett az országnak. Kivált a szerelem édes epedését és gyötrő lemondását foglalta népdalszerű, könnyed hangú strófákba, melyek eleinte élénken mutatták Petőfi hatását. Később azonban egyre sajátosabb és igazabb hangot nyertek. Első kötete, *Kinizsi Pál*, 10 énekes népies elbeszélés (1853), amely Arany Toldijára emlékeztet, nem tett hatást, de a ponyván máig is fennmaradt; nevét lírai gyüjteményei tették hiressé: *Szerelmi vadrózsák* (1853 és 1854); *Költemények* (1854); *Száz új költemény* (1856, újra 1861); *T. Kálmán összes költeményei* (1860). Számos dalát (Fütyül a szél..., Sírjon-rijon a hegedű...) a nép is eltanulta, más érzelmes dalait a művelt női közönség szerette meg s egy párt máig sem felejtett el (Minek is van szív...). Hazafias lírája (Előre! Ki volt nagyobb?) s történeti balladái (Losonczi özvegye, Szilágyi Erzsébet) az 50-es évek szomorú napjaiban férfiakat, nőket egyaránt lelkesítettek. Az 50-es évek elején megismerkedett az előkelő, szép Majthényi Flórával (l. o.), aki szintén írt költeményeket; megszerették egymást, de a leány családjának ellenkezése miatt csak 1856. keltek egybe. Ez a szerelmi történet, amely csakhamar szakítással s 1868. válással végződött, sugallta a költő szerelmi dalainak második ciklusát, amelyet később még kettő követett. Tehetsége, hatása ekkor, a 60-as évek derekán, állott tetőpontján. Tárgyköre bővült, megszólalt lantján a fiúi és atyai érzés s újult erővel a szerelem; érzelmeinek skálája ugyan nem nagy, a szenvedélyig ritkán emelkedik, de az epedés és bánat körében nagy változatosságot fejt ki. Kedélyének melegsége, közvetlensége s formáinak könnyedsége a Petőfi utáni lirikusok közt kiváló helyre emelte. Érdemeiért az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság 1861. tagsággal tisztelte meg. Időközben a drámai költészet terére is átlépett. Első kisérletei történeti szinművek voltak *(Az utolsó Zách*, tragédia, 1857; *Egy királyné*, 1858; *A harmadik magyar király*, 1860; *Dobó Katica*, 1862); biztató fogadásban részesültek, sőt egyik akadémiai jutalmat is nyert, de igazi hatást csak két vígjátéka tett, a történeti tárgyú *A király házasodik* (1863) és a társadalmi tárgyú *Nők az alkotmányban* (1871), melyek mai napig élnek a szinpadon. A két utolsó *(Az ördög párnája*, 1876 s a *Kis hóbortos*, 1878) már nem arattak sikert. A közszellem ébredése indította arra, hogy megalapítsa a *Bolond Miska* c. politikai élclapot (1860), mely az osztrák politika és bürokrácia baklövéseit tévén nevetségessé, csakhamar roppant népszerüségre emelkedett. Főalakja Kipfelhauser volt s *Kipfelhauser versei* 1861 c. kiadott füzete 10,000 példányban kelt el. (Tréfás verseinek másik gyüjteménye *Bolond Miska költeményei*, 1866). Még egy nagy lapalapítás fűződik nevéhez: 1863. megindította a *Fővárosi Lapokat*, az első szépirodalmi napilapot, mely nemcsak anyagilag igen jól jövedelmezett, hanem

csakhamar igen nagy népszerüségre és tekintélyre emelkedett. Az alkotmányos idők beálltával a politikai pályán is szerepelt, 1865—1878-ig Baja várost képviselte az országgyülésen. Újabb művei ez időből: *Újabb költemények* (1868); *Huszonöt év után* (1873); *Salamon* (1873); *Irka-firkák* (emlékezések, elbeszélések, 1877); *Összegyüjtött költemények* (1878); *Összes költeményei* csak halála után jelentek meg (1888, újra 1902). Élete utolsó szakában súlyos kór lepte meg, míg másfél évi szenvedés után végre a halál megváltotta. A Kisfaludy-Társaságban Vadnay Károly, az Akadémiában Császár Elemér tartott fölötte emlékbeszédet, szülővárosa pedig 1894. emlékszoborral örökítette meg emlékét. V. ö. T. Kálmán emlék-albuma (1894), benne *Vadnay* emlékbeszéde is; *Szana* Tamás, M. Helikon I. évf. 3. k. 37. sz., *Prém* József, Koszorú, V. k.; *Császár* Elemér, T. Kálmán, Akad. Értesítő 1915; *Alszeghy* Zsolt, T. K. drámaköltésze, Egyet. Phil Közl. 191.; u. a. T. K. lirai fejlődése, Irodtört. Közl. 1915.

20. *T. (Könyves) Kálmán*, l. *Könyves Tóth.*

21. *T. Károly*, *T. 23.* ikertestvére, egyetemi tanár, szül. Kiskunhalason 1876 szept. 28. Sub auspiciis Regis jogidoktorrá avatás, külföldi tanulmányút és rövid birósági szolgálat után 1905. a debreczeni jogakadémián a perjog ny. r. tanárává választották, 1912. a budapesti egyetemen magántanár, 1913. pedig a kolozsvári egyetemen a polgári törvénykezési jog ny. r. tanára lett; 1921—22. ez egyetem jogtudományi karának dékánja volt. Önálló munkái: *Önkormányzat* (Budapest 1904); *A váltó fogalma* (u. o. 1905); *A magánjogi jogvédelem a kereskedelmi jogban* (I. rész, Általános tanok, Debreczen 1907); *Polgári törvénykezési jog. Alapismeretek.* (I. köt. Törvénykezés önhatalommal; II. köt. Törvénykezés államhatalommal, u. o. 1910, 2. kiadás 1923); *A kereseti jog terminológiai fogalma* (a Grosschmied-emlékkönyvből, Budapest 1912); *Adalékok a polgári törvénykezés fogalmához* (a Farkas Lajos-emlékkönyvből, Kolozsvár 1914).

22. *T. Lajos*, államtitkár, orvos-író, szül. Kiskörösön (Pest-Pilit-Solt-Kiskun vm.) 1856 jún. 11. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1879—1880. díjas gyakornok volt az élettani intézetben, majd Schulek mellett a szemészeti klinikán működött, azután az egyetemi gyógyszertani tanszék tanársegéde lett. 1890-ben a kolozsvári Ferenc József egyetemre ny. r. tanárnak nevezték ki, majd a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba rendelték be, a hol min. tanácsos, majd államtitkár lett. Érdemeiért a szegedi és a debreczeni egyetem, valamint a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi kar tiszteletbeli doktorrá avatta. Művei: *A hevenyfertőző betegségek tanának átalakulása* (1884., a Balassa-díjjal jutalmazott pályamű); *Orvosi műszótár* (Balogh Kálmánnal 1886); *Kisérletek chloroformnak bőr alá fecskendezésével* (1887); *Megjegyzések az idült morphiummérgezés magyarázatához* (Orv. Hetilap 1890). A Magyar Gyógyszerkönyv 2. kiadásában (1888) Balogh Kálmánnal a gyógyszerismereti részt írta.

23. *T. Lajos*, *T. 21.* ikertestvére, egyetemi tanár, szül. Kiskunhalason 1876 szept. 28. Sub auspiciis Regis jogidoktorrá avatás után 1904. a debreczeni jogakadémián a magánjog tanára lett. 1910—11. a debreczeni főiskola akadémiai igazgatója volt, 1910. a budapesti egyetemen a magyar magánjogból magántanárrá habilitálták. A debreczeni egyetem felállításakor (1914) az egyetemen a magyar magánjog ny. r. tanárává nevezték ki, 1921/22. ez egyetemen a jog- és államtudományi kar dékánja volt. A debreczeni Tisza István tudományos társaság főtitkára. Főbb munkái: *A vérség oltalma* (Debreczen 1905); *A növedékjog* (u. o. 1908); *Az öröklési jog fogalma* (u. o. 1911); *Előkészítő jogviszony* (Budapest 1912); *Magyar magánjog* (2 köt., Debreczen 1914 és 1922, 1923); *Vélemény a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéhez* (u. o. 1914).

24. *T. Lajos*, zongoraművész és zeneíró, szül. Csurgón (Somogy) 1871., megh. Sümegen 1907 jún. *Metz* Alberttel írta a *Nappal és éjjel* c. balletet, mely 1895. került bemutatásra az Operaházban. 1897-ben a Nemzeti Zenede tanárává választotta. Írt számos zongoradarabot és magyar táncokat.

25. *T. László (ungvárnémeti)*, költő, szül. Kistokajon 1788 febr. 17., megh. Bécsben 1820 aug. 31. Miskolczon gimnáziumot, Sárospatakon teológiát végzett, majd Eperjesen tartózkodott s itt megismerkedett Kazinczyval, aki barátságára méltatta. Az orvosi pálya iránti hivatásérzete 1814. a pesti, 1818. a bécsi egyetemre vonta; anyagi gondokkal küzdve fáradhatatlanul tanult, de épen mikor megszerezte oklevelét, hirtelen valami kolera-féle bajban meghalt. Ifjú kora óta verselt, kitünően tudván görögül, egész költészete görög szellemet lehel. Nemcsak lirai költeményeket írt egészen a görögök módján — köztük pindarosi ódákat, e műfaj első és egyetlen képviselőit irodalmunkban — és egy görög szabású vígjátékot (elveszett) s egy tragédiát *(Nárcissz)* karénekkel, hanem eredeti görög verseket is, amelyek nevét külföldön is ismertté tették. Magyar versei 1816. jelentek meg, a görögök verses magyar fordításukkal 1818. V. ö. *Rákóczy* Géza, U. T. L. (1912).

26. *T. László*, festő, szül. Budapesten 1869 júl. 15., megh. Majna-Frankfurtban 1895 máj. 27. A Mintarajziskolában, 1886-tól Münchenben tanult s két év mulva kiállította a Műcsarnokban *A legjobb növendék* c. képét. Azután néhány évig Firenzében és Rómában dolgozott, ahol egy sor tanulmányon kívül különösen szép akvarelleket is festett. 1893-ban *Szépség, pénz, szellem* c. hatalmas méretű triptichonjára megkapta a Műcsarnokban a Rökk Szilárd-jutalmat. Ezt a művet a Szépművészeti Muzeum őrzi. Illusztrációkat is rajzolt képes lapokba.

27. *T. László*, író és hírlapíró, T. Imre fia, szül. Budapesten 1889 dec. 22. Egyetemi tanulmányait Budapesten, Jenában és Párisban végezte. Budapesten jogi doktorrá avatták. Újságírói pályáját mint a Budapesti Hirlap párisi levelezője kezdte 1913., később több lapnál dolgozott; 1922. a Nemzeti Ujság felelős szerkesztője lett. Szépirodalmi dolgozatai 1907 óta jelentek meg különböző lapokban. Önállóan megjelent: *Versek* (1922); *Májusfa*,

verses színjáték (1923), amelyet megelőzőleg a Nemzeti Szinház mutatott be.

28. *T. Lőrinc*, jogtudományi és szépirodalmi író, szül. Komáromban 1814 dec. 17., megh. Budapesten 1903 márc. 17. 1838-ban ügyvédi oklevelet szerzett, majd 1839. tanulmányutat tett Nyugat-Európában. Hazatérve, a 40-es évek országgyülésein mint a távollevő főrendek követe szerepelt s a korabeli hírlapok országgyülési tudósítója is volt. Az irodalomban főként a költészetet művelte, írt tiszta formájú, de hideg lirikus költeményeket *(Szivhangok* (1838), több történeti drámát; Vörösmarty hatása alatt inkább a dikcióra, mint a cselekvényre fordítván gondot, műveit líraiság jellemzi s nem igazi drámai erő. Közülök [*Átok* (1835); *Ekebontó Borbála* (1836); *Vatha*, (erősen Shakespeare hatása alatt, 1836); *Az atyátlan*, *Ronow Ágnes*, *Alkonyatkor*, *Hunyadi László* (1839); *A kénytelen király*, (1840); *Pesti vőlegény*, *A méreg*] több nyert akadémiai jutalmat vagy dicséretet, de a szinpadon nem arattak sikert. Ezután közrebocsátván még 6 kötetben *Uti tárcáit* (1844), majd elbeszéléseit *Uti novellák*, (1851), újra *Sötét időkből* c. (1882), egészen a jogtudomány művelésére tért (késő öreg korában 1882. még egy verskötetet adott ki, *Méhek* c. epigramm-gyüjteményét). A 47. és 48-iki országgyüléseknek tagja volt s Deák mellett az igazságügyminisztérium tanácsosa; a szabadságharc után egyideig bujdosott, majd elfogatván, halálra ítélték, de Haynautól kegyelmet kapott. Az ügyvédkedéstől eltiltatván, az Akadémia pénztárnoka lett, majd Pest vármegye árvaszékének elnöke. Az alkotmányos élet megindultával folytatta politikai és közéleti szereplését, 1865. képviselő, 1868. igazságügyi miniszteri tanácsos lett, 1869. a semmitőszék, majd a Kúria birája s annak 1883—94. tanácselnöke, 1895. főrendiházi taggá nevezte ki a király. Tagja volt a Magyar Tud. Akadémiának (1836. levelező, 1858. rendes), a Kisfaludy-Társaságnak, tiszt. tagja a Petőfi-Társaságnak. Életének a második, szabadságharc utáni felében irodalmi működése jóformán egészen az Akadémiában folyt le. Főként jogtudományi munkákat írt, önállóan megjelentek: *Az ősiség* (1853, másodszor 1854, az Akadémia Marczibányi jutalmát nyert mű, németül is); *Az ausztriai polgári perrendtartás* (1853); *A párbaj* (1865); *A szóbeliség, közvetlenség, nyilvánosság rendszere a polgári törvénykezésben* (1876); *A magyar felsőház reformja* (1882); *Fegyházi tanulmányok* (I. 1885, II. 1888); *A visszaesés okairól és óvszereiről* (1889); *Rövid tartamú szabadságvesztés-büntetések* (1891). Szerkesztette a Jogtudományi és Törvénykezési Tár, Jogtudományi Szemle, Uj Törvényhozás, Ujabbkori ismeretek Tára folyóiratokat, valamint 1858. a Magyar írók arcképei és életrajzai c. gyüjteményes kötetet. V. ö. *Szász* Károly, T. L. (Vas. Ujs. 1882); *Kozma* Andor, T. L. (Nemzet 1891, 337. sz.); Jogtud. Közlöny, 1894, 26. sz.; *Vécsey* Tamás emlékbeszéde az Akadémiában 1903. (Akad. Emlékbeszédek, XI. k. 12. sz.); *Bausz* Teodorik, T. L. (Komáromi gimn. értesítő 1904—05).

29. *T. Mihály*, ref. lelkész és hittanár, szül. Debreczenben 1807 szept. 15., megh. u. o. 1879 dec. 27. Tanulói pályáját szülőföldjén végezvén, külföldi tanulmányai után Pesten lelkésszé avatták és 1836. Losonczra hivták meg lelkésznek s az ottani liceumban a jog hallgatóknak egyháztörténelmet is tanított. Munkálkodását itt félbeszakította az 1849 aug. 7—10-iki Losonczot felperzselt orosz dúlás. 1857-ben a debreczeni kollégiumba választották meg a gyakorlati lelkészettan tanárává s haláláig e tanszéken munkálkodott. Nevezetesebb művei: *Losoncz a forradalom előtt*, a Losonczi Phönix című emlékkönyvben (Losoncz 1852); *Ünnepi és vasárnapi egyházi beszédek* (u. o. 1851); *A magyar prot. egyházszónoklat történelme* (a reformációtól a XVII. sz. végéig, u. o. 1864). V. ö. *Balogh* F., T. életrajza (a debreczeni Prot. Hetilap 1880. 1. sz.); *Márki* Sándor (az Abafi-féle Figyelő 1880. IX. köt.); *Sz. Kiss* Károly, Új Magyar Athenás (VIII. füz., Budapest 1886).

30. *T. (Könyves) Mihály*, l. *Könyves Tóth*.

31. *T. Mike (Mihály)*, Jézustársasági tanár, író, szül. Orben (Ung vm.), 1838 szept. 25., megh. Szatmáron 1923. Tanár volt már Kalksburgban és Kalocsán, midőn a teológiára 1865. Innsbruckba ment. 1878-ban szentelték pappá. Ezután kevés megszakitással Kalocsán tanított, nyugalomba vonulása után a szatmári házba költözött. Nagy arányú hitbuzgalmi irodalmi tevékenysége mellett természettudományokkal és mütörténeti tanulmányokkal is foglalkozott. Főbb művei: *A fényképészet titkai* (1875); *A zárda* (1877); *A magyar sikság jövője* (1878); *Fő veszedelmünk* (1879. több kiadást ért); *A mikroszkóp őstörténete* (1881); *Magyarország ásványai* (1882); *Lelki kalauz* (1896); *Középeurópai müépitmények* (1898); *Az ásványok és az élet* (1903); *Szerzetesrendek és társulatok Magyarországon* (1904); *Spanyolország* (1910). Fordított több ájtatossági művet és ifjúsági elbeszélést.

32. *T. Riza*, l. *Kempelen* (3.).

33. *T. Róbert*, mérnök, l. *Totth*.

34. *T. Sámuel*, ref. teologiai tanár, szül. Tiszalökön 1838 jun. 27., megh. Debreczenben 1899 ápr. 18. Külföldi egyetemi tanulmányai után 1866. debreczeni teologiai tanár lett s haláláig ez állásban működött. 1872—97-ig a tiszántúli egyházkerület főjegyzője volt. Főbb munkái: *Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez* (2 füz. Debreczen 1894); *Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezete ügyében* (u. o. 1894); *Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban* (Budapest 1899). Szerkesztésében jelentek meg: Az egyházakat s belhivatalnokokat legközvetlenebbül érdeklő országos törvények, kormányrendeletek, egyházkerületi rendszabályok és intézkedések kivonatos gyüjteménye (Debreczen 1875); a Debreczeni Protestáns Lap (1881—1886).

35. *T. Tihamér*, kath. teol. iró, szül. Szolnokon 1889 jan. 14. A teológiát Budapesten és Bécsben végezte, mint az Augustineum felsőbb papnevelő intézet tagja. Bécsben hittudományi doktorrá avatták. Fölszentelték 1912. Előbb hitoktató, 1913—1918. az egri hittudományi főiskola tanára volt, 1918. a budapesti központi papnevelő tanulmányi

felügyelője lett, 1924. a budapesti Pázmány-egyetemen magántanárrá habilitálták, 1925. ny. rendes tanárrá nevezték ki. Tanulmányokat írt különböző folyóiratokba. *Levelek diákjainkhoz* c. ifjúsági jellemnevelő munkái nagy figyelmet keltettek, e sorozat 1. füzete, a *Tiszta férfiúság*, 1924. a 8. kiadást érte meg; *Dohányzol?* (4. kiad. 1923); *Ne igyál* (4. kiad. 1923); *A művelt ifjú* (3. kiad. 1924); *A jellemes ifjú* (3. kiad. 1924); sajtó alatt *A vallásos ifjú*. Egyéb főbb művei: *A magyarországi egyház joga vagyonához és a szekularizáció* (Eger 1914); *Az élet értelme és a szenvedése* (Budapest 1914); *A kath. egyházi tudósító* (u. o. 1916); De toestanden in Hongarije (holland, Venlo 1920); *Az intelligencia lelki gondozása* (Budapest 1923. 2 köt.).

36. *T. Vilmos (Paulinyi-T.)*, tót író és politikus, szül. Szeniczen (Nyitra vm.) 1826 júl. 3., megh. Turóczszentmártonban 1877 máj. 6. Teológiát és jogot végzett Pozsonyban, majd a körmöczbányai ág. ev. iskolában tanított, de mert irataiban a magyarok ellen izgatott, Beniczky Lajos kormánybiztos elfogatta; erre, hogy meneküljön, beállt honvédnek s részt vett több csatában, de Windischgrätznek a fővárosba való vonulásakor elmaradt csapatától, aztán Hurbán csapatába állt be; ennek feloszlatásakor császári szolgálatba állt, 1852. szolgabíró lett, 1861. Budára helyezték át, ahol a Črnoknažnik élclapot és a Sokol irodalmi lapot alapította, mint a tót párt organumát. 1863-ban Szakolczára vitte lapját, 1866. pedig a Matica alelnökéül választatván Turóczszentmártonban, oda költözött. 1869-ben nemzetiségi programmal a bácsbodrogvármegyei Kulpinban ország. képviselőnek választották meg. Műveit inkább magyarellenes politikai irányzatuk, mint irodalmi értékük jellemzi. Művei: Vék svobody (költ., Beszterczebánya 1848); Jánošik (Wien 1862); Besiedky (elb., Szakolcza 1867—70, 4 köt.); Ovl a Parizi (vígj. 1 felv., 1872); Basne (költeményei, 1877, kiadta leánya, Valasek Mária). Több szinművet fordított; két eredeti szindarabja kéziratban maradt.

37. *T. Vilmos*, a főrendiház volt elnöke, szül. 1832 aug. 28., megh. Nyitraivánkán 1898 jún. 14. Az 1861-i országgyűlésen a felirati párt híveként jelent meg, 1867. a belügyminiszteriumba lépett, rövid idő mulva államtitkár lett, 1871—1873. belügyminiszter volt. 1879—1895. a közös állami számvevőszék elnöke; 1896. a főrendiház elnökévé nevezték ki.

38. *T. Zoltán*, egyet. magántanár, muzeumi őr, szül. Budapesten 1888 dec. 9. A katonai Ludovika-akadémia növendéke volt, de a katonai pályát abbahagyva, a budapesti egyetemre ment s tanári és doktori oklevelet nyert. 1912-ben kinevezték a Nemzeti muzeum tisztviselőjének, 1921. a középkori hadtörténelem magántanára lett a budapesti egyetemen. Történelmi tanulmányai tudományos folyóiratokban jelentek meg; önállóan: *I. Mátyás hadügyi politikája* (Budapest 1912); *Az államterület biztonsága* (u. o. 1917); *Mátyás király idegen hadserege* (A fekete sereg, u. o. 1925).

Tóthalom *(Kopec)*, kisközség Trencsén vm. illavai járásában, (1910) 242 szlovák lakossal. (Tr. Cs.-Szl.)

Tótháza *(Tothaza)*, kisk. Kolozs vm. mocsi j.-ban, (1910) 428 román lak. (Tr. R.)

Tóthegymeg *(Slovenské Zahorany)*, kisk. Gömör- és Kishont vm. rimaszombati j.-ban, (1910) 178 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tóthfalussy, 1. *Béla*, kat. áldozópap, egyházi író, szül. Budapesten 1857 márc. 28., megh. u. o. 1904 júl. 6. Pappá szentelték 1880., 1894-ben Budapest-erzsébetvárosi plébános lett. 1892—94-ben szerkesztője volt a Szt. István-Társulati Értesítőnek. Önállóan kiadott művei: *A katolikus hitoktatás kézikönyve* (fordítás, 3 köt., Budapest 1891); *Katolikus papok kézikönyve* (1900); *A keresztény és zsidó vallás összehasonlítása* (1900); *Különbség a katolikus és protestáns vallás közt* (1901); *Reggeli és esti imádságok* (1903).

2. *T. Imre*, orvos, sebész, szül. Budapesten 1884 febr. 18. Tanulmányait u. o. végezte, 1906. elnyerte a doktorátust; 1907 óta sebészettel foglalkozik. 1911—12-ben külföldön járt, közben egy esztendeig Boroszlóban Hüttner tanársegéde volt. 1914 óta az egyetem II. sz. sebészeti klinikáján tanársegéd, 1922. magántanári képesitést nyert a hasüregi sebészetből. A világháború tartama alatt a harctéren mint ezredorvos teljesített szolgálatot. Tudományos dolgozatai a gyomorsebészet körébe tartoznak, nagyobb munkája: Die Hasenscharte, (Breslau, 1913).

Tóth-Szabó *Pál*, történetiró, szül. Hidvégardón (Abauj vm.) 1872 jan. 28. Prémontrei rendű főgimn. tanár volt Nagyváradon, 1907 óta a budapesti Norbertinum tanára és egyetemi magántanár volt. A rendből kilépve, 1912. Budapest székesfőváros levéltárosa lett. Művei: *A magyar főpapság a rendi alkotmányban* (Budapest 1898); *Magyarország a XV. sz. végén* (u. o. 1903); *Giskra* (u. o. 1904); *Nagyvárad az erdélyi fejedelmek és a török uralom korában* (Nagyvárad 1904); *Jászó a főkegyúri jog történetében* (Budapest 1905); *Szathmári György primás* (u. o. 1906); *A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon* (u. o. 1918) c. munkája 1910. jutalmat nyert.

Tóti *(Toti)*, nagyk. Bihar vm. margittai j.-ban, (1910) 1554 magyar lakossal. (Tr. R.)

Totila, a keleti gótok királya, Ildibad király unokaöccse, akinek meggyilkoltatása után 541. a trón örököse lett, két év alatt visszaszerezte a tőlük Belizártól elhódított Itáliát, 546. hosszú ostrom után Rómát elvesztvén, 549. azt újra megvivta. Később Sziciliát, Szardiniát és Korzikát is meghódította, de 552 juliusában Narsesszel szemben Taginae (Gualdo Tadino) mellett elesett.

Totius christianitatis clipeus (lat. a. m. az egész kereszténység pajzsa), így nevezte Magyarországot az oszmánság elleni küzdelem idejében II. Pius pápa (Aeneas Sylvius Piccolomini) 1459. III. Frigyes császárhoz intézett levelében.

Totjma, járási székhely Vologda orosz kormányzóságban a Szuchova partján, 4562 lak., közelében nagy sófőzés folyik.

Tótkecsege (állat), a rózsás márna *(Barbus vulgaris* Flemm.) népies neve.

Tótkelecsény *(Kľačany pri Modrom Kameni)*, kisk. Nógrád vm. gácsi j. ban, (1910) 261 szlovák és magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tótkeresztúr *(Križevci)*, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 1162 vend lak. (Tr. SzHSz.)

Tótkisfalu *(Malá Vicska)*, kisk. Nógrád vm. gácsi j.-ban, (1910) 130 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tótkomlós, nagyk. Békés vm. orosházi j.-ban, (1920) 10.420 tót és magyar lak.

Tót közművelődési társulat, l. *Magyarországi tót közművelődési társulat.*

Totleben *(Todleben)*, *Eduard Janovics*, gróf, orosz hadvezér, szül. Mitauban 1818 máj. 20., megh. Soden-fürdőben 1884 jul. 1. Mérnökkari tiszt lett s 1854. mint alezredes vett részt Szilisztria ostromában. Ezután a krimi háborúban szerzett nagy hírnevet Szebasztopol mesteri megerősítésével és védelmével. Érdemeiért a cár főhadsegéde lett, 1860. pedig a hadügyminisztérium mérnöki osztályának élére állították. 1877 őszén a török harctérre küldték s ő vezette *Plevna* ostromát. Ennek kapitulációja után grófi rangra emelte a cár. 1879-ben Odessza, 1880. Vilna főkormányzója lett. Műve: Défense de Séwastopol (Szent-Pétervár 1869—72, 5 köt.). V. ö. *Brialmont*, Le général comte T. (Bruxelles 1884).

Tótmegyer *(Slovenský Meď er)*, nagyk. Nyitra vm. érsekujvári j.-ban, (1910) 3603 szlovák és magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Totmesz, l. *Thutmosis.*

Tót nyelv és irodalom. A tót nyelv a szláv nyelvcsalád nyugati ágához tartozik. Legközelebbi rokona a cseh s ezért sok filológus a cseh nyelv dialektusának tartja, míg mások helyesen önálló nyelvnek ismerik el. A cseh és tót nyelv közt a lexikális eltéréseken kívül vannak hangtani, nyelvtani, sőt mondattani eltérések is. Három főbb nyelvjárást különböztetünk meg: keletit, középsőt és nyugatit. A középső tótot nagyjában Zólyom, Turócz, Liptó, Nógrád, Bars és Hontmegyékben beszélik. Ez a legtisztább tót. A többi felvidéki vármegye tót nyelvjárásán a szomszédos szláv népekkel való érintkezés, sőt a magyar hatás nyomai is erősen jelentkeznek. A nyugati tótban sok cseh elemmel, a keletiben sok rutén és lengyel elemmel találkozunk. A tótoknál a XIX. sz. közepéig a husziták által behozott ócseh (az ú. n. bibliai) volt az irodalomnak a nyelve, a nép azonban megőrizte saját anyanyelvét. Idővel a cseh nyelv az irodalomból teljesen kiszorult, mivel a középső tót nyelvjárást tették az irodalom nyelvévé. Az 1874. feloszlatott Matica tót irodalmi társulat nyomtatványait ezen a nyelven adta ki. A tót irodalom tehát tulajdonképen csak hét évtizedes multra tekint vissza. A tótot irodalmi nyelvül Bernolák (1762—1813) kezdte először használni. Ő írta az első tót nyelvtant (Grammatica Slavica, Pozsony 1790) és szótárt (Slowar Slowenski česko-latinsko- nemecko-uherski 6 köt. Buda 1825—27). Bernolák és követői, Palkovič (1769—1850), Hollý (1785—1849) s más kat. tótok nyugati dialektusban írtak, az evangelikus írók némelyike azonban ragaszkodott az ócseh irodalmi nyelvhez. A tót nyelv önállósítása érdekében folytatott küzdelemben főképen Štúr, Hurban és Hodža vettek részt és diadalmaskodtak. Kiváló írók és költők tűntek föl, akik szeretettel és művészettel ápolták a nyelvet. Említést érdemelnek: Sladkovič Ondriš (1820—1872), Chalupka Samo (1812—1883), Botto Janko (1829—1881), Kubány L. (1830—1869), Kalinčak J. (1822—1871) és Kukučin Martin (szül. 1860). A legnagyobb és legtehetségesebb tót írók Vajanský Hurban Svetozár (l. o.) és Hviezdoslav Országh Pavel (l. o.). V. ö. *Vlček* Jaroslav, Dejiny literatúry slovenskej, 1890; *Czambel* Samo, Bukovat spisovnej reči slovenskej (A tót irodalmi nyelv kézikönyve), 1902; u. a. Slovenská Reč, 1906.

Tótok. Az 1000 éves Magyarországtól elszakított, ma *Slovensko* név alatt szereplő Felvidéket lakják. Az etnográfiai határ D.-en benyúlik a Duna balpartján elterülő színmagyar Kis-Alföldre, K.-en az Ipoly völgyéig, majd ÉK.-i irányban az Erdős-Kárpátokig terjed. Kisebb-nagyobb tót szigetek vannak Csonka-Magyarországon is. A török hódoltság alatt elpusztult lakosság helyébe ugyanis a magyar földesurak a XVIII. század elején sok helyen T.-at telepítettek. Ilyen telepek főképen Nógrád, Pest, Békés, Esztergom és Komárom vármegyékben keletkeztek. Az 1910. évi népszámlálás szerint Magyarországon 1.960,000 ember vallotta magát tótnak. A Felvidék elszakítása után, a legújabb népszámlálás szerint 141,882 tót maradt Magyarországon. A tót etnikum átterjedt a régi Magyarország Ny.-i határán túl is, a Morva folyó jobb partjára, ahol az úgynevezett morva-tótság lakik (300,000 lélek 2918 km² területen). Vallásra nézve a T. túlnyomó részben róm. katolikusok (több mint 70%), utánuk az ág. ev. vallásúak következnek (25%).

A tót nép főfoglalkozása a földmívelés és az állattenyésztés. A kevés termőföld azonban, főként az É.-i hegyes vidéken, nem nyujt elegendő megélhetést a népes családoknak s ezért a tót nép már régi idő óta más foglalkozás és kereset után is nézett. A háztartásnál és a gazdaságnál szükséges eszközöket a tót gazda többnyire maga készíti, emellett különösen a vászon- és a halinaposztószövés, csipkeverés, himzés (főleg Nyitra- és Pozsonymegyékben) fejlődött. Az árvamegyei gyolcsosok, a trencsénmegyei és szepességi drótosok s az ablakos T. bejárták az egész országot, sőt a szomszédos külföldet is.

Mikor telepedett le a tót nép a Kárpátok alján, ez a kérdés ma is vitás. Šafarik cseh író szerint a Kárpátoktól a Dunáig már jóval Krisztus előtt szlávok laktak. Ezzel szemben *Czambel* tót nyelvész kimutatta, hogy a Felvidék legismertebb hegy- és folyóneveinek (Tátra, Fátra, Poprád, Vág, Nyitra, Garam stb.) szláv eredetét nem tudjuk etimológiailag bebizonyítani s hogy ezek a nevek oly néptől származhattak, amelynek történelmi multját nem is ismerjük. Sasinek tót történetíró szerint a Kárpátokon túli szlávok csak a hunn birodalom megszünése után kezdtek lassan ide bevándorolni a Fekete-tenger és a Visztula vidékéről. Bizonyosnak vehető, hogy a beözönlő tótság a Felföld K.-i és középső részét szállotta meg legkésőbben, mert hiszen a Felvidéket még a XII. sz.-ban is erdőrengetegek borították. Nagyobb összefüggő település képét csak a Morva folyótól a Garam alsó folyásáig elterülő rész mutatta; de semmi bizonyíték sincs, hogy Svatopluk morvaszlávjai a T. ősei lettek volna. Az állandó bevándorlás folytán a Felvidék etnografiai képe mind

tarkább lett. A sokféleséget mutatja ma is a felvidéki nép ruházata, nyelvjárása, népszokásai s azok a tipikus vonások, amelyek a testalkatban, az arcvonásokban, a haj és a szem színében nyernek kifejezést. A felvidéki tót nép úgy nyelvében, mint szokásaiban lényegesen különbözik a szomszéd szlávoktól, a nyelvileg hozzá legközelebb álló csehmorváktól is. A tót népdalnak úgyszólván semmi közös jellemvonása sincsen a cseh népdallal, ellenben feltűnő a rokonság a tót és a magyar népdal között. A tót népmese, a tót népszokások nem közösek a szomszédos szláv népekkel. A tótnak nincsen nemzeti tánca, hanem mulatozván a csárdást járja. Történelme az 1000 éves Magyarország, a magyar nemzet történelme, mert a Felvidék sohse alkotott külön politikai területet, hanem Magyarország szerves része volt s a belső vándorlások folyamán a tót és a magyar nép sűrű érintkezésének hatása maradandó vonásokban jelentkezik nyelvében és sok szokásában is.

Totonaka (a. m. három szív). Az aztékokkal rokon, de saját kulturájú nép, elébb Anatruac fensíkján, utóbb Veracruz mexikói állam területén, hol több városának romja és Zempoala piramis-templomai ma is állanak. Önállóságuk idején templomaikban emberáldozatokat mutattak be: évente 3 harcos szívét, — utóbb az azték hódítóknak is ők adták az emberáldozatot.

Totonicapan, város Guatemala középamerikai köztársaságban, 2484 m. magasban, (1916) 34.990 lak., nagyobbára tlaxkalai indiánusok; meleg ásványvízforrással, szövőiparral.

Tótország, Szlavonia régi neve. L. *Horvát-Szlavonország.*

Tótpelsőcz *(Pliešovce)*, nagyk. Zólyom vm. zólyomi j.-ban, (1910) 3455 szlovák és magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tótpróna *(Slovenské Pravno)*, kisk. Turócz vm. stubnyafürdői j.-ban, (1910) 968 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tótraszlavicza *(Slovenské Raslavice)*, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 664 szlovák és magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Totrokan, *Tutrakan*, város Bulgáriában, l. *Turtukai.*

Tótság, l. *Tótok.*

Tótselymes *(Tolčemeš)*, kisk. Sáros vm. kiszebeni j.-ban, (1910) 325 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tótsók *(Šalgovce)*, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 530 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tótsóvár *(Solivar)*, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 1373 szlovák, német és magyar lak. T., Németsóvár és a velük összeépült *Sóbánya* területén egyetlen sófőzés van (60.000 q termelés). Itt azelőtt nagy kiterjedésű sóbányák voltak. Már 1200. megvolt (castrum salis). 1285-ben IV. László a Sóvári Soós-család ősének, Baksa Györgynek ajándékozta. Ez építé újra a ma már megint romokban heverő várat, amely 1537. Szapolyai János híveinek volt gyülekező helye, s ezért Ferdinánd király a sárosi kapitánnyal leromboltatta. V. ö. *Gezell* Sándor, A Sóvári kösóbányakerület földtani viszonyai (M. kir. földtani intézet Évkönyve, VII. köt. 1885); *Kosztka* Vilmos, Sóvár története (A magyar tört. társ. kirándulása Sáros vármegyébe, Budapest 1881). (Tr. Cs.-Szl.)

Tótsüllő (állat), a kősüllő *(Lucioperca volgensis* Pall.) népies neve.

Tótszállás *(Brâglez)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákigorbói j.-ban, (1910) 449 román lak. (Tr. R.)

Tótszentgyörgy, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1920) 362 magyar lak.

Tótszentmárton, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1920) 1072 horvát és magyar lak.

Tótszentpál, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1920) 891 magyar lak.

Tótszerdahely, kisk. Zala vm. letenyei j.-ban, (1920) 1521 horvát és magyar lak.

Tott *Ferenc* báró, l. *Tóth*, 7.

Töttelke *(Teoteleac)*, kisk. Kolozs vm. hídalmási j.-ban, (1910) 467 román és cigány lak. (Tr. R.)

Tottenham (ejtsd: tottenemm), London É.-i külvárosa Middlesex angol countyban, (1921) 146.695 lakossal.

Totth *Róbert*, mérnök, szül. 1857., megh. 1913. Tanulmányait a zürichi műegyetemen végezte. A resiczai gépgyárban a hídgyári osztály vezetője lett. Ez állásában számos vashidat tervezett és épített (tokaji Tisza-híd, temesvári Ferenc József-híd, ujaradi Maros-híd stb.) és több korszerű újítást honosított meg, ezek közül megemlítendő a folyasztott vas alkalmazása. Hídterveivel több nemzetközi pályázaton díjat nyert (budapesti Ferenc József-híd, szentpétervári palotahíd). Szakcikkei a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet közlönyében jelentek meg.

Tottori, a hasonló nevű kerület fővárosa Nipon (Hondo) japáni szigeten, a Fudkuro folyó partján, pamut- és selyemiparral, lakosainak száma 33.000.

Tótújfalu, kisk. Somogy vm. barcsi j.-ban, (1920) 629 horvát és magyar lak.

Totum (lat.) a. m. egész; *totumfac (factotum)*, mindenes.

Tótvárad *(Totvărădia)*, kisk. Arad vm. máriaradnai j.-ban, (1910) 1103 román és magyar lak. A XIV. sz. elején a Mikolay, ennek magvaszakadtával 1479-ig a Garay-családé. Azután a lindvai Bánfyaké, Corvin Jánosé és Brandenburgi Györgyé volt. 1603-ban itt verték meg Bethlen Gábor seregét a királyi hadak. A vár egész 1709-ig szerepelt a különböző háborúkban. V. ö. *Márki*, Aradmegye tört.

Tótvázsony, nagyk. Veszprém vm. veszprémi j.-ban, (1920) 1599 magyar és német lak.

Totyacsér *(Anous*, állat), a Sirály-félék egyik neme, melynek fajai a déli földgömbfél melegebb övében élnek szigeteken és partokon, de néha innen messze elvetődnek. Legismertebb faj a *közönséges T. (A. stolidus* L.). Kormosbarna alapszínű, csak fejebúbja szürkésfehér és lábai barnásvörösek. Hossza 42, szárnya 29 cm.

Touche, l. *Tus.*

Toucouleurs (ejtsd: tukulőr), így nevezték el a franciák a fulbék egyik törzsét Afrika északnyugati részeiben, különösen a hausza államokban és Bambukban. A világosabb arcszínű fulbék és a jobot szerecsenfaj keresztezése által származtak.

Toujours perdrix! (franc., ejtsd: tuzsúr perdri, a. m. örökké foglyot!), állítólag IV. Henrik francia király gyóntatójának mondása, akit a csapodár-

ságáért tőle megrótt király mindennap fogollyal traktált, hogy belássa, a változatosság hiánya mennyire unalmas.

Toul (ejtsd: túl), város Meurthe et Moselle francia départementban, (1911) 15,884 lak. Élénk bor- és komlókereskedelme van. Legkiválóbb épületei: egykori székesegyháza a St. Etienne a XIII—XIV. sz.-ból, St. Gengoult templom a XV. sz.-ból. Egykori püspöki palotája ma a városháza. T., az ókori *Tullum Leucorum*, a IV. sz.-tól 1807-ig püspöki székhely volt, 612. Thierry burgundiai király itt verte meg testvérét II. Theodobertet. 1552-ben II. Henrik király elfoglalta és francia birtokká tette. 1870 aug. 16-tól ostromolták a németek és szept. 23-án bevették. V. ö. *Raoult*, T. et Grand (Epinal 1890); v. *Werder*, Die Unternehmungen der deutschen Armeen gegen T. i. Jahre 1870 (Berlin 1875).

Toula, *Franz*, osztrák geológus, szül. Bécsben 1845 dec. 20., megh. u. o. 1920. A bécsi technikai főiskola tanára volt. Nagy kutató utakat tett Olaszországban, a Balkánon, az Uralhegységben, Kis-Ázsiában és járt az erdélyi Kárpátokban is. Legismertebb művei: Lehrbuch der Geologie (Wien 1900); Geologische Untersuchungen im östlichen Balkan (1896) és Streiflichter auf die Technikerfrage und die Technische Hochschule in Wien (1897, 1908).

Toulon (ejtsd: tulon, *T. sur Mer*), elsőrendű vár és Brest mellett a legjelentékenyebb francia hadi kikötő, Var francia départementban, a Földközi-tengernek T.-i kis öblében, (1921) 106,331 lak.; hajógyártása, halászata, torpedógyára, acélművei vannak, hadfelszerelésgyártás, gabona-, liszt-, olaj-, déligyümölcs-, likőr-, szesz-, bor- stb. kereskedelem. A régi város szűk utcákból áll, legérdekesebb utcája a Rue d'Alger, nagyobb terei: a Place d'Armes az arzenállal és a tengerészprefekturával; a Place Puget festői szökőkúttal (1780). Az új várost a Boulevard de Strassbourg szeli át, itt van a szobrokkal ékesített színház, mellette a Place de la Liberté szép szökőkúttal, a muzeum és a könyvtár (30,000 kötet), a városi park. A Quai du Port közelében van a Ste Marie Majeure székesegyház (XI—XII. sz.); a kikötőben a hajózás géniuszának hatalmas bronzszobra áll. A kikötő Ny.-i végében levő arzenált IV. Henrik alapította, Richelieu kibővíttette; Vauban 1680. új épületnek tette le alapját, legújabban befejezték. Monumentális fő kapuja (1738) dór oszlopokkal, Mars és Bellona szobraival van díszítve; a régi és a Vauban-medence (darse) közt van az Ilot, ahol 1873-ig a bagno állott. A Cap Cépet félszigeten van a St. Mandrier tengerészkórház. Környékén jó bor és déli gyümölcs terem; a Cap Cépet félszigeten pompás fenyő- és eucalyptus-ligetek, fűvészkert és világító torony és Latouche-Tréville tengernagy emlékére épített piramis van. Liceuma, tengerészeti, orvosi, hajóépítési, szakiskolái vannak. T. feniciai alapítás; a rómaiak idejében *Telonion (Telo Martius)* volt. A X. és XII. sz.-ban a szaracénok dúlták. A spanyol örökösödési háborúban 1707. Tessé marsal a szövetségesek (Szavójai Jenő és a hollandusok) támadásait szerencsésen visszaverte. 1744-ben az angolok T. közelében legyőzték a francia-spanyol flottát. 1793 aug. 28. a város a konvent uralma alól menekülendő, magát a Hood vezérelte flottának megadta. Okt.-ben a konvent hadai ostrom alá vették, Bonaparte volt a tüzérség vezére, dec. 19. elfoglalták. A konvent bosszúból 3000 embert halálra ítélt. T. nevét Port-de-la-Mortagne-ra változtatták. Napoleon, mint császár elrendelte újraépítését. 1899 márc. 5. a lőportár felrobbanása elpusztította a város egy részét, 1907 márc. 11. pedig a Jena hadihajó felrobbanása okozott nagy károkat. V. ö. *Lambert*, Histoire de T. (4 köt., 1886—92); *Cottin*, T. et les Anglais en 1793. (Paris 1898).

Toulouse (ejtsd: tulúz), fővárosa Haute-Garonne francia départementnak, azelőtt Languedoc fővárosa, kat. érsek és protestáns konzisztórium székhelye, termékeny síkságon, a három híddal (legszebb a XVI. sz.-beli Pont Neuf) áthidalt, hajózható Garonne és a Canal du Midi mellett, (1921) 175,434 lak., arzenál, vas- és acélöntés, állami puskapor- és dohánygyár, gazdasági gép- és szerszám-, üveg-, papiros-, cukor- stb. gyártás, élénk kereskedelem. Van 1233. alapított egyeteme, ezenkívül kat. egyeteme, állatorvosi akadémiája, tüzérakadémiája, liceuma, több szakiskolája, tudományos akadémiája. Nagyobbára szűk és kanyargós utcákból áll. Nevezetesebb épületei a székesegyház (XIII—XIV. sz.), a prefektura, az érseki palota, a régi Augusztinuskolostor, ma gazdag muzeum; a szép St. Sernin (eredetileg Saturnin) templom (XI. sz.), T. legkiválóbb épülete, melyet 1860. Viollet le Duc vezetése mellett renováltak. A St. Sernintől Ny.-ra van az arzenál a tüzérségi iskolával, D.-re pedig a protestáns templom, a kis liceum (XIII—XIV sz.), jakobinus templommal. A nagy liceum a Hôtel de Bernyben van, a kollégiumi könyvtár 100,000 kötetet és 950 kéziratot tartalmaz; a Notre Dame la Blanche-templom (XV. sz.), a Hôtel de Clary vagy Maison de pierre (XVII. sz.) és tőle K.-re a Hôtel Lasbordes vagy de Fleyres, Bachelier egyik mestermüve (1515). Az óváros D.-i végén lévő parlamenti épület ma igazságügyi palota. A Canal du Midi mellett terül el St.-Aubin külváros és a Guilhemery nevű városrész nagy parkkal. A Canal du Midi partján van a csatorna megalkotójának, Riquetnek szobra.

T., a latin *Tolosa*, mint a tektoszág gallus törzs főhelye már a rómaiak idejében jelentékeny hely volt; a gallusok szent városnak tartották. 419-ben a Ny.-i gótok fővárosukká tették, országukat tolosai királyságnak is nevezték. 507-ben elfoglalta Klodvig. 778-ban grófsággá lett, de birtokosai 1249. VII. Rajmunddal kihaltak. 1271-ben a francia koronára szállt. T. sokat szenvedett az albigens háborúban. 1562 máj. 16—17. itt 4000 hugenottát legyilkoltak. 1572-ben a Bertalan-éjen újabb 300-at. 1814 ápr. 10. a franciákat itt az egyesült angolok és spanyolok legyőzték. V. ö. *Jourdan*, Panorama toulousain. Historique de T. (T. 1877); *Ariste et Braud*, Histoire populaire de T. (u. o. 1897).

Toulouse (ejtsd: tulúz), *Louis Alexandre de Bourbon, Penthièvre hercege, T. grófja*, XIV. Lajos francia király és *Montespan* asszony (l. o.) természetes fia, szül. 1678., megh. Rambouilletban 1737 dec. 1. Atyja őt bátyjával, *Maine* (l. o.)

herceggel együtt törvényesítette s később (1714) a Bourbon-ház törvényes ágának kihalása esetén trónörö klési joggal is felruházta. T. 1723. Noailles hercegaleányát, Marie-Victoire-Sophiet vette nőül. E ház s ágból származott *Jean*, Penthièvre hercege (szül. 1725., megh. 1791), akinek fia, *Louis Alexandre* (szül. 1747., megh. 1768.), Lamballe hercege, a szerencsétlen sorsú *Lamballe* (l. o.) hercegnő férje volt.

Toulousei lúd (l. az *ábrát*), Dél-Franciaországból származó nagy lúdfajta, melyet ez oknál fogva *óriás lúdnak* is neveznek. Féléves korában 6 kg., idősebb állatok 7—10 kg., kihizlalva néha 15 kg. súlyt is elérhet. Az állat feje vaskos, csőre sötét narancssárga, fehéres heggyel. Termetes törzse mély, hasa majdnem a földet éri.

Toulousei lúd

Szinezete feketés-szürke, a nyak alsó része, a mell és combtáj, hasalja a farkig fehér. Tojásának súlya 168—169 g., mintegy 40-et tojik.

Toulouse-Lautrec (ejtsd: tulúz-lotrek), *Henri de*, francia festő és grafikus, szül. Párisban 1864 nov. 24., megh. Malromé kastélyban 1901 szept. 9. Cabanel és Cormon tanítványa volt, nagyobb hatást gyakorolt azonban reá Degas művészete, azonkívül a japáni művészet, valamint arcképeiben Velazquez is. Festményei, de kivált szines litográfiái, amelyekben páratlan könnyüséggel és szellemességgel ábrázolta a «századvégi» Párisnak főleg éjjeli életét, megkapóan modernek és rendkívüli művészi erőről tanuskodnak.

Tounj, politikai község Modruš-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1910) 1413 horvát lak. Közelében sok sziklabarlang van, ezek egyikéből a Tounjčica patak fakad. Egy magaslaton T. vára fekszik, melyet a törökök gyakran ostromoltak. (Tr. SzHSz.)

Toupet (franc., ejtsd: tupé), a XVIII. sz. végén uralkodó divat szerint hátrafésült és felfelé fodrozott hajviselet.

Touques (ejtsd: tuk), 108 km. hosszú folyó Normandiában; ered Orne francia dep.-ban és T. falu alatt 4 km.-nyire torkollik a La Mancheba Trouville-sur-mer tengeri fürdőnél.

Tour (franc., ejtsd: túr) a. m. fordulat, kerüles, körmenet, körút; innen *tourista* a. m. utazó, utas, ki az utazást sportból üzi. L. *Turistaság*.

Tour, *Abbé de la*, l. *Charrière*.

Touraine (ejtsd: tureñ), *egykori francia tartomány* Anjou, Maine, Orléanais, Berry és Poitou közt, területe 694,000 ha., magva a mai Indre-et-Loirenak, Tours fővárossal. Első lakói a turones gallus törzsbeliek. A hűbéruralom alatt külön grófság volt. 1045-ben Anjouval egyesíttetett és mint ennek részét 1204. Fülöp Ágost az angoloktól visszaszerezte; 1360. külön hercegséggé lett és ismételten a királyi hercegek ideiglenes birtoka volt. 1584-ben a francia koronával egyesítették.

Tourcoing (ejtsd: torkoeñ), gyárváros Nord francia départementban, Lille közelében a belga határon, (1921) 78,600 lak., nagyarányú gyapjúfonó- és szövőipara és gyapjúkereskedelme van, több szakiskolája, nyilvános könyvtára, szép régi templomai és új városháza. Pichegru 1794 máj. 17—18.-i itteni győzelmét az egyesült angol-osztrák seregeken emlékoszlop hirdeti.

Tour de maitre (franc., ejtsd: túr de métr), orvosi kifejezés a férfi-katéterezés egy módjának jelzésére.

Tourn., latin növénynév után *Tournefort* (l. o.) nevének rövidítése.

Tournachon (ejtsd: turnasoñ), *Félix*, l. *Nadar*.

Tournai (ejtsd: turné), flamandul *Doornyk*, az ugyanily nevü járás és püspökség székhelye Hainaut belga tartományban, (1920) 35,618 lak., jelentékeny és rég idők óta fennálló szőnyeg-, posztó- és pamutszövéssel, csokoládé-, bőr- és szeszgyártással; különböző iskolákkal, képtárral, nyilvános könyvtárral (több mint 30,000 kötet), természetrajzi muzeummal. T. *(Turnacum)* már a rómaiak idejében jelentékenyebb város, az V. sz.-ban a merovingi királyok székhelye volt. Kopasz Károly a várost és vidékét, Tournaisist 867. flandriai Balduinnak adta hűbérül. 881-ben a várost a normannok dúlták fel. 1794—1814. francia birtok volt.

Tournant-olaj, régebben a fehérített gyapot pácolására használt anyag, melyet K_2CO_3-tal emulzifikálva 5—6-szor, heti időközökben pácként alkalmaztak. Ma már a *törökvörös*-olajok majdnem teljesen kiszorították.

Tournay-fém, 82·54% rézből és 17·46% cinkből való, igen nyujtható ötvény, amelyből lemezt hengerelnek, lemezéből pedig hamis ékszereket gyártanak. Különösen gombok sajtolására használják.

Tournedos (franc., ejtsd: turndó), vesepecsenyeszeletek, finom pácban állás után sülve, paradicsommártással leöntve kerülnek az asztalra. Szokás még két-két szelet közé libamáj- v. szarvasgombaszeletet tenni. Ez a *T. à la Rossini*.

Tournée (franc., ejtsd: turné) a. m. körutazás, pl. a hivatalos körút, hangversenykörút stb.

Tournefort (ejtsd: turnfór), *Joseph Pitton de*, francia botanikus, szül. Aixben (Provence) 1656 jún. 5., megh. 1708 nov. 28. mint a párisi egyetem tanára és a növénykert igazgatója. Fő műve Institutiones rei herbariae (Paris 1700, 3 köt., új kiad. Jussieu-tól, Lyon 1719, 3 köt.), amelyben a növényeknek addig ismeretes nemeit a virág pártája szerint 22 osztályba sorozza be és a nemek megkülönböztető tulajdonságait megszabni igyekszik. Páris környékének flóráját is megírta (Páris 1698). A kormány megbízásából végzett görögországi és kisázsiai útjáról írt nagy művét maga már nem rendezhette sajtó alá: Voyage au Lévant (Paris 1717, 3 kötet).

Tournesol (nőv.), l. *Chrozophora*.

Tourniquet (franc., ejtsd: turniké), 1. l. *Érszorító*. 2. Számláló készülékkel ellátott, tehát ellenőrzésre alkalmas forgókereszt, nagyobb mutatványok, tárlatok bejáróinál állítják föl s a belépőnek nem jegyet adnak, hanem a belépti díj lefizetése után való belépésnél a T. karjainak fordultával a számláló mutatója egyet ugrik s így a belépők számát pontosan mutatja.

Tournois (franc., ejtsd: turnoá), eredetileg a Tours-ban vert kis érem neve, amely szerint 1796-tól egész Franciaország pénzrendszere igazodott. Értékében valamivel több volt a mai franknál, amennyiben 81 T. = 100 fr.

Tournon *János* gróf, francia származású főúr, Bács-Bodrog vármegye első főispánja, megh. 1711 előtt. Lengyelországban indigenátust nyert és Tarnowot birta; innen *Tarnowski* Jánosnak is nevezték. 1687-ben Esterházy nádornál követségben járva, megismerkedett gr. Nádasdy István özvegyével, Thököly Máriával (Thököly Imre nővérével), akit azután nőül vett. Mint Esterházy Pál nádor sógorát nevezték ki azután 1699. a töröktől visszafoglalt és hamvaiból feltámasztott Bodrog vármegye főispánjává. 1703—1704-ben a kurucok foglalták el a vármegyét és ekkor T. is hűséget esküdött Rákóczi Ferencnek, aki őt 1706. Velencébe, 1707. pedig XIV. Lajos király udvarába küldte követül. T. útján nyerte el Rákóczi a szuverén aranygyapjas-rendet. Később az álnok Vetésy László azzal gyanusította T.-t, hogy maga szeretne Erdély trónjára jutni. T.-nak erre XIV. Lajos parancsára Párisból tüstént távoznia kellett és nemsokára nyoma vész. Úgy látszik, hogy külföldön, tán Brüsszelben halt meg. V. ö. *Századok*, 1887. 729. l.

Tournure (franc., ejtsd: turnür), otthonos, feszletelen magaviselet; továbbá a női ruházatban alkalmazott párnácska (cul de Paris). L. *Krinolin*.

Tours (ejtsd: túr), Indre-et-Loire francia dép. fővárosa, érseki és hadtestparancsnoksági székhely, a Loire balpartján; a szemben fekvő St. Symphoriennel egy 400 m. kőhíd és két lánchíd köti össze. Több fontos vasút gócpontja. Lakosainak száma (1921) 75,096, akik nagyrészt iparűzők. A főiparágak vas- és acélárú, gépgyártás, műipari cikkek, bútorszövetek készítése. Kereskedelme is élénk. Van orvosi előkészítő és több más szakiskolája, szemináriuma, muzeuma, nagy könyvtára, füvészkertje. Legkiválóbb épületei: a St. Gatien székesegyház (1170—1547) szép üvegfestményekkel és VIII. Károly király gyermekeinek sírjaival, a St. Julien-templom (1225—1259), a városháza, az igazságügyi, az érseki palota, a színház; több érdekes régi magánháza. A híd előtti téren áll Decartes és Rabelais, a városháza előtt Balzac szobra. A rómaiak uralma alatt már város volt *Caesarodunum* néven, később a *Turones* nevet kapta, majd frank uralom alá kerülvén, a XI. sz.-ig saját grófjai voltak. 732-ben közelében győzte le Martell Károly az arabokat. 835-ben a normannok fölégették. III. Henrik francia király ide helyezte a parlamentet. 1870 szept. 11-től dec. 10-ig a nemzeti védelmi kormány székhelye volt. 1871 jan. 19. a poroszok megszállták. V. ö. *Giraudet*, Histoire de la ville de T. (1874, 2 köt.); *Suzanne*, T. pittoresque (1899); *Vitry*, T. et les châteaux de Touraine (1905).

Tourville (ejtsd: turvill), *Anne Hilarion de Contentin*, gróf, francia tengeri hős, szül. Tourville kastélyában Coutances mellett (La Manche) 1642 nov. 24., megh. 1701 máj. 28. 1656-ban belépett a máltai lovagrendbe és dicsőségesen harcolt a barbareszkek ellen. 1660-ban a francia hadtengerészet szolgálatába állott; itt 1675. Duquesne tengernagy alatt működött. Agostából visszajövet, hol kitüntette magát a hollandok és a spanyolok ellen, 1677. Palermónál a holland-spanyol hajóhad 12 hajóját pusztította el. 1680-ban a tengerészcsapatok vezérévé nevezték ki. Később a La Manche csatornában felállított francia hajóhad parancsnoka volt; mint ilyen Beachy Headnél (Wight-szigete közelében) 1690 júl. havában megverte az angol-holland flottát. Ellenben 1692 máj. 29. La Hogue-foka közelében a Russell tengernagy alatt álló angol-holland hajóhad őt verte meg. 1693-ban Franciaország marsaljává nevezték ki; ugyanez év jún. havában Szt. Vince-foknál 27 angol és holland hadi- és kereskedelmi hajót zsákmányolt, 45-öt pedig elpusztított. Róla szól *Delarbre* könyve: T. et la marine de son temps (Paris 1889).

Tous les trois (franc., ejtsd: tulétroá) a. m. mind a három. Főleg a tarokkjáték műkifejezése, amelyet akkor használnak, midőn a játszóknak az a céljuk, hogy ütéseik között legyen a három kiváló jelentőségű figura, a skiz, a huszonegyes és a pagát.

Toussaint, *Anna Louise Geertruida*, l. *Bosboom*.

Toussaint-Langenscheidt, l. *Langenscheidt*.

Toussaint l'Ouverture (ejtsd: tusszeñ-luvertür), néger tábornok, Haiti köztársaság első elnöke, szül. 1743., megh. 1803 júl. 27. Kocsis volt egy ültetvényesnél s könyvek olvasásával némi műveltségre tett szert. 1791 aug. a felkelő néger seregbe állott és csakhamar ezredes lett. A francia konvent fokozatosan előléptette az összes haitii seregek főparancsnokává. Helyreállította ugyan a rendet, de 1800. függetlenítette a szigetet a francia uralom alól s magát annak élethossziglani elnökévé választatta. *Leclerc* francia tábornok azonban legyőzte, 1802. elfogta és Franciaországba küldte, hol a Besançon melletti Joux erődben halt meg. V. ö. *Saint-Remy*, Mémoires du général T., écrits par lui même (Paris 1850); *Schölcher*, Vie de T. (u. o. 1889).

Toutant, *Pierre Gustave*, l. *Beauregard*.

Tout comme chez nous (franc., ejtsd: tu kom sé nú) a. m. épp úgy, mint nálunk.

Tout comprendre c'est tout pardonner (franc., ejtsd: tu komprañdr szé tu pardoné) a. m. aki mindent megért, az mindent megbocsát. Állítólag Staëlné mondása.

Tout est perdu, hors l'honneur (franc., ejtsd: tuteperdű or lonőr) a. m. minden elveszett, csak a becsület maradt meg. I. Ferenc francia király írta anyjának a paviai csata után (1525).

Tout le monde (franc., ejtsd: tu lő mond) a. m. az egész világ, mindenki, azaz a nagyközönség. A franciák az alárendelt személyzet összességének értelmében is használják, pl. a hajó egész legénysége, egy cég alkalmazottainak összessége.

Továbbképzés, a rendes iskolázás befejezése vagy valamely pályára való képesítés megszerzése után történő felfrissítése, gyarapítása, kiegészítése a szerzett ismereteknek. A T. leggyakrabban önképzés jellegű, de már a XVI. sz. 60-as éveiben megtalálhatók a mások T.-éről való gondoskodás nyomai is, legelőbb egyházi, majd főként az iparosokra vonatkozó gyakorlati célzattal és jórészt pótlás vagy ismétlés alakjában (írás, olvasás, számolás). A T.-nek ez a jellege maradt fenn máig hazánkban a hat éves mindennapi elemi népiskola után szervezett és ismétlő iskolának nevezett három éves iskolában; a fejlődés iránya azonban itt is a mélyítés, gyarapítás felé mutat s a kivált 1920 óta élénkké vált ú. n. népművelési mozgalom népfőiskolák, tanfolyamok szervezésével az elemi iskolából kikerült gazdálkodó és iparos ifjúság műveltségének fejlesztését célozza és sikeresen szolgálja. Számos, különböző kezdeményezés irányult évtizedek óta az iparosok, kereskedők, ipari munkások és kereskedelmi alkalmazottak T.-ére; legújabban a szakszerűségen kívül a közműveltségbe való bevezetés, valamint a politikai kérdésekben való tájékoztatás is nagy térhez jut (a különféle pártok útján); igen sok azonban a tennivaló a földművelő népesség és a vidéki középosztály T.-e érdekében. Az általános célzatú, magasabb fokú T.-t tűzik célul a nagy számmal jelentkező tanfolyamok, szabad iskolák, szabad egyetem, állandó szervezetű vagy alkalmi jellegű előadás-sorozatok. Az életpályán való szakszerű tökéletesítés a céljok a szünidei tanfolyamoknak, amilyenek régebben nálunk is sűrűbben, a háború óta szűkebb körben folytak (tanítók, tanárok, orvosok stb. részére). Határozott szervezete van a tudományos T. terén az orvosok T.-ének: az egyetemi orvosi karok megbizottainak állandó bizottsága intézi s *Orvosképzés* c. folyóirata is van.

Tovar, szerb súlymérték = 10 oka = 128·1 kg.

Tovarnik, kisk. Szerém vm. šidi j.-ban, (1910), 2521 horvát, német és szerb lak. (Tr. SzHSz.)

Tóváros, nagyk. Komárom vm. tatai j.-ban, (1920) 5085 magyar és német lak., vasúttal, posta- és táviróhivatallal és telefonállomással. T. Tatával (l. o.) teljesen összeépült község.

Tovilah, sziget a Perzsa-öböl bejáratában, l. *Kism.*

Tovote, *Heinz*, német író, szül. Hannoverban 1864 ápr. 12. A göttingeni egyetemen tanult, de csakhamar kizárólag irodalmi munkássággal és közgazdasági tanulmányokkal foglalkozott. Miután többször bejárta Ausztria-Magyarországot és Olaszországot, 1889. Berlinben telepedett le. Regényei és elbeszélései nagyrészt erotikus tartalmúak, de nagyon elterjedtek. Főbbek: Die rote Laterne (22 kiad.); Frau Agna (23 kiad.); Der letzte Schritt (29 kiad.); Sonnemann (20 kiad.); In der Irre (20 kiad.); Hilde Vangerov u. ihre Schwester (28 kiad.); Fräulein Grisebach (30 kiad.); Lockvögelchen (20 kiad.); Durch's Ziel (23 kiad.); Nimm mich hin (28 kiad.); Die Scheu vor der Liebe (30 kiad.); legújabban Brautfahrt (15 kiad.); Suse Gaudi (16 kiad.); Um Eveline.

Tóvölgyi, 1. *Elemér*, orvos-író, szül. Budapesten 1872 júl. 17., *T. 2.* fia. 1897—1907-ig Korányi Frigyes klinikáján működött, ezután a Zeneakadémia orvosa lett. A háború alatt a beszterczebányai rokkant tüdőbetegintézet gégeorvosi és sebészeti osztályának vezetője volt. 1918-ban az Operaház és Gellért-fürdő orvosává, 1919. a Munkásbiztosító Pénztár és az államvasutak gégészeti rendelőjének orvosfőnökévé nevezték ki. 1922-ben egészségügyi főtanácsosi címet kapott. Számos hazai és külföldi orvosi lapba írt cikkeket. Önálló művei: *Énekesek orvosa* (1906); *Dal és zene* (Uránia-színház 1914); Über den diagnostischen und prognostischen Wert der lokalen Tuberkulinreaktion (Leipz. 1914). Szépirodalmi műveket is írt, köztük 1903. a *Zsarátnok* c. orvostársadalmi színművet, 1921. a Fővárosi szinkörben és a Városi szinházban előadott *Beszélő hamvak* tört. szinművet.

2. *T. Titusz*, író és hírlapíró, szül. Egerben 1838 ápr. 12., megh. Budapesten 1918 febr. 15. Egerben végezte a gimnáziumot, 1855—56-ban külföldön gazdasági akadémián, majd a pesti állatorvosi akadémián tanult. Hazatérve újságíró és lapszerkesztő lett, írt vezércikkeket, röpiratokat, novellákat és regényeket, majd megházasodván, birtokán gazdálkodott; a spiritizmusnak legtevékenyebb képviselője volt hazánkban s a spiritisták lapját, az *Égi Világosságot* szerkesztette is. Régibb, elbeszélő művei közül nevezetesebbek: *Beszélyek* (1867, újra *Tavaszi levelek* c. 1872); *Az anyák bűne* (regény, 1868); *Az ezüst vitéz* (regény, 1871); *A honárulók, Egy fejkötő miatt* (regények, 1872); *Szivek világa* (elbeszélések, 1872); *A rónák vésze* (betyár-rajzok, 1873); *Akit nem akarnak befogadni* (regény, 1887); *Az új világ* (regény 1888). Újabb, a spiritizmus köréből való munkái: *Van-e más világ?* (1898, újra 1900); *Egy új reformáció közepén* (1900); *A mindenség földtani és leszármazási művelődésének története* (1903); *Az istentett emberek* (1907).

Tower (ejtsd: tauer), a londoni City (óváros) megerősített része, mely a XI—XIV. századokban épült ki teljesen s az angol történetben nevezetes szerepet játszott. Több torony és bástya védte belsejét, amelyben az angol királyok székpalotája, a kincstár és az állami börtön volt. A T. az angol történet sok véres jelenetének volt szinhelye, börtönében a legkiválóbb férfiak sinylődtek s egy emelkedetebb terén *(T.-hill)* fejezték le a XV—XVII. sz. folyamán az angol történet sok nevezetes sze-

replőjét (Warwick gróf, Morus Tamás, Boleyn Anna, Howard Katalin, Grey Johanna, Essex gróf, Raleigh Walter, Strafford gróf, Monmouth herceg.) VII. Henrik király lakott utoljára a T.-ben, utódai a koronázási szertartásra indultak ki innen. II. Jakab lebontatta a T. királyi lakosztályait, 1820. pedig megszünt államfogház lenni s jelenleg arzenál és kaszárnya céljaira szolgál. Nagyszerű fegyvergyüjteményén kívül itt őrzik az angol koronázási jelvényeket és a korona kincseit. V. ö. Lord *Gower*, The T. of London (1901—1902, 2 köt.); *Benham*, The T. of London (u. o. 1906).

Towianski, *Andrzej*, lengyel misztikus, szül. Antoszwiniecben (Litvánia) 1799 jan. 1. megh. Zürichben 1878 máj. 13. 1835-ben Párisba ment, ahol a saintsimonizmussal megismerkedett és 1841 szept. 27-től kezdve misztikus felolvasásokat tartott; céljuk az emberiség egész társadalmi állapotának átalakítása volt. Eszméi számára megnyerte Mickievicz költőt és a lengyel romantika több képviselőjét. Nézeteit nem alakította rendszerré. Tanát *mességianizmusnak* nevezték. V. ö. *Mickievicz*, L'Église officielle et le Messianisme (2 köt., Paris 1842—43); *Semenko*, T. et sa doctrine (Paris 1850).

Town (ang., ejtsd: taun), a. m. város.

Towns., latin növénynév után *Townson*, a Travels in Hungary (London 1797) szerzője nevének rövidítése. A Tátra Zöldtava körül botanizált.

Townsend, *Mount*, a délausztráliai Alpok Kosciusko hegycsoportjának, egyúttal egész Ausztráliának is legmagasabb, 2241 m. magas hegye.

Townshend, *Charles Vere Ferrers, sir*, angol tábornok, szül. 1861 febr. 21. megh. Párisban 1924 máj. 18. Mint tiszt 1884—85. részt vett a szudáni hadjáratban és később több indiai expedicióban, 1899—900. a délafrikai háborúban, 1903. katonai attaché volt Párisban, 1904. ezredes, 1912. tábornok lett, 1914—16. Mezopotámiában harcolt s 1915. a Bagdad elleni támadást vezette, de Ktezifonnál 1915 nov. 27—30. vereséget szenvedett, mire Kut-el Amarába volt kényten huzódni s ezt védte 1916 ápr. 28-ig, amikor 13,000 főnyi csapatával meg kellett magát adnia. A háború végéig Konstantinápolyban volt internálva.

Township (ejtsd: taunsip) a. m. városterület, nagy földmérték az Északamerikai Egyesült-Államokban, 23,040 acre, tehát oly négyszög, amelynek oldala 6 angol mérföld. 36 részletre (sectiora) osztják, ezeknek mindegyike egy négyszögmérföldet (640 acret) tesz ki és azt megint negyedekre, 160 acre területtel osztják fel. Az Egyesült-Államokban a T. egyúttal a county egyik része (járása).

Townsville (ejtsd: taunszvill), város Queensland ausztráliai brit gyarmatban, (1921) 13,835 lak., igen jó kikötővel, jelentékeny iparral és kereskedelemmel.

Towy, 104 km. hosszú folyó Angliában Dél-Walesben, a Carmarthen-öbölbe ömlik.

Toxalbuminok, általában mérges fehérjék; Brieger és C. Fraenkel így nevezte el a baktériumok által képezett és a táptalajban visszamaradó fehérjetermészetű mérgeket. Jelenleg inkább a növényi származású, mérgező fehérjéket (Ricin, Abrin, Crotin stb.) nevezik így.

Toxichaemia (gör.), l. *Toxihémia*.

Toxicodendrol (növ.), a *Rhus toxicodendron* (l. *Rhus*) nedvében levő ható anyagot nevezték így régebben, amely az újabb vizsgálat szerint glikozid természetű összetett anyag.

Toxiconosis, *toxicosis*, mérgek által okozott betegség.

Toxihémia *(toxichaemia)* a. m. vérmérgezés, olyan értelemben, hogy a vérben mérgek, vagy különösen baktérium-toxinok keringenek.

Toxikológia (gör.). l. *Méregtan*.

Toxikus koefficiens *(Bouchard)*, a vizelet mérgező hatásának mértéke lenne; megmutatja, hogy a kiválasztó szervezet 1 kg.-jára kiszámított vizeletmennyiség a véráramba juttatva, hány kilós házi nyulat képes megölni. Egészséges embernél ez 0·465, betegeknél tág határok között ingadozik. Elavult fogalom, amely még abból az időből származik, amikor a szervezet kiválasztási termékeiben speciális mérgeket (toxinok) képzeltek.

Toxin, Brieger eredetileg a hullaalkaloidákat (l. o.) nevezte így; jelenleg a baktériumok mérgező anyagcsere-termékeit értjük alatta. A baktériumok az élő szervezetet is T.-jaik segítségével támadják meg, amelyeket a baktériumok részben kiválasztanak (exo-T.), részben a baktérium halála után, testéből szabadulnak fel (endotoxinok). A T.-oknak egészen specifikus hatásuk van, azaz bizonyos baktérium T.-ja csak bizonyos elváltozást idéz elő, sőt egy és ugyanazon baktériumnak is lehet több toxinja, melyeknek hatása között különbség van.

Toxodontia, az emlősök *Notoungulata* rendjének egyik alrendje, melybe kizárólag Dél-Amerikából ismeretes háromujjú digitigrad vagy semiplantigrad kihalt növényevők tartoznak.

Toxoglossa (állat), l. *Fésükopoltyúsak*.

Toxon, a diftériaméregnek bénulásokat előidéző alkotórésze (Ehrlich szerint).

Toxophor, az Ehrlich-féle immunitás elmélet (l. *Immunitás)* szerint a toxin két részből áll, ú. m. a *haptophor*-részből, mely az anyagnak a sejtek bizonyos vegyi részeihez (oldalláncok) kapcsolódását végzi s a *T.*-részből, mely a hatás hordozója.

Toxostoma (állat), a Sarlósrigó *(Pomathorhinus)* újabb nemi neve. Az idetartozó rozsdás sarlósrigó *(P. rufus* L.) ma használatos neve: *T. rufum* L. Lásd *Sarlósrigó*.

Toxoták, görög ijász katonák. E csapat 1600 gyalogosból és 200 lovasból (hippotoxoták) állott.

Toxotes (állat), l. *Lövőhal*.

Toynbee (ejtsd: tojnbé), *Arnold*, angol társadalom-reformer, szül. 1852 aug. 23. Londonban, megh. 1883 márc. 9. Wimbledonban. Oxford egyetemén tanult és ott működött a Balliol Collegeben. A szegény ember iránti rokonszenve vezette rá, hogy szabad idejét London külvárosaiban töltse, ott a szegényeket tanítsa, gyámolítsa. Előharcosa az University Extension-nek és a Settlement-nek. Elvbarátai emlékére létesítették a *Toynbee-Hallt* (l. *Settlement*, 2.). Főműve: Lectures of the industrial revolution of the XVIII century in England, halála után jelent meg (London 1884.),

magyarul kiadta egy részét *Navratil* A. Anglia gazdasági forradalma címen, 1909.

Toynbee-Hall, l. *Settlement.*

Toyokuni *Utagawa tchiyosai T.*, a színes japáni fametszet egyik legnagyobb művelője (1769—1825). Nagy népszerüségnek örvendett és rendkívül népes iskola feje lett, amely iskola fenmaradt a legújabb időkig és termékeivel elárasztotta az európai piacokat is. Nevezetesebb tagjai: II. Toyokuni, III. Toyokuni, I. Kunisada, I. Kuniyoshi stb.

Tozanliszu, a *Jesil-Irmak* (l. o.) kisázsiai folyó egyik forráspataka.

Tózia *(Tosszia)*, város Kasztamuni török kisázsiai vilajetben, 770 m. magasban a Kizil Irmak (Halys) egyik baloldali mellékvize mellett, 8400 lak., akik rizst, füget, mazsolát termelnek, selyemhernyót tenyésztenek s agyagárukat, angoragyapjúból szöveteket készítenek.

Tozzia L. (növ.), a Scrophulariaceae családba tartozó génusz, melynek fajai félig parazita, nyeletlen levelü, sárga virágú füvek. *T. alpina*, Közép- és Dél-Európa hegységeinek nyirkos helyein. *T. carpatica* Wol, a Kárpátokban, Szerbiában, Bulgáriában.

Tő (növ., *basis plantae)*, az a része a száraz növénynek, ahol az a földből épen kiér, alatta a gyökér, felfelé pedig a szár vagy törzs emelkedik, tehát tő a földbeli és légbeli rész határa.

Tő a nyelvtanban, l. *Szótő.*

Többalakuság, l. *Heteromorfizmus* és *Polimorfizmus.*

Többek számlája *(Conto pro diversi)*, az a számla, amelyet kisebb összegek rövid idejü hitelezőiről vagy adósairól közösen vezetnek, ahelyett, hogy mindegyikének külön számlát nyitnának. Minden egyes ilyen tételnek a T.-n 1 vagy 2 sort tartanak fenn, hogy az összeg keletkezése és kiegyenlítése egymással szembe kerüljön.

Többes állampolgárság, l. *Állampolgárság.*

Többes szám, v. csak *többes*, a nyelvtanban az igéknek s névszóknak az az alakja, midőn nem egy, hanem több dolog vagy személy van az illető beszédrész által kifejezve. L. *Szóegyeztetés.*

Többes szavazat, l. *Kisebbség.*

Többéves növény, l. *Élettartam* és *Kitelelő növény.*

Többfalkás (növ.), ha a porzók több csoportban össze vannak nőve.

Többfázisú áram, l. *Dinamoelektromos gépek.*

Többférjűség *(poliandria)*, l. *Nőközösség, Matriarchátus.*

Többgazdás (növ., *heteroicus, heteroecus)*, az olyan üszög- és rozsdafaj, mely fejlődését nem ugyanazon a gazdán fejezi be, hanem másra vándorol. L. *Autoecia.*

Többletérték, szocialista műszó, *Marx* szerint a munkateljesítmény értéke és a munkabér közti különbség. Az árúk értékét Marx szerint azon munkaidő alapján kellene mérni, amelyre az összes adott gazdasági föltételek mérve alapján előállításukhoz szükség van. A munkásnak annak az előállításához, amihez elért munkabére segítségével jut, meghatározott munkaidő kell (szükséges munkaidő). Tényleg pedig hosszabb időn át (valódi munkaidő) foglalkoztatják. A különbség e két munkaidő közt, miként a T., ugyancsak a tőkés javára szolgál. A Marx-kritikusok kétségbevonják, hogy a «szükséges munkaidő» mértéke tárgyilagos volna.

Többnejüség, l. *Poligámia.*

Többnyári v. *többnyáréltü* (növ., *perennis)*, l. *Élettartam* és *Kitelelő növény.*

Többség, l. *Kisebbség.*

Többszínnyomás *(multikromó)*, így is nevezik a kromólitografiát és a színes offsetnyomást.

Többszínüség, l. *Pleochroizmus.*

Többszörös csillagok, l. *Álló csillagok.*

Többszörös pont, l. *Szingularitás.*

Többször termő (növ., *planta polycarpica)*, l. *Élettartam.*

Többtagú, l. *Polinom.*

Többr, l. *Karsztos jelenségek.*

Töböréte, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi j.-ban, (1910) 165 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Töcs és töcsmadár (állat), a gólyatöcs *(Himantopus himantopus* L.) népies neve.

Tőcsér (állat), a póling *(Numenius arquatus* L.) népies neve.

Tödi, a Glarusi Alpok 3623 m. magas legmagasabb csúcsa Glarus és Graubünden svájci kantonok határán. Meredeken emelkedik ki minden oldalon környezetéből, úgy hogy sokáig megmászhatatlannak gondolták, mígnem 1824 szept. 1-én D.-ről két bündeni zergevadász, 1837 aug. 10-én pedig É.-ról mászták meg, ma rendesen a Grünhornon (2461 m.) levő Klub-menedékház felől másszák meg. ÉNy.-i csoportja a Clariden-hegység, legmagasabb csúcsa a Claridenstock (3264 m.).

Tőgy, a tehén (juh) tejmirigye, mely a combok között helyeződik. Négy (juhon két) negyedből áll és minden negyed egy-egy tőgybimbóval van ellátva. A jó fejős tehén tőgye fejlett, mirigyes tapintatú, a tőgybimbók távol állnak egymástól, vérérrendszere fejlett, a felületét borító bőr pedig finom és ráncolható. Többféle tőgyalakulás ismeretes, ilyenek: a hasi tőgy, gulyatőgy, kecsketőgy, húsos tőgy stb.

Tőgybetegségek legtöbbször gyuladás alakjában jelentkeznek s a mirigy közötti kötőszövetben v. a mirigyszövetben folynak le. Az előbbiek bőrsebeken át történő genyes fertőzés következményei, míg az utóbbiak a bimbók kivezető csatornáin át történő fertőzés eredményei. A kötőszövetre szorítkozó gyuladás a seb ellátásán kívül Priessnitz-féle borogatás alkalmazásában áll. Az állományos tőgygyuladás esetén a tej gyakori kifejése, valamint a tőgy kivezető csatornáján át katéter segélyével a tejmedence és a nagyobb tejutak kiöblítése, 3—4%-os bórsav- v. 1—2%-os karbololdattal naponta többszöri kiöblítése ajánlatos.

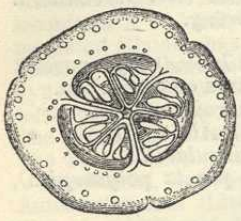
Tőhajtás (növ.), a növény főszárának, a fatörzs tövének alsó részéből keletkező fattyúhajtás (l. o.). L. még *Járulékos rügyek, Hajtás.*

Töhöl, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1910) 750 magyar és szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Töhötöm, l. *Téteny.*

Tök *(Cucurbita* L., növ.). A *Cucurbitaceae* családba tartozik; 10 faja részben (3 faj) egyéves, részben évelő, kúszó, karélyos levelü, egylakú. Amerika melegebb tájain honos. Magházukban 3—5 placenta van számos magkezdeménnyel;

termésük néha feltünően nagy, különféle alakú. *Közönséges v. úri tök* (*Cucurbita pepo* L.) minden valószinűség szerint Amerikából származik, de vadon sem ezt, sem a két másik egyéves fajt (*C. maxima* Duch. és *C. moschata* Duch.) nem találták, csak tenyésztett alakjaikat ismerjük. Levelei nagyok, érdesek. Kedvelt főzelék. Egyik külön nevelt fajtája, mint *sütőtök*, népszerű csemege-T. A *disznótök* (*C. maxima* Duch.), melyet nálunk tengeri vetés között szoktak termelni, éretten sertések etetésére használatos. A *laskás tök* (*C. melanosperma* A. Br.) téli fajta tök; görögdinnyéhez hasonló termésének húsa szálakra föl szét. A *pézsmatök* (*C. moschata* Duch.) levele puha, termése dinnyeszerű, pézsma illatú. Magvát ó-perui sírokban is megtalálták. A *C. ficifolia* Bonché, melegebb tájak kultúrnövénye. *Lopótök*, l. *Lagenaria*. — *Tök* a neve az egyik kártyaszínnek is a magyar (svájci) kártyában.

A tök magház keresztmetszetben. Láthatók a rekeszfalak és a magkezdemények.

Tök, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. biai j.-ban, (1920) 1379 magyar lak.

Tökcinege (állat), a széncinke népies neve.

Tőke (növ.), l. *Gyöktörzs*. Más értelemben a levágott fának a földben maradt tuskója.

Tőke, *közgazdasági értelemben* a munkával szemben minden gazdasági jószág, amely a termelés segédeszközéül szolgál. A közhasználat T. alatt a kamatozásra elhelyezett pénzösszeget érti. A T. szükséges a vállalatok nyers anyagának, munkaeszközeinek megvásárlására, a termelési és értékesítési költségek fedezésére. A T. fontosságát a magángazdaság szempontjából a *kereseti képesség*, a közgazdaság szempontjából pedig a *termelési képesség* szolgáltatja. A T. kereseti képessége idézte elő a világ gazdaságában a mai kereseti rendet, amelyet *kapitalizmus* (l. o.) néven neveznek. A T. feltételei: 1. a szükségleteket meghaladó jövedelem; 2. a jövendőbeli szükségletek előrelátása; 3. a T. termelékenységének felismerése; 4. a T. gyümölcsöztetésének alkalmai; 5. a takarékossági hajlam; 6. a vagyon- és személybiztonság. A T.-ket a *termeléshez való viszonyuk* szerint szokták osztályozni; nevezetesen a) *holt* v. *nyugvó* T.-nek nevezik azt a T.-t, amely nincsen alkalmazva termelésre, hanem gyümölcsözetlenül hever; b) *élő* v. *működő* T. az, amely termelési funkciót teljesít; ez utóbbi lehet ismét: 1. *álló T.*, amely ugyanazon üzemben állandóan v. legalább huzamosan szolgál, állománya v. éppen nem, v. csak kis részben pusztul a termelés közben; 2. *forgó T.* ellenben a termelés közben elhasználtatik, állománya v. teljesen megsemmisül vagy pedig az előállítandó javakba megy át, tehát folytonos pótlása szükséges; c) *szabad T.* az, amely még nincs valamely termelés céljaira rendelve; d) *kötött T.* ellenben az, amely már valamely vállalat termelési céljai számára van biztositva; e) *produktiv* vagy *termelékeny* az olyan T., amely tulajdonosának jövedelmet hajt; f) *improduktiv* v. *terméketlen* ellenben az, amely nem hajt jövedelmet; g) *emésztő T.* végre az, amely nemcsak, hogy nem jövedelmez, hanem még költséget is okoz annak fenntartása v. megőrzése; h) *alap-T.*, mely a vállalat létesítésére és berendezésére; i) *üzem-T.*, mely a vállalat termelésének folytatására szükséges. *Tárgyukat* tekintve, a legfontosabb nemei a T.-nek a földjavítások, az építkezések, a gépek, az állatok, a földbirtok, a pénz, az anyag- és árúkészletek, élelmiszerek, bizonyos kizárólagos kereseti viszonyok, jogosultságok stb.

Tőke *István (marosvásárhelyi)*, 1725-től 1768-ig a nagyenyedi Bethlen-kollégium nagyhírű fizika-tanára. Külföldi tanulmányai folyamán Descartes iskolájához csatlakozik és számos fizikai műszerrel tér vissza, hogy kisérleti előadásokat kezdhessen. Consideratio magnitudinis mundi... 1766 c. csillagászati műve mellett ő írta legrégibb fizika-tankönyvünket: Institutiones Philosophiae Naturalis... Cibini 1876. Műszereit föltüntető hat rézmetszésű tábláját tanítványai készítették. V. ö. *Szilády*, Ki volt az első magyar fizikus (Uránia 1910).

Tőkeadó, l. *Tőkekamat- és járadékadó*.

Tőkebiztosítás, l. *Biztosítás*.

Tőkefalva *(Buciumi)*, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 408 román lak. (Tr. R.)

Tőkegomba (növ.), l. *Mézsznű galóca*.

Tőkehal *(Gadus*, állat), a Tőkehal-félék (l. o.) családjába tartozó halnem. Az ide tartozó fajokra jellemző, hogy három hátúszójuk, két alsó úszójuk és a hát- és alsóúszóktól teljesen elkülönített kormányúszójuk (farkúszó) van. Mellúszójuk legalább 6, vagy ennél is több sugárból áll. Alsó állkapcsuk végén többnyire egy páratlan bajuszszáluk van. 20 fajuk ismeretes, melyek a mérsékelt és hideg égöv tengereiben élnek. Fajai közül nagy jelentőségűek: *kabeljau* (*G. morrhua* L.), *foltos kabeljau* (*G. aeglefinus* L.), *fekete kabeljau* (*G. virens* L.), *merlan* (*G. merlangus* L.), *törpe dorsch* v. *törpe kabeljau* (*G. minutus*) és a *pollack* (*G. pollachius* L.). L. *Kabeljau* és *Merlan*.

Tőkehal-félék *(Gadidae*, állat), az Igazi csontoshalak *(Teleostei)* rendjébe tartozó halcsalád. Testük többé-kevésbbé megnyult és apró, simaszélű pikkelyekkel fedett. Legszembetünőbb bélyegük, hogy egy, két v. három hátúszójuk van, s ezek majdnem az egész háti oldalukat elfoglalják. Hátsó páros úszójuk (a hasúszó) a torok-tájra húzódott s némely fajukon egy fonalalakú sugár kivételével elcsenevészedett. Majdnem mindannyian tengeriek; édes vizekben él pl. a menyhal *(Lota vulgaris* L.). A mérsékelt és hideg vizű tengerekben 25 nembe tartozó 80 fajuk honos. Több fajuk tengermélyi; ezek a trópusi tengerek fenekén is megtalálhatók, ahol a víz hideg. Az ember szempontjából a T. a legfontosabb halcsaládok közé tartoznak; gazdasági jelentőség dolgában legfeljebb a hering-félék vetekedhetnek velük. Óriási tömegekben halásszák őket s a Föld jelentős nagy területén olcsó és egészséges táplálékul szolgálnak. Észak-Európában és Amerikában nagy földrészek lakosságának megélhetése úgyszólván hozzájuk van kötve. A piacon frissen, szárítva, füs-

tölve, sózva és marinirozva keresett cikkek a T. Az idetartozó nemek közül legfontosabb a *Gadus-(tőkehal)* nem, melynek nevezetesebb fajai: *kabeljau (G. morrhua* L.), *foltos kabeljau (G. aeglefinus* L., a németek *Schellfisch* névvel jelölik), *merlan (G. merlangus* L.), *törpe dorsch (G. minutus* L.), *fekete kabeljau (G. virens* L.) és a *pollack (G. polachius* L.). További idetartozó nemek: *Merluccius (tengeri csuka), Molva (fogas menyhal), Lota (menyhal), Motella (tengeri menyhal), Raniceps (békamenyhal), Brosmius (torsk-hal).* L. még: *Kabeljau, Menyhal, Tengeri csuka, Fogas menyhal.*

Tőkehal konzerválása, l. *Halkonzerválás.*

Tőkekamat, tőkéből származó, a tőke használatáért járó jövedelem, melyet a kamatozásra elhelyezett pénzösszeg a tulajdonosnak minden munkája nélkül hoz. L. *Tőke, Kamat, Tőkenyereség.*

Tőkekamatadó, l. *Tőkekamat- és járadékadó.*

Tőkekamat- és járadékadó az a hozadékadó, amely a kamatot v. járadékot nyújtó tőkékből eredő jövedelmet adóztatja meg. Ha az adót nem a tőke hozadéka, hanem a tőkeösszeg után róják ki, akkor ezt az adót *tőkeadónak* nevezik. A T. egyike a legfiatalabb adóknak. Francia-, Angol- és Olaszországban nincs tulajdonképeni T., hanem a tőkehozadék a jövedelemadóban van megadóztatva, hasonlóképen több német államban. Hazánkban az 1875. XXII. t.-c.-be foglalt T. volt érvényben 1922 év végéig. A T.-ra vonatkozó törvényeket az 1924. IV. t.-c. §-a hatályon kívül helyezte és e törvény szerint az ezideig T.-val megrótt jövedelmeket ezután illetékekkel kell megróni.

Tőkekamatozás, l. *Tőkekamat.*

Tökéletesség, a létezés teljessége. Tökéletesnek mondjuk azt a valóságot, amely a maga fogalmát teljesen megvalósítja (pl. tökéletes ember). A T. nem jelent értékességet, mert ahogyan tökéletes jó, épen úgy tökéletes rossz is lehetséges.

Tőkenyereség, az a jövedelem, amely a tőkének valamely vállalatban való közreműködéséből ered. A T. a kamattól (l. o.) abban különbözik, hogy a kamat a tőke használatáért jár, tekintet nélkül arra, hogy a vállalat jövedelmez-e vagy nem; a T. ellenben csupán csak a vállalati nyereség egy része. A kamatban nem fordul elő a vállalat kockázati eleme, a T.-ben ellenkezőleg a vállalati kockázat eleme is szerepel.

Tőkepataka *(Valeaor-Grosil),* kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 546 román lak. (Tr. R.)

Tőkeréce (állat), l. *Tőkés réce.*

Tőkés *(Groşi),* kisk. Szolnok-Doboka vm. magyarláposi j.-ban, (1910) 1657 román és magyar lak. (Tr. R.)

Tőkésbánya *(Groşi),* kisk. Szatmár vm. nagybányai j.-ban, (1910) 1061 román lak. (Tr. R.)

Tőkésfalu, kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ban, (1910) 762 rutén lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tőkésítés, időszakonkint esedékes kamat- vagy járadékszolgáltatásnak egyszerre esedékes tőkeszolgáltatásra átváltoztatása. Takarékbetétnél a kamat összegének a tőke összegéhez (rendszerint félévenkint) hozzáírásával, járadéknál az évi járadék összegének a kamatlábnak megfelelő összeggel való megszorozása útján történik, pl. 3%-os kamatozású járuléknál $33^1/_3$, 4%-os kamatozásúnál 25, 5%-nál 20 a szorzó összeg.

Tőkés kacsa (állat), l. *Tőkés réce.*

Tőkés réce v. *tőkés kacsa (Anas boscas* L., állat), a Réce-félék családjába tartozó madárfaj. Nászruhában a gácsér feje és fehér gyűrűvel tarnyaka zöld, melle és háta barna, felső szárnya szürke; hasa szürkés, feketén elmosódott sávokkal; feketés-zöld középső farkfedő tollai felfelé kunkorodók. A tojó feje és nyaka szürkepettyes; háta barna, hasa barna foltos. A hím ősszel hasonlít a nőstényhez; szárnytükre kék, bíborveres fénnyel és fekete-fehér szegéllyel; lába narancsvörös. Hossza kb. 55, szárnya 28, farka 12, csűdje 5, csőre 6 cm. Európában, Észak-Ázsiában és Észak-Amerikában honos; télen Afrikában és Indiában tartózkodik. Hazánkban vizeinken mindenütt közönséges és nagy mennyiségben költ; télre részben elköltözik, részben helyenkint áttelel. Népies nevei: zöldfejű, dunnai, öreg, törzsök- és tőkeréce (ruca, kacsa, góca). Házi récénk ős.

Tőkés ruca *(Anas boschas* L., állat), l. *Tőkés réce.*

Tőkésújfalu *(Klátova Nová Ves),* kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 1216 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tőkeszámla. A tiszta vagyon összegének elszámolására szolgál és így a vagyon szaporodásait a *követel,* csökkenéseit a *tartozik* oldalon tünteti föl. Közkereseti és betéti társaságoknál annyi tőkeszámlát nyitnak, ahány tag van, mindegyiken az illető tagnak a társaság vagyonában való részesedését számolva el. A tőkeszámlák összege adja ilyképen a társaság tiszta vagyonát. Részvénytársaságoknál (részvénytőke- v. alaptőkeszámla) és szövetkezeteknel (üzletrésztőke- vagy részjegytőkeszámla) csakis alaptőke elszámolására szolgál.

Tőketerebes *(Trebisov),* kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 4708 magyar, szlovák és cigány lak., vasúttal. Itt ifj. Andrássy Gyula grófnak szép kastélya van s ugyanitt nyugszik id. Andrássy Gyula gróf igen díszes mauzoleumban. (Tr. Cs.-Szl.)

Tökfélék *(Cucurbitacea,* növ.). A kétszikűek forrtszirmú családja, melynek mintegy 650 faja a melegebb földrészeken honos. Nagyrészük egyéves kúszó v. felfutó növény, kacsokkal és több-

A dinnye porzós virága. A dinnye termős virága

nyire karélyos levelekkel bír. Viráguk egyivarú, egylakú, öttagú. Portokjuk görbült v. többszörösen kanyargó. Magházuk alsó állású, többnyire 3 rekeszű. Magjuk lapos, fás héj veszi körül, endo-

spermiumuk nincs, hanem a magban nagy, lapos, olajtartalmú sziklevelek vannak. Ide tartozik a *Tök, Ugorka, Dinnye, Luffa.*

Tökfilkó, a kártyában a tökfelső; általában a. m. ostoba.

Tökhal (állat), l. *Cselle.*

Tökmagpogácsa, a tökmagvak olajgyári feldolgozása közben nyert hulladék, amely a háziállatok takarmányozására szolgál. Ízletes és zsírdús pogácsaféleség, melynek táplálóértékét a benne foglalt héj mennyisége befolyásolja. Keményítőértéke 40—95.

Tőkocsány *(scapus,* növ.), oly dudvaszár (l. *Szár),* amely lombleveleket nem fejleszt, csak leveleket és virágokat v. egyetlen virágot visel, amely utóbbi esetben az egész T. egy szártagból áll.

Tököl, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. ráczkevei j.-ban, a Csepel-szigeten, (1920) 4018 magyar, bunyevác és német lak., gőzhajó- és vasúti állomással, postahivatallal és telefonállomással.

Tököld *(Tekoldany),* kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 198 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tökölyanum, görög keleti szerb alapítványi nevelőintézet Budapesten. Alapította *Tököly-Popovics* Száva (l. o.) aradi földbirtokos szegény és tehetséges gör. kel. szerb fiúk számára, akik Pesten a tudományos egyetemet látogatják. Az alapítvány eleintén 100,000 frt tőkéből, a pesti két házból, aradi 3 házból és 28 hold földből állott. Az intézet mióta fennáll, több mint 700 egyetemi képzettségű embert nevelt föl. Eleinte 1838—1878. az intézet ügyeit az alapító végrendeleti megbízásából a Matica Srpska irodalmi társaság vezette és kezelte. De 1877. a vallás- és közoktatásügyi miniszter a vagyon kezelését a nevezett társaságtól elvonta s az alapítványi tőke kezelését a m. kir. állami központi pénztárra bízta, az intézetre való felügyelést pedig a pesti gör. kel. hitközségnek adta, mely egy igazgató által igazgatta. 1900-ban Brankovics patriarcha megszüntette a pesti hitközség felügyeleti jogát s az intézet igazgatását egy szerb országos bizottságra (az ú. n. patronátusra) ruházta át, amelynek ügyvezető elnöke a budai püspök lett, előadója az intézet mindenkori igazgatója. 1907—1908-ban lebontották a T. régi épületét s helyébe (IV., Veres Pálné-u.) díszes palotát emeltek, amelynek egyik szárnyába helyezték el az intézetet.

Tököly-Popovics *Száva,* a szerbek jótevője, szül. Aradon 1761 aug. 17., megh. u. o. 1842 szept. 21. 1785-ben Pesten jogdoktorrá lett és Csanád vármegyében mint aljegyző közszolgálatba lépett. 1792-ben a magyar kancelláriá titkára, 1800. a nemesi fölkelésben az aradi ezred parancsnoka, az 1802-iki országgyűlésen jelentékeny szerepet játszott és a magyar alkotmány buzgó védelmezője volt. 1838 aug 21. két nagy alapítványt tett, egyet Bécsben a katonai és mérnöki pályára lépő szerb ifjak gyámolítására és egyet Budapesten, az ismert *Tökölyanumot* (l. o.). Ezeken kívül még sok más alapítványt is tett.

Tökös horog, olyan úsztatott horog, amelyet érett, üres tökhöz erősítenek azért, hogy az a vízben bizonyos magasságban tartsa a horgot.

Töktermés *(kabak, peponium,* növ.), a húsos termések (l. *Termés)* faja, amely polymer magházból fejlődik, epikarpiuma vastagabb, a mezo- és endokarpiuma húsos. Az endokarpiumnak az üregeket határoló részéből nedvdús szövet fejlődik, amely az üregeket kitölti. Az üregek választófala hártyás vagy húsos. T.-e van az ugorkának, töknek, dinnyének. L. *Tök, Tökfélék.*

Tölcsér, bádogból, üvegből, porcellánból stb. készült 50—60° hajlású kúpalakú edény, amelyet folyadékoknak szűk nyílású edényekbe való töltésénél használnak. L. *Akona.*

Tölcsér-boltozat, magyarul inkább legyezőboltozat elnevezése alatt, a régi angol gótikából ismeretes álboltozat, amely sík mennyezetek díszítésére szolgál s róla a boltozatvállak tölcsérszerűen lógnak le, ahelyett, hogy oszlopokkal alá volnának támasztva.

Tölcséres fúvókájú hangszerek. A tölcséres fúvókával ellátott hangszerek (az ú. n. érc- v. réz-fúvók) megszólaltatását a játszó által belefúvott levegő végzi. A hang magassága a fúvókára szorított ajkak rezgésének gyorsaságától és a rezgésbe hozott légoszlop hosszuságától függ. A hang színezetét a fúvóka alakja és a hangszer csövének keresztmetszete (menzurája) határozza meg. Öblös fúvókával éles, recsegő hangot nyerünk, tölcséres alakú, keskeny fúvókával lágy, meleg hangot. A hangszerek üregének méretei a hangterjedelmet is szabályozzák. A tölcséres fúvókájú hangszerek két nagy csoportra oszlanak: hiányos hangsorú hangszerekre (pl. katonai trombita) és kromatikus hangszerekre, ez utóbbiakon mechanizmusok segítségével képezhető a kromatikus hangsor. A kromatikus hangsor képzésének legrégibb módszere a tolószerkezet. Két távcsőszerűen egymásba tolható cső igazgatásával a légoszlop nagysága tetszés szerint növelhető és megrövidíthető. Hangnyilásokat és billentyűket csak a tizenkilencedik század első évtizedéig alkalmaztak (billentyűs trombita, ofikleid); midőn 1815. feltalálták a ventilmechanizmust. Ennek alkalmazása annyira bevált, hogy rövid idő alatt kíszorította a billentyűs hangszereket. Csak a puzónoknál maradt még meg a tolószerkezet, mely a tiszta intonáció szempontjából jobbnak bizonyult a ventilmechanizmusnál.

Tölcsérgomba (növ.), így nevezik a *Craterellus*-féléket (l. *Trombitagomba)* és a *Clitocybe infundi buliformist.* Utóbbinak kalapja 3—8 cm. széles, okkerszínű v. világos barnás, selymes, közepén benyomott, végül tölcséres. Karimája vékony és könnyen beszakadozik. Tönkje 3—6 cm. hosszú, olyan színű, mint a kalap. Lemezei fehérek. Erdőkben és ligetekben terem nyáron és őszszel. Igen jó ehető gomba. Aszalásra is alkalmas.

Tölcsérliliom (növ.), l. *Hosta.*

Tölcsérmell, a mell fejlődési rendellenessége, melynél a mellkas mellső fala rendesen valamivel a mellcsont közepe alatt tölcsérszerűen behuzódott. Súlyosabb következményei nincsenek.

Tölcsérpók *(Agalena,* állat), a T.-ok (l. o.) családjába tartozó pók-nem. Legközönségesebb faja a *labirint pók (A. labyrinthica* Cl.). Fejtora sárgásszürke, torán két feketésbarna hosszanti sávval; potroha barnásszürke, sárgával keverve és hátán vöröses szőrökből álló középsávval, mely végigfut a háton és a szövőszemölcsök mögött narancs-

sárga foltban végződik. Hasa sárgás szürke, két oldalt egy-egy enyésző barnás csíkkal szegélyezve. Lábai sárgás szürkék, izeik végén barnák, elálló hosszú szőrözettel. Ritkás erdőkben, mezőkön, alacsony bokros helyeken, néha tömegesen tanyázik. Terjedelmes, hosszú tölcséralakú hálókat sző, melyek lakásában végződnek. Hossza 8—12 mm. Hazánkban mindenütt gyakori s rajta kívül még az *A. similis* Keys. is előfordul.

Tölcsérpókok (állat), l. *Agalenidae.*

Tölevél *(folium basale,* növ.), a fűnemű növény tövéből spirális vonalban fakadó, sűrűn álló, gyakran rózsát alkotó levelek, szárlevél ellentéte. L. *Levélrózsa.*

Tölgy (növ.), l. *Tölgyfa.*

Tölgyed *(Dubiné),* kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 295 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tölgyesalja *(Zádubnie),* kisk. Trencsén vm. kiszuczaújhelyi j.-ban, (1910) 307 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tölgyeshegy *(Zubné),* kisk. Zemplén vármegye szinnai j.-ban, (1910) 331 rutén és szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tölgyesi szoros, Csík vm.-ből Romániába átvezető szoros, melyen a Kis-Besztercze (Bisztricsóra) vize folyik végig; a szorosban fekszik *Gyergyótölgyes* (l. o.) kisk., ahol belépőállomás és mellékvámhivatal volt. A szoros az 1914—1918-iki világháborúban heves harcok színhelye volt. (Tr. R.)

Tölgyessy *Artúr,* festő, szül. Szegeden 1853 máj. 1., megh. Budapesten 1920 febr. 2. A bécsi művészeti akadémián, Münchenben és Párisban tanult. Budapestre visszatérve 1897. *Őszi hangulat* c. képére az Esterházy-díjat, 1899. *Aranysugarak* c. festményére (Szépműv. Muzeum) a társulati díjat kapta. Számos tájképpel vett részt a 80-as, 90-es években a Műcsarnok kiállításain s egyik tipikus képviselője volt ez idők budapesti hangulatkép-festőinek. 1910-ben képeiből gyűjteményes kiállítást rendezett a Műcsarnokban. V. ö. Művészet, 1910.

Tölgyfa *(Quercus* L., növ. l. a *képmellékletet),* a Fagaceae-családba tartozik, mintegy 200 faja (hazánkban 6, de több alak és hibrid) főleg Észak-Amerikában és Ázsiában honos, Európában aránylag kevés fajjal van képviselve, Afrika északi részén pedig néhány déleurópai faj él. Kérgük repedezett. A hazai fajok levele karélyos, másoké fogas, szárnyasan hasogatott, néha épszélű. Viráguk egylakú; porzós virágaik szakadozott barkákban egyesítvék, termőviráguk rügyforma, de a tetején kibúvó bibeszála a levélrügytől könnyen megkülönbözteti. Termése, a makk, kerülékes, tojásdad vagy hosszas, az alját pikkelyes vagy bozontos kupacs takarja. Az amerikai és a középeurópai tölgyek lombhullatók, a mediterrán vidék, Kis-Ázsia és Perzsia tölgyei többnyire örökzöldek.

Három sectiójukat különböztetjük meg:

1. *Sectio: Cyclobalanopsis* (Örst). Termésük egy év alatt érik; örökzöldek; levelük fogas. 17 faja él Ázsiában. *Quercus lineata* Bl. stb.

2. *Sectio: Erythobalanus* (Örst). Termésük két év alatt érik; többnyire lombhullatók; hosszú bibéjük fejes. 60 faja főleg Észak-Amerikának az Atlantikus-partok környékére eső államaiban honos. Nálunk ezek közül többet használnak parkokban díszfákul. *Q. rubra* L. (piros levelű T.), ősszel igen szép, élénkpiros lombozatot visel, levelei hegyes karélyúak; *Q. palustris* Dur., levelei mélyebben bemetszettek, az érzugokban szakállasak; *Q. coccinea* Wanghr., lefelé keskenyedő kupacsa és mélyen bemetszett, kopasz levele van; *Q. tinctoria* Willd., levele nem oly mélyen bemetszett, alul nemezes, cserzőkérget szolgáltat Észak-Amerikában és az ú. n. *quercitronkérget,* amely sárga festőanyagot (quercitrin) tartalmaz. Kaliforniában örökzöld a *Q. agrifolia* Née (termése két év alatt érik) és a *Q. Wislizeni* DC; ellenben a *Q. Kellogii* Neuwb. lombhullató fa.

3. *Sectio: Lepidobalanus* Endl. Termésük majd egy, majd pedig két év alatt érik meg; részben lombhullatók, részben örökzöldek. Számos faj tartozik ide, amelyek több subsectióba vannak beosztva. *Q. cerris* L., csertölgy, bozontos kupacsa, háromszög-alakú karélyokkal szegélyezett levele, szálas maradó pálhái vannak; Dél-Európában, különösen pedig hazánkban honos, fája nem tartós, de jó tüzifa. *Q. Suber* L., parafatölgy, a Mediterrán flórakerületben honos fa; levelei tojásdadok, fogasak, vastag kérge szolgáltatja a parafát; *Q. coccifera,* karmazsintölgy, kermestölgy, a Mediterrán-tájak tövisesen fogazott levelű cserjéje; a rajta élő Chermes ilicis piros festőanyagot szolgáltat: *Q. ilex,* magyal T. a Mediterrán-tájak jellemző örökzöld 2—3 m. magas cserjéje, többnyire épszélű levelei vannak, hosszúkás termését, a *ballotát* Spanyol- és Dél-Franciaországban eszik; *Q. infectoria* Oliv. Görögországtól Perzsiáig több helyen honos, gubacsa, a levantei gubacs fekete festéket szolgáltat; *Q. pedunculata* Ehrh., kocsányos T., délibb vidékeink, áradásos erdeink közönséges tölgyfája, levele nyeletlen, termős virágzata hosszú kocsányú, fája a legtartósabb, legértékesebb; *Q. sessiliflora* Sm., kocsánytalan tölgy, levele nyeles, termős virágzata rövid, zömök és így kocsánytalan, az előbbivel szemben előhegységeink növénye, fája szintén tartós és értékes. Mindkét utóbb említett T.-faj egész Európában honos, de különösen hazánkban elterjedt erdőt alkotó fa. A *Q. pedunculata* a hegységekbe szórványosan mintegy 1000 m.-ig hatol fel, észak felé pedig a 63° é. sz.-fölé, a *Q. sessiliflora* pedig a középeurópai hegységekben 1300—1400 m.-ig, észak felé ellenben az előbbi mögött marad; Norvégiában mintegy 60° é. sz. tájáig fordul elő. *Q. lanuginosa* Lam., molyhos tölgy, Alföldünk homokos területein pl. Monor–Gödöllő között, továbbá a pannoniai flórakörnyék dombvidékein, mészkőhegyeinken jellemző fafaj, kisnövésű, levele molyhos, törzse csomoros, fája kevésbbé értékes, de tartós ez is. *Q. conferta* Kit., magyar tölgy, hazánk déli részén, Szlavoniában, a Balkánon és Olaszországban is honos, nagy levelei, kupacsán hosszú pikkelyei vannak, fája a többi hazai fajéval szemben világosabb színű, különben kemény, igen tartós.

A T.-nak számos faja értékes fáján kívül cserzőkérget, cserzőgubacsot, festőanyagot szolgáltat, flatal, vékony törzsét botok készítésére

használják, makkjával sertéseket hizlalnak stb. úgy, hogy leghasznosabb erdei fánk. Nehezebb bútorokra kitünően alkalmas; elsőrendű mint dongafa s a magyar és szlavoniai dongafa a világháború előtt jelentékeny kiviteli cikk volt tengerentúlra is. A *cserfa* makktermésén kívül csak mint tüzelő értékesíthető, de elsőrendű fűtőfa. *Talpfának* szintén a T. áll első helyen.

A T. az európai népek legrégibb természetvallásos mitoszával és művelődésével szorosan kapcsolatos, kivált az ó-görög, etruszk, germán, kelta, skandináv és porosz népével. Dodona T.-ja alatt, Görögország északi részén székelt a legrégibb hellén orákulum, s a papok a levelének susogásából jósoltak. A rómaiak Juppiternek szentelték (arbor Iovis). Az ősgallus és germán a T.-t szent fának tartotta. A tölgyest az isteneknek szentelték s az áldozatot a leghatalmasabb és legmagasabb T. alatt végezték. Több szláv törzs előtt is szent volt a T. s az áldozat tüzét T.-ból rakták. Midőn a kereszténység Németország s a Keleti-tenger országai felé terjedt, több szent vén T.-t kivágtak. Geismar híres szent T.-ját (Hessenben) Szt. Bonifácius vágta ki. Judea és Perzsia népe is nagyrabecsülte a T.-t. A tölgykoszorú minden időben komoly jelkép volt. Régi időben a pap koszorúzta magát vele, de mint *corona* a római polgárerénynek is jutalma volt. A tölgylomb a gót díszítményre gyakorolt hatást.

Irodalom. Fekete L., A tölgy és tenyésztése, Budapest 1888; Vukotinović, Formae Quercuum Croaticarum, Zágráb 1883; Borbás, A magyar Nagy Alföld tölgyei, Erdész. Lapok 1886; u. a., Európa nagyobb pikkelyes tölgyeinek összeállítása, u. o. 1887; Simonkai, Hazánk tölgyfajai és tölgyerdei, Budapest 1890; Oersted, Recherches sur la classification des chênes, Kopenhága 1867; Krašan, Zur Geschichte der Formentwickelung der roburoiden Eichen (Engler, Botan. Jahrbüher VIII.); De Candolle, Prodromus, XVI. b. köt.; Dorner J., Budapest tölgyei, Akadémiai Értesítő 1863; Kotschy, Die Eichen Europas und des Orients, 1862; Geyer, Die Erziehung der Eichen, Berlin 1870; v. Manteuffel, Die Eichen, deren Anzucht, Pflege und Abnutzung, Leipz. 1874; Fribolin, Der Eichenschälwaldbetrieb, Stuttgart 1876; Mannhardt, Der Baumkultus der Germanen, Berlin 1874; Wenzig, Eichen Europas, Berlin 1886.

Tölgyfafélék (növ.), a. m. *Bükkfélék*, l. *Fagaceae.*

Tölgyfagomba (növ.), l. *Májgomba.*

Tölgyfagyöngy (növ.), l. *Loranthus.*

Tölgyfakivonat, a műfának nem használható hibás, hámozott tölgyfahasábokból készül. A hasábokat forgácscsá aprítják s ezt terjedelmes kádakba töltik és forró vízzel kilúgozzák. A lúgot azután légállóan zárt rézüstökbe eresztik és légszivattyúval ritkított levegőtérben besűrítik. Az így elkészült T.-ot hordókra fejtik és szétküldik. Mennél világosabb a T. és mennél több csersav van benne, annál értékesebb. T. készítésével különösen Szlavoniában több nagy gyár foglalkozik. A T.-ot föképen a bőr cserzésére használják.

Tölgyfavirág-gomba (növ.), l. *Mézszínű galóca.*

Tölgygubacs, l. *Gubacs.*

Tölgymakkcukor, a tölgyfa makkjában. Quercit előállításánál az anyalúg tartalmazza a tölgymakkcukrot, *quercint.* 340°-on olvadó monoklin kristályokat képez. Inaktiv. Nem redukálja a Fehling-oldatot. ($C_6H_{16}O_6$).

Töll-posz-isz *(Tell-posz),* az É.-i Ural hegység 1683 m. magas csúcsa.

Tölomb (növ.), l. *Levélrózsa.*

Töltelék, elsősorban némely húsfélének különböző anyagokkal, u. m. áztatott zsemlyével, tojással, vajjal, gombával, gesztenyével, zöld petrezselyemmel, szardellával stb. való megtöltése. Töltésre legalkalmasabb a szárnyas, vad, rostélyos, borjúszegy; azonban főzeléket is szokás tölteni, még pedig finomra vágott és fűszerezett hússal. Ilyen ételek a töltött ugorka, tök, káposzta, hagyma, kalarábé, paradicsom stb. Van töltött tojás is. A töltött ételek keleti eredetűek, különösen a magyar, szerb és török konyha készíti. A pástétom sem egyéb töltött ételnél, úgyszintén a tiroli rétes és a nálunk patkó név alatt ismeretes sütemény és a különböző bélesek.

Töltény, a kézi lőfegyverek és a lövegek lőszere. A T.-t, azaz a fegyvernek valamely toktől körülzárt kész lőszerét valószínüleg Spanyolországban használták először 1569 körül; Franciaországban a tölténytáskával együtt 1644. A tölténytáska Gusztáv Adolf találmánya. A régi lövészek nagy lőporedényekkel, gyujtószer-tartókkal több rőf kanóccal és golyózsákkal voltak felszerelve *(1. ábra).* Némelyek fahüvelyekkel (lőpormértékkel) ellátott vállszíjat (bandelier, bandoulière) és kanóctokot (couvre-mêche) viseltek; ez utóbbi a hollandiaktól származott és vörösrézből készült; ilyeneket hordtak a XVIII. sz. gránátosai is. A XVI. sz.-ban, mikor a könnyű lovasoknál már a T.-t használják, ezek a derékövhöz csatolt, rendesen 10—15 T.-t tartalmazó, ú. n. T.-dobozokat viselnek *(2. ábra).* A papiros-T. rendszeresítésével a XVII. sz. vége felé a gyalogság leteszi a vállszíjat és e helyett T.-táskát kap.

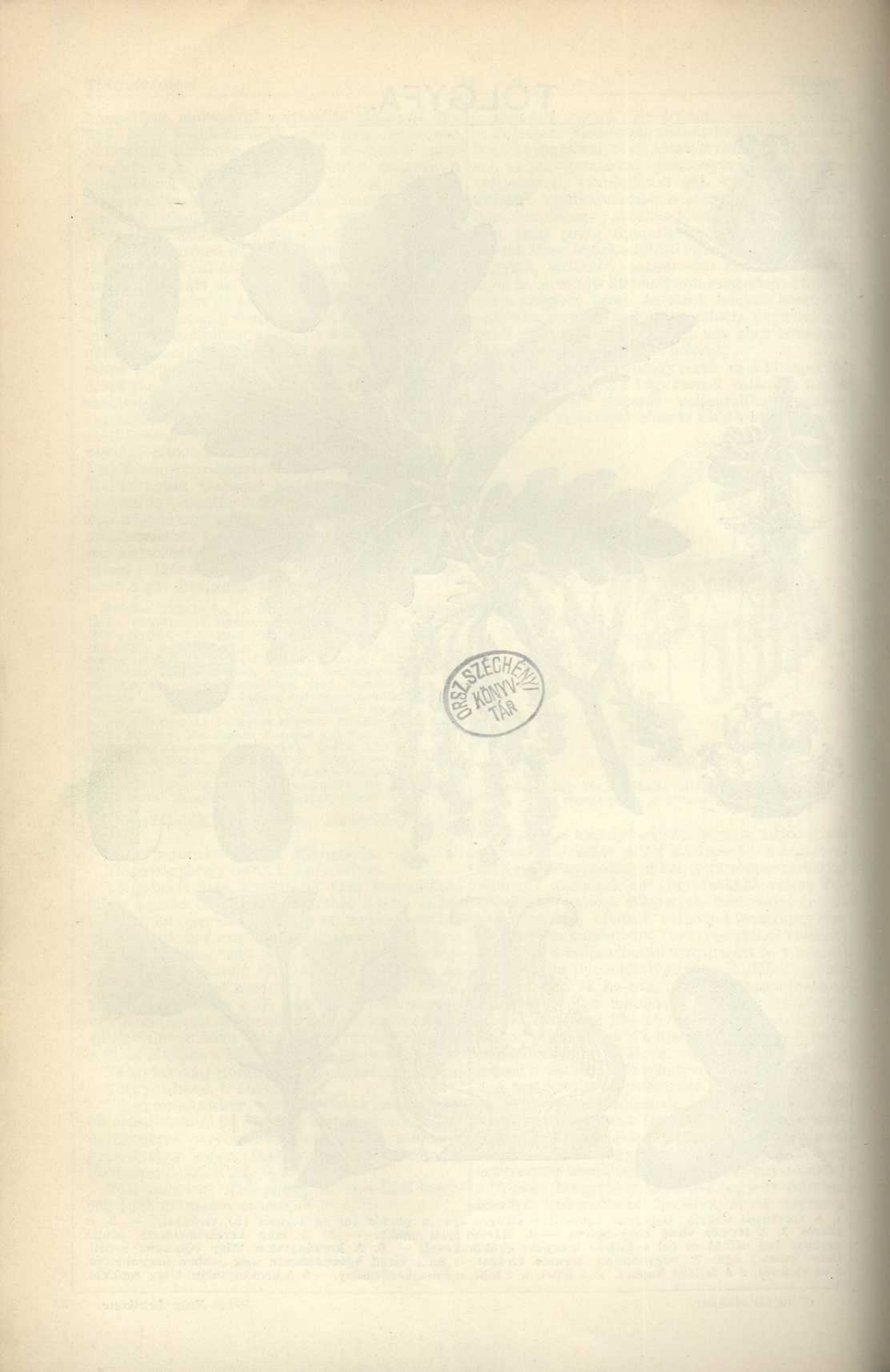
1. ábra. Egy mousquétaire töltény-bandelierje golyózacskóval és gyujtószertartóval.

A mai kézi lővegyvereknél kizárólagosan egységes T.-eket alkalmaznak, még pedig egyenkint vagy csomagonként (esetleg dobozonként) való töltéssel. Az egyenkinti töltésnél az egyes T.-eket vagy a T.-ürbe (egytöltetű) vagy a puskán levő szekrénybe teszik be. A csomagonkénti töltésnél a T.-eket bizonyos (rendesen 4 vagy 5) számban könnyű bádogkeretbe foglalva, evvel együtt a

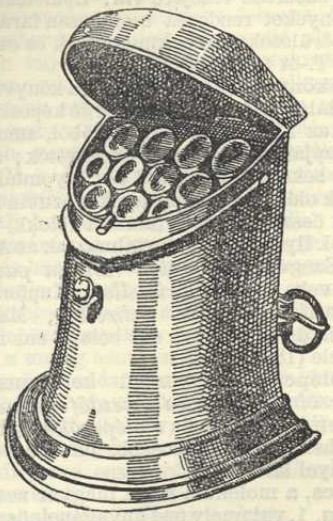
TÖLGYFA.

1. A kocsányos tölgyfa (Quercus robur L.) virágzó ága a porzós *(a)* és termős *(b)* virággal. — 2. A porzós. 3. A termős virág nagyobbítva. — 4. Három érett makk. — 5. A mag keresztmetszete, alatta ugyanaz héj nélkül és *(a)* a fölfelé irányuló gyököcskével. — 6. A kocsánytalan tölgy (Quercus sessiliflora Salisb.) ága, 7. nagyobbított termős virágai. — 8. A virág hosszmetszete még jobban nagyobbítva, *b* az elólevél, *c* a fejlődő kupacs, *p* a lepel, *n* a bibe, *o* a magkezdemény. — 9. A kocsánytalan tölgy makkja.

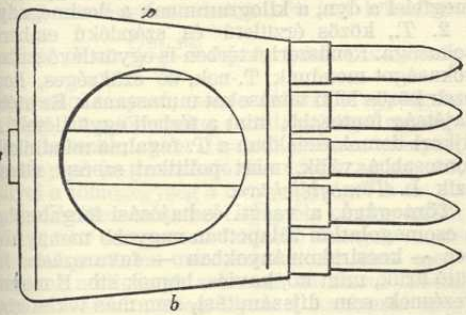

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

puska ismétlő művezetébe (tárba, szekrénybe) teszik be. A bádogkeretek vagy csak egy bizonyos helyzetben tolathatók az ismétlő művezetbe, v. pedig a bádogkeret és az ennek megtartására

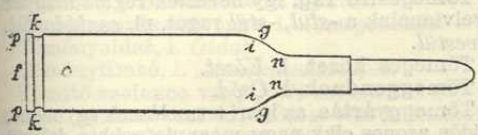

2 ábra. Egy császári arquebusier töltényhoboza 13 töltény számára vasból (1570 körül).

szolgáló *s* szemölcs részarányos alakú *(3. ábra)*, mely esetben a többnyire tárnak nevezett bádogkeret, akár az *a*, akár a *b* oldalával lefelé fordítva, az ismétlő művezetbe vezethető be. Ez az utóbbi

3. ábra.

4. ábra.

alak a közönséges használatra nem nyujt oly kiváló előnyöket, de célszerűnek bizonyult különösen a sötétben való töltésre, valamint a megtöltött T.-táraknak a T.-táskában és T.-rakaszokban való csomagolására. A T.-eknek a tárban való elhelyezését megkönnyíti perem nélküli gyártásuk. A perem nélküli T. *(4. ábra)* a peremmel ellátottaktól az által különbözik, hogy a hüvely hátsó és kúp- vagy hengeralakú *fg* törzsének hátsó részébe *kk* körded horony van besajtolva, miáltal egy a hüvelyből ki nem álló *pp* perem képződik. A perem nélküli elnevezés tulajdonképen nem helyes és a szóban forgó T. «kiálló perem nélküli»-nek volna nevezendő. A körded *kk* horonyba kapaszkodik. A hüvelyeknek perem nélkül való gyártása azzal az előnnyel jár, hogy a T.-ek a tár szimmetrikus alakját megengedik és hogy a T.-ek és tárak csomagolásánál, valamint málházásánál a rendelkezésre álló térfogat jobban és teljesen kihasználható. A perem nélküli T.-ek az ütőszeg előre rugtatásánál nem támaszkodhatnak a T.-ür peremágyához, miután az ehhez szükséges kiálló perem hiányzik; ennek szerepét a T.-hüvely *in* átmeneti kúpja veszi át, amely a T.-ür hasonló alakú lépcsőjéhez fekszik. A lövegeknél többnyire *megosztott T.-ek* használtatnak, t. i. olyanok, amelyeknél a lövedék és a lőkészítmény egymástól elkülönítve van és külön-külön teszik a T.-ürbe. Kisebb ürméretű és a tüzelés fokozott gyorsaságával biró lövegeknél, vagyis az ú. n. gyorstüzelő lövegeknél egységes löveg T.-eket is alkalmaznak.

Töltényi *Szaniszló*, orvosi író és költő, szül. Veszprémben 1795., megh. Bécsben 1852. 1827-ben a József császártól alapított katonaorvosi akadémián (Josephinum) tanár lett. 1841-ben nemességet kapott. Számos, az orvosi szakba vágó művet adott ki latin és német nyelven (De principiis pathologiae generalis libri, VI., 2 köt., Wien 1831; Versuch einer Kritik der wissenschaftlichen Grundlage der Medicin. 4 köt., u. o. 1838—40; Pathologia et Therapia generalis medico-chirurgica, u. o. 1843). Ifjú korában *Szonettek* c. költeménykötetet is adott ki.

Tölténykamra, l. *Löveg*.

Töltés, 1. A vasutak és közutak nem vezethetők mindenütt a talaj színében. Ahol a tervezett útszín magasabb az eredeti talajnál, ott földvagy kő-T. készül. Mállékony anyagok felhasználását lehetőleg kerülni kell. Lejtős területeken a talajt előzetesen lépcsőzni, a vizenyős helyeket pedig előbb vízmentesíteni kell. A T.-ek rézsüjét többnyire 1 : 1·25—1 : 1·5 arányúan készítik. A vízszintes rétegekben készült vagy egyéb föld-T.-ek állékonyabbak az oldalról vagy állványról készült T.-eknél. Kimosódás ellen a T.-rézsüket gyepesíteni kell. Az elsőrangú fővasutak T.-einek koronaszélessége nálunk 4·90 m., a másodrangúaké 4·60 m., a helyiérdekű vasutaké 4 m.

2. *T. (vízépítés)* alatt rendszerint a folyók mellett az árvizek szétterülése ellen emelt földműveket (gát, ármentesítő gát) értik. Bővebben l. *Ármentesítés* alatt.

3. *T.*, a fegyverekben, l. *Töltény*.

Töltésbiztosítás, ártérbe eső vasúti v. egyéb földtöltések lábát és oldalrézsüit sövényfonással, füzesítéssel vagy kőburkolattal, kőlábbal kell a hullámverés által való rongálás ellen biztosítani. Töltéscsúszás esetén pedig a töltések anyagát és az altalajt vízmentesítéssel kell biztosítani.

Töltéscsusszamlás. Töltéscsúszás állhat elő azáltal, hogy a töltés túlmeredek talajra kerül, ilyen helyeken tehát a területet előzetesen lép-

csőzni kell. Előállhat továbbá a töltéscsúszás azáltal, hogy mélyebb agyagrétegen fekvő laza vagy vizenyős talajrétegek csúszásnak indulnak. Ez ellen a talaj vízmentesítésével kell védekezni. A talaj vizét bemetszéseken (bordákon) vagy tárnákon kell levezetni, amelyek fenekén vízvezető csatornát vagy draincsövet fektetnek.

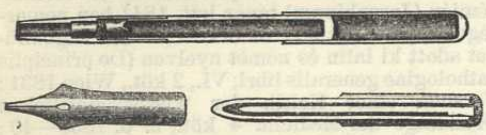
Töltésszakadás, l. *Gátszakadás.*

Töltésszélesbítés. Rossz anyagú, palás, nedves agyagból készülő töltések a szokásos rézsükkel nem volnának állékonyak és azért az ilyen töltést szélesebb alappal szokták készíteni és pedig vagy enyhébb rézsüket készítenek, vagy padkákat igtatnak a rézsübe. Ha új vágányok hozzáépítése céljából meglévő töltések szélesbítése szükséges, úgy a régi rézsü előzetesen lépcsőzendő és a feltöltés vízszintes rétegekben végezendő.

Töltőkályha, l. *Fütés.*

Töltősejt (növ.), egyrészt a mohok leveleinek bizonyos sejtjei, másrészt a lenticellák parenchymatikus sejtjei. L. még *Thylla.*

Töltőtoll, kaucsukból gyártott üveges szára tartályként működik és néhány napra elegendő mennyiségü tintát tartalmaz. A rendszerint aranyból készült és iridiumhegyü írótollat és a tinta kifolyását szabályozó nyelvet tartó fejrész csavarmenettel van a tartályhoz erősítve. A toll védel-

A töltőtoll hosszmetszete. A védőkúppal meghosszabbított tartályos szár. Az írótoll. A szabályozó nyelv.

mére szolgáló levehető kúp a szár meghosszabbítására is használtatik. A tartályt kis gummilabda végü üvegcsővel töltik újra, ha a tinta elfogyott. Készülnek olyan T.-k is, amelyeknek a tolla állandóan a tintatartályba van elmélyítve. Ezeknél az írótollat használat előtt a tartályból kicsavarják és aztán visszacsavarják.

Töltött káposzta, a magyar konyha egyik főétke, következőképen készül: a savanyított fejkáposztaleveleket apróra vagdalt és paprikával fűszerezett hús- és rizskeverékkel megtöltik és begöngyölgetik, felállítva lábasba v. fazékba rakják, a közökbe felvágott káposztát tesznek s megfőzik. Körülbelül két órai főzés után a káposzta puhára főtt s ekkor levét híg rántással felseresztik, összetöltik és esetleg forranás után tejfellel zamatosítják. Készítik födő alatt párolva, rántás nélkül oly módon, hogy egy fazekat zsírral kikenünk, liszttel meghintünk s abba tesszük *rétegezve* a gyalult káposztát, a töltött káposztát, disznó- vagy egyéb húst. Ezekkel megtöltik rétegezve az egész fazekat. Itt a fazékba hintett liszt adja meg a kellő sürüséget. Ez az ú. n. *kolozsvári T.*

Töltszék, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 779 szlovák és magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tölz *(Bad-T.)*, az ugyanily nevü járás székhelye Oberbaiern bajor kerületben, (1919) 5941 lak. Tőle 5 km.-nyire van *Krankenheil* nevü fürdő, jód-, kén- és nátrontartalmú ásványvízforrással.

Tömb *(blokk)* 1. papirlapokból álló kisebb-nagyobb kézi füzet följegyzésekre, napi pénztári kiutalások céljaira stb.

2. *T. (kő-T.)*, kinagyolt épület- vagy egyéb kő, amely a szobrász vésőjére vár. Épületeken a kődíszítményeket rendesen utólagosan faragják ki, hogy a sérülésektől megkíméltessék és csak a kinagyolt T.-öt falazzák be.

Tömbkönyvek *(blokkönyvek)*, a könyvnyomtatás feltalálása előtt közkézen forgó képeskönyvek, főképen az 1430—1500 közti időből, amelyeknek egyes lapjait fametszetek ékesítették; a fametszeteket bekenték festékkel és rányomták a papiros egyik oldalára, a papirlapokat azután könyvbe kötötték össze. A képes faminta (blokk) után nevezték el. Ilyen lapokat tartalmaztak az Ars moriendi, a Szegények bibliája *(Biblia pauperum)* stb. művek. V. ö. *Kristeller* (Kupferstich u. Holzschnitt 1905); W. *Schreiber*, Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XV. siècle (1891).

Tömblépcső. Négyszögü keresztmetszettel bíró lépcsőfok. Rendesen a *kezdőfokoknál*, valamint *mellék-*, *pince-* és *elölépcsőknél* alkalmazzák. Teherbíróbb és olcsóbb, mint az ékalakú szelvénnyel bíró fokok.

Tömecs, a molekula rossz magyar neve.

Tömeg, 1. valamely test anyagának összessége. Ugyanazon a helyen és ugyanabban az időben a testek T.-e arányos azok súlyával. Azért a testek T.-ét úgy hasonlítjuk össze, hogy tulajdonképen azok súlyát mérjük meg; a súlyok viszonya azután megadja a T.-ek viszonyát is. A T. egysége a fizikai méréseknél a gramm, törvényes egysége a kilogramm. A grammnak, mint erőegységnek megfelel a dyn, a kilogrammnak a decimegadyn.

2. *T.*, közös érzületü és szándékú emberek sokasága. Rendszerint térben is együttlévő embersokaságot mondunk T.-nek, de szükséges, hogy ezek közös lelki vonásokat mutassanak. Ez utóbbi sajátság fontosabb, mint a térbeli együttlétel. Az újkori demokráciákban a T. fogalma mindinkább fontosabbá válik, mert politikai szerepe növekszik. L. *Tömeglélektan.*

Tömegárú, a vasúti és hajózási forgalomban a csomagolatlan állapotban nagyobb mennyiségben — kocsirakományokban — fuvarozásra kerülő árúk, mint kő, kavics, homok stb. E megnevezésnek sem díjszámítási, sem más tekintetben különösebb jelentősége nincsen.

Tömegesítő rag, így nevezték régibb magyar nyelvtanaink a *-stul*, *-stül* ragot, pl. *családostul*, *tövestül.*

Tömeges kőzet, l. *Kőzet.*

Tömeggondnok, l. *Csőd.*

Tömeggyártás, az ipari termelésnek egy neme, midőn azonos cikk nagy mennyiségekben készül egyszerre, ha egy-egy cikket ugyanazon anyagból azonos minőségben és méretekben gyártanak. Különösen a fémiparban bír nagy jelentőséggel, mint pl. a csavar-, a tü-, az óraalkatrészek, a sajtolt árúk és hasonlók gyártásánál.

Tömeghatás törvénye, l. *Egyensúly* (kémiai).

Tömegjelenségek, l. *Tömeglélektan.*

Tömegköltség, l. *Csőd.*

Tömegközéppont, l. *Súlypont.*

Tömeglélektan a tömeg (l. o.) lelki sajátságaival foglalkozó tudomány. Köztudomású, hogy a tömegben létel megváltoztatja az egyéni lelki vonásokat. A gondolkodást csökkenti (a tömeg «elvakult»), míg az érzelmeket és ennek nyomán az akaratot magas intenzitásra fokozza. Tömegben az emberek egymást szuggesztió alatt tartják s nem teljes urai többé öntudatuknak. A tömegnek vannak hiedelmei, rokon- és ellenszenvei, elhatározásai, amelyeket külön-külön egyetlen ember se tenne a magáévá. A közvélemény (l. o.) sem egyéb, mint T.-i jelenség; hasonlóképen a pánik is. V. ö. *Le Bon*, A tömeg lélektana. Ford. *Balla* Antal (Budapest 1920); F. *Tönnies*, Kritik der öffentlichen Meinung (Berlin 1922).

Tömegmérés. A tömeget a mérleggel állapítják meg és hasonlítják össze más tömegekkel. Az eljárás alapja az, hogy a Föld *ugyanazon* helyén a test tömege arányos a súlyával. Ez utóbbi a Föld különböző helyein a gravitáció nagyságával változik, a tömeg azonban állandó.

Tömegnövekedés (erd.), az erdő fatömegének a korral haladó gyarapodása. Az erdőnek a szokásos téregységre (hektár, hold) és bizonyos időre vonatkozó tömeggyarapodását tömör köbméterekben kifejezve egyszerűen *növedéknek* (l. o.) szokták nevezni.

Tömegszakozás, l. *Erdőrendezés.*

Tömegtartozás, l. *Csőd.*

Tömeguralom, l. *Ochlokrácia, Állam.*

Tömegvonzás. A világban előforduló anyagok összes részecskéi olyan kölcsönhatást tanusítanak, mintha egymást vonzanák. Ha az egyik test tömege m_1, a másiké m_2 és ezeknek egymástól való távolsága d, akkor Newton gravitációs (tömegvonzási) törvénye szerint a két test kölcsönös vonzását $P = \frac{C m_1 m_2}{d_2}$ fejezi ki, hol C valamely arányossági tényező, mely a választott egységektől függ. Ha a tömegeket és a távolságot egységnyinek vesszük, akkor $P = C$, tehát az arányossági tényező (a gravitáció állandója) az az erő, mellyel a tömegegység a tömegegységet a távolság egységében vonzza. Legújabb pontos értéke $6{\cdot}675 \times 10^{-8}$ cm³ g^{-1} sec^{-2}. Kisebb tömegek vonzását csak igen finom mérőeszközökkel lehet meghatározni, amilyen pl. a hosszú és finom dróton függő csavarási mérleg. Ilyennel határozta meg Cavendish a Föld átlagos sűrűségét. Br. Eötvös Lóránd még tökéletesítette az eljárást.

Tömegvonzás törvénye, l. *Tömegvonzás.*

Töménytimsó, l. *Aluminiumszulfát.*

Töménytömlő, l. *Oldat.*

Tömítő szelence vagy *fojtó szelence.* A gépészetben gyakori eset az, midőn több különböző nyomás alatt álló edényen ide-oda mozgó vagy forgó rúd számára készített lyukat nem gondosan készítjük, úgy hogy az a rudat szorosan körülzárja, akkor a nagyobb nyomás alatt álló edényből az ömlős test átömlik a vele szomszédos edénybe, illetőleg a szabadba. Hosszabb ideig használt szerkezeteken és ott, hol az átáramlást meg kell akadályozni, az edény fémfalába fúrt lyukat a mozgó rúd sohasem képes tartósan tömíteni, mert a lyuk rövid időn annyira kikopik, hogy a kivánt tömörséget nem képes megtartani. Ezért ilyen esetekben a rudat az átnyuló helyen rugalmas anyaggal bélelt bővebb szelencével fogják körül, amelyben a rugalmas anyagot szorító vagy tömő hüvely segítségével erősen a rúdhoz szorítják. Ezeket a szerkezeteket T.-nek nevezik s a célnak megfelelően igen sokféle alakban készítik. A T. főbb részei: az alapgyűrű, a szelence, a fojtó anyag és a tömítő hüvely. A fojtó v. tömő anyag gyanánt faggyúba vagy más zsiradékba áztatott kendert, bőrt, kaucsukot v. külön e célra zsiradékkal és rizsporral preparált homokszerű rugalmas anyagot és végre rugalmas fémgyűrűket használnak.

Tömjén *(olíbanum)* [Thus], Észak-Afrikában és Arábiában termő Boswellia-fajok beszáradt izzadmánya, tejleve. Sárgás vagy vöröses, áttetsző amorf-anyag. Hevítve kellemes illatot terjeszt s 4·57% illanóolajat tartalmaz.

Tömjén, *amerikai T.*, *kajenni T.* (növ.), l. *Protium.*

Tömjénes ciprus (növ.), l. *Cupressus.*

Tömjénfa (növ.), l. *Boswellia.*

Tömjénfenyő *(Pinus taeda)*, l. *Fenyő.*

Tömjénfű (növ.), l. *Thymus.*

Tömkeleg, l. *Labirint.* — Az orvostudományban a füllabirint magyar neve, l. *Fül.*

Tömlő, fémcsövet helyettesítő hajlékony fémszövet- vagy gummicső, amelyet főleg folyadékok, gőz továbbítására, átvezetésére használnak, pl. szivattyúknál. A kaucsuktömlőt szilárdságának fokozására cinkezett vasdróttal fonják körül. A fémtömlőket profilos vas- v. fémszalagból készítik; a szalagot úgy csavarják föl, hogy az egyik csavarulat széle a másik csavarulat szélére feküdjék. A víz- és légállóság fokozására a két szél közé vékony kaucsuk zsinórt tesznek. Ezek a tömlők ép oly hajlékonyak, mint a kaucsukból valók és sokkalta nagyobb nyomást bírnak ki. Hajlékony fémcső keletkezik akkor is, ha a vékonyfalú rézcsőbe csavarmenetszerű völgyeletet hengerelnek. Ez a gyártmány az előbbieknél fojtóbban zár, de kevésbbé hajlékony. A tűzoltóság tömlői kenderszövetből készülnek, amelyet nagyobb víznyomáshoz belül gummiréteggel bélelnek. Az egyes tömlődarabok összeköttetésére szolgálnak a *tömlőcsavarok* és *tömlőkapcsok* (az ú. u. hollenderek), amelyek átmérője, méretei országosan egységesen vannak megállapítva. A tömlőkapcsolók lehetnek külső és belső horgokkal bírók s a két rész tömítését üreges gummigyűrűk biztosítják. A tűzoltóságok több száz métert kitevő T.-készletük (minden fecskendőhöz átlag 100 m. számítva) szállítására ú. n. *T.-kocsikat* és *T.-motólákat* használnak, ez utóbbiakon az egy hosszban összecsavart T.-t egy dobra felgöngyölve tartják és onnan a lehető legnagyobb gyorsasággal lehúzható. L. még *Mentő-tömlő.*

Tömlő a botanikában, l. *Ascus.*

Tömlőbelűek, 1. *T.* vagy *Tömlőbelű örvényférgek (Rhabdocoela,* állat), l. *Örvényférgek.*

2. *T.* (állat), a Tömlősök *(Coelenterata)* más neve. L. *Tömlősök.*

Tömlöc a börtön régebbi elnevezése, l. *Szabadságvesztésbüntetés.*

Tömlöcvarsa, fűzfavesszőből fonott haltartó.

Tömlőgyártás, l. *Tömlő.*

Tömlős állatok *(Coelenterata,* állat), l. *Tömlősök.*

Tömlős daganatok *(ciszták)*, folyadékkal v. pépes tömeggel telt, mindenütt zárt, gömbölyded, vagy tojásdad alakú tömlők a szervek belsejében. Különböző nagyságra megnőnek, egy- vagy többrekeszűek. A T. úgy keletkeznek, hogy a szervezetben ép viszonyok közt is meglevő zárt tömlőkben nagyobb mennyiségű folyadék halmozódik fel *(secretiós T.)*, így támadnak a nyákerszényekből a *nyáktömlők (hygroma)*, az ú. n. *holttetem (ganglion)* az inhüvelyekből, a *hydrokele vízsérv* a here burkaiban savó felhalmozódása útján. T. igen gyakoriak a petefészkekben (l. *Petefészektömlők).* Más T. oka a mirigykivezető cső elzáródása s a mirigyváladék felhalmozódása, ami miatt kisebb-nagyobb váladékkal telt T. keletkeznek. Ilyen a *ranula*, a nyálmirigyekben levő *nyáktömlő.* A váladék sokszor vízszerűen felhigul, mint az elzáródott féregnyujtványban, epehólyagban. Az ilyen T.-okban utóbb a váladék nyomása alatt a nyálkahártya el is sorvad, savós hártyaszerű réteggé alakul át. A faggyumirigyek kivezető csövének elzáródásakor keletkezik a *faggyumirigytömlő* (l. *Ateroma)*, ez a fejen a leggyakoribb. Vérömlenyek helyén támadnak a *vérciszták.* A tulajdonképeni T.-hoz tartozik a bőrtömlő *(dermoid ciszta)*, a petefészekben és egyéb szervekben is előforduló veleszületett, kisebb-nagyobb T., amelyek bőrszerű réteggel vannak bélelve, rajtuk egy kis szemölcsről szőrök, gyakran fogak nőnek ki, a tömlő faggyuszerű pépes tömeggel van kitöltve, melyet a falában levő faggyumirigyek választanak el. A T. utolsó csoportja a mirigyek hámjából fejlődő hámmal bélelt, cisztákból álló daganatok (kisztomák), amelyek falát nyálkahártyaszerű réteg béleli. E rétegben apró mirigyek is vannak, ezek a *mirigyes* (glandularis) *kisztomák*, másokon bolyhos szövedékeket találunk, ezek a *bolyhos* (papillaris) *kisztomák* (l. *Petefészektömlők).* A T. jóindulatú képződmények, többnyire tünet nélkül állanak fenn, csak a nagyranövő T. okoznak nyomási tüneteket. Ezek orvoslása a daganat eltávolítása. A rákok közt is lehetnek T., ezek a *tömlős rákok (cisztokarcinomák)*, l. *Rák.*

Tömlős lélegzőkészülékek, légszállító tömlőkkel kombinált lélegzőkészülékek. L. *Mentőeszköz.*

Tömlős levelű növények, l. *Húsevő növények.*

Tömlősök *(Coelenterata,* állat), az állatország egyik főtörzse (phylum). Az idetartozó állatok különösen két jellemvonásban térnek el az összes többi állatoktól: 1. Testük *sugaras részarányos.* Testüknek van egy főtengelye, melynek egyik végpontja a szájnyílás; e körül a főtengely körül a sugaras részarányosság szabályai szerint vannak a szervek a 4-es vagy 6-os számnak, illetőleg e számok sokszorosainak arányában elrendezve. A szervek elrendezésének sugaras részarányossága *ősi* és nem másodlagosan szerzett jellemvonás, mint a Tüskésbőrűeknél, melyeknél egyébként is a T.-étől eltérőleg az 5-ös szám az uralkodó. 2. A T.-nek nincsen igazi testüregük *(coeloma)*, hanem e helyett tömlőalakú testükben van egy üregük, ú. n. *coelenteron*-juk, vagy más néven *gastrovascularis-üregrendszerük*, mely élettanilag a bélüreg, testüreg és érrendszer feladatát végzi és melyből a T.-nél magasabbrendű állatoknál ezek az üregek elkülönülődtek. A coelenteronba nyílik be a szájnyílás; ez szolgál a táplálék felvételére és ez szolgál a hasznavehetetlen anyagok kiürítésére is, mert a T.-nek alfelnyílásuk még nincsen. A coelenteronban megy végbe az emésztés s a belőle kiinduló és rendesen többszörösen elágazó oldalágak szolgálnak a megemésztett tápláléknak a testben való szétosztására, tehát ezek az erek szerepét töltik be, ezért nevezik a coelenteront másként gastrovascularisrendszernek, ami bél-érrendszert jelent.

A T.-nek két főtipusuk van. Az egyik a *polipalak*, a másik a *medúza-alak.* A polip-alak teste egyszerű, rövidebb, vagy hosszabb, egyik végén nyitott, másik végén zárt tömlőt alkot. E tömlőnek fala három rétegből áll: egy külső hámrétegből *(ectoderma)*, egy belső hámrétegből *(entoderma)* és e kettő között levő és szerkezetnélküli kocsonyás anyagot alkotó középső rétegből *(mesoderma).* A tömlő nyitott oldalán van a szájnyílás, melyet 4-es v. 6-os számban (illetőleg ennek sokszoros számaiban) tapogatók vehetnek körül; a tapogatók a test kitüremléseiből jönnek létre. Ettől a polip-alaktól eltérő a medúza-alak, mely azonban a polip-alakból könnyen leszármaztatható, mert a medúza-alak úgy jön létre, hogy a tömlő zárt vége harangalakúan boltozott koronggá (ernyővé) szélesedik ki. Apolip-alak helyhez kötött életű, ellenben a medúza szabadon él és ernyője segítségével úszik s testtartását is megváltoztatja, mert amíg a polipoknál a szájnyílás felfelé néz, addig a medúzák úgy tartják testüket és úgy úsznak, hogy szájnyílásuk lefelé tekint. A medúzáknál a tapogatók az ernyő szélén keletkeznek. A T. különböző csoportjainál a polip- és medúzaalak jellegzetes módon fejlődik ki. Így a *Hydrozoáknál* a polip- és a medúza-alak szabályszerűen váltakozik egymással; a petéből polip-alak fejlődik, a polip-alak ivartalanúl szaporodik és poliptelepet hoz létre, végül egyes polipokból medúzák fejlődnek, amelyek leválnak a telepről, szabadon úsznak és ivarosan szaporodnak; termékenyített petéikből ismét polipok fejlődnek. A *Scyphomedusáknál* a polip-alak háttérbe szorul és a medúza-alak tökéletesedik, az *Anthozoáknál* pedig a medúza-alak elmarad és a polip-alak tovább tökéletesedik.

Emésztésre, felszívásra, kiválasztásra, helyváltoztatásra, lélegzésre, ingerek felfogására és feldolgozására és szaporodásra különleges szervek nem alakulnak ki a T.-nél, hanem az e célokra való sejtek a belső és külső hámrétegből *(ento-* és *ectoderma)* különülnek el. Nagyon fontos jellemvonása a T.-nek, hogy a mesoderma nagyon alárendelt szerepet tölt be náluk s azok a sejtek (pl. csirasejtek, izomsejtek stb.), melyek a többi állatoknál a mesodermából származnak, náluk az ecto- és entodermából veszik eredetüket.

A T. szaporodása ivartalanúl (bimbódzás és osztódás) és ivarosan történik s gyakori a nemzedékváltás *(metagenesis).* Fejlődésük általában átalakulással *(metamorphosis)* történik; jellemző

lárvaalakjuk a *planula*. A T. általában *vált ivarúak*. A telepeknél a különböző egyének különböző ivarúak; vannak azonban telepek, amelyekben csak egy ivarúak az egyének. Némelykor a peték helyhez kötött egyénekben (ú. n. *gonophorokban)* fejlődnek, ellenben a hímcsirasejtek mozgékony medúzákban. A hímnősség a T.-nél csak kivételes jelenség; egyes medúzákról állították, hogy hímnősek, ez azonban még vitás.

A T. majdnem valamennyien tengeri állatok; csak egyes fajaik élnek féligsósvízben és édesvízben (pl. *Cordylophora lacustris)*. A nyilt tengerben pelágikus életet élő T. többnyire átlátszó testűek, de vannak élénk tarka színűek is; a tengermélyen élők rendesen jellemző bíborbarna színűek. Jellemző reájuk a nagy falánkság. Fő táplálékuk: élő állatok. Nemcsak mikroszkópi kicsinységű állatokkal, hanem viszonylag igen nagy állatokkal, így rákokkal, kagylókkal, csigákkal és halakkal stb. is táplálkoznak. A zsákmány megszerzésénél nagy segítségükre vannak fogókarjaik és főleg *csalánszerveik (cnidoblastok)*. Nagyon elvétve akadnak a T. között paraziták is, pl. a *Cunina*-nembe tartozó medúzák más medúzák *(Geryonia, Rhopalonema* stb.) gyomrában élnek. Gazdasági jelentőségük kicsi. Állatok nem eszik s az ember sem tudja céljaira felhasználni; csak a kínaiak és japánok eszik a nagy medúzákat levelek közé befőzve úgy, mint mi a sós ugorkát. Gazdasági jelentőségük csak a koralloknak van. Fajaiknak száma kb. 4500. Hazánkban 3 *(Hydra)* fajuk él.

Rendszertani beosztásuk:

A) altörzs: *Csalánozók (Cnidaria)*. Jellemző, hogy tapogatóik és csalánszerveik (l. *Csalánszerv)* vannak.

I. osztály: *Hydrozoa*. Hydroidpolip és fátyolos *(craspedot)* medúza alakjuk van, amelyek egymással rendesen nemzedékváltásban *(metagenesis)* vannak. A nemzedékváltás másodlagosan egyeseknél el is marad, mert a polip- vagy a medúza-nemzedék hiányzik. Az idetartozó fajokat a telepképződés foka, a váz és a medúzaalakok alkotása szerint 7, nem egészen egyenlő rendbe szokás osztani:

1. rend: *Hidrák (Hydrina)*. Nem alkotnak állandó telepeket s medúza-alakjuk még nincsen. Képviselőik az édesvízi és nálunk is előforduló *Hydrák* (l. *Hidra)* és a *Polypodium*, mely a tok petéi között élősködik.

2. rend: *Hidrás korallok (Hydrocorallina)*. Meszes, tömör külső vázuk és medúza-alakjuk van. Medúzáiknak nincsenek peremtapogatóik és fátyoluk *(velum)* is hiányzik. Részük van a korallszirtek építésében. Ilyenek: *Millepora alcicornis* L., *Stylaster roseus* Gray.

3. rend. *Athecata*. Telepeik gyengén fejlett védőburokkal *(periderma)* vannak borítva; egyes polipjaiknak azonban védőhüvelyük nincsen. Medúzáik ú. n. *virágmedúzák (anthomedusae)*. Nevezetesebb nemeik: *Cordylophora (buzogányos polipocska), Podocoryne, Bougainvillea, Eudendrium, Tubularia, Sarsia, Cladonema, Zanclea, Tiara*. Idetartozik a *Branchiocerianthus imperator* Allm. nevű óriás hidroidpolip is, amelyet a Challenger-expedició Japántól keletre 5000 m. mélységben talált; telepének magassága 2·235 m.

4. rend: *Thecata*. A telep és az egyes polipok is védőburokkal vannak ellátva. Medúzáik: *lapos medúzák (Leptomedusae)*. Nemeik: *Plumularia, Campanularia, Sertularia*. Medúzáik: *Berenice, Melicertum, Irene, Aequorea*.

5. rend: *Bunkós medúzák (Trachomedusae)*. Polipnemzedékük nincsen. Medúzáik ernyője épszélű. Főbb nemeik: *Olindias, Gonionemus, Geryonia, Liriope, Rhopalonema, Halicreas*.

6. rend: *Narcomedusae*. Polipnemzedékük nincsen. Medúzáik ernyőjének széle lebenyes. Főbb nemeik: *Cunina, Aegina, Solmaris, Pegantha*.

7. rend: *Hólyagos medúzák (Siphonophora)*. Telepeket alkotnak és a pelagikus állatok legpompásabbjaihoz tartoznak. Telepeiket különböző alakú polipok és változatos alakú medúzák alkotják. Főbb nemeik: *Polyphysa, Praya, Physophora, Rhizophysa, Physalia, Porpita, Velella*. L. *Hólyagos medúzák*, u. o. külön mellékleten látható a nevezetesebb fajok képe.

II. osztály: *Scyphozoa*. Polip- és medúza-alakjuk van. A polipalak az előbbi osztály polipalakjától eltérő alkotású és *scyphopolip* néven ismeretes, a medúza-alak pedig a *fátyoltalan (acraspedot) medúzák (scyphomedusa)* csoportjába tartozik. Aszerint, amint a polip- vagy a medúza-alaknak jut a főszerep, két alosztályt szokás megkülönböztetni:

A) alosztály: *Virágállatok (Anthozoa)*. Csak a polip-alak fordul elő; ez a polip-alak az ú. n. *korallpolip*, amely a scyphopolipok csoportjába tartozik. A korallpolip a hidroid polip-alaktól különbözik abban, hogy nyelőcsöve és jól fejlett mesodermája van, továbbá coelenteronjában *sövények (septumok)* fejlődnek és csirasejtjei az entodermából származnak, de bevándorolnak a mesodermába. A sövények *(septum)* száma szerint a most élő Virágállatokat Nyolc- és Hatsugaras virágállatokra szokás osztani. A legtöbb idetartozó virágállat *telepet alkot* és *vázat* választ el. A vázat az ectoderma sejtjei választják el s a váz áll szénsavas mészből vagy szerves anyagból, amelyet szarunak nevezünk, bár nem azonos a gerinces állatok szaruállományával. A váz helyzete szerint meg szokás különböztetni *tengelyvázat* és *kéregvázat*. A tengelyváz a coenosarknak legbelső részeire szorítkozik és a polipok maguk el nem meszesednek. A kéregváz viszont a polipokban keletkezik s ezért szerkezete a polip szerkezetének mása.

α) *Nyolcsugaras virágállatok (Octanthida)*.

1. rend: *Parakorallok (Alcyonacea)*. Telepeket alkotnak, ezeknek azonban belső vázuk nincsen. Nevezetesebb nemeik: *Alcyonium, Tubipora, Xenia*.

2. rend: *Szemölcsös korallok (Gorgonacea)*. Belső vázas telepeket alkotnak. Főbb nemeik: *Corallium* (l. *Nemes korall), Gorgonia, Isis*.

3. rend: *Tengeri tollak (Pennatulacea)*. Telepeket alkotnak, amelyek két részre tagolódnak: *a)* egy részre, melyen a polipok ülnek és *b)* más részre, melyen polipok nincsenek és mely az egész telepnek a nyelét alkotja és mellyel a telep a puha tengerfenékbe beágyazva ül. Nevezetesebb ne-

meik: *Renilla, Umbellula, Pennatula, Virgularia.*

β) *Hatsugaras virágállatok (Actinanthidea)*

1. rend: *Cerianthea.* Magánosak. Vázuk nincsen. Nevezetesebb nemük: *Cerianthus.*

2. rend: *Antipathea.* Telepeket alkotnak. Vázuk szarunemű anyagból áll. Ide tartoznak az *Antipathes*-nem fajai.

3. rend: *Zoanthea.* Váztalan telepeket alkotnak. *Zoanthus.*

4. rend: *Edwardsidea.* Négy septum-párral és váz nélkül. *Edwardsidea.*

5. rend: *Proactinida* v. *Halcampacea.* Az első septum-párhoz további septum-párok járulnak különböző elrendezésben. Nevezetesebb nemeik: *Halcampa, Gyractis, Monaulea.*

6. rend: *Tengeri rózsák* v. *tengeri kökörcsinek (Hexactinea).* L. *Aktiniák* (u. o. külön mellékleten láthatók a nevezetesebb aktiniák képei).

B) alosztály: *Scyphomedusae.* A polip-alak *(scyphopolip)* csupán a főszerepet vivő medúzaalakot *(scyphomedusa)* dajkáló alakká *(scyphistoma)* csenevészik. A medúza-alak a fátyoltalan *(acraspedot)* medúzák közé tartozik.

1. rend: *Kockás medúzák (Cubomedusae* s. *Charybdeida).* Szabadon élő, úszó alakok. Ernyőjük széle nem lebenyes, 4 perradiális párkányszervük és 4 interradiális tapogatójuk van. Ide tartoznak a *Charybdea*-nem fajai.

2. rend: *Kehelymedúzák (Lucernaridae* vagy *Stauromedusae).* Helyhez kötöttek. 8 párkánylebennyel. *Haliclystus* és *Lucernaria.*

3. rend: *Zacskómedúzák (Coronata* s. *Peromedusae).* Korongjukat egy körkörös barázda egy középső részre és egy lebenyrészre osztja; a tapogatók és érzékszervek különleges radiális lebenyekből erednek. Nevezetesebb nemeik: *Periphylla, Atolla, Atorella, Paraphyllina, Nausithoe.*

4. rend: *Korongos medúzák (Discophora).* Ernyőjük korongalakú; körkörös barázdájuk nincsen. Nagy számú fajaikat két alrendbe osztjuk: *a)* alrend: *Zászlósszájúak (Semaeostomata).* Szájuk nyitott és zászlószerű függelékekkel van körülvéve. *Pelagia, Chrysaora, Cyanea, Aurelia. b)* alrend: *Gyökérszájúak (Rhizostomata).* Szájuk zárt. *Cassiopeia, Cephea, Rhizostoma (tüdőmedúza) Crambione, Thysanostoma.*

B) altörzs: *Bordás medúzák (Ctenophora).* Átlátszóság és testük szöveteinek finomsága dolgában az összes pelágikus állatokat felülmulják; némelyek közülök oly finom alkotásúak, hogy már a hevesebb vízáramlás is elég testük szétroncsolásához. A többi T.-től abban különböznek, hogy eredeti sugaras részarányosságuk kétsugarú szimmetriává módosult, vagyis testük két irányban, a transversalis- és sagittalis síkban osztható két részarányos félre. További jellemző bélyegük, hogy csalánsejtjeik nincsenek, hanem helyettük a zsákmány megfogására alkalmas enyvsejtjeik *(colloblastok)* vannak. Származástani tekintetben fontos, hogy míg a Csalánozók *(Cnidaria)* az állatok törzsfájában oldalágat képviselnek, addig a Bordás medúzák *(Ctenophora)* a Férgek *(Vermes)*, vagyis ezzel a magasabbrendű állatok felé létesítenek hidat. A Bordás medúzák ismertetését l. *Ctenophora.*

Tömlősspóra (növ.), l. *Ascosporák.*

Tömlősspórás gombák (növ.), a. m. Ascomycetes, l. *Gombák.*

Tömlősszájú hal *(Solenostoma,* állat), a Pikóalakúak *(Gasterosteiformes)* alrendjébe tartozó hal-nem. Legszembetünőbb jellemvonása hosszú cső- vagy tömlőalakú arcorra. Farka igen rövid, de farkúszója igen hosszú. A nőstényeknek költőtáskájuk van, mely úgy fejlődik, hogy a hasúszók egymásfelé borult széleikkel összenőnek; az így keletkező táskába jutnak be a megtermékenyített peték és itt fejlődnek tovább. A hímek kisebbek a nőstényeknél, de színük élénkebb és mustrázatuk szebb. Legismertebb faja a *kékúszójú T. (S. cyanopterum* Bleek.); alapszíne barna v. vöröses, mustrázata számos apró fehér, fekete v. vörös pettyekből alakul; hossza rendesen alig nagyobb 10 cm.-nél; Zanzibártól Kínáig és Ceramban honos.

Tömlősvese, a vese veleszületett fejlődési zavara, amelynél a veseállományban különböző számú és nagyságú hólyagok képződnek. Ezek a hólyagok idővel nagyobbodnak, a vese csaknem fejnagyságot érhet el. A hólyagok savós, majd kocsonyás, a világossárgából sötétbarnára változó színű folyadékkal vannak kitöltve. Az egyén sorsa attól függ, mennyi ép veseállomány maradt.

Tömlőtermés (növ.), l. *Szülyőtermés.*

Tömondat, l. *Mondat.*

Tömöntés *(sztereotipia),* az az eljárás, amelylyel mozgatható betükből álló szedésről (vagy klisérőll) homorú képű lenyomatot vesznek s erről ismét domború, az eredeti szedéssel pontosan egyező nyomólemezt öntenek betüfémből. A T.-nek igen nagy a jelentősége a könyvnyomtatásban; nélküle a rotációs géppel való nyomás nem volna lehetséges s az újságcsinálás technikája sohasem fejlődhetett volna olyan magas fokra, mint aminőn most áll. A T.-nek újabb módja, a papiros-sztereotipia lehetővé teszi, hogy a nyomdász bármikor újabb kiadást nyomhasson valamely munka sztereotip matricájáról, anélkül, hogy azt újra kellene szedetnie. Már a XVIII. sz. elejétől foglalkoztak a sztereotipálásra vonatkozó kisérletekkel (Van der Mey és Müller János Leidenben 1700—16., Valleyre Párisban 1735., Hoffmann József Schlettstadtban 1783.), de a tulajdonképeni feltalálónak *Stanhope* Károly lordot tekinthetjük (1804), ki az ú. n. *gipsz-sztereotipálással* lépett fel. Kevéssel ő előtte a párisi *Firmin-Didot* olyanformán igyekezett a T. eszméjét megtestesíteni, hogy betüit kemény fémből öntötte s ezeket erős nyomással puha ólomlapokba nyomta. Az ólomlapokat aztán matricának használva, leöntötte. Eljárásával azonban kevés sikert ért el. A Stanhope lord által feltalált *gipsz-sztereotipiai* eljárásnál egyenszögű vasrámába szorítják a szedésformát s betümagasságú ürpótlókat tesznek melléje. A betüket azután vékonyan megolajozzák, majd pedig vízzel higított gipszet öntenek rájuk. Hogy a gipsz tökéletesen behatoljon a betük hézagaiba, kemény ecsettel veregetik, illetve nyomogatják. A lesimított gipsz negyedóra mulva már leemelhető a formáról, amikor matricát alkot, amelynek betüi homorúak, a kizárások helyei pedig kidomborodnak. Ezt aztán kellő hőfok mellett tökéletesen

megszárítják, majd az ú. n. *öntőpalackba* teszik Erre ráteszik a fődelét, amelynek négy sarkán lyuk van (az ú. n. öntőlyuk). A serpenyőben leaő gipszmatricát csavarokkal zárható fogók meg .v fődél rögzítik. A serpenyőt olvasztott betüanyaggal telt üstbe teszik s benne hagyják mindaddig, míg az a saroklyukakon keresztül tökéletesen meg nem telik az olvasztott fémmel. Kiemelve a serpenyőt az üstből, megvárják, míg lehűl s akkor felnyitják. Az öntvényt leemelik a gipszmatricáról s a fölösleges fémcsapokat róla letördelik, azután pontos betümagasságra gyalulják. Az újabb időben a *papiros-sztereotipiát* alkalmazzák, amely a párisi *Genoux* találmánya és sok tekintetben lényegesen eltér a a gipszről való T.-től. A papiros-sztereotipiánál az anyaminta gipsz helyett papiros. Néhány ív selyem- és itatós-papirost összeraknak, 2—3 ívenkint külön e célra készült csirizt mázolnak közéjük s aztán kemény kefével a formára verik. Megszáradása után az öntőműszerbe teszik s leöntik. Az öntőműszer fő alkotórésze két egymásra fektetett, erős bordákkal ellátott vaslap, köztük az alsó forgathatóan nyugszik vasállványán, míg a felső csavar és kengyelvas segítségével az alsóra szorítható. A matrica leöntése e lapok között történik. A papirosmatrica megőrizhető s bármikor újra leönthető. Az ú. n. száraz sztereotipiánál már kész papirlemezt használnak a matricához, amelyet a formára tesznek és erős vashenger alatt keresztülhajtják, miáltal a betük képe a lemezbe nyomódik. Ez azonban főleg sima szedéshez alkalmas. Vannak gépek, melyek segélyével igen gyorsan lehet az öntvényeket előállítani. Ilyen az amerikai Wise-Wood által 1900. föltalált *Autoplate*, amelyen egy perc alatt 3—4 kész lemezt lehet előállítani. A *Citoplate* szintén amerikai találmány, ez azonban főleg rotációs gépekhez alkalmas gömbölyű öntvények gyors előállítására való. V. ö. *Böck*, Die Papierstereotypie (Leipzig 1885); *Kempe*, Wegweiser durch die Rund- und Flachstereotypie der Neuzeit (10. kiad., Nürnberg 1904).

Tömörd, kisk. Vas vm. kőszegi j.ban, (1920) 630 horvát és magyar lak.

Tömörfa alatt az erdőbecsléstanban a fák 7 cm.-nél vastagabb részeit értjük.

Tömörfejűek *(Holocephala,* állat), az Őshalak *(Chondropterygii)* rendjének egyik alrendje. Jellemző reájuk, hogy felső állkapcsuk a koponyához mozdulatlanul csatlakozik és hogy csak egyetlen külső kopoltyúrésük van, amelyet bőrredő fed be s ez alatt 4 belső kopoltyúrés nyílik. Idetartozik a macskahal (l. o.).

Tömörfogú kígyók (állat), l. *Aglypha.*

Tömörkény, nagyk. Csongrád vm. csongrádi j.-ban, (1920) 3791 magyar lak.

Tömörkény *István*, szépirodalmi író, szül. Czegléden 1866 dec. 23., megh. Szegeden 1917 ápr. 24. Gyógyszerészetet tanult, később a Szegedi Hiradó, majd a Szegedi Napló belmunkatársa, 1899. a szegedi Somogyi-könyvtár és városi muzeum igazgatója s a Dugonics-Társaság főtitkára lett. Ethnologiai és nyelvészeti tanulmányokkal is foglalkozott, de nevét a szegedi nép életéből vett rajzokkal és elbeszélésekkel tette ismertté; a Petőfi-Társaság 1906. tagjai sorába választotta. Munkássága Mikszáth nyomában halad, szellemben, nyelvében népiesebb, de kevésbbé művészi. Elbeszéléseinek, rajzainak, életképeinek önállóan megjelent gyűjteményei: *Szegedi parasztok és egyéb urak* (1893); *Jegenyék alatt* (1897, másodszor 1905, harmadszor 1906); *Betyárlegendák* (1898); *Vizenjárók és kétkézi munkások* (1902); *Gerendás szobákból* (1904); *Förgeteg János mint közerő* (1905); *Különféle magyarok meg egyéb tájak* (1907); *Napos tájak* (1908); *Homokos világ* (1910); *Ne engedjük a madarat* (1911); *Bazsarózsák* (1912); *Egyszerű emberek* (1914); *Margit* (1916); *Népek az ország használatában* (1917). A Dugonics-Társaság 1918. A Dugonics-Társaság T.-emlékünnepe c. könyvben örökítette meg emlékezetét.

Tömörköbméter az álló v. termelt fa mennyiségére szolgáló köbegység, szemben az *ürméterrel* (l. o.), mely a tűzifaválasztékok mértéke (hasábfa, dorongfa, rőzsefa). A T. fogalma egyezik a köbméterével s csak azért van a *tömör* jelzővel ellátva, hogy a tűzifa mértékegységétől, az ürmétertől megkülönböztessük, amelyben a hézagosan elhelyezhető hasábok v. dorongok tömörtartalma kisebb, mint egy köbméter.

Tömös, folyó, l. *Tömösi hágó.*

Tömösi hágó, a Déli-Kárpátok legszebb hágója Brassó vm.-ben, Brassótól D.-re, a Keresztényhavas (1804 m.) és a Nagykőhavas (1840 m.) között. Ez a hágó volt a közlekedés fővonala Erdély és Oláhország közt s ezért megy erre ma is a vasút. A hágóhoz vezető utat a Tatárhányásnak nevezett sánc zárja el, ettől D.-re a vasút a megszüntetett régi alsótömösi vámot érinti, közelében néhány gyártelep is van. A hágó vidéke innen kezdve vadregényessé válik, a hatalmas fenyvesekkel borított sziklaszálak közt, ezek közül a Magyarvár nevűn áll a szabadságharc hőseinek emléke. Felsőtömös állomásnál jut a vasút a Száraz-Tömös völgyébe s két alagút után eléri Predeál állomást. Predeál alatt ered a Vladic patak, amely a Nagykőhavasról eredő Száraz-Tömössel együtt a Tömös folyócskává egyesül, ez kilép a Barczaságra, ahol fölveszi a Vidombák patakot és Botfalu alatt ömlik az Oltba. Hossza 50 km. Az 1916 aug. 27-i román hadüzenet alkalmával a T.-t nem védték s így rajta át a románok apró csatározások után átvonultak és Brassót is elfoglalták. L. *Világháború.* (Tr. R.)

Tömösi szoros, l. *Tömösi hágó.*

Tömösváry *Ödön*, zoológus, szül. Magyaró községben (Maros-Torda vm.) 1852 okt. 12., megh. Déván 1884 aug. 15. Tanulmányait a selmeczbányai erdészeti akadémián végezte, hol 1872—77. mint segédmérnök működött; azután a kolozsvári egyetemre iratkozott be és 1880. bölcs.-doktori oklevelet szerzett. 1881-ben Marosvásárhelyre ment a ref. kollégiumhoz a természetrajz helyettes tanárának. 1883-ban az Aldunán járt a kolumbácsi légy fejlődésének tanulmányozása céljából s ekkor egy új légyfajt is fedezett fel, ezt *Thalassomyia congregata* néven írta le. 1884-ben, éppen halála előtt pár héttel, a kassai gazdasági intézethez nevezték ki tanárnak. Irodalmi működését a hazai szúnlábúak ismertetésével kezdte, amelyekről előzőleg a kolozsvári egyetemen ju-

talommal koszorúzott pályamunkát írt. A M. Tud. Akadémia a hazai álskorpiókról írott pályaművét 1881. dícsérettel tüntette ki. Nagyobb számú, mintegy 50 dolgozatában főleg az ízelt-lábúakat ismertette. Életrajzát l. a Rovartani Lapokban II. köt. 1. füz. 1885.

Tömpe keszeg (állat), a fejes domolykó *(Squalius cephalus* L.) népies neve.

Tömpeorrú krokodilus *(Osteolaemus tetraspis* Cope, állat), a Krokodilus-félék egyik faja. Szervezetében a krokodilusok és alligátorok jellemvonásait egyesíti. Alapszíne a test felső részén feketebarna, helyenkint sárgásbarna s itt fekete foltokkal és pontokkal van mustrázva; alsó része fénylő barnásfekete. Hossza 1·7 méter. Afrikában az é. sz. 9. fokától a d. sz. 7. fokáig, sőt valószinűleg még délebbre is honos.

Tömzs, l. *Ércfelkvőhely.*

Tönde, dán ürmérték = 139·12 l. Izlandban = 131·39 l.

Tönk *(stipes,* növ.), a gombák termőtestének nyélszerű része.

Tönk (olaszul *banco rotto*, amelyből *bankrott* közkeletü kifejezés származott) a «tönkre jutás» metaforának degenerálódott kifejezése s azt jelenti, hogy valamely személynek v. vállalatnak gazdasági élete megszünt. Ha az illető gazdálkodó alany hitelt is használt vállalatában, akkor a T. *csőd* (l. o.) gyanánt jelentkezik; ha ellenben senkinek sem tartozik, a T. abban áll, hogy a T.-re jutott vállalkozó nem rendelkezik forgalomképes javakkal. L. még *Államtönk.*

Tönköd *(Groşi)*, kisk. Bihar vm. béli j.-ban, (1910) 1116 román lak. (Tr. R.)

Tönkölybúza, l. *Búza.*

Tönnies, *Ferdinand*, német filozófus és szociológus, szül. 1855 jul. 26-án Rieg majorban, Oldenswort mellett (Schleswig-Holstein). Tanult Jénában, Lipcsében, Bonnban, Berlinben, Kielben és Tübingenben. 1881-ben Kielben a filozófia magántanára lett. 1891 óta u. o. rendes tanár. Művei: Gemeinschaft und Gesellschaft (1887, 4. és 5. kiad. 1922.); Th. Hobbes, der Mann u. der Denker (1896, 2. kiad. 1912); Die Sitte (1909); Der englische Staat und der deutsche Staat (1917); Marx' Leben und Lehre (1921); Kritik der öffentlichen Meinung (1922).

Tönnisstein, fürdőhely Koblenz porosz kerületben. Közelében van már a rómaiaktól ismert *Heilbrunnen* savanyukút és *Antoniusstein* karmelita kolostor romja.

Tönsberg, Norvégia legrégibb városa Kristiania tartományban, (1920) 12.588 lak., nagy halászattal és kereskedelemmel. A IX. sz.-ban már jelentékeny kereskedőhely volt. 1871-ben ezer éves fennállásának évfordulóját ülte meg.

Tönye *(Töne)*, kisk. Pozsony vm. dunaszerdahelyi járásában, (1910) 392 magyar lakossal. (Tr. Cs.-Szl.)

Töpfer, *Johann Gottlob*, német orgonaművész és zenei író, szül. Niederrosslában (Thüringia) 1791 dec. 4., megh. Weimarban 1870 jun. 8. Nevezetesebb művei: Die Orgelbaukunst (1833); Lehrbuch der Orgelbaukunst (1856, 4 köt., 2. kiadás 1888); írt továbbá orgona-preludiumokat, orgona- és zongoraszonátákat stb.

Töpffer, *Rodolphe*, svájczi festő és író, szül. Genfben 1799 jan. 31., megh. u. o. 1846 jun. 8. Atyjától, *T. Adam* festőtől tanult, szembaja miatt azonban abba kellett hagynia a festést és tanítással foglalkozott, 1832. a genfi akadémia tanára lett. Novelláit, humoros útleírásait pompás rajzaival illusztrálta. Mind francia, mind német nyelven nagyon elterjedtek: Nouvelles genevoises (1845); Voyages en zigzag (1844); Nouvelles voyages en zigzag (1854); Nouvelles et mélanges (1840); La bibliothéque de mon oncle (1843); Rose et Gertrude (1845). Igen elmések elbeszélései rajzokban, amelyek Collection des histoires en estampes c. 1846—47. (6 köt.) jelentek meg. Művészeti nézeteit Reflexions et menus propos d'un peintre genevois c. fejtegette finoman. V. ö. *Relave* (Paris 1886 és Lyon 1899); *Blondel* és *Mirabaud* (Lyon 1887); *Glöckner* (Zerbst 1891); *Waltersdorf* (Magdeburg 1814—95) monografiáit.

Töpler, *August*, német fizikus, szül. Brühlben 1836 szept. 7., megh. 1912 márc. 6. Drezdában. Mint a fizika tanára működött Poppelsdorfban, Rigában, Grácban, végre Drezdában. Igen ügyes volt új megfigyelési módok feltalálásában és készülékek szerkesztésében. A stroboszkópikus korongot rezgések megfigyelésére tette alkalmassá. Szerkesztett higanyos légszivattyút és egy elektromozó gépet. Főbb munkája: Optische Studien nach der Methode der Schlierenbeobachtung.

Töplitz *(Toplice)*, fürdőhely Krajna tartományban, 165 m.-nyi magasban, (1910) 2605 lakossal, 8 meleg (38—50°) forrással; közelében pompás jégbarlanggal. Most a Szerb-Horvát-Szlovén királysághoz tartozik.

Töpörtyű, a szalonnában és a hájban lévő kötőszövet, amely azok kiolvasztása alkalmával kiválik. Igen izletes és használják egyes tészták, mint töpörtyűs pogácsa készítésére.

Töpörtyűs pogácsa, sülttészta, amely egy rész finomra vágott töpörtyűből s két rész lisztből készül, élesztővel v. anélkül, jól megsózva, esetleg borsozva. Nehezen emészthető, de nagyon tápláló tésztás étel.

Tőr vagy *gyilok*, rövid pengéjű szálfegyver, csak döfésre használják. Meglevő leletek szerint használatát már a kőkorszakba tehetjük s minden nemzetnél különféle elnevezésekkel fordul elő. Az északi országokban a tőr a viaskodásra amugy is alkalmas késből fejlődött. A középkorban segédfegyver gyanánt használták, hogy vele a már más fegyvertől védtelenné tett ellenfelet megöljék. Ezen használattól származnak a *misericordia* és *gnadgott* elnevezések. Csak a tőrrel volt lehetséges, hogy a vértezet nyilásai közé hatolhassanak, sőt a páncéling gyürüit áttörhessék. A XIII. sz. óta kezdték rendszeresen használni, ez időtől kezdve az előkelők a kard mellett a tőrt is viselték. Ekkor rendszeres hadi fegyverré vált és a jobb oldalon láncon hordták; a láncot a mell jobb oldalán megerősítették, hogy a kézi tusában a tőrt el ne veszítsék. Spanyolországból terjedt a XV. sz. vége felé az a divat, hogy a tőrt hátul, markolatával lefelé lógva viselték, mely viselési módot a landsknechtek és a svájciak is elfogadták. Olaszországban oly kicsi tőrt hoztak divatba, hogy valóban csak játékszer-

nek tekinthették (stiletti, fusetti). A nyugati országokban a hadseregek rendezésével a tőrt mint a taktikának meg nem felelő fegyvert elvetették. Csak az olasz és különösen a velencei tüzérség viselte még a XVIII. sz.-ban. A tengerészetnél a tőr manapság is a felszereléshez tartozik, mint a kézi tusában alkalmas fegyver. Keleten a köznépnél és a nem rendezett csapatoknál mainapság is megvan, noha a legújabb időben többnyire csak törkés alakjában, amelyet a modern revolver mellett a derékövbe tűznek. — T.-nek nevezik továbbá a kártékony vadaknak fogására használt, vasból készült eszközöket. L. *Kányafogó, Csapóvas.*

Törcsákány (más néven *vágótőr*), réz- és bronzkori fegyver, amelynek törformájú pengéje merőlegesen áll a nyélre; az utóbbi eleinte fából készült, utóbb a pengével együtt bronzból öntötték. Elterjedési területe: Nagybritannia, Alpes maritimes, Spanyolország, főként pedig Északnémetország; néhány példánya hazánkban is előkerült.

Törcsvár *(Törzburg, Bran)*, kisközség Fogaras vármegye T.-i j.-ban, (1910) 1136 román és magyar lakossal. T. felett meredek hegyen T. vára emelkedik; a vár az Árpádok óta szerepel; midőn II. Endre 1211. a német lovagrendet hívta be a tatárok védelmére, a fából épült T.-i vár is annak várai közé tartozott. Nagy Lajos 1377. kőfallal kerítette be és a Barczasághoz csatolta. 1498-ban II. Ulászló Brassónak zálogosította el, 1650. pedig II. Rákóczi György végleg átadta Brassónak magyar várnagy tartásának kötelezettsége mellett. A *világháborúban*, 1916 szept. elején románok szállták meg, de okt. 8. a szövetséges seregek visszafoglalták. A regényes vár ma is lakható állapotban van és Brassó város tulajdona volt, de 1916. dec.-ben a koronázás alkalmával Brassó IV. Károly királynak ajánlotta föl. Az összeomlás után ismét a románok szállták meg. (Tr. R).

Törcsvári hágó, a Déli-Kárpátok 1200 m. magas hágója Fogaras vm. DK.-i szögletében. A hasonlónevű patak mentén vezet a Királykő és a Bucses hegység közt Románia területére a Dimbovica völgyébe. A hágó alján m. kir. belépő állomás volt. Sok nevezetes harc színhelye volt, 1241. itt jött be a tatár sereg egy része, 1690. a császári csapatok itt akadályozták meg Thököly Imre hadainak bejövetelét, 1849. is a hágó védelmét csak a Tömösi hágóéval együtt kellett feladnia árulás miatt az oroszok ellen küzdő maroknyi honvédcsapatnak. Az 1914—18.-i világháborúban is heves harcok színhelye volt. (Tr. R.)

Tördelő, l. *Főszedő, Metteur en pages.*

Tőre *(Malá a Veľká Turá)*, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 495 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Töredelem v. *megbánás*, l. *Poenitentia;* T.-i iratok, l. *Libri poenitentiales.*

Törek, a cséplés vagy nyomtatás alkalmával összezúzott szalma, különösen pedig a gabonaszalmának összetört és rendszerint polyvával kevert része, amelyet takarmányul szoktak felhasználni, mert tápértéke valamivel nagyobb mint a tiszta szalmáé.

Törékeny kuszma *(Anguis fragilis*, állat), a Kígyóformájú-gyíkfélék *(Anguidae)* családjába tartozó gyíkfaj. Teste kígyóalakú, lábai nincsenek, ezért kígyógyíknak is nevezik. Szine igen változó. Rendesen háta ólomszürke, testének oldalsó részei vöröses sárgásbarnák, hasa kékesfekete, néha sárgásfehér pontokkal tarkítva. Az idősebb példányok testének felső oldalai agyagsárgás színű s gyakran a hát elülső felén kékszínű foltokkal díszítettek, amelyek két hosszanti sorban rendezkednek el. 40—44 cm. hosszúra is megnő s ebből a méretből kb. 23 cm. jut a farkára. Egész Európában, továbbá Nyugat-Ázsiában honos. Hazánkban mindenütt elég gyakori. Csigákkal, férgekkel táplálkozik, sőt a hernyókat és egyéb rovarlárvákat is megeszi. Eleveneket szül. A nép mindenütt rendesen kígyónak nézi és mérgesnek tartja, ezért irgalom nélkül pusztítja ezt az ártalmatlan állatot.

Törekrosta, l. *Cséplőgépek.*

Tőremetszés, helyesebben *tőrevágás*, az a művelet, midőn a sínylődésnek indult, különösen legeltetés miatt elcsenevészett fiatalos fát tőben levágják, hogy új, erőben teljes sarjakat hajtson. Az elcsenevészett, elvénhedt farétegek ugyanis már nem képesek rendes törzs fejlesztésére, holott T. után a keletkező sarjak, az aránylag nagy kiterjedésű gyökérzet által bőségesen tápláltatván, erős törzsek képzésére alkalmasak. Tőre kell vágni a futó tűz által megperzselt lombfiatalosokat is, hogy a megsérült törzset a fiatal hajtás pótolhassa. A T. munkája leghelyesebben kora tavasszal történik.

Törés, 1. az *ásványoknak* az a tulajdonsága, hogy ütésre a részecskék nem sík lapok szerint válnak el egymástól. A T.-i lap alakja lehet kagylós, egyenetlen, egyenes, horgas; a felület lehet sima, szálkás, földes. Mennél tökéletesebben hasad valamely ásvány, annál nehezebben észlelhető rajta T.

2. *T.* (geol.) a. m. diszlokáció. *Törésvonal* elvetődési vonalat jelent, l. *Elvetődés.*

3. *T.*, a len s kender áztatását követő művelet, amellyel a korhasztott faanyagot kis részekre törik, hogy a rostszálakból kitilolható legyen. A T.-t vagy kézi szerszámmal, vagy gépekkel végzik. L. *Tiló.*

Törés *(Lomnica pri Prievidzi)*, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 236 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tőrevágás, l. *Tőremetszés.*

Tőrfarkú ráják *(Trygonidae*, állat), l. *Rájafélék.*

Tőrfarkú rákok *(Xiphosura*, állat), l. *Xiphosura.*

Tőrfű (növ.), l. *Nardus.*

Tőrincs *(Trenčov)*, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 592 magyar lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Törköly, a borsajtolásból visszamaradt szőllőhéjak, magvak és szőllőcsutka, de röviden így nevezik az ebből égetett pálinkát is.

Törkölybor, l. *Csiger, Lőre, Petiotozás.*

Törlés, a telekkönyvbe bejegyzett jognak, vagy ugyanott foganatosított feljegyzésnek megszüntetése, ami nem keresztülhúzással vagy megsemmisítéssel, hanem a T. bejegyzésével történik (Telekkönyvi rendtartás 77. §.).

Törlési kereset, l. *Telekkönyvi törlési per.*

Törlesztés *(amortizáció, mortificatio)*, az adós tartozásának részletenkint visszafizetése. L. *An-*

nuitás, Törlesztéses adósság, Államkölcsön és *Konverzió.*

Törlesztéses adósság az olyan adósság, amelyet meghatározott törlesztési terv szerint fizetnek. A fizetés v. sorsolás útján, t. i. a tartozás tőkeösszegének egyes részleteiről kiállított és meghatározott időközökben kihúzott kötvények értékének visszafizetésével, v. annuitás útján, vagyis akként történik, hogy meghatározott időn (40—50) át egyforma összegű részleteket kell rendszerint félévenkint visszafizetni, amely részletek kamat- és tőketartozást foglalnak magukban, úgy hogy az egyforma részletösszeg (annuitás) eleinte túlnyomó részben kamatból, kisebb részben tőkéből, később túlnyomó részben tőkéből, kisebb részben kamatból alakul.

Törlesztési alap (ang. *sinking fund*), l. *Államadósság.*

Törlesztő sorsolás. Nyereménykölcsönkötvényeknél, járadékkötvényeknél, jelzáloglevelekneál stb. az a sorsolás, amely megállapítja, hogy mely sorozat- és sorszámú címletek kerülnek beváltásra, törlesztésre. Nyereménykölcsönöknél el is különíthetik a sorozatszámok sorsolását a sorszámok sorsolásától, ami azután a kisorsolt sorozatszámú kötvények árfolyamának emelkedésére vezet.

Törmelék, téglák, kövek, cserepek, üveg stb. faragása közben előálló hulladék. Ipari előállítását *zúzaléknak* nevezik.

Törmelékes kőzetek, l. *Kőzet* és *Klasztikus kőzetek.*

Törmelékkúp keletkezik a patak mentén olyan helyen, ahol a patak *alsószakasz* jellegű. A hegyi patakok völgyeinek nyílásában, a fővölgy szélén a hegyi patak rendesen elveszti esését és törmelékét kúpalakban lerakja. Ezeket könnyű meglátni és felismerni. De óriási T.-ot épít a Duna is Pozsony és Győr közt, a Hoang-ho Kai-föng-funál stb. A T. szigorúan elkülönül a vízben lerakodott deltától s nem szabad vele összetéveszteni. De elkülönül a szárazon omló kőfolyások garmadáitól is. Ilyen pl. a Vihnyei kőtenger.

Törőzsa (növ.), l. *Levélrózsa* és *Tölevél.*

Töröcske, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1920) 539 magyar lak.

Törő erő, a gépészetben az az erő, mely a testet a törésig veszi igénybe. A szilárdságtan a testre ható külső erők közül különösen hármat különböztet meg, először azt, amely a testet a megengedett határon belül terheli, másodszor azt, amely a rugalmassági határig terheli s végre harmadszor azt, amely a törésig terheli, eltöri.

Török, nép, l. *Törökök.*

Török-*család (enyingi).* A tömérdek hasonló nevű család között a leghíresebb. Eredete ismeretlen. Első ismeretes őse *Ambrus,* Mátyás korában Sopron vm. főispánja, aki Mátyástól Szigetvárt kapta királyi adományul. 1479-ben szörényi bán. Címereslevelét a család 1481. nyerte. Ambrus fia volt *Imre,* aki előnevét már Enyingről írta. Korvin Jánosnak kedvelt híve, tőle nagyobb birtokokat kapott. Élete utolsó éveiben belgrádi bán volt. Fia volt a híres *Bálint,* szintén belgrádi bán, ki vára feladása miatt javaitól megfosztatott és száműzetett. 1527-ben I. Ferdinándtól adományt kapott a borogi és sopronczai várra, később azonban Jánoshoz pártolt, kitől Hunyad várát és Debreczen városát kapta. Ez időtől kezdve János királynak volt hadvezére és különösen 1541. Buda vára védelmében tüntette ki magát. Később a törökök elfogták s a konstantinápolyi héttoronyban mint fogoly halt meg. Két fia *János* és *Ferenc* az atyai birtokon úgy osztozott meg, hogy Jánosnak az erdélyi, Ferencnek a magyarországi birtokok jutottak. Ferenc fiában, Istvánban 1618. a család kihalt. V. ö. *Kis* Bálint, Az Enyingi T.-család (Turul XI. évf.).

Török, 1. *Aurél,* orvos és antropológus, szül. Pozsonyban 1842 febr. 13., megh. Genfben 1912 szept. 2. Atyja Ponori *Theurewk* József (l. o.) volt, maga T. azért ejtette el régi családjának történeti helyesírását, mert a praktikus irányú orvosi pályára lépett. Az orvosi tanfolyamot Bécsben végezte. 1867—69. a pesti egyetem élettani tanszékénél mint tanársegéd működött. 1869-ben a kolozsvári orvos-sebészi akadémián az elméleti orvostan, 1872. u. o. az egyetemen az élettan rendes tanárává nevezték ki. 1880-ban a kormány Párisba küldte, hol egy évig a Broca vezetése alatt álló embertani intézetben dolgozott, majd 1881. a budapesti egyetem bölcsészeti karán felállított embertani tanszékre nevezték ki, amelyen haláláig működött. Tanszéke mellett rövid idő alatt modern antropológiai intézetet s gazdag muzeumot létesített. T. idehaza lankadatlan gyüjtőmunkássága s történelmi nagyjaink (III. Béla, Rákóczi, Thököly stb.) csontvázain végzett embertani vizsgálatai, külföldön pedig mérőeszközei, a koponyamérés (kraniometria) terén kifejtett hatalmas reform-munkássága s nagy tudományos vitái által tette nevét híressé. Jórészt német nyelven közölt tudományos értekezései egész kis könyvtárt tesznek ki. Főbb munkái: *Az izomidegek végződései* (Pest 1866); Über den Bau der Nervenfaser (Würzburg 1872); *Anthropológiai Füzetek* (Budapest 1881); Sur le crâne d'un jeune Gorilla (Paris 1881); Über ein Universalkraniometer (Leipzig 1888); Grundzüge einer syst. Kraniometrie (Stuttgart 1890); *Egy Jézó-szigetbeli újnó koponyáról* (Budapest 1892); *Jelentés III. Béla király és neje testereklyéiről* (u. o. 1893); *Adatok az Árpádok testereklyéinek embertani buvárlatához* (u. o. 1894) stb. Lefordította *Topinard* Pál antropológiáját (u. o. 1881) és *Darwin* műveit az ember származásáról (u. o. 1884). V. ö. *Bartucz* és *Semayer* nekrológjait (Vas. Ujs. 1912. évf. és Ethnographia XXII. köt.).

2. *T. Gyula,* író, szül. Kisjenőn (Arad vm.) 1888., megh. Budapesten 1918 okt. 20. Nagyváradon és Kolozsvárott volt hirlapíró, 1909. budapesti ujságíró lett. Apró elbeszélései után, amelyek fölkeltették a figyelmet, jelent meg *A porban* című regénye (1917, 2 kötet); ez nagy regényírói hivatásáról tanuskodott. Még 1917-ben *Szerelmes szívünk* elbeszéléskötete következett; ezt pedig *A zöldköves gyürü,* regény (1918). Kevéssel ezután szívbaja következtében meghalt. Halála után jelent meg *A halszemü három fia* (1919).

3. *T. Ignác (nemescsói),* 1848—49. honvédtábornok, aradi vértanu, szül. Gödöllőn 1795., megh. Aradon 1849 okt. 6. Katonai tanulmányait

a bécsi hadmérnökkari iskolában végezte, majd egy ideig a magyar testőrségben szolgált. A szabadságharc kitörésekor Komárom erődítési parancsnoka volt. Buda bevétele után a kormány őt bízta meg a vár erődítéseinek lerombolásával s a szőregi tábor sáncainak elkészítésével. Az utolsó napokat Aradon és Görgei környezetében töltötte s így osztoznia kellett bajtársai sorsában. V. ö. *Vargha* Ottó, Aradi vértanuk albuma.

4. *T. Irma*, szinművésznő, szül. Temesváron 1875 márc. 15. 1893—1914-ig tagja volt a Nemzeti Szinháznak, ahol klasszikus darabokban és francia társadalmi szinművekben nagy sikerei voltak. Művészetére nagy hatása volt Duse-nak, a nagy olasz művésznőnek. 1910-ben férjhez ment Berényi János grófhoz. 1924-ben a Nemzeti Szinház örökös tagjának nevezték ki.

5. *T. István*, jogi író, szül. Czegléden 1863 szept. 17. Szülővárosában ügyvédkedett, azután bírósági szolgálatba lépett és telekkönyvi betétszerkesztő-bíró lett. Czegléden a Czegléd és Vidéke c. lapot szerkesztette. Önálló munkája: *A telekkönyvi betétszerkesztés rendszere* (Budapest 1900) és ennek pótléka: *Az ártér telekkönyvezése és illetékmentesség betétszerkesztéskor* (u. o. 1904); *A végrehajtási törvények* (1913).

6. *T. János*, székely vértanu, szül. Bágyon 1806 jún. 11., kivégezték Marosvásárhelyen 1854 márc. 10-én. A marosvásárhelyi ref. kollégiumnak volt teológiai tanára, résztvett a szabadságharcban s egy ideig az osztrákok foglya is volt, míg Bem csapatai ki nem szabadították. 1852-ben ismét elfogták, azzal vádolva, hogy be volt avatva Kossuth és Makk újabb fölkelési terveibe. Irt több tankönyvet, valamint *Római régiségtant* (1840). V. ö. *Hentaller* L., A balavásári szüret; *Kontz* József, A marosvásárhelyi kollégium multja.

7. *T. János*, publicista és nemzetgazdász, szül. Tapolczán 1809 jún. 6., megh. Budapesten 1874 febr. 9. Tanulmányai befejeztével egyideig gazdasági pályán működött, 1841—48. szerkesztette a *Magyar Gazda* c. közgazdasági folyóiratot s már a negyvenes években működött a gazdasági egyesületekben és a *Köztelek* felállításán. Végigküzdötte a szabadságharcot, amelyért börtönbüntetést szenvedett s kiszabadulása után mint politikai és közgazdasági író és szerkesztő vette ki részét a közszellem irányításában. 1852-ben a *Magyar Hirlap*-ba dolgozott, 1853—55. a *Pesti Napló*-t, 1855—58. a *Magyar Sajtó*-t s 1859—69. a *Pesti Hirnök*-öt szerkesztette. Résztvett az egyetemes Magyar Enciklopedia szerkesztésében, utóbb Széchenyi műveinek kiadásával és kommentálásával foglalkozott. 1866-ban országos főlevéltárnokká nevezték ki. Művei közül említendők: *Publicistai és nemzetgazdasági* némely dolgozatai, *Kelet Népe*, *Magyar irodalmi csarnok*, *Hunnia*, *Magyarország sarkalatos törvényei* stb. V. ö. Vas. Ujs. 1874, 7. sz.; *Ágai* Adolf, Por és hamu.

8. *T. József*, orvosdoktor s tanár, *T. 11.* testvéröcse, szül. 1813 okt. 13., megh. 1894 márc. 14. Külföldi tanulmányútja után 1843. orvos lett Pesten. 1847-ben a debreczeni főiskola tanára lett s orvosi gyakorlatot folytatott. Az irodalom terén már orvosnövendék korában kezdett munkálkodni, 1846. megnyerte a Magyar Tud. Akadémia által a hazai nevezetesebb ásványvizek ismertetésére kitüzött pályafeladat 50 aranyas díját, megjelent 1848.: *A két magyar haza elsőrangu gyógyvizei és fürdőintézetei*. Az Akadémia tagjául választotta.

9. *T. Lajos*, orvos-író, szül. Budapesten 1863 szept. 3. Gyakornok volt Scheuthauer tanár kórbonctani intézetében, azután külföldi tanulmányútra ment s Hamburgban Unna bőrkórtani intézetének asszisztense volt 1888—90-ig. A budapesti egyetemen 1895. magántanári képesítést nyert. 1898 óta poliklinikai főorvos, 1908. c. rendk. egyetemi tanár lett. Önállóan megjelent művei: Allgemeine Diagnostic der Hautkrankheiten begründet auf pathologische Anatomie (Wiesbaden 1895); Spezielle Diagnostik der Hautkrankheiten (Wien 1906); *A bőrbetegségek felismerése és gyógyítása* (Budapest 1907).

10. *T. Mihály Miklós (kadicsfalvi)*, publicista, szül. Kadicsfalván (Udvarhely vm.) 1875 dec. 6. Atyja Albert, Udvarhelyszék utolsó kir. birája és alispánja volt. Kolozsmonostoron gazdasági iskolát végzett. Kolozsvárott jogot hallgatott s már akkor újságíróskodott; a Kolozsvári Lapokat is szerkesztette. Rövid vármegyei szolgálat után budapesti újságíró lett, 1906. az Alkotmány segédszerkesztője; időközben az Új Lapot és a Népújságot szerkesztette. A proletárdiktatura bukása után a Fridrich-kormány Tolna vm. főispán-kormánybiztosává nevezte ki, de ez állásáról rövid idő mulva lemondván, a Nemzeti Ujság főmunkatársa, később a Nép felelős szerkesztője lett.

Neje: *T. Kovács Hermin* írónő, szül. Kaposvárott 1882. Tizennégyéves korában írta első novelláját a Somogy c. lapba, később több fővárosi napi- és hetilapban sűrűn jelentek meg elbeszélései és regényei. 1920-ban, mint a Budapest-ferencvárosi kereszténységszocialista párt elnökét, a fővárosi törvényhatósági bizottságba is beválasztották. Önállóan megjelent művei: *A Baárd-leányok*, *A harmadik*, *Tüzes hajnal*, *Az aranykapu*, *A fehér asszony*, *A Breznóti takács*, *A harang és egyéb elbeszélések*, *Nehéz utakon*, *A szivárvány*, *A vámosházi rokonok*, *Tüzpróba*, *A Galamb kisasszony*.

11. *T. Pál*, ref. püspök, szül. Alsóváradon (Bars) 1808., megh. Budapesten 1883 okt. 7. Előbb Kisújszálláson igazgató-tanár volt, 1839. a fővárosi ref. egyház hívta meg lelkésznek. Az itteni ref. egyház anyagi ügyeit rendezte, 1860. a dunamelléki egyházkerület püspökévé választották. 1842-ben Székács Józseffel megalapította a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot*, 1841. ő maga megindította az *Egyházi beszédek tára* c. gyüjteményt, Székács József társaságában adta ki egyszersmind a *Protestáns lelkészi tárt*. Az ő buzgalmának eredménye volt 1855. a pesti ref. teológiai intézet és 1859. a ref. főgimnázium megnyitása; továbbá Kecskeméten a jogi, Nagykőrösön a tanárképző intézet létrehozatala, amelyek ügyében erős irodalmi harcot folytatott. Teljes életrajzát megírta *Kiss* Áron, T. Pál (Budapest 1904).

Törökbálint (*Gross-Turwal*), nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. központi j.-ban, (1920) 3728 német

és magyar lak., vasúttal, villamos vasúttal, posta-, táviró- és telefonállomással. T. csinosan fekszik egy erdős völgy ölében s a fővárosi közönség kedvelt nyaraló helye. Nevét Enyingi Török Bálinttól vette, aki birtokosa volt és várat is építtetett határában. A törökök ezt a községgel együtt elpusztították. A török uralom után rendjük megszüntetéséig a jezsuiták bírták; ezek után a Majláth grófi, majd a dégi Festetics-családra szállt, később kastélya a Reiter-család birtokába került. A község közepén Kálvária-hegy van.

Török Bálint-alma, l. *Alma.*

Törökbecse *(Turski Bečej)*, nagyk. Torontál vm. T.-i j.-ban, a Tisza balpartján, Óbecsével szemben, (1910) 1297 házzal és 7647 magyar és szerb lak. Az itt birtokos gróf Leiningen Károlynak 1911. szobrot emeltek (Radnai Béla műve), a Szabadságtéren pedig 1903 óta szabadságharc-emlék áll. T. római őshely volt, a Tisza szigetén állott várának cölöpös alapjai fölött a XIII—XIV. sz.-ban magyar erődítmény épült, amely egy ideig a vármegye székhelye volt. A mohácsi vész után Szapolyai János kezén maradt, 1551. Ferdinánd birtokába került, de ugyanazon évben a törökök foglalták el. Az ötvenes években egyike volt hazánk legfontosabb gabonapiacainak, azóta azonban a Tisza áradásai következtében kereskedelme csökkent; dohánytermelése ma is jelentékeny. Itt verte meg Perczel Mór honvédtábornok (1848 ápr. 24.) a Theodorovics alatt küzdő osztrák-szerb sereget. (Tr. SzHSz.)

Török birodalom, l. *Törökország.*

Török bors (növ.) a. m. *paprika* (l. o. és *Fűszernövények.)*

Török borsó (növ.), l. *Onobrychis.*

Török búza v. *indiai búza* (növ.) a. m. kukorica (l. o.).

Török dohány, l. *Dohány.*

Török év, l. *Év.*

Törökfalu *(Buciumi)*, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 856 oláh lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Török fecske (állat), a gyurgyalag *(Merops apiaster* L.) népies neve.

Török font, a török aranypénz egysége = 100 arany piaszter.

Török fürdő a. m. gőzfürdő (l. o.).

Török hódoltság, l. *Hódoltság* (X. 167.) és *Magyarország* (XIII. 233—236.).

Török irodalom. Az oszmán nép politikai története a XIV. sz.-dal kezdődik. Az oszmán nyelv alapja az a *türkmen* tájbeszéd volt, melyet középázsiai hazájukból hoztak és amely az új hazával szomszédos *szeldzsuki* nép nyelvéhez állott legközelebb. Az oszmán irodalom is a XIV. sz.-dal veszi kezdetét. Az iszlám műveltség fő fészke akkor Perzsia volt és ennek költészetével és tudósaival ismerkedtek meg a törökök legelőbb. Innen van, hogy első tudósaik és íróik a perzsa *seikhek* és *ulemák* voltak. Az oszmán irodalom fejlődésének *Dzseláleddin* seikh, a nagy misztikus költő, a *Mesznevi* c. munka és műfaj megalapítója adott új irányt. E munka tekinthető a fejlődő török költészet első forrásának. Az oszmán nyelv fejlődésének is új irányt adott, amennyiben perzsa szók és kitételek honosodtak meg a török nyelvben és a mesznevin kívül átvette a *divánt* is, mely többnyire lirai és dicsőítő költemények gyűjteményét jelenti. A nagy seikh méltó utódja volt fia *Veled* szultán, aki először szólaltatta meg a török nyelvet. A XIV. sz. elején lépett föl a szerelem dallója, seikh *Ásik* pasa (l. o.). Majdnem egy időben élt vele egy másik török költő, *Elván* seikh. Nagy didaktikus költeménye a miszticizmus egész rendszerét magába foglalja és elsőnek szólal meg benne a tiltott italnak, a bornak a poézisa. Harmadiknak a brusszai születésű *Szulejmán cselebi* lép fel, mint a legkiválóbb didaktikus és dicsőítő költemények szerzője. Ő kezdette meg a sorát a nagy számu *mevlud*- vagyis a próféta születését megíró költőknek. Ez a három költő tölti be a T. első korszakát, a XIV. sz.-it.

Az oszmán birodalom fénykora a XV. és XVI. sz.-ra esik. Az oszmán uralom terjedésével a török költészet is bővül és erősödik. És amikorra Bizánc válik a khalifa székhelyévé, eléri a birodalom nemcsak külső, hanem intellektuális hatalmának is tetőpontját. E korszak úgy költészeti, mint nyelvi irányára nézve két egymásba folyó részre oszlik. Az első a XV. sz.-é, a perzsa hatás kiegészítő folytatása, a második a XVI. sz.-é, az arab befolyás érvényesülése. Amaz *Fatih Mohammednek*, Bizánc meghódítójának a kora, emez pedig Budavára elfoglalójáé, a «pompás» *Szolimáné.* E korban a tanító és panegirikus költemények némileg háttérbe szorulnak és diadalmasan vonul be az oszmán poézis udvarába a perzsa regényes epos-irodalom és a lira. A perzsa irodalom kiváló mesterművekben tudta feldolgozni a különböző forrásokból eredő regényes eposzokat. A legkiválóbbak egyike *Nizámi* volt és ennek egyik művét *Hoszrev és Sirint* dolgozta át *Seikhi*, Murad szultánnak egyenes felszólítására. A lirai költészet kezdetben inkább a miszticizmus szolgálatában állott és főleg didaktikus szinezetű volt. A nő és a szerelem még nem volt a költői ömlengéseknek igazi tárgya. De mennél inkább gyengült a miszticizmus, annál erősebbekké kezdenek válni a lirai elemek, ezekbe azonban egy diszharmonikus vonás, a sodomita bűnök állatias érzékisége is bele kezd vegyülni. Másik eleme a lirának, a bor dicsőítése, keleti anakreonizmus volt. Az első jelentékenyebb török lirikus *Ahmed pasa* volt. *Kaszide* és *Gázel* nevű költeményeiben sok az ódai fenség, hasonlataiban és költői képeiben sok az erőtiség és élénkség. Nagyobb költői tehetség volt *Nedzsáti*, a divánköltő, akit kortársai az oszmán lirai költészet királyának neveztek el. Ő jár legközelebb az ideális szerelem fogalmához és költői kifejezéseinek újsága és merészsége jó sokáig az első helyet biztosították számára. Követői közül az első török nőköltő, *Mihri* válik ki.

A XVI. sz.-dal ismét emelkedett a birodalom politikai nagysága. Tetőpontját II. Szolimán és utóda Szelim alatt érte el és ez időszakban az irodalom is eddig el nem ért fokra emelkedett. E korban az arab szókincs befolyása kezd érvényesülni. Az előbbi kor romantikus költőinek folytatásaképp *Fázli* jelenik meg, a török szépirodalom egyik leghíresebb költeménye: a Rózsa és fülemüle szerzője. Csak egy költő multa őt felül a regényes eposzban és ez *Lámi*,

a perzsa romantikus költemények legkiválóbb átültetője. Regényes eposzai közül legnevezetesebb a *Ferhád és Sirin*, és lirai költeményei közül egy kétszáz soros kaszidéje a rózsáról a legkiválóbb. Amilyen joggal nevezték el Lámit a romantikus költemények császárjának, épp oly jogosan illeti meg a törökök legnagyobb dalköltőjét *Bákit* a lirikusok khánjának, khagánjának s szultánjának a neve. Összes lirai költeményei egy divánba vannak összefoglalva. A szerelem összes gyönyöreit és fájdalmait, a női szépség ezer finomságait, a válás kínzó gyötrelmeit egyetlen egy török költő se tudta oly meglepő virtuózitással kifejezni, mint Báki. E korszak egyik kiváló alakja gyanánt még seikh *Gálib*, v. népszerűbb néven *Gálib dede* említhető, aki *divánjában* mint a nemesebb érzelmek dallója ismeretes. Műveit mai nap is olvassák.

A török birodalom fénykora után irodalmi téren is rohamosan kezdett beállani a hanyatlás. A költők erkölcsi süllyedése, élükön a XVII. sz. versíró szultánjaival, egyre rohamosabb. E korszaknak aránylag sok költője van, de kiváló alig.

A T. legújabb korszaka II. Mahmuddal kezdődik. A tőle kiadott *hátti humájun* évszázadok tradicóinak vetett véget. Az európai eszmék közelsége nemcsak a politikai élet nyilvánulásaiban kezdte befolyását éreztetni, hanem megnyilatkozott az irodalmi életben is. Mindenekelőtt nyelvre volt szükségük. Olyan nyelvre, melyet nemcsak a tudományok embere, hanem a nemzet zöme is megért és amely kifejezheti mindazokat a fogalmakat, melyekkel a népet meg akarják ismertetni. Új stílust akartak, egy nemzeti török stílust. A mozgalom kezdetben az államférfiaktól indult ki. Ők első sorban politikai okokból akarták e reformot, mert a nemzeti tudat felébresztését tartották fő-fő szükségnek és mert a szultán reformjainak csak e nemzeti tudat megerősítésével reméltek sikert. A nyelvbeli reformok megindítója az újító szultán nagyeszű külügyminisztere, *Akif pasa* volt. Kiváló érdemet mint az új stílus (tárz-i dzsedid) megteremtője szerzett magának. Úgy politikai, mint irodalmi téren újításainak több követője akadt az akkor szereplő államférfiak sorában. Az elsők közt voltak: *Ali pasa*, a mindenható nagyvezér és vele egyidőben *Resid pasa*, aki 1851. nyitotta meg a török tudós társaságot. Resid pasa jórészt elfogadta elődje újításait a hivatalos stílus újjáteremtésében és először kezdte hangoztatni, hogy a nyelvben nyilatkozik meg a nemzet értelmi ereje. E mélyen gondolkozó államférfiak sorát *Fuád pasa* egészíti ki, szintén e kor egyik kiváló politikai írója és tudósa. Az ő fellépése főleg azért fontos, mert ő már a korabeli szépirodalmi írókra is akart reformterveivel hatni és nem kisebb embert nyert meg eszméinek, mint a belletrisztikus írásmód reformátorát, *Sinászi* efendit. Az első európaias török grammatikát ő írta meg.

A szépirodalom a XIX. sz. elejétől egészen a hatvanas évekig tespedőben volt. A politikai írók, illetve államférfiak az állam reformterveivel voltak elfoglalva, melyek már is kezdtek némi visszahatást szülni a fölébresztett közvéleményben. Érezték, hogy ha az iszlám műveltség összedől, vége a politikai hatalomnak is. E felfogásúak pártját az *ó-törökök* pártjának nevezték. Időközben Medzsid, majd Aziz szultán lépett a trónra. A forradalmi szellő, mely az egész Balkánon végigsuhogott, érezhető volt Sztambulban is, és az írókat illeti meg a dicsőség, hogy a nemzetnek nyelvi és politikai öntudatára való ébresztését keresztülvitték. Az államférfiaktól, akik Aziz alatt különben is tétlenségre voltak kárhoztatva, ők vették át a vezetést. Az európai eszméktől nem ijedtek vissza, noha megbarátkozni ők sem tudtak velök. Kényszerűség hatása alatt állottak és megdöbbenéssel vették észre, hogy nem a mohammedánságot fenyegeti veszedelem, hanem magát a török nemzetiséget. És támadtak írók, akik az új fogalmakat terjeszteni kezdték és támadtak költők, akik a haza és testvériség fogalmát magyarázgatták a nép előtt. E szókat írta zászlajára az új- vagy *ifjú-törökök* gárdája és megüzenték a harcot a konzervativ törököknek. Nem európaiaskodáson kezdték, ez gyűlöletes maradt előttük továbbra is, hanem az iszlám gondolatvilágából, főleg abból a részéből, amely maradiságra kárhoztatta őket, akartak kibontakozni. Hisz az ifjú-törökök talán még fanatikusabbak voltak, mint az ósdiak. A különbség csak az volt köztük, hogy az ósdiak pusztán a vallásukat féltették, az ifjak meg első sorban a nemzetüket. Amazok jelszava: mindent a vallásért, emezeké: mindent a nemzetért.

Ez irány képviselőiből telt ki a legújabb korszak irodalma. Úgy a forradalmi mozgalmaknak, mint a nyelv és irodalom reformjának *Sinászi efendi* (szül. Konstantinápolyban 1826., megh. Párisban 1871 szept. 13.) állott az élén. Munkáinak csak egy része jelent meg, de kéziratban közkézen forgott valamennyi, amelyek mindegyikében az elavult eszmékkel való szakítást hirdette. Költeményei és műfordításai csak a legutóbbi években jelenhettek meg, de irodalmi munkásságának javarésze elpusztult. Ugyancsak ő volt az, aki a népköltési hagyományok gyűjtését sürgette. Ő vitte először a nép nyelvét a színpadra és oly társadalmi fonákságokat mert benne ostorozni, mely őt az iszlám tanaival hozta összeütközésbe. Hasonló nyomokon járt *Ahmed Vefik pasa* (l. o.), a későbbi nagyvezir. Mint elődje, ő is a szótárírásón kezdte és munkája, mely két testes kötetben jelent meg, máig is a legkitűnőbb szótári munka. Kevés kortársa ismerte úgy a nép nyelvét, mint ő és szótárában oly gazdag népnyelvi anyag van összehalmozva, hogy a legbecsesebb nyelvi forrásmunkává lett. Ő e korszaknak a legkiválóbb műfordítója. Nevezetesek Molière- és Shakespeare-fordításai, melyeket bámulatos hűséggel és virtuózitással tudott tolmácsolni. Sok tekintetben ellentéte volt e kor egy másik nagy politikus írója, *Dzsevdet pasa*. Abban közösek az érdemeik, hogy az újabb irodalmi stílus megteremtéséhez jelentékenyen hozzájárultak. Csakhogy míg Vefik pasa európai eszmék és műformák átvételét tartotta erre szükségesnek, addig az akkor még Dzsevdet efendi az iszlám tanaiban kutatott források után. Modernebb nyelven ő írta meg először nemzete történetét. Az iskolai kézikönyvek írói mind az ő műve nyomain haladtak. *Pertev pasa* és *Zia pasa* egé-

szítik ki a modern irány régibb gárdáját. Az előbbi mint műfordító szolgálta az irodalmat és Rousseau s Hugo Victor néhány költeményének átültetésével példát mutatott az európai versmérték meghonosítására. *Zia* pasa viszont mint nyelvújító és történetíró foglalt helyet a modernek közt. *Szádullah pasa* (szül. Erzerumban 1838 júl. 7., megh. Bécsben 1891 jan. 18.), a későbbi berlini, majd bécsi nagykövet, főleg a szépprózа fejlődésére volt jótékony hatással. Az új-törökök mozgalmával egyidőben megindultak a Balkán összes nemzetiségi mozgalmai, melyeknek éle a török birodalom területi épsége ellen irányult. Ekkor tünt fel egy ifjú költő, aki sajátságosan írott könyvekkel, többnyire szépirodalmi munkákkal a török fővárost úgyszólván lázba hozta. Ez az ifjú író, az új-török párt forradalmi korszakának a megteremtője, az új T. legnagyobb koszorús költője a rodostói születésű *Kemál bej* (l. o.). A fiatal írógárda legtehetségesebbjei ő körülötte csoportosultak. Hangjának szokatlansága és szókimondó volta aggodalomba ejtette a kormányt. Legtermékenyebb és legeredetibb írója e korszaknak *Ahmed Midhad* efendi (l. o.), aki a Terdzsuman-i Hakikat politikai lapnak volt a szerkesztője. Ő a T. legtermékenyebb és az újabb idők legnépszerűbb írója.

Mint Kemál bej irodalmi iskolájának legkiválóbb tagja és eszméinek a lehetőség szerint továbbfejlesztője *Abd-ul Hákk Hamid* v. rövidebben *Hamid bej* keltett legméltóbb feltünést. Atyját, a történetíró Hajrulláh efendit, mint Perzsiába rendelt nagykövetet ő is elkísérte útjában, honnan külügyi államszolgálatba lépett és Európa különböző országaiban volt követ, majd nagykövet. Mint lirikus, Kemál bej hatása alatt állott és most már nemcsak tartalmilag, hanem külalakra nézve is eltért a régi divánok, gázelek és betjek költőitől. A lirikus *Ekrem bejt* méltán sorozhatjuk a kiválóbb epigonok közé. Mint a modern török lirának a megteremtője, ő a legnagyobb költője a legújabb irodalomnak. Nyelvezete, noha sok tekintetben az arabbal kevert stilushoz tért vissza, annyira kifinomult, hogy a legmodernebb érzelmek kifejezésére is alkalmas. Költeményeiben európai versmértéket használ, sőt ő az első költő, aki a ritmust használja. A török nyelv e sajátosságát addig nem vették észre, noha megvolt a népdalokban. Ekremnek nem egy költeménye tett arról tanuságot, hogy az eddigelé teljesen elhanyagolt népdalt műdallá igyekezett finomítani. Sőt mi több, egy-két nyugati műfajjal, mint balladával és románccal is meg mert próbálkozni.

Az újabb T. fejlődése nem a legkedvezőbb körülmények közt történik. Néhány újabb író, mint *Názim*, *Hálid Zia*, *Hüsszejn-Rahmi* és *Tahir* bejek köteteikkel meg-megjelennek ugyan a könyvpiacon, de mélyreható és nemzeti életből fakadó eszmékkel alig találkozunk bennük. Itt-ott mintha a nyelvtisztaságra való erősebb törekvés is előcsillámlanék. De ezek csak egyes és elszigetelt esetek, anélkül, hogy valamelyes számbavehető hatást tudnának elérni. A legújabb T. a dekadencia útjára jutott. Ez károsan hat a folyóiratokra és a napilapokra is. A legtekintélyesebb napilap, az *Ikdám*, csak nagy ritkán közöl valamennyire is értékes irodalmi dolgozatot. Olvasóit idegen, többnyire franciából fordított regényekkel látja el. A legújabban helyreállt alkotmányos élettől várja az irodalom is újabb fejlődését.

Törökkanizsa *(Turska-Kaniža)*, nagyk. Torontál vm.-ben, a Tisza balpartján, Magyarkanizsával szemben, amellyel hajóhíd köti össze, (1910) 4938 magyar és szerb lak., közkórházzal, nagy selyemfonó és gombolyító gyárral. Ósrégi révének a középkorban és a török uralom alatt hadászati jelentősége volt és mint a királyi naszádosok. majd a sajkások egyik tiszai állomása szerepelt. Jelentékeny gabonarakodóhely. (Tr. SzHSz.)

Török kacsa (állat), a barátréce *(Fuligula ferina* L.) népies neve.

Törökkoppány, kisközség Somogy vármegye igali járásában, (1920) 1314 magyar lakossal. A mohácsi ütközet után a törökök megerősítették és innen fenyegették a környéket rablófegyvereikkel, de a XVII. sz. végén a vár már elpusztult, úgy hogy a század elején már romjai is alig látszottak.

Törökmadár *(Hylactes megapodius* Kittl., állat), a Gyapjasmadár-félék *(Eriodoridae)* családjába tartozó madárfaj. Kb. rigónagyságú, de annál erősebb. Hossza 27, szárnya 10 cm. Valparaiso környékén honos. Életmódja kevéssé ismeretes.

Török mag (növ.), l. *Ricinus*.

Török-magyar háborúk kora Nagy Lajos idejében kezdődött és II. Lipót korában végződött. A pápa Nagy Lajost már 1343. figyelmeztette a török hódítás veszedelmére s a király 1366. már foglalkozott is a töröknek Európából való kiszorítása gondolatával, sőt ez évben Bodony (Vidin) táján fényes győzelmet is aratott rajtuk. Az ettől fogva vívott csatákról l. *Magyarország története*. A hadjáratok és csatahelyek részletes felsorolása *Rónai Horváth* Jenőnél: Magyar hadi krónika (I. 203—362. és II. 1—441. old.).

Török-magyar rokonság, l. *Magyarok eredete*.

Török majom (állat), a magót *(Macacus innuus* L.) neve. L. *Makákó*.

Török maszlag (növ.) a. m. ópium (l. o. és *Áfion*).

Török mézga a. m. *arab mézga* (l. o. és *Gummi*).

Török mustár (növ.), v. *mustárkápri*, *levantei mustár*, l. *Cleome*.

Török muzsika, janicsárzene, fúvóhangszerekből és ütőhangszerekből egybeállított zenekar, melyben a nyers, lármás instrumentumok dominálnak.

Török naptár, l. *Naptár*.

Török nyelvcsalád. Az ural-altáji nyelvekhez (l. o.) tartozó öt család egyike a török (oszmanli), v. ahogy általában nevezni szokták: a török-tatár nyelvcsalád. E nyelvcsaládba számos török nyelv tartozik, de azért a nyelvbeli eltérés nem oly nagy közöttük, mint az ural-altáji nyelvek többi csoportjai közt. A T., ha főleg földrajzi elhelyezésüket vesszük tekintetbe, a következő öt csoportra oszlik: 1. *Szibíriai törökök csoportja*. Ide tartoznak az altáji törökök, akiknek nyelve ismét több dialektusra oszlik és a jakutok. 2. *Közép-*

ázsiai törökök. Ide tartoznak a kara-kirgizek, kozák-kirgizek, ujgurok, keleti turkesztániak, özbégek és a turkmenek különféle csoportjai. 3. *Volgai törökök.* Ide tartoznak a kazáni tatárok, a csuvasok, baskirok. 4. *Pontus-vidéki törökök.* Ide tartoznak a krimi tatárok, nogáji tatárok és kumükök. 5. *Nyugati törökök.* Ide tartoznak az iráni törökök, avagy azerbajdzsánok és végül az oszmánok. Magának az oszmanli nyelvnek is két fő dialektusa van, az egyik a *rumeliai*, vagyis európai törökök nyelve, a másik pedig az *anatoliai*, vagyis a kisázsiai dialektus. V. ö. *Vámbéry* Arminnak a török fajról s *Kúnos* Ignácnak a török dialektusokról írt tanulmányát.

Törökország, alkotmányos köztársaság Európa DK.-i sarkán és Kis-Ázsiában. Magában foglalja a régi európai T.-nak a balkáni háborúk után megmaradt s a Marica folyó és Boszporusz közé eső 28,100 km² területét; az Égei-tengerben fekvő Imbrosz-, Tenedosz- és Kasztelorizzo-szigeteket; továbbá Kis-Ázsiát, Arábia, Örményország, Kurdisztán, Sziria, Mezopotámia és Palesztina kivételével, amelyek közül a három első független államma alakúlt, míg Sziria francia, Mezopotámia és Palesztina pedig brit fenhatóság alá került. Nincs még tisztázva 1925-ben a mezopotámiai ú. n. *mosszuli petroleumterület* hovátartozandósága. Erre nézve a határmegállapító bizottság, amelynek gr. Teleki Pál is tagja volt, a Népszövetség elé javaslatot terjesztett. T. területe a Statesman's Yearbook legújabb adatai szerint 494,538 angol négyzetmérföld (kb. 1·3 millió km²), de más adat szerint alig 730,000 km². A világháború előtti területe így csaknem $^1/_3$-adára csökkent, amelyet különben az 1920. évi sévresi, illetve 1923. évi lausannei békekötés hagyott meg T. birtokában.

Földrajzi viszonyok. T. európai területének felszine a Balkán-hegység és Dinári Alpok legszélső nyúlványai által határolt, a Marica és mellékfolyói által öntözött dombos vidék, míg a kisázsiai rész a belsőázsiai magas fensiknak kisebbített hasonmása: magas hegységektől övezett, csaknem lefolyás nélküli fensík, amelyből a harmadkori rétegekkel, törmelékkúpok hordalékaival takart lánchegységek gerincei éppen hogy kiemelkednek. D. és DK.-ről e hatalmas fensikot a Taurusz-hegység kanyargó láncai fogják be, amelyeknek lejtői É. felől alig vehetők ki, míg D.-ről 2—3000 m. magasságig emelkedve, az Anti-Tauruszon át láncai az örményországi magas fensikban torlódnak össze. A gerincekből hellyel-közzel kiemelkedő kialudt vulkánok lekoptatott csúcsai élénkítik a tájat. E jórészt karsztjellegű s részben erdőborította füves pusztaságot csak nehány kisebb folyó szeli keresztül, így a Jezil- és Kizil-Irmak, továbbá a Szakaria, amelyek a Fekete-tengerbe és a Gediszcsaj, valamint Menderesz, amelyek az Égei-tengerbe ömlenek. Lefolyástalan, sós vizű tava is van nehány (É.-on a Manias- és Isznik-Göl, D.-en az Adzsituss, Egerdir, Kirili és középen Angóra és Konia között a Csöllü-tuss).

Éghajlata a partvidéken földközitengeri, a fensíkon száraz, kontinentális, esőben nagyon szegény. Az évi csapadék alig 400 mm., csak É. felé megy föl 600-ra. A tél a belső területeken zord; fagy és hó gyakori. Az évi középhőmérséklet azonban szubtropikus területei miatt 16—18 C°-ot is elér.

Terület és népesség. A balkáni háborúk előtt T. területe három világrészre terjedt s közvetlen uralma alatt 2.987,000 km² terület állott 24 millió lakossal, míg világháború előtti területi és népességi adatai az alábbiak voltak:

Terület	Km²	Lakosság	Népsűrűség 1 km²-en
I. Európai birtokok			
Konstantinápolyi vilajet	3,900	1.203,000	308
Csataldzsai vilajet	1,900	78,000	41
Drinápolyi «	22,300	610,000	30
I. Összesen	28,100	1.891,000	67
II. Kis-Ázsia	501,400	10.940,765	21
III. Örményország és Kurdisztán	186,500	2.357,436	13
IV. Sziria és Mezopotámia	637,800	5.361,203	8
V. Arábia	441,100	1.050,000	2
I—V. összesen	1.794,900	21.600,404	11

A világháborút követő felfordulás e hatalmas birodalmat is darabokra szaggatta s a szultánság megszüntetésével az egyes területeken külön kormányok alakultak új-török-, ifju-török-, nemzeti, bolsevista stb. köztársaságok kereteiben. A sèvresi békét (1920 aug. 10.), mely T.-ot Anatólia kisebb részének beszámításával birtokaitól csaknem megfosztotta, a Konstantinápolyban székelő török kormány aláírta ugyan, de az önérzetében mélyen sértett török nemzet Angorában Kemal basa vezérlete alatt ellenkormányt alakított, a szultánt trónjától megfosztotta s független köztársasággá alakulva, fegyveres erővel szerezte vissza a sèvresi szerződés által elvett részeket, a fentebb említett területek kivételével. A lausannei béke (1923 jul. 24.) a török foglalást szentesítette. A világháború előtti európai terület így változatlanúl megmaradt, a kisázsiai részek pedig az örmény, szir, illetve mezopotámiai visszaszállt területekkel együtt kb. 700,000 km²-t foglalnak s rajtuk kb. 14 millió lakos él. Egy km²-re eső népsűrűsége mintegy 16 főre rúg. Az ország fővárosa Angora (Kis-Ázsiában) 35,000 lakossal. A *népesség* fajilag nagyon kevert. Legtöbb az oszmán-török, de sok a görög, örmény, arab, zsidó, cigány és az európaiak közül a francia, angol, német és olasz, illetőleg az utóbbiaknak benszülöttekkel kötött házasságából eredő ú. n. levantei. *Vallás* szerint legtöbb híve van az uralkodó mohammedán vallásnak; de sok a görögkeleti, örmény és latin szertartású róm. kat. is.

Alkotmány és közigazgatás. A sèvresi béke által teremtett általános elégedetlenség következménye lett az, hogy az angorai nemzetgyülés úgy Ahmed szultánt (1922 nov. 17.), mint utódját Abdul Medzsidet (1923 okt. 29.) trónjától megfosztotta, a szultánságot megszüntette s a győzedelmes (gházi) Musztafa Kemal elnöklete alatt kikiáltotta a független török köztársaságot. A törvényhozó hatalmat az Angorában székelő nemzetgyülés gyakorolja, míg az elnök 11 felelős minisztere által kormányozza az országot. A szul-

tánság megszüntetésének természetes következménye volt a kalifátus eltörlése is (1924 márc. 2.). Ez azonban megindította a mohammedánság körében a legélesebb kulturharcot, melynek következményei ma még beláthatatlanok.

Közigazgatási szempontból az ország 3 európai és 71 ázsiai vilajetre oszlik, amelyeknek nagyobb városai Angorán kívül Konstantinápoly 881, Szmirna 99, Konia 71, Brussza 65, Cesarea 60, Drinápoly 56 ezer lakossal.

Művelődési viszonyok. A folytonos harcok, zavaros közállapotok s a mohammedán vallásnak az állami és magánélet minden ágára kiterjedő s minden reformot gátló befolyása miatt a közműveltség igen alacsony szinvonalon állott. Az új idők, az új emberek e téren is mélyreható változásokat idéztek elő. Ma már az elemi oktatás 7—16 éves korig általánosan kötelező. Az elemi iskolák közvetlenül az oktatásügyi miniszter fenhatósága alatt állanak s a törvény rendelkezéseit a legszigorúbban megtartják. 1918 óta önálló leányiskolák is működnek s emellett a medresszek (teológiai iskolák) is megtartották régi jellegüket. Az elemi iskolások száma meghaladja az egy milliót. Ma már számos szakiskola is működik, amelyekben európaiak és főleg európai iskolákban tanult törökök tanítanak. Egyetem Konstantinápolyban van.

Az igazságszolgáltatást alacsonyabb fokon az egyházi és politikai hatóságok, főleg az ulemák gyakorolják. Polgári perekben, főleg ha az egyik peres fél európai ember, a régi kapitulációk értelmében a Konstantinápolyban székelő nemzetközi bíróság ítél. Musztafa Kemal elnök törekvése azonban itt is arra irányul, hogy e nemzetközi szerveket megszüntetve, az igazságszolgáltatást a hazai jog szerint intézze.

Gazdasági viszonyok. A *földművelés* a rossz talajviszonyok és gazdasági elmaradottság miatt igen primitiv. A partvidéki területek terményei a dohány, ópium, füge, narancs, citrom, datolya, mandula, olajbogyó, gyapot, kávé, az ország belsejében sok gyümölcs és gabonafélék. Kávét főleg Hodeida környékén, ópiumot Koniában, dohányt Szamszun, Bafra és Csarcsambe körül termelnek legnagyobb mennyiségben. Az 1924. évi termés mintegy 14 millió kg. volt. Az *állattenyésztés főleg* az erdős területeken jelentékeny s a juh- és kecskeállomány több millióra rug. *Selyemtenyésztéssel* főleg Brusszában és Konstantinápolyban foglalkoznak.

A halászat és főleg a szivacshalászat Konstantinápoly környékén nagyon sok egyént foglalkoztat s a legutóbbi években 1920—24-ig 22 millió török font jövedelmet hozott. A mintegy 8 millió hektárra becsülhető *erdők kitermelése* is állandóan folyamatban van s főleg kitünő épület- és dongafát szolgáltatnak.

T. *bányászati kincsekben* végtelen gazdag s kedvező földrajzi helyzete miatt az európai nagyhatalmak, főleg Német-, Angol- és Franciaország, Olasz- és Görögországot nem is véve figyelembe, már a háborút megelőző évtizedekben óriási politikai és gazdasági harcokat vívtak egymással azok birtokáért. Főtermékek: az ezüst (Konia), ólom (Konia), ón (Korasszan), réz (Taurusz, Tereboli, Trapezunt, Diarbekr), króm, mangán, arzén, vas (Brussza, Adana, Konia, Aidin), szén, lignit (Heraklea). Hatalmas nyersolajtelepei Mosszul vidékén vannak, melyeknek birtokáért főleg Anglia folytat hihetetlen erőfeszítéseket. Az ólom-, antimon-, réz-, szén- és lignittermelés évenként és külön-külön meghaladja a 400 ezer tonnát. Vasat 40 ezer tonnát, ezüstöt mintegy 3000 kg.-ot termeltek 1923-ban.

Az ipar jelentéktelen s jórészt háziiparszerű. Bőr-, csont-, ötvös- és szövőipar a legkedveltebbek. Jelentősebb fejlődés főleg az utóbbinál tapasztalható, amely mindjobban közeledik a gyári termelés felé. A szövő-fonó ipar évente mintegy 5 millió kg. gyapjút és teveszőrt dolgoz fel. A pamutipar főhelyei: Aidin, Adana, Konstantinápoly, míg a gyapjúiparé Szmirna, de mondhatni egész Anatoliában mindenütt foglalkoznak szőnyegszövéssel.

Külkereskedelmi forgalma az utóbbi 10 évben így alakúlt:

Év	Bevitel	Kivitel
1912—13	43·5 millió török font	23·9 m. t. font
1913—14	40·9 «	21·4 «
1919	92·8 «	38·4 «
1920	169·4 «	47·6 «
1921	121·3 «	30·4 «
1922	67·9 «	23·4 «
1923	38·2 «	25·5 «

Főbb beviteli cikkek voltak (1921) gyapot 35, gabona 20, gyapjú 10, gyarmatárúk 7, olaj 6, ércek 5 millió török font értékben, míg a kivitelben a gyümölcs, gyapjú, teveszőr, szőnyeg, dohány és ópium voltak a legjelentősebbek. Legnagyobb volt a forgalma Angliával, az Északamerikai Egyesült Államokkal, Francia-, Olasz- és Németországgal. *Hajóforgalma* a békebeli állapotokhoz viszonyítva erősen megcsappant s 1921. Konstantinápolyban 3444 vitorlás és gőzös 2·7 millió tonna árúval fordúlt meg.

Kereskedelmi hajóparkja 1911-ben 120 gőzösből és 900 vitorlásból állott 272 ezer tonnatartalommal, míg 1921. már csak 456 vitorlás 83 ezer tonnatartalommal állott rendelkezésére.

Vasútjainak hossza 3000 km., melyből Európára 400 km. esik. *Postahivatal* 1814, *táviró* 1017 működött az ország területén.

Az 1924/25. évi *állami bevételek* 121, a *kiadások* 129 millió török fonttal szerepelnek. Az *államadósságok összege* 80 millió török font. *Pénzegység* a török font, kb. egyenlő értékű az angol font sterlinggel.

Hadügy. 1919—22-ig kb. 200,000 ember volt fegyverben, de ennek felét a lausannei békeszerződés értelmében haza kellett bocsátani. Az európai hadsereg 12,000 emberből áll Konstantinápoly székhellyel. A kisázsiai T. 3 katonai körzetre oszlik, ezek székhelyei: Angora, Sivas és Konia. Mindegyikbe 2 hadtest, 2 hadosztály gyalogság és 3 hadosztály lovasság tartozik a megfelelő gépfegyver- és tüzérségi osztagokkal.

A haditengerészet újjászervezés alatt áll. Főhajó a németektől megvásárolt Goeben, török néven: Javaz Sultan Selim.

Földrajzi irodalom. Reid, Turkey and theTurks, London 1840; Riegler, Die Türkei und deren Bewohner, Wien 1852; Hellwald und Beck, Die heutige Türkei, Leipzig 1878—79; Vámbéry, Sittenbilder aus dem Morgenlande,

Berlin 1877; Helle, Die Völker d. osmanischen Reichs, Wien 1876; Durand, La Turquie, Paris 1881; Clark, The Races of European Turkey, New-York 1879; Poole, The people of Turkey, Constantinople 1878; Cuinet, La Turquie d'Asie, Paris 1891; Grothe H., Geographische Charakterbilder aus der Asiatischen Türkei, Leipzig 1909; Pears E., Turkei and ils people, London 1911; Nossig, A. Die neue Türkei, Halle 1916; Endres T. C., Die Türkei, München 1919; Frech-Höning-Sack, Das Wirtschaftsleben der Türkei, Berlin 1916; Hassert, K., Das Türkische Reich, Tübingen 1918; Banse E., Die Türkei, Braunschweig 1919; Kontogiannes P. M., Geographie of Asia Minor, Athen 1921; Eversley, The Turkish Empires, London 1923; Gaulis, La nouvelle Turquie, Paris 1924; Hivatalos és félhivatalos kiadványok, Salname (statisztikai évkönyv); Annual of the Departement of Overseas Trade Report, London; A manual of the Turanians and Pan-Turanians, London 1921

T. története.

A keleti törökök egy ága a mongol támadás elől 1225 körül Kis-Ázsiába menekült, hol főnökei, mint az ikoniumi szultán hűbéresei földet kaptak. E főnökök közül *Ertogrul* (vérontó) kezdte terjeszteni birtokát, fia *Oszmán* pedig, kiben az utolsó uralkodó dinasztia ősét tisztelte (1300 körül) már a görög császárságtól hadakozott. A törökök lassanként meghódították Kis-Ázsia Ny.-i részét, mint szultánok örökébe léptek az ikoniumi fejedelmeknek. 1357-ben, *Orkhán* alatt a Hellespontuson átkelve elfoglalták Gallipolit, 1362. pedig I. Murád alatt Drinápolyt, amely Európában főtáborhelyük volt, míg fővárosuk, amelyet a szultánok palotájukkal, a fényes kapuval és számos mecsettel ékesítettek, még az ázsiai Brussza maradt. Nomádból harcos, rabló nép vált a török, hadereje eleinte lovasságból állott *(spáhi*, l. o.), majd a meghódított keresztény népek gyermekadója módot nyujtott nekik az első nagy gyalogságnak *(janicsárság)* megalapítására, amely hadseregtüknek századokon át legerősebb alkotórésze maradt. A kiváló szultánok egész sora vezette őket győzelemre, nemcsak zsákmányt szereztek, hanem földbirtokot is, amelyet a szultánok az érdemes spáhi fiaknak osztottak ki. Már Murád alatt meghódították Bulgáriát, eljutottak a Dunáig és véget vetettek a rigómezei csatában (1389) a szerb birodalomnak. Bajazid, a «Villám» alatt már a Száván is átkeltek és megkezdték D.-i Magyarország pusztítását. A délszláv tartományoknak lázadása Zsigmond ellen nagyon megkönnyítette előhaladásukat. Midőn aztán Zsigmond nagy keresztes sereggel, melyben sok volt a francia lovag is, ellenök indúlt, Bajazid Nikápolynál nagy győzelmet aratott fölötte. Ennek következtében már Havasalföld is török befolyás alá került, míg más oldalról szabadon terjeszkedhetett birodalmuk Macedónia és Thessália felé és Elő-Ázsiában is elhatolt az Euphratesig. Veszélyben forgott már Konstantinápoly is, midőn a tatárok támadása Timur alatt végveszéllyel fenyegette a török hatalmat. Az angorai csatában (1402) Bajazid fogságba került, serege elpusztult és úgy látszott, hogy vele birodalma nagysága is bomlik.

T. virágzása korában.

Mi sem bizonyítja inkább az oszmán szervezet szilárdságát, mint az, hogy ezt a csapást kiállotta és egy emberöltő után még félelmesebb, mint Bajazid alatt volt. Ennek unokája, II. Murád a birodalom helyreállítója. Helyzete annál nehezebb, mert egy időben kell megküzdenie Európában Hunyadi Jánossal és Skanderbéggel (Kasztriota György), az albánok vezérével, Kis-Ázsiában pedig az oszmánok ellen felkelő hatalmas török törzsekkel, különösen a karamánokkal. Hunyadi első nagy győzelmei után Szerbia elveszett és Oláhország ismét Magyarországhoz pártolt, de a várnai csata (1444) századokra megállapította a török felsőséget a Balkán-félszigeten és Hunyadi újabb kisérlete, az albánokkal szövetségben rendíteni meg ellenségét, a Rigómezőn (1448) kudarcot vallott. Mind e nagy csatákban, mint már Nikápolynál is, a szultánok vezetésén kivül a jancsárság szerezte meg a diadalt. Kis-Ázsia is meghódolt, a Peloponnesos elfoglalása új alapot teremtett a tengeri hatalomnak és Murád fia, II. Mohammed (1453) elfoglalhatta a már 80 év óta csaknem folytonosan ostromolt Konstantinápolyt, amely aztán Stambul név alatt székvárosa lett az oszmánoknak. E nagy győzelmüket elősegítette az olasz tengeri nagyhatalmak versenye. A génuaiak, hogy a tengerszorosokat tovább is uralmuk alatt tarthassák, védték a császárvárost, a velenceiek, hogy szabad kereskedést nyerhessenek, inkább előmozdították a törökök előnyomulását.

II. Mohammed fenntartotta a görög egyházat, a patriarchátust új székhelyén és a görögöknek nemcsak egyházi autonómiáját biztosította, hanem bizonyos részt engedett nekik a közigazgatásban is, úgy hogy az alávetett népek közt nekik jutott a legkedvezőbb helyzet és ők voltak a szultánok legmegbízhatóbb alattvalói. Mihelyt ott uralmát megszilárdította, világuralmi terveket szőtt: Nyugat, első sorban Magyarország meghódítása volt kimondott célja. Hunyadi nagy győzelme Nándorfejérvárnál (1456) gátat vont tervei elé, de sem Hunyadi, sem Mátyás király nem birták megakadályozni a török hatalomnak Szerbiában s Boszniában meggyökerezését és a havasalföldi vajdáknak ismételt elpártolását. Mátyás nagy tervét, a Hellespontusig szorítani vissza a szultánt, meghiusította Európa közönye és Fridrik császár nyilt ellenségeskedése. Már Mátyás idejében gyakran pusztították a török csapatok Erdélyt, a temesi bánságot és a Száva-Dráva közét, sőt 1474 telén áthaladva a Dunán és Maroson, Nagy-Váradot is felégették. Ezalatt T. hatalma kiterjeszkedett Hellászra, a szigetekre, elnyelte a még fennálló trapezunti görög császárságot és fennhatósága elismerésére szorította a hatalmas tatár khánt is. Még fia, II. Bajazid alatt sem szünt meg a terjeszkedés, noha annak uralmát hosszú trónviszály zavarta. Dzsem testvérével. Ekkor hódoltak meg és tértek az iszlámra Bosznia nemesei, hogy megtarthassák birtokaikat, mert a magyar már nem védhette őket. Ekkor foglalták el a Duna-torkolati várakat, Kiliát és Akjermant (Dnyeszter-Fejérvár), Nyugat és Észak kapuit. Legnagyobb hódító Bajazid fia, II. Szelim volt, aki Örményországot és Mezopotámiát elfoglalta, szerencsésen harcolt a perzsák ellen, aztán a mamelukok uralmának véget vetve, Sziriát és Egyiptomot is birodalmához csatolta. Ő lett ez által a szent városok, Mekka és Medina védője és felvette a khalifa, a próféta utódja címét, ami vallási hatalmát biztosította az egész nem siita iszlám fölött. A török világbirodalomnak ő az alapítója.

Fia, II. Szulejmán, a pompás, vagy a törvényhozó, egyaránt sikeresen harcolt Európában és Ázsiában. A török hatalom alatta érte el delelőjét. Már 1521. elfoglalta a két nagy magyar határvárat, Szabácsot és Nándorfejérvárat, de győzelmét nem folytatta, hanem 1522. a Szent János vitézeit üzte el Rhodus szigetéről. 1526-ban elfoglalja Péterváradot, legyőzi Mohácsnál a magyar király seregét és bevonul Budára. Nem hódít, hanem az országot átengedi a pártharcnak Szapolyai János és Ferdinánd közt. Mindkettő keresi kegyét, de ő Szapolyait támogatja és visszaszerzi neki az ország keleti felét. 1529-ben Bécset ostromolja, de kudarcot vall, 1532. pedig a kis Kőszeg tartóztatja. Szapolyait testvérének fogadja, de hűbéresének, Magyarországot pedig saját tulajdonának nézi. Szapolyai halála után megszállja Budát és behódítja a Duna-Tisza közötti részt, a keleti részt pedig Erdéllyel átadja Martinuzzi kormánya alatt adófizető hűbéresének, János Zsigmondnak. Területét aztán évről-évre terjeszti a magyarság rovására. A temesi bánság, a mai Szlavónia és a Dunántúl délnyugati fele is török birtokká válnak. Utolsó hadjáratában Szigetvár állítja meg bécsi utjában; ott hal meg, mialatt Zrinyi Miklós még védi a várat. Magyarország hanyatlásának volt következése, hogy az oláh vajdaságokat mint hűbéreket erősebben kapcsolja birodalmához. Ázsiában a Kaukázusig hódít (Georgia), az által pedig, hogy a tuniszi és algériai kalózállamok elismerik fenhatóságát, a tengeren is nagy hatalomra, erős hajóhadra tesz szert. Uralkodásának minden külső fénye mellett, az akkori császári követ, Busbequ, már észleli a hanyatlás előjeleit, ez az asszonyi befolyásban, amely őt a tulajdon fiai iránt táplált gyanúra és ezek kivégzésére vitte, lelte eredetét.

A hanyatlás okai és következései.

Az oszmán nép hatalmát, egyszerű erkölcsén és vitézségén kivül, uralkodói korlátlan tekintélyének, politikai és katonai belátásának köszönte. E belátás alkotta meg a hadicélokra páratlan és amellett egyszerű alkotmányt. A török katona bármily vitéz volt, nem kapott örökös nemességet és adományt, mint Nyugaton a nemesek, hanem a vezér vagy basa flának is a legkisebb hűbéren kellett kezdeni. Így biztosítva volt a hadi érdem jutalma. A keresztény származású jancsárokat pedig mint fizetett vitézeket nevelték a szultán szolgáinak; az tartotta el őket, attól kaptak néha ajándékokat is, de meg nem házasodhattak és magánbirtokuk nem volt. A mint az egész alkotmány az uralom erejére, következetességére és az állami célnak minden más tekintet fölé helyezésére volt felépítve, úgy romlása is felülről kezdődött meg. A szultánok szép egyszerüségét fényüzés és pompa váltotta fel. Már II. Szulejmán alatt is a hárem uralkodik, fia II. Szélim épen nem méltó atyjához, már nem is megy háborúba. Szigetvár ostroma a jancsárság javába került; a lepantói csata 1571. a török flotta vereségével végződött az egyesült spanyol, velencei és pápai hajóhaddal szemben. Mennél gyengébb a szultán, annál gyanakodóbbnak kell lennie. Szokás, szinte törvény lett a testvérek megöletése és a közelebbi rokonok távoltartása a közügyektől és a háborútól. Így a szultánok tudatlanul, járatlanul jutottak trónra, ki voltak szolgáltatva tanácsosaiknak és csak a háremben, a kegyetlenségben, a kincs halmozásában vagy az italban lelték örömüket. Vezéreikké, kegyenceikké sem a legalkalmasabbat választották, hanem azt, aki pénzzel, ajándékokkal leginkább járt kedvökre. Mivel pedig a szultán kegye változandó, a főemberek lehetőleg gazdagodni törekszenek, már nem az állam érdeke, hanem a maguké dönt elhatározásuk fölött békében és háborúban. Ez által megszünik a régi fegyelem. A jancsárok már a XVII. sz. elején kivívják nemcsak azt, hogy házasodhassanak, hanem azt is, hogy örökös katonaságot alkossanak. Ez öröklösödés által feleslegessé vált az alávetett népek gyermekadója. Az egész véradó a mohammedánokra hárult, a keresztény népek pedig békén erősödhettek. Még mindig roppant nagy a birodalom ereje és ha erős, ügyes nagyvezér akad, mint a XVII. sz. második felében a Köprüliek, T. nemcsak védelemre képes, hanem még terjeszkedésre is, de ez csak kivétel. A régi állapotokat visszaállítani nem lehetett, és így e bajok mindinkább érezhetőkké váltak. A janicsárok egyre több kiváltságot szereztek és hogy ezeket megőrizhessék és növelhessék, gyakran fellázadnak és az őket fegyelmezni szándékozó nagyvezéreket, sőt a szultánokat is leteszik, vagy megölik.

II. Szelim alatt még fenntartja a hatalmat Szokoli Mohammed nagyvezér, és nagy áldozatok árán elhódítja a velencésektől Ciprust és az Ión-szigeteket. De a perzsa háborúk dicstelenül és veszteséggel folynak tovább és a «hosszú háborúban» (1592—1606) a veszteség felér a nyereséggel, úgy hogy a zsitvatoroki békében a szultán már elismeri a «bécsi király» egyenlőségét és nem adót vesz tőle, mint eddig, hanem ajándékot, amelyet viszonoznia kell. Új ellenség is támad, aki ellen 1620-ban II. Oszmán nagy csatát veszít: a lengyel. A vereséget a janicsárok fegyelmezetlensége okozta; midőn a szultán meg akarja lakoltatni a vétkeseket, ezek őt megölik. Csak Oszmán öccse, IV. Murád állította ismét helyre a fegyelmet, legyőzte a perzsákat, visszavette tőlük Bagdadot, elfoglalta Tebriszt is és e nagy vállalatok mellett még a kincstárát is megtöltötte. Utána azonban (1648—56) teljes a zavar és a velencések már a Dardanellákba is behajóznak. Köprüli Mohammed nagyvezér aztán helyreállítja a rendet, erélyes politikát követ II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel szemben, kinek lengyel királyságát meghiusítja, trónjától meg is fosztja, és a velencéseket visszaveri. Alatta és fia, Achmed alatt, kik a kiskorú és gyönge IV. Mohammed nevében kormányoznak, renesszánszát éli a török hadiszellem. Ismét megindul a háború Magyarországon, Érsekújvár és Zerinvár elesik, és bár Szentgotthardnál 1664. vereséget szenved a nagyvezér, a vasvári békében mégis török kézen maradnak. Erdély is csak akkor válik, Apafy alatt, igazán behódolt tartománnyá. Kréta szigetét ekkor veszik el Velencétől, Podoliát a lengyelektől, úgy hogy T. ekkor éri el legnagyobb kiterjedését.

Már 1675 óta azonban határt szab T. terjeszkedésének Szobieszky János lengyel fővezér, később

király, vitézsége s hadvezéri géniusza. Hogy a veszteségekért kárpótlást nyerjen, Achmed sógora és utóda, Kara Musztafa nagyvezér felkarolja a felkelő magyarok ügyét, kiket a vasvári békében kiszolgáltattak az udvarnak, de kiknek vezérét, Thökölyt most 1682. elismerik királynak. A következő évben nagy sereg élén indul a nagyvezér Bécs ellen. Thököly fogadja és kíséri, mint egykor Szapolyai Szolimánt. Oly nagy volt azonban a kereszténység érzelmi egysége, hogy még T. örökös szövetségese, a francia király (XIV. Lajos) sem tehetett semmit nyiltan a nagy, a pápa által szervezett liga ellen, amelyhez a császáron és magyar királyon kívül a lengyel király, Velence és a legtöbb német fejedelem is tartoztak és amelyhez később Péter cár is csatlakozott. A török sereg körülfogta és hevesen ostromolta Bécs városát, s ez már közel volt a végromláshoz, midőn a felmentő sereg a lengyel király és Károly lotharingiai herceg vezetése alatt megérkezett és gyors támadással szétverte a török hadakat. A győztesek Magyarországban is tovább üzték az ellenséget, Párkánynál győztek és visszafoglalták Esztergom várát. Szobieszky ekkor visszatért hazájába, de a királytól hirdetett amnesztia sok kurucot vont a császár seregébe, melyet minden nemzetből való önkéntesek is erősítettek. 1685-ben elesett Érsekújvár, 1686. Buda, pedig nemcsak őrsége védte vitézül, hanem egy nagy török sereg is igyekezett felmenteni. A keresztény sereg Erdélybe hatol. Erdély elszakad a portától. Károly herceg mohácsi diadala (1687) és Belgrád eleste (1688) elveszettnek mutatták T. ügyét, annál is inkább, mert ezalatt a velencei hajóhad szerencsésen harcolt T. ellen és Moreát (Peloponnesust) elfoglalta. Már a Balkán közelében jártak a császári seregek, el akarták foglalni az egész földet a Fekete- és Fejértenger közt. Szerbek, albánok fegyverkeztek és lelkesen csatlakoztak a keresztény felszabadítókhoz, még az oláh vajdák hűsége is megrendült. XIV. Lajos ekkor történt közbelépése, amely a császárt hadiereje megosztására kényszerítette és a harmadik legnagyobb Köprülinek, Musztafának kormányra jutása 1689. egyelőre megfordították a háború sorsát és kedvezőbb kilátást nyitottak. Musztafa véget vetett a basák zsarolásának és a katonák nélkülözésének, ami mindig rákfenéje volt a török hadviselésnek. Még a lázongó kereszténeket is kibékítette. Rendes sereggel visszaszorította a császáriakat, visszafoglalta Belgrádot és Thökölyt sereggel Erdélybe küldte, kinek sikerült is az ország meghódítása. De Badeni Lajos megállította diadalmenetét és a szalánkeméni csatában (1691) a nagyvezér is elesett. Még egyszer jött maga a szultán, II. Musztafa Magyarországba, de Savoyai Eugén herceg nagy győzelme Zentánál elütötte őt minden további reménytől. A tengeri hatalmak, amelyeknek érdekében állott T. fennmaradása, közvetítették a békét. Karlóczán (1699) lemondott a szultán a császár javára egész Magyarországról, kivéve a temesi bánságot és Szerémség egy részét és Erdélyről. Lengyelország visszanyerte Podoliát és Ukrajnát. Velence a Peloponnesust kapta, a cár Azovot. Magyarország, amelynek kincsei annyira vonzották a törököt, hogy miattuk szinte örökösen háborút viselt és ezért megfeledkezett a Balkán-félsziget népeinek beolvasztásáról, e béke által mindenkorra elveszett és T. hatalma és tekintélye igen nagy csorbát szenvedett. Ezt nem tette jóvá az Oroszország ellen vitt szerencsés háború sem, melyet T. XII. Károly svéd király érdekében folytatott. Mohemmed Baltadsi nagyvezér Falcsinnál (Moldvában) körülvette ugyan az orosz sereget, amely Nagy Péter alatt betört, de gazdag ajándékok fejében ismét kibocsátotta. Ahol ekkora a romlottság, ott a legszebb alkalom sem használ. T. akkor Moreában keresett kárpótlást és azt 1715. el is foglalta. De a császár felkarolta szövetségese ügyét és az 1716—18. háború a legszerencsétlenebb volt, amelyet T. valaha viselt. Savoyai Eugén előbb Péterváradnál győzte le a nagyvezért, aztán Temesvárt foglalta el (1716), végre Belgrádot is elfoglalta, miután legyőzte az annak felmentésére küldött nagy sereget. Ismét csak a nyugateurópai bonyodalmak és a tengeri hatalmak közbenjárása mentette meg T.-t. De a passzarovici békében (1718) le kellett mondania Szerbiáról, Bosznia egy részéről, Kis-Oláhországról az Oltig, a temesi bánságról s a Szerémségről.

Első reformkisérletek.

T. minden ízében katonai állam volt; vallásos érzületén kívül csak hadi ereje tartotta fenn. Mihelyt az elgyengült, határai megnyiltak ellenségei előtt és adófizetői, más vallású alattvalói szívesen megragadták az alkalmat a felszabadulásra. A török hadiszervezet pedig II. Szulejmán óta csak kárára változott. Az a nagy technikai és sztratégiai haladás, amely a XVI. és XVII. sz.-i nagy háborúknak volt eredménye, alig hatott a török vezérekre és a seregeikre. A hiányt pótolták ugyan némileg egyes, az iszlámhoz pártolt európai kalandorok (renegátusok) és a francia királytól küldött hadimérnökök és tüzérek, de azért mind nagyobb űr támadt a nyugati és a török hadviselés közt, melyet a török katona halálmegvető bátorsága egyedül nem tölthetett ki. Csak a passzarovici békével végződő és az azt követő perzsa háborúk szerencsétlen kimenetele törte meg a török elbizakodottságot, az tette lehetővé az európai hadviselés és hadi eszközök elfogadását és felhasználását. Ezt a munkát a francia Bonneval, aki császári tábornokból basa lett, kezdette meg a török tüzérség európai módon való átalakításával. E reformnak nagy része volt abban, hogy Ausztria muszka szövetségben viselt háborújában (1737—39) teljes kudarcot vallott. A török sereg még a Bánságot is elpusztította. Ausztria, francia közbenjárással különbékét kötött Belgrádban, amelyben ezt a várat küzdelem nélkül feladta, azonfelül az összes 1718-iki szerzeményeket a Dunától délre, azonfelül pedig Kis-Oláhországot. A magára maradt orosz is kénytelen volt visszaadni az e háborúban tett hódításait Krim felé. A reform kezdete tehát bevált, de Bonneval halálával nem volt, aki folytassa. Ausztriát most a porosz háborúk kötötték le fél századig, a perzsa háborúk is elültek, de az eddigieknél is veszedelmesebb, állandó ellenség jelentkezett Oroszországban. Azért veszélyesebb, mert T. nagy-

számú görög-keleti hitű lakossága a cárban látta természetes ótalmazóját. II. Katalin cárnő 1768. indította meg a harcot, okul véve, hogy a porta az ellene harcoló lengyel pártot támogatja. Az orosz seregek megsemmisítették az ellenök induló, rosszul vezetett és fegyverzett török hadakat és megszállották Moldvát s Oláhországot. Ezt a szomszédságot Mária Terézia nem volt hajlandó tűrni. Az ellenkező érdekeket Nagy Fridrik egyenlítette ki Lengyelország felosztásával, de azért a kucsuk-kainardzsii békében (1774) T. lemondott a Dnyeper és Bug közötti területről és elismerte a tatárok függetlenségét, a kaukázusi népeknek az oroszoktól függését és a cár jogát, Moldva és Oláhország ügyeibe avatkozni. Ebben a háborúban ment át az orosz sereg először a Dunán török területre, az orosz hajóhad pedig Európát megkerülve, behajózott a Sziget-tengerbe és Cseszménél fölégette a török flottát. Ekkor erősítette meg a Dardanellákat báró Tott Ferenc, egy magyar emigráns fia, ki azonban egyebekben hiába fáradt a török katonaság reformján és csak a tatároknál ért el nagyobb sikert.

II. Katalin már kitűzte Konstantinápoly elfoglalását az orosz politika céljául és 1781. szerződött II. Józseffel T. európai részének felosztása tárgyában. Támogatta a montenegróiakat, lázította a görögöket és 1783. a szerződés és a török tiltakozás ellenére a krimi tatárságot is uralma alá vetette. Ezalatt a gyönge kormányok alatt egyre jobban szétmált T., az egyes basák függetlenül kormányoztak és dacoltak a porta parancsaival. De midőn a két császárság 1787. újra támadott, az oszmánok vallásos és nemzeti lelkesedése ép oly erős ellenállást bírt kifejteni, mint félszázaddal előbb. II. József serege kudarcot vallott és csak 1789 okt.-ban sikerült Laudonnak Belgrád elfoglalása. Nagyobb eredménnyel harcoltak az oroszok Szuvarov alatt, de Poroszország és Anglia fellépése érdekökben ismét megmentette T.-t. A sziszto vi békekötésben (1791), melyben külön magyar követ is részt vett, a császár visszaadta Belgrádot, az egy évvel később kötött jassyi békében pedig csak a Bug és Dnyeszter közötti még puszta tartományokat nyerte az orosz, azonban ezóta úgy lép fel, mint nemcsak Moldvának és Oláhországnak, hanem az összes keresztény népességnek jogos pártfogója.

III. Szelim, ki a háború alatt jutott a trónra, volt az első szultán, aki komolyan gondolt a reformra. Ő is a katonaságon kezdte, de mint elődjei, szemben találta magával a török feudálitást, a janicsárságot és a tartományaikat zsaroló basákat. Francia tisztek támogatásával mégis új, európai módon begyakorolt katonaságot szerzett és a Dardanellákat egy hatalmas angol támadás ellen is meg tudta védeni. De a janicsároknak sikerült részökre nyerni a népet. A főmufti kimondta a hithez hűtelen szultán trónvesztését. Szelimet elfogták és később meg is ölték. Az egyes részek elszakadása a birodalomtól ez időben kezdődött. Bonaparte 1798. elfoglalta Egyiptomot és midőn a francia megszállás megszünt, Mehmed Ali basa uralkodott ott teljes önállóan. Szintoly önálló volt Ali, a janinai basa és Paszván Oglu rablóvezér Bulgáriában. Szerbia felszabadulása is ekkor kezdődött. A Szelim bukását követő trónviszályokban elpusztult Oszmán egész nemzetsége, csak legkisebb öccse, II. Mahmud szabadult meg, akiben megvolt a szilárd akarat birodalma helyreállítására. Napoleon az orosz szövetség kedvéért lemondott a törökről és az orosz 1808 óta ismét sanyargatta a «beteg embert». De most viszont Anglia támogatta, úgy hogy a bukaresti békében csak a Dnyeszter és Pruth közötti vidék, Besszarábia veszett el (1812). Ugyanakkor Szerbia önállóságát és külön kormányát is el kellett ismerni, de a szultán fenhatósága nem szünt meg és a várakban török őrség maradt. A hűbéres fejedelemségek jogviszonyát aztán az oroszokkal Akjermanban 1826. kötött egyezmény állapította meg. Közben sikerült ugyan Mahmudnak a janinai basa hatalmát megtörni, de az eddigieknél sokkal nagyobb terjedelmű mozgalom, a görög szabadságharc rendítette meg T. alapjait. Ez ellen a legnagyobb kegyetlenséggel jártak el, Chios szigetét elpusztították, a patriarchát felakasztották és Mehemed Ali segítségével a Peloponnesust is lecsendesítették. Ez az eredmény az európai módon gyakorlott egyiptomi seregnek volt köszönhető. A birodalom végveszélye arra birta Mahmudot, hogy a végső eszközhöz nyuljon. Részére nyerte a janicsárok agáját és a papságot és 1826 máj. 29. elrendelte a hadsereg újjászervezését. Erre a janicsárok dühös lázadása volt a válasz, de azt a hű tüzérek leverték. Azt a katonaságot, amely egy félezred éven át legerősebb oszlopa volt T.-nak, ki kellett irtani, hogy az állam fennmaradhasson. E győzelme arra bátorította a szultánt, hogy a nagyhatalmak követelései ellenére se adja meg a görögöknek a kivánt önkormányzatot. Erre az egyesült orosz-francia és angol flották 1827. Navarinnál tönkretették az egyiptomi hajóhadat. Anglia nemsokára megbánta e tettét, de az orosz tovább is folytatta a harcot és a gyanakodó Ausztriát azon igéretével békítette, hogy Európában nem keres területi gyarapodást. 1828-ban orosz hajóhad jelenik meg a Boszporusnál és a Dardanelláknál, az orosz sereg megszállotta a dunai fejedelemségeket és ostromolta a bulgáriai várakat. 1829-ben Diebitsch vezetése alatt átkelt a Balkánon és elfoglalta Drinápolyt. Porosz közvetítéssel ott jött létre a béke, s ebben T. elveszti a Kaukázustól délre eső tartományait, megnyitja a szorosokat a barátságos hatalmak hajóhadai előtt, szélesebb autonómiát biztosít Szerbiának és a dunai fejedelemségeknek és Görögországot illetőleg aláveti magát a nagyhatalmak határozatainak. A dunai fejedelemségekben ott maradt az orosz sereg; azok rendezését orosz bizottság vette munkába, Görögországból 1830. királyság lett, a portán pedig mindenható lett az orosz befolyás.

A reform, a szultán erélyessége és a török nemzetnek a szörnyű küzdelmekben tanusított hazafisága és vitézsége ellenére is feltartóztathatlannak látszott a birodalom bukása. Metternich, aki azt mindenáron fenn akarta volna tartani, szintén belátta annak valószinűtlenségét és csak arra törekedett, hogy a lemorzsolódó népek külön alakuljanak meg, hogy az egész ne jusson orosz felsőség alá. Ebben Franciaország is egyetértett vele, csak Anglia remélte a status quo fenntar-

tását. A cár ellenben a birodalom együttmaradását kívánta, hogy hűbérese a szultán útján az egészen uralkodhassék. E törekvésében nagy segítségére volt Mehemed Ali fellépése. A hatalmas alkirály magának akarta megszerezni a lázongó Sziriát, legyőzte a török seregeket és egész Szkutariig, Stambullal szemben, nyomult előre (1833). Ekkor az egyiptomi támadás ellen orosz flotta védte a tengerszorost és orosz ezredek táboroztak a Boszporusz európai partján. E védelem fejében a porta titkos szerződésben arra kötelezte magát, hogy minden más hatalom hajói elől elzárja a Dardanellákat. A szultán kénytelen volt Sziriát átengedni az alkirálynak, de a muszka óltalom törökbarátokká tette a nyugati hatalmakat. Midőn Mehemed Ali másodszor is támadott, csak a francia állott melléje, a többi nagyhatalom megvédte T. integritását, de a titkos szerződést fel kellett bontani. A szorosokat minden idegen hadihajó elől elzárták. Midőn az egyiptomi hadak másodszor is közeledtek a Boszporuszhoz, Mahmud szultán meghalt. Fia, a gyönge Abdul Medzsid elfordult az orosztól és a porta az angol «nagy» követ, Stratford de Redcliffe gyámsága alá jutott.

Mindeddig, annyi változás között is változatlanul maradt T.-nak az európaitól annyira eltérő szerkezete, még szilárdul fennmaradt a régi, vallásos buzgóságon és nemzeti büszkeségen alapuló gondolkodás. A reformok tisztán csak a katonaságra vonatkoztak. A nyugati szellem csak most kezd bevonulni és uralomra jutni. Ebben része volt az ott működő katonai missziónak, különösen a porosznak, amelynek egy ideig *Moltke* volt a vezetője, de mégis a Nyugat világos túlsúlya okozta, hogy a török államférfiak jobban igyekeztek megismerkedni a nyugati nyelvekkel és intézményekkel. Abdul Medzsid mindjárt trónralépése után kiadta a gülhánе-i hattiserifet, amelyben kijelenti, hogy minden alattvalója, tekintet nélkül vallására vagy nemzetiségre, egyformán élvezi élete, vagyona és becsülete biztosságát. Közigazgatás és kereskedés terén is igért javítást és azokat az ó-törökök, de különösen az albánok ellenére keresztül is vitte. Ez volt tehát a belső reform kezdete, amellyel T. intézmények dolgában is törekedett közeledni Európához és sikerült is jobb véleményt kelteni maga felől. Ezt a népszerűségét nagyon emelte, hogy a porta, a vendégjogra hivatkozva, az orosz és osztrák sürgetés és fenyegetés ellenére sem adta ki a magyar szabadságharc után török területre menekült magyarokat és lengyeleket. Ekkor, a porta támogatására, Anglia hajóhadat küldött. Ez a rokonszenv még jobban megnyilvánult, midőn Miklós cár, a jeruzsálemi szent sír őrzését illetőleg a kat. és gör.-keletiek közt kitört viszályt felhasználva, fenyegetéssel akarta reábírni a portát követeléseinek és a T.-beli görög-keletiek fölötti protektorátusának elismerésére. A nagyvezér bízva a nyugati hatalmak támogatásában, kereken megtagadott minden engedményt és midőn a háború megindult és az oroszok Szinopenál elégették a török flottát, Anglia és Franciaország megüzenték a cárnak a háborút (1854). Később hozzájuk csatlakozott Szárdinia is. Az ebből keletkező háborúban T.-nak csak másodrendű szerep jutott, de az újonnan szervezett török csapatok Omer basa vezetése alatt sikerrel harcoltak az oroszok ellen. A párisi békében T., először egy század óta, mit sem vesztett, befogadtatott az európai államok sorába és területi épségének biztosítását nyerte. Csak a dunai fejedelemségeknek a békében elhatározott szelesebb autonómiája volt sérelmes reá nézve, noha azok adófizetők maradtak. Egy időben megjelent a szultán *hatti humajunja*, mely biztosítja a felekezetek egyenjogúságát, teljesen egyenlő alkalmazhatóságát az állam szolgálatában, vegyes bíróságok működését, a keresztények és idegenek szabad földbirtoklási jogát és az általános védkötelezettséget, a helyettesítés megengedésével. E reformok keresztülvitele nagy nehézségekbe ütközött az ó-törökök erős ellenzése miatt, akik ezekben végét látták a birodalomnak és a hitnek és legjobb esetben is csak nagy mérséklettel és türelemmel lettek volna végrehajthatók. Erre azonban a belső zavarok, különösen a hűbéres országoknak érdekei és az orosztól istápolt mozgalmai nem engedtek időt, az európai diplomácia pedig csakhamar cserben hagyta azt a kormányt, amely benne bízva, ily nagy áldozatokat követelt a nemzettől.

Moldva és Havasalföld egyesülése egy fejedelem alatt, ami ellen a porta hiába tiltakozott, volt az első nagy sérelem. Ezt követte az Obrenovicsok újabb trónrajutása óta 1858 végén a nagyszerb agitáció Boszniában és Bulgáriában, melyet az olasz és francia kormányok tápláltak. «Azért védtetek meg az oroszlán ellen, hogy kutyáinkkal tépessetek szét», mondta Ali basa, a művelt és eszes nagyvezér. E bajok miatt a reformmunka megakadt, csak a közlekedés, az utak, posta, táviró javítása vezetett némi eredményhez. De ezen eredmények csak nagy kölcsönök és ebből következőleg az adók emelése által voltak elérhetők. A népesség elszegényedett, de a hivatalnokok sikkasztása és megvesztegethetősége miatt csak kevés jutott a kincstárba. Abdul Azisz, ki 1861. lépett a trónra, őrült költekezésével, a legfényesebb paloták építésével, még jobban megzavarta a financiák egyensúlyát. Hadseregre, hajóhadra alig maradt valami és épen az a szultán, kiben legerősebben volt meg a vágy a nyugati ellenőrzés súlya alól szabadulni s elődjei módjára korlátlanul uralkodni, járult könnyelműsége, tudatlansága és gyávasága által leginkább ahhoz, hogy T.-nak még fennálló oszlopai is megrendüljenek. A miniszterek, kegyencek, basák önkénye lázadásra kényszerítette az addig lojális népeket is. Sziriában legyilkolták a békés maronitákat. Damaszkuszban ezerszám ölték le a keresztényeket. Csak francia megszálló hadseregnek sikerült ott helyreállítani a rendet. 1866-ban kezdődik az azóta csak ritkán szünetelő krétai felkelés, melyet Görögország is szított. 1867-ben, miután Ausztria-Magyarország is úgy kívánta, Belgrád várát is át kellett adni a szerbeknek és ezzel a régi alávetett viszony utolsó nyoma is megszünt, bár a fejedelem még a szultán hűbérese maradt. Csak Ali basa és versenytársa Fuád ügyességének sikerült még kikerülni a teljes bukást. Haláluk után tudatlan kegyencek kormányoztak, akiket az orosz diplomácia fizetett és vezetett. Mind

őrültebb lett a pazarlás, mind nagyobb a nép insége és a katonák nélkülözése. 1875 végén beállott a pénzügyi bukás: bármennyire emelték az adót, a szultán képtelen volt fizetni az 5 milliárd frankra emelkedő államadósság kamatait. Ezzel természetesen vége volt az állam hitelének is.

Az utolsó évtizedek.

Ezek az állapotok arra biztatták Oroszországot, hogy ismét nyiltan folytassa a krimi háború által félbeszakított romboló munkáját. Európát már nem találta magával szemben és a nagy francia-német háború folyama alatt ama követeléssel lépett fel, hogy az 1856-iki szerződés ellenére tarthasson hajóhadat a Fekete-tengeren. Az 1871. tartott konferencia ebbe beleegyezett és az orosz ismét mint szabadító működhetett. Ugyanakkor megkezdi Ignatiev orosz követ aknamunkáját albánoknál, szerbeknél, bolgároknál, de főkép magán a portán. Főkép az orosz befolyás tette lehetetlenné a közigazgatás és a financiák javítását, mert Abdul Aziszt az a kilátás, hogy a trónörökösödés megváltozásával saját fiát teheti örökösévé, kész eszközévé tette a muszkának. 1875-ben zavarok törtek ki Hercegovinában, amelyek Boszniába is átterjedtek. Ezeket az állandó bajokat Andrássy megfelelő reformokkal óhajtotta volna orvosolni. A porta azonban erélyesen lépett fel és könnyen elfojthatta volna a mozgalmat, melyet Montenegró szított, ha az orosz közbe nem lép. A szultán engedékenysége az örökös ellenséggel szemben felázított minden hazafit. 1876 máj.-ban megindult a szofták (papnövendékek) mozgalma, amelyet csakhamar nagy állású férfiak is támogattak. Abdul Aziszt letették, néhány nap mulva meg is ölték. Utódául Abdul Medzsid fiát, V. Murádot kiáltották ki. Ezalatt a bolgárok öldösték a köztük lakó mohammedánokat és a szerbek és a montenegróiak is megkezdték a háborút. A bolgár felkelést vérbe fojtották, ami Gladstonenak és az oroszoknak alkalmat nyujtott a török kegyetlenség ellen dörgeni. A szerbek ellen szerencsésen harcolt Abdul Kérim basa, de az orosz parancsszó eltiltotta győzelmei kihasználásától. II. Abdul Hamid, aki aug. végén lépett állitólag megőrült bátyja helyébe, fegyverszünetet engedett a szerbeknek és az európai nagyhatalmak követeinek konferenciája Anglia javaslatára összeült Konstantinápolyban, hogy, a birodalom épségének fenntartása mellett, megállapítsa a szükséges reformokat. A török már megelégelte Európának reá nézve mindig vészt jelentő beavatkozását. A szultán alkotmányt adott, amelyet Midhát basa, a nagyvezér dolgozott ki és amelynek a jogegyenlőség és a parlamentáris kormány voltak főelvei. Ezen az alapon T. nagy tanácsa, melyben sok keresztény is ült, visszautasította a konferencia sokkal kevesebbet nyujtó javaslatait, úgy, hogy a követek eredmény nélkül tértek haza. 1877 elején végbementek, általános tudatlanság és közöny közepett, a választások, de mire az első török parlament összeült, a szultán már számüzte megalkotóját és noha az alkotmányt el nem törölte, oly korlátlanul uralkodott, mint elődjei.

A súlyos viszonyok meg is követelték az erők lehető egyesítését. A konferencia eredménytelensége szabad kezet engedett az orosz politikának. Ez Ausztria-Magyarországot Bosznia és Hercegovina odaigérésével nyerte meg, Disraeli törökbarát kormányát pedig Gladstone izgatása bénította meg. A párisi békét, mely T. integritását a nemzetközi jog védelme alá vette, ugyancsak elejtették. Az oroszok ápr. 24. megüzenték a háborút és Ázsiában azonnal meg is kezdték. Európában pedig Károly román fejedelemtől szabad átkelést nyerve, jun.-ban, alig akadályoztatva a török seregtől, átkeltek a Dunán és már júl. közepén megszállották a Balkán egyik hágóját, az oly nagy hírre jutott Sipkát. Tovább nyomulásukat azonban lehetetlenné tette Oszmán basa, aki Plevnánál rögtönzött táborával összeköttetéseiket fenyegette. Hónapokon át tartóztatta fel a hős az oroszokat és a kérésökre hozzájuk csatlakozott románokat, mígnem 1877 dec. 10. megadásra kényszerítette az éhség. Ekkor már a szerbek és montenegróiak is előre törtek, hogy részt kapjanak a zsákmányból, az oroszok pedig átkelve a Balkánon, elfoglalták Drinápolyt és San Stefanónál, 1878 márc. 3. kierőszakolták a békét. Ez T.-ot európai birtokai nagy részétől, Ázsiában Karsz várától és vidékétől megfosztotta és azonfelül erős hadisarc fizetésére kötelezte. Anglia és Ausztria-Magyarország tiltakozott e béke ellen és a követelésükre összeült berlini kongresszus némileg enyhitette a béke feltételeit. Románia a Dobrudzsát nyerte, Szerbia és Montenegró területi növedéket, mindháromnak elismerték függetlenségét. A Balkántól északra eső Bulgária hübéres adófizető fejedelemség lett, a déli, Kelet-Rumélia autonóm tartomány keresztény helytartó alatt. Boszniát és Herczegovinát Ausztria-Magyarország szállja meg és igazgatja, de az 1879 ápr.-ban kötött szerződés teljesen fenntartja a szultán felsőségét, úgy, hogy a török hivatalos felfogás szerint Ferenc József ott mint «váli» működött. Görögországnak határkiigazítást ígértek, mi aztán 1881. hosszú alku és nagy forrongás után Thessalia és Epirus artai kerületének átengedéséhez vezetett. Ciprust Anglia kapta, T. ázsiai birtokainak garanciája fejében.

Erős érvágás volt ez, de annyi idegen és ellenséges elem kiválása sok tekintetben ellenállásra képesebbé tette T.-ot. A távolabb eső függő birtokok egymásután elvesztek ugyan, Tuniszt 1881. megszállotta a francia, Egyiptomot az angol, de az utóbbiban fenn volt tartva a szultán felsősége. Nagy változás történt Bulgáriában is, midőn Kelet-Rumélia forradalom által Bulgáriához csatlakozott. Ezt az orosz ellenezte, de a szultán már 1886. belenyugodott. Angliával Gladstone kormánya alatt meghidegült ugyan a viszony, de a hármas szövetség biztos támaszt nyujtott T.-nak, úgy hogy külső akadály nélkül fejthette volna ki erejét. De most is csak a hadsereg javításán fáradtak, miben a németeknek jutott a főrész (Goltz basa), a közigazgatás és az igazságszolgáltatás ellenben a régi maradt. A szultán elvonulva élt a Jildiz-Kioszkban, árományt, árulást sejtve mindenben és elhatározva arra, hogy minden eszközzel megsemmisiti ellenségeit. Midőn az örmények 1894. forrongani kezdtek, a vad kurdokat bocsátották rájuk; midőn az örmények

1896. az ottomán bankra törtek, ezrével ütötték őket agyon Stambul utcáin. Krétában is folytonos volt a felkelés, amelyet Görögország támogatott. A görögök azonfelül Makedoniát is lázították, fegyveres bandákat küldve oda, nem törődve a porta tiltakozásával. Erre a szultán megüzente a háborút és a török sereg el is foglalta Tesszália nagy részét Larissza fővárossal együtt. A békében azonban mindent vissza kellett adnia és csekély hadisarccal kellett beérnie. Krétát azonban már 1898. a maguk ellenőrzése alá vették a nagyhatalmak, úgy hogy a török uralom ott is megszűnt. Politikai és gazdasági tekintetben korszakot jelölt II. Vilmos német császár látogatása Konstantinápolyban. Kifejezése volt ez T.-nak a hármas szövetséghez való csatlakozásának és kiinduló pontja a török gazdaság német kézre kerülésének. Már előbb megkezdték a kisázsiai, anatoliai vasutak építését, most tervbe vették azoknak kiépítését Bagdadig és a Perzsa-öbölig német és francia tőkével, német vezetés alatt. Hanem a bomlási folyamat még sem szünt meg. Makedonia tartományát egyaránt maguknak követelték a görögök, bolgárok és szerbek, mindegyik gondoskodott ott fegyveres bandák felléptéről, úgy hogy a közbiztonság ott teljesen megszünt. Ausztria-Magyarország és Oroszország az 1903. kötött mürzstegi egyezségben megegyeztek nemzetközi csendőrség felállításában a tartomány békéje biztosítására, de ez intézkedéssel époly kevéssé értek célt, mint az 1907. elrendelt igazságügyi reformmal.

Még függőben voltak mind e tárgyalások, mert a porta a külföldi tiszteket maga akarta fizetni, mibe a hatalmak nem egyeztek, mikor az *újtörök* mozgalom egészen új irányba szorította a birodalmat. A fiatalság még mindig rajongott Midhát basa eszméiért, a külföldön, különösen Párisban járó számos török ifjú eltelt szabadságérzelmekkel és utálta Abdul Hamid kegyetlen, gyanakodó, kémkedésen és zsaroláson alapuló, minden visszaélésnek tág teret engedő uralmát. Még a szultán családjában és legközelebbi környezetében is számos volt az elégedetlen és ezek ellen 1901. és 1904. szigorúan kellett eljárnia. Mindamellett egyre terjedt a mozgalom, mert minden hazaflas törököt bántotta a hazáját minduntalan érő megalázás, a tehetetlenség, az idegenek gyámkodása. Anglia, melynek utolsó reformprogrammját is elvetette a szultán és amely már közeledett Oroszországhoz, nyiltan pártolta az újtörököket, főkép abban a reményben, hogy elvonja T.-ot a hármas szövetségtől. A folytonos guerillaharcban kimerült makedoniai őrségek legjobban voltak megnyerhetők e terveknek. Mikor a szultán ezekről értesült, a vezetők, hogy el ne pusztuljanak, hadaikkal Konstantinápoly ellen indultak. Az ellenök küldött hadak hozzájuk állottak, az albánok is hozzájuk csatlakoztak. Abdul Hamidnak engednie kellett. A felkelők kormányra jutottak és 1908 júl. 29. újra életbe léptették az 1878-iki alkotmányt.

Ez a nagy változás, amelynek hatása az okkupált tartományokra sem volt elkerülhető, arra birta Ausztria-Magyarországot, hogy Boszniát és Hercegovinát annektálja és nekik alkotmányt adjon, úgy a szerb, mint a török izgatások ellensúlyozása végett. Ugyanazon nap (1908 okt. 5.) Bulgária is kimondta függetlenségét. T., amely most angol-francia és orosz támogatásra számíthatott, erélyesen tiltakozott az annexió és a bolgár függetlenség ellen. Az osztrák-magyar árúkat bojkott alá vették és ezáltal alkudozásra szorították a monarchiát, ez utoljára 54½ millió korona kárpótlást fizetett és visszaadta Novibazar tartományát (a Szandzsákot 1909 febr. 27.). Szintúgy megalkudtak Bulgáriával is, mely szintén kárpótlást fizetett. Abdul Hamid ez eredményeket arra akarta felhasználni, hogy a hozzá hű csapatokkal megbuktassa az ifjútörököket. Több napi harc után (1909 ápr.) azonban az «egység és haladás» pártja győzött, a szultánt letették, a mozgalom székhelyére, Szalonikiba számüzték és helyébe öccsét, V. Mohammedet emelték a trónra. A parlament, Achmed Riza bég elnöklete alatt, tovább működött és elrendelte az általános védkötelezettséget, úgy, hogy a keresztények, akik a képviselőházban és szenátusban nagy számban voltak, szintén szolgáljanak. Hilmi basa nagyvezér kormánya lassanként felszabadult az ifjútörök bizottság nyomása alól és a mindenfelől fenyegető veszélyek leküzdését remélhette, annál is inkább, mert a nagyhatalmak nem avatkoztak be. E veszélyek közt legégetőbbek voltak az albánoknak a török nemzeti sovinizmus (az iskolákban a török nyelv behozása) által előidézett s osztrák és olasz részről egyaránt szított lázadása és az arabok felkelése Jémen tartományban. De a kormány sem erőszakkal, sem jóakarattal és engedményekkel nem tudta lecsillapítani az egyre kiújuló albán mozgalmat és ezzel nyilvánvalóvá tette gyöngeségét.

Ezt felhasználták a krétaiak, akik most, Venizelosz alatt, nyiltan Görögországhoz csatlakoztak. Felhasználta Olaszország, melynek már régebben Angliával és Franciaországgal kötött szerződések igényt szereztek Tripoliszra. 1911 szept. 28. egészen váratlanul, kívánságainak mellőzését véve ürügyül, az olasz kormány ultimátumot nyujtott be és egyúttal tiltakozott az ellen, hogy T. katonaságot küldjön Tripoliszba. Hakki basa nagyvezér, akit meglepett a hadüzenet, visszautasította a követelést, de kénytelen volt visszalépni és utóda, Szaid basa erélyesen fog a háború előkészítéséhez. A porta hiába fordul a nagyhatalmakhoz, azok elutasítják a közvetítést. Ausztria-Magyarország csak azt köti ki, hogy a Balkán-félszigeten ne változzék a statusquo és olasz haderő ott ne jelenjék meg. Minthogy a török hajóhad gyengesége miatt nem lehetett Tripoliszba sereget küldeni, a bennszülöttek ellenállása pedig nem volt képes az olaszokat feltartóztatni, Tripolisz s Kyrene elvesztek. T. azonban nem köt békét, inkább eltűri, hogy az olasz flotta elfoglalja Rhodust és a szomszédos szigeteket (Dodekanesos) és bombázza a Dardanellák erősségeit (1912 ápr. 18.). Csak újabb, még súlyosabb bonyadalom készteti arra, hogy az 1912 okt. 18. Lausanneban kötött békében lemondjon Tripoliszról és Kyrenéről. Ha a török csapatokat visszavonják ezekből, az olaszok is kiürítik a tőlük megszállott szigeteket.

A háború alatt sem szünetelt a pártviszály. Az ifjútörök bizottság mind radikálisabb követelésekkel lépett fel; a tisztek mindenekelőtt rendet akarnának teremteni. Igy szakadás áll be az ifjútörök mozgalom két főtényezője között. 1912-ben a tisztek kerekednek felül, de a parlament folytatja előbbi, bomlasztónak tekintett működését. Az albánoknak végre megadják követeléseiket, de ez hasonló követelésekre serkenti a makedon bolgárokat s szerbeket is. Már is világos, hogy a balkáni keresztény országok fel akarják használni T. szorultságát. Ezért Berchtold gróf osztrák-magyar külügyminiszter 1912 aug. 15. a nagyhatalmak közbelépését ajánlja a makedoniai reform keresztülvitelére. Ennek nem volt eredménye. Okt. 3. a bolgár-görög-szerb és montenegrói követek együttesen felszólítják a portát, adjon három nap alatt autonómiát Ó-Szerbiának, Makedoniának, Albániának és Krétának. A porta ezt a jogtalan követelést visszautasítja. Jól tudja, hogy minden autonómia előbb-utóbb elszakadáshoz vezet és bízik katonai túlsúlyában a nagyhatalmaktól nyiltan nem támogatott szövetségesek fölött. Kész azonban Makedoniában reformokat megvalósítani, amelyekhez a nagyhatalmak okt. 11-én hozzájárulnak, de kijelentik, hogy e változtatások nem lehetnek T. területe rovására. De már előbb, okt. 8. megüzente Montenegró a háborút, példáját egy hét mulva követi a többi szövetséges. A háborúban különösen Bulgária vív ki oly nagy előnyöket, hogy már novemberben elejtik a nagyhatalmak a statusquo elvét. A görögök nov. 11. bevonulnak Szalonikiba, Konstantinápoly is veszélyben forog és állítólag csak orosz közbelépés tartja vissza a bolgárokat a főváros ostromától. Dec. 3. fegyverszünetet kötnek; a végső döntést a nagykövetek londoni konferenciáján hozzák. Közben 1913 ápr.-ban a bolgároknak sikerül Drinápoly várának elfoglalása is. A békében T. elveszti Makedoniát, Albániát és Rumélia nagy részét, úgy, hogy az európai szárazföldön csak Konstantinápoly és a tengerszorosok vidéke marad birtokában. Drinápolyt azonban a szövetségeseitől megtámadott Bulgáriától sikerült Enver bejnek visszaszerezni (júl. 22.) és a szeptemberben kötött békében meg is tartani.

E szörnyű csapásoknak világos a kettős oka. Először is az ifjútörök mozgalom nem hogy egységet és haladást lett volna képes teremteni, a bizottságnak folytonos beavatkozásával a kormány ügyeibe még növelte a zavart és bomlasztóan hatott. Másodszor ugyane mozgalomnak diadala és Abdul Hamid bukása nemcsak megszüntette T. addigi jó viszonyát a hármas szövetséghez, hanem ellentétbe is helyezte velök. Olaszország már nyiltan megtámadta, Németország a balkáni háborúban elfordult tőle és inkább a szövetségeseket, különösen Görögországot és Romániát pártolta és csak Ausztria-Magyarország érdeklődött még T. java és fennmaradása iránt. Másrészt pedig sem Anglia, sem Oroszország részéről nem volt várható őszinte támogatás. A londoni konferencián angol és német még együtt közvetítettek, főkép azért, hogy megakadályozzák Konstantinápolynak és a szorosoknak orosz kézre vagy befolyás alá jutását. A belső zavaroknak véget akarva vetni, Enver bég 1913 jan. 23. fegyveres felkeléssel lemondásra kényszerítette az erélytelen Kiamil basát és oly kormányt alakított Mehemed Sevket basa nagyvezér alatt, amely minden nemzeti erőt a háború céljaira egyesít. A nagyvezért jún. 11. megölték, de utóda Szaid Halim ugyanazt a politikát folytatja. Az ántánt-tól való elfordulást jelzi egy német katonai misszió meghívása, amely Liman von Sanders tábornok vezetése alatt dec. 14. megérkezik és az orosz, francia és angol tiltakozás ellenére is megkezdi működését. Dec. 30. elrendelik a török hadsereg újjászervezését és minden téren buzgó munka kezdődött az államnak jobb karba hozására. A német tőke ismét T.-ban vállal nagy feladatokat, a bagdadi vasút kiépítése dolgában megegyezés jön létre Angliával is, amelynek El Koveit kikötőt engedik át. Görögországgal igen feszült maradt a viszony. T. nem akart lemondani a Dardanellák kijárásánál levő szigetekről, amelyeket a görögök megszállottak és a szultán máj. 14-iki trónbeszédében kijelentette, hogy semmi eszköztől sem riad vissza, hogy jogait érvényesítse. Viszont a szintén megalázott Bulgáriával igen szoros barátságra lépett T. A Dardanellák védését veti fel újra az 1914 jún. 21-én kelt közös orosz és román jegyzék, mely igen barátságos hangon kéri a kereskedelmi hajózás biztosítását a szorosokon is. A világháború kitörésekor T. semleges maradt. De az a cselekvése, hogy a Földközi-tengerben rekedt két német hadihajót, a «Goeben»-t és «Breslau»-t befogadta és megvette, felkeltette az entente gyanúját s rosszakaratát. Ez aztán arra szorította a portát, hogy 1914 nov. 1., a központi hatalmak mellé állva, megüzenje Oroszországnak a háborút.

Nov. 5-én Anglia és Franciaország, ezek után Szerbia is hadat üzent T.-nak. 1915-ben angol és francia hajóhad megtámadta a Dardanellákat, de a törökök vitézül védték s az entente-hajóhad sok veszteség árán 1916 jan. 7—8. éjjelén kénytelen volt kudarccal abbahagyni az ostromot (l. *Világháború*). Az angolok előnyomulásának Mezopotámiában 1916. Kut-el-Amara elfoglalása vetett véget; de az egyiptomi fronton mindjárt kezdetben kitünt T. megosztott erejének elégtelensége. Romániának a háborúba való beavatkozása és Bulgáriának a központi hatalmak mellé állása után német és osztrák-magyar csapatokat is is vittek az egyiptomi fronton küzdő csapatok segítségére, de Palesztinát az egyre erősbített angol hadsereg ellen nem birták megvédeni. 1918 júl. 3. V. Mohammed (Mehmed) szultán meghalt és öccse, Vahid Eddin lett utódja *VI. Mehmed* néven. Augusztusban az orosz forradalom következtében Oroszországtól elszakadt Kaukázus, Karsz, Batum és Ardahan csatlakoztak megelőző népszavazás alapján T.-hoz, de a háború további folyama már csak balsikerekkel járt. Az összeomlás, a bolgárok külön békéje után T. is megtört. 1918 okt. 28. különbéke-ajánlatot tett s okt. 30. fegyverszünetet kötött. Nov. közepén Tevfik pasa, volt londoni nagykövet lett nagyvezér és entente-barát kabinetet alakított. Kultúrai tekintetben fontos elhatározás volt a Gergely-naptár életbeléptetése 1917 márc. 1., de az évszámítás

megtartásával, amennyiben a hivatalos számítás az 1334. évvel kezdődött.

Az új török kormány hasztalan reménykedett, hogy előnyös békét szerez. 1919 júl.-ban befejezték a béketárgyalásokat s a hatalmak meghagyták Anatolia É.-i részét önálló birtokában. Konstantinápoly ugyan megmaradt volna birtokában, de nemzetközi ellenőrzés alatt. Angolok és franciák meg is szállották. Kis-Ázsiát felosztották és egyes hatalmak igazgatása alá helyezték, Görögország Szmirnát és vidékét kapta; Sziriát Franciaország védelme alá helyezték s autonom országokra osztották, Mezopotámiában Irak külön királyságot állították fel Bagdad székhellyel, Palesztinát angol fenhatóság alatt mint zsidóországot szervezték a jogegyenlőség biztosításával. E békefeltételek végrehajtása mindjárt kezdetben kudarcot vallott. Angorában Kemál pasa új kormányt alakított és a békekonferenciához Párisba jegyzéket intézett, amelyben előre semmisnek jelenté ki a szerződésnek a török békekövetek által netán történendő elfogadását. A konstantinápolyi kormány Musztafa Kemál pasát, mint lázadót in contumaciam halálra ítélte ugyan, de Kemál ezzel mit sem törődve, folytatta a török ellenállás szervezését. Kemál kormánya az orosz szovjettel is érintkezésbe lépett, Enver pasa a Kaukázusban szervezett sereget. Minthogy az angorai kormány seregének egy része már Gallipolit fenyegette s Konstantinápolyban is forrongás támadt a szultán kormánya ellen, Nagybritannia jobbnak látta, hogy tárgyalásba bocsátkozzék Kemállal. Ezalatt Kemál csapatai folytatták előnyomulásukat, megszállták egy kis semleges terület leszámításával a Márványtenger egész partját s az angol kormány a görög csapatoktól erősített hadsereget vont össze Konstantinápoly védelmére. Az angolok Bakcsaktól keletre vissza is verték Kemál egyik seregét, míg a görögök Szmirna felől nyomultak elő; júl. 25. pedig Európában Drinápolyt szállták meg. Kemál általános fölkelést hirdetett az entente ellen és 1921 jan.-ban már sikeres harcokat vívott a görögökkel. Márc.-ban megint a görögök vívtak ki győzelmet s elfoglalták Afion-Karahisszár városát, de csakhamar Eski-Sehirnél súlyos vereséget szenvedtek, erre Kemál általános támadásba ment át, a görögök pedig védelmi állásokba vonulva, állóharcot voltak kénytelenek folytatni. A görögök szorult helyzete rábirta az angol kormányt, melynek az indiai mohammedánok mozgalmával is számolnia kellett, nemkülönben a francia kormányt, hogy békét közvetítsenek. A török és görög küldötteket 1922 ápr. 17.-ére Párisba hívták. A béketárgyalások egész nyáron át huzódtak, mert Kemál basa követelte, hogy a görögök minden általuk megszállt területet ürítsenek ki, a görögök tehát 1922 júl.-ban új offenzivát indítottak. Egészen a Szakaria folyóig nyomultak, de itt aug. 28-tól szept. 12-ig. Kemál hadserege döntő ütközetben úgy megverte őket, hogy sietve menekültek és Szmirnát is kiürítették, amelyet ismeretlen tettesek a törökök bevonulása előtt fölgyujtottak. A török hadsereg, miután teljesen kiszorította a görögöket Ázsiából, megvethette lábát a Márványtenger partján is. Görögország fegyverszünetet kért. Okt. 3-án Mudániában a nagyhatalmak képviselői előértekezletet tartottak Kemál pasával, miután okt. 1. a törökök és görögök fegyverszünetet kötöttek. A béketárgyalás helyéül Lausannet állapították meg. A mudániai megegyezés értelmében a görögöknek ki kellett üríteniök Kelet-Trákiát is. A hatalom teljesen az angorai kormány és nemzetgyűlés kezébe került, amely nov. 1. letette *VI. Mehmed* szultánt, megszüntette a szultánságot, kimondta, hogy a kalifa csupán vallási fejedelem legyen s a nemzetgyűlés válassza. Nov. 7. *VI. Mehmed* egy angol hajón Maltába menekült és tiltakozott a nemzetgyűlés határozata ellen. Nov. 24. a török hatóságok már bevonultak Drinápolyba. Nov. 19. az angorai nemzetgyűlés *kalifává* a volt trónörököst, *Abdul Medzsidet* választotta meg. A lausannei értekezlet nov. 20. nyilt meg. A tárgyalások sokáig tartottak (l. *Lausannei konferencia* a pótkötetben) nemcsak a török követelések, hanem az egyes hatalmak érdekellentétei miatt is. Bonyolította a zavart a mosszuli kérdés is. Anglia ugyanis Mezopotámiának követelte a mosszuli vilajetot, de ezt a török kormány a leghatározottabban ellenezte, sőt kész volt fegyverre bizni a döntést. Mosszul körül 1923. összeütközés is történt török felkelők és angol katonaság közt. Jan. 31. átadták a föltételeket Iszmet pasa török megbizottnak; de azokat az angorai nemzetgyűlés márc. 7. elvetette, mindamellett felhatalmazta a kormányt, hogy a tárgyalásokat folytassa. Az angol kormány hajlandó volt tárgyalni az ellenjavaslatokat s azokat újra tárgyalták Lausauneban ápr. 23-tól, míg végre három hónapi vitatkozás után létrejött a megegyezés s a szerződést 1923 júl. 24. aláírták. Ezt a török nemzetgyűlés aug. 14. ratifikálta. Törökország megkapta pénzügyi és jogszolgáltatási függetlenségét, a követelt területből Kelet-Trákiát a Maricáig, a Dardanellák előtt levő két kis szigetet, egész Anatoliát Szmirnával együtt, Karsz környékét; a mosszuli határ azonban tovább is vitás maradt. A ratifikálás után az idegen csapatok kivonultak Konstantinápolyból s a török hatóságok ismét elfoglalták helyüket. A nemzetgyűlés okt.-ben új alkotmányt fogadott el, ennek alapján kikiáltották a *köztársaságot* és első elnökül *Musztafa Kemált* választották. Fővárossá *Angorát* tették. A törvényhozás a nagy kamarából és az államtanácsból áll. A kamarát demokratikus választójog alapján választják, az államtanácsot az elnök nevezi ki, de az államtanácsnak csak halasztó hatalma van, ha valamely törvényjavaslatot megfontolandónak tart. Az elnököt hat évre választják. Az összes végrehajtó hatalom és a hadsereg főparancsnoksága az ő kezében van. Az új kormányzatnak mindjárt kezdetben nagy pénzügyi nehézségekkel kellett küzdenie, mert minden eshetőségre készen, nagy mennyiségű hadiszert is vásárolt. 1924 márc.-ban az angorai nemzetgyűlés Abdul Medzsid kalifát is letette s a *kalifátust megszüntette*. Ennek következményekép a volt császári család minden tagját kiutasították T.-ból. A kormányelnök *Izmet* pasa ugyanakkor átalakította kormányát. A kalifátus megszüntetése azonban több helyen elégedetlenséget keltett s a nemzetgyülé-

sen is megnövekedett az ellenzék. Növelte a bonyodalmat a mosszuli kérdés, amelynek eldöntését végre a népszövetség nagytanácsára bízták. Nov.-ben Izmet pasa lemondott és *Fethi* bejt, a nemzetgyűlés addigi elnökét bízta meg Kemál pasa az új kormány megalakításával; a külügyminiszter *Sükrikaja* bej lett, aki Izmet kormányában földmívelésügyi miniszter volt. Görögországgal 1924 végén újra nagyon feszült lett a helyzet. A török és görög alattvalók kölcsönös áttelepítése folyamán tömegesen utasították ki Konstantinápolyból és Tráciából a görögöket, ennél azonban nagyobb izgalmat keltett, hogy dec. 24. *Konstantin* konstantinápolyi patriarchát is kiutasították több görög főpappal együtt, mert törökellenes politikai aknamunkával vádolták. Görögország ezt az ügyet is a népszövetség elé terjesztette. A népszövetségnek kellett volna megoldania a Mosszul és vidéke hovatartozásának kérdését is, amire nézve bizottságot küldtek ki (tagja volt gr. *Teleki* Pál is), de 1925 őszig a bizottság javaslata felett még mindig nem döntöttek.

Irodalom. Historiae Musulmanae Turcorum de Monumentis ipsorum exscriptae. Libri XVIII., Frankfurt 1591. A bizánci történetírók közül Dukas és Laonikus Chalkendylos Byzantinae gyűjteményben. Lud. Tubero Commentarii, Frankfurt 1603; újra Schwandtnernél II. köt. A XVI. és XVII. századi török történetírók (II. Szolimán naplója, Pecsevi Evlija efendi stb.) megjelentek a Magy. Tud. Akadémia kiadásában, Thury E. fordításában. Azonkívül Török-magyar okmánytár: Szabó Károly, Szilády Áron kiadásában; Velics és Kammerer török kincstári defterek. Török diplomáciai levelezések a XVIII. századból, kiadták Takács és Szegfű Gyula; Ricaut, Neuerőffnete ottomanische Pforte, 1694—1700, 2 k.; Salamon Ferenc, A török hódoltság Magyarországon (német nyelven is megjelent alapvető munka); Mouradgard d'Ohsin, Histoire de Constantinople. Összefoglaló munkák: Hammer-Purgstall, Geschichte des Osm. Reiches, Pest 1834—36; Zinkeisen, Gesch. d. osm. Reiches in Europa. 1840—63, 7 köt.; De la Jonquière, Histoire de l'Empire ottoman, Paris 1882; Engelhardt, La Turquie, Paris 1881; Ranke L., Serbien und die Türkei im XIX. Jahrh. (magyarul is megjelent); Fényes Elek, A török birodalom, 1856, 2 köt.; Gabriel Efendi Nourandughian, Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman, Leipzig 4 köt.; Jorga Nik., Gesch. des osm. Reiches, 5 köt.; Moltke H., Briefe über die Zustände und Begebenheiten in der Türkei 1827—39, Berlin 1893; Maurice, The Russo-Türkisch war 1877, London; Testa, Recueil des traitées de la Porte Ottomane, 9 köt.; Totcsujan und Jopkekian, Die socialökonomische Türkei, Paris 1902; Laue-Pool, Turkey, London 1909; Joussouf Fehmi, La révolution Ottomane, Paris 1910; Plorin, L'Europe et la Jeune Turquie, Paris 1911; Pears, Turkey and ito Peoples, London 1911; Mohamed Aischin, Die Freiheitsbewegung in der Türkei, 1908; Heillborn, Manuel du civil public et administratif de l'Empire ottoman, I. Wien 1908; E. v. B., Die Wahrheit über das Vergehen der Jungtürken in Albanien, 1911; Allrecht, Grundriss des ottomanischen Staatsrechts, Berlin 1905; N. Descovics, La Question du Bosphore et des Dardanelles, Genève 1915.

Törökök *(turk népek)*, az altáji családnak egyik nyugati ága. Általánosságban a Földközitengertől a szibíriai Lenáig terjedő hatalmas terület lakossága, szorosabb értelemben a mai Törökország lakossága (más néven oszmán, de ez csak törzsnév volt), beleértve az eltűnt fehér hunnokat, bessenyőket, kunokat és kazárokat. Ma ide számítják vér szerint a kazáni és szibíriai tatárokat, kirgiz, özbeg, turkmén, jakut, karakacak, nogai, kumük, koracsai stb. törzseket és a szeldzsuk eredetű tulajdonképeni oszmánokat. Nyelvileg ide tartoznak a baskirok, csuvasok, teptjerek és meserjákok. Vallásuk szerint a jakutok hiján mind mohammedánok. L. *Törökország, Kunok, Tatárok* címszókat.

Török pénzek, a mohammedán érmek egy csoportját alkotják; fő jellemvonásuk a tughra (a szultán névjegye). A hódoltság idején Magyarországban rendes forgalma volt a T.-nek; leggyakrabban előfordul az arany zechino (funduk) I. Szolimántól (1519—1566) IV. Mohammedig (1648—1687) és az oszpora (asper) nevű apró pénznem, amelyet zacskókba kötöttek. A T.-et az oszmán birodalom különböző tartományaiban verték. A keresztény hódolt területekről csak szerbiai és bosnyák vereteket ismerünk, magyar veretek máig ismeretlenek.

Török pirosító (növ.), l. *Peganum.*

Török réce (állat), a vörös ásólúd *(Tadorna casarca* L.) népies neve.

Törökrózsa (növ.), l. *Hibiscus.*

Törökruszka *(Ruskovce pri Ubreži)*, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 449 szlovák és cigány lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Török seprő (növ.), l. *Kochia.*

Törökszákos *(Sacoşul Turcesc)*, kisk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1910) 1277 román és magyar lak. (Tr. R.)

Török szegfű (növ.), l. *Tagetes.*

Törökszentmiklós, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. tiszai közép j.-ban, (1920) 4379 házzal és 26,303 magyar lak. (közte 16,109 r. kat., 149 ág. ev., 9262 ref. és 671 izraelita); a járási szolgabirói hivatal széke, van takarékpénztára, népbankja, polg. iskolája, gőzmalma, több nagy téglagyára, vasútja, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. 1898 nov. 27. leplezték le a kat. temetőben a honvédemléket. Termékeny határa 33,059 ha.

Töröktopolya *(Banastka Topola)*, kisk. Torontál vm. nagykikindai j.-ban, (1910) 1149 német és magy. lak. (Tr. SzHSz.)

Török tyúk (állat), a szultántyúk népies neve. L. *Bibortyúk.*

Törökudvar *(Turčiče)*, kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 967 horvát lak. (Tr. SzHSz.)

Törökveréb (állat), a tövisszúró gébics *(Lanius collurio* L.) népies neve.

Törökveres, lakk, mely a textilroston előállított aluminiumricinoleátban *(Fischli* szerint

$$Al_2(C_{18}H_{33}O_3)_2(OH)_4$$

foglalt szabad hidroxil-csoportok egy részének alizarinnal való telítése által képződik. A T.-festést először Indiában gyakorolták, ahonnan Törökországba is eljutott; ez adta meg neki a nevét. A XVIII. sz.-ban egész Európában elterjedt. A T.-festés jellemző művelete a textilanyagnak a *T.-olajjal* való pácolása (l. *Pácok).* A régi eljárásnál a fonalakat vagy szöveteket az ú. n. *tournant-olajnak*, t. i. az olajbogyók (olívák) utolsó préselésével nyert, könnyen avasodó olajnak lúgos folyadékban való tejszerű emulziójával többször egymásután áztatják és a levegőn megszárítják. Erre következik az aluminiumsókkal való pácolás s végül a kifestés, amire újabban a mesterséges alizarint használják. A T. a legszínállóbb árúkhoz tartozik. Az új T.-festés eljárásánál a tournant-olaj helyett a *T.-olajat* használják. Miután a T. előállítása az újabb eljárás szerint is költséges, azért a T.-árúkat más festékekkel és eljárásokkal pró-

bálták előállítani. Ilyen festék pl. a *nitranilin veres*, a *nitrózaminveres* stb. Különösen megkedvelték azokat az árúkat is, amelyek a T.-nek és az indigónak egy és ugyanazon kelmén való alkalmazásán alapulnak. L. még *Színnyomás*.

Törpe, l. *Törpeség*, *Törpék*.

Törpe antilópok (*Neotraginae*, állat), a Tülkösszarvúak (*Bovidae*) családjának egyik alcsaládja. 19 élő fajuk ismeretes, amelyek Afrika aethiopiai régiójában honosak. Fontosabb fajaik: 1. a *hegyi antilópokhoz* (*Oreotragus*) tartozó *kőszáli antilóp* (*O. saltator* Bodd.); 2. a *díszes antilópok* (*Ourebia*) neméből a *fehérhasú oribi* (*O. scoparia* Schreb.) és 3. a *T.* (*Madoqua*) csoportjából a *kontyos madoka* (*M. saltiana* Blainv.). Lásd *Madoka* és *Oribi*.

Törpe bálna (állat), a csukabálna (*Balaenoptera Davidsoni* Schamm.) népies neve.

Törpebirtok v. *törpegazdaság* az olyan kisbirtok, amelynek műveléséből egy család már megélni nem tud s emiatt máshova is kell járnia keresetre; minthogy a keresetforrások nem biztosak, az ilyen család fenntartása sincs biztosítva s létrejön a gazdaproletariátus. L. *Birtokmegoszlás*.

Törpe boróka (növ.), l. *Boróka*.

Törpe cickány (állat), l. *Cickányok*.

Törpe denevér (*Romicia pipistrellus* Schreb., állat), a Denevérek egyik faja, mely denevéreink között a legkisebb. Testének egész hossza 6·5—8 cm., mely méretből 2·8—3·6 cm. esik a farkára; kiterjesztett szárnyainak hossza 19·5—22·7 cm. Arcorra széles és tompa, csaknem bulldogszerű, amennyiben két oldalt elhelyezkedő pofamirigyei nagyon kiduzzadnak. Füle kicsi, kerekded háromszögű, szélességénél jóval hosszabb, de az arcorr csúcsát nem éri el teljesen. Bundája a test felső oldalán leggyakrabban sötét barna, gyenge rozsdasárga árnyalattal, alul szürkésbarna, néha sárgás árnyalatú. A színezet különböző s ennek alapján különböző válfajai ismeretesek. Európa és Ázsia holarktikus tájékának egész hosszában előfordul. Hazánkban mindenütt honos, főleg a hegyes-dombos vidékeken. Rovarokkal, főleg legyekkel, sodró- és molypillék hernyóival táplálkozik, ezért hasznos.

Törpe disznók (*Procula*, állat), l. *Sertés-félék*.

Törpe egér (állat), l. *Egér-félék*.

Törpefalva, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 422 román lak. (Tr. R.)

Törpe fülesbagoly (állat), l. *Baglyok*.

Törpe fürkészek (*Proctotrupidae*, állat), a Hártyásszárnyúak (*Hymenoptera*) rendjébe tartozó rovarcsalád. A legkisebb rovarok közé tartoznak. Színük komor, rendesen barnásfeketés. Lárváik különböző rovarok testében és petéiben élősködnek. Az egész földön el vannak terjedve. Legismertebb faj az 1—2 mm. hosszú *petedarázs* (*Teleas laeviusculus* Rtzb., *T. terebrans* Först.), amely a fenyő szövölepkéjének (*Dendrolimus pini* L.), a gyűrűslepke stb. petéiben élősködik. A hesszeni légy (*Cecidomyia destructor*) petéiben élősködik a *Platygaster herricki* Park. és a *Polygnotus minutus* Lind. Hasonlóképen különböző rovarok petéiben élősködnek a *törpedarazsacskák* (*Mymarinae*) alcsaládjába tartozó T., ezeknek hossza mindössze 0·5—0·8 mm.

Törpe fűz (növ.), l. *Fűz*.

Törpe gém (állat), l. *Ardetta* és *Gémfélék*.

Törpe gyümölcsfák. Az olyan gyümölcsfákat, amelyek természetüknél fogva alacsony, bokorszerű növésűek és az azokra oltott fáknak is átörökítik ezt a tulajdonságukat, tekintet nélkül azok törzsmagasságára, törpe gyümölcsfáknak mondjuk. A gyümölcstermesztésben a törpefák sokféleképen alkalmaztatnak, amennyiben csakis ezeken termeszthetők kiválóan elsőrendű gyümölcsök és velük minden talpalatnyi terület jövedelmezővé tehető.

Törpehajtás (növ.), oly hajtás, amelyen a szártagok igen rövidek és tovább nem növekednek (pl. erdei fenyő).

Törpe harcsa (*Amiurus nebulosus* Gthr., állat), a Harcsa-félék (*Siluridae*) családjába tartozó halfaj. Alapszine sötét sárgásbarna, felhős foltokkal; szine annyira sötét árnyalatú lehet, hogy majdnem fekete. Felső állkapcsán 8 bajuszszála van. 30 cm. hosszúra nő meg. Észak-Amerika nagy tavaiban és a Mississippiben honos. Az iszapos fenekű álló- és folyóvizeket kedveli. Növényi anyagokkal és állatokkal él. Tavasszal ívik. A nőstény fészket ás az iszapban és az ivadékát őrzi. Húsa nagyon jóízű, ezért meghonosításával a Balatonban és hazánk egyes nagyobb folyóiban nálunk is megpróbálkoztak, azonban sikertelenül.

Törpe hímek (állat), a gerinctelen állatok egyes csoportjainál, így a rákoknál (*kacslábú rákok*, élősdi *Copepodák* és *Isopodák*), egyes férgeknél (*kerekes férgek*, *Bonellia*) előforduló kis hímek, melyek a nősténynél feltünően nagy arányban kisebbek és szervezetük tetemesen, néha annyira egyszerűsödött, hogy testük belseje úgyszólván csak az ivarszerveket foglalja magában. A T.-re jó példa a *Bonellia viridis* Rol. nevű féreg, melynek nősténye 6—8 cm. hosszú és 30 cm. v. még hosszabb fejlebbennyel van ellátva, ellenben a hím mindössze 1 mm. hosszú és a nőstény előbelében élősködik s innen a megtermékenyítés időszakában a nőstény nemi szerveibe vándorol. A hímnős állatoknál (pl. a Lepas-félékhez tartozó kacslábú rákoknál) a T.-hez hasonló alakok fordulnak elő a rendes hímnős alakok (nem nőstények) mellett; ezeket a T.-et *segédhímeknek* (*komplementär-*, *supplementär-* v. *suppeditär-hímek*) nevezzük.

Törpék, számos nép mitológiájának és folklorejának, az európaiak közül kivált a germán népekének jellemző alakjai (l. *Elfek*). Többnyire inkább rossz-, mint jóindulatú lények, amelyeket legtöbbnyire a föld kincseinek őrzőiképen ismer a néptudat (ilyen a *bányarém*, l. o.). Feltünő vonásuk főleg a germán mondákban a fegyverkovácsolásban való csodálatos ügyesség (így a *Völund-* és *Siegfried*-mondában stb.). Némelyek azt vélik, hogy a későbbi hódítók magasabb termetétől feltünően eltérő antropológiai sajátszerűségű és a fémek kohászatában náluknál jártasabb (némelyek szerint *csúd*, vagyis *ősfinn*, tehát *finnugor*-benszülöttek emléke él e mondákban. Ezt azonban alig lehet igazolni; habár annyi kétségtelen, hogy amint az *óriásokról* (l. o.) szóló hagyományok egy részében, itt is volt némi szerepe a históriai emlékezések mondai túlzásának és kiszinezésének.

Népünk meséiben és mondáiban az jobbára kimutatható kölcsönvétel, leginkább szláv és germán forrásból. V. ö. *Ipolyi*, Magyar mitológia (138. old.). A T.-hez tartozik többi közt a magyar néphit *földi ördöge* s a bányászok mondáiban, regéiben gyakori *hegyi emberke* (Bergmännchen) és *hegyi barát.* (Bergmönch), akik a bányászoknak segítenek az ércerek fölkeresésében. — L. még *Törpeség, Pigmeusok.*

Törpe kacsa (állat), a csörgő réce *(Anas crecca* L.) egyik népies neve.

Törpe kecske (állat), l. *Kecske.*

Törpe kígyók *(Calamaridae,* állat), a Tömörfogú sikló-félék *(Colubridae, Aglypha)* csoportjába tartozó nem mérges kígyók. Testük hengeres és merev tartású, farkuk rövid, fejük nagyon kurta és a testtől nem különül el. Nevüket onnan kapták, hogy egy se hosszabb 50 cm.-nél, a legtöbb feleakkorára sem nő meg, némelyik alig egyharmadára. Hátsó-Indiában, Birmában, Dél-Kínában és a Maláji-szigeteken, különösen Jávában, Borneóban és Szumatrán honosak. 30 fajuk ismeretes. Leggyakoribb a *közönséges törpe kígyó (Calamaria Linnaei* Boie). Hossza 33 cm. Különböző színű; rendesen felül sötétszínű, pompás kék csillogással, hasa karminvörös, fekete kockázattal. Jávában honos.

Törpekuvik, *magyarhoni (Glaucidium setipes* Madarász, állat), a Fülesbagoly-félék *(Bubonidae)* családjába tartozó madárfaj. Fölül vörhenyes árnyalatú, sötétbarna, fehéres v. sárgás pettyekkel tarkázva; nyaka hátsó részén fehér folttal; farka barna, öt fehér harántcsíkkal; a tollak hegye fehér; hasa fehér, barna mustrázattal; karmai feketék, szeme sárga. Hossza 16—17, szárnya 9·6—10·7, farka 6·5—7, csüdje 1·4 cm. Magyarországon a fenyvesekkel borított magas hegységekben honos. Leírója *(Madarász Gyula)* szerint az Észak-Európában honos *Glaucidium passerinum*-nak déli formája.

Törpe maki (állat), a *pelemaki (Microcebus myoxinus* Pet.) népies neve, L. *Macskamaki.*

Törpe meggy (növ.), l. *Cseppleszmeggy.*

Törpe népek, l. *Pigmeusok.*

Törpepálma (növ.), l. *Chamaerops.*

Törpe papagály (állat), l. *Agapornis.*

Törpe papagályok *(Cyclopsittacidae,* állat), l. *Papagályok.*

Törpe pézsmaállat (állat), a *kancsilok (Tragulus)* népies neve. L. *Kancsil-félék.*

Törpe pincs, kutyafaj, képét l. a *Kutyák* II. sz. képmellékletén (8., 9. sz.).

Törpe róka (állat), a rókák egyik alneme. Nagyon kecses termetű, karcsú rókák, amelyekre kicsinységükön kívül főleg aránytalan nagy szőrös fülük, nagy szemük és hosszú, puhaszőrű, bozontos farkuk jellemző. Nagy fülükről kapták tudományos nevüket is *(Megalotis* = nagyfülű). Az afrikai sivatagokon honosak. Idetartozik az *ezüstróka* vagy *káma (Canis [Megalotis] chama* A. Sm. = *Fennecus chama* A. Smith). Háta és két oldala ezüstszürke, tömött és puhaszőrű; hasa vörhenyes sárga; nagy (9 cm. hosszú) fülét rövid vörhenyes barna szőrök borítják s tövén sárgás folt tűnik fel; bozontos farkát fekete és sárga szőrözet díszíti. Dél-Afrikában él. Teljes hossza 90 cm. s e méretből 31 cm. esik a farkára. Másik ismert faja a *sivatagi róka* vagy *fennek (Canis [Megalotis] zerda* Zimm = *Fennecus zerda* Zimm.). Bundája selyempuha, testének felső része szalmasárga, a homok színéhez hasonló, alul fehér. Szemei fölött egy-egy fehér folt s ezek előtt egy sötétebb sáv van. Füle nagyon hosszú, körülbelül olyan hosszú, mint a feje; belső szegélyét fehér szőrözet díszíti, mely a fülnyilásból két fehér szőrpamatot alkotva nyúlik ki. Farka nagyon hosszú, bozontos, agyagsárga színű s tövét fekete folt tarkítja és vége is fekete. Az összes törperókák között a legkisebb. Teljes hossza legfeljebb 65 cm. s ebből 20 cm. jut legalább is a farkára; vállmagassága a 20 cm.-t alig éri el. Észak-Afrikában és Arábiában, a Sinai-hegyen honos. Igazi sivatagi állat, úgy hogy még a gazellánál is jobban jellemzi a sivatagot. Ügyesség és fürgeség dolgában egyetlen rókafaj sem vetekedhetik vele.

Törpe sas *(Hieraëtus pennatus* Gmel., állat), l. *Sas-félék.*

Törpeség *(Nannosomia).* A normális emberi termet alsó határa 140 cm.-nél van. Az ennél alacsonyabbak már törpeszerűek, míg az igazi törpék 105 cm.-nél kisebbek. Valódi és kóros T.-et különböztetnek meg; ez utóbbit különféle kóros jelenségek (angolkór, porcogó-sorvadás, hülyeség, belső elválasztó mirigyek rendellenességei stb.) okozzák. A törpék rendesen már születéskor jóval kisebbek a normális gyermeknél. Aránylag több közöttük a nő, mint a férfi s rendesen szaporodásra képtelenek. A legkisebb törpe Hilany Agybe, aki 60 éves korában mindössze 38 cm. magas volt. Buffon mért egy törpe nőt, aki 37 éves korában 43 cm. s Fröhlich említ egyet, aki 45 cm. magas volt. Magyarországon is élt egy törpe, aki 40 éves korában 78 cm. testmagasságot ért el. A törpeség okai még nincsenek teljesen tisztázva. Úgy látszik, hogy keletkezésükben bizonyos belső elválasztó mirigyek (pajzsmirigy, thymus, mellékvese, here, petefészek, tobozmirigyek stb.) működésének csökkenése játsza a legnagyobb szerepet. A törpék szellemi működése rendesen igen élénk (kivéve a kretineket) s ezért régebben az uralkodók udvari bolondok gyanánt alkalmazták. A törpék a mitológiában is nagy szerepet játszanak. A néphit szerint földalatti barlangokban élnek s mindenféle hihetetlen, mesés dolgokat műveltetnek velük (l. *Törpék).* V. ö. *Bollinger,* Über Zwerg- u. Riesenwuchs (1885); *Pöch,* Zwergvölker u. Zwergwuchs (1912); *Tandler,* Über Infantilismus (1907); *Szondi* Lipót, Abnormitások (megjel. a Gyógyászatban).

Törpe sirály (állat), a kis sirály *(Larus minutus* L.) népies neve.

Törpe sólymok *(Hierax,* állat), a Sólyom-félék egyik neme. Ide tartozik a *muti (H. coerulescens* L.). L. *Muti.*

Törpe spic, kutyafaj, képét l. a *Kutyák* II. sz. képmellékletén (10. sz.).

Törpe szarvas *(Pudua,* állat), a Szarvas-félék egyik neme, melynek ma ismert két faja a csilei Andokban honos. Kicsiny termetű, zömök testű, aránylag rövid lábú és igen rövid farkú szarvasok. Agancsaik nagyon kicsinyek s hengeres, hegyes, szétálló nyársakat alkotnak. Alapszinezetük vö-

rösbarna vagy sötétbarna. Legismertebb faja a *csilei T.* (*Pudua humilis* Bennet, újabb néven: *Pudu pudu* Mol.).

Törpe tyúk, más néven *karmos tyúk*, az ókorban (görögöknél, rómaiaknál) ismert, viaskodó természete miatt kedvtelésből tartott díszbaromfi. Előfordul mindenféle színezettel, tollas és tollatlan lábakkal. Gazdasági jelentősége nincs. Ismertebbek: a *tollaslábú angol T.*, a *törpe kokhin* vagy *peking bantam*, a *törpe skót tyúk* (Scotch Grey-Bantam), a *törpe borzas tyúk*, a *törpe maláji* s a *pulya tyúk*. L. még *Bantam tyúkok*.

Törs *Kálmán*, író, szül. Rimabrézón (Gömör vm.) 1843., megh. Budapesten 1892 aug. 31. A középiskolát Rimaszombatban és Késmárkon végezte, a jogot a budapesti egyetemen hallgatta és ügyvédi oklevelet nyert, azonban az ügyvédi pályáról irodalmi pályára lépett, 1863 óta a Vasárnapi Újságnak, 1868. pedig a Honnak, majd az Egyetértésnek és a Pesti Naplónak lett belső munkatársa. Cikkei részint saját, részint *Junius Brutus*, *Kálmán diák* s más álnevek alatt jelentek meg; írt költeményeket, novellákat, kritikákat, úti rajzokat, esztetikai tanulmányokat stb. Emellett 1876. az *Életképek* c. szépirodalmi lapot s több éven át Jókai *Üstökös* c. humorisztikus lapját is szerkesztette. Sajtó alá rendezte *Déryné naplóját* (1879—80). Világos, tiszta és eleven prózájával hírlapíróink közt egyike volt a legjobb stilisztáknak. Mint politikus a függetlenségi és 48-as pártnak híve s 1878 óta a képviselőház tagja volt. A Petőfi-Társaságnak alapítása óta tagja s a hírlapírók nyugdíjintézetének alelnöke volt.

Törszulák (növ.), l. *Smilax*.

Tört. Ha a *b* egyenlő részre osztott egységből *a* ilyen részt veszünk számításba, akkor olyan mennyiséget kapunk, melyet az egység $\frac{a}{b}$-ed részének *(a* per *b)* nevezünk. Igy pl. valamely mennyiség $\frac{3}{5}$ része alatt azt értjük, hogy azt a mennyiséget 5 egyenlő részre osztottuk és ilyen részt 3-at vettünk. Itt az 5 a *nevező*, 3 a *számláló*. Megkülönböztetünk *közönséges* és *tizedes* törtet. Az utóbbi nevezője *10* valamely hatványa; az elsőé bármilyen más szám. *Valódi tört* az, mely az egységnél kisebb (számlálója kisebb a nevezőjénél). *Áltört*, mely az egységnél nagyobb. Törtekkel való számolásnál tekintetbe kell venni, hogy a tört értéke nem változik meg, ha számlálóját és nevezőjét egyenlő számokkal szorozzuk v. osztjuk. Képletben: $\frac{a}{b} = \frac{am}{bm}$. Az első a tört *bővítése*, a második a *rövidítés*. A számolás szabályai ezek: egyenlő nevezőjű törtek összege olyan tört, melynek számlálója az összeadandók számlálóinak összege, nevezője pedig a közös nevező. Igy pl. $\frac{3}{8}+\frac{7}{8}+\frac{5}{8}=\frac{15}{8}=1\frac{7}{8}$. A kivonásra hasonló a szabály. Ha különböző nevezőjű törteket kell összeadni v. kivonni, akkor előbb (bővítéssel) egyenlő nevezőjűekké változtatjuk. Igy pl.: $\frac{3}{8}+\frac{3}{4}+\frac{5}{6}$-nál mindegyiket 12-dé változtatjuk (12 a 3, 4 és 6 legkisebb közös többszöröse). $\frac{3}{8}=\frac{9}{12}$; $\frac{3}{4}=\frac{9}{12}$; $\frac{5}{6}=\frac{10}{12}$; tehát a keresett összeg: $\frac{28}{12}=2\frac{3}{12}=2\frac{1}{4}$. A szorzás szabálya: Törtek szorzata olyan tört, melynek számlálója a számlálók szorzata, nevezője pedig a nevezők szorzata. Igy pl. $\frac{3}{4}\times\frac{2}{5}=\frac{6}{20}=\frac{3}{10}$. Az osztás szabálya: Törtek hányadosát megkapjuk, ha az osztandót az osztó megfordítottjával (reciprok értékével) szorozzuk. Igy pl.: $\frac{3}{4}:\frac{3}{8}=\frac{3}{4}\times\frac{8}{3}=\frac{2}{3}$. L. még *Tizedes tört*.

Tört akkord, a hangzatok felbontása, midőn azok hangjait gyorsan egymásután játszuk. Igy szinonim az *arpeggio*-val is.

Törtel, l. *Arboc*.

Törtel, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun várm. abonyi j.-ban, (1920) 4158 magyar lak.

Történelem v. *történettudomány*, az emberiség vagy az egyes nemzetek fejlődésében fontos eseményeknek, emlékezetre méltó dolgoknak hiteles előadása. Vezéreszméje ama törvények kiderítése, amelyek az emberiség szellemi és erkölcsi életében uralkodnak. Az *elbeszélő T.* a megtörténtek összefüggő előadására szorítkozik; a *pragmatikus T.* már mélyebben hatol az események világába s az anyagot az okokkal és eredményekkel együtt áttekinthető egésszé rendezi; a *politikai T.* az emberi dolgok folyamatát az állami és társadalmi élet viszonyaiban adja elő; az *emberiség történelme* az ember kifejlődési menetét tárgyalja; ez az általa felölelt tér nagyságához képest feloszlik: *a)* biográfiára vagy életrajzra; *b)* speciális T.-re, amely egyes nemzetségekre, családokra, társulatokra, népekre, népcsaládokra stb. vonatkozik; *c)* egyetemes T.-re, mely az egyetemes emberiség fontosabb állapotváltozásait adja elő a legrégibb kortól. A történetírás segédtudományai: a kronológia, földrajz, antropológia, etnográfia, nyelvtudomány, államtudomány, filozófia, archeológia. L. még *Világtörténelem*.

Történelemelőtti idők, l. *Őstörténelem*.

Történelmi arcképcsarnok, l. *Történelmi Képcsarnok*.

Történelmi érv, l. *Isten*.

Történelmi Képcsarnok, *Magyar*. Szervezetileg a Szépművészeti Muzeumhoz tartozó gyűjtemény, amely a magyar történetre, az állami és szellemi élet kiválóságaira vonatkozó képes ábrázolásokat foglalja magában. 1884-ben alapították és először a budai Várbazárban helyezték el; ismételt helyváltozások és átrendezések után legutóbb 1922. nyilt meg a M. Tud. Akadémia palotájában. Kevés kivétellel egykorú ábrázolások alkotják a gyüjteményt, amelynek legnagyobb része eredetileg a M. Nemzeti Muzeum képtárából és könyvtárából került ki és amely első sorban a történeti hitelességet tartja szem előtt, amellett azonban — főleg a Szépművészeti Muzeumból áttett művek révén — a művészeti érdekesség is szóhoz jut. A T. legjelentékenyebb része a magyar nemzeti élet kiváló szereplőinek képmásai, köztük művészek hosszú önarcképsorozata, továbbá a régi és újabb történetre vonatkozó festmények, rajzok, metszetek, eredetiben vagy másolatban, különösen a kuruckort felölelő gazdag viselettörténeti sorozat stb. A festők önarcképein kívül művészeti szempontból főleg Zichy Mihály: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál és Benczur Gyula: Az ezredéves hódolat c. festményei válnak ki. A T. legújabb katalógusa 1922. jelent meg.

Történelmi materializmus, az anyagi okokra alapított történelmi felfogás, amelyet *Marx* és *Engels* elmélete teremtett meg. E felfogás alapján az emberiség történetében fölmerült változások és irányeszmék a termelési módok megváltozásától függnek; ezeket viszont a termelési viszonyok változása (túltermelés, túlnépesedés, a kéziipart kiszorító gyáripar, a gépek alkalmazása, a társadalmi tagozódás megváltozása) irányítja, a termelési viszonyok romlása élesíti ki a társadalmi osztálykülönbségeket. A «materiális» jelző a gazdasági függésre vonatkozik, nincs összefüggésben a filozófiai materializmussal. Ez az elmélet azonban a történelmi tényekkel gyakran kerül ellenmondásba s legkevésbbé egybehangzó az eszmei áramlatok történetével.

Történelmi társulat, l. *Magyar történelmi társulat.*

Történeti dráma. Történeti vígjáték. A történelem ép úgy egyik főforrása még a modern drámának és vígjátéknak is, mint a regénynek. A történelem kész meséket, illetőleg kész jellemeket szolgáltat a szinpadi költészet számára is, legalább pedig motivumokat vagy hátteret. A történelmi tárgynak vannak előnyei és hátrányai. Hátránya az, hogy sem a szerző, sem a közönség nem ismerheti annyira a távoli kor külső és belső életét, mint a mai társadalom viszonyait és embereit s így az életszerűség illusziójáť nehezebb benne elérni. Előnye viszont az, hogy a köztudatban már benne van a tárgy bizonyos ismerete, ami az illusziónak is alapot vet s az eset és személyei már ki vannak emelve az élet szövevényéből és eszmei jelentőségük is mintegy szemléletesebb. A történelmi anyaggal szemben is van tere az alkotó képzeletnek, különösen a kiegészitő, megjelenítő fantáziának. De a történeti hűség is köti a költőt két dologban. Egyik az, hogy megmásítania, vagy épen meghamisítania nem szabad a köztudatban levő tényeket, ezzel épen saját művészi érdekének, a költői elhitetésnek is ártana; másik az, hogy a kor szellemét is el kell találnia, ne külsőségeiben ábrázolja a történetet, hanem lényegében. A T. célja természetesen nem az, hogy a történelmet népszerűsítse vagy illusztrálja; a történelmi hűségnek költői érdekből kell eleget tenni. A költő a történelmet fővonásaiban és szellemében megtartja, a részleteket képzeletéből tölti ki. Shakespeare az angol történelemből számos drámájának merítette tárgyát, nálunk a T. kitünő megalapítója Katona József (l. o.). A történelem költői értékesítéséről nálunk Kemény Zsigmondnak és Gyulai Pálnak voltak alapvető fejtegetései, a költői igazságnak ő is alárendeli a történeti hűséget, mint Lessing, de hangoztatja, hogy az illuziót rendszerint jobban eléri a költő, ha hű marad a történethez, már pedig az illuzió a költői mű egyik alapfeltétele.

Történeti mult, l. *Félmult idő.*

Történeti nyelvtan, l. *Nyelvtörténet.*

Történeti regény, l. *Regény.* — A magyar T. első nagyobb képviselője Jósika, legnagyobb művelője Kemény Zsigmond; több évtizednyi hallgatás után a T. újra megszólalt Herczeg, Gárdonyi, Pekár, Surányi műveiben.

Történeti vígjáték, l. *Történeti dráma.*

Törtforgalom. A vasúti szállítás terén a vasúti árúfuvarozásra vonatkozó *Nemzetközi Egyezmény (Berni Egyezmény)* lehetővé teszi, hogy az egyezmény területén fekvő állomások közt közvetlenül (közvetlen fuvarlevelekkel) lehessen árúkat szállitani. A vasutak a közvetlen szállitást közvetlen elszámolás (rovatolás) bevezetésével is igyekeznek megkönnyiteni. Azokban a viszonylatokban, amelyekben nincsenek közvetlen díjtételek, tehát a közvetlen elszámolás nem lehetséges, az elszámolás pályáról-pályára ú. n. *T.-ban* történhetik.

Tört függvény, l. *Függvény.*

Törtkarú lépcső, amelynél a lépcsőpihenők közt lévő szakaszok szög alatt találkoznak egymással. (Az egyenes irányban folytatódó lépcsőszakaszok egyeneskarú lépcsőt alkotnak.)

Tört oktáv, takarékosságból fakadó elrendezése az orgona pedáljának a nagy oktáv billentyűiben a cisz, disz, fisz és gisz hangok mellőzésével:

D E B
C F G A H C

vagy:

C D B
E F G A H C

Törtszám, l. *Tört.*

Törtvonalú díszítmény. Egyenes vonalakból szerkesztett geometrikus síkdíszítmény. A török, perzsa, mór és a román építészetben gyakori.

Törügy (*gemma basalis, turio*, növ.), az ősszel elszáradó fűnemű, többnyáréltű növények alsó részein, tövén, gyökérfején, vagy a földbeli részeken keletkező rügy; jövő esztendőre az új szár lesz belőle, pl. a komló, tulipán, spárga stb. T.-e.

Törvény, a jelenség általános szabálya. Meg szoktunk különböztetni *természettörvényeket*, amelyek két jelenség oki kapcsolatát állapítják meg és *normativ törvényeket*, amelyek valami helyesség (pl. gondolkodás- vagy viselkedésbeli) szabályai.

T. jogi értelemben, a szónak tágabb értelmében: mindaz a jogtétel, amely az emberi életviszonyokat kényszerítő módon szabályozza. Szorosabb értelemben a T. az *irott jogot* (jus scriptum) jelenti, ellentétben a nem irott vagy szokásjoggal (l. o.). Legszorosabb s tulajdonképeni értelemben az állam T.-hozó hatalma által T. alakjában tett rendelkezés, amely vagy anyagi értelemben véve is T., ha jogszabályt tartalmaz, v. csupán alaki értelemben vett T., azaz jogszabályt nem tartalmazó (pl. hazafiak érdemét megörökítő stb.) kijelentés. A T., helyesebben a T.-i jogszabály *kötelező ereje* szempontjából: *kényszerítő v. megengedő* (a felek helyett rendelkező, az ő akaratukat értelmező), lex cogens és lex permittens (permissiva, dispositiva, interpretativa). A kényszerítő T. minden esetben alkalmazandó, a dispositiv v. interpretativ T. csak akkor, ha maguk a felek másképen nem rendelkeztek, v. akaratnyilvánításuknak más értelme ki nem tünik. *Hatályát* tekintve a T. *általános* (országos) v. *részszerű*, lex universalis, lex particularis, aszerint, amint az állam egész területén, vagy csupán egy részén hatályos, más felosztás szerint *általános*

v. *különös* (lex generalis, lex specialis), amint a polgárok jogviszonyait általában, vagy csak bizonyos foglalkozási ágak különleges viszonyait szabályozza (utóbbira példa: a kereskedelmi jog, ellentétben az általános magánjoggal), végül *közönséges* v. *kivételes*, az előbbi az általános jogelveknek megfelelő, az utóbbi az azzal ellentétes, egyes osztályokat vagy egyéneket kivételes elbánásban részesítő vagy csupán rendkívüli viszonyuk esetére alkotott törvényszabály. A *parancsoló T.* bizonyos cselekvést, a *tiltó T.* a cselekvéstől tartózkodást teszi kötelezővé. Egész jogterületet átfoglaló T.-eket *T.-könyveknek* (codex) nevezünk; így beszélünk az általános magánjogi, a kereskedelmi, a váltó-, a bánya-, a büntetőtörvénykönyvekről. Eredetükre nézve *hazai* és *recipiált T.-eket* lehet megkülönböztetni, mely utóbbiak alatt idegen államnak elfogadott T.-eit értjük.

Kit illet a *T.-hozó hatalom*: azt az állam alkotmánya határozza meg. Hazánkban a T.-ek hozásának, megszüntetésének és hiteles értelmezésének joga ma a nemzetgyűlést illeti, amelytől elfogadott törvényjavaslatot a kormányzói kihirdetési záradékkal ellátja és kihirdeti (l. *Törvényhozó testület*). A *T. kötelező ereje kihirdetését* tételezi fel. Az 1881. LXVI. t.-c. szerint a kihirdetés akként történik, hogy a kormány a kihirdetési záradékkal ellátott T.-t az Országos Törvénytárban köztudomásra hozza. A *T. hatályának kezdetére* nézve a következő szabályok vannak. Amennyiben az időpont, amelyben a T. hatálya kezdődik, magában a törvényben megállapítva, v. az időpont megállapítása a minisztériumra, v. egyes miniszterre bízva nincsen: a T. kötelező ereje az Országos Törvénytárban megjelenését követő 15-ik napon kezdődik, amiért is a Törvénytár minden számán kiteendő, hogy mikor adatott ki. A T. hatályba léptétől kezdve mindenkire kötelező, nem tudásával senki nem védekezhetik. A T. csak a jövőben keletkező jogviszonyokra szól, a multra csak annyiban alkalmazható, amennyiben azt a T. határozottan kimondja. Általánosan elfogadott T.-értelmezési szabály ugyanis: Lex ad praeterita trahi nequit, vagyis a T.-nek *visszaható ereje nincs*. Ez elv alól általános kivételt tesz a büntető T. annyiban, amennyiben ennek a régi T.-nél enyhébb intézkedései a hatályba lépte előtt elkövetett cselekményekre is alkalmazandók. Különösen a szerzett jogok védelme indokolja, hogy a T. a multra visszaható erővel ne bírjon. Azt különben, hogy a régi T. alatt keletkezett jogviszonyokra s jogi tényekre a régi vagy az új T. s esetleg minő módosításokkal alkalmaztassék: rendszerint az ú. n. *átmeneti rendelkezésekben* szokás szabályozni. A T. időbeli hatályán felül fontos kérdés annak *területi hatálya*, nevezetesen az, mennyiben vannak kivéve egyesek a nemzetközi jogban elismert ú. n. területenkivüliség elve (l. o.) alapján a T. alul, mennyiben alkalmazandó a T. külállamnak állampolgárai, vagy ott létesült jogi tényállások tekintetében s ha valamely jogi tény elbirálásában több állam joga jöhet tekintetbe, melyik jogot (pl. a szerződés megkötése, vagy teljesítése helyének jogát stb.) kell alkalmazni? A T. hatálya *megszünik*: 1. későbbi ellenkező T. vagy ellenkező szokásjogi tétel által; 2. ha a T. tárgya többé nem létezik; 3. elavulás folytán (desuetudo vagy consuetudo derogatoria); 4. a meghatározott időre hozott T. a kiszabott időnek lejártával; 5. a bontó feltételhez kötött, egyes alkalomra hozott T.-ek a feltétel beálltával, az alkalomnak elmultával. Ezek az ú. n. ideiglenes T.-ek (pl. a költségvetési T., előbb Ausztriával 10—10 évre kötni szokott vám- és kereskedelmi szerződést becikkelyező T. stb.).

Az *új T.* a régi T.-t kifejezetten v. hallgatag *helyezheti hatályon kívül*. T.-értelmezési szabály, hogy a későbbi T. hatályon kívül helyezi a korábbit (lex posterior derogat priori), de a későbbi általános vagy közönséges T. kétség esetében nem helyezi hatályon kívül a korábbi résszerű, különös vagy kivételes T.-t (lex posterior generalis non derogat priori speciali etc.). Egész jogintézménynek eltörlésekor nem kétséges, hogy az eltörölt jogintézményre vonatkozó jogszabályok mind hatályukat vesztették (ú. n. kodifikációs záradék). A régi T.-nek új T. által való eltörlésekor: ha az új T. a régi T.-t egészen eltörli anélkül, hogy új T.-t állítana helyébe, ezt a T. tulajdonképeni eltörlésének nevezik *(abrogatio)*; ha új T.-t állít helyébe, akkor a T. pótolatásáról (subrogatio), ha a régi T.-t csak részben törli el, akkor T.-módosításról (derogatio) szólunk. *Szankcióját* azaz kényszerítő jogkövetkezményeit tekintve tökéletes a T. *(Lex perfecta)*, ha az ellenkező cselekményt érvénytelennek nyilvánítja, kevesebb a tökéletesnél *(Lex minus quam perfecta)*, ha azt nem nyilvánítja érvénytelennek, de bünteti; több mint tökéletes *(Lex plus quam perfecta)*, ha az ellenkező cselekményt érvénytelennek nyilvánítja és bünteti is; tökéletlen *(Lex imperfecta)* ha sem érvénytelennek nem nyilvánítja, sem nem bünteti.

Törvények összeütközése *(collisio legum)*. Erről kétféle értelemben lehet szó: **1.** jelenti ugyanabban a törvényhozásban előfordulható s tényleg előfordulni szokott, mert a legnagyobb gondosság mellett teljesen alig elkerülhető ellenmondásokat (antinomia). Az ellenmondások kiegyenlítése a törvénymagyarázat feladata; **2.** T. alatt a hazai és a külföldi törvények összetalálkozását is értik, amidőn t. i. azt a kérdést kell eldönteni, vajjon a fenforgó esetben a hazai vagy a külföldi törvény alkalmazandó-e, jelenleg a T.-t rendező tételt *nemzetközi magánjognak* nevezzük.

Törvény előtti egyenlőség, l. *Egyenlőség*.

Törvényenkívüli az, akit a törvény védelmétől megfosztanak. A T.-ség különösen a középkorban szerepelt bizonyos büncselekmények (főkép a világi és egyházi hatóságokkal szemben való lázadás) közhírré tett következménye gyanánt. I. Napoleont Elba-szigetéről történt visszatérése után a szövetkezett hatalmak T.-nek jelentették ki.

Törvényerő, a törvényben rejlő vagy azzal azonos kötelező erő. Ily értelemben szólnak arról, hogy a nemzetközi szerződés becikkelyezésével a törvény erejét nyeri, hogy szükségrendeletek törvényhozás utólagos felhatalmazásával törvényerőre kapnak, hogy a szokásjognak, ahol az írott joggal egyenlő rangját elismerik, törvényereje van.

Törvényes, a törvénynek megfelelő; ellentéte a törvénytelen. L. még *Legitim*.

Törvényesen bevett vallásfelekezetek, l. *Bevett vallások.*

Törvényesen elismert vallásfelekezetek, l. *Elismert vallásfelekezet.* Az 1916. XVII. t.-c. az *iszlám vallást* is elismert vallásfelekezetnek nyilvánította.

Törvényes gyám, l. *Gyámság.*

Törvényes gyermek, l. *Gyermek.*

Törvényes hitbér *(dos legalis)*, hazai jogunkban az a jutalom, amely a házas nőt a házassági tartozás teljesítéséért férje javaiból megilleti (Werbőczy HK. I. r. 93. c. 2. §). Törvényesnek azért nevezik, mert a nőt törvény alapján illeti. A T. nem a megkötött, hanem csak az elhálással végrehajtott házasság (matrimonium consummatum) után jár, mert mint Werbőczy mondja: a T. a szűzesség elvesztéséért és az elhálásért (propter deflorationem et concubitum) adatik. Ugyanazért az egész T. a nőt csak első férjétől illeti; a második férjétől a T.-nek csak fele, a harmadik férjétől csak $^1/_4$ része, a negyedik férjétől csak $^1/_8$ része jár stb. A T. a főuraknál 400 forint (100 gira), a nemeseknél és polgároknál 200 forint, a volt jobbágyoknál 40 forint (pengő értékben). Ezeket az összegeket egészen más tárgyról (a csődről) szóló 1840. XXII. t.-c. 85. § *b)* pontja állapította meg s a gyakorlat elfogadta. A T. a házasság megszünte előtt nem követelhető. A T.-re való igény elenyészik, ha a nő házasságtörést követett el s emiatt a házasság felbontatott, v. az ágytól és asztaltól elválás kimondatott. A T. az írott vagy szerződési hitbérrel együtt nem követelhető; a szerződéses hitbér elfogadása tehát a T.-ről való lemondással egyenértékű. A T.-től lényegesen különbözik az *írott hitbér* (l. o.).

Törvényesítés (lat. *legitimatio*), az a jogintézmény, amelynél fogva a törvénytelen gyermek a törvényes gyermekéhez hasonló jogállapotot nyer. Két módja van, ú. m. 1. utóházassággal való és 2. királyi (államfői) kegyelemmel való T.

1. *T. utóházassággal* (legitimatio per subsequens matrimonum) akkor áll be, ha a törvénytelen gyermeknek természetes atyja és anyja egymással házasságra lépnek. Ennek törvényesítő hatása csak akkor van, ha a szülők nem voltak a gyermek nemzésekor olyan állapotban, amelynél fogva egymással érvényes házasságot nem köthettek volna, eszerint nincs törvényesítő hatása, ha a gyermeket házasságtöréssel nemzették, vagyis ha valamelyikük a gyermek nemzési idejében érvényes házassági kötelékben állott. E T. az utólagos házasságkötéssel a szülők és a gyermek akarata nélkül, sőt ellenére is, a törvény erejénél fogva beáll anélkül, hogy e végett külön joglépésre lenne szükség; az anyakönyvbe azonban közigazgatási úton csak akkor lehet feljegyezni, ha a természetes atya által való elismerése a gyermeknek (az anyakönyvvezető előtt személyesen szóval tett kijelentés vagy közokiratba foglalt nyilatkozat vagy ezt pótló bírói megállapítás alapján) már fel van jegyezve vagy feljegyezhető. Ebben az esetben az utóházassággal T. előfeltételei, különösen a nemzéskori szabad állapot tekintetében vizsgálatot kell tartani s annak eredményéhez képest az alispán (felekezeti anyakönyvben nyilvántartott gyermekre nézve az illető egyházi hatóság) rendeli el a T. anyakönyvi feljegyzését. Ha a közigazgatási eljárás feltételei, különösen az atyai elismerés hiányzanak, akkor csak perbeli itélet alapján lehet a T.-t az anyakönyvbe feljegyezni. Az ekként törvényesített gyermek jogi helyzete már születésétől (ex tunc) kezdve a törvényes gyermekével egyenlő; atyjának atyai hatalma alá kerül, megszerzi állampolgárságát, nemességét, községi illetőségét, örököl utána stb.

2. *T. királyi kegyelemmel* (legitimatio per rescriptum principis) akkor lehet helyén, ha utóházassággal T.-nek nincs helye, mert pl. az anya meghalt vagy a vele való házasságkötést fontos ok gátolja, vagy a gyermeket házasságtörésben nemzették. Kérheti az atya, az ő halála után a gyermek vagy az anya csak akkor, ha az atya életében már lépéseket tett a kérelem előterjesztésére vagy komoly szándékát egyébként nyilvánította és elhatározásának megvalósításában halála akadályozta meg. A folyamodványt az igazságügyminiszternél kell beadni, aki az árvaszék (ha nagykorú T.-ről van szó, a törvényszék) útján tartott tárgyalás után tesz a királynak, ez idő szerint a kormányzónak előterjesztést. E T. hatása csak a T. időpontjával (ex nunc) kezdődik és gyengébb, mint az utóházassággal történt T.-é, mert az ilyen gyermek csak atyjával jut törvényes rokonságba, atyja rokonaival nem és anyai részen is törvénytelen gyermek marad.

Törvényesített gyermek, a házasságon kívül, tehát törvénytelennek született gyermek, aki törvényesítés következtében a törvényes gyermekéhez hasonló jogállást nyer. L. *Törvényesítés.*

Törvényes kamat, l. *Kamat.*

Törvényes kamatláb, l. *Kamat* és *Kamatláb.*

Törvényes képviselő az, akit törvény hatalmaz fel a képviseletre, arra, hogy másnak nevében hatóság előtt vagy azon kívül eljárjon, pl. jogi nyilatkozatot tegyen, szerződést kössön stb. T. a kiskorú atyja vagy gyámja, az elmebeteg, elmegyenge, a siketnéma, a tékozló gondnoka, a kir. kincstári jogügyi igazgatóság, a vármegye alispánja, a város polgármestere, a község bírája, a kat. egyházmegye püspöke, a közalapítványi kir. ügyigazgatóság, az egyesület elnöke, a csődtömeg tömeggondnoka stb.

Törvényes kor (lat. *aetas legitima*), Werbőczy szerint a betöltött 12. év; ma már e megkülönböztetésnek az örökjog terén kívül alig van jogi jelentősége. L. *Életkor, Végrendelet.*

Törvényes leszármazás, a gyermeknek törvényes házasságból származása, l. *Törvényes születés.*

Törvényes munkásvédelem nemzetközi egyesülete. Az 1897. Zürichben és Brüsszelben tartott munkásvédelmi értekezleteken megpendített eszme, hogy a munkásvédelem céljára nemzetközi központi szervet létesítsenek, az 1900 évben Párisban Millerand miniszter elnöklete alatt tartott nemzetközi értekezleten a T.-nek megteremtésére vezetett, amelynek székhelyéül Svájcot jelölték meg. A T. Baselban az 1901 évben meg is alakult azzal a céllal, hogy összekötő kapcsot alkosson mindazok közt, akik a különböző országokból nemzetközi munkaügyi hivatal

fölállítását kívánják azzal a céllal, hogy ez a különböző országoknak munkásvédelmére vonatkozó törvényeket összegyűjtse, időnkint kiadja és nemzetközi munkásvédelmi értekezleteket hívjon egybe. A több ízben tartott értekezleteken elhatározták, hogy a nők éjjeli munkáját s az iparnak a munkásokra káros hatásait tanulmány tárgyává teszik. Később e feladatot áthárították a nemzetközi munkaügyi hivatalra, amely két tanulmányt dolgozott ki. Egyiket a fehér foszfornak, másikat a nők éjjeli munkájának tilalmáról. Az 1902. évben Kölnben és az 1903. évben Baselban tartott értekezlet e két kérdést tárgyalta s a T.-nek köszönhető, hogy a svájci kormány e kérdések tárgyalására nemzetközi értekezletet hívott egybe, amelyen a megfelelő egyezmények létre is jöttek (l. a vonatkozó címszókat). A T.-nek későbbi értekezletein (Basel 1904., Genf 1906.) a fiatalkorúak éjjeli munkáját, az otthoni munkát, a maximális munkaidőt, az ólomnak és más ipari mérgeknek a munkásokra hatását és az ipari gyermekmunkát tárgyalták. A T. kiadványai közül a munkaügyi törvények nemzetközi gyűjteményét 1920 óta a világháborút befejező békeszerződésekkel létesített genfi Bureau international du Travail vette át.

Törvényes osztályrész *(legitima portio)*, a hagyatéknak az a része, amelyre az arra jogosult személyeknek oly törvényes igényük van, hogy attól a törvényben megengedett kitagadás esetének kivételével, az örökhagyó intézkedése sem egészen, sem részben őket meg nem foszthatja. A T. hazai jogunk szerint megilleti: *a)* a leszármazó egyenes örökösöket; *b)* az életben levő szülőket, vagyis az életben levő apát és anyát. A T. felerésze annak, amit az arra jogosultak az örökhagyó után az ő végrendelet nélküli halála esetén örökölnének. T.-re nincs igényük azoknak, akiket az örökhagyó a HK. I. R. 52. és 53. címeiben foglalt esetek alapján kitagadott (l. *Kitagadás*). A T.-re való igény az örökhagyónak nemcsak végrendelkezési, hanem ajándékozási szabadságát is korlátolja. Élők közti vagy halál esetére szóló ajándékozás között e tekintetben nincs különbség. Ha a T.-re jogosultak bebizonyítják, hogy az örökhagyónak tiszta hagyatéka az ajándékozáskor volt érték felénél kevesebb, a hiányt a megajándékozott pótolni tartozik. — Joggyakorlatunk szerint a T. nem természetben, hanem csakis a törvényes hányadnak megfelelő pénzértékben követelhető. Ajándékozás esetében jelesül a T. kiszámítása akként történik, hogy a meglevő hagyatéki vagyon és az elajándékozott vagyon együttes értéke vétetik alapul. Ezen érték alapján számíttatik ki a törvényes örökrész, melynek fele a T., amely első sorban a meglevő hagyatéki vagyonból fedezendő, a megajándékozott csak az esetleges hiányt tartozik pótolni. Többrendbeli, egyidejűleg történt ajándékozásoknál a megajándékozottak egyetemlegesen, de természetesen csak a kapott ajándék erejéig felelősek; különböző időben történt ajándékozásoknál a pótlására első sorban a későbbi megajándékozott köteles.

Törvényes öröklés (lat. *successio legitima*; v. *ab intestato*; *delatio ex lege*). T.-nek hazai jogunk szerint akkor van helye, ha az örökhagyó *végrendelet* vagy *öröklési szerződés által* egyáltalán, vagy a hagyaték valamely részére nézve nem rendelkezett, vagy ily intézkedése bármely okból nem hatályos. Ily esetben a törvény határozza meg, hogy kit illet az öröklés joga, s azért az öröklésnek ezt a német T.-nek nevezik. Ha az örökhagyó a hagyatéknak csak egy részéről intézkedett jogérvényesen, erre a részre az intézkedés szerinti, a másik részre pedig T.-nek van helye; mert a római jognak az a szabálya: «Nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest», nálunk nem érvényes.

Mai jogunk a T. tekintetében az országbirói értekezlet által javaslatba hozott ideiglenes törvénykezési szabályokon alapszik, amelyeknek alapelve az volt, hogy a régi magyar öröklési elvekkel megegyező, de az ősiség eltörléséhez képest módosított szabályok lépjenek életbe. L. *Öröklés, Öröklési kapcsolat, Öröklési képesség, Öröklési rend, Öröklésre való érdemetlenség, Öröklésről való lemondás, Osztályraboçsátás, Hitvestársi öröklés, Özvegyi öröklés, Özvegyi jog.*

Törvényes örökösödés, l. *Törvényes öröklés*.

Törvényességi elv (ném. *Legitimitätsprinzip*), közjogi szempontból az aacheni szövetségben (1818) kimondott, a troppaui (1820), a laibachi (1821) és a veronai (1822) értekezleteken megerősített az az elv, amely egyes uralkodóházaknak trónjukra való jogát történeti és Isten kegyelméből adott jognak fogja föl. A föntemlített szövetség arra irányult, hogy ne csak az uralkodó házakat védje meg újonnan körvonalozott területeik birtokában, hanem államuknak belső rendjét is megótalmazza minden forradalmi mozgalom ellen.

Törvényes származás hiánya, l. *Gyermek, Atya, Törvényesítés*, egyházi vonatkozásban l. *Irregularitas*.

Törvényes szolgalom, oly szolgalom, amelyet a törvény állapít meg, ellentétben a másképen, pl. szerződéssel szerzett szolgalmakkal. Tulajdonképen közérdekű tulajdoni korlátozások, amilyeneket pl. az 1888. XXXI. t.-c. állapít meg, amikor az épület tulajdonosát arra kötelezi, hogy a táviróvezetékeknek épületén való megerősítését tűrje.

Törvényes születés, ha a gyermek érvényes vagy érvényesnek vélt házasság tartama alatt a házasság megkötésétől hat hónap után, vagy a házasság megszünésétől tiz hónap letelte előtt született, ez a *törvényes gyermek*, máskülönben a gyermek, ha csak utólag nem törvényesítik, *törvénytelen*. L. *Gyermek, Törvényesítés*.

Törvényes vélelem, l. *Vélelem*.

Törvényes zálogjog magán a törvényen alapuló zálogjog, amelynek a bírói és a szerződéses zálogjoggal szemben elsőbbsége van. T. illeti meg a munkást munkabére erejéig a munkásvállalkozó bizonyos dolgaira, a bizományost, a szállítmányozót, a fuvarozót a rábízott árúkra nézve. Legfontosabb a bérbeadó T.-a, amely őt félévi, a haszonbérbeadót pedig egy évi bér erejéig mindazokra az ingóságokra (terményekre, lábas jószágokra, gazdasági felszerelésekre) megilleti, amelyek a bérlemény területén vannak, akár a bérlő dolgai ezek, akár máséi, kivéve azokat az ingókat, amelyek tiltott úton kerültek a bérlő birtokába. T.-ánál fogva ezekből minden más, bár korábban

szerzett követelés előtt kielégítheti bérkövetelését a bérbeadó, de nem magánúton, hanem a törvény rendes útján, t. i. per és végrehajtás útján. Az ingókat azonban bérkövetelése biztosítására visszatarthatja, elvitelüket — ha kell erőszakkal vagy rendőri segéllyel is — megakadályozhatja, viszont azonban megszünik az ő T.-a, ha az ingókat a bérlemény területéről elviszik, visszaállításukat nem követelheti.

Törvény hatálya, l. *Törvény.*

Törvényhatóság *(municipium)* a magyar helyi (vidéki) igazgatás legfontosabb szerve. A T. túlnyomó részben önkormányzati szervezetű, vagyis az állami közigazgatást a T.-ban a lakosság általában a maga választotta bizottságok és tisztviselők által önkormányzati szabadsággal látja el. Vannak vm.-i és városi T.-ok. A T.-i szervezet alapja a vm. volt, később azonban egyes nagyobb városokat is felruháztak T.-i joggal. A vm.-i szervezet alapjait Szt. István már a XI. sz.-ban tette le. Ekkor a megye a várat és vidékét jelentette, élén a királytól kinevezett várispánnal, akinek hatásköre csak a nem nemesekre terjedt ki. A XIII—XV. sz.-ban a megye már a területén tartózkodó nemesség önkormányzati testülete lett. A nemesség követeit az országgyülésre megyénkint küldötte ki és látta el utasítással; a törvényeket és rendeleteket a megyegyülésen hirdették ki és a gyűléstől választott tisztviselők útján hajtották végre. A megye szabályrendeletet alkotott, itélőszéket tartott, biráskodott. Ugyanebben az időben megindult már a városi közigazgatás önkormányzati fejlődése is. A XVI. sz.-ban idegen uralkodó család (a Habsburg-ház) jutván trónra, az idegen kormány abszolutisztikus centralisztikus törekvéseivel szemben a T. lesz az alkotmányosság védbástyája azáltal, hogy a törvénytelen rendeletek végrehajtását, országgyülésileg meg nem szavazott adók behajtását és ujoncok kiállítását megtagadta. A T. még a XIX. sz.-ban is a magyar alkotmánynak egyik alapintézménye. Ez biztosította, hogy a nemzet nemcsak a törvényhozásnak, hanem a végrehajtó hatalom gyakorlásának is állandó aktiv tényezője volt. A népképviseleti rendszer és a felelős minisztérium behozatala (1848), a királyi bíróságok felállítása (1870), végre a szakközigazgatás különleges szervezeteinek (pénzügyi, tanügyi, rendőri stb. igazgatás) kiépítése, 1870 óta sokat elvett a T. százados hatásköréből, de ma is az közigazgatási szervezetünk gerince, amely a kormány felügyelete alatt még mindig maga választotta bizottságaiban és tisztviselőivel végzi a magyar állami közigazgatás munkájának jelentékeny részét.

Magyarország területe a háború előtti állapotot tartva szem előtt és Horvát-Szlavonországot nem számítva, 63 vm.-re oszlott; azonfelül 26 város is fel volt ruházva a T. jogállásával, azaz vm. alá nem tartozott. A trianoni békeszerződés 14 teljes és 21 csonka megyei T.-ot és 14 T.-i joggal felruházott várost hagyott meg a magyar államnak. Az 1923. XXXV. t.-c. a csonka T.-okat pénzügyi szempontból ideiglenesen közigazgatásilag egyesítette, úgy hogy ma 25 megyei és 11 városi T. működik. Ezek: Abauj-Torda, Bács-Bodrog, Baranya, Békés, Bihar, Csongrád, Fejér, Hajdu, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala és Zemplén, továbbá Győr-Moson-Pozsony, Komárom-Esztergom, Nógrád-Hont, Borsod-Gömör-Kishont, Szatmár-Ugocsa-Bereg, Szabolcs-Ung és Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vm.-k, végre Baja, Budapest, Debreczen, Győr, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Miskolcz, Pécs, Sopron, Szeged és Székesfehérvár T.-i joggal felruházott városok.

A T. nem csupán közigazgatási terület, hanem az államtól különálló jogi személyiség, jogalany magánjogi és közjogi értelemben. A T.-nak, mint külön jogi személyiségnek alanya a T. közönsége, amely testületi jogait önkormányzati módon gyakorolja. A T.-i önkormányzat hatáskörébe kétféle ügyek helyi ellátása tartozik: 1. azoké, amelyek természetükre nézve országos jelentőségüek és csakis a kivitelük helyi: az állami közigazgatás közvetítése; 2. azoké, amelyek természetükre, céljukra nézve is helyiek, mert csakis az illető területen lakó polgárokat érdeklik: saját belügyek. Amíg az ügyek előbbi csoportjára nézve a T. működése inkább csak a foganatosításra szorítkozik és a T. a központi kormánnyal szemben hatósági alárendeltségi viszonyban van, addig a belügyekben a T. önállóan jár el és a központi kormány csak az ellenőrzést gyakorolja. A T. hatáskörébe úgy a kormányzat, mint a közigazgatás hozzátartozik.

A T. mint kormányzati szerv hatáskörébe tartozik elsősorban különféle bizottságok, állások és intézetek létesítése, bizottsági tagok és tisztviselők választása, a tisztviselők szolgálati beosztása, helyettesítése, ellenőrzése és irányukban a fegyelmi jogkör gyakorlása. A T. kormányzati hatáskörébe továbbá hozzátartozik a háztartás vezetése. A T.-nak költségvetési joga van, amelyet a minisztérium felügyelete alatt gyakorol; a T. költségeit vagyonának jövedelméből, az állami adók után kivethető pótadókból és az állami segélyből fedezi, a T.-i joggal felruházott városoknak azonban önálló bevételi forrásai is vannak. A T. belügyeire nézve gyakorolja a szabályrendelet alkotásának a jogát, a szabályrendeletek azonban csak azután léptethetők életbe, amikor azokat az illetékes miniszter bemutatási záradékkal látta el. A T. gyakorolja a felügyeletet a járási és a községi hatóságok felett, továbbá a T. területén működő egyesületekkel szemben.

A T. önkormányzati hatáskörébe igen számos ügynek intézése tartozik; a T. közigazgatási tevékenysége általában mindazon ügyekre kiterjed, amelyek nincsenek valamely szakközigazgatási hatóság hatáskörébe utalva. A T. hajtja végre területén a törvényeket és a kormányrendeleteket. Törvénytelen kormányrendelet ellen panasszal fordulhat a közigazgatási bírósághoz, célszerűtlen kormányrendelet ellen felirattal a kormányhoz, bármely rendelet ellen kérvénnyel az országgyűléshez, a meg nem szavazott adók tényleges beszedését és meg nem ajánlott ujoncok tényleges kiállítását előíró kormányrendeletek végrehajtását pedig megtagadhatja. A T. közigazgatási tevékenysége körében részben mint első, részben pedig a községi és járási hatóságokka

szemben mint fellebbviteli hatóság jár el; határozatai ellen egyes esetekben panasznak van helye a közigazgatási bírósághoz és általában fellebbvitelnek az illető miniszterhez.

A T. a hatáskörébe tartozó ügyeken felül minden más közérdekű, országos üggyel is foglalkozhatik, arra nézve álláspontját kinyilváníthatja, a többi T.-gal és a kormánnyal közölheti és kérvény alakjában a képviselőházhoz (nemzetgyűléshez) eljuttathatja.

A T. önkormányzati hatásköre az 1907. LX. t.-c. megalkotása óta a közigazgatási bíróság különleges védelme alatt áll; a T. panasszal élhet a kormánynak, a miniszteknek vagy közegeiknek minden olyan rendelete és intézkedése ellen, amely jogtalan, a T.-ot vagy közönségét érdekeiben, szervét hatáskörében, hatósági jogaiban vagy törvényes feladataiban sérti.

A T. hivatalos nyelve a magyar, mindazáltal a kisebbségi nyelvek használata bizonyos körben meg van engedve.

A T. alapintézménye a T.-i bizottság (l. o.). Újabb alkotás a T. közigazgatási bizottsága (l. o.). A T. tisztviselői az alispán, illetve polgármester, a főjegyzők, aljegyzők, illetve alpolgármesterek, tanácsnokok, tiszti ügyészek, orvosok, levéltárnokok, stb. A T. külön hivatala az árvaszék. A T. élén, mint kormánytisztviselő, főispán áll.

A T. mint kormányigazgatási kerület is szerepel, amennyiben egyes kormányhatóságoknak (tanfelügyelőségek, pénzügyigazgatóságok, államépítészeti hivatalok, gazdasági felügyelőségek, csendőrparancsnokságok) területe egy-egy T. területével egybeesik.

Törvényhatósági bizottság, az a testület, amely a törvényhatóság egyetemét képviseli és amennyiben a törvény másképen nem intézkedik, a hatósági jogokat a törvényhatóság nevében gyakorolja. A vármegyei és Budapest kivételével a városi törvényhatóságokban a bizottság felerészben a törvényhatóság területén legtöbb egyenes államadót fizető állampolgárokból (ú. n. virilisták), felerészben pedig a választó közönség választottjaiból áll. Ezeken felül a közgyűlésen üléssel és szavazattal bírnak a törvényben e joggal felruházott tisztviselők, még ha nem is tagjai a bizottságnak, jelesül: *a)* vm.-ben: az alispán, a főszolgabirák, a rendezett tanácsú városok polgármesterei és az államépítészeti hivatal főnöke; *b)* városokban: a polgármester, rendőrkapitány, tanácsnokok, főmérnök, közgyám, pénztárnokok, számvevők; *c)* mindkét helyen: a fő- és aljegyzők, tiszti fő- és alügyészek, árvaszéki elnök és ülnökök, főorvos és levéltárnokok. A bizottsági tagok számára a törvényhatóság lakosainak száma az irányadó: vármegyékben minden 500, városokban minden 250 lakóra egy bizottsági tag esik; de a törvény a minimumot és maximumot is meghatározza, még pedig vármegyékben 120, illetőleg 600-ban, városokban 48, illetve 400-ban.

A virilisták névjegyzékét évenkint az u. n. igazoló választmány állítja össze. A virilisták névjegyzékének összeállításánál a férj vagy atya adójába a nő, illetőleg a kiskoru gyermekek adója is beszámítandó, ha a vagyont ő kezeli. A törvényben egyenkint felsorolt okleveles és más értelmiségi egyének adója kétszeresen számít. A névjegyzék ellen tett felszólamlások fölött első fokban az igazoló választmány, fellebbezés esetén másodfokban az ú. n. állandó biráló választmány határoz. Ennek a határozata ellen 15 nap alatt panasznak van helye a közigazgatási bírósághoz.

A választás a T. által alakított választókerületenkint történik; minden választókerület annyi bizottsági tagot választ, amennyi a kerület választóinak a törvényhatóság összes választóihoz viszonyított aránya szerint a kerületre esik. Választó mindenki, aki az országgyűlési képviselő választására jogosultaknak arra az évre érvényes állandó névjegyzékébe felvétetett. Megválasztható minden választó, ha nincs valami kizáró ok. A választás 3 évenkint 6 évi tartamra történik, úgy hogy minden 3 év leteltével kilépnek azok, akik a 6 évet kitöltötték. A kilépettek újra választhatók. Aki időközben tagsági képességét elveszti, megszűnik tagja lenni a bizottságnak. A választás személyesen beadott szavazólapok által történik s egy napnál tovább nem tarthat. A választásra vonatkozó s a választástól számított 15 nap alatt benyujtható panaszok fölött első fokban az igazoló választmány határoz, határozatai 15 nap alatt az állandó biráló választmányhoz fellebbezhetők. Ennek határozata ellen panasznak van helye a közigazgatási bírósághoz. A háború alatt az 1915. VI. t.-c. rendelkezései alapján csak a törvényhatósági pótválasztásokat tartották meg, az 1923. II. és IV. t.-c.-ek a küszöbön álló közigazgatási reformra tekintettel ezeket is beszüntették, úgy hogy ma is a háború előtt választott T.-ok vannak működésben.

A T. közgyűlésben határoz a törvény által hatáskörébe utalt ügyekben. A T. hatáskörébe tartozik különösen szabályrendeletek alkotása, a törvényhatósági háztartás vezetése (költségvetés, stb.), bizottságok és tisztviselők választása, a közigazgatás irányítása, végre a törvényhatóság politikai jogainak gyakorlása. A T. minden országos üggyel foglalkozhatik és határozatait az országgyűléssel és kormánnyal felirat alakjában közölheti. A T. határozza el a sérelmes kormányrendeletek ellen a közigazgatási bírósághoz benyujtandó panaszt. A közgyűlés elnöke a főispán helyettese, vármegyékben az alispán, városokban a polgármester. Az alispánnak helyettese a főjegyző; a polgármesternek a helyettesét a belügyminiszter jóváhagyása mellett a város szabályrendelettel állapítja meg. Ugyanígy történik a közgyűlések számának és idejének a megállapítása is, de tavasszal és ősszel feltétlenül kell közgyűlést tartani. Tavasszal a mult évi számadások megvizsgálása, ősszel a jövő évi költségvetés megállapítása végett. Rendkívüli közgyűlést csak kivételesen lehet tartani s azon csak a tárgysorozatban foglalt ügyek tárgyalhatók. A közgyűlések nyilvánosak. A közgyűlésen a tanácskozás méltóságának megsértése ú. n. széksértési keresetet (l. *Széksértés)* von maga után, amelyet a tiszti ügyész indít meg s mely fölött felebbezés kizárásával a közgyűlés határoz, amely a vétkesre pénzbirságot szabhat. A közgyűlési jegyzőkönyvek hiteles másolatai 30 nap alatt a belügy-

miniszterhez felterjesztendők. Megyékben a közgyűlés elé tartozó bizonyos ügyek s általában az önkormányzati fontosabb ügyek közgyűlési tárgyalásának előkészítése az ú. n. *állandó választmánynak* feladata, ennek tagjait a közgyűlés saját tagjai köréből 3 évre választja; elnöke a közgyűlés elnöke; előadók a vármegyei jegyzők és a szakközegek. A tagok számát a közgyűlés állapítja meg. Alelnökét a választmány maga választja. Vármegyei tisztviselők nem lehetnek alelnökök; vármegyei kültisztviselők a választmány tagjai sem lehetnek, épp úgy mint a községi előljáróság tagjai sem. Az állandó választmány feladatát városokban a főispán elnöklete alatt a városi tanács teljesíti.

Budapest székesfőváros szervezetét legutóbb az 1924. XXVI. t.-c. módosította. E törvény szerint a T. 250 választott tagból, testületek és intézmények 21 képviselőjéből és egyes tisztviselőkből alakul. A választásoknál az országgyűlési (nemzetgyűlési) választójog (l. o.) nyer alkalmazást; a választás kerületenként lajstromosan, az arányos rendszer alapján, titkos szavazással történik; 3 évenként a választott tagok felét választják, a megbízás 6 évre szól. A testületi képviselőket a különféle kamarák, egyetemek, tudományos és irodalmi társaságok jelöltjei közül az államfő nevezi ki. A tisztviselőtagok részben a székesfőváros tisztviselői, részben állami tisztviselők, illetőleg egyes tanácsok elnökei. A T.-ot a belügyminiszter feloszlathatja, ha a törvénnyel vagy törvényes rendelettel szembehelyezkedik, törvényes intézkedések végrehajtását jogellenesen megtagadja vagy tartósan munkaképtelenné vált; a feloszlató rendelet panasszal támadható meg a közigazgatási bíróságnál; az új választást 2 hónapon belül meg kell tartani, időközben a tanács jár el a T. jogkörében.

Törvényhatósági Tudósítások, l. *Országgyűlési Tudósítások.*

Törvényhatósági utak, l. *Közutak.*

Törvényház, l. *Bírósági épületek.*

Törvényhozás, alanyi értelemben az, akit az államban a törvényhozói hatalom megillet (l. *Törvény*). Tárgyi értelemben: az állami törvényeknek összessége. De egyes jogterületekre szorítkozó T.-ról is lehet szó, így pl. az államnak büntető, kereskedelmi T.-áról stb.

Törvényhozási időszak v. *választási időszak* a törvényhozó testület működésének tartama. Az országgyűlés tartama nálunk legutóbb az 1886. I. t.-c. szerint öt év volt. Erre az időre kapták a képviselők az általános választáson megbízásukat. Az 1915. IV. t.-c. az 1910 jún. 21. összehívott országgyűlés tartamát a háború miatt a békekötést követő hatodik hónap végéig meghosszabbította: ez az országgyűlés azonban már 1918 nov. 16., az ú. n. népköztársaság kimondásának a napján befejezte működését. Az alkotmányosság helyreállítása végett 1920 febr. 20. összehívott első nemzetgyűlés leghosszabb tartamát az 5984—1919. M. E. sz. rendelet 2 évben állapította meg; az 1922 jún. 16. összehivott második nemzetgyűlés tagjainak megbízása a 2200/1922. M. E. sz. rendelet 100 §-a szerint 5 évre szól.

Törvényhozási jog, l. *Törvény.*

Törvényhozó hatalom, az államhatalomnak a törvényalkotásban nyilvánuló része. Az igen elterjedt Montesquieu-féle elmélet ugyanis az államhatalomnak hármas felosztását állítja fel: a törvényhozói, bírói és végrehajtó hatalmat.

Törvényhozó testület az a testület, mely az alkotmány szerint a törvényhozó hatalomnak birtokosa v. részese. T. tehát hazánkban általában az országgyűlés, ezidő szerint pedig a nemzetgyűlés. Míg az országgyűlés csak a királlyal együtt gyakorolja a törvényhozó hatalmat, a nemzetgyűlés — mint az állami szuverenitás egyedüli törvényes képviselete — egyedül; a kormányzónak nincs törvényszentesítési, hanem köztársasági alkotmányok mintájára csak visszaküldési joga. Míg továbbá az országgyűlés, mint törvényhozó testület maga is két testületből (képviselőházból és főrendiházból) áll, a nemzetgyűlés csak egy — népképviseleti alapon álló — testület. A nemzetgyűlés a törvényhozó hatalmat csak átmenetileg gyakorolja, amíg a törvényhozás rendes szervei ismét felvehetik működésüket.

Törvényi hitbér, l. *Törvényes hitbér.*

Törvényi jog, a. m. törvényen alapuló jog, ellentétben pl. a szokásjoggal.

Törvényjavaslat, az alkotandó törvénynek elfogadás végett a törvényhozó testület elé terjesztett szövege. *Törvénytervezet*, a törvénynek még be nem nyujtott szövege, illetőleg az a magán v. hivatalos munkálat, amelyre nézve a benyujtásra hivatott tényező (pl. a kormány) még állást nem foglalt. Jogunk szerint T.-ok előterjesztésének joga és kötelessége elsősorban a kormányt illeti meg, de a képviselőház (nemzetgyűlés) minden tagjának jogában áll T.-ot benyujtani. A különbség csak az, hogy a kormány által előterjesztett T.-tól a bizottsági tárgyalást megtagadni nem lehet; a képviselők által előterjesztett T.-ok pedig bizottsági tárgyalás alá csak akkor kerülnek, ha a Ház azokat tárgyalni kivánja.

Törvényjavaslat olvasása a. m. törvényjavaslatnak parlamenti tárgyalása, az ú. n. első olvasás: az általános, a második olvasás: a részletes vagy szakaszonkénti tárgyalás, míg a harmadik olvasás a vita nélküli megszavazás.

Törvénykezdeményezés, l. *Kezdeményezési jog.*

Törvénykezés, a bíróságok előtti peres és nemperes eljárás. Az eljárást (alaki jogot) szabályozó törvény: T.-i rendtartás, ilyen volt nálunk az 1868. LIV. t.-c., amely a perrendtartástól abban különbözik, hogy nemcsak a peres, hanem a nemperes, pl. örökösödési eljárást is szabályozta.

Törvénykezési gyakorlat (*usus fori*), a bírósági eljárásban meghonosult gyakorlat. L. *Joggyakorlat, Jogászjog, Döntvény, Jogegység.*

Törvénykezési gyilkosság (ném. *Justizmord*), így nevezik az ártatlan vádlotton végrehajtott halálbüntetést. Tágabb értelemben ártatlannak súlyosabb büntetésre elítélése esetében is T.-ról beszélnek. A T.-nak lehetősége egyik hathatós érv a halálbüntetés ellen. A T. leghírhedtebb esetei a *Calas* (l. o.) esete, hazánkban Köteles Mihály és Drakulics Pál esetei. L. *Bírói tévedés.*

Törvénykezési idő az az idő, amely alatt a bíróságok működnek. L. még *Törvénykezési szünidő.*

Törvénykezési illeték az a közszolgáltatás, amelyet az állam mindazoktól követel, akik a maguk részére igénybeveszik a peres v. nem peres ügyek elintézésére hivatott bíróságokat. A T. alapforrása az 1914. XLIII. t.-c. s az ennek végrehajtása iránt 140,800/1914. P. M. sz. a. kiadott rendelet, kisegítő forrásai az 1887. XLV. t.-c.-nek és a bélyeg- és illetékszabályoknak még fennálló rendelkezései. Az 1914. XLIII. t.-c. főkép abban különbözik a korábbi T.-i szabályoktól, hogy a per tárgyának értékéhez képest progresszive emeli az illetéket és hogy az egyes percselekmények között különbséget téve, jogpolitikai célokból a fontosabb cselekményeket vagy a per elhúzására irányuló cselekményeket (pl. halasztási kérelem, ellenmondás) magasabb illetékkel rója meg. A későbbi egyes törvények a gazdasági viszonyoknak megfelelően emelik a T.-et, az 1923. XXXII. t.-c. 9. §-a pedig az illetékjog mértékének megállapítását rendeleti útra utalja, amely felhatalmazás alapján sűrűn kiadott rendeletek a T.-et nagy mértékben emelik. A bűnügyek illetékmentesek. L. *Bélyeg és illeték.*

Törvénykezési rendtartás (lat. *Ordo judiciarius*), l. *Törvénykezés, Perrendtartás.*

Törvénykezési szünidő, az évnek az a szaka, amely alatt a bíróságok tevékenysége a legsürgősebb ügyek elintézésének kivételével szünetel. A kir. bíróságoknál a T.-t először az 1883. XXXII. t.-c. hozta be, elrendelvén, hogy júl. 1-től aug. 31-ig T. tartandó, amely idő alatt csak a T. alól kivett ügyek nyernek elintézést. Az 1887. XXX. t.-c. a T.-t júl. hó 1-ső vasárnapjától számított 8 heti tartamra és csakis a kir. ítélőtáblákra és a kir. kúriára szorította, ellenben az elsőfolyamodású bíróságoknál megszüntette s azokra nézve visszaállította az 1869. IV. t.-c. intézkedését, amely szerint minden biró évenként 6 heti szünidőt vehet igénybe. Az 1887. XXX. t.-c.-et az 1892. XII. t.-c. azzal egészítette ki, hogy a kir. ítélőtáblánál a T. alatt, amennyiben a szüneti tárgyak mellett lehetséges, nem szüneti tárgyak is és pedig első sorban a bűnügyek elintézendők.

Törvénykezési szünnapok, amelyeken sürgős szükség esetén kívül tárgyalást vagy más birói cselekményt nem végeznek: vasárnapok és a Gergely-naptár szerinti közönséges ünnepnapok, valamint a nemzeti ünnepnapok.

Törvény kihirdetése, l. *Törvény.*

Törvénykönyv (lat. *Codex*), az államban érvényes jognak a törvényhozó hatalom által rendszerbe foglalt megalkotása; legtöbbnyire nem az egész jogterületre terjed ki, hanem egyes joganyagokra szorítkozik; így pl. polgári (magánjogi), kereskedelmi, büntető T. L. *Kódex, Törvény.*

Törvénymagyarázat (lat. *interpretatio*), általában a törvény értelmének megállapítása. A T.-nak négy német szokás megkülönböztetni, ú. m.: 1. a hiteles v. törvényes (i. authentica), 2. a szokásjogi (i. usualis), 3. bírósági (i. judicialis) és 4. a tudományos magyarázat (i. doctrinalis). Az első csak a törvényhozót illeti meg és mint törvény kötelező erővel bír. A szokásos magyarázat nem egyéb, mint a szokásjognak (l. o.) egy neme. A bírósági T. a bíróságok által elfogadott tudományos magyarázat, amely ha állandó, birói gyakorlatot állapít meg (usus fori). Azért tulajdonképeni T. alatt csak 4. a tudományos magyarázatot kell érteni. Ennek célja a törvény valódi tartalmának felismerése. Ennek két faját különböztetjük meg, ú. m. a nyelvtani (grammatikai) és a logikai magyarázatot. Amaz a törvény szavai alapján igyekszik annak értelmét megállapítani, emez azon elemek tekintetbe vételével, amelyekből a törvényhozónak a törvényben kifejezésre jutott akaratát akarja megállapítani. A T. tudományos szabályainak rendszere az ú. n. *hermeneutika.* Nagy nehézséget szülnek a törvényben levő ellenmondások (antinomia). Erre általános elv az, hogy két egymásnak ellenmondó jogszabály, minthogy egyiknek sincs nagyobb törvényereje a másik fölött, egymást kölcsönösen megszünteti. De ha két különböző törvényben van az ellenmondás, akkor a későbbi törvény érvényes, mert: lex posterior derogat priori.

Törvénynap, előre meghatározott és közzétett olyan nap, amelyen a felek idézés nélkül is megjelenhetnek a bíróság előtt ügyük tárgyalása végett (Pp. 146. §). T.-ok a járásbirósági körökben (l. o.) is vannak.

Törvénypótló rendelet, l. *Rendelet.*

Törvény rendes útja, a jogviták rendszerinti elintézésére hivatott ú. n. rendes bíróságok birás-kodása.

Törvényszegés a törvényparancs meg nem tartása (mulasztás) vagy a törvény tilalma ellenére való cselekvés. A T. a törvényben foglalt kényszerítő szabályok (szankció) szerint büntetéssel vagy egyéb joghátránnyal jár. L. *Törvény.*

Törvényszék nagyobb értékű vagy fontosabb ügyekben (l. *T.-i hatáskör*) első, kisebb ügyekben másodfokban eljáró bíróság, amelynek személyzetét elnök (a budapesti kir. T.-nél másodelnök is), tanácselnökök, T.-i birák, titkárok, jegyzők, joggyakornokok és a szükséges számú segédhivatali tisztviselők alkotják. Korábban, az 1871. XXXI. és XXXII. t.-c. előtt, az elsőfokú birás-kodás önkormányzati ügy lévén, vm.-i, városi, kerületi T.-ek működtek, az idézett t.-c.-ek azonban felállítván a királyi (állami) bíróságokat, a T.-ek száma 102-ben állapíttatott meg; ez a szám később 66-ra, az országnak a trianoni szerződéssel megcsonkítása következtében pedig 24-re apadt. Baján T.-i kirendeltség működik. A T., mint fellebbviteli bíróság tanácsban, mint elsőbíróság minden polgári ügyben és a legtöbb bűnügyben egyes bíróként jár el. L. *Birói szervezet.*

Törvényszéki biró, a királyi törvényszéknél alkalmazott biró, a birói és ügyészi státus első csoportjába tartozik. A T. egyébként a felsőbíróságoknál mint tanácsjegyző, vagy az igazságügyminisztériumban is alkalmazható.

Törvényszéki eljárás, szemben a járásbirósági eljárással (l. o.), a törvényszéki hatáskörbe tartozó ügyekben követett elsőfokú birósági eljárás, amelyet az idetartozó *polgári peres ügyek* nagyobb fontosságának megfelelően általában több alakszerűség, alaposabb előkészítés, nagyobb megfontolás és több biztosíték jellemez. A polgári ügyekben kivétel nélkül, a bűnügyekben nagyobbrészt egyesbiró előtt folyik; a felek kasz-

értő jogvédő: ügyvéd közreműködésére szorulnak, a tárgyalás a perfelvétel és az érdemleges tárgyalás szakára válik, a két szak közötti időben az érdemleges tárgyalást elő kell készíteni stb. A T.-ban tisztán érvényesül a polgári perrendtartás perszerkezete (l. *Per* és az eljárás egyes részeinek megfelelő címszavak alatt). A T. szabályai irányadók több eltéréssel a fellebbviteli eljárásra is. *Bűnügyekben* a T. a feljelentéssel indul meg, amelyet a nyomozás, majd a vizsgálat követ; erre következik a vádirat, majd a vád alá helyezés vagy közvetlen idézés, azután az eljárás főrésze: a főtárgyalás s a fellebbvitel. (L. tüzetesebben *Bünvádi eljárás* és az eljárás egyes részeinek megfelelő címszavak alatt). A peres eljárások egyes nemeire, valamint a törvényszéki nem peres eljárásra, a bünügyek egyes csoportjaira, pl. a fiatalkorúak ügyeire, külön eljárási szabályok állanak.

Törvényszéki elmeorvostan, az elmekórtannak bírósági alkalmazása, elmeorvosi véleményadás bűnügyi esetekben.

Törvényszéki elnök, a királyi törvényszék élén áll és a bírói és ügyészi státusnak második, illetőleg harmadik, a Budapesten elhelyezett három törvényszék elnöke negyedik fizetési csoportjába tartozik.

Törvényszéki hatáskör kiterjed polgári peres és nem peres (perenkívüli) ügyekre, továbbá bünügyekre. I. A *polgári perek* közül a Pp. szerint T.-be tartoznak: 1. minden nem vagyonjogi per, nevezetesen a személyállapotokat tárgyazó perek, t. i. házassági perek, a születés törvényességének megtámadása iránti perek, a kiskorúságmeghosszabbítási, a gondnoksági, az atyai hatalom gyakorlatának meghosszabbítására irányuló eljárás, a holtnak nyilvánító eljárás; 2. azok a vagyonjogi perek, amelyek tárgyának értéke ez időszerint (1925 máj.) 25 millió K-t meghalad, ha a per, tekintet nélkül az értékre, nincs a járásbíróság hatáskörébe utasítva (l. *Járásbirósági hatáskör)*; 3. azok a vagyonjogi perek, amelyeket a Pp. 2. §-a a per tárgyának értékére tekintet nélkül, tárgyuk fontosságára figyelemmel, T.-be utasít, nevezetesen hitbizományi perek, birák és más tisztviselők által okozott kár megtérítése végett ellenük, jogutódaik, vagy hatóságuk ellen indított perek, cégbitorlási perek, közkereseti v. betéti társaság feloszlása, részvénytársaság v. szövetkezet közgyűlési határozatának megtámadása iránti perek, váltóóvás szabálytalansága miatt indított kártérítési perek; 4. azok a perek, amelyeket külön törvény utasít T.-be, ilyenek a szabadalmi, védjegy-mintaótalmi perek, ügyvéd ellen behajtott összeg kiadása végett indított perek, távirda, távbeszélő stb. által okozott kár megtérítése végett indított perek, bizonyos útjogi, útperek stb.; 5. a bányaügyek, a sommás visszahelyezési pereket kivéve (l. *Bányabirósá-gok, Bíró hatáskör* III.). Egyes ügyek a *budapesti kir. törvényszék* kizárólagos hatáskörébe tartoznak: így a gör. kel. román és gör. kel. szerb egyház különválásából származó perek, a Magyar Nemzeti Bank, a tengeri hajózási társaságokkal felmerülő perei az államnak, a Magyar Földhitelintézet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének stb. perei, a hazaárulók vagyoni felelősségén alapuló perek stb. A T. abszolut és kényszerítő, amely ügyet a törvény nem utasít T.-be, azt a felek kölcsönös megállapodása nem viheti oda. II. A *bünügyek* közül T.-be tartoznak a súlyosabb bűncselekmények: minden bűntett (a legsúlyosabbak esküdtbirósághoz), továbbá egyes vétségek, t. i. azok, amelyeket a törvény járásbirósági hatáskörbe nem utasít, végre a jövedéki kihágások. Némely bűncselekmények (felségsértés, a király megsértése, hűtlenség, lázadás, pénzhamisítás, az állami és társadalmi rend fokozottabb védelméről szóló 1921. III. t.-c.-be ütköző cselekmények a kir. ítélőtáblák székhelyén lévő törvényszékeknek (Budapesten a budapesti büntető törvényszéknek) más bűncselekmények, pl. pénzjegyek jogosulatlan kibocsájtása a budapesti büntető törvényszék kizárólagos hatáskörébe tartoznak. T.-be tartozó *nem peres ügyek*: a kisajátítási, a csődeljárás, a szerzői jogi ügyekben követendő eljárás, a cégügyek és egyéb nem peres kereskedelmi és váltóügyek, a közforgalom tárgyát tevő értékpapirosok megsemmisítése, a kereskedelmi vétségek miatti eljárás, míg egyes kereskedelmi nem peres ügyek járásbíróság elé tartoznak (így a kereskedelmi zálogjog érvényesítése, árverés foganatosítására hiteles személyként bírósági kiküldött kirendelése stb.).

Törvényszéki kerület, az a terület, amelyen a törvényszék birói hatóságát gyakorolja. A törvényszék területe a kerületéhez tartozó járásbíróságok együttes területéből áll.

Törvényszéki meteorológia foglalkozik az időjárás befolyásával az ember cselekvésére és felhasználja a meteorológiai adatokat mindazokban a peres ügyekben, amelyekben az időjárási tényezőknek döntő hatásuk van.

Törvényszéki orvos a törvényszék mellé kirendelt állandó orvosszakértő. Kinevezi az igazságügyminiszter az igazságügyi orvosi tanács minősítése alapján olyan orvosok közül, akik a törvényszéki orvosi vizsgát letették. L. *Bírósági szakértő, Szakértő.*

Törvényszéki orvostan *(medicina forensis).* Az orvostudomány alkalmazása a törvénykezés szolgálatában. Az orvos a törvényszék előtt mint szakértő szerepel, hogy egyrészt a tényállás azon részének földerítésében, amelynek megvizsgálásához speciális orvosi ismeretek szükségesek, közreműködjék, másrészt, hogy a végtárgyaláson az esetleg felmerülő orvosi kérdésekre válaszoljon. Működését úgy a bírói, mint orvosi szemlénél, mint a tárgyaláson speciális rendeletek szabályozzák (l. *Orvos).* A T. voltaképen az egész orvostudományt felöleli, azonban a tudomány alkalmazásában önálló jelleggel bir; szoros értelemben véve T.-nak nevezik a halál okának, idejének, körülményeinek, a sérülések eredésének, súlyosságának, keletkezés módjának és idejének kérdéseivel foglalkozó részét az orvostudománynak; idetartozik a nemi szervek, nemi ösztön rendellenességeinek ismerete is. Önálló fejezete a T.-nak a *törvényszéki elmekórtan,* ennek különösen a beszámithatóság kérdésére kell választ adnia. Ezzel szoros összefüggésben

áll a bűnügyi lélektan és a bűnügyi antropológia, amely a bűnre vezető lelkiállapotokat és a bűnözésre hajlamosító testi-lelki konstitucziót tanulmányozza. Mérgek kimutatása hullarészekben már a törvényszéki kémia feladatai közé tartozik. A T. körülbelül a XVI. sz.-ban kezdődik, midőn A. *Paré* útmutatót ír az orvosi vélemények megírásához. Törvényesen szervezetté csak a XIX. sz.-ban válik s azóta van önálló fejlődése is biztosítva.

Törvényszéki orvostani intézet. Rendesen az egyetemekkel kapcsolt intézetek, törvényszéki orvosi tevékenység szolgálatában s e tudomány fejlesztésére és tanítására. Budapesten 1816 óta van törvényszéki orvostani tanszék, amelynek 1890 óta van önálló intézete, kapcsolatban a törvényszéki halottas házzal. Kolozsvárott 1899 óta van önálló T.

Törvényszéki szakértő, a törvényszéknél állandóan alkalmazott birósági szakértő. L. *Birósági szakértő, Szakértő.*

Törvényszéki ülnök, a törvényszéki tanácsnak birói tagja, bár a T. kifejezés nem használatos. Régebben a várispáni (vm.-i) birságoknál ítélkeztek a főispán, utóbb az alispán elnöklete alatt a T.-ök, akiket később vm.-i táblabiráknak is neveztek.

Törvényszentesitési jog, a fejedelemnek fentartott az a jog, amelynél fogva a nemzeti képviselet határozatai csak «szentesítés»-nek nevezett hozzájárulásával nyernek törvényerőt. L. *Törvény.*

Törvényszerűség elve a. m. legalitási elv.

Törvényszünet, az az idő, amely alatt a törvénykezés, a birságok működése egészen vagy részben szünetel. L. *Törvénykezési szünidő.*

Törvénytáblák, máskép *frigytáblák* (Mózes V. könyvének 9_9) vagy *tanuság táblái* (Mózes II. könyvének 31_{18}), a tízparancsolatot tartalmazó kőtáblák. A középkori művészetben az ó-testamentom jelképe; jelenleg a zsidó templomok homlokára és az azokban levő szent szekrény fölé szokták helyezni és sűrűn alkalmazták mindennemű zsinagógiai díszítményeken. L. még *Tíz parancsolat.*

Törvénytár *(Corpus juris)*, törvényeknek időrendben vagy tárgyuk rendszerében összeállítása, amely a törvényhozó hatalomtól, de magánosoktól is eredhet. Az 1868 óta szentesített törvényekből minden naptári évről külön gyűjtemény adatik ki s a sorszámozás minden évben újra kezdődik. E gyűjtemény az «Országos T.» (l. o.). A törvényeknek és a rendeleteknek (l. *Rendelet*) eredeti szövegükben és az országban divatozó nyelveken önálló kiadása és elárusítása az állam kizárólagos joga. Oly kiadást vagy gyűjteményt, amely a törvényeket és a rendeleteket tudományos vagy gyakorlati magyarázatokkal kiséri vagy a szakszerű használat céljából csupán az egy szakmába vágó törvényeket és rendeleteket tartalmazza, magánosok is kiadhatnak. A magánosoktól készített törvénygyűjtemények közül nevezetesebbek: az Eggenberger-féle, a Ráth-féle, a Grecsák Károlytól szerkesztett Révai-féle gyűjtemények, amelyek azonban részben már megszűntek, ma az új hivatalos törvénygyűjteményen felül csak a *Márkus* Dezsőtől alapított és (1912. óta) *Térfy* Gyula szerkesztésében és a *Franklin-Társulat* kiadásában megjelenő *Magyar T. (Corpus juris Hungarici)* és *Hatályos Magyar Törvények* gyűjteménye folyik, amelyek a törvényre vonatkozó miniszteri indokolásokat, országgyűlési, nemzetgyűlési bizottsági jelentések és plenáris tárgyalások eredményét is feldolgozzák és a korábbi törvényeken történt változásokat is feltüntetik. Ez időrendes, évenkint megjelenő törvénykiadásokon felül a törvényeket egyes szakok szerint feldolgozó kiadások is készülnek, pl. a *Grill Károly könyvkiadó vállalatának* kiadásában megjelenő *Magyar Törvények* (az igazságügyi törvényekről) és az ugyanannak a kiadásában és *Térfy* Gyula szerkesztésében megjelenő *Magyar Közigazgatási Törvények*, amelyek a törvényszövegen felül a rendeleteket és a joggyakorlatot is közlik, továbbá *Grill* Károly, a *Franklin-Társulat* és a *Révai Testvérek* kiadásában megjelenő zsebkiadások. L. *Corpus juris Hungarici.*

Törvénytelen, törvényellenes (lat. *illegitimus*) az, ami a törvény szabályával, a törvényes állapottal ellenkezik.

Törvénytelen gyermek az, aki törvényes vagy vélt házasságon kívül született. A házasság tartama alatt született gyermek törvényesnek tartandó, míg törvényességét meg nem támadják és törvénytelenségét a bíróság erre irányuló perben meg nem állapítja. A T. a törvényes gyermekhez hasonló jogállást nyer, ha törvényesítik, amihez szükséges, hogy az atya a gyermeket a magáénak elismerje. Ha maga az atya az elismerést az anyakönyvvezető előtt személyesen jelenti ki, vagy ha az közokiratba van foglalva, az elismerést a születési anyakönyvbe be kell jegyezni; ezt az elismerést bizonyos esetekben (pl. ha az atya háborúban elesett) erre a célra létesített perenkívüli eljárásban hozott birói határozat pótolja. L. *Atya, Gyermek, Törvényesítés.*

Törvénytelen gyermek tartása elsősorban a természetes atya kötelessége, amelynek mértékét és tartamát fennálló jogszabályaink tüzetesen megállapítják. L. *Atya, Gyermek.*

Törvénytervezet, l. *Törvényjavaslat.*

Tőry, 1. *Emil*, építész, műegyetemi rendkívüli tanár, szül. Budapesten 1863 ápr. 17. Felsőbb tanulmányait a budapesti és a charlottenburgi műegyetemen végezte. 1897-ben műegyetemi magántanárrá, 1906. ny. rendk. tanárrá nevezték ki, 1918. m. kir. udv. tanácsosi méltóságot kapott. Főbb építészeti művei: az erzsébetvárosi törvényszéki épület, a Délvidéki Casino Temesvárott, a homoeopata-kórház Budapesten, a torinói nemzetközi kiállítás magyar háza (Pogánnyal), az aradi fa- és fémipari szakiskola, az esztergomi főkáptalan bérházcsoportja Budapesten, az ujpesti áll. főgimnázium (Pogánnyal), az Adria bizt. intézet háza Budapesten (Pogánnyal), az új Nemzeti Színház épületére kitüzött tervpályázaton (Pogánnyal) első díjat nyert. Terveivel még több pályadíjat nyert, nevezetesebbek: Erzsébet királyné két szoborpályázata, első díj; Rudas-fürdő, első díj. Hágai békepalota, elismerés; földmívelésügyi minisztérium, első díj. Több nagy díjat és kitünt.

tést nyert; a torinói Albertino Művészeti Akadémia kültagjául választotta. Több előadása és értekezése jelent meg; nagyobb önálló művei: *Marcus Vitruvius Pollio theoriája az antik templomokról* (1896); *A görög építőművészet története az ókorban* (1904); *A római építőművészet szerkezet- és alaktana* (1904); *Michel Angelo mennyezetképzése a római vatikáni Sixtus-kápolnában* (1912).

2. *T. Gusztáv*, a kir. kúria elnöke, szül. Budapesten 1857 okt. 24. Tanulmányainak Budapesten elvégzése után államszolgálatát 1880. kezdte meg a budapesti kir. ítélőtáblán mint joggyakornok. 1883-ban az igazságügyminisztériumba került, ahol hivatali pályáján gyorsan haladva, 1906. államtitkári címet és jelleget, valamint hatáskört is kapott és 1912. valóságos államtitkár lett. 1918 máj. 8.—okt. 31. igazságügyminiszter volt. 1920 szept. 2. a kir. kúria elnökévé nevezték ki, 1925. nyugalomba vonult. Az igazságügyminisztériumnak majdnem minden ügykörében dolgozott, főképen nemzetközi jogi és közjogi kérdésekkel foglalkozott. A magyar kormányt többször képviselte nemzetközi tárgyalásokon külföldön, különösen az 1900-ik és 1904-ik évi hágai nemzetközi magánjogi konferencián, amelynek egyik alelnöke volt. 1911-ben magyar nemességet kapott. 1912-ben a Lipót-rend középkeresztjét, 1915. a belső titkos tanácsosi méltóságot, 1917. a Ferenc József-rend nagykeresztjét kapta. Megalapítója és szerkesztője volt az igazságügyminisztérium kiadásában 1892 óta megjelenő Igazságügyi Közlöny című hivatalos lapnak és a mellékleteként 1901 óta megjelent Igazságügyi Javaslatok Tárának. Hivatalos megbízásból írta a könyvpiacon is megjelent következő műveket: *A m. kir. igazságügyminisztérium működése* (1875—1887, 1888—1891, 1892—1895, 1895—1898; ez utóbbit a börtönügyi igazgatás kivételével). Egyéb művei: *A hágai harmadik nemzetközi konferencia határozatairól* (Budapest 1901); *A hágai negyedik nemzetközi konferencia* (u. o. 1905).

Törzs *(truncus)*, az ember és állatok testének a nyak után következő tömeges része, amely fenn és oldalt a felső, lenn és oldalt az alsó végtagokat hordozza. Felső lágy és csontos részek (gerincoszlop, bordák, szegycsont) által képzett ürege a mellüreg, amelyben a nyelőcső, a tüdők és légcső, nemkülönben a szív foglalnak helyet. Ezt a részt a rekeszizom (musculus phrenicus) választja el alsó részétől, az ú. n. hasüregtől. A has (abdomen) a bordák széleitől és a szegycsont végétől kezdődik s tart a medencéig, pontosan ennek a határvonaláig (linea terminalis) vagyis ama vonalig, amely a nagy medencét a kis medencétől elválasztja. A hasürben vannak a gyomor, a máj, a lép, hasnyálmirigy, a vesék, vékony- és vastagbelek stb. A medencében a hólyag, a végbél és nőben a méh és petefészek is található.

T. az *állattenyésztésben*, l. *Fajta*.

T. (növ.), a fás növényeken a fatörzsnek, illetőleg a főtengelynek alsó része, a fa töve és dereka együttesen. L. *Fa*, *Truncus*.

T. a *katonaságnál* (ném. *Stab*). A csapatparancsnokok mellé, szolgálatkezelésben való támogatásukra, segédközegek adatnak, akik vele együtt az ezred, zászlóalj T.-ét teszik. A csapatparancsnok segédközegei: az ezred-, illetőleg zászlóaljsegédtiszt, az élelmezőtiszt, az orvosok és a csapatszámvivők. A T.-nek tisztekből álló részét főtörzsnek; altisztekből, irnokokból stb. álló részét altörzseknek is szokták nevezni.

Törzs *Jenő*, színész, szül. Budapesten 1887 ápr. 23. 1907-ben a Magyar Szinházhoz szerződött, ahol tehetségével csakhamar a kiváló színészek sorába emelkedett; 1924. egyideig a Belvárosi Szinház igazgatója volt. Főbb szerepei: Hamlet, Faust, A sasfiók, Az új földesúr, Egy magyar nábob stb. 1922-ben szinre került a Magyar Szinházban a *Vademberek* c. szinműve, amelyet Bársony Dezsővel együtt írt; írt regényt is: *Fekete futár* (1920).

Törzsalakszám, l. *Faalakszám*.

Törzscsapatok (ném. *Stabstruppen*), háborúban minden törzs- és főhadiszálláshoz a küldönc-, biztosító és őrszolgálat ellátására rendelt gyalog- és lovasosztagok az ú. n. törzsszázadok vagy törzsszakaszok. A T. a hadrakelt seregnél a hadosztályoknál, hadtesteknél, hadseregparancsnokságoknál és a hadseregfőparancsnokságoknál nyerik beosztásukat.

Törzsducok, l. *Agyvelő*.

Törzs-égés, l. *Erdőégés*.

Törzselemzés, az erdőbecsléstanban az egyes fatörzs növekedési viszonyainak kiderítésére szolgáló eljárás, mely abból áll, hogy a fa hosszának minden egyes, vagy minden második méterénél vékony korongot fűrészeltetünk ki, amelyek segélyével az 5—5 vagy 10—10 éves korszakokban bírt átmérők s az évgyűrűk száma alapján a fa mindenkori magassága, végeredményben pedig annak fatömege is megállapítható és ábrázolható.

Törzsfa (erd.), a fa főtengelyének (faderék és sudár) fatömege, megkülönböztetésül az ágak fatömegétől, az *ágfától*. A kettőnek összege adja az egész fa föld feletti részének köbtartalmát.

Törzsfaj *(species archetypica* v. *primaria)*, a változatosabb faj körében az alaptípus v. tőalak (l. o.), amelyből a többi faj kivált és fajilag szétágazódott. A T.-t meghatározni gyakran bajos, mert a fajok szétágazódásának genealógiájába vissza nem pillanthatunk.

Törzsfejlődéstan, l. *Állattan*.

Törzsganglion, l. *Agyvelő*.

Törzshangok azok a hangok, melyek együtt az alaphangsort (C D E F G A H) adják. Ezekből képezhető egyes v. kettős módosító jelek (♯ ♭ 𝄪 𝄫) hozzáadásával minden hang, amely mai hangrendszerünkben előfordul.

Törzshangsor a *C*-dur hangsor, hangjainak módosításával nyerjük a hangrendszer valamennyi tagját.

Törzsházasság, a kultúra fejletlenebb alakjában az emberek nemi viszonyának olyan berendezése, melynél fogva ugyanegy törzsben az anyai jog szerint leszármazó egyének közt minden nemi viszony ki van zárva, azonban bizonyos törzsek férfiai más törzsnek nőivel vegyesen élnek és azokat bizonyos nőközösség viszonyában bírják, anélkül, hogy az egyes egyének közt állandó és kizárólagos kapcsolat jönne létre, amint az az

egyéni házasságnak monogamikus, vagy poligamikus vagy poliandrikus formáinál fennáll. L. még *Matriarchátus.*

Törzskönyv, értékes tenyészállatok származását és leírását tartalmazó jegyzék, amely megfelel a *pedigree*-nek. Van magán- és országos T., utóbbit az Ö. M. G. E. törzskönyvező bizottsága vezeti. Az angol telivér lovak a *General stud book*-ban vannak törzskönyvezve, melyet 1808 óta vezetnek.

Törzskötvény, l. *Biztosítás.*

Törzsorvos. Az őrnagyi rangban levő katonaorvosokat korábban T.-oknak hívták. Ma orvos-őrnagyoknak nevezik őket.

Törzsök *(Bretyelin)*, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 271 román lak. Hajdan *Törzsökfalva* volt a neve Törzsök Tivadarról, aki a rigómezei csatában látva, hogy Hunyadi lovát ellőtték, saját lova átengedésével és élete feláldozásával menté meg a vezért. Ivadékai Hunyaditól Törzsökfalvát és Kálmánföldet nyerték. (Tr. R.)

Törzsökerdő *(Silva Tursuc)*, a Névtelen Jegyző szerint a Garam és a Zsitva vize közt terjedt el.

Törzsökhal (állat), a tarka menyhal *(Lota lota* L.) népies magyar neve.

Törzsökréce (állat), l. *Tőkés réce.*

Törzsönkénti öröklés, l. *Öröklési rend.*

Törzsöröklés *(Anerbenrecht)* nevével jelöljük meg a német partikuláris jogokban ismeretes különleges szabályokat a parasztbirtokban való utódlásra nézve. Ezek szerint a birtokos halálával a parasztbirtok osztatlanul az örökösök egyikére (rendszerint az elsőszülött fiúra), az ú. n. *Anerbe*-re száll, míg a többi örökös (különösen az elhalt többi gyermeke) ennek ellenében legfölebb bizonyos pénzbeli vagy terményekben való kielégítést igényelhet. A fő célja ennek a rendezésnek az, hogy a parasztbirtok ily módon osztatlanul, mint birtokminimum egy kézben megtartható legyen. Ezek a szabályok különösen Braunschweig, Wesztfália és Hannover területén tartották fenn magukat. Az ezekre vonatkozó újabb törvények a tulajdonost a földbirtokról halálesetre való rendelkezésben nem gátolják, mihez képest öröklési szabályaik csak eltérő végrendeleti intézkedés hiányában érvényesülnek. Egy részük emellett érvényesülésüket attól tételezi fel, hogy a tulajdonos birtokát erre a célra szolgáló nyilvántartásba (ú. n. Höferrolle) vétesse fel.

Ausztriában az 1889 febr. 1. törvény (Betreffend die Einführung besonderer Erbtheilungsvorschriften für landwirtschaftliche Besitzungen mittlerer Grösse) tett kísérletet a T. alapgondolatának érvényre emelésére. Hazai jogunk a T. intézményét nem ismeri.

Törzsöröklési jog, l. *Törzsöröklés.*

Törzsrészvény, l. *Részvény.*

Törzs-skála, l. *Törzshangok.*

Törzsszám *(prim-szám)* az olyan, amelynek 1-en és önmagán kívül más (egész számú) osztója nincs. Így pl. T.-ok: 2, 3, 5, 7, 11 és így tovább. Már Euklides bebizonyította, hogy a T.-ok száma végtelen. Az a szám, mely nem T.: *összetett szám.* Minden összetett szám T.-ok szorzata gyanánt állítható elő és pedig csakis egyféleképen. Annak eldöntésére, hogy valamely adott *A* szám T.-e v. összetett szám, meg kell vizsgálnunk, hogy az *A*-nál kisebb egész számok osztói-e az *A*-nak. Ehhez elégséges, ha azokkal a számokkal teszünk kísérletet, melyek $\sqrt{A}$-nál nem nagyobbak; mert ha *A*-nak egyik osztója *a* nagyobb a $\sqrt{A}$-nál, akkor A = ab alakban állítható elő, ahol *b*, mely az *a társosztója*, okvetlenül kisebb $\sqrt{A}$-nál. Olyan képlet, mely az összes T.-okat szolgáltatná, nincs, de az újabb analitikai számelméleti vizsgálatok egy megadott *a* számnál kisebb T.-ok számának meghatározásával behatóan foglalkoznak és e számra határokat állapítanak meg. *Relativ T.-ok* azok, amelyeknek 1-en kívül más közös osztójuk nincs. Így pl. 8 és 15 relativ T.-ok. A legnagyobb közös osztó algoritmusa segélyével eldönthetjük, hogy két szám relativ T.-e vagy sem.

Törzstényező. Az összetett számok törzsszámok szorzata gyanánt állíthatók elő. Így pl. 12 = 2 . 2 . 3; 70 = 2 . 5 . 7. Ezek a törzsszámok az illető összetett szám T.-i. Ezekre vonatkozólag az a nevezetes tétel érvényes, hogy a fölbontás csakis egyféleképen végezhető.

Törzstiszt, katonai rendfokozat, amelyhez a 6—8. rangosztálybeli tisztek tartoznak. Ezek az ezredes, alezredes és az őrnagy, a *hadtengerészetnél:* a sorhajó-kapitány (ezredes), a fregattkapitány (alezredes) és korvett-kapitány (őrnagy). *A katonai orvosi csoportban:* az orvos-őrnagy, orvos-alezredes és orvos-ezredes. *A katonai tisztviselőknél:* a hadbiztos-őrnagy, hadbiztos-alezredes, hadbiztos-ezredes. *A hadbiráknál:* az ezredes-, alezredes- és őrnagy-hadbiró.

Törzsudvarnok *(Idvor)*, kisk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1910) 863 magyar és német lak. (Tr. SzHSz.)

Törzsvelő, l. *Agyvelő.*

Törzsverőér, l. *Aorta.*

Tősfalva *(Spinuş)*, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 439 román lak. (Tr. R.)

Töss, a Rajnának 49 km. hosszú baloldali mellékfolyója Zürich svájci kantonban. A Hörnliláncban, a Tösstockon (1153 m.) két ágból ered, Töss falunál kilép a dombos vidékre és Teufennél torkollik.

Tőszám (v. *kardinális szám)* a tárgyak egy bizonyos seregének számosságát jellemzi; pl. hogy egy kosárban *hány* alma van. Az egész szám másik jelentése, a *sorszám* (v. *ordinális szám)* arra a kérdésre felel, hogy egy tárgy valamely sorozatban *hányadik.*

Tőszó, l. *Alapszó* és *Szótő.*

Tőtippan (növ.), l. *Eragrostis.*

Tötör *(Teolţiur)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. szamosújvári j.-ban, (1910) 655 román és magyar lak. (Tr. R.)

Tőtös *(Groşi)*, kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban (1910) 729 román és magyar lak. (Tr. R.)

Tötössy *Béla (zepetneki)*, matematikus, szül. Billéden (Torontál) 1854 aug. 5., megh. Budapesten 1923 szept. 3. 1889 óta a József-műegyetemen az ábrázoló geometria tanára, 1899. a Magy. Tud. Akadémia lev. tagjává választotta. Művei: Über die Fläche vierter Ordnung mit Cuspidalkegelschnitt (a Math. Annalen 19. kötetében) és számos értekezés a Mathematikai és Természettudományi Értesítőben s a Mathematikai és Physikai Lapokban. Készített több modellt az algebrai felületek

elméletéhez. Az akadémia megbízásából Kürschák Józseffel és Réthy Mórral sajtó alá rendezte Bolyai Farkas Tentamenjét (Budapest 1904).

Töttös-család *(bátmonostori)*, Becsey Imrétől (l. o.) származott le. Névadója *I. T.* 1344—53. években királyi főajtónálló, pilisi főispán és visegrádi várnagy volt. A családra vonatkozó oklevelek javarészt a gróf Zichy-család oklevéltárában vannak kiadva.

Tövis *(spina,* növ.), kemény, hegyes, szúrós szerv, amely összehasonlító morfológiai értéke szerint lehet ág- v. szártövis (kökény, Gleditschia, galagonya), levéltövis (sóskaborbolya, kaktuszok), gyökértövis (Acanthorrhiza pálma). L. *Tüske.*

Tövis *(Teius)*, nagyk. Alsó-Fehér vm. T.-i j.-ban, (1910) 3589 román és magyar lak. T. jelentékeny vasúti csomópont, ahol a budapest—predeáli vonalból a piski—aradi vonal kiágazik. Régi kat. templomát Hunyadi János építette 1449. (Tr. R.)

Tövisalja gomba (növ.). Több gomba neve. Így nevezik a *Lactaria deliciosát*, a *Marasmius caryophylleust* és a *Tricholoma graveolenst.*

Tövises disznó (állat), a közönséges sündisznó népies neve.

Tövises kígyó vagy *Tüskésfarkú kígyó (Acanthophis,* állat), az elülméregfogas siklófélék *(Proteroglypha)* csoportjába tartozó kígyónem, melynek legszembetűnőbb bélyege, hogy farka nagyon hegyes és szarunemű tüskében végződik. Legismertebb faja az *ausztráliai T. (A. antarcticus* Shaw.), mely Ausztrália legveszedelmesebb kígyója, ezért a gyarmatosok halálviperának nevezik. Hossza 75 centiméter. Előfordul Ausztráliában, Új-Guineában és a Molukki-szigetek keleti részén. Másik faja a *vörös T. (A. pyrrhus* Blgr.), élénk vörös színével tűnik ki.

Tövisfalva *(Trnovce)*, kisk. Nyitra vármegye szakolczai járásában, (1910) 364 szlovák lakossal. (Tr. Cs.-Szl.)

Tövishal (állat), l. *Durbincs.*

Tövishúzó fiú néven ösmerik a római kapitoliumi muzeum egy nagyhírű antik bronzszobrát, amely futó versenyben győztes ifjút ábrázol, aki ülő helyzetben a lábába ment tövis eltávolításával foglalkozik. A szobor kompozíciója, amely érett naturalizmusról és nagy merészségről tanuskodik, valószínüleg a hellenisztikus időkbe nyúlik vissza; a régies részletformákat a római másoló klasszicisztikus izlése magyarázza.

Töviskő *(Dornstein)*, inkrusztáció, amely a konyhasóoldatnak rőzsén való bepárologtatásánál kiválik, kalciumkarbonátból, magnéziumkarbonátból, vas- és magánhidroxidból áll, amely két utóbbi a T.-t szürkére v. barnára festi. Tömény sóoldatból a rőzsén gipsz is válik ki, azonkívül tartalmaz még konyhasót, kovasavat, káliumkloridot, nátriumszulfátot stb. Ha a T. annyira felszaporodott, hogy a léghuzamot a rőzsék között megnehezíti és a felület nagyon megkisebbedett, akkor leveregetik és mint trágya-gipszet értékesítik.

Tövisperje (növ.), l. *Tragus.*

Tövis-rend vagy *bogács-rend*, angol királyi érdemrend; — állítólag Acheus skót király alapította — Skótország védszentje Szt. András tiszteletére. VII. Jakab 1687 máj. 29. kelt alapszabályokkal megújította a rendet. A rend ünnepe nov. 3-án van, tagjainak száma a rend nagymesterén kívül 16.

Tövisszúró gébics (állat), l. *Gébics-félék.*

Tövis-zanót (növ.), l. *Ulex.*

Tőzeg *(turfa)*, a legfiatalabb, legtökéletlenebb kőszén. Elhalt mocsári és vízi növények (T.-mohok stb.) össze-visszakuszált szálainak, gyökereinek laza, kevéssé megszenesedett tömege. Képződése úgyszólván szemünk előtt folyik le. Ahol valamely sekélyebb medencében állóvíz gyülik meg és e víz le nem folyhatik, ott nemsokára mocsári és vízi növények ütik fel tanyájukat. Hasonlóképen mélyebb vizek szélein. Ezeknek egyre elhaló részei a víz alatt nagy tömegekké szaporodnak. Ezek a sík- vagy allápok. Ezektől megkülönböztetendők a fellápok, amelyek kidomborodva a talajvíz tükre fölé emelkednek, mohákból, erikafélékből stb. állanak és pusztán csak a csapadékokból és szálló porból táplálkoznak. A T. széntartalma maximum 59%. Legtöbb esetben a kémiai összetétele nem nagyon tér el a növényi rostétól (gyep-T.), a farostétól. Számos T.-telepen találni fatörzseket (gyökér-T.), állati maradványokat, egyes ásványokat (gipsz, pirit, markazit, vivianit), valamint az emberi kéztől eredő munkálatokat (edényeket, fegyvereket, szerszámokat stb.). Sok T.-ben az őt alkotó növények jól felismerhetők, megállapíthatók. Az árvavármegyei dombos felláp területét 6—8 km²-re teszik. Kolozs vármegyében 15·5 kataszt. holdnyi, Alsó-Fehér vármegyében 35 kataszt. holdnyi területen van meg. A *sík láp* (alláp v. réti láp) leginkább sásokból, füvekből és némely lombos mohából keletkezett, soha sem domborodik ki, hanem lapos, a talaj-víztükrén nem igen emelkedhetik felül. Az ecsedi láp, a balaton- és fertőmelléki lápok, a Tisza és Körös mentén levők mind sík lápok. Amit a nép «savanyú rét»-nek nevez, az rendesen szintén sík láp. Hollandiában, Angliában, Francia- és Németországban óriási terjedelmű T.-telepek vannak; a hazaiak sem terjedelemre, sem vastagságra nézve nem versenyezhetnek a külföldiekkel. A T.-telepeket a külföldön az utóbbi években mezőgazdasági művelésre fogták, de igen sok helyen (nálunk is) a T.-et vágják, részint azért, hogy megszárítva mint tüzelőanyagot használják, részint pedig, hogy különféle ipari célokra dolgozzák fel, nevezetesen *T.-pelyvát* meg *T.-lisztet* gyártsanak belőle. A száraz T.-nek megvan az a nevezetes tulajdonsága, hogy folyadékokat meg gázokat igen nagy mennyiségben s mértékben képes magába szívni. Minél finomabb részekre van a T. szaggatva, annál nagyobb a felszívó képessége és ereje. A T.-pelyva meg a T.-liszt kitünő *alom*, mert a leggondosabb módon gyüjti magába a ganéj legfontosabb alkotó részeit. Sajtolás által kitünő kovács-szenet készíthetnek belőle, úgyszintén rovargyüjteményekbe való lapokat, állatok kitömésére való darabokat, a háztartásban használható tüzgerjesztőt. Használják még a T.-pelyvát a cukorgyárakban a lúgok felszívására és kitünő konzerváló tulajdonságáért burkoló gyanánt gyümölcsnek, húsnak, halnak nagyobb távolságra való elszállítására.

Irodalom. Pokorny Lajos, Magyarország T.-képletei, Math. és Természettud. Közl., II. köt.; Straub Móric, A T.-telepek kutatásának fontosságáról, Természettud. Közl. 1892; u. a., A hazai T.-telepek kutatása, u. o.; Zachár Gyula, A turfaipar keletkezése és fejlődésének története, Budapest 1899; Bleuer Mór, A turfa mezőgazdasági és ipari használata, u. o. 1890; a Földtani Intézet kiadványaiban stb.

Tőzegbogyó (növ.), l. *Empetrum* és *Vaccinium*.

Tőzegeper (növ.) a. m. *Potentilla palustris* (L.) Scop. *(Comarum palustre* L.).

Tőzegesmocsár, l. *Édesvízi növényzet.*

Tőzeggyapot, a tőzeg kioldása s lúgozása folytán fonhatóvá tett növényi rostszálak. A tőzeganyagot e célból 2—4% alkalikus fürdőben főzik, ezután 1% kénsavfürdőben 50—60° C.-on kezelik, öblítés után mesterséges áztatási műveletnek vetik alá s ezt követőleg éterrel a gyantákat kioldják s híg savban s lúgokban felváltva főzik.

Tőzeggyöngyvirág (növ.), l. *Leucojum.*

Tőzegleletek, l. *Tőzeg.*

Tőzegmoha (növ., *Sphagnum* Ehrh.), a T.-k (Sphagnaceae) egyetlen génusza. Lápos területen él, főleg hegységeinkben, olykor hatalmas mennyiségben. A T. szára alulról fölfelé fokozatosan elhal. Nagyfokú vízfelszívó képessége van. A T.-lápokon hangafélék *(Ericaceae)* is gyakoriak: az ilyeneket hangás lápoknak is nevezik. Spóratokjuk gömbölyded, éréskor kerek fedéllel nyílik. Peristomium nincs. Összesen 342 T.-t ismerünk. Majdnem az egész földön elterjedtek. Európában 58, hazánkban mintegy 30 faj ismeretes. Fontosabb munkák: *Warnstorf*, Sphagnales — Sphagnaceae (Das Pflanzenreich, 51. H. kötete, 1911); *Péterfi* M., Magyarország tőzegmohái. (Növ. Közl. III. 1904). L. *Tőzeg.*

Tőzegmohalápok, l. *Tőzegmoha.*

Tőzegnövény *(planta torfacca)*, kiváltképen az olyan tőzegtalajon élő növények, amelyek belsejét keményebb és szívósabb rostok alkotják, és amelyek maradékából, több-kevesebb földdel keveredve, tőzeg alakul.

Tőzegrost, l. *Tőzeggyapot.*

Tőzegrozmaring (növ., *Andromeda L.)*, az Ericaceae (Hanga-félék) család génusza, amelynek 5 faja az északi félgömb északibb tájain él. Legismertebb az *A. polifolia* L. (havasi T.), levele örökzöld, keskeny, fényes, széle visszagyűrött; pártája halvány rózsaszínű, ilyen a csészéje is. Tőzeglápokon található, mint tőzegnövény. Szép dísznövény az *A. (Zenobia) speciosa* Michx és az *A. floribunda* Prsh. E génusz fosszilis maradványaiként levelek és toktermések ismeretesek a krétából és a harmadkorból.

Tőzegszén (bány.). A sajtolt tőzeget kiszárítják, és azután a kokszkemencékhez hasonló kemencékben kiégetik, miáltal kohászati folyamatokhoz használható szenet nyernek.

Tőzegviola (növ.), l. *Leucojum.*

Tőzike (növ.), l. *Leucojum.*

Tőzmiske *(Mişca)*, nagyk. Arad vm. kisjenői j.-ban, (1910) 1774 román és magyar lak. (Tr. R.)

Tőzsde, a tömegcikkek szervezett nagyvásárja. Csak ú. n. helyettesíthető árúk szerepelhetnek tőzsdei forgalomban, amely meghatározott szabályok («usance»-ok) szerint folyik és bonyolódik le (giro, leszámoló iroda). A T.-i rend megköveteli, hogy az árak jegyzése, a fizetés, a szállítás, a felmerülő differenciák elintézése speciális szabályok szerint, a T. kebelében, a T. szervei által történjék. A nagyközönség szemében ezek az intézmények bonyolultaknak tűnnek fel, pedig egyáltalán nem paradoxon, ha azt állítjuk, hogy épen ez a komplikáltság biztosítja a lehető legnagyobb egyszerűsítését a T.-i forgalomnak. Egységes árú, egységes elvek, szokások, elbírálás által érhető el, hogy a T. közgazdasági értelemben ideális vásár, ahol az eladó és vevő a legkönnyebben megtalálják egymást. Természetes, hogy ez a tökéletes piac, amelyet számtalan szál köt össze a külvilággal és a többi hasonló piacokkal, végtelen érzékeny; nemcsak az események s az üzleti helyzet tükröződik benne, hanem az a felfogás is, amelyet az üzleti világ a várható fejleményekkel szemben táplál. Ez egyike a legőszintébb emberi megnyilatkozásoknak, mert mindenki saját anyagi érdekét köti (vétel vagy eladás által) az üzleti helyzetről táplált véleményéhez. Az üzleti spekulációnak épp technikai fejlettségénél fogva a T. legalkalmasabb területe. A T.-nek már évszázadokba nyúló története van, pl. a XVII. sz. végén Amsterdamban mai értelemben kifejlődött T. volt.

Tőzsdeadó alá tartoznak általában véve a tőzsdén kötött ügyletek s az adót rendesen azok viselik, akik az ügyletet megkötik. T. alá esnek az értékpapirokra és árukra létrejött tőzsdei kötések, továbbá a részvények, járadék- és kölcsönkötvények átírásai (értékpapirkibocsátási adó) és végül a sorsjegynyeremények. A T. jogosságát általában elismerik, különösen nem volna igazságos annak mellőzése olyan államban, ahol egyéb vagyonátruházások szintén adó alá esnek. Szem előtt lehet azonban azt is tartani, hogy a T. alá eső tárgyak a gyakori birtokoscsere következtében rövid időközökben többször kerülnek adó alá s a T. súlyossága a gazdasági körforgalom mesterséges korlátozását idézné elő. Az adó beszedése vagy készpénzfizetéssel vagy bélyegjegyek lerovásával történik és pedig v. a kötések létrejötte vagy az árúk átadása alkalmával (kötjegykényszer). Adóalapul rendszerint a tőzsdei ügyletben szereplő értéket veszik. Az értékpapirosok kibocsátása (átírása) után a T. az adóköteles papirok kiadása, ill. ezeknek a külföldről való behozatala alkalmával, sorsjegynyereményeknél ezeknek kifizetése alkalmával fizetendő. Oly terv is merült fel, hogy a T.-t az egyes tőzsdékre egy bizonyos évi összegben kontingentálják és a tőzsdelátogatók között arányosan felosszák. Hazánkban a T.-t *értékpapirforgalmi adó* (l. o.) néven az 1900. XI. t.-c. hozta be. A külföldi államok közül fejlett T. van a Németbirodalomban, Francia-, Angol-Olaszországban, Ausztriában és Németalföldön. Hazánkban a T. súlyos a részvények forgalmánál, állami kötvények, záloglevelek, sorsjegyek forgalma csak mérsékelt T. alá tartozik. V. ö. *Perrot*, Die Börsensteuer (Berlin 1880); A. *Meyer*, Die deutschen Börsensteuern (Stuttgart 1902); F. *Vivante*, L'impôte et la bourse (Paris 1893).

Tőzsdebíróság itélkezik nemcsak a tőzsdén kötött minden kereskedelmi ügyletből felmerült peres kérdésben, hanem egyes olyan kereskedelmi kérdésekben is, amidőn a szerződő felek a T. hatáskörét kikötik. L. *Választott bíróság.*

Tőzsdebiztos által gyakorolja a kormány főfelügyeleti jogát a tőzsde fölött. Nálunk a kereskedelmi miniszter nevezi ki. A T.-nak vétójoga van minden olyan határozattal szemben, amely nézete szerint törvénybe, vagy a tőzsde alapszabályaiba ütközik.

Tőzsdeépület, értékpapirok és mezőgazdasági vagy ipari termények adás-vételeinek lebonyolítására szolgáló középület. Fő része a nagy tőzsdeterem, melynek kifogástalan nappali megvilágítására főleg az árútőzsdénél van szükség. Az ügyletek gyors lebonyolítása, valamint a külföldi tőzsdékkel való szoros kapcsolat végett szükséges, hogy külön posta-, táviró- és telefonszolgálat álljon a tőzsdetagok rendelkezésére. A budapesti mintaszerű T.-et a Szabadság-téren Alpár Ignác építész építette pályadíjnyertes terve alapján.

Tőzsdei alkuszok, más néven jogosított tőzsdei ügynökök a budapesti tőzsdén 1897 aug. 1-ig voltak. Ettől kezdve a vonatkozó szabályzat 2. §-a azt az elvet juttatja kifejezésre, hogy a kereskedelmi ügyletek megkötésének közvetítésével minden tőzsdetag foglalkozhatik. Ez esetben rá a keresk. törvénynek az alkuszi ügyletet tárgyazó kilencedik fejezetében foglalt rendelkezések irányadók.

Tőzsdei árfolyam a tőzsdei forgalomban szereplő árúknak hivatalosan, a tőzsdetanács által kiküldött bizottság által megállapított napi ára. A bizottság a tőzsdeidő alatt időrend szerint előfordult árak alapján állapítja meg az árhullámzásokat, valamint a záróárfolyamokat a «pénz» (vagyis a kereslet) és «árú» (vagyis a kínálat) külön rovatai alatt.

Tőzsdei árjegyzés. Értékpapirok tőzsdei lajstromozását és árjegyzését a tőzsdetanács a vállalatok közgazdasági jelentőségének mérlegelése alapján határozza el. A megrostálás indokolt, mert a nagyközönség fontos érdeke, hogy non-valeurök (belértékkel nem biró papirosok) a tőzsdére ne kerüljenek.

Tőzsdei csalás nem más, mint ennek a bűncselekménynek a tőzsde életében, forgalmában való elkövetése. A budapesti tőzsde alapszabályainak 15. §-a szerint nem csupán a jogi értelemben vett csalás esetei üldözendők: «Megtorlandó cselekménynek tekintendők különösen: 1. az árfolyamok ravasz befolyásolása és álügyletek kötése; 2. a megbizó fél terhére, a megbizás teljesítése idején fenn nem állott és a körülmények által nem indokolható árfolyamok felszámítása; 3. oly üzleti feltételek alkalmazása, amelyek a kereskedői tisztességgel ellenkeznek; 4. felbiztatás a tőzsdespekulációkra, ha a felbiztatás a tisztességes kereskedőhöz nem méltó módon, akár a felbiztató által személyesen, akár ügynökök, utazók, levelek, tudósítások vagy hírlapi reklámok s több effélék útján történik; 5. tőzsdei spekulativ ügyletek kötése nem önálló és szorult gazdasági helyzetben levő személyekkel, továbbá olyanokkal, kiknek rendes üzletkörébe ily ügyletek kötése nem esik, ha az ügyletek terjedelme az illetők vagyoni állásával feltünő aránytalanságban áll s mindezen körülmények az ügyletre lépő fél előtt közönséges figyelem mellett rejtve nem maradhattak».

Tőzsdei határidőüzletet kötnek a felek akkor, amidőn az árú szállítása és a vételár fizetése tekintetében egy későbbi (a tőzsdei szokások szerint szabályozott) időpontban állapodnak meg a felek. A tőzsdei határidőüzletnél az árú minősége, az egyes kötések nagysága pontosan meg van határozva, ha a felek e kötések számára és árára nézve megállapodtak, az ügylet kész. A szállítás és lebonyolítás egységes elvek és berendezés (leszámolás) alapján megy végbe. Mivel az ügylet megkötése és lebonyolítása között kisebb-nagyobb időtartam telik el, bőséges alkalom nyilik arra, hogy a felek újabb ellenkező irányú ügyletek által «realizáljanak», eladjanak, illetve fedezzenek (az eladott árút visszavegyék). Ha tehát határidőre eladunk és a terminus előtt az árút pl. olcsóbban sikerül visszavásárolni, akkor végeredményben a leszámoló irodától csak a különbözetre van jogunk. Kedvezőtlen esetben pedig a differencia fizetése által szabadulhatunk kötelezettségünk alól. A tőzsde szervezete, tökéletes technikai berendezkedése tehát lehetővé teszi, hogy adott esetben tényleges szállításra, vagyis átvételre nem is kerül sor. Ez a körülmény sok támadásra adott alkalmat (papirosbúza!). Mindazáltal kétségtelen, hogy a határidőüzletnek a kereskedelmi életben nagyon komoly jelentősége van, mert a kereskedő kockázatát ezzel az eszközzel kiküszöbölheti. Viszont igaz, hogy sokan játszanak is segélyével. Magának az intézménynek jelentőségét ez a körülmény nem érinti.

Tőzsdei ügyletek, l. *Tőzsde, Tőzsdei határidőüzlet.*

Tőzsdeszokások azok a jogszabályok, amelyek alapján kötöttnek tekintendő a tőzsdén kötött minden ügylet. Világos, hogy ily tőzsdeszokások a forgalmat rendkívül megkönnyítik; a feleknek nem kell törődniök az ügylet feltételeivel, az egységes szokások megbizható alapot szolgáltatnak a forgalom céljaira.

Tőzsdetanács, hivatalos címe a tőzsde ügyeit vezető testületnek. Budapesten 55 tagja van, akik a tőzsdetanácsosi címet viselik. A tőzsdetanácsot a közgyülésen 3 évre választják.

Tőzsér *János*, l. *Kénosi Tőzsér.*

T. P., a francia *travaux a perpétuité* (életfogytiglani kényszermunka) rövidítése, amellyel régebben a fegyházra ítélteket megbélyegezték.

Tr., tudományos állatneveknél *Treitschke* Friedrich német zoológus (1776—1842) és *Troschel* Hermann, szintén német zoológus (1831—82) nevének rövidítése. Ez utóbbi nevét *Trosch.*-sal is rövidítik.

Tr. a *trilla* (gyöngyöző) rövidítése.

Trab a. m. ügetés.

Trabaccolo, az Adriai-tenger különlegessége, két árbocos kis parthajózású vitorlás, póznarudas vitorlákkal és orrmányvitorlával.

Trabantok, l. *Darabont.*

Trabea (lat.), a régi rómaiaknál bíborszegélyű köpeny, a lovagrendűek és az augurok viselete.

Trabecula (orv.), kötőszöveti kötegek a különböző szervekben (lép, nyirokmirigy).

Trabizun, l. *Trapezunt.*

Trace (franc., ejtsd: trász), nyom, előrajz, a térségen a jelölt vonal, amelyet cölöpök, világos zsineg, kapával vont barázdák láthatóvá tesznek.

Tracé (franc., ejtsd: traszé), az erőd alapvetülete.

Trach, *Johann*, l. *Karlstadt Johann.*

Trachea *(légcső)*, a *Tracheata* (Légcsövesek) néven egybefoglalt Izeltlábú állatok *(Arthropoda)* lélegző szerve. A T. levegővel telt hosszú és sokszorosan elágazó cső, amely finom ágaival az összes szerveket gazdagon behálózza. A kezdetén levő nyílást *stigma* névvel jelöljük; ez sokszor nagyon változó és bonyolódott szerkezetű zárókészülékkel van ellátva. A T.-k a bőr betüremléseiből állanak elő, ezért szerkezetük a bőrével egyezik meg: hámsejtek alkotják a cső falát, e sejtek a cső belseje felé chitinhártyát választanak el; ez a chitinhártya a cső belvilága *(lumen)* felé eső oldalán spirálisan lefutó megvastagodással van ellátva, amelynek az a rendeltetése, hogy a T.-csövet állandóan nyitva tartsa. A T.-kban levő levegő megújítása úgy megy végbe, hogy a lélegzésnél szereplő izmok összehúzódásuk alkalmával összenyomják a T.-k rugalmas falát, minek eredményeképpen a bennük lévő széndioxidtartalmú levegő a stigmákon keresztül a körlevegőbe tódul; a nyomás megszüntével a T.-k eredeti átmérőjüket ismét visszakapják, mire a bennük visszamaradt levegő kiterjed, nyomása megkisebbedik s ennek következményeképpen a külső, nagyobb nyomás alatt levő levegő betódul a stigmákon keresztül a T.-kba. Némely rovarnál (pl. cserebogárnál, némely legyeknél stb.) egyes T.-ágak nagy *légzacskókká* tágulnak; a bennük levő levegő a repülésnél tartaléklevegőül szolgál s felmenti a repülő rovart a lélegzés munkájától. A pókoknál a rendes T.-k mellett még ú. n. *T.-tüdők* vannak; ezeknél a stigma egy nagy üregbe vezet, amelyben számos, vérrel telt lemezke foglalt helyett s ezek a lemezkék úgy helyezkednek el, mint a könyv lapjai. — L. még *Gégecső* és növénytani értelemben: *Edények.*

Tracheakopoltyú *(tracheobranchia)*, vízben való lélegzéshez alkalmazkodott tracheák. Ilyen T.-k fordulnak elő több rovarfaj vízben élő lárváinál (pl. *Ephemera*). Jellemző reájuk, hogy stigmájuk zárt s a tracheacsövek vékony levél- vagy bojtalakú testfüggelékeken ágaznak el. Ezeket a zárt tracheacsőhálózattal átszőtt különleges testfüggelékeket nevezzük T.-nak.

Trachea piniperda (állat), l. *Bagolylepkék* és *Éjjeli lepkék.*

Tracheata *(Légcsövesek,* állat), azon Izeltlábú állatok *(Arthropoda)* gyüjtőneve, melyek légcsövekkel *(trachea)* lélegzenek. Ide tartoznak 1. Őslégcsövesek *(Protracheata)*; 2. Százlábúak *(Myriopoda)*; 3. Rovarok *(Insecta)* és 4. Pókok *(Arachnoidea).*

Tracheatüdő, l. *Trachea.*

Tracheida (növ.). Az edénynyalábokban levő, az edényekhez hasonló (ezért áledények) sejtek, abban különböznek az igazi edényektől, hogy csupán egy sejtből állnak és az egymással érintkező falaikon nincs áttörés (perforatio). A fenyők fájában pl. csak T.-k vannak. L. *Edények, Fa.*

Tracheitis, l. *Légcsőhurut.*

Tracheobranchia, l. *Tracheakopoltyú.*

Tracheobronchitis, a légcső (gégecső) és a hörgők együttes hurutja. L. *Bronchitisz.*

Tracheokéle, a légcső v. gégecső körülírt tágulása.

Tracheoma (növ.). A tracheákból és tracheidákból álló, az egész növényt beágazó vizet vezető rendszer neve.

Tracheoskopia (gör.), a légcsőnek beléje vezetett villamoslámpával fölszerelt merev, egyenes csövön át való megtekintése. *Tracheobronchoskopia* a légcső elágazódásainak ugyanily módon való vizsgálata. Az eljárást leggyakrabban a légutakba került idegen testek eltávolítására használják. A tracheo-bronchoskopiát *G. Killian* fejlesztette nagy tökéletességre.

Tracheostenosis (gör.-lat.) a. m. légcsőszükülés.

Tracheotomia, l. *Gégecsőmetszés.*

Tracheotubus, v. *tracheacanule*, hajlott cső, melyet a légcsőmetszés sebén át a légcsőbe dugnak s melyen át a beteg lélegzik.

Trachidolerit *(trachydolerit*, ásv.), vulkáni kőzet, átmeneti tipus a trachitok, andezitok, fonolitok és tefritek között. Szürke-fekete szinü, néha érdes tapintatú és likacsos, máskor tömött állományú kőzetek; szövetük többnyire porfíros, lényeges elegyrészeik: földpát, néha nefelin vagy leucit és szodalit, amfibol és esetleg olivin. Trachitos külsejű T.-ek az Azori- és Kanári-szigeteken igen elterjedtek; az ú. n. *ciminitek* Viterbo környékén találhatók. Fonolitos habitusu T.-ekből állanak a Kilimandzsáro, a Meru és más keletafrikai vulkánok; ide tartozik a *Latit* is (Cripple Creek, Colorado). Tefrites T.-ek a Csehi-Középhhegység igen közönséges kőzetei; számos bazalt (Rhône, Siebengebirge, Westerwald) és melafir (Mecsek-hegységben) tulajdonképen T. Ide sorozandó a *banakit, shoshonit, mugearit* (Skócia) és *kulait* is.

Trachinidae *(Sárkányhal-félék*, állat), a Csontos halak osztályának egyik családja. Testük feltünően megnyúlt és alacsony; farkuk szembetünően nagyon hosszú. 90 fajuk ismeretes, melyek valamennyien a tenger fenekén, magukat fejig beásva élnek. Hátúszójuk bognártüskéi fájdalmas és gyakran lázat okozó sebeket okoznak. Ide tartoznak a *Csillagvizsgáló halak (Uranoscopus)* és a *Sárkányhalak (Trachinus).* L. *Csillagvizsgáló halak* és *Trachinus.*

Trachinus *(sárkányhal*, állat), a Sárkányhal-félék *(Trachinidae)* családjába tartozó hal-nem. Testük hosszúra nyúlt és kétoldalt erősen annyira lapított, hogy késhez válik hasonlóvá. Két hátúszójukon lévő 6—7 kemény tüske, továbbá a kopoltyúfedőn lévő hegyes tüskék megfogás alkalmával nagyon fájdalmas sebeket ejtenek. Négy fajuk ismeretes, melyek az európai partok mentén és Dél-Amerika Ny.-i partjain honosak. Legismertebb faj a *Pétrusz halacska (T. draco* L.); szürkésvörös alapszine a háton barnába, a hason fehérbe hajlik s testét feketés felhőfoltok, továbbá azurkék és hasán sárgaszinü sávok díszítik; hossza 30 cm.; húsát eszik. Másik ismert faja a *tengeri vipera (T. vipera* Cuv. et Val.); felül szürkés-vörös, barna foltokkal mustrázva, hasa ezüstfehér; hossza 12—15 cm.; szúrása nagyon fájdalmas; általában mérgesnek tartják, mérgét azonban még közelebbről nem tanulmányozták.

Trachit *(trachyt)* flatal, harmad- v. negyedkorú vulkáni kőzet. A T. név szükebb és tágabb érte-

lemben használatos. Tágabb értelemben, ahogy nálunk Szabó József használta, T. alatt a gránit-, szienit-, kvarc-diorit- és dioritnak effuziv alakját értik (vagyis: *riolit, dácit, T.* és *andezit*), míg szűkebb értelemben csakis a szienit effuziv alakja értendő.

A gránitnak megfelelő effuziv kőzet a *liparit*, v. *riolit*, v. *kvarc-T.*, lényeges elegyrészei szanidin, kvarc és valamely színes silikát, többnyire biotit, ritkábban augit és amfibol. Szövete különféle: felzites porfiros *(nevadit)*, szferolitos, litofizás, fluidális, üveges; utóbbi esetben még juvenilis vizet tartalmazhat és akkor szurokfényű *(szurokkő, szurokköporfir)*, v. vízmentes, akkor üvegfényű *(obszidián*, fekete v. vörös) v. szép gömbösen válik el *(perlit, gyöngykő marekanit)* v. likacsos habszerű *(horzsakő* v. *habkő)*. A liparitok lávatakarókat, folyamokat, kiskúpokat alkotnak. Hazánkban igen elterjedtek: a Bükk D.-i lejtőjén (Kisgyőr, Deménd), a Mátra déli oldalán (Solymos, Lőrinczi), a Nógrádi Várhegy, a Sárhegy Sárbogárdnál; a Tokaj-Hegyalján (Tokaji-hegy obszidián, a tömött kőnemű szalagos ú. n. *litoidit*). Külföldön: az Eugáneák Itáliában, a toszkánai Maremma (kordierit-tartalmú), a Cabo de Gata Spanyolországban; a Kaukázus; a Central Basin Észak-Amerikában; Mexikó; a Lipári-szigetek. A liparitok kovasavtartalma 72—75%. Nátriumban gazdag liparitok San Pietro-szigetén *(Comendit)* Szárdinia partján, Pantelleria szigetén *(Pantellerit)*, Szicilia és Afrika között fordulnak elő. A liparitok hófehér tufái hazánkban is igen nagy területeket foglalnak el. A fumarola-periodusban a kénhidrogén és kénessav hatása alatt a riolit elbomlik és *timsós szirtté* alakul át; Beregszász és Muzsaj környékén timsót termelnek belőle. L. *Alunit*.

A szorosabb értelemben vett T.-ok lényeges elegyrészei: szanidin, valamely színes elegyrész, leginkább biotit, ritkábban augit v. amfibol. Általában világos színű kőzetek, érdes (trachitos) tapintatúak, porfiros szövetűek, a fluidális-üveges szerkezet igen ritka. Horvátországban az *igazi T.-ok* a Fruska-Gorából (Ledincze) ismeretesek; Németország: a Siebengebirge (Drachenfels); Stájerország: Gleichenberg; Itália: Ischia-sziget és az Eugáneák; Kaukázus. Nátriumban gazdagok: Borkum a Rajna mellett (arfvedsonit- és riebeckittel), Kühlsbrunnen a Siebengebirgében (egirinnel); szodalit-T.-ok: Ischia-szigete; Mont Dőre, Auvergne *(Dornit)*. Ide csatlakozik még a *kenyt* (a Kenya lávája, Brit-Kelet-Afrika), az *Arso*-láva Ischia szigetén. A *szanidinitok*, szemcsés szerkezetű, a T.-tal azonos összetételű vulkáni bombák a Laachi-tó környékén. A *puzzolani* részben T.-tufa.

A tágabb értelemben vett T.-ok közül legnagyobb tömegűek a kvarcdioritoknak megfelelő *dácitok* v. kvarcandezitek és különösen a dioritoknak megfelelő *andezitek*. A *dácitok* lényeges elegyrészei: plagioklász, kvarc és biotit, vagy amfibol vagy augit. Szövetük porfiros, színük szürke-vörös-fekete, ritkán, de azért előfordulnak az üveges módosulatok is. Nagy mértékben el vannak terjedve Erdélyben (= Dacia) főkép a Vlegyászában, legismertebb a kis-sebesi (Bihar vm.) ú. n. gránit, amely igen tipusos dácit és nagyban használt kövező kő; Spanyolországban: Cabo de Gata, Kis-Ázsia, Andok, az Egyesült-Államokban (Central Basin).

Az *andezitek* lényeges elegyrészei: plagioklász, biotit v. amfibol v. piroxén (augit és hipersztén), szövetük porfiros, az üveges módosulatok igen ritkák. Az amfifol- és biotitandezitek világosabb színűek, szürkék, a piroxénandezitek csaknem feketék és teljesen bazaltos külsejűek. Hazánknak leggyakoribb vulkáni kőzetei. Szentendre—Visegrádi-hegység (gyakran gránát-tartalommal), a Börzsönyi-hegység, a Karancs (gránáttal), a Mátra, Tokaj-Hegyalja, továbbá a Vihorlát-Gutin, a Lápos-hegység: a Vlegyásza, az erdélyi Érchegység, az egész Hargita vonulata. Továbbá: a nagy kaliforniai vulkánok, Szerbiában Majdanpek környéke *(Timazit)*; az Eugáneák, Santorin-szigete, Közép- és Dél-Amerika vulkánóriásai; a görög Archipelagos, Alboran-szigete, a Sunda-szigetek (a Krakatau 1883. évi kitörése), Japán *(Sanukit, Mijakit, Boninit)*. Budapestnek számos mellékutcája andezitekkel van kövezve, amelyeket Visegrád környékén fejtenek. — A *propilitok* v. *zöldkő-trachitok*, amelyeket az andezit-erupciók legelsőjének tartottak, különféle vulkáni utóhatások folytán átalakult andezitek. Nagymennyiségű kloritot és kalcitot tartalmaznak. Érceléreink majdnem kivétel nélkül ilyen propilitesedett andezitekben fordulnak elő. A jelenleg működő vulkánok jórésze andezit-vulkán. A vulkáni utóhatás is észlelhető a számos savanyúvíz-, szénsav- és kénesforrásban (Torjai büdösbarlang). A T.-ok, főképen a riolitok mállása révén *kaolin* keletkezik (Hollóháza, Radvány).

A T.-ok tufái, breccsiái és konglomerátjai roppant területeket borítanak be; tömegük többnyire nagyobb, mint maga a szálban álló T.; így a *trassz* a Rajna mentén, a *toszka* Teneriffa-szigetén.

Trachodon, a *Dinosaurusok Ornithopodidae* családjába tartozó, sajátságos alkotású, kihalt hüllőnem, amelynek fajai (*T. mirabilis, T. breviceps* stb.) Észak-Amerika felsőkréta-rétegeiből ismeretesek. A T.-ra jellemző a megnyult, alacsony, kacsacsőrszerű orrban végződő koponya, a négyszögletes szemüregek s az üreges végtagcsontok. A T. csontváza egyébként az *Iguanodon*-éhoz hasonló.

Trachoma *(egyiptomi szemgyuladás)*, ragadós szembaj, amely a beteg szem váladékával beszennyezett használati tárgyak (törülközők, zsebkendők, ruha- és ágyneműek, evőeszközök, ajtókilincs stb.) útján terjed, különösen a tisztaság iránt kevés fogékonysággal bíró szegényebb néposztályokban. Az egészséges szembe jutott T.-s váladék elsősorban a kötőhártyán kelt kocsonyás göbök, csomók képződésével járó gyuladást. A baj olykor magára a kötőhártyára szorítkozik, máskor azonban, főképen elhanyagolt esetekben, idővel a szaruhártyára is átterjedhet és azon vérerekkel átszőtt felszines beszűrődést (T.-s pannus) vagy fekélyeket okoz. A szaruhártya ilyen megbetegedései a látóképességet maradandóan megrontják, gyakran teljes vakságot okoznak. Hosszabb idő óta T.-s szemek kötőhártyája el-

hegesedik, zsugorodik, minek következtében a szemhéjak begörbülnek (entropium), a szempillák befelé fordulnak úgy, hogy a szaruhártyát állandóan súrolják. Az ilyen állapot a szem állandó izgatottságával jár, a szaruhártya megbetegedését különösen elősegíti, régebben támadt szaruhártya-megbetegedések gyógyulását erősen hátráltatja. A T. igen lassú lefolyású, krónikus betegség, gyógyulása még gondos kezelés mellett is hónapokat vesz igénybe, kedvezőtlen esetekben évekig, sőt évtizedekig is eltarthat. Gyógyítása részint gyógyszerek (pokolkőoldat, szublimát, rézgálic) alkalmazásával, részint a T.-s göbök mechanikus úton való eltávolítása (kinyomás, lekaparás stb.) által történik. A kötőhártya heges zsugorodásával járó következményes elváltozásokat megfelelő operációkkal kell megszüntetni. A T. okozója valamilyen — eddigelé még ismeretlen — mikroorganizmus. A T. úgyszólván az egész földön honos, legnagyobb mértékben Egyiptomban, Japánban, Oroszország egyes részeiben van elterjedve. Sok a T.-s beteg a balkáni államokban, Olasz- és Spanyolországokban, Poroszország keleti részében, továbbá a Rajna völgyében. Magyarország legrégebbi T.-fészke a volt határőrvidék. Területileg ezzel függenek össze a Duna-Tisza közén a Horvát-Szlavon határtól fel egészen Kecskemétig terjedő, valamint a Zala, Vas és Somogy vármegyékben lévő T.-gócok. A betegség Nyitra, Trencsén, Turóc, Bars, Zólyom, Liptó és Árva vm.-ben különösen el van terjedve. Legerősebben fertőzött Nyitra vm. privigyei járása. Újabb keletű T.-gócpontok vannak Bereg, Szatmár és Zemplén vármegyékben, ahová részint az Amerikából visszavándoroltak hurcolták be ezt a betegséget. Erdélyben régebben különösen Kolozs vm. bánffyhunyadi és almási járásában és a székely határőrvidéken volt sok T.-s, újabban ugyancsak az Amerikából visszatértek útján más helyeken is fordulnak elő nagyobbszámú megbetegedések. A T. elleni védekezést Magyarországon az 1886 évi V. t.-c. az állam föladatai közé sorozta. A védekezést szabályozó rendelkezések értelmében a hatóságok a T.-ban szenvedőket különböző szemvizsgálatok segítségével felkutatják és nyilvántartják. A betegek gyógyítása többnyire az evégből fenntartott rendeléseken történik, a súlyosabb betegeket kórházakban helyezik el. Erre szolgálnak elsősorban Budapesten, Szegeden létesített állami szemkórházak (ilyenek voltak Zsolnán, Brassóban is), részben a közkórházak szembetegosztályai is. A T.-sok gyógyításával megbízott orvosok a gyógyító eljárásokban külön erre a célra tartott tanfolyamokon képeztetnek ki, a lakosságnak a baj természetéről és az ellene való védekezésről való felvilágosítására népszerű ismertetések szolgálnak. Magyarországon — Horvát-Szlavonországokat beleértve — 1910. mintegy 50,000 T.-ban szenvedő ember volt nyilvántartva. Az 1910 évi népszámlálással kapcsolatban készült vakságügyi statisztika adatai szerint az ország területén összeírott 18,699 vak közül 1194-en vesztették el a látóképességüket T. következtében.

Ennek a betegségnek nemcsak közegészségügyi, hanem nemzetgazdasági szempontból is igen nagy a jelentősége, mert a benne szenvedők jelentékeny részét olykor hosszú időre munkaképtelenné teszi. Az ellene való hatósági védekezést megnehezíti a baj lappangó természete és az a körülmény, hogy az kezdetben különösebb kellemetlenséggel nem járván, a kevésbbé művelt betegek a gyógyítástól idegenkednek.

Trachon v. *Trachonitis*, ókori neve a mai *El-Ledzsa* nevű, 42 km. hosszú és 38 km. széles lávaföldnek Damaszkusztól D.-re.

Trachurus (állat), l. *Carangidae*.

Trachycarpus (növ.), a Pálmafélék *Sabaleae* tribusába tartozó génusz, amelynek 4 faja a Himalája nyugati részétől Japánig van elterjedve. Legyezős levelű fák. Leginkább ismeretes a Kínából származó *T. excelsa* Wendl *(Chamaerops excelsa)*, amelyet szoba- és üvegházi növény gyanánt gyakran kultiválnak.

Trachyceras, l. *Ammonitok*.

Trachylobium *Hayne* (növ.), a hüvelyesek génusza a Caesalpinioideae alcsaládban; 1 faja tropikus ázsiai, 2 keletafrikai. Fák. Levelük szárnyas, 1 pár szárnnyal. Viráguk fehér, nagy ágtetőző bugában. Hüvelyük husszúkás tojásdad, bőrnemű, felületén durva szemölcsök és ráncok; nem nyílik fel. Magvuk vastag. A *T. verrucosum* Oliv. és a *T. Hornemannianum* Hayne valószínűleg törzsfája annak a *kopálnak*, amelyet Afrika DK.-i partján a legfiatalabb rétegekből nagy mennyiségben ásnak ki s hoznak a kereskedelembe; ez a *keletafrikai* (zanzibári, mozambiki) *kopál*, melyből részint faragványok, részint lakkok és firniszek készülnek.

Trachymedusae *(Bunkós meduzák*, állat), a *Hydrozoák (Hydrozoa)* osztályának egyik rendje. Jellemző, hogy életciklusukban polip-alak nincsen; petéikből átalakulással egyenesen medúza fejlődik. Fajaik közül nagyon sok a tengermélyben él. Pl. ilyen faj a *szívó medúza (Pectis antarctica* Haeckel).

Trachyphonus (állat), l. *Gyöngymadár*.

Trachyphonus margitatus (állat), l. *Bajuszosmadár-félék*.

Trachypteridae (állat), l. *Kaszahal-félék*.

Trachypterus (állat), l. *Kaszahal-félék*.

Trachyspermum (növ), az ernyősvirágúakhoz tartozó génusz, melynek 12 faja Afrikától Indiáig van elterjedve. L. még *Ptychotis*.

Trácia, l. *Trákia*.

Tractabilis (lat.) a. m. kezelhető, engedékeny, simulékony.

Tractamentum (középlat., a magyarban népies rövidítéssel *trakta)* a. m. megvendégelés, lakoma, zsold; *traktál*, megvendégel.

Tractarianismus, l. *Puseyizmus*.

Tractatus, *tractatio* (lat.), tárgyalás valamely megállapodás, szerződés dolgában; maga a szerződés. L. még *Pontozatok*.

Tracteur (ejtsd: traktőr), l. *Mótorkocsi*.

Tractus, az anatómiában csatornák, kötegek megjelölésére szolgáló műszó.

Tractus digestivus a. m. emésztőkészülék.

Tractus genitalis a. m. ivarkészülék, a nemi szervek összes részei a csirasejteket termelő mirigyektől (petefészek vagy here) a nemi szerveknek a külvilágba nyíló külső részéig.

Tractus intestinalis, a szájnyílástól az alfeli nyílásig terjedő bélcső, beleértve vele összefüggő mirigyeket is.

Tractus respiratorius a. m. lélegző készülék.

Tracy, l. *Destutt de Tracy.*

Trade (ang., ejtsd: tréd) a. m. kereskedés, ipar; *T.-dollár* a keletázsiai kereskedelemben a régi spanyol piaszter és utánvereteinek megjelölése. *T.-mark* védőjegy (l. o.). *T.-sales* (ejtsd: tréd-szélsz) az angol könyvkereskedelemben kiadásmaradékok elárverezése.

Tradescantia *L.* (növ.), a Commelinaceae család génusza; 32 faja amerikai fű. Több faj Európában kedvelt üvegházi és szobanövény. Gyakran tartják a *T. virginica* L. faj alakjait. Szára 6—8 dm. magas, ágas, bütykös, levele szárölelő, szálas lándzsás, hosszú, keskeny. Virágleple kék ibolyaszínű v. piros, szőrös, virágzata ernyős. A *T. floribunda* Kunth szára térdszerűen hajlott, levele tojásdad, virágkocsánya hajszálvékonyságú. A *T. diskolor* Sm. szára egyenes, levele lánzsás, zöld, a fonákja lila, virágja fehér. Szobanövény. A kertészek *T. zebriná*-ját l. *Zebrina* alatt.

Trades Unions, így is: *Trade's* vagy *Trades' Unions* (ang., ejtsd: tredsz jünjönsz), munkásszakegyesületek, l. *Szakszervezet.*

Traditio (lat.), l. *Átadás, Hagyomány.*

Traditores, l. *Lapsi.*

Traduciánizmus, l. *Creatianismus.*

Traetta, *Tommaso,* olasz zeneszerző, szül. Bitontóban (Nápoly) 1727 márc. 30., megh. Velencében 1779 ápr. 6. Mint Olaszországban már nagyhírű operaszerzőt 1768. meghívták Szent-Pétervárra II. Katalin udv. zeneszerzőjének, de az éghajlatot nem viselhetvén el, visszatért hazájába. Mintegy 40 operát írt. Egyházi művei is maradtak fenn.

Trafalgar, az Atlanti-oceánba kinyuló hegyfok Sevilla spanyol tartomány déli partján Tarifa és Cadiz közt. Híres az 1805 okt. 21.-i tengeri ütközetről, amelynek folyamán Nelson angol admirális, aki maga is elesett a csatában, 27 hajójával Villeneuve francia és Gravina spanyol tengernagyok 33 hajóból álló hajóraját 3 órai küzdelem után megsemmisítette. Villeneuve fogságba került, Gravina pedig sebeiben meghalt. V. ö. *Traser,* The ennemy at T. (London 1906); *Desbrière,* La campagne maritime de 1805. T. (Paris 1907).

Trafik (ol. *traffico)* a. m. kereskedés, forgalom, üzlet; Ausztriában és Magyarországon különösen a nyilvános (állami) dohányáruló üzletek; innen maga a dohány, amelyre az állam rátette monopolizáló kezét (trafikdohány), ellentétben a szűz dohánnyal.

Tragacantha, Elő-Ázsiában honos Astragalus-fajok mézgája, melyet a benszülöttek összegyűjtenek. Vízben kocsonyásan felduzzad. A T. keveréke a bassorinnak (fő hatóanyaga) arabinnal és kevés cukorral. Mint bevonó szert használják, alkatrésze a hivatalos glicerin-kenőcsnek (unguentum glicerini).

Tragant, l. *Astragalus* és *Tragant-mézga.*

Tragantin, l. *Basszorin.*

Tragant-mézga *(Tragant-gummi, Tragacantha, Gomme Adragante),* bassorintartalmú gummi, kis-ázsiai, szíriai, perzsiai Astragalus-fajoknak a levegőn megkeményedő leve. Fehér vagy sárgásbarna viszkózus anyag; pora vízben zavaros, nyálkás anyaggá válik. Festékek besűrítésére, a gyógyászatban stb. alkalmazzák.

Tragédia vagy *szomorújáték* a drámaköltészet egyik faja, amely a vígjátékkal s a szorosabb értelemben vett drámával szemben nagy küzdelmek és erőkifejtések kudarcát, értékes emberek bukását festi s a nézőkből a félelem és a részvét erős érzését váltja ki s ezzel bennök egy tisztulási folyamatot (l. *Katarzis)* indít meg. A T. lényeges sajátsága a tragikum (l. o.). A régi T. hőseit a társadalom legelőkelőbb osztályaiból vette, de a tragikum nemcsak a trónok magasságaiban honol, hanem a mélyebb társadalmi rétegekben is megrázó példákat mutat. Ujabban polgári-, sőt paraszttragédiákról is beszélünk. A T. fajait és nagy stilusellentéteit: az antik s a modern, az ideális s a jellemzetes formát, valamint a műfaj történetének vázlatát illetőleg l. *Dráma.*

Tragelaphus (állat), az antilópok egyik faja (l. *Antilópok).* T.-nak nevezték továbbá a görögök egyik ivóedényüket, amelyen gímszarvast ábrázoltak. Az esztétikában T.-nak azt az irodalmi terméket nevezik, melyet ellenmondó tulajdonságainál fogva bajos az elfogadott osztályok valamelyikébe osztani. Goethe p. Faust-ját nevezte T.-nak.

Tragikomikum (gör.), a szomorú és víg összekeverése egy darabban. — *Tragikomédia* a tragikus tárgy komikus feldolgozása, amelyben a felkeltett szánalomba és részvétbe nevetséges elem férkőzik be.

Tragikum az esztétikai minőségváltozatok egyik faja, melynek magyarázásával Aristoteles híres tragédia-meghatározása óta sokat foglalkozik a tudomány. A T. *érzése* vegyes természetű, mélyen megindító, sőt megrázó, de egyúttal kiengesztelő, megnyugtató, lelkünket fölemelő. A «félelem» s a «részvét», mikben Aristoteles után sokan lényegét keresték s amely indulatok megtisztítását, katarzisát várták a tragédiától, nem merítik ki a rendkívül összetett, bonyolult és sok különféle tényező összhatásából eredő érzésnek gazdag változatosságát. Egyebek közt a fenségesnek is nagy része van benne. A tragikus *jelenség* ugyanis az életben elég gyakori fájdalmasan megható, szánalmunkat felkeltő benyomás közül a látvány nagyszerűsége, a külső vagy belső összeütközés (conflictus vagy collisio) határozottsága, a küzdés hatalmas ereje, sokszor a küzdő egyén kiválósága vagy értékes tulajdonságai, a szenvedés nagy arányai, a bukás és megsemmisülés megrendítő képe által válik ki, valamint azzal is, hogy a nagy szenvedés nem véletlenül, külső okokból szakad a hősre, mint az életben akárhányszor, hanem elkerülhetetlen belső szükségszerűséggel a jellemből következik (ami különben a modern drámai cselekvénynek általában lényeges követelménye). A fájdalmas látásával együtt járó gyönyört (a tragédiának, mint műalkotásnak s a szinielőadás művészetének esztétikai hatásától eltekintve), valamint a lelki föl-

emelkedésnek örömét sokféleképen magyarázzák. Némelyek a hőst ért szerencsétlenségben súlyos vétség megérdemelt büntetését, a korlátlanságra törő egyén által megsértett világrend helyreállítását látják. Ilyenkor legtöbben a tisztulást erkölcsileg értelmezik. A tragédia óv, int, figyelmeztet, javít, erényesebbé tesz, önuralomra tanít. De a büntetés igen gyakran aránytalanul nagy a vétséggel egybevetve s így igazságtalan. A bűnösök büntetése, pl. kivégzése nem is tragikus. A «vétségelmélet» újabban, mint magyarázó elv, a «költői igazságszolgáltatás» tanával együtt vesztett értékéből. Az önzés alapján álló tanok, hogy t. i. magunkat mások szerencsétlenségének látásakor biztonságban érezzük, hogy mások szomorú példájából okulást meríthetünk, még kevésbbé magyarázhatják meg a T. gyönyörét. Ellenben az erkölcsi törvény uralmának, az igazság diadalának szemlélése megnyugtat s az emberi nagyság, mely a makacsul és dacosan vívott heves küzdelemben, de a szenvedés méltóságteljes elviselésében is mutatkozik s a halálban is győz, örömteljes, mély csodálattal tölt el. A fájdalomban és a szenvedésben megnyilatkozó nemes és fenséges vonások is megragadnak és gyönyörködtetnek. Hozzájárul ezekhez a nekünk szemlélőknek saját lelki tevékenységünkön, hatalmas és jelentőséggel teljes élményeink gazdagságán érzett örömünk, amely az esztétikai élvezet minden formájában fennforog s a tragédiánál magas fokú. Mindez a nagy szenvedés s a megrázó katasztrófa leverő érzését enyhíti s a gyönyör érzéseivel elegyíti. A T. nemcsak tragédiában jelenhetik meg. Az élet gyakran szolgál mélyen tragikus jelenségekkel s a költészetnek sok faja (ballada, eposz, regény stb.) is eléállíthatja. A T.-ról szóló újabb magyar irodalom kiválóbb termékei: *Beöthy* Zsolt, A T. (Budapest 1885); *Rákosi* Jenő, A T. (Budapest 1886); *Péterfy* Jenő, A T. (Összegyűjtött munkái III.). V. ö. *Szemere* Samu értekezését: A T. (Beöthy-emlékkönyv, 1908).

Tragoedia, l. *Tragédia.*

Tragopán (állat), l. *Ceriornis.*

Tragopogon *L., bakszakáll, kecskedísz* (növ.), a Fészkesek nyelves virágú génusza; 40 faja európai, ázsiai v. afrikai, egyéves v. évelő fű. Levelük keskeny, épszélű, a pázsitfüvekéhez hasonlít, szárölelő. Fészkük magános, jó nagy; fészekpikkelyei (8—12) egysorosak, a virágokon gyakran túlnyúlnak, virágai többnyire sárgák. Kaszatjuk barázdás csőrös, bóbitája sugaras, szőrei összefonódnak. Hazai fajaink réten, mezőn, füves helyen gyakoriak. Másodrendű takarmányszámba mennek.

Tragor *Ignác*, író, takarékpénztári igazgató, szül. Váczon 1869 jún. 4. Budapesten végezte egyetemi tanulmányait és jogi doktori és ügyvédi oklevelet nyert. Egyideig közjegyző-helyettes volt, 1900. a Váczi Takarékpénztár vezérigazgatója lett. Ő szervezte a váczi városi muzeumot, a Muzeumegyesület pedig elnökéül választotta. 1923-ban kormányfőtanácsosi címmel tüntették ki. Vácz városa a város ismertetése és társadalmi érdemeinek elismeréséül díszpolgársággal tüntette ki. A Vácz városát ismertető munkáján és útirajzain kívül főbb munkái: *Vácz vára és régi képei* (1906); *Vácz története 1848—49-ben* (1909); *Vácz utcái és terei*; *Vácz lakossága a XVIII. század elején* (1921); *Váczi érdekességek* (1923); *Abderai történetek* (1924); *Váczi vidámságok* (1925).

Tragulidae (állat), l. *Kancsil-félék.*

Tragulus (állat), l. *Kancsil-félék.*

Tragurium, l. *Trau.*

Tragus *(cáp)*, a külső fülön a külső hangnyílás előtt billentyű módjára kiemelkedő rész anatómiai neve. A denevéreknél nyelvalakú képződményt alkot.

Tragus *Hall.* (növ.), a Pázsit-félék génusza 2 fajjal. A *T. racemosus* (L.) Desf. (bojtorjános tövisperje, bojtorján-pázsit) nevezetes homokkötő füvünk. Nálunk főleg a homokon meg az erdőtlen hegyi lejtőkön nő. Gyepesen szétkúszó fű, szára a földre terül, bütykein a levélhónaljból gyökerező hajtást ereszt. Levele pillás szélű, hüvelye felfuvódott. Bugája füzérszerű, kalászkái sötétbíboros árnyalatúak, a nagyobb pelyvák horgas sertékkel borítottak. Szerfölött gyorsan gyarapodik és a futóhomokot megfogja. Nagy elterjedtsége a melegebb tájakon kapaszkodó, horgas sertéivel függ össze.

Trágya, minden oly anyag, amely a talajba vive, annak termékenységét növeli. Az anyagok s ezek különböző hatása szerint sokféleképpen csoportosítják a T.-féléket; általában *természetes* és *mesterséges* T.-csoportba oszthatók be. A *természetes*, a gazdaságban nyerhető T.-ból legfontosabbak: az istálló-T., a komposzt, a fekáliák és a zöld-T. Ebbe a csoportba tartoznak továbbá mindazok a növényi és állati hulladékok, amelyeket T.-ul lehet felhasználni, így tehát a lomb, a tőzeg, a csontok, húsliszt, szaru-, vér- és halhulladékok stb., amelyek egyrészt azért fontosak, mert minden növényi tápanyagot tartalmaznak, *teljes* T., másrészt pedig azért, mert sok szerves anyagot visznek a talajba s ezzel annak fizikai tulajdonságaira is jól hatnak. A *mesterséges* T.-félék az előbbiekkel szemben csak egy- vagy kétféle növényi tápanyagot tartalmaznak, amiktől azoknak az értéke is függ, tehát ezek nem teljes, hanem *egyoldalú*, kisegítő vagy póttrágyák s arra szolgálnak különösen, hogy vagy egyes növények különös igényeit kielégítsék, vagy pedig a természetes T.-nak a legfontosabb részekben, így a nitrogénben, foszforsavban és a káliban való fogyatékosságát kipótolják, amelyekben tudvalevőleg a talajok sem bővelkednek s amelyekből legkönnyebben kimeríthetők. A mesterséges T.-félék tehát, mint a csilisalétrom, a kénsavas ammoniák, a foszfát-T.-k, a szuperfoszfátok, a Thomasliszt és a kálisók a növényeknek és a talajnak csak egy bizonyos igényét és nem általános szükségletét elégíthetik ki. E két főcsoporttal szemben áll még némely anyag, amelyek a talajban inkább csak kedvező vegyi, fizikai s biológiai hatásokat váltanak ki s ezekkel a talaj termőképességét s a termések eredményét emelhetik. Ilyenek a mész nyersen vagy égetve, a gipsz s némely földnemek egymásra nézve.

Irodalom. Igen kiterjedt irodalmából: Heiden, Lehrbuch der Düngerlehre, 1892; Emil Wolff, Düngerlehre, 15. kiad., 1910; P. Wagner, Anwendung der künstlichen Düngemittel, 1908; Rumpler, Die künstlichen Düngemittel, 1910;

Cserháti-Kosutány, A trágyázás alapelve, 1887; Cserháti S., Az istálló-T., 1908; A műtrágyák okszerű alkalmazása, 1906; Dorner B., A keresk. trágyák gyártása, alkalmazása és története, 1912; H. Gotthard S., A Thomas-salak; A városi hulladékok értékesítése és a komposztkészítés, 1891; Ordódy L., Rövid útmutatás a műtrágyák használatára, 1886; Rovara F., Tíz évi műtrágyázás eredményei; A kálitrágyázás, 1910; Kerpely K., A műtrágyák helyes alkalmazása, 1910; Schrecker I., Az istálló-T. kezelése stb. 1914.

Trágyalé, l. *Híg trágya.*

Trágyalégy (állat), l. *Scatophaga.*

Trágyanövények egyrészt azok, amelyeket trágyázás céljából tenyésztenek (l. *Zöldtrágya*), másrészt az ú. n. *nitrofiták*, amelyek a talaj nagyobb mennyiségű nitrogénjét elbírják, sőt az ammoniát is felhasználják; leginkább szemét- és trágyadombok körül tenyésznek, pl. csalán, fekete csucsor, libatopp.

Trágyaszórógép, istállótrágyának v. műtrágyának előre meghatározott mennyiségben a talaj felszínén való egyenletes elosztására szolgáló készülék. Az istállótrágya szórására hosszúkás, ládaalakú kocsit használnak, ebből a csomós trágyát a kocsikerekek által hajtott s a kocsi hátsó végén levő, forgó fogazott hengerek szétfoszlatott állapotban a talajra dobják. L. még *Műtrágyaszórógépek.*

Trágyázás a különböző trágyáknak a talajok s növények igényei szerint való alkalmazása. Ennek elve általán az, hogy a trágya az egész termelési területen egyenletesen szétosztassék. Ettől eltérést képez a *fészkes* T., ez abban áll, hogy a T.-t csak az egyes növények tövéhez juttatjuk, így pl. néha a burgonyánál, tengerinél, rendesen pedig a töknél, dinnyénél és más kerti terményeknél. L. *Istállótrágya, Fejtrágyázás, Hígtrágya, Kosarazás, Magtrágyázás, Rét, Sortrágyázás. Zöldtrágyázás.*

Traherne, *Thomas*, angol író, szül. Herefordban 1636., megh. 1674. Költeményeit, amelyekben az emberi testet és ösztönеit dicsőítette, csak 1903. fedezte fel és adta ki Bertram Dobell.

Trahoma, l. *Trachoma.*

Traianus, *Marcus Ulpius*, római császár, szül. valószínüleg Kr. u. 53. a hispániai Italicában; 91. konzul, 97. az alsó-rajnai légiók vezére, ugyanekkor Nerva császár fiává fogadta és uralkodótársává nevezte ki. A következő évben jutott a trónra, az első császár, aki nem Itáliában született. Egész uralkodása alatt a birodalom javán fáradozott. Sok adót elengedett; szegény szülők gyermekeinek nevelésére Rómában és Itáliában alapítványokat tett; óriási építkezéseket rendelt el a munkás nép foglalkoztatása végett, így a róla elnevezett forumot a Traján-oszloppal (l. o.), egy odeumot, egy gimnáziumot, egy római vízvezetéket, a dunai vaskapunál (l. *Vaskapu*) és az Alcantara-folyón egy hidat, birodalmi országutakat, kikötőket stb. Nagy gondot fordított a jó közigazgatásra, amit az ifjú Pliniusszal való levelezése is bizonyít. A szenátust is megnyerte kegyességével, írásbeli szavazati eljárás és egyéb intézkedések elrendelésével. Habár katonás természetű volt és finomabb irodalmi műveltségben nem részesült, uralma alatt a görög és római irodalom újra felvirágzott (Dion Chrysostomus, Plutarchos; Tacitus, Suetonius, Plinius). Ez érdemeiért tüntette ki a szenátus az «optimus» (legjobb) jelzővel. Békés munkáját először a két dáciai háború (101—102. és 105—106.) szakította meg, melynek folytán Dáciát római provinciává szervezte; később 113. keletre vezette seregét és Armeniát Mezopotámiával együtt provinciává tette, behatolt továbbá a parthusok területére a Tigrisen át Ktesiphonig. E nagy sikerei mellett azonban több lázadás keletkezett háta mögött, de mielőtt teljesen elnyomhatta volna őket, a kilikiai Selinusban 117. meghalt. Sok szobra és mellszobra látható az európai muzeumokban, így Rómában, Münchenben stb. V. ö. *Dierauer*, Beiträge zu einer kritischen Geschichte Trajans (Leipzig 1868); *de La Berge*, Essai sur le règne de Trajan (Paris 1877); *Petersen*, Traians dakische Kriege, nach dem Säulenrelief erzählt (Leipzig 1903); *Király* Pál, Marcus Ulpius T. dák háborúi (Századok 1888); *Kuzsinszky* Bálint, Millenáris Magyar Történet I. köt.

Traiectum, 1. *T. ad Mosam*, Maastricht (l. o.) latin neve. — 2. *T. ad Rhenum*, Utrecht (l. o.) latin neve.

Train (franc., ejtsd: trenn) a. m. szekér, fogat, vonat. L. még *Vonatcsapat.*

Trainer (ang., ejtsd: tréner) a. m. idomító; az az ember, akinek feladata az embersportban atlétákat vagy a lósportban a versenylovakat versenyeikre rendszeresen előkészíteni.

Traini, *Francesco*, olasz festő, Pisában élt a XIV. sz. derekán. Az ottani Santa Caterina-templom számára festett oltárképe, amely Aquinói Szt. Tamás diadalát ábrázolja (1344) tartalmilag a skolasztikus festészet jellemző példája, formailag a sienai iskolához csatlakozik.

Training (ang., ejtsd: tréning) a. m. idomítás; bővebb értelemben: versenyzésre való rendszeres előkészítés, amely főleg az izmok megfelelő, fokozatos fejlesztésében nyilatkozik meg. T.-nek kell ma már magát alávetni minden atlétának, aki valamilyen versenyre készül; éppen ezért minden sportegyletnek megvannak manapság már a trainerei. Mintául a versenylovak T.-je szolgált, mely a T.-telepeken folyik.

Training-telep az a hely, ahol a versenylovakat feladatukra előkészítik. A telepítés tömeges szokott lenni, mert a T.-nek megfelelő víz és éghajlat, továbbá megfelelő training-pálya közelléte az előfeltétele. Anglia híres nagy T.-e Newmarket, Magyarországé Alag. Azelőtt Tata volt a legfőbb magyar T., de ezt az alkalmasabb Alag teljesen lejáratta.

Traisen *(Trasen)*, a Duna mellékfolyója Alsó-Ausztriában. Két forrásból: az Unrecht-T. és a Türnitzer-T.-ből ered, Traismauernál a Dunába ömlik.

Traité (franc., ejtsd: trété) a. m. értekezés, egyezség, szerződés.

Traiteur (franc., ejtsd: trétőr) a. m. vendéglős.

Traján kapuja, l. *Vöröstoronyi szoros.*

Trajanopolis, l. *Enosz.*

Traján-oszlop *(Columna Traiana)*, Traianus császár tiszteletére emelt emlékmű a császár nevéről elnevezett római forumon, a Basilica Ulpia romjai között ma is sértetlenül áll régi helyén. A damaszkuszi Apollodoros tervezte és Kr. u. 113. állították fel. Az 5 m. magas alapkővel együtt

39 m. magas; az oszlop átmérője alul 4 m., felül 3·3 m.; 34 darab fehér márványdobból van összeállítva s a törzs körül csigaalakban húzódik fölfelé a császár dáciai hadjáratát ábrázoló domborműj, amelyen kb. 2500 emberi alak van kifaragva 60–75 cm. magasságban. A díszes négyszögű alapkőben volt elhelyezve a Traianus császár hamvait tartalmazó urna s rajta olvasható a felirat is. Az oszlop fölött a császár alakja helyett 1587 óta Szt. Péter apostol szobra áll. A T. belsejében egy csigalépcső vezet fel az oszlop tetejére. V. ö. *Fröhner*, La colonne Trajane décrite (Paris 1865); *Cichorius*, Die Reliefs der Traiansäule (4 kötet, Berlin 1896—1900); *Petersen*, Die Traianssäule (Leipzig 1903).

Traján sánca, a rómaiaknak tulajdonított védelmi vonal a Dobrudzsában (Moesia) s Rasszova és Csernavoda között a Dunától 52 km. hosszuságban K.-re a Fekete-tengerig, Konsztancáig húzódik. Három rétegből áll: legrégibb az alacsony földsánc, melyet barbárok emeltek D.-re eső homlokzattal; a nagy földsánc Traianus korából való, viszont a kősánc talán Nagy Constantinus korában épült. Az 1854-iki háborúban jelentős szerepe volt, de az 1916-iki német-bolgár-török támadásnak nem tudott ellenállni.

Traján táblája, l. *Vaskapu*.

Trajanus, l. *Traianus*.

Traján útja, l. *Vaskapu*.

Trajectum, l, *Traiectum*.

Trajekthajók, l. *Gőzkompok*.

Trajektória (új-lat.). Egy adott görbesereg T.-i azok a vonalak, melyek ama seregnek összes görbéit valamely állandó φ-szögben metszik. Pl. az adott *O* pont, mint középpont körül rajzolható körök *derékszögű* T.-i az *O*-n keresztül húzható egyenesek.

Trák Boszporusz, az ókorban a Fekete-tengertől Bizáncig vezető vízi útnak a neve, ma csak *Boszporusz* (l. o.).

Trakehnen, falu Gumbinnen porosz kerületben, (1920) 1220 lak., Poroszország legnagyobb állami ménesével.

Trakehneni ló, Németország hírneves lófajtája, amelyet a hasonló nevű porosz kir. ménesben tenyésztettek. A keletporoszországi lónak arab és angol vérű lovakkal való keresztezésével állították elő. Kiváló hátas- és kocsiló.

Trákia (*Thrakia, Thraké*, lat. *Thracia*), a Makedoniától K.-re és ÉK.-re elterülő ország, a római uralom korában Ny.-on határai a Nestus-folyó, É.-on a Haemus, K.-en a Fekete-tenger, D.-en a Márvány-tenger, Hellespontus és az Égei-tenger. Hegyei a Haemus (Balkán), Rhodopé (Planina) és a Skombros (Vitosa). Folyói a Nestus (Mesta), Hebrus (Marica), Ergines (Ergene) és Tonzus (Tundsa). Sok gabonát és bort termelt, érében gazdag volt, Philippi mellett aranyat is is bányásztak. A trákok árja eredetűek és némely törzsük Kisázsiába is benyomult. A kiválóbb törzsek: az *Odrysák* a Hebrus völgyében, a *Bessusok* a Haemus mellett, a *Bistonok* a Bistonis-tó és az Égei-tenger partján stb. A tengerpart lakói hamar művelődtek, a belföldiek sokáig durvák maradtak. Főfoglalkozásuk a rablás és vadászat volt, többnejűek voltak. Némely törzsnek királya volt. Fontosabb városaik majdnem mind görög telepekből alakultak. Dareios perzsa király Kr. e. 515. a skythák ellen indított hadjáratban a Fekete-tenger mellett lakó trák törzseket leigázta; Xerxes szerencsétlen görög háborúja után a görögök lettek a trák tengerpart urai s ennek városait, valamint az aranybányák területét Athén foglalta el. A belföldön az odrysa-törzs jutott uralomra, de birtokait II. Fülöp makedon király elfoglalta. Nagy Sándor halála után 311. T. Lysimachosé lett, de néhány törzs függetlenségét megőrizte. Marcus Crassus az ország nagy részét meghódította, mely Moesia néven római provincia lett; a többi terület függő viszonyba jutott ugyan Rómával szemben, de odrysa királyok alatt élt. Trónviszályok arra bírták Tiberius császárt, hogy helytartót küldjön T.-ba s midőn erre a harcias törzsek fellázadtak, Kr. u. 46. az egész ország provinciává lett s ezóta nemcsak kitünő lovasokat és tengerészeket szállított a birodalomnak, hanem az amfiteátrumok számára igen sok gladiátort is. A keletrómai császárság megalakulásakor ennek része lett. Miután a törökök elfoglalták a görög (keletrómai) császárságot, a XV. sz.-ban *Rumili* néven török tartomány lett. Az 1912—13-iki balkáni háborúban a bolgárok elfoglalták; de a világháborút követő békekötéskor csekély északi részének kivételével elvesztették s az entente hozzájárulásával a görögök szállták meg egészen a Csataldzsa-vonalig. De mikor 1922. a törökök megverték a görögöket, a mudániai fegyverszünet föltételei szerint Kelet-T.-t Drinápollyal és Gallipolival együtt ki kellett üríteniök; a lausannei békeszerződés értelmében Kelet-T.-t visszakapták a törökök. V. ö. *Cary*, Histoire des rois de Thrace (Paris 1825); *Tomaschek*, Die alten Thraker (Wien 1893—94); *Strazzula*, Θρᾴκη: La serie dei re Odrysii dal 200 a. C. al 46 p. (Roma 1902.)

Trákiai emelet, l. *Harmadkor*.

Trák Kerzonézus, ma *Gallipoli*, l. *Kerzonézus*.

Trakostyán (*Trakošćan*), község Varasd vm. ivaneci j.-ban, (1910) 2407 horvát lak. T. Draskovics Iván gróf uradalmának középpontja és itt sziklás hegy ormán hatalmas vár van, amely Horvátország várai közül a legszebb. A történelem a XIV. sz. óta említi T. várát, amidőn az a magyar királyok birtoka volt. Zsigmond király 1398. Cillei Hermannak ajándékozta az akkor *Drachensteinnek* nevezett várat. Cillei Ulriknak 1456. történt elhalálozása folytán T. vára özvegye, Katalin kezére került, kitől utóbb Vitovec Iván horvát bán, majd 1494. Korvin János nyerte el. Halála után gyakran cserélt urat, 1568. a Draskovics grófi család birtokába került. Az idő viszontagságai folytán félig rommá vált várat Draskovics György gróf altábornagy 1862. gót ízlésben teljesen helyreállíttatta s ma gazdag hadászati, művészeti és tudományos kincsek vannak felhalmozva benne. A vár alatt a szép T.-i tó terül el. V. ö. *Szerémi*, T. vára a XVI. sz. végén (Századok 1879. évf.). (Tr. SzHSz.)

Traktál (lat.) a. m. tárgyal, megvendégel, l. *Tractamentum*.

Traktátus, l. *Tractatus*.

Traktus (lat.), 1. a. m. húzás, hosszkiterjedés, földnyelv.

2. *T.* a. m. szoba-sor. Megkülönböztetünk utcai, udvari és kerti T.-t.

3. *T.*, a *r. kat. egyházban* ének, amelyet a bőjti időszakban a septuagesima vasárnaptól kezdve husvétig a graduale után következő Alleluja helyett szokás énekelni.

4. *T.* a magyar reformátusoknál az egyházmegye neve.

Tralee (ejtsd: trelli), Kerry ir grófság székhelye, a róla elnevezett öbölnél, (1911) 10,107 lak., szép parkkal; kikötője Fenit Harbour.

Trälleborg, város, l. *Trelleborg.*

Tralles, káriai görög város, Augustus alatt igen virágzó kisázsiai város volt.

Trametes *Fr.* (növ.), olyan taplógomba, amelynek csövei a kalap szövetébe vannak belemerülve. Fán él. Mintegy 140 faja közül legnevezetesebb a *T. pini* Fr. (fenyőtapló), amely a fenyőfát pusztítja s a vörös revesedését (l. *Fagomba)* okozza.

Tramin *(Termeno)*, mezőváros Dél-Tirolban, a bozeni kerületben, a 2115 m. magas Monte Roen lejtőjén, 2000 lak., hatalmas tornyú, régi plébániatemplommal. Híres bortermelő hely. A *T.-i szőllő* innen származik. Most Olaszországhoz tartozik.

Tramini szőllő, egyike a jelesebb szőlőfajtáknak, Tramin (Termeno) déltiroli község területéről származik, különösen a Rajna és a Mosel mellékein, továbbá Franciaországban (Savagnin név alatt), Alsó-Ausztriában s nálunk is több vidéken van elterjedve. Tőkéje gyenge növésű, fürtjei kicsinyek, piros vagy fehér bogyójúak, levelei kicsinyek, érése korai. Meleg, nedves légkört, mély rétegű talajt szeret s hosszú metszést kíván. Bora kitünő pecsenyebor.

Tramontana (olasz) a. m. északi szél; északsarki csillag.

Trampler, *Richard*, osztrák földrajzi író és tanár, szül. 1845 dec. 13., megh. Esternbergben (Felső-Ausztria) 1907 aug. 16. Kiváló térképei főleg Ausztriában igen elterjedtek.

Trampolino (olasz, nálunk hibásan *trambulinnak* mondják) a. m. rúgódeszka (l. o.), az uszodákban különböző magasságba állított rugalmas deszka, amelyről a vízbe ugrik az úszó, illetőleg műugró.

Tramway (ejtsd: tramvé), l. *Közúti vasút.*

Trance (ang., ejtsd: trensz), a spiritiszta médiumok elragadtatása oly állapotban, amely hasonlít az igézés állapotához.

Tranchée, l. *Futóárok.*

Trani (lat. *Turenum)*, kikötőváros és érseki székhely Bari delle Puglie olasz tartományban, az Adria partján, (1915) 30,928 lak., olaj-, gabona-, mandula-, füge- és kitünő bortermeléssel (Moscato di T.), szép székesegyházzal (XII. sz.). Egyéb jelentősebb épületei: az Ognissanti és a Sta Maria Immaculata templomok, liceuma; régi erőssége most női fegyház. A várságok helyén szép ültetvény és a tengerparton nyilvános kertje van. 1073-ban a normannok foglalták el a bizánciaktól; a keresztény hadjáratok idejében virágzó kereskedő város volt. 1134-ben II. Roger feldúlta.

Trankebar *(Tranquebar, Tarangambadi)*, kikötőváros 13,142 lak. Taudzsur britindiai kerületben, a Koromandel-parton, a Kaveri egyik torkolati ága mellett. Régi dán vára ma fegyháznak van berendezve. Pamutfonói és sófőzői vannak, külvárosa, Poraiyar, 1616 óta az indiai dán gyarmatok főhelye volt; 1845-ben 400,000 márkáért a britkeletindiai társaság megvásárolta. 1706-ban V. Frigyes dán király itt állíttatta fel az első protestáns missziót.

Tranoscius *(Tranovský) György*, cseh-tót író, szül. Teschenben 1591., megh. Liptószentmiklóson 1637. Ág. ev. lelkész Prágában, Bilskben (Lengyelországban) s Liptószentmiklóson. Ő adta ki az első cseh-tót ág. ev. énekeskönyvet e cim alatt: Cythara Sanctorum, Písně duchovní staré i nové (Lőcse 1636), 413 énekkel, melyeket német és lengyel nyelvből fordított s részben maga is szerzett. Ez énekeskönyv máig 80-nál több kiadást ért s ma 1000-nél több éneket tartalmaz. Lutheránus tótjainknak máig legkedveltebb énekes könyve. V. ö. Slov. Pohl'ady 1885.

Tranquillus (lat.) a. m. nyugodt, higgadt, békés, csendes; *tranquillitas*, nyugalom, szélcsend.

Trans (lat.) a. m. túl, túlsó, földrajzi helynevekben ellentéte a *cis* (a. m. innen, innenső) szó. Pl. Transkaukázia, Ciskaukázia, vagyis a K.-on túli, vagy inneni vidék. — Amely szó *Trans...* alatt nincs meg, *Transz...* alatt keresendő.

Transactio (lat.) a. m. tárgyalás, egyesség, peregyezség, megegyezés.

Transactions (ang., ejtsd: trenzeksensz) a. m. tárgyalások, Angliában a tudós társaságok időközi közleményei.

Transalpinus, a. m. az Alpokon túl levő, az olaszokra nézve tehát Németország.

Transanimatio (lat.) a. m. lélekátmenet, lélekvándorlás (l. o.).

Transaquincum, ókori kis tábor Aquincummal (l. o.) szemben, a Duna balpartján.

Transcendens (lat.), filozófiai és matematikai műszó. A filozófiában jelenti Kant óta azt, ami a tapasztalatnak, illetőleg a megismerésnek határait túllépi s így ilyen az egész régi dogmatikai filozófia. Ettől megkülönböztetendő azonban a *transcendentalis* (l. o.). Ebből új-latin műszó *transzcendencia*, ellentéte az immanenciának, ami valamin kívül van, nevezetesen Istennek az a felfogása, amely elkülöníti a világtól és kivüle és föléje helyezi, míg a panteizmus Isten immanenciáját a világban tanítja. — *T.* a matematikában az *algebrainak* ellentéte. T. *szám, függvény, egyenlet, görbe vonal, felület*, l. az illető cimszók alatt.

Transcendentalis (lat.), különbözik transcendenstől (l. o.). Jelenti Kantnál azt a megismerést, amely nem tárgyakra, hanem tárgyakról való ismeretünkre vonatkozik. L. *Kant* és *Filozófia.*

Transcriptio (lat.), átírás; pl. egy zenekari vagy kamarazenei mű T.-ja zongorára. L. még *Átirat.*

Transeat (lat.) a. m. muljék el, feledjük.

Transémail (franc., ejtsd: transzemaj) a. m. átlátszó zománc, azaz fémoxidokkal festett, átlátszó, rendszerint boraxos ólomüveg, amelyet az agyagárúk díszítésére és a fémek zománcozására alkalmaznak. Ónoxid hozzáadásával átlátszatlan zománcokat (opémail) nyerünk. L. *Zománc.*

Transeundo (lat.) a. m. átmenetileg, elhaladva.

Transfert, l. *Hipnotizmus.*

Transfiguratio (lat.) l. *Megdicsőülés.*

Transformatio, l. *Átalakítás.*

Transformator, l. *Transzformátor.*

Transformismus, l. *Származástan.*

Transfusio, l. *Átömlesztés.*

Transigibilis (lat. *transigo* a. m. keresztülvisz, végrehajt), keresztülvihető, megvalósitható.

Transit (angol) a. m. meridiánkör. L. *Asztronómiai műszerek.*

Transit-díj. Minden állam postaigazgatása az általa átszállított postai küldeményekért, valamint a rajta átmenő táviratokért és távbeszélgetésekért a nemzetközi egyezményekben megállapított T.-t kap. A T. nemzetközi leszámolás tárgya. A levélpostai küldemények T.-áról való leszámolás céljára 5 évenként 4 héten át statisztikai adatokat gyüjtenek az egyes viszonylatokban a váltott levelezések súlyáról, ez 13-mal szorozva adja az évi súlyt. Levelekért és levelezőlapokért országonként és kilogrammonként a távolság szerint (1000 km.-ig) 0·75, — (9000 km.-en felül) 4·50; tengeri szállításért (300 tengeri mérföld) 0·75, — (6000 mérföldön felül) 6·00; nyomtatványokért és árúmintákért 0·10—0·50, illetőleg 0·10—0·75 arany centime jár, amelyet a felvevő igazgatás a beszedett díjból fedez. (A rendeltetési ország ebből nem kap, mert minden levélre választ számítanak, melynek díját ő szedi be.) Csomagokért 1 kg.-ig 30, 5 kg.-ig 50 és 10 kg.-ig 90 arany centime jár országonként és értékes csomagoknál rendszerint 300 frankonként 5 cts. Az értéklevél átszállításért csak közönséges levél T. jár. Táviratoknál a T. kis országokra $3^1/_2$, nagyokra 7 arany centimeban van megállapítva. Orosz- és Törökország kivételesen 24 centime. Tényleg azonban versengések és alkudozások folytán mindenik ország az érdekek szerint különböző méretekben leszállítja a T.-at. Távbeszélgetéseknél az átmenő díj rendszerint az egyes országok belföldi tarifájának tételeiből tevődik össze.

Transitivum, l. *Tárgyas ige.*

Transito (ol.) a. m. átmenet, átszállítás (árúké idegen országon).

Transito aktivák és passzivák. L. *Átmenő tételek.*

Transito-kereskedelem a. m. átviteli kereskedelem, amely külföldön vásárolt árút külföldön ad el. Lebonyolítható úgy, hogy a transito-kereskedő a külföldön vásárolt árút hazáján keresztül közvetlenül a vevőnek szállíttatja, de úgy is, hogy az árút először behozatja és azután adja el tovább. Az esetleg már megvámolt árú után ilyenkor vámvisszatérítést igényelhet. A legtöbbször azonban az ilyen árút szabad raktárakban helyezik el, vagy jogot nyernek ú. n. *transito-raktár* fenntartására, amely esetben az árú csak akkor esik vám alá, ha a raktárból belföldre és nem külföldre szállítják.

Transito-kiadatás, a büntettesek átszállítása olyan állam területén, amely a büntettes menekülésének helye és a kiadatást kérő állam területe közé esik. A T. engedélyezésének föltételei rendszerint azonosak a kiadatás feltételeivel. L. *Kiadatás.*

Transitorikus (lat.) a. m. átmeneti, ideiglenes.

Transitorikus elmezavar alatt rövid ideig tartó, múló zavartságot szokás érteni. Nem önálló baj, csak a betegség (hiszteriás, epilepsziás, alkoholos elmezavar) muló voltát akarja jelezni.

Transito-raktár, l. *Transito-kereskedelem.*

Transito-tételek, l. *Átmenő tételek.*

Transito-tilalom *(átviteli tilalom),* külföldi árúk átvitelének eltiltása. Régebben részben gazdaságpolitikai okokból is, újabban inkább csak kivételes időkben (pl. háborúban) politikai vagy közbiztonsági és egészségrendőri okokból tiltják el bizonyos árúk átvitelét.

Transito-váltók, olyan váltók, amelyek külföldről külföldre szólnak s a belföld csak közvetítésül szolgál; tehát úgy a kibocsátás, mint a fizetés helye külföldön van.

Transito-vámok *(átviteli vámok).* A T. tulajdonképeni célja idegen árúk versenyének idegen piacokon való megnehezítése s ezzel a belföldi árúk versenyképességének emelése. Eredetileg minden árú után vámot szedtek, tekintet nélkül arra, hogy az árú a belföldön való fogyasztásra vagy átvitelre volt-e szánva; később az átvitelre szánt árúk vámját leszállították s igy jöttek létre az átvitel megkönnyítésére szánt külön T. Minthogy a forgalmi viszonyok tökéletesedése a nemzetközi árúforgalom részére lehetővé tette, hogy az olcsóbb forgalmi vonalakat keresse fel, az államok, nehogy a szállítási eszközök használatával járó haszontól elessenek, a T.-at egymásután megszüntették. L. *Vám.*

Transkei *(Transzkei territorium),* a délafrikai Unióhoz tartozó Fokföldnek a kafferektől lakott egyik legszebb vidéke, (1911) 908,706 lakossal. L. még *Kaffraria.*

Translatio (lat.) a. m. átvitel, áttétel, fordítás; a fizikában l. *Haladó mozgás.*

Translativus (lat.), a nyelvtanban a. m. változtató eset, amelynek ragja a magyarban *vá vé,* pl. *kővé* változtat, *porrá* omlik.

Translator (lat.) a. m. fordító, különösen hivatalos fordító. Az elektrotechnikában l. *Átvivő.*

Translocatio, zenei műszó annak jelölésére, hogy a zeneköltő a szonátaformában a főtéma visszatérése után ennek, valamint a mellék- és záróténának sorrendjét felcseréli.

Transmarinus (új-lat.) a. m. tengerentúli.

Transmigratio (lat.), átköltözés, lélekvándorlás (l. o.).

Transmutatio (lat.) a. m. elcserélés; *T. specierum,* a fajok átváltozása. L. *Darwinizmus.*

Transmutatiós elmélet v. *transformismus,* l. *Származástan.*

Transparens (új-lat.) a. m. átlátszó, áttetsző. Ily anyagra (papir v. szövet) festett és hátulról megvilágított festmények megjelölésére használják. L. még *Áttetsző nyomás.*

Transpiratio (lat.) a. m. bőrpárolgás, folyadék kiürülése páraszerűen észrevétlenül a bőrön át. — *Növénytani* értelemben l. *Párolgás.* — *Fizikai* értelemben a gázok áramlása hajszálcsövekben.

Transplantatio (lat.) a. m. átültetés (l. o.).

Transport (lat. *transportatio* a. m. átszállítás, átvitel), tárgyaknak vagy nagyobb embercsoportnak átvitele, szállítása egyik helyről a

másikra. A könyvvitelben a megtelt oldal összegének más oldalra való átvitele. T. a váltójogban l. *Forgatmány.*

Transportatio (lat.) a. m. az elítélt büntetésnek az állam valamelyik (többnyire tengeren túl fekvő) gyarmatára szállítása. Ezidőszerint mint büntetésnem alkalmazásban van *Franciaországban* (mint a travaux forcés végrehajtási módja: Új-Caledóniában), *Oroszországban* (Ámurba vagy Irkutszkba telepítés céljából), *Spanyolországban* (a Baleári- vagy Kanári-szigetekre), *Portugáliában* (Principe-szigetére vagy Angolára). L. még *Deportáció.*

Transporteur, l. *Szögátvivő.*

Transpositio (lat.) a. m. *Athelyezés.*

Transsept (lat.), a templom keresztha jója.

Transsubstantiatio (lat.), l. *Átváltozás* és *Incarnatio.*

Transsudatum. Beteges körülmények közt az érfalakon átszivárgott, a vérsavóhoz hasonló folyadék, amely a test savós üregeiben és szövetei között meggyűlik. L. *Vizibetegség.*

Transsylvania, Erdély latin neve.

Transsylvanus Maximilianus, l. *Maximilianus Transsylvanus.*

Transthermia, l. *Diathermia.*

Transversarius (lat.) a. m. keresztbe fekvő.

Transz ... Amely szó *Transz ...* alatt nincs meg, *Trans ...* alatt keresendő.

Transzalai, belsőázsiai hegység, l. *Alai.*

Transzatlantikus a. m. az Atlanti-óceánon túl levő.

Transzbajkália *(Zabajkalia, Zabajkalszkajaoblaszty)*, volt orosz szibíriai tartomány, most a Távolkeleti szabadállam része, ter. 617,216 km². 921,000 lak. Földje a szibíriai vasúttól D.-re művelhető, talaja a vizet átengedi s ezért mocsarak rajta nem képződnek. Az állandóan fagyott réteg 2—9·7 m. mélyen van, humuszos talaja kevés van, több helyen agyagos a földje. Legnagyobb részét a Jablonoj-hegység ágai borítják. Fő folyója a Bajkál-tóba ömlő Orchon és Szelenga, az Amur és Vitim. Évi csapadéka 3—400 mm., ez leginkább a nyári hónapokban hull, a tél hóban szegény, így a folyók is kicsinyvizűek, Éghajlata erősen kontinentális, Petrovszkinál a leghidegebb hónap közepes hőmérséklete —30°, a legmelegebbé +19°, +30 és —50° a szélsőségek. A Bajkál-tó dec. közepén befagy. Máj.-tól szept.-ig a hónapok közepes hőmérséklete +13·5° s így a gabona még megérik, ha szárazság és éjjeli fagyok tönkre nem teszik. Növény- és állatvilága szibíriai, mongol, dauriai és amurvidéki elemekből áll. Legfontosabb bányaterméke az arany; ezüstöt, ólmot 1907 óta már nem bányásznak, néhány kisebb széntelepe és vaskohója is van. Aranyat a Vitim vizei mellékén találunk és Csitától K.-re a Silka mentén, szenet Vrhnye-Udinszktól K.-re, vasat több helyütt, de csak Balaginszknál bányásszák. Kevés drágakő, réz, ón, kén, higany is található. Ipara Vrhnye-Udinszk és Csita városokban koncentrálódik, gőzmalmai, szesz-, szappan-, tégla-, bőr- és cementgyárai vannak. Átmenő kereskedelmében a tea igen sokat vesztett kereskedelmi jelentőségéből. Exportál fát, halakat, élő állatokat, húst, aranyat, prémeket, behoz gyáripari cikkeket, gyarmatárúkat. A lakosságnak csak 12%-a él városokban. A lakosok egy része száműzött orosz, azonkívül benszülött burját, tunguz stb. A földnek csak mintegy 25—30%-a a nép tulajdona, a többi kihasználatlan, ismeretlen, őserdőkkel borított s mivel bevándorlás alig van, a lakosság is lassan szaporodik. Legnagyobb városa Csita, 55,000 lakossal. A városok faházakból állanak, kövezetlenek és világítás nélküliek. Troickozavszk-Kiachta közt vezet egyetlen kiépített útja. Árúforgalma a transzbajkáli vasúton bonyolódik le. A Szelengán és Szilkán hajóznak, a többin csak tutajozni és kisebb hajókkal lehet járni. A Szelengán a hajózás nem rendszeres, a Szilkán postagőzös jár. Az oroszok 1644. tették adózó területté, de csak 1851 óta lett önálló tartomány, 1722 óta használták számüzetésre. 1921 nov.-ben az újon alakult s az orosz tanácsköztársasággal szövetkezett Távolkeleti szabad állam törzsországa lett.

Transzferál (lat.) a. m. átvisz, átültet, áthárít, engedményez; lefordít.

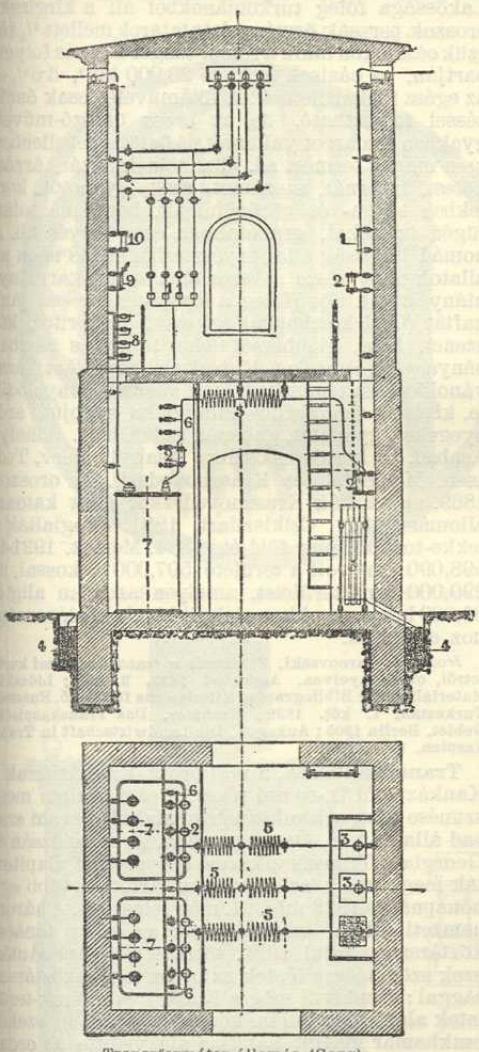
Transzformátor (lat.) bizonyos formában levő energiának más állapotba juttatására alkalmas készülékek.

T. (l. a *képmellékletet).* Elektrotechnikai indukciós készülék váltakozó áramnak különféle feszültségre való átalakítására. Lényegében egyszerű készülék; áll vasmagból s azon egymástól elkülönítve két rézdróttekercs. Az egyik tekercs sok tekerítvényű vékony drótból, a másik kevesebb tekerítvényű vastag drótból áll. Ha a vékonydrótú, tehát nagy elektromos ellenállású tekercsbe nagyfeszültségű váltakozó áramot vezetünk, ez az áram mágnesezi a vasmagot, váltakozó mágnestér képződik, s ennek következtében a szintén ugyanazon a vasmagon levő másik tekercsben áram indukálódik annyiszor, amennyiszer a nagyfeszültségű tekercsben a váltakozó áram iránya megváltozik. Minthogy a második tekercs kevesebb tekerítvényből áll, az indukció törvénye szerint ebben kisebb feszültségű áram gerjed. A bevezetett áramot elsőd- vagy primér-áramnak, a T. útján nyert áramot pedig másod- vagy szekundéráramnak nevezzük. Az átalakítás a tekerítvények viszonyszámától függ. Vezessünk pl. a primértekercsbe 2000 voltos váltakozó áramot s álljon a primér-tekercs 2760 tekerítvényből, a másodtekercs pedig 138 tekerítvényből, akkor a másod-

tekercsben $\frac{2000 \times 138}{2760} = 100$ volt feszülségű áram

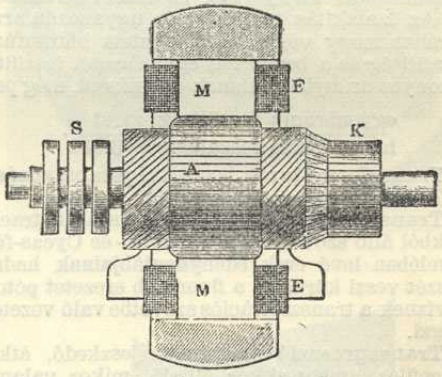
gerjed. A másod vastag tekercs ohmos ellenállása kicsi, azért ennek megfelelően ebben nagyobb erősségű (ampères) áram lép fel. Ha pl. a T. 20,000 wattos és 2000 voltos áramot bocsátunk be a primértekercsbe, akkor ehhez az energiához 10 primérampère kell; szekundér pedig kapunk 100 ampère erősségű áramot, de csak 100 volt feszültség alatt. A valóságban az áttétel a rézvezetékek ellenállása, a vasátmágnesezés vesztesége (hysterezis) s tömeg (Foucault) áramok képződése miatt némi veszteséggel jár, mindazáltal a T.-ok nagy hatásfokkal dolgoznak; teljes terhelésnél a nagyok 95—97%-ot is elérnek. A T.-ok jelentősége abban áll, hogy miután nagy távolságra az elektromos energiát gazdasági okokból nagyfeszültségű árammal

kell áttenni, nagyfeszültségű áramot pedig veszélyessége miatt lakott helyiségekbe nem vezethetünk be, de a fogyasztó-készülékek, pl. izzólámpák sem valók olyan nagy feszültségekre, azért az áramot átalakítják a használati kisfeszültségre. A *képmelléklet 1. ábrája* feltünteti a T. elvét, hol *V* váltakozó áramú generátor, *T* transzformátor, *P*

Transzformátor-állomás (Ganz).

primér kapcsok, *S* szekundér kapcsok, *b* biztosíték. Vannak egyfázisú és többfázisú T.-ok; a háromfázisú T. szerkezetét a *2 ábrán* látjuk; a tekercsek három vasmagra (törzsre) vannak szerelve. A tekercsek végét csillagba ⅄ vagy háromszögbe (deltába △) kapcsoljuk. T.-okkal azonban felfelé is transzformálhatjuk az áramot, mert ha az alacsony feszültségű tekercsbe bocsátjuk az alacsony feszültségű áramot, akkor a másik vékony tekercsben nagyfeszültségű, de megfelelőleg kevesebb ampères áramot kapunk. Igen nagy távolságú erőátviteleknél így járunk el, hogy ne kelljen magában a dinamógépben a nagyfeszültségű áramot fejleszteni; a dinamó ekkor aránylag kisfeszültségű áramot fejleszt, a T.-ok azt felfelé nagyfeszültségre transzformálják át s ez megy a távolsági vezetékbe; ezt azután a fogyasztási helyen ismét transzformálják kisfeszültségre. A T.-ok zárt vasmagot képeznek, hogy a mágneses erővonalak szóródását megakadályozzuk; a vasmagot (törzset) vaslemezekből állítják össze, ezeket egymástól rendszerint vékony papirossal szigetelik, hogy a mágnesezés következtében a vasmag fel ne melegedjék. Vannak ötvözött lemezek is. A tekercseket vagy a vasmag körül szerelik, vagy pedig a vasállvány foglalja körül a tekercseket; az elsőt mag-, a másodikat köpeny-T.-nak nevezik; a mag-T.-ok elterjedtebbek. Az igen nagy feszültségre való T.-okat olajos edénybe állítják; az olaj jól szigetel és átveszi a meleget. A T.-okkal való áramelosztás rendszerét párhuzamosan kapcsolt T.-okkal legelőször a Ganz-gyár

Egyarmaturás forgó transzformátor (konverter).

mérnökei: Zipernovsky, Déri és Bláthy az 1885-iki budapesti országos kiállításon mutatták be. Kis T.-okat is készítenek csengetyűk részére, amelyek a másod-áramkörben nehány volt feszültségű áramot adnak le; ezek primér-tekercsét a házi világítási vezetékhez iktatják. Ezek a házi csengetyűkhöz való váltakozó galván (Leclanché)-elemeket pótolják. A T.-okat áramkörben feszültségszabályozásra is felhasználhatjuk, hogy a feszültségveszteségeket a vezetékekben kiegyenlítsük. Minthogy a T.-ok tekercsei osztályokra vannak osztva, azért ilyen tekercsosztályok hozzá- vagy lekapcsolásával a feszültséget növelhetjük vagy csökkenthetjük. A T.-okat zárt helyen vagy oly magasan, esetleg külön házikóban kell felállítani, hogy avatatlanok hozzá ne férjenek, mert a nagyfeszültségű kapcsok megérintése halált v. súlyos balesetet okozhat. A *szövegábrán* ilyen T.-házikót (állomást) látunk, hol 1. árammegszakító, 2. olvadó biztosítók, 3. kondenzátorok (l. *Túlfeszültségbiztosítók*), 4. földlemez, 5. önindukciós (fojtó) tekercsek, 6. nagyfeszültségű sinek, 7. T., 8. alacsonyfeszültségű sinek, 9. kikapcsoló, 10. alacsonyfeszültségű biztosítók, 11. alacsony-feszültségű villámhárító. Nagy energia-átvitelek-

hez vízhűtésű olajos T.-okat készítenek, hogy a T.-ban fellépő meleget elvezessék *(6. ábra)*. Erre hütő csövek szolgálnak. Ilyen nagy T.-ok olaj felszínmutatóval és hőmérővel vannak ellátva, hogy az olaj hőfokát megállapíthassuk. A műszerek (volt-, ampère- és vattméterek) részére is átalakítjuk a nagyfeszültségű áramot. Az ilyen T.-t *mérő T.-nak* nevezzük *(7. ábra)*. V. ö. *Straub*, Elektrotechnika.

T.-ok (átalakítók). Hogy váltakozó áramot (háromfázisú áramot) egyenáramra alakítsunk át, erre mótor-generátorok kellenek; áll synchron v. asynchron háromfázisú mótorból és vele kapcsolt egyenáramú generátorból. Ehelyett gyakran egyarmaturás átalakítót használunk, melyet forgó átalakítónak vagy konverternek is neveznek. Külsőleg egyenáramú dinamóhoz hasonlít, de K kommutatorán kívül áramvezető S gyűrűi is vannak (l. az *ábrát* a 455. old.). M elekromágnesek, E gerjesztő (mágnesező) tekercsek, A armatura. Az S gyűrűkön bevezetjük a háromfázisú áramot, a K kommutátorról a nyert egyenáramot kefék szedik le. Az átalakítás tehát egy és ugyanazon armaturában megy végbe. A bevezetett háromfázisú feszültség és a bevezetett egyenáramú feszültség bizonyos arányban állanak egymással, még pedig

$$\frac{\text{egyenáramú feszültség}}{\text{háromfázisú feszültség}} = \frac{1}{0{\cdot}612}.$$

Transzformátorok feszültségszabályozásra, l. *Transzformátorok*.

Transzfuziós szövet (növ.). Vizet szállító tracheidákból álló szövet, mely a fenyők- és Cycas-félék levelében levő erek edénynyalábjainak hadrom részét veszi körül és a finomabb erezetet pótolva a víznek a transzspirációs szövetbe való vezetését végzi.

Transzgresszió (geol.), átterjeszkedő, átkapó település, amely akkor áll elő, mikor valamely süllyedő kontinenssel szemben kiterjeszkedő tengerből az elmerült kontinensrész képződményei fölé diszkordáns módon újabb üledékek helyezkednek el.

Transzhimalája (az Ázsiai Földrajzi Társaság elnevezése szerint *Hedin-hegység*), a Himalájával párhuzamosan húzódó, attól a Felső-Indus és Felső-Brahmaputra (Szan-po) hosszanti völgyével elválasztott hatalmas láncheegység, amelyet elméletileg Lóczy Lajos fedezett föl. Ő is nevezte el. Utána Sven Hedin fedezte fel 1905—08.-i tibeti útján. A hegység nagyrészt még ismeretlen, eddig ismert legmagasabb hegycsúcsa, az Aling-Gangri, 7315 m. magas, Tibet Ny.-i határához közel emelkedik.

Transzkaszpia *(Zakaszpijszkaja oblaszty)*, Turkesztán tanácsköztársasághoz tartozó középázsiai tartomány, ter. 389,310 km², (1920) 449,054 lak. A Kaspi-tengerbe benyúló része a Mangislak-félsziget, itt számos öble van: Karabugasz, Balchan, Hasszan-kuli stb. É.-i részét a száraz, sziklás Uszty-Urt-plató foglalja el, középen a Karakum homoksivatagja terül el, D.-i részén csak a Tedzsen és Murgab öntözött vidékei termékenyek. Perzsia felé határa a 2980 m.-ig emelkedő Kopetdagh hegység. Egyetlen folyója, amely a Kaspi-tengert eléri, az Atrek; számos sós tava összesen 989 km² területet borít. Éghajlata kontinentális, igen száraz, évi közepes hőmérséklete 14·3°. A tél csak két hónapig tart, a hideg —26°-ig is leszáll, a nyár heve eléri az 55°-ot. Csapadékmennyisége Krasznovodszkban 107, Kizil Arvatban 269 mm. Erdeje egyáltalában nincs, ennek hiányát ültetvényekkel igyekeznek pótolni. Lakossága főleg turkománokból áll a kirgizek, oroszok, perzsák, örményekés tatárok mellett. $^2/_3$ részük oázisokon lakik a Kaspi-tenger s egyes folyók partján, az oázisok területe 20,000 km², 3·6%-a az egész földterületnek. A földművelés csak öntözéssel folytatható, de az orosz öntöző-művek gyakran kudarcot vallanak, jó öntözéssel ellenben igen magas termést ad. Termelnek búzát, árpát, kölest, lucernát, szezámot, rizst, gyapotot, kertekben sárga- és görögdinnyét, bort, mazsolát, füget, barackot, gránátalmát, cseresznyét stb. A nomád lakosság állattenyésztésből él, de télen az állatok nagy része sokszor elpusztul takarmányhiány miatt. Sót (főleg a Kaspi-tenger partján), naftát (Cselek-szigeten), gipszet, ozokeritot, kőszenet, ként, glaubersót lehet találni s részben bányásszák is ezeket. Kereskedelme főként karavánokkal s a transzkaspiumi vasúton bonyolódik le, kivisz a szomszédos államokba gyapjút, szőnyegeket, gyapotot, gabonát, halat, bőrt. Főhelye Asabad. Öt kerületre oszlik: Asabad, Merv, Tedzsen, Mangislak és Krasznovodszk. Az oroszok 1869. alapították Krasznovodszkot mint katonai állomást, 1871. Csikiszliart, 1881. elfoglalták a tekke-turkománok földjét, 1884. Mervet. 1921-ig 598,090 km² volt a területe 507,000 lakossal, de 290,000 km² területet, amelyen azonban alig él 60,000 lakos, az akkor alakult kirgiz köztársasághoz csatoltak.

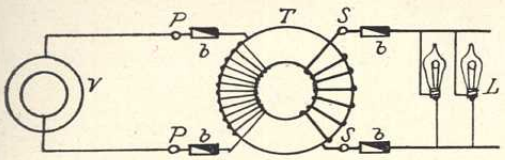
Irodalom. Tarnovszki, Értekezés a transzkaspiumi kerületről, orosz nyelven, Aszkabad 1893, 2 köt.; Lidszkij, Materialien zur Bibliographie Mittelasiens 1892—95, Russisch Turkestan, I. köt. 1899; Krahmer, Das Transkaspische Gebiet, Berlin 1905; Aukagen, Die Landwirtschaft in Transkaspien, u. o. 1906.

Transzkaukázia, a régi orosz Kaukáziának a Kaukázustól D.-re eső része. A cári uralom megszünése után a Kaukázusban alakult három szabad állam, ú. m. Örményország, Aszerbeidzsán és Georgia a Transzkaukázusi szövetséget alapították meg, amely azonban nem tartott tovább egy hónapnál és 1918 máj. 21. már feloszlott. A három nemzeti állam önállóságának az orosz tanácsköztársaság által 1921. történt elismerése után ezek szövetségre léptek az orosz tanácsköztársasággal; ezenkívül még a Kuban- és a Terek-területek alakultak külön köztársasággá, de ezeket csakhamar megint hatalma alá vetette az orosz tanácsköztársaság.

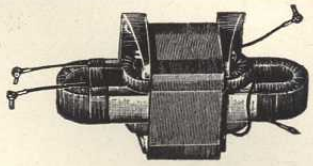
Transzkrisztallizáció az a jelenség, hogy két *orientáltan* összenőtt jégkristály sokkal szilárdabban tapad egymáshoz, mint két tetszőlegesen összenőtt egyén. A T.-val magyarázható talán a gleccserszemecskék lassú növekedése is.

Transzlajtánia, a volt Osztrák-Magyar Monarchia Lajtán inneni fele, vagyis Magyarország. A másik fél szokásos neve Ciszlajtánia volt. Megfordítva is használták, úgy hogy mi T.-nak az osztrák császárságot mondtuk, Ciszlajtániának pedig Magyarországot.

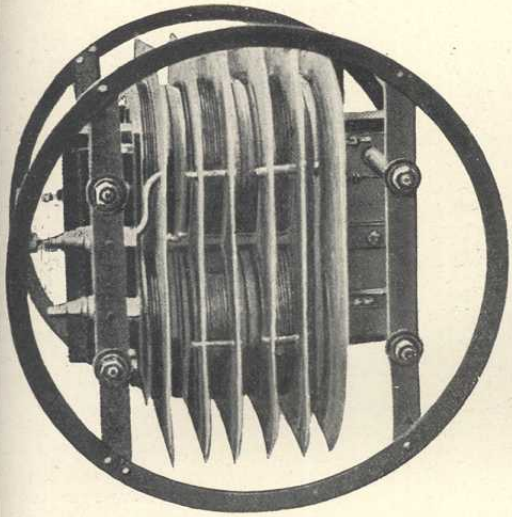
TRANSZFORMÁTOROK.

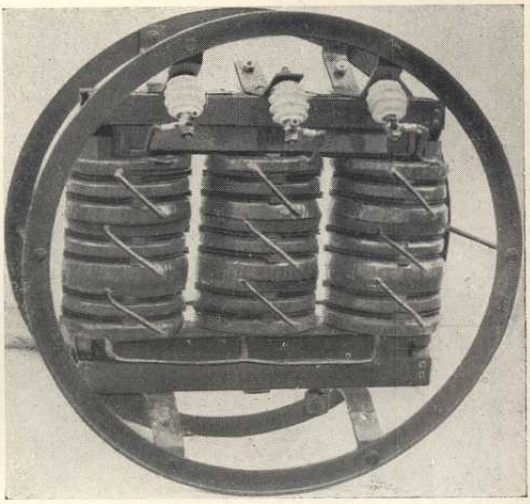
1. ábra. A transzformátor elve.

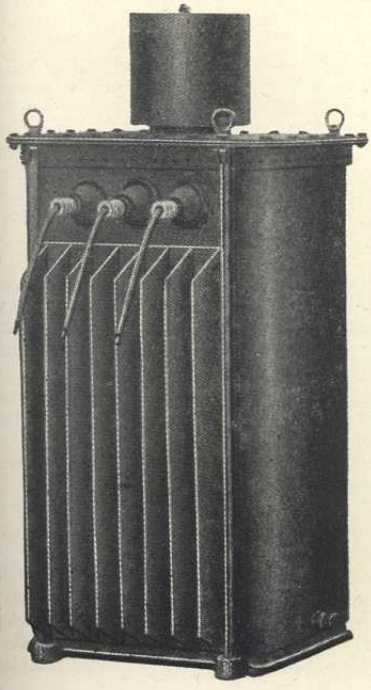
7. ábra. Mérő transzformátor.

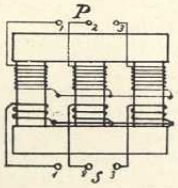
3. ábra Egyfázisú transzformátor (Siemens).

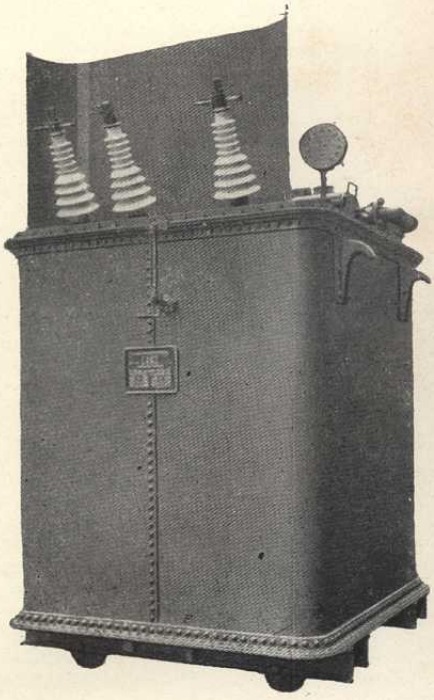
4. ábra. Háromfázisú transzformátor (Ganz).

5. ábra. Olajhűtésű háromfázisú transzformátor (Siemens).

2. ábra. Háromfázisú transzformátor áramkörei csillagos kapcsolásban.

6. ábra. Vízhűtésű olajos transzformátor (Ganz).

OR. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR

Transzlunáris (lat.). ami a Hold távolán túl van.

Transzmisszió (lat.) a. m. átszállás, átkelés, átmenetel; továbbá átvitel. *T.* a *gépészetben* a hajtógép munkáját közvetíti a szerszámgépekhez. Van tengely-, víz-, lég- és villamos transzmisszió. A tengely-T. rendszerint a gyár menyezetéhez közel csapágyakban forgó hosszú tengelyből áll, amelyet a hajtógép szíja kötéllel vagy fogaskerékkel forgat s forgását a meghajtandó szerszámgép helyén ráerősített szíj-, kötél- vagy fogaskerékkel adja át. A víz- és lég-T.-k csőhálózatból állanak, amelyeken az energiát átvivő víz vagy levegő folyik a szerszámgéphez. Az elektromos T. a különböző helyeken szétszórt szerszámgépek közelében levő elektromótorokat a generátorral, áramtermelőgéppel kapcsolja össze és viszi a termelt áramban levő energiát a szerszámgépek mótorai számára.

Transzmontán, a. m. a hegyen túli.

Transzoxánia, a. m. az Oxuson (Amu Darja) túl fekvő terület, azaz *Bokhara* (l. o.).

Transzpadán, l. *Ciszpadán.*

Transzpadáni köztársaság, a Pón túli Olaszországtól É-ra fekvő köztársaság. Bonaparte Napoleon alapította a Lodi melletti ütközet (1796 máj. 10.) után az osztrák Lombardia területéből. 1797-ben a ciszpadáni köztársasággal a ciszalpini köztársasággá egyesíttetett.

Transzponálás (lat.) a. m. áthelyezés; a zenében egy darabnak más hangnembe való átírása vagy rögtönzött áttétele. A T. különösen a dalirodalomban elkerülhetetlen, az énekhang korlátozott terjedelme következtében.

Transzponáló hangszerek azok a fúvóhangszerek, amelyek a törzshangszer applikaturájából (újjazatából) indulnak ki a rokonhangszerek hangjainak leírásánál. A klarinétfajtáknál pl. a *C*-klarinét fogáshelyeit írják le a *B-, A-, Esz*-klarinétoknak, így ez utóbbiak szólamai nagy szekunddal vagy kis terccel magasabbak, mint a *C*-klarinété. A kürtök és trombiták hangolási változásainál is mindenkor a *C*-kürt és a *C*-trombita a transzponálás kiindulója.

Transzszilvániai Alpok a neve a Déli-Kárpátoknak a külföldi irodalomban (Transsylvanian Alps, Transsylvanische Alpen stb.).

Transztermiás kezelés, l. *Diathermia* és *Elektroterápia.*

Transzvál, 1901 előtt *Délafrikai köztársaság*, azóta angol koronagyarmat s a Délafrikai Unió egyik szövetséges állama, a matabelék földje, a portugál birtokok, Tonga-föld, Brit-Zuluföld, Natel, Oranje állam és a Becsuána-föld között, összesen (a Szvazi-földet is beleszámítva) 280,026 km² területtel s (1921) 2.087,636 lakossal. *Felszíne.* T. belseje 1500—2000 m. átlagos magasságú fensík, amelynek csaknem a közepén, az ország klimájára és kultúrájára nézve nagyon fontos két dombsor húzódik végig; ezek a Witwatersrandberge és a Magaliesberge; ezek szűk völgyet fognak körül, amelynek K.-i kijáratánál fekszik a főváros, Pretoria. Az ország két legfontosabb folyója a Vál (l. o.) és a Limpopo (l. o.), amely utóbbi a maga számos mellékvizével É.-on és K.-en a hegyszegélyeket (Magaliesberge, Springbock Veld, Drakenberge stb.) áttöri. *Éghajlat és termékek.* Felszínéhez mérten T.-nak kétféle klimája van; a Magaliesbergétől D.-re és a Drakenbergétől Ny.-ra az éghajlat szubtropikus, csaknem európai; az évi középhőmérséklet 19·4°, a Magaliesbergéktől É.-ra az éghajlat csaknem tropikus és a Limpopo meg Olifant völgyeiben egészen tropikus. Földjén nemcsak az európai gabona- és gyümölcsfélék, de a szubtropikus és tropikus növények is megteremnek, mint a citrom, narancs, pamut, cukor, kávé és igen jó dohány. Kevésbbé termékenyek, sőt sok helyen kopárak Lydenburg ÉK.-i hegyes vidékei. Az állattenyésztés a búr lakosság életeleme; szarvasmarhákat és juhokat igen nagy mennyiségben tartanak; Wakerstromban méneseket is. A megművelt terület a 2 millió acret jóval meghaladja s rajta főleg kukoricát, dohányt, hüvelyeseket termelnek. Legnagyobb kincsei azonban az országnak a föld belsejében vannak; találni kitűnő vas- és ólomércet, ezüstöt Pretoriától É.-ra, szenet Bocksburgban, Wackerstrom és Utrecht mellett, mindenek fölött pedig aranyat és gyémántot. T.-ban vannak a Fokföld után a világ legnagyobb gyémántmezői s az 1922-ik évi termelés meghaladta a 31 millió font sterling értéket. Aranyat 749, szenet 29, ónt $4^1/_2$, rezet 3 millió font sterling értékűt bányásztak.

Lakosság, alkotmány, kereskedelem. A lakosok közt az uralkodó néposztály a búr (l. *Búrok*). Az 1911-ik évi alkotmány szerint a törvényhozó testületet a kormányzó, a 15 választott tagból álló államtanács s a 69 választott tagból álló alsóház alkotja. Választó minden *fehér* angol alattvaló, akinek évi 10 fontot jövedelmező telke, 100 font sterling értékű egyéb vagyona van. A választójogot minden búr megkapta, aki a búr felkelés előtt már a választók névjegyzékébe fel volt véve. Az első felelős minisztérium Botha volt tábornok elnöklete alatt csupa búrból alakult 1907 febr. 23-án s a Délafrikai Unióval való közös gazdasági kooperáció az 1910-ik évben történt először. A legfőbb közigazgatási hatóság a kormányzó s ugyanő gyakorolja a legfőbb végrehajtó hatalmat is. Közigazgatási szempontból a gyarmat 23 kerületre oszlik. A főváros *Pretoria* (45,361 lak.). Hivatalos nyelve az angol, egyes vidékeken a holland is. Az iskoláztatás mintaszerű s a fehér lakosság írni-olvasni tudó.

T. gyarmat-forgalma az Egyesült Brit-királysággal igen élénk s 1923-ik évi bevitele meghaladta a 6·8 millió, kivitele a 253 ezer font sterlinget. A vasutak hossza 2644 ang. mérföld.

Története. T. aránylag fiatal ország. Egyes németalföldi eredetű, Natalból beköltözködő gyarmatosok ugyan már régebben is letelepedtek T. földjén, de mint külön ország csak 1848 óta áll fenn. A új köztársaságnak kafferekkel és becsuánokkal gyült meg a baja és különösen a Szakokveni kaffer főnök által felidézett háború az országot a bukás szélére sodorta. Ezt a válságot az angol szomszéd a saját hasznára fordítá és Shepstone angol megbízott által egy kierőszakolt kedvező népszavazás alapján T.-t az angol királyné nevében annektálta (1877). Az erőszak mélyen elkeseríté a búrokat, 1880. fegyvert fogtak, az angol őrséget megadásra kényszerítették és a megtorlásra siető angol sereget 1881 febr. 27. a Majuba-

hegy lejtőjén legyőzték. Az angol kormány e vereség után a búrokkal békét kötött (1881 aug. 4.), ennek alapján T. külügyi tekintetben ugyan továbbra is Angliától függött, de saját (belügyi) dolgait függetlenül intézte. Krüger (l. o.) elnök Londonban 1884 február 27. új szerződést kötött Angliával. Ennek értelmében T. megőrizte ugyan függetlenségét, de elismerte azt, hogy külföldi államokkal kötött szerződések csak abban az esetben bírnak érvénnyel, ha azokat Anglia helybenhagyja és szentesíti. Ekkor történt, hogy az ország a T. elnevezés helyett a *Délafrikai köztársaság* nevét kapta. T. ezóta anyagilag virágzásnak indult: Portugáliával és Németországgal előnyös kereskedelmi szerződést kötött és a Zuluk földjén alapított *Nieuwe Republik* bekebelezése által területben is nagyobbodott. Az angolok, különösen a Foktartomány néhány vezérférfia, mindenekelőtt pedig a közép Délafrikában egyre terjeszkedő Chartered Company (l. *Délafrikai angol társulat)* féltékeny szemmel tekintett a felvirágzó parasztköztársaságra, amelynek minden alkalommal nehézséget gördített útjába. Végül *Rhodes* Cecil (l. o.) a Matabele- és a Masonaföld annektálása és betelepítése által T.-t három oldal felől körülhálózta s nemcsak T.-t, hanem az egész Dél-Afrikát is az angol fenhatóság alá hajtani igyekezett. Az állami önállóságában fenyegetett T. és Oranje köztársaság Rhodes utódjával Chamberlainnel szemben védő- és támadó szövetséget kötött egymással. Miután Krüger elnök és Milner, a fokföldi tartomány angol kormányzójának tárgyalásai sikerre nem vezettek, s Anglia T. kormányának abbeli kérését, hogy az ügyet békebiróság elé vigyék, mereven visszautasította, T. az angol csapatok eltávolítása végett ultimátumot küldött Angliának s miután erre az angol kormány 1899 okt. 11-ig nem is válaszolt, a búr köztársaságok csapatai átlépték az angol határt s megkezdték a háborút Anglia ellen. A búr háború (l. *Nagybritannia története)*, amelyben e nemzet a szabadság- és hazaszeretetnek, valamint a hősiességnek csodálatos tetteit hajtotta végre, a búrok teljes leveretésével végződött. Az 1902 máj. 31-én Pretoriában megkötött szerződés azonban az elvesztett függetlenségért teljes politikai- és nyelvi szabadságot biztosított nekik.

Irodalom. Theal, History of the Boers, London 1887; Vallentin, Geschichte der Südafrikanischen Republik, Berlin 1900—901; Keane, Boer States, Land und people, London 1900; Markham, The new era in South Africa, u. o. 1904; Samassa, Das neue Südafrika, Berlin 1905; Kessler, Gold mines of Vitwatersrand, London 1904; Rünge, Die Landpolitik der ehemaligen südafrikanischen Burenrepubliken, Berlin 1906; Leyds, Die erste Annexion Transvaals, u. o. 1907. angolul 1919; Brown, Guide to South Africa, London 1908.

Transzverzális (lat.), oly egyenes, amely egy vagy több vonalból álló idomot metsz. Igy pl. két torz-egyenes T.-a oly egyenes, amely mind a kettőt metszi. Hogyha három egyenes között nincsen olyan kettő, amely egy síkban fekszik, ezeknek összes T.-ai egy egyágú hiperboloid egyik alkotó serege. Az elemi geometriában mint a háromszög T.-ai rendesen oly egyenesek szerepelnek, amelyek a háromszög egyik csúcsán átmennek. Ezek közül nevezetesebbek a magasság-T.-ok, amelyek valamely csúcson átmenve a háromszög szemben fekvő oldalára merőlegesek; a súlypont-T.-ok, amelyek a háromszög oldalait felezik stb.

A T.-ok elméletében alapvető *Carnot* tétele: Hogyha valamely $A_1\ A_2\ A_3 \ldots A_k$ sokszög oldalait mint valamely n-ed rendű görbe T.-ait fogjuk fel és az n-ed rendű görbe ezek mindegyikét n valós pontban metszi; hogyha tovább (A_i) jelenti az $A_i\,A_{i+1}$ oldalon származó metszetpontok A_i-től való távolságainak szorzatát s $(A_i)'$ az $A_{i-1}\,A_i$ oldalon származó metszéspontok A_i-től való távolságnak szorzatát, akkor

$$(A_1)(A_2)\ldots(A_k) = (-1)^{nk}(A_1)'(A_2)'\ldots(A_k)'.$$

E tétel egyik speciális esete *Menelaos* tétele. L. *Menelaos* (2).

Transzverzális rezgés az olyan rezgés, amely a rezgések tovahaladásának irányára merőleges. Ilyent végez a kifeszített húr, ha megpengetik, vonóval kezelik vagy kalapáccsal ütik, mint pl. a zongorán, cimbalmon. *Longitudinális* v. hosszrezgés az olyan, mely a rezgések terjedési irányába esik. Ilyent végez a levegő a sípokban, a hosszában megdörzsölt cső v. pálca.

Transzvesztiták oly egyének, akik kóros nemi érzés folytán a másneműek ruhájában járnak.

Trapa *L.* (növ.), az Oenotheraceae (Ligetszépefélék) család génusza; 3 faja óvilági vízi növény. Legelterjedtebb a *T. natans* L., a *sulyom* (csemegesulyom). Egy éves. Hosszú, hajlékony, vízben élő szára kúszó gyökereivel megkapaszkodik az iszapban; átellenes, víz alatti levelei keskeny szálasak, tövükön 2—2 szárnyasan elágazó gyökérrel, hónaljukban apró, fehér virággal, úszólevelei a víz szinén rózsát alkotnak, nyelük felduzzadt, lemezük rombos, fogas, bőrnemű. Termése feketebarna, 4 tövisű. Üveges-lisztes belsejét nyersen és főve eszik, gesztenyeízű. A Kis- és a Nagy-Alföld álló vizeiben, a Tisza holt ágaiban gyakori. Kínában a *T. bicornis* L. (kétszarvú sulyom), Indiában pedig a *T. bispinosa* Roxb. (kéttüskéjű sulyom) nevezetes eleség. A Lago-Maggiore vidékén a sulyom terméskéit *(T. natans* var. *verbanensis* Ces.) olvasóvá v. nyakékül fűzik össze.

Trapani, 1. *olasz tartomány* Szicila szigetének Ny.-i végében, a tenger, Palermo és Girgenti közt, területe 2457 km², (1921) 408,701 lak. — 2. *T., főváros* T. tartománynak és püspöki székhely, a tengerbe kinyúló félszigeten, 71,200 lakossal, alabástromtárgyak, ékszerek készítése, gyöngyház- és korallfaragás, hajóépítés; tengeri sófőzés; ton- és korallhalászat; só-, kén-, szóda- és gabonakereskedelem. Több középkori érdekes épülete van. T. az ókori *Drepanum;* az első pún háborúban Hamilkar az Eryx-hegyen épült várost feldúlta és lakóit Drepanumba telepítette. Kr. e. 250. a rómaiak hajóhadát a karthagóiak itt legyőzték. Közelében van *Annunziata di T.* látogatott búcsújáró templom (1332-ből).

Trapani grófja, *Ferenc* bourbon-sziciliai hercegnek, I. Ferenc nápolyi király (1825—30) legifjabb fiának címe, aki 1827 aug. 13. született s 1892 szept. 14. halt meg. Neje *Mária Izabella,* II. Lipót toscanai nagyherceg leánya volt (szül. 1834 máj. 21., megh. 1901 júl. 15.).

Trapassi *Péter,* l. *Metastasio.*

Trapéz, l. *Négyszög* és *Függőszerek.*

Trapezikozitetraéder, l. *Diakisz-dodekaéder.*

Trapeziták. A régi görögöknél a pénzváltókat és bankárokat nevezték így. L. *Bankok*, a bankügy történeti fejlődése.

Trapezius *musculus* (lat.), csuklyásizom. A barátcsuklyához hasonló hátizom, amely a tarkótól véve eredését, megszélesedve a vállon és háton terül el egészen a 12 hátcsigolya törzséig, lefelé hegyben végződve.

Trapezoéder (gör.), a szabályos T. a. m. ikozitetraéder. — *T.*, a kristálytanban olyan kristályalakok, amelyeket trapézek határolnak; szimmetriasíkjuk nincsen, hanem csakis szimmetriatengelyeik vannak. Háromféle T. lehetséges: a 6 oldalú trigonális T. (l. *Kvarc)*, a 12 oldalú hexagonális T. és a 8 oldalu tetragonális T.

Trapezoid, l. *Négyszög.*

Trapéz-tartó, l. *Rácsos tarto.*

Trapezunt *(Trebizonda, Tarabozon, Tirabzon, Trabezon)*, a hasonlónevű török kisázsiai vilajet főhelye a Fekete-tenger partján. Számos kertje miatt igen nagy kiterjedésű, utcái szűkek, vára összeomlott. Gyapjú-, selyem-, lenfonó- és szövőgyárai, hajóépítő-, cserző-, festőműhelyei vannak, lakossága 60,000, nemzetiség szerint török, görög, örmény, perzsa stb. Kedvező helyzete folytán fontos rakodóhely Európa és Elő-Ázsia kereskedelme számára, kivisz főleg dohányt, mogyorót, bőrt, bárányt; bevisz lisztet, búzát, szövetet, cukrot. pamutárúkat. Rendszeres hajóösszeköttetésben áll Konstantinápollyal. T. vilajet területe 32,400 km², 1.073,000 lak. T.-ot (Trapezus) Kr. e. 700. Szinopeből jött miletosziak alapították. A bizánci latin császárság megalapítása után 1204. Paflagoniából, Pontusból és Krimből egy császárságot alapítottak, amelynek székhelye T. volt. 1461-ben II. Mohammed foglalta el a várost s azóta török birtok. A világháborúban 1916 ápr. 16. az oroszok megszállták, de 1918 jan. 24. a törökök visszafoglalták. A világháború után alakított Örményország számára kikötőhelyül szemelték ki, de a békeszerződés meghagyta Törökország birtokában. V. ö. *Fallmerayer*, Geschichte des Kaisertums zu T. (München 1827).

Trapezunti császárság, Konstantinápolynak a keresztesek által történt elfoglalása után 1204. alapította *Komnenos Alexios*, Andronikos császár unokája. A T.-ot II. Mohammed szultán foglalta el 1461. s utolsó uralkodóját, *Dávidot* hat fiával együtt kivégeztette.

Trapezus, kisázsiai város, l. *Trapezunt.*

Trapp, a német *traben, Trab* szavaknak a magyarban is közönségesen használt alakja ehelyett: ügetés (l. o.).

Trapp, angol, amerikai és skandináv geológusok használta név régibb v. fiatalabb s többnyire finomszemű v. tömött eruptiv kőzetek (különösen pedig bazalt, dolerit, diabáz, melafir stb.) megjelölésére. L. *Granulit.*

Trapp, *Georg*, lovag, osztrák-magyar sorhajóhadnagy, szül. Zárában 1880 ápr. 4.; a fiumei hadtengerészeti akadémiából 1898. lépett mint tengerészhadapród a tengerészetbe. Már mint ilyen kitünt 1900. a kínai boxerlázadással kapcsolatos harcokban; egy kis tengerészosztaggal a déli Takuerődbe vezényelve a Peitang-erődök felől hallatszó harci lármára saját elhatározásából osztagával odasietett és résztvett az erődök rohammal való bevételében. 1908-ban sorhajóhadnagy lett. A világháború folyamán U—5 jelzésű tengeralattjáró naszádjával 1915 ápr. 27-ének éjjelén az Adria déli kijáratát elzáró francia hajókra leselkedve, torpedólövéssel elsülyesztette a «Léon Gambetta» nevű 12,550 tonnás francia vértes cirkálót, amelynek személyzete nagyobbrészt vízbe fúlt, a hajón levő tengernaggyal együtt. A Lipótrend hadiékitményes lovagkeresztjével és a német vaskereszt 1. és. 2. osztályával tüntették ki.

Trappe, *La*, l. *Soligny-la-Trappe.*

Trappers (ang.) a. m. tőrvetők; északamerikai prémvadászok.

Trappgranulit, kőzet, l. *Granulit.*

Trappisták, a ciszterciek eredeti szigorú szabályait követő szerzetesrend. A rendet *Rancé* Armand Jean (De Bouthelier) alapította, szül. 1626 jan. 9., megh. 1700 okt. 12. Rancét családja máltai lovagnak szánta, de atyja kívánságára bátyja halála után, hogy ennek egyházi jövedelmét örökölhesse, egyházi pályára kellett lépnie; még gyermekkorában megtették párisi kanonoknak, de csak 1651. szentelték föl. Világias életet élt, míg egyszerre 1660. megtért s a latrappei apátság jövedelmén kívül minden javadalmáról lemondott. 1663-ban belépett mint újonc a perseignei kolostorba, ott letette a szerzetesi fogadalmat s apáttá avattatta magát. Mint latrappei apát megszigorította a kolostor szabályait és a rendtársak ellenkezését legyőzve 1665. megalapitotta a T. rendjét. A T. életrendje: imádság és mezei munka végzése; tagjai korán térnek nyugalomra, már hajnal előtt a templomba kell menniök; reggel, délután és este közös zsolozsmázás szakítja meg a munkát; növényi táplálékkal élnek, csak a betegek ehetnek húst és tojásos étket. Hogy egyáltalában nem volna szabad beszélniök, az mese. Ruhájuk fehér kámzsa, fekete csuklyával. Szabályaikat 1894. XIII. Leo pápa megerősítette és 1899. főapátjuknak a «Citeauxi apát» címet adta, a citeauxi kolostort 1895. szerezték meg. Szigorú szabályzatuk miatt nincsenek nagyon elterjedve, összesen mintegy 60 kolostoruk van. Szabályaik alapján *trappista apáca*-rendet is alapítottak; ennek tagjai Kongóban, Natalban, Kínában, Japánban és Ausztráliában leányneveléssel foglalkoznak. Az 1791-iki francia forradalom elől különböző országokba menekültek, 1817. visszatértek a latrappei kolostorba, mire a rend újra virágzásnak indult. 1880-ban azonban a radikális francia egyházpolitikai törvény alapján számos rendtagot kiutasítottak Franciaországból, ezek egy része Boszniában a Maria-Stern kolostort népesítette be. Később is üldözésnek voltak kitéve a Franciaországban élő T.

Irodalom. Exenviller, Vie de l'abbé de Rancé, Paris 1842; Chataubriand, Vie de Rancé, 1844; Gaillardin, Les Trappistes, 1844; Pfannenschmidt Geschichte der T., Paderborn 1873 Dedek C. Lajos, Kolostorból-kolostorba, Budapest, 1897.

Trappmandulakő, l. *Melafir* és *Fészek.*

Trarieux (ejtsd: —rjö), 1. *Gabriel*, francia író, szül. Bordeauxban 1870 dec. 17. Atyja, *Ludovic T.* igazságügyminiszter mellett élénk részt vett a Dreyfus-pör újrafelvételében. Költeményeket, szín-

műveket és regényeket írt, emellett szini kritikával is foglalkozott. Főbb művei: Joseph d'Arimathée (1898); Sur la foi des étoiles (1900); La laterne de Diogène (1902); La guerre au village (1903); Elie Greuze (1907, a Dreyfus-pörről); L'otage (1907); La dette (1909); La brebis perdue (1911) stb.

2. *T., Jacques Ludovic*, francia politikus, szül. Aubeterreben (Charente) 1840 nov. 30., megh. Párisban 1904 márc. 13. 1879—81-ig a képviselőházba, 1888. a szenátusba választották. 1895 jan.-okt. az igazságügyi tárcát viselte *Ribot* kormányában. Lelkes híve volt a Dreyfus-pör revíziójának, *Scheurer-Kestner* szenátor és *Zola* társaságában. 1897-ben megalapította az Emberi és polgári jogok ligáját, amelynek 1903-ig elnöke volt.

Tráro (állat), *a karakara (Polyborus thrarus* Mol.) másik neve. L. *Karakara.*

Trasen, folyó, l. *Traisen.*

Trasimeni tó (lat. *lacus Trasimenus* v. *Trasumenus*, olaszul *lago Trasimeno* v. *di Perugia*), az itáliai perugiai tartomány tava a felső Tiberis és a Chiana völgyében, 130 km² nagy, 6 m. mély, lefolyása nincs. Újabban (1896—98) levezető csatornája van, amely öntözésre is szolgál. Bájos dombvidék alkotja partjait, halban gazdag és 3 szigete van. A tó északi partja híres Hannibal győzelméről, amelyet Kr. e. 217. a rómaiak és Gaius Flaminius konzul fölött aratott. V. ö. *Stürenburg*, De Romanorum cladibus Trasimenna et Cannensi (Leipzig 1883 és 1889).

Trass, l. *Trassz.*

Trassant (az olasz *trassare* a. m. intézvényezni szóból) a. m. intézvényes; *trassat*, intézvényezett. L. *Intézvény* és *Váltó.*

Trassz (ném. *Duckstein*), piszkos sárgás, szürkés-barnás földes, tömöttebb vagy likacsosabb kőzet, lényegében horzsaköves trachittufa. A Laachi-tó környékén (Brohltal, Nette) elterjedt kőzet. Vízi építkezésekre kitünő hidraulikus építőanyag; a rómaiak is használták már *tophus* néven. Hatalmas rétegeket alkot a diluviumban, gyakran a löszre reátelepült. L. *Cement* és *Trachit.*

Trastevere, Róma városrésze a Tiberis (Tevere) jobb partján, *trans Tiberim.* A régi Rómában kevés beépített helye volt, ma is nagy kertek vannak benne. L. a régi *Rómát* és *Róma térképét.*

Trasumenus lacus, l. *Trasimeni tó.*

Trasymachos, kalcedoni eredetű rétor Athénben; ő volt az első, aki elméletileg megállapította azt a követelményt, hogy a prózai stílusnak periodikusan tagozottnak kell lennie. Iratai, néhány töredék kivételével, elvesztek.

Tratt., természetrajzi nevek mellett *Trattinick* Leopold osztrák botanikus nevének rövidítése. Szül. Klosterneuburgban 1764 márc. 26., megh. Bécsben 1849 jan. 14., mint a növénytár őre. Főművei: Die essbaren Schwämme des Österreichischen Kaiserstates (Wien und Triest 1809, 2. kiad. Wien 1830); Fungi austriaci (Wien 1804—6 és 1830); Thesaurus Botanicus (Wien 1805—1819); Archiv der Gewächskunde (Wien 1812—18, 296 tábl.); Flora des Österr. Kaisertumes (Wien 1816—22, 2 köt.); Rosacearum Monographia (Vindob. 1823—24, 4 köt.).

Trattner, 1. *János Tamás*, nyomdász és könyvkereskedő, szül. Jahrmansdorfban (Kőszeg mellett) 1717 nov. 11., megh. Bécsben 1798 júl. 31. Bécsben tanult s ott 1748. megvette a kis Jahnféle nyomdát s 1750. már 16 sajtóval dolgozott. Mária Terézia királynő mindenben pártfogolta T.-t. Így 1752. is, amikor a tanügyeket szabályozta, az összes iskolakönyvek nyomtatását T.-re bízta. Ekkor már 32 sajtója és két papirosmalma is volt. A királynő udvari nyomdásszá, férje Ferenc pedig római szent birodalmi lovaggá nevezte ki T.-t, II. József ausztriai és II. Lipót magyar nemessé tette. Nyomdái voltak a bécsi T.-Hofon kívül Pesten, Varasdon, Zágrábban, Trieszt-ben, Innsbruckban s Linzben; könyvkereskedései Pest (1783—89), Pozsony, Sopron és más városokban, azonkívül Lipcsében és Majna melletti Frankfurtban.

2. *T. János Tamás* (ifjabb), nyomdász és könyvkereskedő, szül. Budán 1789 dec. 5., megh. Pesten 1824 márc. 24. Tetemes áldozatokat hozott, hogy a magyar irodalmat emelhesse. I. Ferenc őt és kapitány testvérét *petrózai* előnévvel magyar nemessé tette. Az irodalom terén is működött: *Magyarországi könyvnyomtató műhelyek az 1817-iki évben* című munkát írt, amelyben statisztikai összeállításban közli az akkor Magyarországon dolgozott betüszedők, nyomók meg korrektorok számát.

3. *T. Mátyás*, könyvnyomtató, *T. 2.* apja, szül. Felsőőrön (Vas) 1745 jan. 17-én, megh. Pesten 1828 febr. 25. Fiatal korában került rokonához, T. János Tamás udvari könyvnyomtatóhoz Bécsbe; fölszabadulása után Párisba ment, ahol 13 esztendeig nyomdászkodott. 1779-ben hazánkba jött s az egyetemi nyomda (előbb jezsuiták nyomdája) ügyvezetője lett. 1789-ben fia születvén (T. János Tamás), keresztapjául a bécsi T.-t hívta meg, aki keresztfiának adta pesti nyomdáját, s ezt 1831-ig T. Mátyás maga, attól fogva 1824-ig fiával együtt, majd ismét 1827 dec. 1-ig maga vezette. Ekkor vejének, Károlyi István királyi táblai ügyvédnek adta azt át, aki 1863. történt haláláig nyomdászkodott.

Tratto (olasz) a. m. intézvény (l. o.).

Trattoria (kiejtése: a hangsúly az i hangon van; az o nem hosszú, hanem rövid) olasz szó. Jelentése: 1. vendéglő, az ol. *trattare* megvendégel, traktál igéből; 2. selyem-motolláló terem, az ol. *trarre* von, vesz igéből; *dove si trae la seta*, ahol legombolyítják a selymet a gubóról.

Traù (horvátul *Trogir*), város Spalato dalmáciai kerületi kapitányságban, egy félszigeten, (1910) 18,765 horvát lak., a velenceiektől épített erősség romjaival és a Piazza dei Signorin igen szép XIII. sz.-beli templommal. A középkorban *Tragurium* néven fontos erősség volt. Ide menekült IV. Béla királyunk családostul a tatárok elől.

Traub, *Gottfried*, prot. teológus, szül. Rielingshausenben 1869 jan. 11. 1901-től dortmundi lelkész, de mert az eretnekséggel vádolt Jatho lelkészt védelmezte, 1912. elbocsátották; 1918. ismét visszahelyezték tisztébe, 1913—17-ig porosz országgyülési képviselő volt, 1919—20-ig a birodalmi nemzetgyülés tagja, 1921-től szerkesztő Münchenben. Főbb munkái: Ethik und Kapitalis-

mus (Heilbr., 2. kiad. 1909); Die Wunder im neuem Testament (Tübing. 1905); Der Pfarrer und die soziale Frage (1907); Gott und Welt (1909); Theologie und Philosophie (1910).

Traube, 1. *Ludwig*, német orvos-író, szül. Ratiborban 1818 jan. 12., megh. Berlinben 1876 ápr. 11. Előbb magántanár volt Berlinben, 1853. a Charité vezető orvosa, 1857. tanár a Friedrich Wilhelms-Instituton, 1872. egyet. tanár. Állatokon végzett kisérleteivel a kisérleti pathológia megalapítója Németországban. Számos értekezésén kívül művei: Über den Zusammenhang von Herz- und Nierenkrankheiten (1856); Die Symptome der Krankheiten der Respirations und Zirkulationsapparats (1867); Gesammelte Beiträge zur Pathologie und Physiologie (Berlin 1846—1847).

2. *T., Ludwig*, német klassz. filológus, szül. Berlinben 1861 jún. 19., megh. Münchenben 1907 máj. 19., hol 1901 óta a középkori latin filológia kiváló és alapvető tanára volt. Művei: O Roma nobilis (München 1891); Textgeschichte der Regula St. Benedicti (u. o. 1898); Nomina sacra (u. o. 1908); Poetae latini aevi Carolini (Berlin 1886—96, a Monumenta Germaniae-gyüjteményben, amelynek központi igazgatásában 1897 óta részt vett); Karolingische Dichtungen untersucht (1888); Paläograph. Forschungen (1904—12). Felolvasásait és értekezéseit Boll adta ki (München, 1909—1910, 2 köt.).

3. *T., Moritz*, német kémikus, szül. Ratiborban 1826 febr. 12., megh. Berlinben 1894 jún. 28. Magánlaboratóriuma volt Boroszlóban, azután Berlinben működött; állati és növényfiziológia körébe vágó s erjedéstani kérdésekkel foglalkozott; ezekről számos értekezése jelent meg.

Traube-féle tér, más néven «félhold alakú tér». Orvosi megjelölése azon dobos kopogtatási hangú, a gyomor fölött fekvő területnek, melyet a máj, a tüdő, a lép kopogtatási területei és a bordaív zárnak körül.

Traui *János*, szobrász, l. *Dalmata*.

Traulizmus (gör.) a. m. dadogás, bizonyos hangok kimondásának nehézsége.

Trauma (gör.) az a hatás, melyet hirtelen ható külső okok a szervezet szöveteiben előidézhetnek. Bár legtöbbször mechanikus erők okozzák, lehet mégis a T. hőhatás, kémikus hatás is. A mechanikus T. okozza a zúzódásokat és sebeket, a más fajta T. égési, fagyási vagy kémikus sérüléseket. Azt a bajt, amelyet T. okozott, nevezik *traumásnak* (pl. traumás gyuladás, traumás fícamodás, traumás vérzés, traumás bénulás stb.), Átvitt értelemben beszélünk pszihikus T.-ról is.

Traumás elmezavar hasonló okokból fejlődik, mint a traumás neurózis (l. o.). A keletkező kórképek többnyire a hisztériás elmezavar képét mutatják. Fejlődhetik azonban trauma után más elmezavar is, de ennek okozati összefüggése az elszenvedett balesettel nem mindig bizonyítható.

Traumás neurózis *(railway brain* v. *spine)*, balesetek után előálló idegbaj, melynek oka az illető egyén ideges hajlamosságában van, a baleset csak kiváltó oknak tekintendő. Főként a balesettel járó lelkirázkódás, ijedtség hat az illető idegrendszerére. A kórkép hasonlít a neuraszténiához vagy a hisztériához aszerint, amint neuraszténiára vagy hisztériára hajlamos egyént ért a baleset. A tünetek sokszerűek, változók és gyakran tettetés vagy túlzás látszatával birnak. Megjegyzendő, hogy a betegek a túlzásra azért hajlandók, mert állandóan a bajukkal foglalkoznak és az anyagi kárpótlás kétségei gyötrik. A T.-ok számát a kötelező balesetbiztosítás óriási módon szaporította, az orvosok pedig tenyésztették. A baj a beteg munkabírását ritkán csökkenti nagyobb mértékben, inkább a hozzávaló energia csökken. Ezért legjobb a beteget minél hamarább munkára szorítani. Ezt csakis az egyszeri és végleges kártalanítással érjük el, míg a járadék megítélésénél a beteg önös gondolkodásával igyekszik járadékát minél hosszabb ideig élvezni. A gyógyulás észszerű kezelés mellett gyakran bekövetkezik.

Traumaticin (gör.), guttaperchának kb. 10%-os kloroformos oldata. Vörösbarna, gummiszerű folyadék, amelyet a bőr felületére ecsetelnek, ha azt nedvességtől, levegőtől, dörzsöléstől stb. akarják óvni, vagy ha kisebb felhámtúltengésekre (tyúkszemek, fagyás-daganatok) állandó nyomást akarnak gyakorolni.

Traumatól, *jodocrésine*, a krezol jód-származéka. Finom, laza, szagtalan, ibolyásvörös por. Vízben, szeszben oldhatatlan; éter kevéssé, kloroform és lúgok bőségesen oldják. Antiszeptikum.

Traumatotaxis (növ.), a sérülés vagy sebesülés okozta mozgása egyes szabadon élő egyéneknek vagy egyes sejtrészeknek, pl. a sejtmagnak.

Traumatotropizmus (növ.), a gyökereknek a növekedési övben való elgörbülése a tenyészcsúcsnak egyoldali, kémiai szerek vagy nagy hőmérsék okozta sérülése következtében.

Traun, folyó, a Duna 180 km. hosszú jobb mellékfolyója; ered Stiriában apró tavakból kifolyó patakocskák: Kainisch, Altausseei T. és Grundlseei T. egyesüléséből Ausseenál, áttör a Zinkenkogel (1856 m.) és Sarstein (1973 m.) közt a szűk Koppentallal, a Hallstatti- és T.- vagy Gmundeni tavon, Roitham mellett 14 m. magas vízesése van: a Traunfall; Linz közelében torkollik. A folyó jobbpartján a sószállításra 1552. csatornát készítettek. Mellékvizei: Ischl, amely a Wolfgang-tó lefolyása, az Ager, Alm és Krems.

Traun, 1. *Julius von der* T. írói álnév, lásd *Schindler*.

2. *T., Otto Ferdinand, Abensperg és T. grófja*, osztrák hadvezér, szül. Sopronban 1677 aug. 27., megh. Nagyszebenben 1748 febr. 18. A spanyol örökösödési háború után 1710. ezredes lett, 1719. Mercy hadtestében Sziciliában harcolt, 1733. mint altábornagy a nápolyi királyságot védte a spanyolok ellen, de vissza kellett vonulnia. 1741-ben tábornagy lett. Győzelmesen harcolt Felső-Itáliában, 1744. pedig Nagy Frigyest ügyes mozdulataival Csehország elhagyására kényszerítette, 1745. a franciákat szorította át a Rajnán. 1747-ben Erdély katonai parancsnokává nevezték ki, de nemsokára meghalt. V. ö. *Thürheim*, Feldmarschall Otto Ferd. Graf von Abensperg und T. (Wien 1877).

Traunstein, 1. a Gmundeni-tó partján, 1691 méternyire emelkedő sziklás hegy a salzburgi

mészkőhegyekben. — 2. *T.* az ugyanily nevű járás székhelye Unterbayern bajor kerületben, (1919) 8544 lak., sörgyártással, nagy sófőzővel. T.-ban van két fürdő (T. és Wildbad Emfing) s egy Kneipp-féle gyógyintézet.

Traun-tó *(Gmundeni-tó)*, az Atter-tó után a Salzkammergut legnagyobb tava Ebensee és Gmunden közt Felső-Ausztriában. 422 m. magasban terül el, hossza 12 km., 3 km. széles, 191 m. mély, területe 2480 ha. K.-i partja meredek és sziklás, a Ny.-i ellenben lapos és megmunkált, itt fekszik rajta Traunkirchen kisközség. Innen a tó lefolyásánál fekvő Gmundenig számos nyaraló fekszik a tóparton. Gmundentól Ebenseeig gőzhajókkal hajózzák, tápláló folyója és lefolyása a *Traun* folyó (l. o.).

Trautenau *(Trutnov)*, az ugyanily nevű cseh kerületi kapitányság székhelye, (1921) 14,683 lak., cérnafonással, vászonszövéssel és papirosgyárral. A lenszövést II. Ottokár honosította meg. 1866-ban itt a poroszok két ízben ütköztek meg az osztrákokkal és első ízben *Gablenz* csapataitól vereséget szenvedtek; a másik alkalommal azonban a poroszok győztek.

Trautmann *Henrik*, kereskedelmi szakíró, szül. Stájerlakon 1863 júl. 8. Egyetemi és műegyetemi tanulmányait Budapesten végezte. A budapesti kereskedelmi akadémiának előbb tanára volt, 1921. igazgatója lett, 1923. a felső kereskedelmi iskolák kir. főigazgatójává nevezték ki. Kereskedelmi szaktudományok terén külföldön is elismert szaktekintély. Számos cikket írt belés külföldi szaklapokba. Önállóan megjelent művei: *Kereskedelmi könyvvitel* (1891); *Kereskedelmi ismeretek* (1896, 4. kiad. 1912); *A könyvvitel tankönyve* (1901, 4. kiad. 1922); *Folyószámlák* (1903); *Ipari könyvviteltan* (1905).

Trautmann, *Franz*, német író, szül. Münchenben 1813 márc. 28., megh. u. o. 1887 nov. 2. Főképen a német középkorból vett novelláival tünt fel. Szépirodalmi művein kívül írt műtörténeti tanulmányokat is, így: Kunst und Kunstgewerbe vom frühesten Mittelalter bis Ende des 15. Jahrhunderts (1869).

Trauttmansdorff, osztrák hercegi és grófi család, amely a XIII. sz. óta előkelő szerepet játszott Alsó-Ausztria és Stájerország történetében s 1598. osztrák bárói címet kapott, 1625. pedig birodalmi grófi rangra emelkedett. *Maximilian* gróf (l. o.) két fia, *Adam Mathias* (szül. 1618., megh. 1685.) és *Georg Sigmund* (szül. 1638., megh. 1708.) lett a T.-család idősebb és ifjabb ágának megalapítója. Az idősebb ágból való *Ferdinand* (l. o.) 1805. hercegi címet kapott az elsőszülött ágra örökletesen. A család nevezetesebb tagjai:

1. *T., Maximilian*, gróf, szül. Grácban 1584 máj. 23., megh. Bécsben 1650 júl. 7. II. Ferdinánd császárnak fontos diplomáciai szolgálatokat tett a német fejedelmeknél és Rómában. 1625-ben grófi rangra emelték, ugyanekkor magyar indigenátust is nyert az országgyűléstől. Ő gyanusította először a császár előtt Wallensteint árulással s ő vezette a vizsgálatot ellene. A nördlingeni csata után 1635. a szász vál. fejedelmet külön békére bírta. A vesztfáliai béke megkötésében, mint a császár főmegbizottjának, jelentékeny része volt.

2. *T., Ferdinand*, herceg, osztrák államférfiú, szül. Bécsben 1749 jan. 12., megh. u. o. 1827 aug. 27. II. József császár alatt Regensburgban és Mainzban működött mint diplomata, 1787. a forrongó Belgium polgári kormányzójává nevezte ki a császár, de d'Alton tábornok erőszakos intézkedései miatt nem tudta azt megbékíteni s 1789. el kellett hagynia az országot. II. Ferenc alatt németalföldi kancellár volt e méltóság megszüntéig (1795). Thugut bukása után 1801. rövid ideig külügyminiszter volt, 1805. hercegi rangra emelte a császár, 1807. pedig első főudvarmesterévé nevezte ki. V. ö. *Schlitter*, Geheime Korrespondenz Josephs II. mit seinem Minister Ferd. Grafen T. 1787—89. (Wien 1902).

3. *T., Ferdinand*, gróf, osztrák diplomata, szül. Münchenben 1825 jún. 27., megh. Friedau kastélyban 1896 dec. 12. A diplomáciai pályára lépve 1859. karlsruhei, 1867. müncheni követ lett, 1868—72. pedig vatikáni nagykövet volt. Azután az urakházában foglalt helyet s 1879. elnöke lett.

Trautv. et Mey., latin növénynév után *Trautvetter* E. R. (Kijevben a botanika tanára) és *Meyer* Karl Anton nevének rövidítése. *Trautvetter* Szibíriát beutazta, a fűzfákat, Pentastemont meg Oroszország északi részének flóráját ismertette. *Meyer* Karl Anton, l. *F. et M.*

Trautwein *Nep. János*, kegyesrendi tanár, szül. Budán 1819 okt. 29., megh. Budapesten 1893 okt. 5. A kegyesrendbe 1835. lépett; több helyen volt tanár, 1853. a budapesti főgimnáziumba helyezték át, 1867. ugyanannak igazgatója lett s maradt 1888-ig, amikor rendi kormánysegéddé választották. 1859-ben ő alapította az Oltáregyesületet, amelynek igazgatója volt. Írt magyar és német cikkeket, tankönyveket, fordított ájtatossági munkákat s megjelent külön több egyházi beszéde.

Trauzl-féle dinamit, l. *Robbanoszer*.

Travankor *(Travankur, Tiruvankodu)*, britindiai hűbéres állam Elő-India D.-i részén, Madraszhoz tartozik. Területe 17,363 km², (1921) 4.000,000 lak. Lapos partvidékétől befelé haladva magasabb hegyvidéket, az Anamalai hegységet találjuk (Anaimudi, 2694 m.), K.-i részén húzódik a 2017 m. magas Cardamomum-hegység. Földje termékeny, kivitelre kerül sok rizs, kókusz- és arekadió, gyömbér, bors, tápióka, szekfűszeg és kávé. Erdeiben kitünő fafélék (tekfa, ébenfa) találhatók, továbbá elefánt, tigris, leopárd, medve, szarvas stb. tanyázik. Éghajlata esős és forró. Sok iskolája van, nagyrészt misszionárius és angol iskolák. Főhelye *Trivandram* v. *Tiruvanantapuram*. V. ö. *Mateer*, Native life in T. (London 1883).

Trave, 112 km. hosszú folyó Észak-Németországban. Ered Lübeck oldenburgi fejedelemségben, kiszélesül a Warderseevé, fölveszi a hajózható Steknitzet, Lübecknél a Waknitzot, végül a Schwartaut, Travemündénél a Keleti-tengerbe ömlik. Tengeri hajókkal Lübeckig hajózható.

Travemünde, előbb önálló község, 1913 ápr. 1 óta Lübeck város része, a Travenak a Keleti-tengerbe torkolásánál; ismert tengeri fürdő, kikötővel.

Travers (franc.) a. m. keresztben, ferdén; továbbá a födözékek egy neme, melyeknek céljuk, hogy az ellenséges lövedéket felfogják, ezeknek hatását megakadályozzák vagy gyengítsék. Rendesen mesterségesen készíttetnek; ilyen a *T., harántgát*, amely a védőharcost a mellvéd mögött felállított védő-oldalról jövő lövések ellen védi. L. *Sáncok*.

Travers, *Val de*, völgy és kerület Neuchatel svájci kantonban, a Neuchateli-tó mellett; híres aszfalttelepeiről, órásiparáról. Tizenegy község van benne, (1910) 18,086 lak. A völgyhöz tartozó Verrières Françaisesnél lépett át svájci területre 1871 febr. 1. Bourbaki francia tábornok megvert seregével, amelyet a svájciak lefegyvereztek. Legnépesebb községei *Fleurier* és *Couvet*.

Traversara *Erzsébet*, l. *Erzsébet*, 6.

Traverse (franc.), az iskolalovaglásban olyan speciális járási mód, amelynél a betanított ló menetközben lábait keresztezi, miközben az előrevetett lábbal oldalt félkört ír le.

Traverse City (ejtsd: trevversz szitti), város Michigan északamerikai államban, (1910) 12,115 lak., fakereskedelemmel.

Traversellit (ásv.), mállott, laza, rostos amfibol Traversellából.

Traversey-szigetek (ejtsd: tréverszi —), a déli sarkvidéki Sandwich-szigetcsoport legészakibb szigetei.

Travertino, l. *Édesvízi mészkő*.

Travesias (spanyol), nagy kiterjedésű homok v. sósivatagoknak használatos elnevezése Chilében és Argentinában.

Travesztia (ol. *travestire*, átöltöztetni szóból), a komikus és szatirikus költői előadásnak az a módja, midőn a költő valamely nagyszerű tárgyat kisszerű alakba öltöztet; fordítottja tehát a paródiának. A travesztált eposzok közül népszerű volt Blumauer Aeneise; nálunk újabban *Seress* Imre Háry János Iliásza és Odisszeája.

Travnik, az ugyanily nevű boszniai járásnak székhelye, (1910) 7285 lak., több régi érdekes épülettel, nagy bőrgyárral és élénk kereskedéssel. Most a Szerb-Horvát-Szlovén királysághoz tartozik.

Travun, *Hercegovina* régi neve.

Tráz-os-Montes, Portugália egyik régi tartománya, Spanyolország és Beira portugál tartomány közt; területe 10,783 km²; (1911) 437,571 lak. Fővárosa Bragança.

Tre (ol.), három; *a trevoci*, három hangra. — *Sonata a tre*, háromszólamú szonáta, amelyhez azonban az elengedhetetlen continuo-szólam társult.

Treasurer, angol főkincstárnok, l. *Treasury*.

Treasury (ang., ejtsd: trezsöri) a. m. államkincstár, kincstári kamara. Az angol pénzügyminiszternek a neve: First Lord of the T., a kincstár első lordja. Az angol pénzügyminisztérium: Board of the T. *Treasurer*, v. Lord High Treasurer, a kincstár főlordja, régebben az angol korona harmadik főtisztviselője, akit most az öt Lord Commissioner of the T. pótol.

Treaty ports (angol, ejtsd: tríti portsz), az oly kikötők angol neve Kínában, amelyekbe az idegenek bejutása és hajóik kikötése szerződésileg megengedve és biztositva van.

Trebbia (az ókori *Trebia*), a Po 115 km. hosszú jobboldali mellékfolyója. A Liguriai Apennin Antola hegyén ered és Piacenza felett torkol jobbról a Póba. Kr. e. 218. Hannibal a T. partjain verte meg Sempronius Longus seregét. 1799 jún. 17—20. a Macdonald vezérelte franciák felett győztek Szuvorov orosz-osztrák hadai.

Trébelés, l. *Domborítás* és *Toreutika*.

Trebellianica (*Quarta Trebelliana*, lat.), egyetemes hagyománynál a hagyományos örökösi (fideicommissarius heres) illető negyed, mely az örökösnél a Qu. Falcidia. L. *Falcidia lex*.

Trebellius, *Pollio*, római történetíró, egynéhány császár életrajzát írta meg Kr. u. 300 körül s ezek a *Scriptores historiae Augustae* c. gyűjteményben maradtak reánk.

Trebinje, az ugyanily nevű járás és kat. püspökség székhelye Hercegovinában, a Trebicsica mellett, (1910) 4589 lak., dohánytelvényekkel, dülledező várfalakkal. *Terbunia* néven már Konstantin császár alatt emlegetik. A középkori, Konstantinápolyba vezető fontos kereskedelmi útvonalnak T. volt az első állomása. 1878-ban a boszniai megszálláskor Ausztria-Magyarország birtokába jutott. A világháború kezdetén 1914 aug. 8. montenegrói csapatok megtámadták, de a helyőrség visszaverte őket. 1915 nov.-ben szintén csatározások voltak környékén a montenegróiakkal. Nov. 4. a közeli Ilino Brdón Kövess csapatai a montenegróiak főállását áttörték s azután Montenegróba nyomultak be. A békekötés óta a Szerb-Horvát-Szlovén királyság területéhez tartozik.

Trebisonda, *Trebizonda*, város, l. *Trapezunt*.

Trebitsch (*Třebič*), az ugyanily nevű morva kerületi kapitányság székhelye, (1921) 12,490 lak., posztószövéssel, bőrcserzőkkel és nagy lóvásárokkal.

Treble event (ang.), a lóversenyen előforduló elnevezése olyan fogadásnak, amely három eseménytől, itt három ló győzelmétől függ. Ha a három közül csak egy is elesik a győzelemtől, a fogadás elveszett. Viszont az első nyerés után nemcsak az alaptét, hanem az elért nyereség is átmegy a második eseményre és onnan újabb nyereséggel a harmadikra. Magyarul a T. hármas halmozás.

Trebnik, az *euchológium* (l. o.) szláv neve.

Trebonius, *Gaius*, római lovag, Kr. e. 55. néptribun, akit Julius Caesar megvesztegetett, hogy törvényjavaslatával *(Lex Trebonia)* ő másodizben Galliát, Licinius Crassus Sziriát, Pompeius pedig Hispániát kapja meg 5 évre provinciául. 45. konzul lett, majd résztvett a Caesar elleni összeesküvésben. 43. Publius Dolabella Szmirnában megölte.

Trebur, község Starkenburg hesseni tartományban, (1910) 2221 lak. T. a régi *Tribur* v. *Triburis*, ahol Nagy Károlynak palotája volt. Többször tartottak benne zsinatot és birodalmi gyűléseket.

Trecentisták, l. *Trecento*.

Trecento (ol. ejtsd: trecsentó) a. m. 300, az 1300-as évek vagyis a XIV. sz. megjelölése az olasz történelemben, de főleg a művészettörténelemben. *Trecentisták* a XIV. sz. olasz művészei.

Trechmannit (ásv.), ezüstszulfoarzenid: $AgAsS_2$, a miargiritnak megfelelő arzénvegyület; átlátszó,

gyémántfényű, skarlátpiros romboéderes kristályok a binnentali dolomitban.

Treculia *Dcsn.* (növ.), a Moraceae (Eperfafélék) család génusza; 2—3 faja a forróövi Afrika Ny.-i részén honos fa v. cserje. A *T. africana* Dcsn. (okva-fa) 20—25 m. magas, nagy levelű fa. Magházakból és murvákból alakuló gömbölyű általermése 2—3 dm. átmérőjű, 9—15 kg. súlyú. Magvaiból hazájában lisztet készítenek.

Tredegar (ejtsd: trediger), város Monmoutshire angol countyban, (1921) 25,105 lak., nagy szénbányákkal és vasművekkel.

Tredici Comuni, l. *Comuni.*

Tree, *Ellen*, l. *Kean*, 1.

Tréfa (ol. *truffa* a. m. csalás, ámítás, a régi magyar nyelvben még az eredeti *trufa)*, valakinek nevetést keltő becsapása. *Truffaldino* az olasz komédia állandó alakja, kb. olyan mint *Csalóka* Péter. A T. az irodalomban adoma v. drámai formában lép fel. (A németek *Schwank*-ja.) A T. örök idők óta minden nemzetnél divatban volt; számtalanok az elbeszélések az oly *Tolpatschokról*, akik minden törbe belebotlottak, meg azokról az *Eulenspiegelekről*, akik felebarátjaikat szóval és tettel lóvá tették. Nálunk *Bolond Istók*, *Ludas Matyi*, *Paprika Jancsi* ilyenek.

Tréfá (héb.) a. m. szétszaggatott, t. i. valamely vad által szétszaggatott állat, melyet Mózes II. könyve 22_{30} szerint nem szabad megenni; innét új-héber nyelvszokás szerint minden a zsidó étkezési törvény értelmében tilos eledel, ellentétben a *kóser* (alkalmas), azaz e törvénynek megfelelő, megengedett ételhez.

Tréfás dalok. Népköltési gyűjteményeinkben a dalok különféle osztályai, ú. m. a szerelmi, katona-, pusztai és pásztordalok stb. közt külön csoportba szokták sorozni a tréfás és gúnydalokat. A T. rendszerint tisztán komikusak és a komikumot sokszor a komoly dalok modorának követésével érik el, tehát paródiaszerűek, másszor képtelenségek összefűzésével, szó- és hangjátékokkal stb. A gúnydalok egy része is tisztán tréfás és komikus. Ide sorolhatók azok, amelyek pl. az asszonyi nemet vagy a különféle foglalkozású embereket csúfolják. A gúnydalok másrésze azonban napi érdekű, politikai tartalmú, személyek v. pártok ellen fordul s ilyenkor a szatira v. a paskvillus elemeit olvasztja magába, mint a kortesdalok.

Trèfle (franc., ejtsd: trefl) a. m. lóher, lóherlevél, a francia kártyajáték egyik színe. Nálunk németesen *treff*-nek is mondják.

Trefort *Ágoston*, államférfiú és publicista, szül. Homonnán (Zemplén vm.) 1817 febr. 6., megh. Budapesten 1888 aug. 27. Jogi tanulmányait befejezvén, nagy utazásokat tett nyugati Európában, azután államszolgálatba lépett; de csakhamar megválván hivatalától, társadalmi és publicisztikai téren igyekezett reformeszméit megvalósítani, különösen a bank- és vasútügy, valamint a városok fejlesztésének érdekében. Közgazdasági tanulmányaiért az Akadémia már 1841. tagjául választotta. 1843—44-ben Zólyom város követe volt az országgyűlésen. 1848-ban az új minisztérium megalakulásakor Klauzál földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter mellett államtitkár lett. A szabadságharc kitörésekor báró Eötvös Józseffel külföldre ment és csak 1850 végén tért vissza, de csabacsüdi birtokán visszavonultan élt. 1861-ben Békés vm. alispánja lett, majd orsz. képviselőül választották. Ugyanez időben megalkotta a Békés vármegyei gazdasági egyesületet. 1863-ban báró Eötvös Józseffel megalapította a *Politikai Hetilap* c. újságot. 1865-ben ismét képviselőnek választották s a Deák-párt egyik tekintélyes tagja lett. 1872-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter lett s maradt egész haláláig. Az ő nevéhez fűződik a középiskolák reformja, az elemi iskolákban a magyar nyelv kötelező tanításának törvénybe iktatása, a budapesti egyetem, a műegyetem nagyszabású építkezéseinek megindítása, a kolozsvári egyetem fejlesztése, a budapesti zeneakadémia megalapítása, a rabbiképző-intézet felállítása stb. 1885-ben a Magyar Tud. Akadémia elnökévé választották. Emlékére Budapesten az egyetem filozófiai kari épületeinek kertjében szobrot állítottak. Önállóan megjelent művei: *Bankügy* (1842); *Emlékbeszédek és tanulmányok* (1881); *Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből* (1882); Reden u. Studien (Leipzig 1882); Essais und Denkreden (1883); *Újabb emlékbeszédek és tanulmányok* (1887); *Beszédek és levelek* (1888). V. ö. *Keleti* Károly emlékbeszéde (Akad. Évk. 1889).

Treguan, püspök, szül. Firenzében 1185 táján. Magyarországba talán mint Imre herceg nevelője jött, majd Spalatóban a papnövendékeket grammatikára tanította. Spalatói tabellio (közjegyző-féle), majd főesperes s végre traui püspök lett. 1229-ben spalatói érsekké is jelölték, de II. András Ugrinnak juttatta ezt a méltóságot. 1247-ben még élt mint traui püspök, azontúl nincs nyoma. Egy XII. sz.-beli legenda alapján megírta egyik elődének, boldog János traui püspöknek életrajzát. V. ö. *Békesi* Emil, a Kath. Szemlében (1896, 541—3.).

Trehalóze, l. *Mikóze.*

Treidern-Aa, livlandi folyó, l. *Aa.*

Treinta y Tres (= 31), departemento Urugayban, 9539 km² ter., (1922) 45,645 lak., fővárosa T. (3000 lak.).

Treitschke, 1. *Friedrich*, német lepidopterológus (lepkész), szül. Lipcsében 1776., megh. mint az udvari színház gazdasági igazgatója Bécsben 1842. Számos új lepkefajt írt le. Az új fajoknál nevének rövidítése: *Tr.*

2. *T., Heinrich*, német történetíró, szül. Drezdában 1834 szept. 15., megh. Berlinben 1896 ápr. 28. Lipcsében 1858. lett magántanár, 1863. Freiburgban rendk. tanár, de az 1866-iki németországi háború alatt mint poroszpárti elhagyta Badent és Berlinben megindította a Preussische Jahrbücher folyóiratot. Még ugyanaz évben a kieli egyetemre nevezték ki rendes tanárnak, ahonnan Heidelbergbe, 1874. pedig Berlinbe hívták. 1871—88-ban német birodalmi gyűlési képviselő is volt. Ranke halála után a porosz állam történetírójává nevezték ki. Fő munkája: Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert (Leipzig 1879—94, 7. kiadása 1904). Ezenkívül jelentősebb művei: Historische und politische Aufsätze (u. o. 1865, folytatás 1870, új kiad. 3 kötetben 1903); Deutsche Kämpfe (1896). Megjelentek külön kötetben történelmi előadásai, valamint levelezései is.

Treitz *Péter*, a magyar agrogeológia megteremtője, szül. Kisszálláson (Bács vm.) 1866 nov. 16. A bécsi műegyetemen, majd a magyaróvári gazdasági akadémián végezte tanulmányait, 1890. a m. kir. földtani intézethez nyert meghívást, ahol Inkey Béla vezetésével a magyar agrogeológiai fölvételi osztályt szervezte. Évtizedeken át térképezte a Nagy Magyar Alföld termőtalajait. Németországi, Oroszországban és a Balkánon végzett tanulmányai alapján a talajalakulásnak új magyarázatát adja és a *talajgeográfiában* új tudományszakot alapított meg. A hullópor szerepét a talaj kialakulásában általánosan ismertté tette, úgy hogy kutatásait a külföldi agrogeológiai intézetek alapul fogadják s 1912. a belga kormány *Batz* G. tanárt, 1914. a japán kormány *Wakimizu* tokiói egyetemi tanárt hozzá küldte egy évi tanulmányútra. Szervezte 1909. az első nemzetközi agrogeológiai értekezletet *'Sigmond* Elek és *Timkó* Imre részvételével. Irodalmi munkái a hazai és külföldi folyóiratokban jelentek meg. Legnevezetesebb munkái: *Magyarország talajainak beosztása klimazónák szerint* (1901); *A Duna—Tisza közének agrogeológiai leírása* (1903); *Szeged—Kistelek vidéke* (térképpel, 1905); *Meszes talajok és meszes talajokra alkalmas szőllőfajták* (Pécs 1905); La détermination du calcaire dans les terraines à vignobles (Roma 1903); Die Entstehung der Kalkböden und die Bestimmung des kohlensauren Kalkes in Weinböden (Wien 1906); Les sols et les changements du climat (Stockholm 1910); *Az agrogeológia feladatai* (Földtani Közlöny 1919); *A sós és szikes talajok természetrajza* (1924). Számos hazai és külföldi tudományos társulat tagja. Munkatársa e Lexikonnak is. — *Neje*, szül. *Obermayer Rózsa*, szül. Szőllősgyörökön (Somogy vm.) 1868., polgári iskolai tanítónő és rajztanárnő. Főkép az iparművészet terén működik. Hazai és külföldi kiállításokon munkáival számos díjat nyert. A szakirodalom terén is munkálkodik. A Budapesti Hirlapnak sok éven át volt munkatársa és szerkesztette a *Tündérujjak* c. háziipari lapot. Állami támogatással iparművészeti tanfolyamot tartott nők számára.

Treja, város és püspöki székhely Macerata olasz tartományban, (1911) 9438 lak., ásványvízforrással. Székesegyháza van. Itt vannak *Trea* római gyarmat maradványai.

Trelawny (ejtsd: trilani), *Edward John*, angol író, szül. 1792 okt. 2., megh. Worthingben 1881 aug. 13. Kalandos életet élt. 1821-ben Pisában Shelleyvel ismerkedett meg, 1823. Byront követte Görögországba s részt vett a szabadságharcban. Önéletrajzi elemeket tartalmaz The adventures of a younger son (1831) regénye; jelentősebb a Recollections of the last days of Shelley and Byron (1858).

Trelleborg, Svédország legdélibb városa Malmöhus länben, (1922) 11,571 lak., nagy gabonaexporttal.

Trelovuni, hegység, l. *Himettosz*.

Trem., olasz zenei műszó rövidítése, ehelyett: *tremolando*: «rezegtetve». L. *Tremolo*.

Trema, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1910) 1232 horvát lak. (Tr. SzHSz.)

Tréma, l. *Dierézis*.

Tremarctos (állat), a Medve (*Ursus*) nem egyik alneme, ahová a *pápaszemes* vagy *andesi medve* (*Ursus [Tremarctos] ornatus* F. Cuv.) tartozik. A baribalnál kisebb. Fekete alapszínű. Dél-Amerikában a Kordillerákban honos.

Trematoda (állat), l. *Szívóférgek*.

Trembecki, *Stanisław*, lengyel költő, szül. 1723., megh. Tulczinban (Podolia) 1812 dec. 12. Beutazta egész Európát. Szaniszló Agost királynak kamarása volt, akit trónvesztése után Szent-Pétervárra kisért. Költeményei magvas nyelvezetük és sima formájuk által tünnek ki. Legkiválóbb költeményét Zofijówka címen aggkorában írta. Művei 1883. Lembergben jelentek meg.

Trembley (ejtsd: tramblé), *François le Clerc du*, francia diplomata, l. *József atya*.

Tremellineae (növ.), bazidiumos gombák, bazidiumuk két, egymást keresztező fallal, négy sejtre oszlik. Termő testük kocsonyás. Fán élnek.

Tremissis (lat.), a késő római időben $^1/_3$ solidusos aranypénz volt. A merovingok utánozták.

Tremiti-szigetek, Foggia olasz tartományhoz tartozó szigetcsoport az Adriai-tengerben, 25 km.-nyire a Gargano-foktól. A *San Nicola*, *San Domino* és *Caprarából* álló csoport területe 4 km², 533 lak. A vízben szűkölködő T., az ókorban *Diomedae Insulae*, már a rómaiak korában száműzetés helyéül szolgáltak és most is San Nicolán (az ókori *Trimerus*) fegyenctelep van.

Trémoïlle (ejtsd: —oáj), *Charles Louis, duc de la T.*, francia történettudós, szül. Párisban 1838., megh. u. o. 1911 júl. 4. Történeti munkáihoz főleg saját családi levéltárából merítette az adatokat. Ilyenek: Correspondance de Charles VIII. avec Louis II. de la T. (1875); Jeanne de Montmorency et sa fille la princesse de Condé (1888); Souvenirs de la Révolution (1898) stb.

Tremola, *Val*, a Ticino egyik mellékvölgye, l. *Airolo*.

Tremolálás, éneklési hiba, amely az intonálás bizonytalanságával függ össze, de oka lehet a hangszálak elernyedése is.

Tremolit v. *grammatit* v. *calamit* (ásv.), az amfibolcsalád egyik monoklin tagja, $CaMg_3(SiO_3)_4$. Fehér, szürke, világos-zöld bennőtt rudas kristályok és szálas halmazok; gyöngyház- v. selyemfényű; áttetsző. A kristályos palákba ékelt szemcsés mészkövekben és dolomitokban: Campolongo és Val Tremola a Szt.-Gotthardon; ibolyás színben: Edwards, New York. Néha szerpentinben. Talkká alakul át. Részben ide tartozik a *nefrit* is. Dognácskán nagy tömegben fordul elő, Csíkszentdomokos környékén is lelhető.

Tremolo (olasz), a zenében ugyanazon hang gyors, rezgésszerű ismétlése. Vonós és fúvóhangszereken igen dramatikus hatás a T., amely az orgona síprendszerében rendszerint hanglebegéssel érhető el.

Tremor (lat.), l. *Reszketés*.

Trenck, 1. *Franz*, báró, osztrák pandúrezredes, szül. Reggióban (Kalábria) 1711 jan. 1., megh. Spielberg várában (Brünn mellett) 1749 okt. 4. Atyja porosz eredetű császári tiszt volt, ő meg a soproni jezsuitáknál nevelkedett. 17 éves korában belépett a császári seregbe, de már 1731. ki kellett abból lépnie kicsapongó élete miatt. Ezután orosz

szolgálatba állott, ezredesének bántalmazása miatt azonban több hónapi várfogságra ítélték Kijevben. Kiszabadulása után szlavóniai birtokára vonult vissza. Az osztrák örökösödési háború kitörésekor 1740. engedelmet kapott Mária Teréziától egy 1000 főnyi pandúrcsapat kiállítására. E csapat élén, amely idővel 5000 főre szaporodott, nagy vakmerőségével tünt ki s 1744. ezredessé nevezték ki. Mivel azonban sok borzalmas kegyetlenséget követett el, elmozdították s 1746. hadi törvényszék elé állították, amely őt rangjának elvesztésére és életfogytiglan tartó fogságra ítélte. Önéletrajza, mely 1747-ig terjed, 1748. Lipcsében, 1807. pedig Bécsben jelent meg. V. ö. *Wahrmann*, Leben, Taten, Abenteur, Gefängnis und Tod des Franz Freiherr von der T. (Leipzig 1837).

2. *T., Friedrich*, báró, kalandor, *T. 1.* unokatestvére, szül. Königsbergben 1726 febr. 16., megh. Párisban 1794 júl. 25. Porosz katonai szolgálatba lépve 1744. II. Frigyes császár parancsőrtisztje, de csakhamar kegyvesztett lett és unokatestvérével folytatott levelezése miatt Glatz várába zárták. Innen 1746. elmenekült s orosz, majd osztrák szolgálatba lépett. 1754-ben ismét elfogták Poroszországban s Magdeburgban zárták el. 1763-ban kiszabadult börtönéből s Aachenban élt; 1774—77. Mária Terézia megbízásából Angliában és Franciaországban járt titkos küldetésekben. Ezután magyarországi birtokára költözött, megírta emlékiratait és több politikai iratot tett közzé. II. Frigyes halála után visszakapta elkobzott poroszországi birtokait. Ezután még kétszer jött Magyarországba s 1791. mint a forradalom lelkes híve, Párisba ment. Itt barátságot kötött több jeles politikussal (André Chenier), de magára vonta Robespierre gyanuját, aki őt a forradalmi törvényszék elé állíttatta és lefejeztette. T. nagyszámú irodalmi művei közül említendők: Biographie (Berlin 1786—87, 3 köt., Wien 1787, 2 köt., utolsó kiadása Stuttgart 1883, a Speemann-gyüjteményben); Der Furchtsame Cadet im Türkenkrieg (vígjáték, Pest év nélkül); Der matzedonische Held (1788); Letzte Unterredung Friedrichs des Grossen in seiner Todesstunde mit Pater Pavian (1787); Der T. an alle redlichen Ungarn, ein Epistel für den Landtag (Nagy-Szeben 1790); Der entlarvte Priester, für Ungarns Landesväter (Pest 1790), válasz *Seitz* Leo szervita-barát: Der entlarvte T. c. röpiratára; T.-s Dichtergedanken in Ungarn (1791); Ungarns Aufklärung unserer Zeiten (Eger 1790). Magyar nyelven: T. Fridrik báró emlékezetre méltó életének históriája (1788, 3 rész); A matzedoniai Vitéz (magyarra ford. *Latzkovics* János, 1790); Halotti beszéd II. József sírja felett (1790); Jó szerencse kivánása a magyarokhoz (versekben, Budán 1790); Könyörgés, melyet kétségkívül a magyarországi püspökök nagy része fog most titkon imádkozni; Mérő serpenyő, mellyel a fejedelem és a papság hatalmát összemérte T. (1790). Kalandos életét több író regényben dolgozta fel, nálunk *Jókai* két regényt is írt T.-ről: A két T. (Budapest 1892, 2 köt.) T., Frigyes báró (u. o. 1895). V. ö. *Wahrmann*, Friedrich Freiherr von der T.-s Leben, Kerker und Tod (Leipzig 1837); *Ilosvai* Hugó, T. Frigyes élete és csodálatos kalandjai. Önéletrajz (Budapest 1903).

Trencsén, a történelmi Magyarország egyik *vármegyéje* a dunabalparti részen; határai Ny.-on Morvaország, melytől a Kárpátok ÉNy.-i határláncolata választja el, É.-on Szilézia és Galicia, K.-en Árva, Turócz és Nyitra, D.-en Nyitra vm. Az alábbiakban a vármegyének az 1920-iki trianoni békeszerződés előtti állapotát ismertetjük:

Területe 4456 km². T. vármegye földje túlnyomóan hegyvidék, amelyet a Vág széles völgye választ ketté. Jobb partján az ÉNy.-i határláncolat emelkedik. E láncolatnak főbb csoportjai a vármegye területén: a Lopenik (912 m.), Lukov (685 m.), az Oroszlánkői csoport (a Komlóhegygyel, 926 m.), a Javornik (1077 m.), a Nyugati-Beszkédek (1067 m.) és az Osszus (1236 m.). A Vág balpartján a Kis-Fátra hegyláncolatához tartozó csoportok emelkednek, ezek a Sztrecsnói szoroson túl a folyó jobb partjára is átmennek; ezek a csoportok D.-ről É. felé haladva: az Inovec csoportja (1042 m.), a Sztrazsó (1214 m.), a Manin csoportja a híres Manin-hasadékkal (l. o.), a Szulyói hegycsoport a szintén híres szulyói völggyel, majd a Rajcsanka havasok a Klak (1353 m.) és Mincsol (1364 m.) csúcsokkal. Ahol a Vág völgye a Kis-Fátra vonulatán áttör, ott a tulajdonképeni Kis-Fátra vagy Kriván-Fátra hatalmas csoportja emelkedik, melyben T. legmagasabb ormai, ú. m. a gyönyörű kilátású Kis-Kriván (1711 m.), a Sztoh (1608 m.) s a szaggatott Roszugyec (1606 m.) emelkednek, köztük van a szépségéről ismeretes terhelyi (tyerhovai) völgy. Az egyes hegycsoportok közt jelentékeny nyergek vannak és szorosok nyilnak; ilyenek a Vlára-szoros (283 m.), a Lisza-szoros 457 m.), a kosárfalvai hágó, a trencsénselmeczi (styavniki) hágó, a turzófalvai (turzovkai) szoros, a jablunkai szoros (550 m.) és a sziklaszorosi (szkalicei) szoros (700 m.), amelyek Morvaország, Szilézia és Galicia felé közvetítik a közlekedést, továbbá a facskói hágó, mely Nyitra vm.-be és a terhely-zázrivai, mely Árva vm.-be vezet át.

Folyóvizei közül a Vág a legnagyobb, de egyúttal rohamos folyásánál és áradásainál fogva a legveszedelmesebb; mellékvizei közül a Varinka, Kiszuca (a Bisztricával), Vlára, Rajcsanka vagy Zsillinka és Teplicska a nagyobbak. Jelentékenyebb tava nincs, de ásványos forrásai nagy számmal, köztük legjelesebbek a trencséntepliczi kénes és a rajeczfürdői tiszta hőforrások.

Éghajlata hegyes voltának megfelelően különösen É.-i részében zordabb, délen enyhébb; az évi közepes hőmérséklet T. városában 9·3° C. A csapadék évi mennyisége T. városában 700 mm., É. felé azonban gyorsan nő és különösen a Kis-Beszkédek csapadékban igen dúsak.

Terményei az ásványországból agyagon, mészkőn, kvarcon kívül alig vannak. Talaja általában véve nem mondható termékenynek. Termő területéből (1916) szántóföld 153,468, kert 4525, rét 20,868, legelő 87,250 és erdő 153,468 ha. Talajának terméketlenségénél fogva a gabonanemüek közül árpát és zabot termesztenek nagyobb mennyiségben, sokkal kevesebb rozs és búza terem, ellenben igen sok burgonya (1915: 3.352,798 q) és cukorrépa; termelnek még kétszerest, kölest, tatárkát, lent, kendert, hüvelyes veteményeket és takar-

mányrépát. A vármegye D.-i részén a szőllő is megterem. Van sok gyümölcse, kivált szilvája. Igen kiterjedtek a havasi legelők, melyek a juhtenyésztésnek kedveznek. Az erdőségeknek egy harmada, 56,011 ha fenyves, 1 3,262 ha tölgyes, a többi bükkös és egyéb lomberdő.

Állattenyésztésében első helyet foglal el a szarvasmarha; de igen fejlett mellette a juhtenyésztés, a sajt- és túrókészítés is jövedelmező.

Lakóinak száma 1869. 248,626 volt, 1910. 310,437, így T. a középsűrűségű vármegyék közé tartozott. A lakosok közt volt 13,204 magyar (4·3%), 9029 német (2·9%), és 284,770 szlovák (91·8%). A nem magyar ajkú lakosság közül 24,948 egyén, (8·4%) beszélte a magyar nyelvet. Hitfelekezetre nézve 271,283 r. kat. (87·4%), 27,421 evang. (8·8%), 584 ref. és 10.809 izr. (3·5%). Foglalkozásra nézve ekként oszlott meg a kereső népesség: őstermelés 96,489, bányászat 17, ipar 18,957, kereskedelem és hitel 2532, közlekedés 2873, közszolgálat és szabad foglalkozások 2643, véderő 1365, napszámos részl. nélk. 2717, házi cseléd 4863, egyéb foglalkozású 2090. A lakosság fő foglalkozása a földmívelés és állattenyésztés. Az ipar újabban fellendül; a gyáripar legfontosabb vállalata a zsolnai nagy gyapjúárú-, posztó- és takarógyár (1200 munkás) és a cellulózegyár (700 munk.), a rajeczi posztógyár, a trenoséni gyapjúfonó- és kikészítőgyár, továbbá 2 cementgyár (Lédecz és Litvailló), 2 botgyár, több faárúgyár és gőzfűrész, 1 gyufagyár, 2 papirosgyár 1 hajlított fabútorgyár, 5 üveggyár (Zay-Ugrócz, Zsolt, Felsőszernye, Ledniczróna, Nemsó), több bőrgyár (Rajecz). A nép azonkívül nagy mértékben űzi a drótos mesterséget (a drótostótok fő fészke Rovne), a zsindelykészítést, tutajozást, faárúkészítést, sajt- és túrókészítést (brinza, ostyepka). A hiteligények kielégítésére 16 bank és takarékpénztár és 26 szövetkezet állt fenn. A *közlekedés* eszközei: 302 km. vasút, 213 km. állami, 407 km. törvényhatósági és 429 km. községi út. A Vágon igen élénk tutajozás folyt.

Közművelődési állapota: 1910. a 6 éven felüli népességnek 37·9%-a sem írni, sem olvasni nem tudott és a tanköteles gyermekek közül 15,115 nem járt iskolába. Az iskolák száma 699 volt, ezek közt 1 gimnázium (Trencsén), 1 reáliskola (Zsolna), 1 felsőbb leányiskola (Trencsén), 6 polgári, 1 kosárfonóipariskola (Bellus), 11 iparos inas-, 357 elemi nép-, 282 ált. ismétlő és 16 gazd. népiskola, 23 kisdedóvó.

Közigazgatás. A vármegye 9 járásra oszlott és 1910. volt benne 2 rendezett tanácsú város, u. m.:

Járás, város	Községek száma	Lakosság 1910.	Ebből magyar	német	szlovák	Házak száma
Báni járás	63	29,606	1,133	1,116	27,224	4,341
Csaczai «	12	33,968	445	563	32,764	6,056
Illavai «	37	29,014	1,910	830	25,707	4,118
Kiszuczaújhelyi «	33	32,336	526	367	31,287	5,823
Nagybiccsei «	16	28,243	608	669	26,774	5,394
Puhói «	51	30,765	824	1,078	28.266	5.429
Trencséni «	55	40,071	1,037	1,030	37.550	6.281
Vágbeszterczei «	54	28,375	748	450	27.008	5,011
Zsolnai «	51	41,045	640	538	39,560	6,872
Trencsén rtv.	1	7,805	2,997	925	3.676	564
Zsolna «	1	9,179	2,336	1.463	4.954	606
Összesen	374	310,437	13,204	9,029	284,770	50,495

A vármegyében a két rendezett tanácsú városon kívül 14 nagy- és 356 kisközség, továbbá 529 puszta és telep volt. A községek általában véve igen kicsinyek. 2000-nél több lakosa csak 35-nek van, legnépesebbek: Zsolna 9179, Turzófalva 8434 és Trencsén 7805 lakóval. A vármegye a magyar országgyülésre 8 képviselőt küldött. Székhelye *Trencsén*.

Története. A T. vármegye területén talált prehisztorikus kő- és bronzkori maradványok kétségtelenné teszik, hogy legnagyobb része ősidőktől fogva néplakta vidék volt. Első ismert lakói a markomannok és quádok, kik a keleti bójok legyőzése után az I. sz.-ban a szomszédos Morvaországot elfoglalván, azt az ország nyugati határával az V. sz. végéig birták, amikor ezeket az avar, majd később Nagy Károly idejében a frank uralom fenhatósága alatt állott morva-szláv törzs szorította ki régi lakhelyökről.

Szent István itt várispánságot alapít, mely az Árpád-ház kihaltáig királyi birtok maradt. IV. Béla ide menekült a tatárok elől. A XIV., XV. és a következő sz.-okban T. vm., amely a honalapítás első századaiban a királyság hatalmas bástyája, a királyi hatalom hanyatlásával a legnagyobb fejetlenség s önkény szintere. A *Csák*-nemzetség T., Nyitra és Pozsonymegyében kis királyságot alapít, melynek központja T.; *Csák* Máté 1319. bekövetkezett haláláig állandóan dacol a királyi hatalommal. A XV. sz.-ban főképen a ledniczi és vágbeszterczei várakból intézik *Bjelik* és a *Podmanin testvérek* rablókalandjaikat egészen az örökös tartományokba, számos várúr, mint *Stibor*, *Telekessy*, *Thurzó* stb., kegyetlenségeikkel dicstelen hírnévre vergődnek. A huszita zavargások nagy csapást mérnek T. vármegyére; Bán, Illava és Zsolna teljesen áldozatul estek. A pusztításoknak az Illava melletti csata 1432. vetett véget. 1493-ban telepedik ide *Szapolyai* István családjával, ki a T.-i várat még Mátyás királytól részben vétel, részben adomány útján nyerte.

A mohácsi vész után T. vm. egy része, a város s a vár, utóbbi mint János király tulajdona, 1528-ig a nemzeti király oldalán áll. Az ezután bekövetkezett török hódoltság idejében sok magyar család menekült ide, különösen Beczkóra. Lippay, majd Szelepcsényi esztergomi érsekek 1652. és 1678. Trencsénbe és Zsolnára telepítik a Jézus-társaságot, ez 1630. Csaczán templomot s plébániát építtetett. Ugyancsak Zsolnán tartják meg 1610. az ág. ev. hitv. evangelikusok első szervezkedő zsinatjukat. Beczkón, Pruszkán és Zsolnán a Sz. Ferenc-rend kolostorokat emelt, amelyek máig is léteznek. T. vm. a Rákóczi-mozgalmakban tevékeny részt vett. A vm. északi részén már 1704. megindult a toborzás, emléke egy máig is ismeretes magyar-tót szövegű toborzó dalban *(az gajdával, az huszlával Zsilinában jártunk* stb.). A T.-i várat Rákóczi csapatai szállották meg 1707—8. Ez utóbbi év aug. 3. volt az ú. n. *T.-i csata* (a turna-hamri-i völgyben), ebben Rákóczi lova a hegyi patak átugratása közben elbukott s a csatasort rendező vezér esése hirtelen oly zavart idézett elő, amely Heistert ütközet nélkül döntő diadalhoz juttatta. Mária Terézia korára esik a jelenlegi vármegyeház építése 1761.; az ő uralkodása

idejében T. vm. a hétéves háborúban nagy költséggel lovas bandériumot állított ki. II. József korában a passiva resistentia minden módozataival találkozunk; a főispán Illésházy János nem fogadja el a felajánlott udvari méltóságokat s 1791. a császár intézkedéseire vonatkozó irományok nyilvánosan elégettettek.

A XIX. sz. politikai mozgalmai sem hagyják érintetlenül a vármegyét, amely az 1830. évi lengyel felkelést titokban támogatja. Borsiczky alispán kegyvesztett lett s a mozgalom elfojtatott. A szabadságharc idején T. vm. sokat küzd Hurbán jobbára csehekből toborzott csapataival. 1848. jan. 2. felgyujtja Götz osztrák tábornok Budatin várát s 1849 okt. 8. T. közelében (Kosztolna mellett) elvész a vármegyei népfelkelő sereg vezérével, Pongrácz Guidóval együtt. A trianoni béke a vármegyét a Cseh-Szlovák államhoz csatolta.

Trencsén *(Trenčin)*, rend. tan. *város* T. vm.-ben, a Vág partján, igen kies vidéken. Az alábbiakban a városnak az 1920.-i trianoni békeszerződés előtti állapotát ismertetjük: Házainak száma (1910) 564 volt, 7805 lakossal (közte 2997 magyar, 925 német és 3676 szlovák, hitfel. szerint 5616 r. kat., 778 ág. evang. és 1301 izraelita). A katonák száma 1073. A hatalmas várromoktól koronázott 320 m. magas várhegy tövében elterülő csinos város igen kedvező benyomást tesz; széles főterének (Szalavszky Gyula-tér) legjelesebb épületei a vármegyeháza, az egykori Illésházy-palota, a piaristák háromemeletes kolostora, főgimnáziuma és temploma, a hajdani Széchenyi-konviktus (ma bérház), a városi torony és városháza. Ezen túl az Ucsnay Ernő-utca az impozáns törvényházhoz vezet; a Piarista-utcában az apácák csinos temploma és az állami felső leányiskola nagy épülete, az Illésházy-téren a mór stilű zsinagóga van. A Plébánia-utcából fedett lépcső vezet a régi Máriavárba s a Várhegy oldalában épült plébániatemplomhoz (épült 1558), amely fölött a nagykiterjedésű vár romjai emelkednek (bennök a Szerelem kútja, az Illésházy-kapu, Borbála királyné és Zsigmond király palotája s a nagy torony, melynek tetejéről pompás kilátás nyílik). T. székhelye volt a vm. törvényhatóságának, a T.-i járás szolgabirói hivatalának, pénzügyigazgatóságnak, kir. törvényszéknek, járásbiróságnak, kir. ügyészségnek és közjegyzőségnek, kir. tanfelügyelőségnek, MÁV osztálymérnökségnek, államépítészeti hivatalnak, kerületi iparfelügyelőnek, állami állatorvosnak, a 15. honvéd gyalog- és 71. gyalogezrednek, valamint csendőrszárny- és szakaszparancsnokságnak. Volt királyi kat. főgimnáziuma (a piaristák vezetése alatt), állami felsőbb leányiskolája, kat. polg. leányiskolája, vm.-i közkórháza, több pénzintézete (az osztrák-magyar bank mellékhelyével), ipartestülete, pénzügyőrbiztosi állomása, vasút, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Számos egyesülete közül kiválik a T.-vm.-i természettudományi társulat. A város egyik nevezetessége *Brancsik* vm.-i főorvos speciális bogárgyüjteménye (mintegy 50,000 db.), mely a vm.-i muzeummal van egyesítve. Jelentékeny iparvállalatai voltak a gyapjúfonó és kikészítőgyár (400 munkás), a robbantó anyaggyár s a bútor- és faárúgyár.

Története. Ostörténete homályos, még Szent István korában is, aki itt várispánságot alapított, melynek első ismert ispánja csak a XII. sz. közepén élt. A vár az Árpád-ház idejében királyi birtok, és mint ilyen 1275. adomány útján a Csák-nemzetségre s Csák Máté 1319. bekövetkezett halála után ismét a koronára szállott. A XIII. sz.-ban alapította a Sz. János lovagrend Trencsén városában Szentlélekről címzett templomát, ez a rend távozása után 1301—1528. a ferenciek birtokába ment át. A város legrégibb meglevő kiváltságlevele, mely a polgárságot régi jogaiban megerősíti s a királyi adó alól is felmenti, 1324-ből való. Nagy Lajos, Róbert Károly és Mátyás király többször fordultak meg T. városában. 1461-ben itt vette át Mátyás király jegyesét, Podiebrad Katalint. A vár rövid időre Stibor vajdáé. Zsigmond nejének, Cillei Borbálának adományozza s 1457. már ismét a Hunyadi-család birtokában látjuk. Mátyás király 1493. Szapolyainak adományozván, a vár a mohácsi vész után János király pártjára állott. 1528-ban soká dacolt Katzianer hadaival, mígnem a várban kiütött tűzvész és a városban jelentkező éhhalál minden további védelmet lehetetlenné tett. Ekkor égett le a régi vártemplom is, amelynek helyén a jelenlegi 1553—58. épült. A várőrség vezére Baracskay Pál 1528. jún. 24-én tisztességes feltételek mellett adta át a várat Ferdinándnak, aki Baracskayt megtartotta várkapitányi tisztében. 1600-ban Illésházy István gróf nyeri a várat, melyet családja az örökös főispáni méltósággal együtt 1822-ig birt. Az utolsó Illésházy grófi, *István* (megh. 1835) Sina György bárónak eladván vagyonát, a vár is a Sina-család birtokába jutott. A XVII. sz.-ban épült T. város nevezetessége: a Jézus-társaság monumentális kollégiuma és temploma, mely a Jézus-társaság feloszlatása után 1776. a kegyes tanítórend birtokába ment át, amely azt a trianoni békéig bírta. A nagyterjedelmű vár, melynek pincehelyiségei még e század elején fegyvertárakul szolgáltak, ma teljesen romokban hever. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénfogas *(Zubák)*, kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 1051 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénhosszúmező *(Dlhepole)*, kisk. Trencsén vm. nagybiccsei j.-ban, (1910) 3831 szlovák lak. Innen és a szomszédos Nagyrónából való a drótostótok legnagyobb része. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénjánosi *(Hanzliková)*, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 334 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénkutas *(Kutešová)*, kisk. Trencsén vm. nagybiccsei j.-ban, (1910) 561 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénladány, előbb *Trencsénkopár (Lysica)*, kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban, (1910) 1096 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénmakó *(Makov)*, nagyk. Trencsén vm. nagybiccsei j.-ban, (1910) 2301 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénpéteri *(Petrovice)*, kisk. Trencsén vm. nagybiccsei j.-ban, (1910) 1005 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénpüspöki *(Biskupice pri Trenčíne)*, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 658 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénrákó *(Raková)*, kisk. Trencsén vm. csaczai j.-ban, (1910) 3376 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénselmecz *(Štavnik)*, kisk. Trencsén vm. nagybiccsei j.-ban, (1910) 3591 szlovák lak. (Tr. Cs.-Sz.)

Trencséntepla, község, l. *Hőlak.*

Trencséntéplicz *(Trenčianske-Teplice)*, kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 1511 szlovák, magyar és német lak., vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal és telefonállomással. A község közelében, a Vágvölgy egyik felette kies mellékvölgyében 252 m. magasságban fekszik T. fürdő. A fürdő gyönyörű főtere körül csoportosúlnak a hatalmas Teplicz nagyszálló és hét más szálló, valamint a lakóházak, összesen 2000 vendégszobával. A fürdő kénes forrásait (36—42° C) köszvényes, csúzos, görvélyes bőrbajok, idült gégehurut, neuralgia, iszkiasz, bőrbetegségek ellen nagy sikerrel használják. Gyógyító tényezői még iszapfürdő, savókúra, inhaláció, massage, rádiuminhalatorium, vízgyógyintézet, Zander-féle gyógygimnasztika, szénsavas és villamos gyógyító mód, Lahmann-kúra és Oertel-féle terrain-kúra. A fürdőt gyönyörű park és szép erdős hegyek övezik, kitünő pormentes levegője miatt nyaralásra is sokan használják.

T. keletkezését Jordán Tamás a XIV. sz.-ra teszi, történeti adatai a XV. sz.-ban kezdődnek. Mint a trencséni uradalom tulajdona, azzal együtt jutott Illésházy gróftól Sina György báró s ennek utódjai birtokába. Legelső fellendülését Baracskay Pál alispánnak köszöni, aki fürdőházak építésére a XVI. sz. közepén gyüjtéseket rendezett. A nagy park szélén álló fogadó az ő emlékére *Baracska* nevet visel. A fürdő újabbkori fejlődése Zsámbokréthy Emil volt alispán érdeme, aki T.-et kiváló gondozásban részesitette s közbenjárása folytán sikerültek a nagyobb vállalatok, amelyeket néhai *Heinrich* mint igazgató s bérlő létesített. A fürdő utóbb D'Harcourt gróf tulajdona lett, kitől 1909. a Magyar gyógyfürdő rt. vette meg. V. ö. *Ventura*, Der Kurort T. (7. kiadás, Wien 1892); *Nagel*, der Kurort T. (2. kiadás, u. o. 1884); *Filipkiewicz*, Die Trencsén-Teplitzer Thermen (Trencsén 1896). (Tr. Cs.-Szl.)

Trencséntölgyes *(Dubodiel)*, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 796 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trencsénzávod *(Závada pri Nemšove)*, kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 202 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trendelenburg, 1. *Friedrich Adolf*, német filozófus, szül. Eutinban 1802 nov. 30., megh. Berlinben 1872 jan. 24. 1833—37-ig a filozófia rendkívüli, azontúl rendes tanára Berlinben. Évtizedeken át irányt adott a filozófiának, főleg Poroszországban. Mint filozófus és filológus elévülhetetlen érdemeket szerzett Aristoteles körül, akinek logikáját a gimnáziumi oktatás érdekében is értékesítette (Elementa logices Aristotelicae, 9. kiadás 1892, és Erläuterungen zu den Elementen der Aristotelischen Logik, 3. kiadás 1876). Fő műve: Logische Untersuchungen (3. kiadás 1870). Egy nagy rendszeres természetjogot is írt: Naturrecht auf dem Grunde der Ethik (2. kiadás 1868). Aristoteles De anima című kiadása korszakos volt az újabb aristotelesi kutatásokban. Akadémiai beszédei össze vannak gyüjtve Kleine Schriften c. a. (Leipzig 1871). V. ö. *Bonitz*, Zur Erinnerung an T. (1872); *Bratuschek* Adolf, T. (1873); *Devanlier*, Zur Erinnerung an T. (Eutin 1902).

2. *T., Friedrich, T. 1.* fia, orvos, szül. Berlinben 1844 máj. 24. Rostockban, majd Bonnban volt egyet. tanár, 1895. a lipcsei egyetemre ment át, ahol 1911. nyugalomba lépett. Számos értekezésén kívül önállóan megjelent munkája: Verletzungen und chirurgische Krankheiten des Gesichts (1886).

Trendelenburg-féle fekvés, medencebeli szervek műtéténél alkalmazott módszer. A beteg magasra polcolt medencével fejjel lefelé ferde síkon fekszik.

Trenk *bárók*, l. *Trenck.*

Trenodia, l. *Thrénodia.*

Trent, folyó Angliában, 240 km. hosszúságban keresztülfolyik Staffordshire, Derby, Nottingham és Lincolnon és Burton on Strathernál az Ousezal a Humber nevű öbölalakú torkolattá egyesülve fölveszi a Sowt, a Tameet, a Soart, a Blytheet, Dovet, Derwentet és az Idlet. Vízkörnyéke 10,360 km².

Trente-et-quarante (franc., ejtsd: trañtekarañt), a. m. harminc és negyven, szerencsejáték, amely a nemzetközi játékházakban, mint Montecarlóban, a *roulette* és *rouge-et-noir* mellett szerepel. A vörös és fekete mezőkre osztott játékasztalon még a *couleur* (C) és *inverse* (I) nevű mezők vannak. A couleurre tett tét akkor nyer, ha a bankártól felütött első kártya szine egyezik a játékot tartó fél bemondott szinével; az inversetétel az ellenkező esetben nyer.

Trentepohlia *Mart* (növ.), elavult neve: *Chroolepus* Ag. A zöld moszatok érdekes génusza, amelynek mintegy 30 faja köveken és fatörzsek felületén él. Szárazföldi parányi szervezetek, sejtjeikben sok hämatochrom-festék van, amitől a T. telepe sárga, piros vagy barna szinű. Nevezetesebb fajai a *T. jolithus* (L.) Wittr., amely havasi vidékek patakjai mentén a sziklatömböket pirosas szinre festi. Érdekes tulajdonsága, hogy ibolyaszagot áraszt. Innen van, hogy a T. jolithustól bevont köveket *ibolyakőnek* (Veilchenstein) nevezi a lakosság. A *T. aurea* (L.) Mart. nagy sziklafelületeket von be élénk narancssárga bársonyos telepeivel. Hegyi vidékeken gyakori. Illata nincs. A *T. umbrina* (Kütz.) Born. vén fák kérgén barnavörös poros bevonatokat alkot. Közönséges.

Trente-un (ejtsd: trañtön), a makaóhoz és huszonegyhez hasonló hazárdjáték, whist-kártyákkal játsszák; három lapot osztanak, amelyhez még vehet a játékos, de ha 31 pontnál többje van, megbukott.

Trentino, Trient (l. o.) környéke; tágabb értelemben Tirolnak az a része, amelyben az olasz nyelv az uralkodó.

Trento, *Trient* (l. o.) olasz neve.

Trenton (ejtsd: trentn), több *város* az amerikai Egyesült-Államokban. 1. *T.* New-Jerseyben, Mercer county székhelye, (1920) 119,289 lak.; vannak vasművei, gyapjú- és pamutfonói, szövő- és festőtovábbá porcellángyárai. Kiválóbb épületei: a kapitolium, igazságügyi palota, a City Hall. 1680. alapitották, 1776 dec. 26. Washington az ango-

lokon itt döntő győzelmet aratott. — 2. *T.*, város Missouriban, a Grand River közelében, (1910) 5656 lak., vasúti műhelyekkel.

Trepán, l. *Koponyalékelő.*

Trepanáció (lat. *trepanatio)*, a. m. koponyalékelés (l. o.). Már a kő- és bronzkorból kerültek elő koponyák, amelyeknek falcsontján korona nagyságú kerek lyuk van. Broca Pál, a modern antropológia alapítója kimutatta, hogy e lyukak trepanálás eredményei, melyet a kőkori ember silexdarabokkal végzett. Célja nem mai értelemben vett gyógyítás, sebészi beavatkozás volt, hanem hogy az illetőt a rossz szellemtől, mely megszállta, megszabadítsák. A koponyából kivágott kerek csontlékeknek varázserőt tulajdonítottak, amely megvédi őket a rossz szellemtől, ezért azt nyakukba akasztva hordták. Találtak csontvázakat is, amelyeknek nyakában ilyen koponyalékelésből származó csontamulette volt. Később ezeket a csontamuletteket agyagból készültekkel helyettesítették s varázsjelekkel látták el. Némely primitiv népnél az elmebetegeket hasonló célzattal még ma is trepanálják.

Trepang v. *tripang (bêche de mer,* állat), megfőtt és szárított s részben füstölt tengeri ugorkák, melyeket Kínában és Japánban ételekbe fűszerül, azonkívül mint szerelemgerjesztő csemegét *(aphrodisiacum)* fogyasztanak. Fontos kereskedelmi cikk, legnagyobbrészt a nyugatindiai tengerekből és a Maláji-szigetekről származik.

Treponema (állat), *Spirochaeták.*

Treponema pallidum = *Spirochaeta pallida* (l. *Spirocheták)*, a szifilis okozója.

Trepov, 1. *Alexander Teodorovics*, orosz politikus, szül. 1862., agyonlőtték Szentpéterváron 1918 szept. 25. Fia volt Trepov szentpétervári rendőrfőnöknek, akit *Szaszulics* Vera nihilistanő 1878. agyonlőtt. 1915-ben közlekedésügyi miniszter, 1916 nov.-ben pedig miniszterelnök lett, de már 1917 jan. 9. Galitzyn herceg megbuktatta. Amikor a forradalmi kormányt a bolsevikok vették hatalmukba, elfogták és kivégezték.

2. *T., Dimitrij Fjodorovics, T. 1.* testvérbátyja, orosz tábornok és politikus, szül. 1855., megh. Peterhofban 1906 szept. 15. Mint lovas gárdatiszt harcolt 1877-ben a törökök ellen. 1896-ban Moszkva rendőrfőnökévé nevezte ki a cár s 1904 dec. kiméletlen szigorúsággal nyomta el a diákzavargást. 1905 jan. Szentpétervár katonai főkormányzója lett s az itt támadt munkásforradalmat véres kegyetlenséggel verte le. Ezután mint a belügyminiszter segédje s 1905 nov. óta mint a peterhofi palotaőrség parancsnoka nagy befolyással volt a cár kormányára s a reakció egyik leggyűlöltebb támasza volt.

Treptoplax reptans *Monticelli*, l. *Mesozoa.*

Treptow *(Berlin-Treptow)*, község Potsdam porosz kerületben, (1919) 30,701 lak., anilin- és elektrotechnikai gyárral, számos nyaralóval.

Tresa, a *Luganói-tó* (l. o.) lefolyása a Lago Maggioreba.

Tre Sassi, a Déltiroli dolomitok 2199 m. magas hegynyerge a Falzagerohágó és az ampezzóvölgyi-út fölött. A hágón erőd volt. A világháborúban 1915 okt.-ben heves olasz támadások folytak e hadállások ellen, de az olaszok nem foglalhatták el. A st.-germaini békeszerződés Olaszországnak juttatta.

Trescore Balneario, fürdőhely Bergamo olasz tartományban, a Cavallona völgyben, (1911) 3491 lak., 16—18°-os kénes forrásai és fürdőintézetei vannak.

Tres faciunt collegium (lat.) a. m. «hárman alkotnak egy testületet», azaz legalább is három tag szükséges ahhoz, hogy *testület* (jogi személy) keletkezzék. Ezt a szabályt a római jog juttatta érvényre, amit a Digestákban Marcellus fejez ki, Neratius Priscusra hivatkozva. (D. 50., 16., 85.)

Tres Marias, mexikói *szigetcsoport* a Csendes-óceánban, a Rio Grande de Santiago torkolatától 70 km.-nyire Ny.-ra. A legnagyobb a *Maria Madre* 250 km², 100 lak., a *Maria Cleofas* és a *Juanito* lakatlanok. Állat- és növényvilágának több sajátos faja van.

Tres Montes, előhegység, félsziget és öböl Chilében, l. *Taytao.*

Trésor (franc., ejtsd: trezór), a. m. kincs, kincstár, pénzes szekrény, páncélkamra értékek megőrzésére.

Tres Sorores v. *Tres Sorellas*, a. m. három nővér, a Mont Perdu (Pireneusok) 3352 m.-ig emelkedő legmagasabb hegytömege Spanyol- és Franciaországok határán.

Tresviri v. *triumviri* (lat. a. m. három férfiből álló bizottság), Rómában többféle testület neve, melyeknek tisztét a melléjük járuló szó határozza meg. Így *T. capitales* őrködött a börtönök felett, ő hajtotta végre liktorokkal a halálbüntetéseket; *T. monetales* a pénzverés felügyelői. Nagy politikai hatalma volt a köztársasági kor végén annak a *triumvirátusnak*, amely az egész állami kormányzást magához ragadta. Az elsőnek tagjai voltak: Julius Caesar, Pompeius és Crassus (Kr. e. 59), de testületüket az állam nem ismerte el jogosnak. A másik triumvirátus tagjaiul (T. reipublicae constituendae, vagyis az állami rend helyreállításával megbízott T.) Kr. e. 43. öt évre megválasztattak Marcus Antonius, Octavianus és Lepidus; megbízatásuk lejárta után ismét T.-k lettek.

Tresztia *(Trestia)*, kisk. Hunyad vm. brádi j.-ban, (1910) 589 román lak. (Tr. R.)

Tretina az a harmadrész, amelyet Boszniában a kmet (l. o.) a földesúrnak a termésből fizetett.

Treub, *Melchior*, botanikus, szül. Voorschotenben (Leiden mellett) 1851 dec. 26., megh. Cannesban 1910 okt. 5. 1880—1909-ig Jáva szigetén a buitenzorgi botanikus kert igazgatója volt. Nevezetesebb munkái: Le méristème primitif de la racine dans les Monocotyledones (Lejden 1876); Les organes de la végétation du Selaginella Martensii (u. o. 1877); Recherches sur le rôle du noyau dans la division des cellules végétales (Amsterdam 1878). Kiadta az «Annales du Jardin botanique de Buitenzorg» folyóiratot.

Treuga Dei (lat.), *Istenbéke.* Újabb időben a politikai életben annak a megjelölésére szokták használni, hogy a parlamenti pártok fontos törvényjavaslat tárgyalásának idejére abbahagyják a politikai ellenségeskedést.

Treuhand (ném.) alatt értjük azt a tevékenységet, amelyet evégből létesült szervek abból a célból fejtenek ki, hogy az egymással jogviszony-

ban álló ellentétes érdekű felek közt megállapodást hozzanak létre, illetőleg a hozzájuk forduló fél jogviszonyát rendezzék. A T.-nak főkép kereskedői körökben fizetésképtelenségi esetekben van jelentősége, amikor feladata a kereskedőt a csődbejutástól megóvni, a hitelezőket pedig követelésük lehetőleg magas hányadához juttatni. A T. főként Németországban és Angliában van kifejlődve. A csődönkívüli kényszeregyezségi eljárás intézménye (1916. V. t.-c. és 4070/1915. M. E. számú rendelet), valamint a pénzintézetek tekintetében a Pénzintézeti Központ (l. o.) megalakulása óta a T. nálunk sokat vesztett jelentőségéből.

Treuhänder, l. *Treuhand* és *Bizalmi bank.*

Treumann, *Karl,* osztrák színész és szinigazgató, szül. Hamburgban 1823 júl. 27., megh. a Bécs melletti Badenban 1877 ápr. 18. Eredetileg szedő volt, majd Pesten színész lett és az akkori német színház tagja. Mikor 1847. a színház leégett, Suppé karmester magával vitte Bécsbe, ahol az An der Wien színház tagja lett. Több bohózatot írt, amelyeknek főszerepeit játszotta, továbbá operett-szövegeket; ezek közül egyet a Nőnövelde címen *Latabár* F. fordított magyarra (1872). 1864—1866-ig a Carl-színház igazgatója volt; ő hozta színre Bécsben Offenbach első operettjét.

Trev., *Trevir.* latin növénynév után *Treviranus* Christian Ludolf bonni tanár (1779—1864) nevének rövidítése. A növényanatómia és szisztematika terén működött. Fő műve: Physiologie der Gewächse (Bonn 1835—38, 2 köt.).

Trevelyan (ejtsd: trivi'ljen), *George Otto, sir,* angol író és politikus, szül. Rothley Templeben (Leicestershire) 1838 júl. 20. 1865-ben a parlament tagja, 1882—1884. irországi államtitkár lett. Előbb Gladstone híve volt, de homerule-politikája miatt meghasonlott vele, később összebékültek. 1897-ben visszavonult a politikai élettől. Főbb művei: Competition Wallah (1864); Ladies in Parliament (1870); The life and letters of Lord Macaulay (1876); The early history of Charles James Fox (1880); The American revolution (1905—1907); Interludes in verse and prose (1905).

Treverusok *(Treveri* v. *Treviri),* kelta nép Gallia Belgicában, önként meghódolt Caesarnak; Kr. e. 54. fellázadt, de Labienus megfékezte a forrongást. Kr. u. 21. ismét fellázadtak s ekkor Julius Florus győzte le őket. Fővárosuk *Augusta Treverorum* (ma Trier) volt. V. ö. *Steininger,* Geschichte der Trevirer unter der Herrschaft der Römer (Trier 1845).

Trèves, *Trier* (l. o.) francia neve.

Trevigi, l. *Treviso.*

Treviglio (ejtsd: trevillyo), város Bergamo olasz tartományban, (1911) 18,064 lak., fémolvasztók, vasművek, vegyi ipar, selyemipar, gyapjúszövés. Műszaki iskolája, tanítóképzője van.

Treviranus, *1. Christian Ludolf,* l. *Trev.*

2. *T., Reinhold,* német biológus, szül. Bremenben 1776., megh. u. o. 1837. Orvos-természettudományokat tanult Göttingenben. Orvos lett Bremenben. Főműve: Biologie oder Philosophie der lebenden Natur (1802—22); ez a legelső modern értelemben vett biológia.

Treviri v. *Treveri,* nép, l. *Treverusok.*

Treviso, 1. *tartomány* Olaszország ÉK.-i részében, Belluno, Udine, Venezia, Padova és Vicenza közt, területe 2475 km², (1920) 548,688 lak. — 2. *T.* vagy *Trevigi, fővárosa* T. tartománynak és püspöki székhely, (1921) 49,843 lak., fémárú-, gép- és papirosgyártás, agyagárúkészítés, posztó-, selyemszövés, vegyi ipar, rizshántolás; XV. sz.-beli erődítményekkel; tudományos társulata (Ateneo), nyilvános könyvtára (50,000 kötet, 1300 kézirat) és több szakiskolája van. Szűk utcákból és arkádos házakból áll, jelentékeny épületei: a San Pietro székesegyház (XII. század) öt kupolával, Pordenone freskóival, Bordone, Girolamo da T. és Tizian képeivel; a San Niccolo dominikánus gót templom (XIV. sz.); a Sta Maria Maddalena templom Paolo Veronese képeivel. T., *Tarvisium,* a rómaiak idejében municipium volt. A népvándorlás idejében a magyarok is elfoglalták. Totilas gót király itt született, 1339. a velenceiek birtokába került. Napoleon Mortier marsaljának, mivel ez foglalta el, a T.-i hercegi címet adta.

Treviso hercege, l. *Mortier.*

Trg, község Zágráb vm. károlyvárosi j.-ban, (1910) 1092 horvát lak. (Tr. SzHSz.)

Triacetin, l. *Acetinek.*

Triada (a görög *triaszból),* régibb elnevezése a hármas hangzatoknak.

Triage (franc., ejtsd: triázs), kiselejtezett áru, különösen kávéhulladék.

Triakiszoktaéder, szabályos rendszerbeli holoéderes kristályalak; Naumann-féle jele mO, Müller-féle jele (hhk); 24 egyenszárú háromszög határolja. Az alak azt a benyomást kelti, mintha az oktaédernek minden lapján egy háromlapú piramis lenne, amiért *piramisos oktaédernek* is hívják. L. *Kristály* I. tábla, 5. rajz.

Triakisz-tetraéder, l. *Trigondodekaéder.*

Trial (ang., ejtsd: trájel), a lóversenyben házi próba, amelyen a versenyistálló v. egy bizonyos futamra szánt lovának képességét méri ki, vagy általában tájékozódik lovainak egymáshoz való képességi fokáról.

Trializmus, l. *Trichotomia.*

Trializmus, az a törekvés, amely az osztrák-magyar monarchia dualisztikus szerkezetét külön délszláv állam alakítása és bekapcsolása által hármas szerkezetté kívánta átalakítani. Az Osztrák-magyar monarchia dualisztikus, vagyis két államnak: Magyarországnak és Ausztriának államjogi kapcsolatából álló szerkezet volt.

Trial-stakes (ejtsd: trájel sztékesz), angol turfkifejezés, magyarul kisérleti verseny. Bécsben így nevezik a hároméves lovak első klasszikus jellegű versenyét, amelyet rendszerint ápr.-ban futnak. Számos magyar ló győzött benne.

Triammoniumfoszfát, l. *Ammoniumfoszfát.*

Triangula, semlegeshangú, háromszögalakú ütőhangszer. Meghatározhatatlan alaphangját a megütés pillanatában jelentkező disszonáns felsőhangok teszik felismerhetetlenné.

Triangulatio, l. *Háromszögelés.*

Triangulum, l. *Háromszög.*

Triangulum (lat.), *Háromszög,* csillagkép az ég északi félgömbjén (azért *T. boreale*-nak is nevezik). Szabad szemmel 30 gyengefényű csillag látható benne.

Triangulum australe, csillagkép, l. *Déli Háromszög.*

Triaminek, l. *Aminek.*

Trianon *(Le Grand-* és *Le Petit-T.),* két kisebb királyi kastély neve a versaillesi parkban. Az egyemeletes *Nagy-T.*-t XIV. Lajos 1687—88. építette *Maintenon* (l. o.) asszony számára, ebben sok műkincs van felhalmozva. A földszintes *Kis-T.*-t XV. Lajos építette *Dubarry* (l. o.) asszony számára. Ez később Mária Antónia királyné kedves tartózkodó helye lett s egy szép angol-park vette körül. Itt kötötték meg az 1914—18.-i világháború után a háborúban győztes hatalmak és Magyarország 1920 jún. 4. az ú. n. *trianoni békeszerződést* (l. o.). V. ö. *Bosq,* Versailles et les T.-s (Paris 1887).

Trianoni békeszerződés. Aláírtuk 1920 jún. 4., életbelépett 1921 júl. 26., az ország törvényei közé beiktatja az 1921. XXXIII. t.-c. Magyarországra való jelentőségét legjobban jellemzi az, hogy a Törvénytárban gyászkeret fogja körül. A T.-ben az államterületváltozásokra vonatkozó rendelkezések a legfontosabbak, ezeknek az eredménye a Csonka-Magyarország. Az ország 282,870 km² területéből a T. csak 92,833 km²-t hagyott meg, 18.264,533 főnyi lakosságából pedig csak 7.980,143 maradt. A területváltozásokkal kapcsolatban szabályozást nyert a lakosságnak állampolgársága is. E tekintetben az a döntő, hogy melyik országban van most az a község, amelyben az egyes személyeknek községi illetősége van. Lehet azonban más ország állampolgárságát is választani (optálni), ha valaki fajilag vagy nyelvileg az ottani lakosság többségéhez tartozik. Magyarország állampolgárságát még azon az alapon is lehet optálni, hogy az optálónak mostani községi illetősége előtt Magyarország mai területén volt a községi illetősége. A területátcsatolásokkal kapcsolatban a nemzeti kisebbségeknek a lakosság többségével való egyenjogúságát is biztosítani óhajtja a T., ez a rendelkezés azonban csak papiroson maradt.

A területváltozásokkal kapcsolatban a magyar állam vagyonából mindegyik állam megkapja azt a részt, amely a területére került. Ezzel szemben vállalják elsősorban államadósságunknak azt a részét, amely az elszakított területekre fordított beruházások céljaira vétetett fel annak idején, továbbá a háborúelőtti egyéb címletesített államadósságunk egy részét is, végül a területükön talált papirpénzből eredő adósságot.

A megmaradó Magyarországra vonatkozólag kimondja ugyan elvileg a T., hogy függetlenek vagyunk, egyéb rendelkezéseivel azonban lerontja ezt az elvet. Elsősorban a hadügy terén vagyunk megkötve. Katonaságunk zsoldos hadsereg, amelynek nagysága még a közbiztonság kívánalmainak is alig felel meg. Gazdasági téren, a kereskedelem, ipar és közlekedés terén a volt ellenséges államok polgárainak a jövőben is engedményeket vagyunk kötelesek nyujtani, pénzügyi téren pedig a jóvátételi bizottság ellenőrzése alatt állunk. Ennek a bizottságnak működése az úgynevezett jóvátétellel függ össze, amely voltaképen hadikárpótlás és amelyet volt ellenségeink a hadieseményektől okozott károkért kapnak. Részint természetbeni szolgáltatásokat, részint pedig készpénzfizetéseket tartozunk ezen a címen teljesíteni. Külön jár kártérítés az úgynevezett háborús kivételes intézkedések által ellenségeinknek okozott károkért. A jóvátételi kötelezettségek részbeni fedezetére a T. megengedi a volt ellenséges államok területén levő magyar magánvagyon lefoglalását is, kivéve azt, amely a volt Osztrák-magyar monarchiából hozzájuk csatolt területen van.

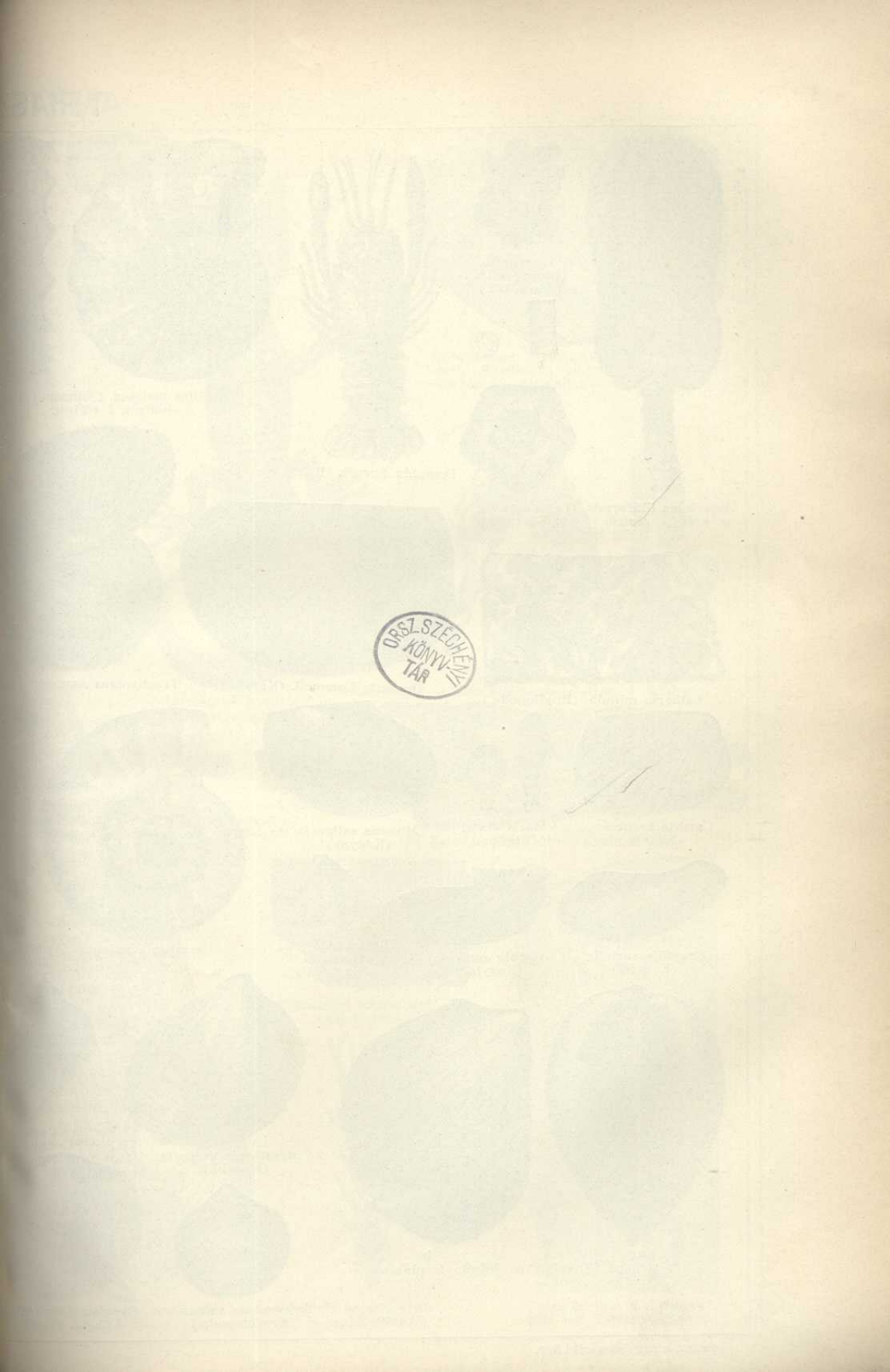
A T. szabályozza a magyar állampolgárok és a volt ellenséges állampolgárok között a háború előtt létrejött magánjogi jogviszonyokat is és e tekintetben különbséget tesz aszerint, hogy a volt ellenséges államok régi polgárairól vagy pedig olyan személyekről van szó, akik csupán a T. alapján váltak azokká. Ha az előbb említett személyek valamelyike kötött szerződést annak idején magyar állampolgárral, úgy az esetek túlnyomó részében a T. felbontja azokat, ezenfelül megállapítja, hogy a háború előtti időből való pénztártartozásokat, ha még a háború alatt jártak le, valorizálva kell fizetni, vagyis amennyiben a tartozás eredetileg koronára szólt, annak fejében a tartozás tekintetében érdekelt volt ellenséges állampolgár államában érvényben levő pénzértékben olyan összeget kell fizetni, amennyit ért ebben a pénzben közvetlenül a háborút megelőzőleg a koronában megállapított tartozás. A volt ellenséges államok új polgáraival szemben fennálló vagy tőlük követelhető régi pénzbeli kötelezettségek tekintetében szintén van valorizáció, de nem a háború előtti, hanem az 1918 szept.—okt.-i átlagos érték alapján. Eltérés van Cseh-Szlovákiát illetőleg, ebben a viszonylatban a fizetésnél irányadó pénzértéket és átszámítási árfolyamot még ezután kell meghatározni. A volt ellenséges államok új polgáraival szemben fennálló szerződések nem bomlanak fel. A T. a régi magánjogi szerződésekből eredő viták elintézésére az úgynevezett *Vegyes döntőbíróságokat* szervezi. Ezenfelül a T. új nemzetközi szervezeteket is állít fel. Elsősorban a Nemzetek Szövetségét, amelynek főfeladata az lenne, hogy az államok között támadó viszályokat háború elkerülésével, békés úton simítsa el. Főszervei: a tanács, a közgyülés és az Állandó Nemzetközi Bíróság. A Nemzetek Szövetségének az Egyesült-Államok és a Németbirodalom kivételével az összes kultúrállamok tagjai. Egy másik nemzetközi szervezet a Nemzetközi Munkahivatal, amely a munkások helyzetének javítását van hivatva előmozdítani.

Triarchia (gör.) a. m. hármas malom.

Triarii (lat.), a római légió (l. o.) harmadik csoportja, amely lándzsákkal felfegyverzett veteránokból állott.

Triasz (gör.), általában háromság, három összeillő dolog egybeállítása. A német szövetség idejében T. alatt Ausztriának, Poroszországnak s a tulajdonképeni Németországnak (azaz a kis- és középnémet államoknak Bajorország vezetése alatt) hármas egységét értették (ú. n. triasz-idea).

T. az orvosi nyelvben: *Hutchinson-féle T.* (l. o.). *Merseburgi T.* a Basedow (merseburgi orvos) által

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

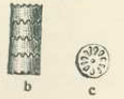
TRIASZ-SZISZTÉMA

Encrinus liliiformis. (Crinoidea.)
a kehely alulról *b* nyéldarab, *c* izület lapja.

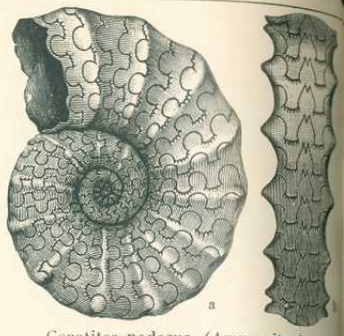
Gyroporella. (Giroporellás mészkőből.)

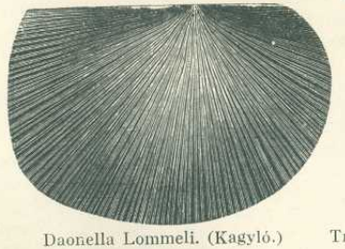
Pemphix Sueuri. (Rák.)

Ceratites nodosus. (Ammonites.)
a oldalról, *b* elülről.

Estheria minuta. (Phyllopoda.)

Daonella Lommeli. (Kagyló.)

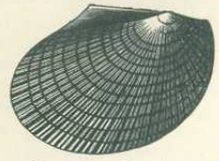
Trachyceras Aon. (Ammonites.)

Cardita crenata. (Kagyló.)

Cidaris alata. (Tüskönc.)

Monotis salinaria. (Kagyló.)

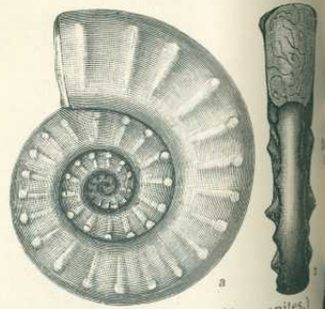
Gervillia socialis. (Kagyló.)

Avicula contorta. (Kagyló.)

Retzia (Athyris) trigonella. (Karlábú.)

Ceratites Cassianus. (Ammonites.)
a oldalról, *b* elülről.

a

b

Lima striata. (Kagyló.) *a* elülről, *b* oldalról.

Myophoria vulgaris. (Kagyló.)

Neritopsis ornata. (Csiga.)

Terebratula vulgaris. (Brachiopoda.)

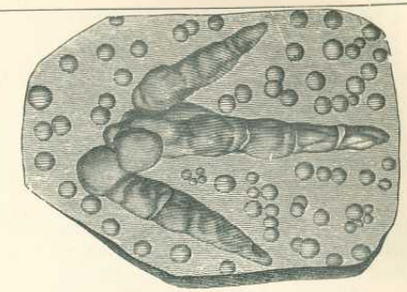
Pseudomonotis (Avicula) Clarai. (Kagyló.)

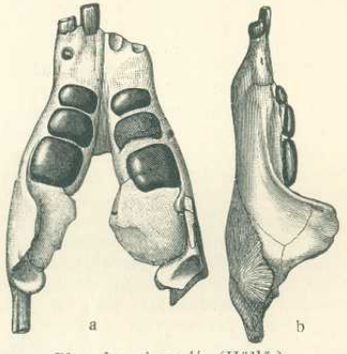
Nothosaurus foga
Term. nagys.

Aëtosaurus ferratus.
1/2. (Aëtosaurus.)

Brontozoum (Ornithichnites) giganteum dinosaurus lábnyoma és ú. n. esőcsöppek (légbuborékok) helyei. 3/4.

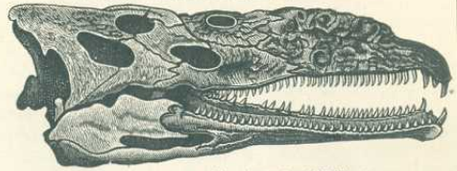
a

b

Placodus gigas. 1/4. (Hüllő.)
a alsó állkapocs felülről, *b* oldalról.

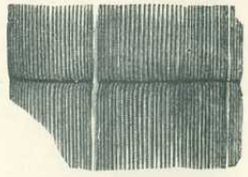
Microlestes antiquus zápfoga. (Erszényes) *a* felülről, *b* oldalról.

Belodon Kapffi. 1/14. (Krokodilféle..)

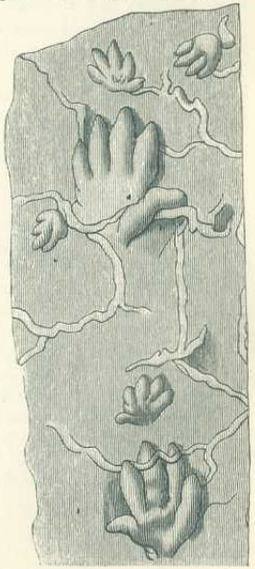
Nastodonsaurus giganteus koponyája.
Kb. 1/10. (Stegokephala.)

Equisetum arenaceum. 1/2.
(Equisetum-fé'e.)

Voltzia heterophylla.
Kb. 1/2. (Konifera.)

Chirotherium lábnyomai.
Kb. 1/10. (Stegokephala.)

SZÉCHENYI KÖNYVTÁR

leírt betegség, jellemző tünetei: golyva, szívdobogás, szemkidülledés (exophthalmus), l. *Basedow-betegség.*

Triaszformáció, *triaszrendszer,* l. *Triaszszisztéma.*

Triasz-szisztéma (l. a *képmellékletet),* a Föld középkorának vagyis a geológiai másodkornak (l. *Középkor,* geológiai) legrégibb rétegcsoportja, vagyis az, amely a paleozói diasznál vagy permnél fiatalabb, a mezozói juránál pedig régibb. A név arra vonatkozik, hogy Németországban, ahol legelőször tanulmányozták tüzetesen, majdnem mindenütt egymástól jól megkülönböztethető három tagban, emeletben találták: az alsó kövületekben igen szegény homokképződmény (tarka homokkő), a középső tengeri mészképződmény (kagylós mészkő), a felső homokkő- meg márgaképződmény (keuper). Mivelhogy Németországon kívül ez a három emelet másutt vagy egyáltalában nem, vagy csak nagyon kis területeken különböztethető meg, a T. épp oly kevéssé sikerülten választott név, mint a diasz (l. o.) a paleozói képződmények legfelső szisztémájaként. Közép-Európában a T.-beli képződmények lerakódása csakis egyes, egymástól izolálva levő medencékben történt, ami inkább helyi jellegre vall. A képződményei főleg kontinentális eredetűek. Vörös homokkő, agyag meg márga alkotja, ezekben gipsz- és kősótelepeket látni, továbbá mészkő, amely gyakran dolomitos. Egészen másképen fejlődött ki ez a szisztéma ott, ahol rétegeinek lerakódása idejében nyílt tenger volt. Az Alpokban mészkő és dolomit homokkővel meg palákkal képződött több száz méternyi vastagságban; mindannyi gazdag tengeri állatok maradványaiban, amelyek sok tekintetben a paleozói kor állatvilágára emlékeztetnek, de egyúttal egészen új állatalakokat is rejtegetnek (ammonitok). Az alpi T.-hoz hasonló képződményeket, rokon faunával, találtak a Balkánon, hazánkban, Olaszországban, Kelet-Ázsiában és Kaliforniában. Eltérő kifejlődésben van meg T. az ú. n. *arktikus pacifikus* provinciában, nevezetesen Indo-Kínában, Japánban, a Spitzbergákon. A Szunda-szigetek T. képződményei az ú. n. *australoázsiai* provinciába tartoznak, a Himalája hegységben, Új-Zélandon és a Spitzbergákon. Hazánkban a T. alpi jellegű. A T. kiváló szerepet játszik a Nyugati-Kárpátok hegységeinek, a magyar Középhegységnek (Mecsek, Bakony, Vértes, Pilis) és a délmagyarországi szigethegységnek felépítésében, nemkülönben a horvát tengermelléken. Legfőképen mészkövek és dolomitok alkotják. A keleti részben csak a Biharhegység nyugati szegélyén jelentkezik elég tekintélyes tömegekben, míg a Délkeleti-Felföldön (Erdélyben) egészen alárendelt szerepet visz.

A T. *állat- és növényvilága* már igen változatos és gazdag. *Korállok* főleg az alpi felső triaszban szerepelnek (Thecosmilia). A *crinoideák* közül az eucrinusok s a dadocrinusok jelentékenyebbek. Igen gyakoriak a *trachospodák,* mint a spiriferinák, a mentseliák, rhynchonellák, terebratulák. Gyakoriak a *kagylók* is, mint a daonellák, aviculák, így az *A. contorta,* amely a felső triasz kosseni (vagy contorta) rétegeinek vezérkövülete; a myophoriák, a megalodusok, amelyek főleg a felső triasz dachstein mészkövében igen gyakoriak. Ritkábbak a *csigák,* pl. a Naticella costata, a marmolatellák stb. A *cephalopodák* közül az *ammonitok* rendkívül fontos szerepűek. Ezek közül fölemlíthetők a hungarites, balatonites, tropites, arcestes. A *gerincesek* közül a *halak* (selothiusok, ganoidok), a *kétéltűek* (labirynthodon, mastodonsaurus, chirotherium-lábnyomok) gyakoriak. A *hüllők* is szerepelnek már, mint a krokodilusféle Belodon, továbbá a placodus s a Veszprém mellett előkerült placochelys, a teknősbékák őse. A T.-ban vannak a legrégibb *ősemlős* maradványok is, nevezetesen multituberculaták s a protodontiák csoportja. A *növényvilágot* illetőleg nagy szerepűek a szenet kiválasztó *algák,* mint a gyroporellák; továbbá az *equisetum-* (zsurló) félék, *páfrányok, cycadeák* és *coniferák* (Voltzia) szerepelnek jelentékenyebben.

Triaxonia (állat), a Kovaszivacsoknak az a csoportja, melyeknek belső váza háromtengelyű kovafonalakból és kovatűkből áll. L. *Szivacsok.*

Triazofestékek, az organikus festékek egy csoportja, amelyek három —N=N— csoportot tartalmaznak. Nyerhetők pl. triaminokból, pl. az *alikarinsárga F. S.* ilyen festék, amely szalicilsavnak fukszinra való behatásával áll elő.

Tribadia (gör.), l. *Amor lesbicus.*

Tribasilarsynostosis, a három koponyaalapi csont (nyakszirtcsont—ékcsont—homlokcsont) időelőtti összenövése idiotizmusnál.

Tribecs, a Nagy-Fátra hegység egyik csoportja; Nyitra és Bars vm. határán, a Nyitra és Zsitva völgyei közt emelkedik. Jól kifejlődött gerincének legmagasabb emelkedése (a T.-csúcs) 829 m. DNy.-i kiemelkedése a nyitrai Zobor-hegy (587 m., l. o.).

Triberg *(Tryberg),* község és klimatikus gyógyhely Villingen badeni kerületben, (1910) 4014 lak., óraiparral.

Triblasteria (állat), azon állatok gyüjtőneve, melyeknek testét a három maradó csiralevél *(ecto-, ento-* és *mesoderma)* alkotja. Ide sorozta Haeckel a Csalánozókat *(Cnidaria)* és a Laposférgeket *(Platodes).*

Tribolumineszcencia, l. *Lumineszcencia.*

Tribométer (gör.) a. m. surlódásmérő.

Tribonianus, híres római jogtudós, a paphlagoniai Side volt szülőhelye, megh. Kr. u. 545. Több kiváló jogtudóssal együtt 530—534. megszerkesztette a római jog kódexét. L. *Corpus iuris.*

Tribrachisz *(tribrachys,* gör.), három rövid szótagból álló versláb (⏑ ⏑ ⏑), mely azonban korántsem önállóan fordul elő, hanem mint a jambusi v. trocheusi sor egy-egy lábának feloldása.

Tribrómaldelhid, l. *Bromál.*

Tribrómfenol, l. *Bromol.*

Tribrómmetán, l. *Bromoform.*

Tribulál (a lat. *tribulus*-ból a. m. háromszegletű vashegy), gyötör, kínoz, sajtol.

Tribulus *Tourn., királydinnye* (növ.), a Zygophyllaceae család génusza; 12, az ó- és újvilág melegebb és száraz helyein honos fű. Hazánkban 2 faj nő. A *T. orientalis* Kern. (magyar királydinnye, földi sulyom, sulyom-szurdancs, koldus-

tetű) a magyar flórának kiváló nevezetessége; egynyári, tövén ágas szára a homokon messzire szétfut, levele szárnyas. A legtöbb része szőrös. Virága sárga, 5 szirmú. Termése 5 részterméssre hull szét, mindegyiken 2 hosszabb és 2 rövidebb tüske van, felülete ráncos, gerince bibircses. A futóhomokon telepedik meg, a földet javítgatja, kényesebb füveknek is előkészíti a talajt. A *T. terrester* L. (földi királydinnye) a Maros-Duna közén, hegyi szántókon, homokos helyeken található. Termésének tövisei kisebbek az előbbinél.

Tribún, l. *Tribúnok.*

Tribunál (lat.), 1. eredetileg az a négyszögletű emelvény, melyen a római tisztviselő hivatalos működése közben helyet foglalt. 2. T.-nak nevezték a római kasztrumnak azt az emelvényét, amely szószékül szolgált a hadvezérnek, mikor katonáihoz szónokolt; úgyszintén a birósági emelvényt. Átvitt értelemben és a mai jogi terminológiában általán T. a. m. bíróság, itélőszék; főképen magasabb bíróság.

Tribunal révolutionnaire (franc.), l. *Forradalmi törvényszék.*

Tribune (franc., ejtsd: —bün), magas állvány, fölül ülőhelyekkel a nézők vagy hallgatók számára; magasított, lépcsőzetesen emelkedő padsorok ugyanazon célra; végül szószék.

Tribune-ugrás, akadályversenyekben annak az akadálynak a neve, mely a nézőközönség számára fölállított tribün előtt van, tehát amelyet a lovak közvetlenül a közönség szeme előtt ugornak át.

Tribúnok *(tribuni)*, az ókori Rómában eredetileg a tribusok (l. o.) elöljárói, később valamely nagyobb közösség osztályainak vezetői. A legfontosabbak a következők: 1. *Tribuni aerari*, az egyes tribusokban az adószedők és a befolyó jövedelemből fedezett katonai zsold kifizetői; mint katonai tisztviselők a quaestorok mellett Caesar koráig szerepeltek; — 2. *Tribuni Celerum* a királyok korában a lovasság vezérei; — 3. *Tribuni militum* (vagy *militares*), l. *Katonai T.*; — 4. *Tribuni militum consulari potestate*, számszerint 3—8, kik Kr. e. a 444 és 367 közötti időben több éven át választattak konzulok helyett az állam élére patriciusokból és plebeiusokból egyaránt; — 5. *Tribuni plebis* (nép-T.), akiknek méltóságát K. e. 493. szervezték; először 2, majd 5, Kr. e. 457 óta 10 néptribúnt választottak, hogy a patricius állami tisztviselők túlkapásaival szemben a plebeiusok érdekei fölött őrködjenek s ezért sérthetetlenek (sacrosancti) voltak. Kezdetben csak a városra és határán túl egy római mérföldre szorítkozott hatáskörük, mely nem állott másból, mint hogy óvást emeltek (intercessio) egyes plebeiusok büntetése ellen. De sérthetetlenségüket kihasználva folyton tágították hatáskörüket, jelen voltak a szenátus ülésein, amelynek határozatait veto-szavukkal megakadályozhatták. Midőn később a népgyülés határozatainak törvényerőt vívtak ki, a római törvényhozásra is nagy befolyásuk volt. Sulla Kr. e. 80. nagyon megnyirbálta hatáskörüket, de Pompeius 70. visszajuttatta összes kiváltságaikat. Augustus császár a néptribúni hatalmat is megszavaztatta magának a szenátustól és e példát a többi császárok is követték hatalmuk biztosítása végett; a tribúni hivatal pedig elvesztette jelentőségét és a 3. sz.-ban meg is szünt. Cola di Rienzi kisérlete 1347., hogy a néptribunátust felélessze, kudarcot vallott. V. ö. *Rubino*, De tribuno plebis, qualis fuerit a Sullae dictatura usque ad primum consulatum Pompei (Kassel 1825); L. *Lange*, De sacrosanctae potestatis tribuniciae natura (Leipzig 1883). — Az *újkorban* az 1799. brumaire 18. napján történt államcsíny után Sieyès egy 100 tagú tribunátust eszelt ki, mely a parlamenttel együtt alkotott törvényeket, de már 1804. a tribunátus tagjainak egy része beleolvadt a törvényhozó testületbe és csak három tribunátusi bizottság működött a belügy, pénzügy és a törvényelőkészítés terén; 1807 aug. 19. ez is megszünt s parlamenti bizottságok vették át teendőiket.

Tribunus, l. *Tribúnok.*

Tribus (lat.) *a)* mint név a régi Róma patricius lakosságának három törzsét jelölte; ezek a *Rammes*, *Tities* és *Luceres*, akik közül az első Romulus népéből alakult, a második a szabin Titus Tatius népéből, amely a Quirinalison telepedett le, a harmadik pedig etruszk telep volt a mons Caeliuson. E felosztás nyoma később is megvolt a patricius lovas centuriákban, viszont a polgári életben csak a 30 curia-felosztás alakjában maradt fönn, e curiákat közös vallásos ünnepek kapcsolták össze; *b)* a *helyi* T.-ok vagy kerületek, melyek beosztását a hagyomány Servius Tulliusnak tulajdonította, az összes lakosságot (patriciusokat és plebeiusokat egyaránt) foglalta magában és Kr. e. 241-től kezdve volt 4 városi és 31 vidéki T. *(urbanae et rusticae)*; az utóbbiak előkelőbbek, mert földbirtokosokból alakultak. E felosztás alapján már Kr. e. 471 óta külön gyüléseket *(comitia tributa)* tartottak, melyeknek határozatai kezdetben csak a plebsre vonatkoztak, 287 óta azonban az egész népre, de mivel fejenként szavaztak, mindig demokrata irány uralkodott bennök. A császári korban a T.-felosztás csak a főváros területére vonatkozott (l. *Róma*) és minden politikai jelentőségét elvesztette.

Tributarius, l. *Tributum.*

Tributirin *(tributyrin)*, a vajsav trigliceridje, főleg a tehénvajban nagy mennyiségben fordul elő.

Tributum (lat.) a. m. 1. elosztás, szétosztás; a rj.-ban valamely peculiumnak szétosztása csőd esetén: «in T. vocari» vagy «venire». Főjelentése: 2. hozzájárulás valamely közérdekű dologhoz, főként *adó*; *tributio* = T., ebben az értelemben. *Tributarius* vagy *tributorius* = mindaz, ami az adókra vonatkozik; főként: az adófizető.

Triceps, háromfejű izom. *T. brachii* a felkar egyetlen feszítő izma, melynek középső hosszúfeje a lapocka izárka alatt, rövidebb fejei a felkarcsonton erednek, s együtt tapadnak a singkampón (olecranon). *T. surae*: háromfejű lábikra izom, a kétfejű ikerizom (gastrocnemius, ered a combcsont bütykein) és a lábszárcsontokon eredő gázlóizom *(m. soleus)* együttes elnevezése; közös ínban, az Achilles-ínban végződnek, amely a sarokcsonton tapad.

Triceratops, a *Dinosaurusok* rendjének *Ceratopsidae* családjába tartozó kihalt hüllő-nem,

melynek fajai Észak-Amerika felsőkréta rétegeiből ismeretes. A T. genus képviselői jobbára hatalmas termetű, 8 m. hosszúságot is elérő, növényevő hüllők. Legismertebb fajok: *T. flabellatus, T. serratus, T. prorsus.*

Trichalcit (ásv.), l. *Trikalcit.*

Trichechidae (= *Odobenidae*, állat), l. *Rozmár-félék.*

Trichechus rosmarus *L.* (= *Odobenus rosmarus* L. (állat), l. *Rozmár-félék.*

Trichiázisz *(trichiasis*, gör.), a pillák hibás állása, amit a magyar nép *farkas-szőrnek* nevez. T. gyakoribb okai: trachoma, a szemhéjak szélének gyuladásai és sérülések. Ha a hibásan álló pillák a szemet surolják, operálással kell a bajon segíteni.

Trichina (állat), a Fonálférgek *(Nematoda)* osztályába tartozó féregnem. Csak egyetlen faja, a *Trichinella spiralis* Ow. (régi néven: *T. spiralis)* ismeretes, mely kifejlődött alakban mint *bél-T. (T. intestinalis)* a házi- és vadsertés, patkány, egér, kutya, macska, róka, borz, medve, görény és az ember vékonybelében él. A bél-T. teste fonálalakú és hátulsó részén kissé megvastagodó. A hímek nagyon kicsinyek, átlag 1·5 mm. hosszúak, farki végükön két kúpszerű kis függelék látható, melyek a hasi felület felé hajlottak és párzáskor a nőstények körülfogására valók. A nőstények 3—4 mm. hosszúak, valamivel vastagabbak, farki végükön függelékek nincsenek. Szaporító szerveik nyílása a test elülső részén van. A peték az anya testében kifejlődnek és az ébrények már a méhben átszakítják a vékony peteburkot. A belekbe jutott nőstény T.-ból 7 nap mulva kezdenek az ébrények kiürülni, de nem távolodnak el a béltartalommal, mert a nőstény T. a bél nyálkahártyájáb a és a chyluserekbe hatol be, ahonnan az ébrények a nyirokárammal tovasodortatnak vagy pedig aktiv vándorlás közben kerülnek a nyirok- és vérerekbe, amelyek útján az izomzatba jutnak és aktive vándorolnak be az izomrostokba. A T.-álcáknak az izomrostokba való behatolása folytán az izomállomány elveszti harántcsíkoltságát és szemecskésen szétesik. 12—16 nap alatt az álca kifejlődik s ilyenkor *izom-T.-nak* nevezzük *(T. muscularis)*, amely 1 mm. hosszú és rendesen spirálisan összecsavarodva található az izomrostban. Az izomrosthüvely *(sarcolemma)* az élősdi körül kidomborodik és megvastagodik. Később a T. körül burok keletkezik, amely tojásdad- vagy orsóalakú és a 7. hónaptól kezdve szénsavas és foszforsavas mészszemecskék lerakódása következtében elmeszesedik; ilyenkor már átlátszatlan és a benne levő T.-t teljesen eltakarja. Az elmeszesedett tokokban hosszú ideig, sertésekben 11 évig, emberekben 5—19, sőt 28 évig is életben és fejlődésre képes állapotban maradhat a T. Az eltokolt izom-T.-k szervezete nagyon hasonló a bél-T.-kéhoz, csakhogy szaporító szerveik nincsenek. Ha az izom-T.-k az azokat tartalmazó hússal ember v. emlősállat (sertés, patkány, róka, macska, kutya stb.) gyomrába jutnak, akkor a T.-t körülvevő burok feloldódik, az álca a bélbe jutva kifejlődik ivarérett féreggé. A T. tulajdonképeni gazdájának a házi- és vándorpatkány tekintendő, ezekből aztán olyan állatokba kerülnek, melyek a patkányokat megeszik, mint a sertés, macska, görény, nyest stb. Emberekbe rendesen nyers és kevéssé főzött vagy sütött sertéshússal, ritkábban vadsertés- vagy medve húsával kerül T. és ha nagy számmal vándorolnak be, súlyos betegséget (l. *Trichinózis)* okoznak.

Trichinabiztosítás. Az állatbiztosítás egy alfaja. A biztosító fizetési kötelezettsége akkor áll be, ha a levágott biztosított sertés húsa, mert trichinásnak találtatott, hivatalosan elkoboztatik. A T.-t leginkább tisztán erre a célra alakult kisebbszerű szövetkezetek vagy alkalmi egyesülések üzik.

Trichinella spiralis (állat), l. *Trichina.*

Trichinopoli, előindiai város, l. *Tricsinopoli.*

Trichinoszkóp (gör.), vetítő készülék, a hús vékony szeleteinek átvilágítására húsvizsgálatkor, trichinák keresésére.

Trichinózis. A *Trichina spiralis* nevű féreg *(nematoda)* okozta betegség. Ha élő trichinákat tartalmazó sertéshús jut az ember gyomrába, a trichinák tokja megemésztődik s a férgek kiszabadulnak. A belekben hamarosan ivarérett «béltrichinákká» fejlődnek (a hím 1·5, a nő 4 mm.), 4—5 nap mulva töméntelen sok lárva születik, melyek a bélfalba furakodnak, onnan a nyirokutakkal a vérbe s az erekből az izmokba nyomulnak, hol a rostok közé elhelyeződve lassan elmeszesedő tokkal burkolódnak. A betegség tünetei: gyomor- és bélzavarok, — ezek azonban jelentéktelenek lehetnek, — majd mikor a lárvák a testbe nyomulnak, óriási tagfájdalmak, az izmok megdagadása, láz, lélegzési zavarok, tifozus állapot. Halálozás 10—15%. Védekezés: szigorú hússzemle.

A házi állatok közül csakis a *sertések* betegszenek meg természetes fertőzés útján T.-ban, ha trichinás húst vagy trichinás állatokat (pl. patkány) falnak fel. A fertőzés után 3—4 nap mulva, vagy legkésőbb az első hét végén heveny gyomor- és bélhurut keletkezik a férgek izgatása folytán. Az állatok étvágytalanok, hánynak, heves hasmenésben szenvednek. A második hét vége felé az izmok bántalmazottsága lép előtérbe. A rekeszizom és a borda közti izmok rendesen sok trichinát tartalmaznak, ennélfogva a lélegzés szapora, felületes és igen fájdalmas; a betegek meredten járnak vagy kinyujtott lábakkal fekszenek, a mellett rekedtek, nehezen rágnak és nyelnek. A lábakon és a szemhéjakon vizenyő lép fel, viszketés jelentkezik és az állatok kemény tárgyakhoz dörzsölődzenek. Láz föképen a férgek vándorlása idejében észlelhető. E tünetek a trichinák betokolodásáig tartanak. A T. legtöbbször gyógyulással végződik, mert a betokolt trichinák ártalmatlanokká lesznek és még az izmok mozgását sem akadályozzák lényegesen. A T. a sertések között való terjedését profilaktikus intézkedésekkel akadályozhatjuk meg. Legfontosabb gondoskodni arról, hogy a trichinás állatoknak s általában a sertéseknek hullarészeit megfelelő módon ártalmatlanná tegyék és a patkányokat, egereket a sertésólakból kiirtsák.

Trichit, hajszálalakú *mikrolit* (l. o.).

Trichitek, a ragadozó csillós ázalékállatkáknál többnyire a száj közelében levő tűalakú plasma-

zárványok, amelyeket kivetve, a zsákmány megbénítására használnak fel.

Trichius *(ecsetbogár,* állat), a Bogarak *(Coleoptera)* egyik neme, mely közeli rokonságban van a rózsabogarakkal (l. o.). Gyakori a *sávos ecsetbogár (T. fasciatus* L.), fején és nyakpajzsán sárga, alul és hátul fehér bundával, szárnyfedője sárga, fekete sávokkal. Jún.-tól aug.-ig mezei virágokban pihenve gyakran található.

Trichobezoár, lenyelt szőrszálakból álló bélkő, l. *Bezoár.*

Trichoblaszta (növ.), elágazó szőrhöz hasonló sejt, melyen vastag kutikula-dudorodások vannak. Ilyen csillagalakú T.-k vannak a *Nymphaea* és *Nuphar* légjárataiban.

Trichocephalus (állat), l. *Ostorgiliszta.*

Trichocera (állat), l. *Tipolyok.*

Trichocysta, a Csillós ázalékállatkák *(Infusoria)* védő és támadó fegyvere. Kis tokocskák, melyek nagyon nagy számban a felülethez közel helyezkednek el és melyekből ingerekre különböző alakú, hegyes fonál-, nyíl-, dárdaalakú képződmények lövelődnek ki és az ellenség vagy zsákmány testébe fúródnak. Működésük és feladatuk a Csalánozók (Cnidaria) csalánozó szerveivel egyezik meg.

Trichodectes canis (állat), l. *Ebkullancs* és *Kutyatetű.*

Trichodectes sphaerocephalus (állat), l. *Kecsketetű.*

Trichodes apiarius (állat), l. *Cleridae* és *Méhbogár.*

Trichodina (állat), a Csillós ázalékállatkák *(Ciliata, Peritricha)* csoportjába tartozó véglénynem. Legismertebb faja a Hydrákon élősködő *T. pediculus* L. és a Planariákon gyakori *T. Steinii* Clap. et L.

Trichogaster (állat), a Gurámi-félék *(Osphromenidae)* családjába tartozó hal-nem. Testük hosszúkás, oldalról összenyomott. Legszembetűnőbb jellemvonásuk igen hosszúra megnyúlt hát- és alfeli úszójuk, amely a hát és hasoldalt majdnem teljesen szegélyezi; másik még feltűnőbb tulajdonságuk sajátszerű hasúszójuk, amely egyetlenegy igen hosszú tapogató-fonállá redukálódott. Legismertebb faja a *törpe gurámi (T. lalius* Ham. Buch); alapszíne fémes csillogású zöldeskék, vörösesbarna harántsávokkal tarkítva; úszói világos fehérek, vörössel pontozva és beszegve; hossza 5 cm.; Elő-Indiában honos; akváriumokban gyakori.

Trichoglossidae (állat), l. *Lóri*, 2.

Tricholoma *Fries* (növ.), a fehérspórás lemezes gombák génusza, mások szerint algénusza. A T. gombák teste elég tekintélyes és húsos. Jellemző tulajdonságuk, hogy a lemezek kikanyarítottak és egy foggal illeszkednek a tönkhöz. Mintegy 200-féle T. ismeretes. Többnyire a földön teremnek. Nagy részük ehető. Nevezetesebb fajai: a *Szent György-gomba*, a *májusi gomba*, a *musszeron*, a *preszter-gomba*, a *T. columbetta.*

Tricholoma columbetta *Fr.* (növ., *nyírfagalóca).* Ehető gomba, amely ősszel, főképen nyírfaerdőkben terem. Kalapja fehér, selyemfényű, nedves tapintatú, gyakran karminpiros vagy zöldes foltok tarkítják. Tönkje és lemezei fehérek.

Trichóma (növ.), l. *Szőrképlet.*

Trichomonas (állat), az Ostoros állatkák *(Mastigophora)* osztályába tartozó véglény-nem. Az idetartozó fajok teste körtealakú; elül lekerekített, hátul hegyes. Elülső részükön három-négy teljesen egyenlő hosszú ostoruk van. Egyes fajaiknál az egyik ostort hullámzó hártya pótolja. A *T. hominis* Dav. az ember belében, annak középső és felső részeiben élősködik; hossza 4—10 mikron; 3 ostora és 1 hullámzó hártyája van. Hosszabb nálánál a *T. vaginalis* Donné, mely az ember (nők) hüvelyében *(vagina)* eléggé gyakori; hossza 17 mikron; kórokozó volta még vitás. A tengeri malacok között néha nagy pusztítást okoz a vastag belükben élő *T. caviae* Dav.

Trichomtüske (növ.), szőrképletekből *(trichoma)* alakult hegyes, kemény képződmények, pl. *Rubus.* A tüskék legtöbbször azonban az emergenciákhoz (l. o.) tartoznak.

Trichomycosis (gör.), fonalas gombák által előidézett hajbetegségek, mint a favus, trichophytia, mikrosporia, piedra, leptothrix, trichorrhexis stb. közös neve.

Trichonympha (állat), l. *Trichonymphidae.*

Trichonymphidae (állat), az Ostoros állatkák *(Flagellata)* csoportjába tartozó véglénycsalád. Fajai főleg Egyenesszárnyú rovarok *(Orthoptera),* leggyakrabban termeszek és csótányok végbelében élősködnek. Legközönségesebb fajaik: *Lophomonas blattarum* Stein és a *Trichonympha agilis* Leidy.

Trichophthora (gör.) a. m. hajirtó, szőrvesztő.

Trichophytia, szarvasmarhákon, lovakon járványok alakjában is, más háziállatokon ritkábban előforduló bőrbetegség. Közvetetlen okozója a trichophyton-gomba, de a bőrt nedvesen tartó befolyások hajlamosítanak reá, ép úgy a sötét színű és vékony bőr, valamint a fiatal kor is. A vékony és kopasz bőrrészeken előforduló ritkább alakjában egy-egy göböcske, esetleg hólyagocska támad és körülötte gyűrűalakban, piros alapon újabb hasonló kiütések keletkeznek, az eredeti göböcske helyéről kiindulva pedig pikkelyezés indult meg. A sűrű szőrrel fedett bőrfészeken tányérnyi, nagyjában kerek, nem ritkán egymással összefolyó foltok keletkeznek, amelyeken a bőrt hamuszürke vagy aszbesztszerű pikkelyek fedik vagy pedig vaskos, a szarvasmarhákon 1 cm.-nél is vastagabb, aszbesztszínű varak képződnek, amelyek leválása után kopasz folt marad, de a szőrök nemsokára újból kinőnek. A betegség az állatokkal foglalkozó emberekre is átragadhat. A betegség ragadós természete miatt szükséges a beteg állatokat elkülöníteni. A betegség nagyobb kiterjedése esetén jó az állatokat lenyírni és testüket fertőtlenítő anyagokból (kénes, szalicilsav, kátrány, naftalin, kreozot, kreozol, füstölgő salétromsav) készített kenőcsel v. kenettel ismételve bekenni, szükség esetén pedig egész testüket 2%-os kreolinoldattal vagy 3%-os antiformin oldattal lemosni. Kisebb foltokat jódtinkturával való ecsetelések szintén eltüntethetnek. Az orvoslás kiegészítő része az állatoknak száraz helyen tartása, mely célból szükséges lehet az istálló alomszalmájára naponkint gipszport felhinteni

Trichophyton *Malmst.* (növ.), kétes gombagénusz. Egyik faja, a *T. decalvans* Malmst. *(Herpes tonsurans)* állítólag okozója a tarlósömörnek. Valószínűleg azonos az *oospora porriginis*-szel, amely szintén beteges kopaszodást idéz elő (l. *Herpes*).

Trichoplax adhaerens *F. E. Schulze* (állat), lapos, korongalakú szervezet, melynek testét két, hámszerű, csillós sejtréteg alkotja s e két réteg között mesenchymaszerű szövet van. Szájnyílása nincs. A tengerben algákon él. Rendszertani helyzete még nem tisztázódott. A legegyszerűbb soksejtű állatok *(Metazoa)* egyikének tartják.

Trichoptera (állat), l. *Vizi molyok.*

Trichoptilosis. A hajnak és szakállnak sajátságos megbetegedése, melynél a szál vége meghasad; főleg vérszegény, vagy rosszul gondozott egyéneknél fordul elő. Kezelése a hajnak gondos zsírozásából áll, kapcsolatban az egyén általános egészségi állapotának javításával.

Trichorrhexis *(hajmoly).* Igen gyakori jelenség, főleg a női haj végén, hogy a haj egyes pontokon megtörik. E pontok szabad szemmel, mint tűszúrásnyi göbök láthatók. Egy szálon több ilyen törés is keletkezhetik. Minthogy a szál ott előbb-utóbb leszakad, az ilyen hajzat megrövidül és kócos, gondatlanul kezelt külsővel bírhat. A bajt egyesek szerint paraziták okozzák. Valószínű, hogy az ember rossz táplálkozási állapota, a szakállnak és a hajnak hiányos gondozása is fontos e betegség létrejötténél és hogy különösen bizonyos bomló hajvizek és a zsírt kivonó szappanok használata elősegíti a betegség felléptét. Gyakran együtt fordul elő a trichoptilosissal; kezelése ugyanaz, mint annak.

Trichosoma (állat), l. *Trichotrachelidae.*

Trichosomum (állat), l. *Trichotrachelidae.*

Trichostrongylus (állat), a Fonálférgek *(Nematoda)* rendjébe tartozó féregnem. Legnagyobb hírre tett faja a *T. rubidus* Hassal et Stiles *(= Strongylus rubidus)*, mely Észak-Amerikában a házi disznók gyomrának gyakori élősködője. Némelykor tömeges megbetegedést okoz. Európában is több országban észlelték amerikai eredetű tenyészsertésekben.

Trichosurus (állat), l. *Erszényes róka* és *Kuszkusz.*

Trichotomia (gör.), valamely egész felosztása 3 részre, különösen az ú. n. *trializmus*, az a bölcsészeti felfogás, amely az embert a dualizmussal szemben nem 2, hanem 3 részre, t. i. testre, lélekre és szellemre osztja. — T. a botanikában, l. *Elágazás.*

Trichotrachelidae (állat), a Fonálférgek *(Nematoda)* osztályának egyik családja. Az ide tartozó férgek egész teste, vagy legalább testének elülső része igen vékony s szőrhöz, hajhoz hasonló, ezért szőr- és hajférgeknek is nevezik. Fajaik 3 nembe oszthatók: 1. *Trichocephalus.* Testük elülső része ostorszerűen elvékonyodott, hátsó része pedig vastag. Legközönségesebb faja az *ostorféreg (T. trichiurus* L., régi néven: *T. dispar)*, l. *Ostorféreg.* 2. *Trichosoma.* Testük hajhoz hasonlóan vékony és csak a test hátsó vége felé vastagodik meg fokozatosan. Ide tartozik a tyúkfélék (házi tyúk, fácán stb.) vékony- és vakbelében élősködő *Trichosomum retusum* Raill. és *T. collare* Linst. A *T. columbae* Rud. a galambok vastagbelében néha tömegesen fordul elő és súlyos bajokat okoz. A *T. aerophilum* Creplin a macska és róka, ritkábban a kutya orrüregében, tüdejében és légcsövében található. A kacsák, libák és más vízi madarak, továbbá éneklők és ragadozómadarak begyében gyakran fulladást okozó nagy mennyiségben élősködik a *T. contortum* Creplin. 3. *Trichinella.* Egyetlen faja a trichina *(T. spiralis* Ow. = *Trichina spiralis)*, l. *Trichina.*

Trichroismus (növ.), l. *Pleochroizmus.*

Trichromatopsia, a három szín látásának képessége, a normális színlátás a Young-Helmholtz-teória alapján. L. *Látás* és *Színtan.*

Triciánsav *(tricyansav)*, cianursav: $C_3H_3N_3O_3$. Vörös vérlúgsót brómmal 220°-ra hevítve, bromidját kapjuk, amely vízzel melegítve a savat adja. Két sor származéka van, a cianursavas és izocianursavas vegyületek.

Tricikli, l. *Kerékpár.*

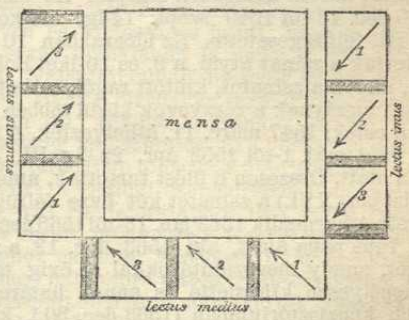
Tricinium (lat.), három énekhangra írt *a capella* zenemű.

Trick (ang., ejtsd: trik) a. m. fogás; a whistjátékban a hatodikon túl minden ütés.

Trickfilm. Kinematográfiai felvétel, amely optikai csalódások, több felvétel egy filmre, a film egyes részeinek kimetélése, helyenkint visszafelé való forgatása, eltérő helyzetben tartott felvételi kamra, és egyéb műfogások által lehetetlen jeleneteket vetít. Így pl. darabjaiból összerakott ember, magától befűződő cipőzsinór, falra mászó alakok, hátrafelé vágtató ló, mozgó krétarajzok stb. L. *Kinematográfia.*

Tricladida (állat), l. *Örvényférgek.*

Triclinium (lat.), a rómaiaknál a négyszögű ebédlő asztal, valamint a három oldalán körülfutó három széles kerevet (lectus), mindegyiken

három fekvőhellyel az étkezők részére, kik balkarjukat párnára támasztva, lábukat a kerevet külső széle felé kinyújtva, heverő helyzetben étkeztek. Az asztal (mensa) negyedik oldala a felszolgálás érdekében szabadon állott. A középső kerevet (lectus medius) és a tőle balra eső (lectus summus) a vendégek részére volt fenntartva, a jobbra eső (lectus imus) a házi gazda és hozzátartozóinak helye volt. A legelőkelőbb vendég a középső kerevet 3. számú helyén ült. A köztársaság vége felé kerek asztalok jöttek divatba. — Tágabb értelemben a T. az ebédlőszobát is jelentette.

Tricolor (lat.) a. m. háromszínű.

Triconodont-fogak (állat), az emlős állatoknak azon zápfogai *(dentes molares)*, amelyeknek koronáján három, egy sorban egymás mellett elhelyezkedett kiemelkedése van. Ezzel szemben *tritubercularis fogaknak* nevezzük azokat a fogakat, melyeknek koronáján ez a három kiemelkedés háromszög alakban van elrendezve.

Tricot (franc., ejtsd: trikó), kötött árú, gyakran azonban a kötött árúkhoz hasonló szöveteket is T.-nak nevezik. L. *Bélelt szövetek.*

Tricotage (franc., ejtsd: trikotázs) a. m. kötött vagy kötszövött árú.

Tricsinopoli *(Trichinopoli, Tricsinapalli, Tiru-Sira-Pally)*, a hasonlónevű kerület (9104 km², 1.444,770 lak.) székhelye Madrasz előindiai tartományban, a Kaveri jobbpartján. 17 faluból áll, amelyek közepén egy 200 m. magas meredek sziklán vár épült. Utcái szűkek, régi palotáit ma törvényszéknek és közigazgatási hivataloknak használják, van 3 protestáns temploma és egy híres hindu búcsújáró temploma, meteorológiai obszervatóriuma. Lakói (számuk (1921) 119,521) cigarettát, ékszer-, bőrárúkat készítenek.

Tridacna (állat), l. *Óriáskagyló.*

Tridens (lat.), három ágú szigony, Neptunus jelvénye.

Trident, *Tridentum*, l. *Trient.*

Tridenti forma, l. *Házassági jog.*

Tridenti hitvallás, l. *Hitvallás.*

Tridenti zsinat *(Concilium Tridentinum)*, a kat. egyház bel- és küléletére nézve a legfontosabb közzsinat, amely a XVI. sz.-beli hitújítók ellenében a kat. egyház igazi megreformálását hozta létre. E zsinatot, sorrendben a 20-ikat, III. Pál pápa 1542 máj. 22. hívta össze Trientbe. A zsinat azonban különféle akadályok és zavarok miatt csak 1545 dec. 13. nyílt meg ünnepélyesen a trienti főszékesegyházban. A történetírók a zsinatot három korszakra osztják. Az első tart 1545 dec. 13-tól 1549 szept. 14-ig, amikor azt III. Pál felfüggesztette. Ez időszakban 10 ülést tartottak a zsinat atyái, a 9. és 10-iket Bolognában, ahová a zsinatot, kiütött ragályos betegség miatt, amelynek a részvevők közül többen áldozatul estek, 1547 márc. 11. áthelyezték. A második 1551 máj. 1-től 1552 ápr. 22-éig III. Julius pápa alatt. Összesen 6 ülést tartottak, amelynek utolsóján (XVI.) a zsinatot két évre felfüggesztették. A harmadik 1562 jan. 18-tól 1563 dec. 4-éig IV. Pius pápa alatt, aki 1563 dec. 12. a zsinat végét, amely megszakításokkal 18 évig tartott, ünnepélyesen kihirdette és annak határozatait előbb konzisztóriumban (1563 dec. 30.), később 1564 jan. 26. bullában ünnepélyesen megerősítette. A zsinaton hazánk püspökei az ország zilált állapota és a megzavart vallási viszonyok miatt személyesen meg nem jelenhetvén, képviselőket küldtek *Kolosváry* János kolozsmonostori apát, később csanádi püspök és *Dudich* András tinnini, később pécsi püspök személyében. I. Ferdinánd magyar királyt *Draskovics* György pécsi püspök képviselte. A T. nemcsak a kat. egyház hitágazatait védte és állapította meg határozottan a hitújítók ellenében, hanem az egyházi fegyelmet is teljesen átalakította. A zsinatnak a hittanra vonatkozó határozatai *decreta* néven fordulnak elő s fejezetekre és kánonokra oszlanak. A fejezetekben a hitágazatoknak, különösen a megtámadottaknak, bővebb magyarázata foglaltatik, a kánonokban pedig a magyarázat rövid és szabatos tételekben összevonva található. A fegyelemre vonatkozó határozatok *decreta de reformatione* néven vannak jelölve. A hitágazatokról szóló határozatok eo ipso, a fegyelmiek Rómában azonnal, másutt 1564 máj. 1. lépnek hatályba. IV. Pius pápa e zsinat határozatainak kihirdetése, azoknak kellő megtartása és a netán felmerült kételyek eloszlatása végett 8 bíbornokból álló bizottságot nevezett ki, mely «S. Congregatio Conc. Trid. Interpretum» v. röviden «S. Congregatio Concilii» nevet visel. E bizottság határozatai 1718 óta évenként nyomtatásban is kiadatnak Thesaurus resolutionum S. Congregationis Concilii címen. E nevezetes zsinat történetét legelőször Fra Paolo Sarpi szervita szerzetes írta meg, művéből azonban a Róma és az egyház ellen való ellenszenv rí ki, mit betetőzött azzal, hogy kéziratát a hitehagyott spalatói érseknek adta át, aki azt 1619. Londonban kiadta. Ennek ellenében Pallavicini Sforza adta ki a T. történetét a leghitelesebb források alapján 2 kötetben: Istoria del concilio di Trento (1656–57, II. kiad. 4köt. 1664). V. ö. *Wetzer-Welte*, Kirchenlexikon; *Hergenröther* Kirchengeschichte, ahol az idevágó irodalom bőven fel van sorolva; *Theiner*, Acta genuina oecumenici concilii Tridentini (1874); *Deslandres*, Le concile de Trente et la rèforme du Clergé (1906); *Swoboda*, Der Konzil v. Trident u. die kirchliche Renaissance (1915).

Tridi, a francia forradalmi naptárban a dekád harmadik napja.

Tridimit *(tridymit*, ásv.), sziliciumdioxid: SiO_2, vegyi összetétele a kvarcéval azonos; a SiO_2 tehát dimorf-vegyület. Az egyszerű kristályok hatszöges táblák. Sokkal gyakoribbak a kettes és különösen a hármas ikrek (innen az ásvány neve). Optikailag abnormálisan viselkedik; az egyszerűnek látszó táblák maguk is valószínűleg rombos egyéneknek többszörös ikerkristályai. Melegítéskor optikailag normális lesz. Színtelen vagy fehér, üvegfényű, a véglapon gyöngyházfényű. Az Euganeákból származó nagy táblák mikroszkópikus kvarckristálykák halmazából álló paramorfózák. Vulkáni kőzetek repedéseiben és porusaiban *(vulkáni kovasav)* általánosan elterjedt; így különösen a trachitcsalád kőzeteiben hazánkban is; nagyobb kristályok Solymosi Kis-hegy (Gyöngyös mellett), az Aranyi-hegyen Piskivel szemben, mikroszkópikusan csaknem minden andazitünkben; igen szép kristályok: Drachenfels és Perlenhardt a Siebengebirgeben, a Mont Dôre az Auvergneben, az Euganeákban és különösen Japánban. Némely porfiritban, a bazaltba beolvasztott homokkőzárványokban és néhány meteoritban (Rittersgrün), végül néha az opálokban is előfordul.

Triduum (lat.), három napi időköz. Neve a háromnapos ájtatosságoknak, háromnapos lelkigyakorlatnak.

Triebnigg-Pirkhert *Ella*, magyar származású német írónő és festőnő, szül. Budapesten

1874 dec. 22. Költeményeket, elbeszéléseket írt, köztük több magyar tárgyút, amelyekben a magyar föld iránti szeretete tükröződik, továbbá színműveket. Önálló főbb művei: Die aus dem Volke (szinmű 1905); Vorgesetzte (szinmű 1906); Meine Felder (költ. 1907); Heimatboden (elb. 1916); Ums Erbe (elb. 1916); Was die Blumen erzählen (ifj. mű 1919); Meister Schicksal (elb. 1919). Lefordította *Rákosi* Jenő Ezópusát (1906); *Mikszáth* Prakovszky a siket kovács című elbeszélését (1915).

Tríéder (gör.), háromoldalú testszöglet, lásd *Szöglet.*

Trielaidin, l. *Elain.*

Triennium (lat.), három évi időköz; *triennalis*, három éves.

Triens, l. *As.*

Trient (ejtsd: trian), a Rhône egyik baloldali mellékfolyója Svájcban, szűk völgyéről (Gorge du T.) nevezetes.

Trient *(Trento, Trident)*, 1923 óta az olasz Tirol nagyobb részét magában foglaló T. tartomány fővárosa és vár a hajózható Adige balpartján, (1921) 31,370 nagyobbára olasz lak., selyemárú-, veronai szalámikészítéssel, posztószövéssel, szeszgyárakkal, jelentékeny bortermeléssel és tranzitó-kereskedéssel; márvány- és gipszbányával. A külsejében egészen az olasz városokhoz hasonlító T. legszebb tere a Piazza Grande a 35 m. magas városi toronnyal és a pompás Neptun-kúttal. A legkiválóbb épületek: a székesegyház, bizánci ízlésben egészen márványból épített nagyszerű templom, amelyet 1048. alapítottak, mostani alakjában 1212. kezdettek meg és a XV. sz.-ban fejeztek be; a XV. sz.-ban barna-vörös márványból olasz ízlésben épült Sta Maria Maggiore templom, amely arról emlékezetes, hogy 1562 jan. 18-tól 1563 dec. 4-ig itt tartotta üléseit a T.-i zsinat; a della Annunziata, amelynek nagy kupoláját négy hatalmas rózsaszínű márványoszlop tartja; az állítólag római eredetű Augustus-torony; a Zambelli-palota, amelyet 1581. Fugger György épített.

T. (lat. *Tridentum)* Tirol legrégibb városa és már Augustus császár korában megerősített római gyarmat volt. A népvándorlás idejében több ízben feldúlták és csak Theodorik építtette föl újra. A város ezután gót, longobard hercegek, majd a frankok tulajdona volt, míg végre 1027. megkezdődött a T.-i püspökök uralma. 1545—63. itt tartották a nevezetes T.-i zsinatot. 1803-ban a püspökséget szekularizálták és Ausztriához csatolták. 1805—1809-ig Bajorországhoz. 1814-ig az olasz királysághoz és azután ismét Ausztriához tartozott 1919-ig. A világháború után Olaszországhoz csatolták az egész Dél-Tirollal együtt.

Trienti zsinat, l. *Tridenti zsinat.*

Triepel, *Heinrich*, német nemzetközi és közjogász, szül. Lipcsében 1868 febr. 12. 1899-ben tanár lett a lipcsei, később a tübingeni, kieli, 1913. a berlini egyetemen. Fő munkái: Völkerrecht und Landesrecht (Leipzig 1899); Wahlrecht u. Wahlpflicht (Dresden 1900); Quellensammlung zum deutschen Reichsstaatsrecht (Leipzig 1901, 2. kiad. 1907); Unitarismus u. Föderalismus im Deutschen Reiche (Tübingen 1907); Die Kompetenzen des Bundesstaats und die geschriebene Verfassung (u. o. 1908); Die Reichsaufsicht (Berlin 1917). Kiadja a Quellensammlung zum Staats-, Verwaltungs- und Völkerrecht (Leipzig 1901-től) c. gyüjteményt, a *Martens*-tól megindított Nouveau recueil général de traités c. gyüjteményt és többedmagával az Archiv des öffentlichen Rechts c. folyóiratot.

Trier, 1. *közigazgatási kerület* a porosz rajnai tartományban (a Saar-terület nélkül) 5698 km² területtel, (1919) 504,199 lak. Feloszlik 1 városi és 9 vidéki kerületre.

2. *T. (Trèves, Augusta Treverorum)*, az ugyanily nevű kerület, egykor T. választófejedelemség *fővárosa*, (1919) 53,248 lak., vasöntéssel, nagy bőrgyárakkal, bútor-, kefe-, kalap-, dohány-, cipő-, ecet-, kocsi-, mustár-, sör-, zongoragyártással, optikai eszközök készítésével, üvegfestéssel; élénk fa- és borkereskedéssel; nagy városi könyvtárral, többféle közép-, nép- és szakiskolával; különféle jótékonysági és tudományos társulattal és egyesülettel. Dél-Franciaországot kivéve, sehol sem maradt fenn annyi római emlék, mint T.-ben; ezek, a Trajanus amfiteátrumát kivéve, mind a III. és IV. sz.-ból valók, ilyenek: a Porta Nigra (Simon-kapu); a nagy termák St. Barbara külvárosban; a császárpalota romjai, e palotát a XII. sz.-ban templommá alakították, 1568. erődítménnyül használták és 1673. összelődözték; a bazilika, amely eredetileg római épület, később a frank királyok és helytartók, azután a választófejedelmek lakóhelye volt, IV. Frigyes Vilmos helyreállíttatta. A székesegyház legrégibb részei szintén a római időkből valók. A későbbi korból való épületek közül kiválnak: a korai gót ízlésű Miaszszonyunk temploma (1227—44), a Mátyás-templom a XII. sz.-ból; a barokk ízlésben épült választófejedelmi palota, később kaszárnya. A város közelében pala-, gipsz-, ólom-, réz- és cinkércbányák vannak.

A *római* korban T. (Augusta Treverorum), olyan hírnévre és fontosságra jutott, hogy a régészet terén észak Rómájának is nevezik. 285-től egészen II. Valentinianusig második székes főváros és mint ilyen a birodalom legnagyobb városa az Alpokon túl. 464-ben a frankok kezére jutott. Az érsekség valószinüleg 815 körül keletkezett. A frank birodalom föloszlása után T. Austrasiához tartozott; a verduni szerződésben Lotaringiának jutott, 870. Németországhoz, 895. ismét Lotaringiához került, míg végre I. Henrik végleg Németországhoz csatolta. Később mint érseki székhely nagy hatalomra tett szert, de érsekeivel, akik szabadságait elismerni nem akarták, gyakran volt viszálykodásban és csakis 1580. nyerte el császári ítélet alapján a birodalmi közvetetlenséget. A lunéville-i békében 1801. az érsekség szekularizálását mondták ki. A párisi béke után a fejedelemség visszakerült Németországhoz és pedig nagyobb része Poroszországnak jutott. Az 1914—18-iki világháborúban francia repülők többször bombázták. Az összeomlás után amerikai csapatok szállták meg.

Trierucin, l. *Erukasav.*

Triesch, *Irene*, német színésznő, szül. Bécsben 1877 ápr. 13. 1896-ban a müncheni Deutsches

TRIESZT (TRIESTE.)
vasút, villamos vasút.
1 Városháza
2 Székesegyház
3 S.Maria Maggiore
4 Museo lapidario
5 Revoltella muzeum
6 Tengerészeti akad.
7 Helytartóság
8 Városi szinház
9 Börze
10 Régi börze
11 Osztrák Lloyd palotája
12 Posta palota.
Mérték - 1:18000
méter
DÉLI VASÚTI P.UDV.
ÁLLAMVASÚTI PUDV.
KIKÖTŐ
RÉGI KIKÖTŐ
Raktárak
Vám-hiv.
Fürdő
Canal grande
Via del Corso
Piazza Grande
VÁR
Kaszárnya
Gázgyár
Népkert
Stabilimento Tecnico
Lloyd-arzenál
Sanità-móló
S. Carlo-móló

Theaterhoz került, ahol különösen klasszikus darabokban és a modern dráma ideges és komplikált nőalakjainak ábrázolásában teljes erővel bontakozott ki tehetsége. 1901-ben a berlini Deutsches Theater szerződtette. 1905-ben a Lessing-Theater tagja lett. Főleg Ibsen-drámákban lépett fel.

Trieszt *(Trieste)*, a világháború előtt Ausztria legélénkebb és önálló tartományt alkotó kikötővárosa, 1919-től Olaszország egyik kikötővárosa, püspöki székhely, az Adriai-tenger ÉK.-i végében, a T.-i öböl partján, (1921) 238,655 lak., nagy vegyészeti és konzervgyárakkal, valamint jelentékeny hajógyártással. T.-nek azonban kereskedelme nyujt jelentőséget. Fölvirágzása a XVIII. sz. közepére vezethető vissza, amidőn 1719. VI. Károly császár szabad kikötővé tette. A Gotthard-vasút megnyitása, az amerikai, angol, német és olasz verseny fejlődését megakasztották ugyan, mindamellett T. a világháború kitöréséig az osztr.-magyar monarchia legélénkebb forgalmú kikötővárosa volt. Van egy régi és egy újabb nagyszerű kikötője. A két kikötő közt nyúlik be mélyen a városba a 332 m. hosszú és 15 m. széles Canale grande. Az új kikötő építését 1867. kezdték meg Talbot francia mérnök tervei szerint. A mólókon a rakodópartok hossza 2800 m., a kikötő területe 39·5 ha. T. a tengerparton és a mellette fekvő, itt-ott örökzöld növényzettel takart dombokon amfiteátrumszerűen épült; föl van osztva: ó-városra, amely a régi erőddel koszorúzott várhegy lejtőin épült, az ettől a legélénkebb utca, a Via del Corso által elkülönített Terézvárosra és DNy.-on fekvő Józsefvárosra. Az ó-város, különösen annak a zsidók lakta része szűk és görbe utcákból áll, amelyeknek nagyobb részében kocsi nem járhat; az új-várost azonban széles, egyenes utcák és terek alkotják. Terei: a tenger partján elterülő Piazza grande, VI. Károly császár márványszobrával és a theresianumi vízvezetéknek Mária Teréziáról elnevezett, 1751. fölállított kútjával Mazzolinitól és egy újabban alapított kerttel; a Piazza della Borsa I. Lipót császár szobrával és egy szép Neptun-csoporttal; a Piazza del Ponte rosso egy kúttal; a Piazza S. Giovanni, della Legna (fapiac), a Giuseppina Miksa császár bronzszobrával (1875-ből, Schilling mintázata szerint). A dombon fekvő San Giusto székesegyház egy római templom helyén áll; homlokzatán püspökök bronz-mellszobrai láthatók. Kiváló profán épületei: a Tergesteo, a nagyszerű városháza, a Triestino (előbb osztrák Lloyd) Lloyd hajózási társaság palotája; a hajós-akadémia épülete muzeummal; a képekkel és szobrokkal ékesített Revoltella-palota, most városi muzeum; a Teatro Fenice egy régi amfiteátrum helyén és a város legnagyobb szinháza: a Teatro Politeama. A régiségek közül jelentékenyebbek egy római amfiteátrum, egy római vízvezeték maradványai és egy régi városi kapu (Arco di Riccardo). Környékének kiválóbb helyei: *Opcsina*, a Karszt szélén, gyönyörű kilátással T.-re és a tengerre; *Lipizza* hajdan császári ménessel, a 230 m. magas dombon; a híres *Miramare* kastély, amelyet Miksa mexikói császár építtetett, gyönyörű parkkal.

T., a régi *Artemidorus*, a későbbi *Tergeste*, Vespanianus uralma alatt lett római gyarmattá. A középkorban többször cserélt urat és 1382. került Ausztriához, amelynek uralma alatt az 1797—1805. és 1809—14. terjedő időszakot (midőn a franciáké volt) kivéve, a világháború végéig meg is maradt. 1719 márc. 18. VI. Károly császár szabad kikötővé tette. A francia uralom alatt szenvedett károkat lassan-lassan kiheverte és később Velence fölé kerekedvén, az Adriai-tenger legjelentékenyebb kereskedelmi helyévé lett. 1848 máj.-tól aug. 12-ig egy szárdiniai és nápolyi hajóhad tartotta körülzárva. 1849 okt. 2. egy császári rendelet birodalmi várossá emelte. 1867-től környékével együtt külön tartományi jogot nyert. Az 1914—18-iki világháborúban többször bombázták olasz repülők, valamint olasz torpedóhajók is támadást intéztek ellene, de sikertelenül. Az összeomlás után olaszok szállták meg s a st.-germaini békeszerződés Isztriával együtt Olaszországhoz csatolta.

Trieszti általános biztosító társulat *(cs. kir. szab.)*, az egész világon röviden *Generali* v. *Triester (Trieszti)* név alatt ismeretes. 1831-ben Triesztben alakult, úgy Magyarország mint Ausztria legrégibb s egyik legnagyobb biztosító intézete. Oroszország kivételével egész Európában és Egyiptomban részint saját cége alatt, részint pedig fenhatósága alatt álló nagyszámú alapításai útján dolgozik.

Trieterisz (gör.), háromévi időköz és *trieterikus* ünnep az volt, amelyet minden harmadik évben ültek meg, pl. az iszthmoszi játékokat.

Trietilfoszfát, l. *Etilfoszforsavak*.

Trieur (franc., ejtsd: triőr), l. *Gabonatisztító gépek*.

Trifail (szlov. *Trbovlje*), község Cilli volt stíriai kerületi kapitányságban, (1910) 13,505 lak., cement-, kémiai és üveggyárral, környékén nagy barnaszéntelepekkel. Most a Szerb-Horvát-Szlovén királysághoz tartozik.

Trifán (ásv.) a. m. szpodumen.

Trifels, várrom Annweiler mellett a bajor Pfalzban; 1076. IV. Henrik menekvőhelye, később mainzi Adalbert fogháza, azután Oroszlánszivű Rikárdé (1193); egyideig kincstár is volt és a birodalmi jelvényeket ott helyezték el.

Trifenildihidroglioxalin, l. *Amarin*.

Trifenilkarbinol *(triphenylcarbinol)*: $(C_6H_5)_3C(OH)$, benzofenonnak fenilmagnéziumbromidra való hatásával könnyen nyerhető. Olv. pontja 163°. Hatszöges, szintelen kristályokat képez.

Trifenilmetán *(triphenylmethan)* $(C_6H_5)_3CH$, szintelen, fénylő lemezeket képező anyag. Benzol kloroformmal hevítve adja. Olv. pontja 92° s forrp. 358°. Igen fontos kiinduló vegyülete a festékiparnak.

Trifenilmetánfestékek, oly kátrányfestékek, amelyek mind a trifenilmetán $HC(C_6H_5)_3$-ból vezethetők le. Több csoportra oszthatók: 1. *Amidoszármazékok:* pl. a *fuchsin*-félék; 2. *Hidroxilszármazékok:* pl. aurin és rosolsav; 3. *Karboxilszármazékok:* pl. fluoreszcein.

Trifenilrozanilin *(triphenylrosanilin)*, *bleu de Lyon*, *bleu de Paris*, rozanilinból nyerhető. A trifenilrozanilin sóit használják festékként, így a sósavas, ecetsavas és kénsavas sóját.

Trifilin *(triphylin,* ásv.), litiumvasfoszfát: $LiFePO_4$, vele izomorf a *litiofilit*, litiumangánfoszfát: $LiMnPO_4$. Tisztán egyik sem fordul elő, hanem csakis a kettő izomorf elegyei ismeretesek. Szemcsés halmazok, durva rombos kristályok. A T. zöldes-szürke, kékfoltos, zsírfényű; a litiofilit világos lazacszínű, barnássárga és üveges fényű. A T. lelőhelyei: Rabenstein, Bajorország; Tammelo, Finnország (ú. n. *tetrafilin)*; a litiofilit lelőhelye: Branchville, Connecticut.

Trifles (ang., ejtsd: trájflsz), apró süteményes, nyalánkságok, amelyeket cukorjéggel bevonva s habtejszínnel leöntve adnak fel.

Trifol, emulzió, 67% olaj és 33% diasztázemalátakivonatból előállítva. A gyógyászat alkalmazza ízesítőnek.

Trifola vagy *trufola* (olasz, növ.), l. *Szarvasgomba.*

Trifolium *L.* (növ.), l. *Lóhere.*

Triforium (lat.), a templom középső hajójának főfalát díszítő oszlopos ívsor (többnyire hármas ívekből, innen származik elnevezése), amely a mellékhajó felé eső boltívek fölött fut végig. Néha erkélyszerű folyosójáratot képez, különösen a csúcsíves stilusú templomokban.

Triformizmus, l. *Heteromorfizmus.*

Triga (lat.) hármasfogatú kocsi. Először Egyiptomban, részben Rómában is használatos volt; más van Oroszországban, ahol a három befogott lóról *troika* a neve.

Trigemin, *dimetilamidoantipirin-butilklorálhidrát, butypirin*, a dimetilamidoantipirin vagy piramidon és butilklorálhidrát vegyülete. Sajátos, kissé illatos, fehér kristálytűk. Olvadási pontja 85. Körülbelül 65 súlyrész víz, éter és szesz bőségesen oldja. Főképen az agyidegek fájdalmas affekcióinál mint igen jó fájdalomcsillapító használatos.

Trigeminatio (lat.) a. m. hármaztatás; a népmesék ama világszerte elterjedt alkati sajátsága, hogy a *hármas* számnak feltűnő szerepe van bennük, amennyiben a mesehős többnyire *három* fiú (vagy leány) közül a legifjabb; rendesen *három* kísérője vagy társa segítségével él meg *három* főbb kalandot s áll ki *három* próbát stb.

Trigemini (lat.), hármas magzat, l. *Ikrek.*

Trigeminus *(nervus trigeminus*, lat.), háromosztású v. háromágú ideg, l. *Agyvelőidegek.*

Trigeminus neuralgia, l. *Arczsába.*

Triggiano (ejtsd: tridzsáno), város Bari olasz tartományban, a bari—putignanói vasút mellett, (1911) 10,220 lakossal, jelentékeny olaj-, szőlő- és mandulatermeléssel.

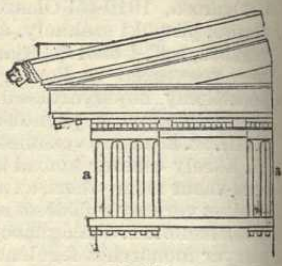
Trigla (állat), l. *Morgóhalak.*

Triglav (szláv, a. m. hármas fej), állítólag a polábok háromfejű istene; szent fekete lova lábával jövendölt. Stettinben és Wollinban temploma volt.

Triglav *(Terglou)*, a Juli Alpok Trenta-csoportjának legmagasabb (2865 m.) csúcsa. Mint igen meredek mészkőszirt emelkedik Krajna és Görz volt osztrák tartományok határain a Száva és Isonzó vízválasztóján. Oldalán több gleccser van. Az 1914—18-iki világháborúban sokat szerepelt, mint fontos hadállás. Most Olaszország és a Szerb-horvát-szlovén királyság határa.

Trigliceridek *(triglyceridek)*, a háromvegyértékű alkoholnak, a glicerinnek hármas észterei, pl. trisztearin. Ezek keveréke képezi a szilárd s folyékony zsiradékokat.

Triglif (gör.), a görög dór oszloprendszer képpárkányában levő díszítmény, l. *Oszloprendszer.* Az *ábrában* l. *a*-nál.

Triglifek.

Triglochin *L.* (növ., *Hutsza).* A Juncaginaceae-családba tartozó egyéves és évelő fűvek. 12 faja van az egész földkerekségén elterjedve. A *T. palustre* L. vizenyős helyeken, tőzeges mocsarakban; a *T. maritimum* L. szikes, nyirkos réteken.

Trigon (gör.) a. m. háromszög.

Trigonál-állás, l. *Aszpekták.*

Trigonális rendszer, némelyek célszerűen külön kristályrendszer gyanánt tárgyalják, mások csak mint a hatszöges kristályrendszer (l. o.) egyik csoportját tekintik. Ide tartozó kristályalakok: a bázis (vízszintes lappár), a trigonális proto-, deutero- és tritoprizmák (különféle függélyes helyzetű, háromoldalú prizmák), a ditrigonális (szimmetrikus hatoldalú) prizmák és a megfelelő trigonális piramisok és bipiramisok, a trigonális *trapezoéder* (l. o.), a ditrigonális *szkalenoéder* (l. o.) és a *romboéderek* (l. o.).

Trigonális számok, l. *Idomszámok.*

Trigondodekaéder, szabályos kristályrendszerbeli feles alak, a deltoidikozitetraéder felese (l. *Ikozitetraéder)*; 12 egyenszárú háromszög (trigon) határolja. Mivelhogy azt a benyomást kelti, mintha a tetraéder egy-egy lapja helyén háromoldalú piramis lenne, *piramisos tetraéder* vagy *triakisz-tetraédernek* is hívják. L. *Kristályok*, II. tábla, 1. rajz.

Trigonella *L.* (növ., *lepkeszeg, görög széna)*, a pillangós virágúak családjába tartozó génusz, melynek 70 faja főleg a keletmediterrán tájakon honos. Sziromlevelei szabadok. Egyéves, ritkán évelő fűvek, gyakran igen illatosak. Nálunk honos a *T. monspeliaca* L. (francia lepkeszeg, bakszarv), virágai sárgák, 10—15 mm. hosszú hüvelye ívalakban felfelé görbült. Illatos. Füves, homokos mezőkön nő. A *T. foenum graecum* L. fajt néhol termesztik, vetés közt el is vadul, annyira illatos, hogy csak más fűvekkel használható takarmányúl. A rómaiak siliqua, silicula vagy silicia, a görögök τήλις vagy βούκερας néven ismerték. A Mediterránban őshonos; sok helyen termesztik. Magja a *semen foeni graeci*, az állatgyógyászatban, nyálkája miatt posztógyártáshoz és takarmányúl használatos. Keleten néhol magját pirítva, fiatal hajtásait főzelék gyanánt eszik.

Trigonoéder a. m. trigonális trapezoéder.

Trigonokefália *(trigonocephalia,* gör.) a. m. háromszögfejűség. Kóros koponya-alak, amely a homloki középvarratnak (sutura metopica) időelőtt való elcsontosodásával kapcsolatos. Ilyenkor a koponya felülről nézve háromszög alakot mutat, amelynek csúcsa elül a homlokon van. Ha a T. a magzatélet alatt lép fel, rendesen törpefejűséget (mikrokefália) vagy a szellemi működés fejletlenségét eredményezi.

Trigonométer, háromszögeléssel foglalkozó földmérő (geodéta).

Trigonometria *(háromszögtan),* a geometriának az a része, mely egy háromszögnek *három* független alkotó részéből a többi alkotó résznek s más a háromszöghöz tartozó mennyiségeknek (terület, beírt kör sugara stb.) *kiszámításával* foglalkozik. Aszerint, amint a háromszög sík v. pedig gömbi háromszög, megkülönböztetünk *sík* T.-t és *szférikus* T.-t. A T.-i számítások egyik fő eszközét az ú. n. *T.-i számok* (l. o.) teszik.

Trigonometriai függvények, l. *Trigonometriai számok.*

Trigonometriai jelzések, faépítmények, amelyek valamely háromszögelésre szolgáló helyet messziről feltűnővé és láthatóvá tesznek. Egyszerűbb kivitelben négy farúdból áll, amelyek csúcsban érnek felül össze, magasságuk kb. 4 m., tetején deszkák vannak a könnyebb észrevehetőség végett.

Trigonometriai magasságmérés, l. *Magasságmérés.*

Trigonometriai számok *(goniometriai* vagy *szögmérési számok, trigonometrikus függvények).* Így nevezetnek a geometriában a szögre vonatkozó bizonyos számok, amelyek közül ma már csak a *sinus, cosinus, tangens* és *cotangens* használatosak s amelyek különösen a *trigonometriában* (l. o.) alkalmaztatnak. Ha az α szög, melynek trigonometriai számait képezni akarjuk, *hegyes* szög, akkor képzeljük azt egy derékszögű háromszög egyik szögének; a háromszögnek α-val szemben levő befogóját jelöljük a-val, a másik befogót *b*-vel, az átfogót *c*-vel. Akkor:

az α szög	*sinusának*	értéke:	$\frac{a}{c}$,	jele:	$\sin \alpha$
«	*cosinusának*	«	$\frac{b}{c}$,	«	$\cos \alpha$
«	*tangensének*	«	$\frac{a}{b}$,	«	$\operatorname{tg} \alpha$
«	*cotangensének*	«	$\frac{b}{a}$,	«	$\operatorname{cot} \alpha$

Ezeken kívül régebben még használatosak voltak:

secans,	jele és értéke:	$\sec \alpha = \frac{1}{\cos \alpha}$
cosecans,	«	$\operatorname{cosec} \alpha = \frac{1}{\sin \alpha}$
sinus versus,	«	$\operatorname{sinvers} \alpha = 1 - \sin \alpha$
cosinus versus,	«	$\operatorname{cosvers} \alpha = 1 - \cos \alpha$

A sinus és cosinus, a tangens és cotangens s i. t. egymás *confunctiójának* nevezetik. Itt *co* a *complémentaire* rövidítése s az elnevezés onnan ered, hogy két complémentaire (azaz egymást derékszögre kiegészítő) szög közül mindegyiknek sinusa egyenlő a másik cosinusával, tangense a másiknak cotangensével s i. t.

A T.-ra vonatkozó fontosabb képletek:

$$\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1,$$

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}, \quad \operatorname{cotg} \alpha = \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha},$$

$$\sin (\alpha + \beta) = \sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta$$
$$\cos (\alpha + \beta) = \cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta$$

s az utolsó kettőből következő

$$\sin 2\alpha = 2 \sin \alpha \cos \alpha$$
$$\cos 2\alpha = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha.$$

A trigonometriára alapvető fontosságú, hogy a T. fogalmát úgy lehessen *nem hegyes* szögekre is kiterjeszteni, hogy e képletek tetszőleges szögekre szintén érvényesek maradjanak. E végből elég megállapodnunk, hogy ha α-hoz a derékszöget hozzáadjuk, vagy belőle a derékszöget kivonjuk, akkor az új szög sinusának az eredeti szögnek cosinusát tekintjük, továbbá az új szög cosinusának, tangensének és cotangensének az eredeti szög *ellenkező előjellel vett* confunctióját.

Ha x a szögnek abszolut mérőszáma (l. *Ivmérték*), akkor

$$\sin x = x - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \frac{x^7}{7!} + \cdots$$
$$\cos x = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \frac{x^6}{6!} + \cdots$$

E végtelen sorok x komplex értékeinél is összetartók és a függvénytanban összegük ez esetben is sin x illetőleg cos x-nek neveztetik.

Trigonum (anat.), háromszögalakú bonctani tájékok neve.

Trigynia (növ.), a. m. hárombibés, a Linné-féle osztályokban az illető rend neve.

Trigynus (növ.) olyan növény, amelynek 3 bibéje van.

Trihemitonium (gör.) másfélhang, vagyis a terc.

Trihibrid kereszteződés, l. *Monohibrid kereszteződés.*

Trijódkrezól, *trijódmetakrezól,* l. *Lozofán.*

Trijódmetán, l. *Jodoform.*

Trikál *József,* egyetemi teol. tanár, filozófiai író, szül. Balassagyarmaton 1873 dec. 15. Teológiai tanulmányait Bécsben, a filozófiait Budapesten, Lipcsében, Löwenben és Párisban végezte, teológiai, filozófiai doktor, 1914. a budapesti egyetemre teol. tanárrá nevezték ki, 1925. pápai prelátusi méltóságot nyert. Számos cikket és tanulmányt írt különböző folyóiratokba. Önállóan megjelent: *Duns Scotus voluntarizmusa* (Budapest 1907); *A keresztény bölcselet akaratelméletének kifejlődése a XV. sz.-ig* (Esztergom 1910); *A lélek* (Budapest 1911); *Bölcseleti impresszionizmus* (u. o. 1911); *William James bölcselete* (u. o. 1912); *Bevezető a középkori keresztény bölcseletbe* (u. o. 1913); *Egység felé* (u. o. 1914); *A bölcselkedő Shakespeare* (u. o. 1917); *A lélek teremtő tevékenysége* (u. o. 1919); *Természetbölcselet* (u. o. 1924); *A gondolkodás művészete* (1925); *Einstein elmélete bölcseleti szempontból* (Religio 1925); *A daytoni majompör* (Kath. Szemle 1925).

Trikala *(Trikkala),* az ugyanily nevű görög nomosz (5823 km² ter., (1920) 194,695 lak.) és püspökség székhelye Tesszáliában, a Trikkalinosz

(ókori Lethe) bal partján, vasút mellett, (1920) 20,194 lak., bőrcserzőkkel, gyapjú- és pamutszövéssel, gabona-, kukorica-, dohány- és pamutkereskedéssel. A meglehetősen elhanyagolt külsejű város melletti hegyeken áll a citadella, amelyben még hellén falak maradványai láthatók; itt volt az Akropolisz, Aesculapius egykori templomával. A város legkiválóbb épülete a bazár. T. az antik *Trikka*. A törökök Mulalik kerület fővárosává tették. A görög szabadságharcban az albánok többször kirabolták. 1881 óta tartozik ismét Görögországhoz. Sztratégiai fontos fekvésénél fogva az 1897-iki görög-török háborúban is ütközetnek volt színhelye.

Trikalcit (ásv.), réz arzenát: $Cu_3(AsO_4)_2 + 5H_2O$. Selyemfényű zöld sugaras-dentrites halmazok. Berezov-rézbánya, Ural.

Trikarbonsavak, oly organikus savak, melyek 3 karboxilgyököt tartalmaznak, tehát hárombázisúak, pl. a citromsav.

Trikerion (gör.), a gör. kat. egyházban hármas gyertya, mellyel a püspök teljes ornátusban a liturgia elején áldást ad. Jelenti a Szentháromság három személyét.

Triklin kristályrendszer, l. *Háromhajlású kristályrendszer*.

Triklonoéderes kristályrendszer, l. *Háromhajlású kristályrendszer*.

Triklóracetaldehid *(trichloracetaldehyd)*, klorál, $CCl_3.CHO$, 1 mol. vízzel kristályosodó vegyület, chloralhydrat néven szerepel a gyógyászatban, mint altatószer. Nyerhető száraz klórgáz behatásával aethylalkoholra.

Triklórbutilaldehid, l. *Butilklorál*.

Triklórbutilalkohol *(trichlorbutylalkohol)*, kloreton, $CCl_3(CH_3)_2.C.OH_2 + {}^1/_2H_2O$; ha aceton s chloroform elegyére kálilúg hat, keletkezik; 80—81°-on olvadó, szintelen kristályos test; forró víz, alkohol, éter s glicerin oldja. Belsőleg altatószer, külsőleg anesztetikus hatása van.

Triklórecetsav *(trichlorecetsav)*, acidum trichloraceticum $CCl_3.COOH$, $KMuO_4$-nak koncentrált kloráloldatra való behatásával nyerhető. Vízben könnyen oldódó kristályos test, olv. p. 55°. A gyógyászat alkalmazza.

Triklórizopropilalkohol, l. *Izoprál*.

Triklórmetán *(trichlormethán)*, chloroform $CHCl_3$. Ha aethylalkoholra klórmész hat, chloroform keletkezik. Viztiszta folyadék, jellegzetes szaggal, + 61° forrpontja, fajsúlya 15°-on 1·498, íze édeskés; erős, bódító hatása miatt altatószer. Fontos kémiai oldószer.

Trikó, l. *Tricot*.

Trikolor (lat.) a. m. háromszínű kokárda vagy lobogó, különösen a francia, amely kék-fehér-vörös színeket mutat.

Trikonamalai, város Ceylon szigetén, l. *Trinkomali*.

Trikrezol, a 3 krezol rektifikált elegye, körülbelül 35% orto-, 40% meta- és 25% parakrezolt tartalmaz, víztiszta folyadék, fajsúlya: 1·042—1·049; 2·2—2·5%-nyit old a víz belőle. Oldatai erős antiszeptikus hatásúak.

Trikrezolformalin a három izomér krezol keveréke, formalinban oldva. Igen erélyes fertőtlenítő szer, fogászok használják.

Trikroizmus, l. *Pleokroizmus*.

Trikrómia a. m. háromszínnyomás (l. o.).

Trikupisz, 1. *Kharilaosz*, görög államférfiú, *T. 2.* fia, szül. Naupliában 1832 júl. 23., megh. Cannesban 1896 ápr. 11. Előbb mint diplomata működött, azután képviselőnek választották s a radikális párthoz tartozott. 1867-ben külügyminiszter lett, majd hat ízben volt miniszterelnök (1875 máj.—okt., 1880 márc.—okt., 1882 márc.—1885 ápr., 1886 máj.—1890 okt., 1892 jún.—1893 máj. és 1893 nov.—1895 jan.).

2. *T., Szpiridion*, görög államférfiú és író, szül. Misszolunghiban 1788 ápr. 20., megh. 1873 febr. 24. Párisban és Londonban tanult, azután North lordnak, a Jóni-szigetek kormányzójának titkára lett. A görög szabadságharc (1821—29) alatt fontos hivatalokat viselt, 1832—35. a régensi tanácsban elnökölt. Azután két ízben londoni (1835—38. és 1841—43.) követ, 1843. külügyminiszter, 1844—49. a szenátus alelnöke, 1850. párisi követ, majd harmadszor is londoni követ volt. Történeti főműve: A görög felkelés története (London 1853—57, 4 köt., 2. kiad. 1862).

Trikuszpidális billentyű, v. *háromvitorlás billentyű*, l. *Szív*.

Trilateralis (lat.) a. m. háromoldalú.

Trilinguis (lat.) a. m. háromnyelvű.

Trilitteritas törvénye, a héber nyelvnek az a sajátsága, hogy minden igéje három mássalhangzóból áll.

Trilemma, l. *Következtetés*.

Trilla, zenei díszítés; (jele: *tr* v. *tr*〰), mely úgy keletkezik, hogy a jelzett hangjegyhez gyors egymásutánban hozzájátszuk annak felső nagy vagy kis másodát. A T. befejezésénél néha utóhangként a főhang alsó váltóhangja is megjelenik. Ilyen váltóhangból szerkeszthetjük meg a szokásos T.-előzőket is: rövid hangokat, melyekkel a T. indul.

Trillió, l. *Billió*.

Trilobita (őslénytan). A kövült lzeltlábúak közül a kövült rákféléknek igen fontos rendje. Vázuk áll: háti páncélból, amely hosszában és harántul 3—3 lebenyre osztott, fejpáncélból, törzsi szelvényekből és a farki páncélból (pygidium), amely több szelvényből olvadt össze. Többnyire jól kifejlődött szemekkel és számos ízelt végtaggal. A T. a palaeozoikum tengereiben nagy tömegben élt, de annak vége felé teljesen kipusztult. A cambium, a silur s a devon szisztémák legfontosabb vezérlőkövületeit szolgáltatják. Ilyenek pl. a *Trinucleus*, a *Paradoxides*, *Olenus*, *Asaphus*, *Calymmene*, *Phacops*, *Illaenus* stb. génuszok. Hazánkban eddigelé csakis a dobsinavidéki karbonból ismerünk T.-t, nevezetesen a *Griffithides dobsinensist*.

Trilogia (gör.), a régi görögöknél három, egymással összekapcsolt tragédia, melyek így versenyeztek a díjért a Dionysos-ünnepeken; ezekhez gyakran egy szatir-dráma is csatoltatott, miáltal a *tetralogia* keletkezett. A trilogikus kompozició első nagy művésze Aischylos (l. o.), aki szerette a terjedelmesebb mitosz-köröket három egymással összefüggő tragédiában feldolgozni (Oresteia). A T. egyes tagjai közt nemcsak az anyag folytatólagossága teszi a kapcsot, hanem az okozati össze-

függés is. Drámai T.-kat költött Hebbel (A nibelungok), Swinburne (Mary Stuart); epikus T.-t Arany János (Toldi és a nagyobbrészt tervben maradt Csaba-T., amelynek részei közt rendkívül erős és a végzetszerűségen alapuló összefüggés lett volna).

Trimberg, l. *Hugo von Trimberg.*

Trimborn, *Karl*, német politikus, szül. Kölnben 1854 dec. 2., megh. 1921 júl. 26. Jogi tanulmányokat végzett Lipcsében, Münchenben és Strassburgban; 1896. a birodalmi gyűlésbe választották, ahol nemsokára vezető szerepet vitt a centrumpártban. 1914-ben a belgiumi német polgári közigazgatási testület tagja lett mint polgári biztos, később Brüsszelben közoktatási főreferens. 1918. okt.-ben Miksa herceg kormányában belügyi államtitkár lett; de ez állása az összeomlás következtében megszünt. Gröber halála után ő lett a centrumpárt vezére.

Trimera (állat), l. *Bogarak.*

Trimerit (ásv.), a fenakit és tefroit között álló ortoszilikát $Be(Mn,Ca)SiO_4$. A triklin piros, átlátszó, villogó kristályok pszeudohexagonális táblás ikreket alkotnak. Harstig-bánya, Svédország.

Trimester (lat.) három havi idő.

Trimestris (lat.) a. m. három hónapi.

Trimeter (gör. a. m. háromméretű, lat. *senarius*, hatlábú), hat jambusi (egyszerű) lábból, azaz három (összetett) ütemből álló sor, a görög drámai költészetben a dialog rendes formája; cezurája, rendesen a harmadik láb, néha a negyedik láb közepén, két egyenlőtlen félre osztotta. A páratlan lábakban, vagyis minden dipodia kezdetén spondeus is helyettesíthette a tiszta jambust, sőt meg voltak engedve egyéb felosztások is, kivált a komikus szinművekben, ahol anapesztusok, sőt daktilusok váltják fel a tiszta jambusokat. A T. széles sora bizonyos ünnepies szinezettel bir. A modern költészet ritkán alkalmazza, helyette a franciák az alexandrint, az angolok, németek, magyarok a Shakespere-féle rímtelen ötös és hatodfeles jambust használják a dráma formájául, de görög tragédiák műfordításában a T.-t is alkalmazzák (Csengery János).

Trimetilamin *(trimethylamin)*, $N(CH_3)_3$ összetételű gáz. Ennek 10%-os, vagy a

$$CH_3(CH_2)_2NH_2$$

összetételű propylaminnak vizes oldatát reumánál, choreánál és tüdőgyuladásnál alkalmazzák.

Trimetilbenzolok *(trimethylbenzolok)*. Három izomérje közül az 1-, 3-, 5- a *mesitylen*, mely 164°-on forr, a legfontosabb. A kőszénkátrányban fordulnak elő.

Trimetildioxipurin $C_8H_{10}O_2N_4$ *(trimethyldioxypurin)*, kaffein, thein, a kávé s tea hatóanyaga, egy molekula vízzel selyemfényű tűkben kristályosodik. Teaporból állítják elő.

Trimetilecetsav *(trimethylecetsav)*, a valeriánsav egyik strukturizomérje, ismeretes savforrpontja 164°.

Trimetilén, l. *Aliciklikus vegyületek.*

Trimetiletilén *(trimethylaethylen)*, amilén, $(CH_3)_2C:CH.CH_3$. Amylenhydratnak 200°-ra való hevítésével nyerhető. 37°-on forr. *Pentál* néven használatos kábítószer.

Trimetilglikokoll, l. *Betain.*

Trimetilkarbinol *(trimethylcarbinol)*, terciér butilalkohol $(CH_3)_3C(OH)$, rombikus prizmákat képez, olv. p. 25·5°.

Trimetilxantin *(trimethylxanthin)*, l. *Kaffein.*

Trimetrikus axonometria, l. *Axonometria.*

Trimetrikus koordináták, l. *Koordináták.*

Trimezinsav, l. *Mezitilén.*

Trimm, *Thimothée*, l. *Lespès.*

Trimorfizmus v. *trimorfia*, háromalakúság, l. *Heteromorfizmus.*

Trimurti (szánszkrit), a. m. három alakból álló háromság, az újabbkori hinduizmus három főistenének közös elnevezése. Ezek Brahma a teremtő, Visnu a megtartó, Siva a romboló. A T.-t egy háromfejű szobor jelképezi, Brahma feje középen van, Visnué jobbról, Siváé balról. L. *Brahmanizmus.*

Trin., latin növénynév után *Trinius* Karl Bernhard német agrosztográfus nevének rövidítése. Szül. Eislebenben 1778 márc. 7., megh. Szentpéterváron 1844 márc. 12. mint államtanácsos és akadémikus. Róla nevezte Hoffmann a *Trinia* ernyős füvet.

Trinakria, Szicilia ókori és költői neve háromszögű alakjáról.

Trincin, *Trincinium*, Trencsén neve az Árpádkori okmányokban.

Trincomalee, város Ceylon szigetén, l. *Trinkomali.*

Trincselni *(trincselés)*, duna-tiszai hajósaink által használt olasz eredetű kifejezés, a. m. a kötelet betekergetni, begöngyölni madzaggal v. vászonnal, a végből, hogy az a horzsolás v. kirágás ellen védessék.

Trindade Coelho (ejtsd: kuellyo), *José Ioaquim*, portugál író, szül. Mogadouroban 1860., megh. Lisszabonban 1908 aug. 9. Államügyész volt Lisszabonban. A portugál néplélek kiváló ismerője. Először Meus Amores c. falusi és állatmeséivel tünt fel 1891. A nép számára írt olvasókönyvei is népszerűek.

Tringa (állat), l. *Északi partfutó* és *Libucfélék.*

Tringidae (állat), l. *Libuc-félék.*

Trinidad, 1. *sziget* a nyugatindiai szigetcsoportban, Tabagóval egy brit közigazgatási terület Dél-Amerika ÉK. partja előtt. Területe 4544 km², (1920) 391,279 lak., a fehérek nagyrészt spanyol eredetűek, a többség szinesbőrű és mintegy 100,000 indiai kuli. É.-i részében ősközetekből álló hegylánc húzódik, legmagasabb csúcsa a Cerro de Aripo (945 m.); belseje kréta- és terciérképződményű halmos vidék. Brea mellett van a Pitsch Lake aszfalt-tó, amelyen szigetszerű aszfaltdarabok uszkálnak; évenkint mintegy 170,000 mázsa aszfaltot exportálnak. Folyói kicsinyek. Éghajlata tropikus, csapadékja 1660 mm., okt.-je felette viharos. Főtermékei: a cukornád, kakaó, kávé, kókuszdió, pamut, dohány és gabonafélék; kitünő erdei vannak. Vasutainak hossza 152 km. Fővárosa a Ny.-i parton lévő *Puerto d'Espana* vagy *Port of Spain (Spanish Town)*, (1920) 70,146 lak. Megerősített biztos kikötője van. A Paria-öböl mellett van San-Fernando, az aszfalt kiviteli helye. T.-ot 1498 júl. 31. Kolumbus fe-

dezte fel és birtokba is vette, de a spanyolok csak 1588. telepedtek meg rajta, 1797. az angolok elfoglalták és 1802. az amiensi békében végleg megkapták. 1838-ban a néger rabszolgákat felszabadították.

2. *T.*, Espiritu Santo braziliai államhoz tartozó *sziget* az Atlanti-oceánban, partjától 1200 km.-nyire. 1895-ben az angolok megszállták; a diplomáciai tárgyaláson Braziliának ítélték.

3. *T., város* Colorado északamerikai államban, kb. 6000 lak., nagy gyapjú- és bőrkereskedelem, szénbányászat.

4. *T. de Cuba*, a Ny.-i tartomány *fővárosa*, 6 km.-re kikötőjétől: Puerto-Casildától, 12,000 lak., rum-, cukor-, melasz- és mézkivitellel, 1514. alapították, Kuba egyik legrégibb helye. Környékén szép dohányültetvények és cseppkőbarlangok vannak.

5. *T. de Mojos, város* Boliviában, 4810 lak., l. *Beni*, 2.

Trinitapoli (azelőtt: *Casaltrinità*), város Foggia olasz tartományban, a Lago di Salpi D.-i partján, vasút mellett, (1910) 1233 lak., tengeri sófőzéssel.

Trinitáriusok *(mathurinok)* vagyis a Szentháromságnak foglyok kiváltásával foglalkozó rendje. Matha János párisi teológus és Valois Félix királyi vérből származott remete alapították, III. Ince pápa pedig 1198. megerősíté. Mathurinoknak nevezteték Szent Mathurin kápolnája mellett fekvő párisi kolostoruktól. III. Ince a rend tagjait szt. Ágoston szabályainak követése mellett arra kötelezte, hogy a pogányok fogságában sinylődő hitsorosaik kiváltására adományok gyűjtése, saját javaik, sőt ha a szükség úgy kívánná, önmaguk feláldozása által is közreműködjanak. A rend gyorsan elterjedt s bő adományokban részesült, úgy hogy már 1200. kétszáz keresztény foglyot kiszabadíthatott. Rendöltönyük fehér volt, vörös és kék szinű kereszttel. Generálisuk a Cerf-Froid-kolostorban székelt. Voltak nőkolostoraik és tercziáriusaik is. A XIII. sz.-ban nálunk is létezett e rend.

Trinitas (lat.), l. *Szentháromság.*

Trinitatis festum (lat.), l. *Szentháromság ünnepe.*

Trinité, város *Martinique* (l. o.) szigeten.

Trinitrin, salétromsavastriglicerid, trinitroglicerin, C_3H_5 (O, NO_2)$_3$. Glicerinnek nitráló savval (kénsavas salétromsav) való nitrálásával nyerik. Igen mérges, nagy fajsúlyú, sárgás szinű olaj, alkohol s éter jól oldják. Heves nyomásra v. ütésre robban, 250°-ra hevítve szintén. Dinamit, füstnélküli lőpor stb. előállítására szolgál.

Trinitrobutiltoluol *(trinitrobutyltoluol)*, mesterséges mosusz, intenziv mosuszszagú kristályos test, olv. pontja 96—97°. Mesterséges mosuszként használja az illatszeripar.

Trinitrofenol, l. *Pikrinsav.*

Trinitroglicerin a. m. nitroglicerin (l. o.)

Trinitrokarbolsav, *trinitromonooxibenzol* a. m. pikrinsav.

Trinitrotoluol C_6H_2 (CH_3) (NO_2)$_3$; 71—80° az olv. pontja s így kerül mint robbanóanyag forgalomba. A tiszta T., amelyet a Sprengstoff A.-G. Carbonit forgalomba hoz, 81—81·5° olv. pontú vegyület, ez a *trotyl*, lövedékek töltésére stb. szolgál.

Trinity house (ang., ejtsd: — hausz), Londonban, eredetileg egyházi alapítás 1518-ból, a hajókalauzok testületének hatósága, amelynek a világítótornyok és tengerészeti jelzők fölötti felügyelet is hatáskörébe tartozik.

Trinityland, délsarki sziget Palmerlandtól É.-ra, az Orleans-csatorna mellett. 1838-ban Dumont d'Urville fedezte fel.

Trinity River, 530 km. hosszú folyó Texas északamerikai államban, Libertyig (25 km.) hajózható, a Galveston-öbölbe ömlik.

Trinius, *Karl*, l. *Trin.*

Trinkerit (ásv.), gyanta (l. *Retinit*); hosszukás gumók a barnaszénben: Carpano, Isztria; fekete márgában: Gams, Stájerország.

Trinkitat, egyiptomi kikötőhely a Vörös-tengeren, Szuakimtól DK.-re. 1884 febr. 4. *Baker* pasa itt szenvedett vereséget a mádistáktól, de utóbbiakat legyőzte ugyanazon év febr. 29. az itt partraszállott *Graham* El Teb mellett.

Trinkomali *(Trincomalee, Trikonamalai)*, Ceylon-sziget K.-i tartományának fővárosa, a sziget ÉK.-i partján kinyúló félszigeten, 13,000 lak. A *T.-öböl* pompás kikötőjéül szolgál, közelében vannak a Maagrammum vagy Anaradzspura nevű romok, régi öntözésre szolgáló duzzasztómű darabjai. T.-t 1782. az angolok a hollandoktól elvették, de még ugyanazon év aug. 30-án a franciáknak kellett átadniok, ezek pedig visszaadták a hollandoknak, ők azonban 1795. végérvényesen átadták az angoloknak.

Trino, város Novara olasz tartományban, (1911) 11,582 lak., rizstermeléssel, nagy sonkakivitellel.

Trinoctium (lat.) a. m. «három éjszaka». A régi rj.-ban a férji hatalom (manus) megszerzésének egyik neme volt az elbirtoklás, az ú. n. *usus:* ha a nő egy éven át megszakítás nélkül valamely férfi házánál élt, ez ezáltal a manus-t szerezte meg (annua perseveratio). Ha azonban három egymás után következő éjszakán át a nő távol volt a leendő férj házától, az usus megszakítása állott be (interruptio); ezt a három éjt jelenti a T. (Gaius, Inst. I. 111.). A klasszikus korszakban az egész intézmény már elavult.

Trinom, l. *Polinom.*

Trinotum conspurcatum (állat), l. *Lúdtetű.*

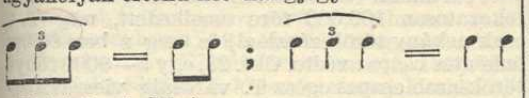
Trio (olasz), három hangszerre írt ciklikus kompozició. A *vonós-T.*-ban legtöbbször hegedű, mélyhegedű és gordonka, a *zongora-T.*-ban zongora, hegedű és gordonka szerepel. T.-nak nevezik az összetett dalformában írt menuettók és scherzók második dalformáját is (a maggioret és a minoret), mert a XVII. sz.-ban ez utóbbit rendszerint háromszólamúan komponálták meg.

Triodia (növ.), a pázsitfélék génusza, melynek 26 faja a mérsékelt öv lakója, egy-két faja a trópikus Dél-Amerikában is honos. Érdekes, jellemző pusztai növények a sodrott-, szúroslevelű *T. pungens*, *T. irritans*, *T. Mitchellii* faj, melyek Ausztrália sivatagos és pusztai tájain élnek és itt a telepeseknek és utasoknak nem kedvelt «*spinifex*»-e. Nálunk szikár füves lejtőkön nő a *T. decumbens* Beauw.

Triodion (gör.) a. m. hármas könyv, a görög egyházban templomi könyv, amely a nagybőjti és a husvéttól pünkösd után való első vasárnapig terjedő időre írja elő az officiumokat a hét napjaira. Van bőjti és virágos T. V. ö. *Melles* E., Liturgika.

Trioecia, l. *Ivarmegoszlás*.

Triola (olasz), három hangjegyből álló képlet, melynél a hangjegyek értéke azonos az ugyanolyan értékű két hangjegy időtartamával.

Triolein, l. *Elain*.

Triolet (franc.), nyolc-sorú költemény, amelyben csak kétféle rím van; az első két sor fejezi ki a főgondolatot, ez a két sor alkotja a befejezést is (7., 8. sor), azonkívül az első sor mint 4-ik sor is ismétlődik, úgy hogy ez a sor és a benne kifejezett gondolat (érzelem) háromszor fordul elő, innen a kis költeményforma neve (AB a A ab AB). A francia költészetben nagyon régi és kedvelt forma, a rondeau-nak (l. o.) eredetibb változata. Most általán 8 tagú sorokban írják (Banville, Daudet). Nálunk Kisfaludy K. írt először T.-t.

Trionál, *metilszulfonál, diaethylsulfonmethylaethylmethan*, $CH_3(C_2H_5)C(SO_2{-}C_2H_5)_2$. Színtelen és szagtalan, csillogó kristálykák. Op.-ja 76. Kb. 300 sr. víz, továbbá szesz és éter bőségesen oldja. A szulfonál módjára altatószerül használatos.

Trionychidae (állat), l. *Teknősök*.

Trionychoidea *(Lágyhéjú teknősök,* állat), l. *Teknősök*.

Trionyx *(Háromkörmű teknős,* állat), l. *Teknősök*.

Trioxiantrakinon, l. *Antrakinon*.

Trioxibenzolok, mindhárom lehetséges izomér ismeretes: 1. *Pyrogallol* 1-, 2-, 3-trioxibenzol $C_6H_3(OH)_3$, 132°-on olvadó, fehér fénylő lemezeket képező anyag, a pyrogallussav, mely alkaliák jelenlétében erélyesen abszorbeálja az oxigént; 2. *Phloroglucin* 1-, 3-, 5-trioxibenzol $(C_6H_3[OH]_3)$, gyantákból stb. bomlástermékként nyerhető; 3. *Oxyhydrochinon* 1-, 2-, 4-trioxibenzol, hydrochinonnak nátronlúggal való hevítésére áll elő.

Trioximetilén, l. *Paraform*.

Trioxypurin *(trioxypurin)*, húgysav: $C_5H_4N_4O_3$; az emberi vizeletben, húgykőben; a köszvényes lerakódásokban nehezen oldódó sóinak alakjában rakódik le.

Trioxivajsav *(erythritsav)*: $CH_2OH.CHOH.CHOH.COOH$, erythrit oxidációjának végterméke.

Trip, a cejloni barnássárga turmalinnak kereskedelmi elnevezése.

Tripalda, olasz város, másként *Atripalda* (l. o.).

Tripalmitin, l. *Palmitin*.

Tripang (állat), l. *Trepang*.

Tripánvörös *(trypanvörös)*, benzopurpurinfestőanyag, ellenállóbb mint a kongóvörös, barnás por. A gyógyászat az álomkórság ellen alkalmazza.

Tripartitum (lat.), l. *Hármaskönyv*.

Tripel v. *tripoli* (ásv.), l. *Diatoma-föld* és *Kovaliszt*.

Tripel, *Alexander*, szobrász, l. *Trippel*.

Tripelfoszfát, hármasfoszfát, magnéziumammoniumfoszfát. Lúgos kémhatású vizeletből válik ki, jellemző koporsófedél alakú kristályai vannak. Kóros jelentősége nincsen.

Tripes (lat.) a. m. háromlábú állvány.

Triphan a. m. szpodumen.

Triphylia, Elisz peloponnézoszi tartomány D.-i része az Alpheios és Neda folyók között. A peloponnézoszi háborúban Spárta szövetségese, majd Arkádiához és az achajai szövetséghez tartozik; csak a római uralom idején lett Elisz kiegészítő része. Főhelye *Lepreon* volt.

Triphylin (ásv.), l. *Trifilin*.

Tripla, olasz zenei műszó, a. m. három tagú ütem, a menzurális zenében a *tempus perfectum*, tehát páratlan ütem-nem, melynél a *longa*-ban 3 *brevis* volt. T.-nak nevezik továbbá a XVI. sz.-ban a *pavane* utótáncát is.

Triplasia (növ.), valamely egyszerű szervnek három analog szervre való hasadása.

Triple-alliance (franc., ejtsd: tripl aliañsz) a. m. hármas-szövetség, annak a szövetségnek a neve, amelyet Anglia, Hollandia és Svédország kötött XIV. Lajos francia király hódításainak meggátlására 1668 jan. Hágában. A T. nyomása alatt aztán XIV. Lajos ki is békült Aachenben Spanyolországgal, amelynek visszaadta az elfoglalt Franche-Comtét. L. még *Hármas-szövetség*.

Triple-entente (franc., ejtsd: triple añtañt) a. m. hármas egyetértés. Franciaország, Oroszország és Nagy-Britannia érdekszövetsége a *Hármas-szövetség* (l. o.) hatalmaival szemben. A T. alapja Franciaországnak és Oroszországnak két ízben is (1893. és 1897.) megerősített szövetsége volt, amelyhez aztán a Németbirodalom tengeri hatalmára és ipari fejlődésére féltékeny Nagy-Britannia is csatlakozott, miután előbb (1903) Franciaországgal kötött benső egyezményt (Entente cordiale) a gyarmati érdekkörök megállapításával, majd (1907) Oroszországgal állapodott meg ázsiai birtokainak védelmére. Az 1914. kitört világháborúban a T. erejét a Hármas-szövetségtől elpártolt Olaszország, a T.-al rokonszenvező Belgium és Portugália, azonkívül Románia, Szerbia és Montenegro, Ázsiában pedig Japán növelték. L. *Világháború*.

Triplika (a lat. *triplex*-ből), felelet a duplikára (l. o.).

Triplit vagy *vasszurokérc* (ásv.), vasmangánfluofoszfát $(Fe, Mn)_2FPO_4$, barna, zsírfényű, át nem látszó, szemcsés-vaskos halmazok; talán egyhajlású és akkor izomorf a wagnerittal. Gránitban terem: Limoges, Franciaország; Schlaggenwald, Csehország; Wien, Morvaország; Peilau, Szilézia; Sierra Cordoba, Dél-Amerika.—A *Zwiesilit* vaskos, barna, élein áttetsző; lelőhelye Zwiesel, Bajorországban.

Triploidit (ásv.), bázikus mangán-vasfoszfát $Mn(Fe.OH)PO_4$. Sárgás-vörösbarna, fénylő monoklin rostok. Brancheville, Connecticut.

Triplum (lat.) a. m. háromszoros.

Tripodia (gör.), három lábból álló ritmusi rend (verssor).

Tripoli, l. *Tripolisz.*

Tripoli, l. *Diatoma-föld* és *Kovaliszt.*

Tripolisz v. *Tripoli*, 1. azelőtt Törökország közvetlen birtokában levő *vilajet Afrika É.-i partján*, Tunisz, Barka, (Bengazi vilajet) és a hozzátartozó Fezzan oázis közt. 1912 febr. 23. óta annektált olasz tartomány, mely a vele szoros közigazgatási- és politikai kapcsolatban levő *Kirenaika* vidékkel együtt a líbiai olasz gyarmatot alkotja. Ez utóbbival együtt területe 1.115,000 km² s lakossága 1 millió, enélkül művelhető területe mintegy 270,000 km² s lakossága kb. félmillió. Felszíne nagyobbrészt homokos sivatag vagy kopár hegyes vidék; jelentékenyebb folyói nincsenek. Az éghajlat nagyjában egészséges; nyáron nagyon forró, különösen mikor a számum fú a Szaharából. A parton állandó a tavaszi időjárás és csak nagy ritkán látni havat. A belső fensíkokon a tél heves zivatarokkal egybekötött esők alakjában köszönt be. A lakosok főképen városlakó mórok, azután arab beduinok és berber őslakosok, akik mindnyájan többé-kevésbbé néger vérrel keveredtek. Az olasz annexió óta európaiak is nagyobb számmal telepednek meg a parti városokban. A benszülöttek fő foglalkozása állattenyésztés és kereskedés; az előbbit főképen a beduinok, az utóbbit, ami majdnem kizárólag karaván-kereskedés, a mórok űzik. A földmívelés csekélyebb jelentőségű. Főtermékei: búza, datolya, mindenféle déli gyümölcs, halfa, bor, olajfa, szentjánoskenyérfa, sáfrán, krapp, lótuszbab, szennalevél, ricinusolaj, viasz és méz, só, amelyet tavakból és a parti mocsarakból főznek, végül kén a Szidrai-öböl mellett. A partokon szivacsot halásznak. A forgalom középpontja T., kívüle nagyobb városok még: Benghazi (35,000), Derna (8000) és Khoms (5000) lakossal. — T. az ókorban Karthago K.-i részét alkotta, a *Regio-Syrticát*, amelyet a sziciliai görögök *Oea*, *Sabrata* és *Leptis* városokról T.-nak kereszteltek el. A második pún háború után Kr. e. 201. a rómaiak T.-t a numidiai királyoknak adták és ezek leveretése után (Kr. e. 46.) Afrika provinciához csatolták. Septimius Severus alatt pedig külön provinciává tették. (Tripolitana). 644-ben az arab Amur foglalta el. Az abbasszida khalifátus felbomlása után Tunisszal együtt 801—909. az aglabidák, azután a fatimidák, almoravidák s almohádok uralma alatt állott. 1530—54. T. városa a johanniták birtokában volt; ekkor Dragut török kalóz foglalta el. Ez idő óta T. egyik főfészke volt a tengeri rablóknak és miként Algeria, lassanként anarchikus janicsárzsarnoksággá alakult. A tengeri kalózok ellen először az angolok és később a franciák léptek fel; ez utóbbiak 1665. és 1728. T. városát csaknem egészen rommá lődözték. A rabló- és janicsár-garázdálkodásnak 1835. egy konstantinápolyi expedició vetett véget, amely az 1714 óta uralkodó Karamanli-család hatalmát megdöntötte és T.-t török vilajetté tette. Mikor nyilvánvaló lett, hogy Franciaország Nagy-Britannia beleegyezésével Marokkóra kiterjeszti protektorátusát, Olaszország, miután szintén megszerezte e két nagyhatalom jóváhagyását, nyiltan föllépett *T.*-ra és *Kyrenaikára* táplált régi igényeivel. 1911 szept. 26—27.-e éjjelén ultimátumot intézett a török kormányhoz, amelyben hivatkozva e tartományok zilált viszonyaira, bejelentette ezek okkupálását. A jegyzéket a Porta visszautasította, mire Olaszország hadat üzent. Okt. 3. kezdődött *T.* város bombázása s az első olasz csapatok partraszállottak T. partján. Ezután gyors egymásutánban szállották meg az olaszok *Homsz*, *Tobruk*, *Derna* és *Bengázi* partmenti városokat. Az olasz megszálló sereg fokozatosan 100,000 főre emelkedett, míg T.-t csak nehány török zászlóalj és üteg s benszülött önkéntes csapat védte. Okt. 23. egy 5—6000 főnyi török-arab csapat egész T. városáig visszaszorította a *Caneva* tábornok főparancsnoksága alatt álló olasz főseregetet, míg a város lakossága hátba támadta meg azt. Az olaszok csak nagy veszteség árán verték vissza a támadást. Egy másik török csapat *Enver* bej őrnagy vezetése alatt a Bengáziból előretörő olaszoknak okozott érzékeny veszteséget. Mindamellett az olasz király nov. 5. kiterjesztette felségjogait T.-ra és Kyrenaikára. Az esős időszak beálltával a szárazföldi hadműveletek 1912 febr.-ig szüneteltek. Máj. 4. olasz tengerészcsapatok megszállották *Rodosz* szigetét s később még más 11 szigetet a Szporadok közül (*Dodekanézosz*). T. területén ezután kemény harcok folytak egyes oázisok (Zanzur) és tengerparti helyek (Miszrata, Zuara) birtokáért. A török kormány belátta, hogy ezt a távolfekvő tartományát nem védheti meg, 1912 nyarán megkezdte a svájci *Ouchy*-ban a béketárgyalásokat az olaszokkal, 1912 okt. 15. megkötötték *Lausanneban* a békét. De a benszülöttekkel 1913. is véres harcok folytak. A békében Törökország lemondott T. birtokáról. A világháború alatt a benszülött felkelők annyira szorongatták az olaszokat, hogy ezek csak néhány tengerparti helyen tarthatták magukat. 1919-ben T.-t önálló olasz gyarmattá tették korlátolt önkormányzattal (50 tagú képviselőházzal). V. ö. Sir Thomas *Barclay*, The Turco-Italian war and its problems (London 1912); *von dem Borne*, Der italienisch-türkische Krieg (Oldenburg, 1912—13, 2 rész); *Bennet*, With the Turcs in Tripoli (London 1912); v. *Graevenitz:* Geschichte des italienisch-türkischen Kriegs (Berlin 1912); *Ricchieri*, La Libia (Milano 1913).

2. *T. (Tripoli, Tarabolosz-el-Gharb)*, az ókorban *Oea*, az ugyanily nevű olasz gyarmat *fővárosa*, termékeny vidéken a Kis-Szirtisz mellett, egy földnyelven, (1920) 65,000 (köztük 10,000 olasz) lak. A zsidók száma a 6000-et jóval meghaladja s ezek külön városrészben, a Harrában laknak. A lakosság foglalkozása a kordován-, szőnyeg-, burnuszkészítés és kereskedés. T. belső Afrika egyik kapuja; Murzukon és Bilmán keresztül innen vezet a karavánút Bornuba. Római régiségei közül a legkiválóbbak ama diadalkapu romjai, amelyet Marcus Aurelius tiszteletére emeltek.

3. *T. (Tripolitsza)*, Arkádia görög nomosz *fővárosa* és érseki székhely, a 600 m. magas mantineai fensík DNy.-i részében, a Menalosz lábánál, vasút mellett, (1920) 11,062 lak., a Peloponnézus belsejében, élénk kereskedéssel, gimnáziummal. A görög szabadságharcban a görögök az albánoktól és törököktől védett várost 1821

okt. 5. rohammal vették be s e közben csaknem egészen fölégették. Ibrahim pasa 1825 jún. 22. visszafoglalta és 1828. mint romhalmazt hagyta el.

Tripoliszi föld a. m. Tripoli (l. *Diatoma-föld* és *Kovaliszt*). Zay használja ezt az elnevezést az ő mineralógiájában *(terra tripolitana)*.

Tripolitsza, l. *Tripolisz*, 3.

Tripos, l. *Háromláb*.

Tripotage (franc., ejtsd: tripotázs), tőzsdei szélhámosság.

Trippel, *Alexander*, svájci szobrász, szül. Schaffhausenban 1744 szept. 23., megh. Rómában 1793 szept. 24. 1771 óta Párisban élt, 1776. Rómában telepedett le. A klasszicizmus jelesebb képviselői közé tartozik. Művei közül népszerűvé vált Goethe mellszobra (Weimar, könyvtár); u. o. van Herder mellszobra. T.-től való Gessner költő emlékszobra Zürichben.

Tripper, l. *Gonorrhea*.

Trippkeit (ásv.), rézarzenát; erősen fénylő, jól hasadó, kékes-zöld négyzetes prizmák. Copiapo, Chile.

Tripszin *(trypsin)*, fehérjét emésztő enzim, mely hatástalan alakjában (protrypsin) pancreasnedvben fordúl elő (l. *Fehérmáj*). A bélnedv enterokinaséja teszi hatásossá (aktiválja) és a gyomorban már megkezdett fehérjeemésztést fejezi be. L. *Emésztés*.

T. (növ.), proteolytikus enzime (protrat), amely az állatok hasnyálmirigyeiben fordúl elő, de amely vagy amelyhez hasonló enzimek a növényekben pl. a magvakban gyakoriak. A T. legjobban hat alkalikus reakciókban (1% szóda) és a fehérjenemű testeket messzemenően hasítja meg; a hasadás által keletkezett albumózok és peptonok tovább amidovegyületekre és pedig különösen aminosavakra hasadnak.

Tripszisz (gör.) a. m. dörzsölés, surolás.

Triptichon *(triptychon*, gör.), három részből, mint pl. egy középső és két szárnyszerűen becsukható oldalrészből álló képes tábla (oltár). Tágabb értelemben T.-nak nevezzük a hármas felosztású képeket is.

Triptofán, l. *Tryptophan*.

Triptolemos, Eleusis és Chthonia v. Keleos eleusisi király vagy Dysaules (l. o.) fia; Demeter istenasszony kedvelt választottja, kit azzal bízott meg, hogy az ő tiszteletét s a földmíveléssel járó kultúrát a földön elterjessze és az eleusisi misztériumokat megalapítsa. Kiküldetését a híres eleusisi domborúmű (Athén), sok vázakép, vésett és metszett kövek ábrázolják. Az ókori ötvösség egyik remeke, az aquilejai ezüst tál (Bécsben) római férfi alakjában ábrázolja az áldozó T.-t. Görögországban nagyon el volt terjedve a tisztelete, főkép Eleusisban.

Tripudium (lat.), 1. háromlépéses tánc, melyet a római Salius-papok és Arval-testvérek lejtettek éneklés közben. — 2. A római augur nyelvében kedvező előjel, mikor a jósló tyúkok oly mohón ettek, hogy a gabonaszem a csőrükből a földre esett.

Tripura, britindiai kerület, l. *Tippera*.

Tripus coeliacus Halleri, a hasi aorta legvastagabb elágazása, az arteria coeliaca, amely azonnal három ágra oszlik: a bal oldali gyomorverőérre (a. gastrica sinistra), a májverőérre (a. hepatica) és a lépverőérre (a. lienalis).

Tripylaria (állat), l. *Radiolaria*.

Triquetra (lat.), román díszítmény, mely a Szentháromságot jelképezi (l. az *ábrát*).

Triquetra.

Triquetrum, l. *Asztronómiai műszerek*.

Triremis (lat.), nagy hajó, melyben az evezősök három sorban ültek egymás fölött, tehát «háromsoros» hajó (l. képét *Hajók* I. lap 7. ábra és a *Classis* cikkben). Görögül *triérész* a neve. Használták a középkorban is.

Trisectio anguli (lat.), l. *Szög triszekciója*.

Trisetum *Pers.* (növ., *aranyzab, kalászbog* Sadlernál); a zab rokona. Réti takarmányfű, csaknem 50 faja az északi sarkvidéktől a déli mérsékelt övig honos. Kalászkája 2—3 virágú, virága mind termékeny, szálkája a toklász közepéről v. feljebbről ered. A *T. flavescens* évelő pázsit, levele szőrös, sárgálló bugája szétterül. Jó friss réten nő, elsőrendű takarmányfű, bőséges, finom és puha takarmány lesz belőle.

Trishagium (gör.-lat., *hymnus seraphicus, hymnus gloriae Domini*), háromszor szent. Neve a mise előszózatának végén a pap által csendesen mondott «szent, szent, szent»-nek, amelyet a kar ünnepélyes énekben ismétel. Szól ez a Szentháromság egy Isten tiszteletének.

Triskai apátság, l. *Tereske*.

Trismegistos, l. *Hermes Trismegistos*.

Trismus, a rágóizmok görcse, gyakran a merevgörcs (tetanus, l. o.) első tünete.

Trissino, *Gian Giorgio* (ejtsd: dzsán dzsordzso), olasz tudós és költő, szül. Vicenzában 1478 júl. 8., megh. Rómában 1550 dec. 8. Eposza, *Italia liberata dai Goti* (1547—48), Procopius elbeszélését szolgai módon követő mű. Aristoteles szabályaihoz mindenben alkalmazkodó tragédiáját, *Sofonisbé*-t X. Leo nagy pompával adatta elő (1514). Vigjátékot is írt *I Simillimi* címen. Írt költészettant és kísérletet tett az ábécé reformjával. V. ö. *Castelli* (1753); *Nicolini* (1874); *Morsolin* (1878).

Tristan, egy a XII. sz.-ban keletkezett szerelmi regény hőse; a regényt állítólag *Beroul* francia költő, mások szerint egy ismeretlen francia mester költötte Angliában. De ismeretesebb egy későbbi, 1190 körül írt változata; szerzője a szintén Angliában élt *Thomas* troubadour. T. Marke cornwallisi király unokaöccse, Marke számára megkéri az irországi Izoldát. Útközben szerelmi varázsital hatása alatt T. és Izolda olthatatlan szerelemben egyesülnek tragikus végzetük beteltéig. A régi költeményt Eilhard von Oberge ültette át a német irodalomba 1170 körül, Thomas költeményét a strassburgi Gottfried 1210 körül; később még többen foglalkoztak vele; újabban pedig *Wagner* Richard tette népszerűvé zenedrámájával.

Tristan da Cunha *(Tristão da Cunha*, ejtsd: trisztauĩ da kunya), v. *d'Acunha*, az angolok birtokában levő kis szigetcsoport az Atlanti-óceán D.-i felén a D. sz. 37° 6′ és a Ny. h. 12° 1′ alatt. Részei: T., Goug's Island, Inaccessible és Nightin-

gale. A szigetcsoportot 1506. T. portugál hajós fedezte föl. I. Napoleon haláláig egy kis helyőrség is volt rajta.

Tristia (lat.), «szomorú dalok», Ovidius (l. o.) számkivetésében írt elegiáinak címe.

Tristis (lat.) a. m. szomorú.

Tristomidae (állat), a Szívóférgek *(Trematoda)* egyik családja. Három szívókorongjuk van, melyek közül kettő oldalt a test elülső részén és egy nagy a test hátsó részén helyezkedik el. Fajaik különböző tengeri halak kopoltyúin fordulnak elő.

Tristram, *Henry Baker*, Palesztinakutató, szül. Englinghamben (Northumberland) 1822 márc. 11., megh. 1906 márc. 8. Papnak készült, de egészségi okból magántitkára lett Elliot kormányzónak s vele bejárta Algirt, Palesztinát, amelyet ismételten meglátogatott, Ázsia egy részét, majd 1891. földkörüli utat tett és hónapokon át maradt Japánban. Művei: The land of Israel (London 1865, 4. kiad. 1884); The natural history of the Bible (1867, 7. kiad. 1883); Scenes in the East (1870); The daughters of Syria (1874); Bible places, or the topography of the Holy Land (1871); The land of Moab, travels and discoveries (1874); Eastern customs in Bible lands (1894); Rambles in Japan (1895).

Triszaccharidok, l. *Cukor* és *Szénhidrátok.*

Trisztán, l. *Tristan.*

Trisztearin, a sztearinsav trigliceridje: $C_3H_5(O.CO.C_{17}H_{35})_3$ olv. pontja 66·5°. A szilárd zsiradékok egyik legfontosabb alkatrésze.

Trisztichon (gör.), háromsoros költemény.

Tritanopia, l. *Színlátás hibái.*

Triteizmus (gör.), a Szentháromságról szóló (l. *Trinitas)* tannak téves felfogása, mely szerint a három isteni személy három, különös isteni lénynek v. állagnak, tehát három különböző istenségnek tekintetik. E tévtannak alapítója Askusnages János volt, akit Philoponus alexandriai bölcsész követett és a tant Aristoteles bölcsészetének segítségével tovább fejlesztette. A XI. sz.-ban Roscelin újította fel, amennyiben nominalismusát a trinitásra alkalmazta, de azt a soissonsi zsinat (1092) után visszavonta. L. *Roscellinus.*

Triterna, l. *Duernák.*

Tritheim *(Trithemius)*, eredetileg *Heidenberg Johannes*, német humanista, szül. Trittenheimben, a trieri területen 1462 febr. 1., megh. Würzburgban 1516 dec. 13. Heidelbergben tanult, 1482. a sponheimi bencés kolostorba lépett, 1485. már apát lett, de mert nagyon szigorú volt, meggyűlöltette magát, ezért 1506. a skót bencések würzburgi kolostorába lépett be mint apát. Kortársai előtt nagy volt a tekintélye, de később a misztikusság iránti hajlama még hamisításra is elcsábította. Így például az Annales Hirsaugienses-ben szereplő Meginfried szerzetes, vagy az Annales de origine Francorum Hunibald krónikaírója, akikre, mint forrásokra hivatkozik, nem létező, költött személyek. Művei közül hitelesebbek: De scriptoribus ecclesiasticis; De luminibus sive de viris illustribus Germaniae; De viris illustribus ordinis S. Benedicti. Hitt a boszorkányokban s írt egy varázslat elleni könyvet.

Trithemius, l. *Tritheim.*

Triticum *L.* (növ.), l. *Búza.*

Triticum monococcum, l. *Alakor.*

Tritionsav *(trithionsav)*, $H_2S_3O_6$. Csak sói ismeretesek. Ha káliumtioszulfát oldatába a telítettség eléréséig SO_2-t vezetünk, káliumtritionát $K_2S_3O_6$ keletkezik.

Tritogeneia, Athéna (l. o.) egyik melléknéve, már Homerosnál.

Tritoma *Ker.* (növ.), l. *Kniphofia.*

Triton, görög tengeri istenség, Poseidon és Amphitrite óriás fia, kit emberi felső testtel ábrázolnak, amely halfarkban végződik; rendesen tengeri kagylót tart a kezében s azon majd harsog, hogy a hullámokat fölverje, majd lágy dallamot fú, hogy lecsendesítse. Hazája majd a tenger mélye, majd az afrikai T. tava. Ő mutatta meg az Argonautáknak az utat s erős lökéssel helyes irányba terelte az Argót. Idővel a költők egész sereg T.-ról is beszéltek s a művészek elül két lólábbal is ábrázolták *(Kentaurotritonok* vagy *Ichthyokentaurosok).* A Vatikánnak egy szép szoborcsoportja ilyen T.-t ábrázol, amint egy Nereist elragad. Már az Akropolis régi templomának oromfalán ábrázolva volt festett póroskőből T.-nak Herakleszszel való küzdelme; vázaképeken is gyakran ábrázolták.

Triton *L.* (állat), l. *Göte.*

Tritoncsigák *(Tritonium,* állat), l. *Trombitacsigák.*

Tritonikon, fémből készült hatalmas kontrafagót D_1—*f* terjedelemmel (Schöllnast et Sohn, Pétervár 1840).

Tritonium (állat), l. *Trombitacsigák.*

Tritonus, a bővített negyed (pl. *c-fisz)* neve, minthogy e hangközben három egész hang sorakozik egymás mellé. A T. a klasszikus szólamvezetésben a tilos lépések közé tartozott.

Trito-prizma és *trito-piramis* a kristálytanban, l. hatszöges, trigonális és négyzetes kristályrendszer.

Tritomit (ásv.), a torium-, cérium-, yttrium- és kalciumnak bórtartalmú fluorszilikátja; gyantafényű, sötétbarna tetraéderszerű kristályok. Låven-sziget, Norvégia.

Tritto, *Giacomo*, olasz zeneszerző, szül. Altamurában, Bari mellett (Nápoly) 1733., megh. Nápolyban 1824 szept. 17. Számos egyházi zeneművet és 51 operát írt. Spontini mestere volt.

Tritubercularis fogak, l. *Triconodont-fogak.*

Triumfus (lat., *triumphus)*, a rómaiaknál annak a győzelmes hadvezérnek diadalmas bevonulása Rómába, aki a birodalom határait jelentékenyen kiterjesztette. A katonai menet a Marsmezőn kezdődött, átvonult a Porta triumphalison a Flaminius-cirkuszba, innen a Porta Carmentalison át a Circus Maximushoz, azután a Via Sacra (szent út) kövezetén és a fórumon át föl a Capitoliumba. E kitüntetést a szenátus és a nép szavazta meg. A menet élén mentek a tisztviselők és a szenátorok, azután jöttek trombitások és kürtösök, a zsákmány mutatványos darabjai, áldozati állatok aranyozott szarvakkal, előkelő állású foglyok, azután babérkoszorús fasceseket vivő liktorok, majd négyfogatú kocsin a diadalmas hadvezér, fején babérkoszorúval, jobbjában babérággal.

Ruházata volt a pálmadísszel ellátott tunica, a bíborszínű toga, mellette egy szolga arany koronát tartott feje fölé s mialatt a nép üdvrivalgásban tört ki, fülébe súgta, hogy ő is csak ember. Azután jöttek a törzstisztek, végre a katonaság, amely a vezért dicsőítő, de olykor gúnyos dalokat is énekelt. A Capitoliumon a fővezér a babérágat Juppiter szobra elé tette és áldozatot mutatott be, ezután pedig ünnepi lakomára gyűltek az előkelőségek. L. még *Diadalív, Diadalmenet.*

Triumphus, l. *Triumfus* és *Diadalmenet.*

Triumvirátus, l. *Tresviri.*

Triumviri, l. *Tresviri.*

Trivandram *(Tirnvanautapuram),* Travankor elóindiai állam fővárosa, 3·5 km.-nyire az Indiai-óceántól, a maharadzsa székhelye, régi vára és szép hindu temploma van, katolikus püspöki székhely; muzeuma, orvosi iskolája, csillagvizsgálója, 2 fogháza, evangelikus missziója is van. Lakosságának száma 64,000.

Trivia, Hekatének (l. o.), mint a hármas (kereszt) utak őrének mellékneve.

Trivialis, l. *Trivium.*

Trivium (lat.) eredetileg a. m. keresztút; a középkori iskolák egyik tagozata (l. *Artes liberales); trivialis,* mindennapi, közönséges, elcsépelt.

Trivium, l. *Tengeri ugorkák.*

Trivulzio (ejtsd: —cio), *Gian Ciacomo, Marchese di Vigevano,* olasz zsoldosvezér, szül. Milanóban 1436., megh. Chartresban 1518 dec. 5. Előbb szülővárosának, majd a nápolyi királynak szolgálatában állott, 1495. francia szolgálatba lépett. Ő foglalta el 1499. Milanót a franciák számára s ezért tábornaggyá és Milano kormányzójává nevezte ki XII. Lajos. Később kegyvesztett lett, mert a svájciakkal és a velenceiekkel való összeköttetéssel vádolták. V. ö. *Rosmini,* Istoria della vita e della gesta di G. G. T. (Milano 1815, 2 köt.). — Unokaöccse, *Teodoro* (szül. 1456., megh. 1531.) szintén francia szolgálatban állott s tábornagy és Genova, majd Lyon kormányzója volt. Utódai 1622. birodalmi hercegi rangra emelkedtek s 1678. haltak ki.

Trizs, kisk. Gömör és Kishont vm. putnoki j.-ban, (1920) 345 magyar lak.

Trnova *(Tirnova, Trnovo),* az ugyanily nevű bolgár kerület fővárosa, érseki székhely, a Jantra-völgy sziklás lejtőin, (1920) 12,579 lak., egykor jelentékeny posztószövéssel, amely most hanyatlóban van; fontos kereskedéssel, a közeli Lyaszkovec-kolostorban teológiai iskolával. T., amelyről a IX. sz.-ban történik először említés, 1186—1393. a bolgár birodalomnak volt fővárosa, a bolgár királyok koronázó helye és bolgár érsek székhelye. A törökök 1393. foglalták el. 1879-ben itt hirdették ki az új bolgár alkotmányt s itt választották fejedelemmé Battenberg Sándort. Az 1914—18.-i világháborúban T. környékéén véres harcok folytak.

Troasz, Kis-Ázsia északnyugati csücskének vidéke, a Hellespontos és az Adramyttei öböl között; Nagy Sándor után Miziához csatolták. A terület nagyrészt hegyektől borított, legnagyobb az 1770 m. magas Ida (Kaz dagh), csak a Skamandros (Menderes) völgye szélesebb lapály. A vidék a történetelőtti Trójától kapta nevét.

Trobaire, l. *Troubadour.*

Trocadero (ejtsd: —kadéro), kis szigeterősség a Cadizi-öböl közelében Andaluziában, amelyet a franciák 1823 aug. 31. elfoglaltak. Ennek az emlékére nevezték el Párisban a Szajna jobbpartján T.-nak egy magaslaton levő széles teret, melyre az 1878-iki kiállítás alkalmából óriási épületet emeltek. Az építmény középső része nagyobb ünnepélyek, monstre-zenekari hangversenyek rendezésére szolgál, míg a jobb- és balszárny híresebb szobrászati művek gipszutánzatait magában foglaló művészeti muzeumnak van berendezve.

Trocart (ejtsd: trokár, vagy *troikart,* a franc. *trois quarts*-ból), tőralakú sebészeti eszköz, amely háromélű hegyes végbe fut ki s erős markolattal bír. A tőr fémhüvelybe tolható be s azzal együtt szúrjuk be üreges szervekbe. A tőr visszahúzása után visszamaradó fémhüvelyen át az illető üreg folyadéka kifolyik. A koponyában, a szívburokban, a mellkasban, a hasüregben, a herezacskóban felhalmozódott különböző folyadék (savó, vér, geny), továbbá üreges szervek, mint a húgyhólyag, a bél tartalmának kiürítésére szolgál.

Trochaeus, l. *Trocheus.*

Trochanter, l. *Tompor.*

Trochanter tertius a. m. harmadik tompor, a combcsont felső harmadában a nagy tompor alatt, a kis tomporral átellenesen néha fellépő csontdudor. Jelenléte úgy látszik a farizomzatnak a guggolással kapcsolatos fejlettségével áll összefüggésben. Nőknél, kő- és bronzkori csontvázaknál s a mai primitiv népeknél valamivel gyakoribb, mint a mai európaiaknál. V. ö. *Török* Aurél, Über den T. (Anat. Anzeiger, I. No. 7.)

Trochelminthes (állat), a Kerekesférgek *(Rotatoria)* régebbi tudományos neve.

Trocheus (gör., másképen *choreus),* kéttagú versláb, páratlan részű és ereszkedő, azaz az első tag hosszú és erős, a második rövid és gyenge. A T. éppen megfordítottja a jambusnak; mivel minden láb a gyengülés, az enyhülés képét mutatja, amennyiben erős szótagra gyenge következik benne, azért jelleme nem oly erélyes, mint a jambusé, hanem lágyabb. A T. egyike a négy fő ritmusfajnak s a jambus mellett a legelterjedtebb. Egyes formái közül a leggyakoribb a négyes T. összetétele a negyedfelessel (csonka tetrameter), az antik drámában. T. nálunk a Csongor és Tünde szövegének főrésze, Kölcsey Himnusza stb. Nemzeti versformánk rokonságot mutat a T.-szal, de csak annyiban, hogy erősebb és gyengébb szótag páronként váltakozik benne, de az erősebb nem mindig hosszabb.

Trochilidae (állat), l. *Kolibri-félék.*

Trochilus (állat), l. *Kolibri-félék.*

Trochisci, gyógyszeralak, a. m. pastillák.

Trochlearis nervus, l. *Agyvelőidegek.*

Trochois a. m. *ciklois* (l. o.).

Trochokefália *(trochokephalia),* a koponyavarratok korai elcsontosodásával kapcsolatos abnormis kerekfejűség, amely rendesen igen kicsi űrtartalommal is kapcsolatos. Nem tévesztendő össze a normális *kerek* vagy *rövidfejűséggel* (brachykephalia).

Trochophora (állat), a tengeri Gyűrűsférgek *(Annelida)* jellegzetes lárvaalakja, melynek nagy származástani jelentősége van, mert alkotásában

a Kerekesférgekkel *(Rotatoria)* egyezik meg és hasonló lárvaalakok fordulnak elő a Puhatestűeknél *(Mollusca)* is. Egyéb nevei: *trochosphaera* és *Loven-féle lárva.*

Trochosphaera (állat), l. *Trochophora.*

Trochostigma (állat), l. *Actinidia.*

Trochu (ejtsd: trosü), *Louis Jules*, francia tábornok, szül. Belle-Isle-en-Mer kastélyban (Morbihan dép.) 1815 máj. 12., megh. Toursban 1896 okt. 7. A solferinói csatában (1859 jún. 24.) mint hadosztály-tábornok tünt ki. Később elvesztette III. Napoleon császár kegyét, mert 1867. kiadott iratában (L'armeé française en 1867) őszintén feltárta a francia hadsereg hiányait. 1870 aug. 27. III. Napoleon a chalonsi táborban Páris katonai kormányzójává nevezte ki. A köztársaság kikiáltása után 1870 szept. 4. a nemzeti védelem kormányának elnöke lett. Ő vezette nagy eréllyel Páris védelmét 1870—71 telén. Még a kapituláció előtt lemondott főparancsnoki tisztéről, de az ideiglenes kormány feje maradt a nemzetgyűlés egybehívásáig. 1872-ben végleg visszavonult. Iratai: L'empire et la défense de Paris devant le jury de la Seine (1872); La politique et le siège de Paris (1874); L'armée française en 1879 (névtelenül 1879); Oeuvres posthumes (Tours 1896, 2 köt.).

Trochus *Lam.* (állat), fodorcsiga, az Elülkopoltyús csigák *(Prosobranchiata)* rendjének egyik neme, többé-kevésbbé kúpforma házzal, spirális, szarunemű vagy többé-kevésbbé meszes födővel; a lábán oldali kiszélesedéssel v. fonálforma nyujtványokkal; igen csenevész kopoltyúkkal és rövid kocsányon ülő szemekkel. 200-nál több faja ismeretes a különböző tengerekből.

Trockij *(Trotzki) Nikola* (eredetileg *Bronstein* Leo Davidovics), orosz népbiztos, szül. egy Nikolajev melletti faluban 1877 szep. 25. Mint diákot, egy radikális szociálista felhívás miatt Szibériába száműzték; 1902. megszökött és Svájcba menekült, ahol a menekült oroszok közt befolyásos állást foglalt el. Majd visszatért Oroszországba, 1905. az első forradalomban elnöke lett a szentpétervári munkástanácsnak, ő szervezte a moszkvai forradalmat is, de elfogták és megint Szibériába száműzték. 1907-ben újra megszökött, Bécsbe jutott, ahol a Pravda c. lapot szerkesztette. A világháború alatt Svájcba, majd Párisba ment, ahol a Nase Szlovo lapot adta ki, 1916 okt.-ban kiutasították, mire Spanyolországba, majd Amerikába ment. 1917-ben az angolok Halifaxban internálták, de Kerenszki sürgetésére szabadon bocsátották. 1917 nov.-ben a bolsevikok győzelme után Lenin mellett külügyi népbiztos lett. A breszt-litovszki béketárgyalás eredményét főleg az ő fellépése hiusította meg. 1918-ban külügyi népbiztosságáról lemondott, de a vörös hadsereg főparancsnoka lett. Lenin mellett ő volt a szovjeturalom szinte diktátori hatalommal föllépő intézője, amivel a bolsevikok közt is sok ellenséget szerzett s több ízben merényletet követtek el ellene, meg is sebesült, de a hadseregre támaszkodva, annál önkényesebben folytatta hatalmaskodását; az utóbbi időben erősen mérsékelt irányba fordult, amire 1925 jan.-ban a szovjet középponti bizottságában vádat emeltek ellene s jan. 20. elmozdították a forradalmi koronatanácsban viselt hivatalától, jan. 30. pedig a hadügyi és tengerészetügyi népbiztosság vezetésétől; de már máj.-ban visszahívták s újra tagja lett a kormánynak.

Trocsány *(Trojčany)*, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 254 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trócsányi, 1. *Dezső*, tanár, filozófiai író, szül. Sárospatakon 1888. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott végezte, 1910. sub auspiciis regis doktorrá avatták. Miskolczon, Kunszentmiklóson, 1907. Pápán lett gimn. tanár. Önállóan megjelent művei: *Humboldt nyelvbölcselete* (1912); *A német idealizmus és a háború* (1915). Írt több tankönyvet is.

2. *József*, jogakadémiai tanár, szül. Sárospatakon 1881 ápr. 9. Előbb birósági szolgálatba lépett, 1907. pedig a sárospataki jogakadémián a magyar magánjog, az osztrák jog és a bányajog tanára lett. 1911-ben a kolozsvári egyetemen a magyar magánjogból magántanárrá habilitálták. Munkái: *Erkölcstelen ügyletek. Turpis causa* (Budapest 1910); *A magánjogi kártérítési kötelmek jogi alapjáról* (Sárospatak 1913).

3. *T. Zoltán*, tanár, író, szül. Sárospatakon 1886. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. 1908 óta a M. Tud. Akadémia szolgálatában állt előbb mint könyvtártiszt, 1914. mint a főtitkári hivatal irodaigazgató-segédtitkára. Számos nyelvtudományi, néprajzi, könyvészeti és irodalomtörténeti dolgozatot írt magyar és német szaklapokba. Önállóan megjelent munkái: *A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései* (1908); *Heltai Gáspár: Háló* (Régi magyar könyvtár 36); *Finnországi levelek* (1911—12); *Vogul szójegyzék* (1910); *Az ördög meg a leányzó* (elb., Zoltán deák álnéven, 1921); *Magyar Régiségek és Furcsaságok* (I., II. 1925); *Dosztojevszkij-Breviarium* (D. élete és művei); *Merezskovszkij-Breviarium* I., II.; *A régi magyar irodalom breviariuma Gyöngyösiig* (1925). Sokat fordított Tolsztoj, Dosztojevszkij és más orosz írók műveiből.

Troctes (állat), l. *Fatetvek.*

Troelstra, *Pieter Jelles*, németalföldi szociálista politikus, szül. Leeuwardenben 1860 ápr. 20. Groningenben végzett jogot, aztán szülővárosában hírlapíró lett s a szocialista párthoz csatlakozott. 1897-ben beválasztották a kamarába s vezére lett a szociáldemokrata pártnak. A háború alatt a hadikárpótlás és annexió nélküli békekötés eszméje mellett megindított szocialista mozgalmat vezette. Több röpiratot is írt.

Troeltsch, *Ernst*, német protestáns teológus, szül. Staunstessenben (Augsburg mellett) 1865 febr. 17., megh. Berlinben 1923 febr. 1. 1892-ben Bonnban, 1894. Heidelbergben lett egyetemi tanár. Számos értekezésén kívül jelentősebb művei: Die wissenschaftliche Lage und ihre Anforderungen an die Theologie (Tübingen 1900); Die Absolutheit des Christenthums und die Religionsgeschichte (u. o. 1902); Politische Ethik und Christenthum (Göttingen 1904); Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt (München 1906, 2. kiad 1911); Die Trennung von Staat und Kirche, der staatliche Religionsunterricht und die theologischen Fakultäten (Tübingen 1907); Soziallehren der christlichen Kirchen (1912); Zur religiösen Lage (1913); Deutsche Zukunft (1916); Gesam-

melte Schriften (1 köt. 1912; 2 köt. 1913; 3. köt. 1922).

Troezen, l. *Troizen.*

Trofeák (gör.-lat. *trophaeum*), az ellenségtől harcban elfoglalt zászlók és ágyúk, amelyeket győztes csaták után diadalmenetben (díszfelvonulásoknál) is bemutattak a fővárosok lakosságának. Továbbá még fegyverek és fegyverrészek csoportosítása szertárakban stb.

Trofia, l. *Trophia.*

Trofoneurózis (*trophoneurosis*), a szövetek táplálkozási vagy növekedési zavara az idegrendszer megbetegedéseinél. Ide sorolják a Reynaudféle betegséget, hemiatrophia faciei progressivát (l. o.) malum perforans pedis-t (l. *Malum*). neuroparalytikus keratitiszt (l. *Szaruhártyagyulladás*) s bizonyos izületi elváltozásokat (arthropathia).

Troger, *Paul*, tiroli festő, szül. Zellben 1698., megh. Bécsben 1762. Olaszországban, így Piazettánál Velencében is tanult. A XVIII. sz.-ban Ausztriában virágzó freskófestésnek egyik kiváló képviselője, aki 1751—59. a bécsi műv. Akadémia vezetője volt. Nagy terjedelmű, lendületes freskói sok osztrák templomban és kolostorban maradtak fenn, pl. Melkben, Gerasban, Göttweigben, Altenburgban, Brixenben. Magyarországban is dolgozott: 1742. a pozsonyi Szent Erzsébet-templomot, 1744. a győri jezsuita (ma bencés) templomot festette ki. V. ö. *Éber* L., T. Pál magyarországi művei (Művészet, 1913).

Trogir, város, l. *Trau.*

Troglav, hegy Montenegróban, Autováctól D.-re. 1915 nov. 1. osztrák-magyar csapatok elfoglalták; ezzel kezdődött az általános támadás Montenegró ellen.

Troglobia (állat), l. *Barlangi állatok.*

Troglodita (gör.) a. m. barlanglakó, általános elnevezése az ősműveltség állapotának, mikor az emberiség házak helyett földbe vájt üregekben lakott. A prima- és pueblo-indiánusok legújabb időkig ragaszkodtak *cavatelodges, cliffdalings* néven leírt sziklalakásaikhoz, pedig eredetileg csak búvó-, menedékhelyül keresték fel. A barlanglakás néha katakombákká bővült, pl. Csejtén, vagy barlangvárakká fejlődik, pl. Hricsó és számos erdélyi erődített barlang. A T. ország régi írók szerint a mai Abesszinia. L. még *Barlanglakók.*

Troglodytes (állat), az Emberszabású majmok (l. o.) egyik neme, melynek fajait ma a *Pan* és *Gorilla* nemekbe sorozzák. Pl. *T. gorilla* = *Gorilla gorilla* Wyman, l. *Gorilla*; *T. niger* és *T. tschego* = *Pan satyrus* L., l. *Csimpánz.*

Troglodytes parvulus *Koch* (állat), lásd *Ökörszem.*

Troglophila (állat), l. *Barlangi állatok.*

Trógon (*Trogon*, állat), a Szalakóta-alakúak (*Coraciiformes*) rendjébe tartozó madár-nem. Fajai közül említésre méltó a *szurukua* (*T. surucura* Vieill). Háta zöld, feje és nyaka kékesfekete, hasa vérvörös, szeme sötétvörös, csőre fehéres, lábai feketésszürkék. Fejének, nyakának és hátának tollazata ércfényben csillog: ez a csillogás a fej oldalán kékes vagy ibolyás, a háton zöldes, kékes vagy aranyos színű. Középső farktollai kékek, hegyük fekete, a szélsők feketék, kékeszöld és fehér díszítéssel. Amerika térítő-övi részén honos. Hossza 26, testhossza 12, farkhossza 9 cm. Hasonló szép tollazatú a T. másik, nagyobb faja, a *pompeo* (*T. viridis* L.), mely Észak-Brazíliában és Guayanában gyakori. Az összes T.-ok között a legpazarabb alkotású a *páva-T.* vagy *mexikói T.* (*Pharomacrus mocinno* De La Llave), jellemzők a nagy, foszlott tollakból álló, oldalt összenyomott, félgömbalakú, zöldszínű, sisakszerű bóbitája és nagyon hosszú fedőtollai, melyek szárnyáról és farkáról pompás uszály módjára alácsüngnek. Alapszíne remek smaragdzöld, melle és hasoldala skarlátvörös. Evezői és fedőik, továbbá a 4 középső farktoll fekete, a többi farktoll fehér. Kb. csóka nagyságú. Leghosszabb farkfedői 65—80 cm.-rel hosszabbak a farknál. Mexikóban és Közép-Amerika hegységeiben honos s itt *kveszál* néven ismeretes. Az Indiában és Szunda-szigeteken élő T.-ok közül legfeltünőbb a szintén nagyon tarka és színpompás tollazatú *kurna* (*Pyrotrogon fasciatus* = *Harpactes fasciatus* Penn.); kb. varjú nagyságú.

Trogones v. **Trogoniformes** (*Rágócsőrűek*, állat), a Szalakóta-alakúak (*Coraciiformes*) rendjének egyik alrendje. Pazar színű tollazatukkal szépség dolgában az egyébként remek színezetű többi szalakótákat is felülmulják. Termetük nyúlánk. Csőrük nagyon rövid, háromszögletű, vaskos, tövén széles, a kávák éle rendesen fogazott. Szájnyílásuk mélyen behasított, nagy, a kecskefejékére emlékeztető, melyekhez különben tollazatuk lágyságában is hasonlítanak. Orrlyukaikat előre álló, merev serték veszik körül. Szárnyuk kerek és rövid; farkuk hosszú. Lábaik nagyon kicsinyek. Nagyságra a kakuk és csóka között állanak. 54 fajuk ismeretes, melyek az Ó- és Újvilág térítői táján honosak. Rovarokkal és gyümölcsökkel táplálkoznak. Különösen a sűrű, buja erdőket kedvelik, ahol álmodozó, egyhangú életet élnek. Fajai közül nevezetesebbek: *kurna* (*Pyrotrogon fasciatus* Pennant = *Harpactes fasciatus* Penn.), *narina* (*Hapaloderma narina* Steph. = *Trogon narina* Steph.), *szurukua* (*Trogon surucura* Vieill.), *pompeo* (*Trogon viridis* L.), *tokoro* (*Prionotelus temnurus* Tem. = *Trogon temnurus* Tem.) és a *quesal* vagy *mexikói trógon* (*Pharomacrus mocinno* de la Llave = *Calurus pavoninus* Tem.).

Trógon-félék (*Trogones*, állat), l. *Trogones* és *Trogon.*

Trogosita mauritanica *L.* (állat), *nagy kenyérbogár.* Fekete színű; valamivel kisebb a lisztbogárnál (l. o.); mellkasa és potroha között erősen befűzött. Úgy a bogár, mint a lárvája — amely fehéres testű, barnafejű és barna farvégű — rendkívül erős rágószervekkel bir úgy, hogy a legerősebb zsákszövetet is átrágja. Évente egy nemzedéke van. Lisztben, gabonában s mindenféle raktári anyagban él, különösen kedveli a kenyeret és kétszersültet. Szabadban is található fák kérge alatt, ahol lárvája a farágó bogarak pondrójára vadászik.

Trogus Pompeius, l. *Pompeius*, 4.

Troick, város Cseljabinszk orosz kormányzóságban az Ui és Uvelka partján, nagy malom-

ipara és bőrgyártása, jelentékeny kereskedelme van, 35,100 lak. T. járásban sok aranyat mosnak.

Troicko Szergijevszkájá lavra a. m. Szt. Szergiusz Szentháromság kolostora, Oroszország egyik leggazdagabb kolostora a moszkvai kormányzóságban, Szergijevszki Posszad városa mellett; építette Szt. Szergiusz 1338.; van óriási könyvtára, egyházi arch. muzeuma, nevezetes benne a Troickij-templom és az 1585. épült Uszpenszkij-székesegyház. Évenkint átlag egy millió zarándok keresi föl.

Troickozavszk, város, l. *Transzbajkália.*

Troika (orosz), hármasfogatú kocsi, l. *Kibitka.*

Troilit (ásv.), vas-monoszulfid FeS, csakis meteoritokban észlelték; tombakbarna vagy bronzszínű, fémes fényű, héjas szerkezetű gömböcskék és vékony hatszöges lemezkék.

Troilos, Priamos és Hekabe legifjabb fia, kit Achilles ölt meg a thymbraei Apollon szentélyében, hová az — a városon kívül lovát itatva — menekült volt. E jelenet megvan a firenzei François-vázán. Sophokles tragédiát írt róla, de az elveszett.

Troina, város Catania olasz sziciliai tartományban, 1100 m. magasban, a Nebrodi hegység D.-i sziklás lábánál, (1911) 11,094 lakossal. A normannok 1062. elfoglalták, 1081. itt létesült Szicilia első püspöksége.

Trois-Epis, elszászi búcsujáróhely, l. *Drei Ähren.*

Trois-Rivières, l. *Three-Rivers.*

Troizen *(Troezen)*, ókori város a peloponnézoszi Argolisz tartomány keleti partján, ahol Theseus gyermekkorát élte. A korinthosi és peloponnézoszi háborúban Athén ellen harcolt, a makedón korszakban ingatag politikája volt, végre az achajai szövetséghez csatlakozott.

Troja, város és püspöki székhely Foggia olasz tartományban, (1911) 6872 lak., tésztagyártás és olajpréselés. 1003-ban alapított székesegyháza építését 1125. fejezték be. Több régi temploma van. T. az ókori bizanc *Aecae;* 1022. II. Konrád császár három havi ostrom után elfoglalta. 1349 jan. 23. az első nápolyi hadjárat után Olaszországban maradt magyar seregek Laczkfy István vezérlete alatt itt győzték le Tarantói Lajos menekülő hadait. I. Ferdinánd király 1462 aug. 29. itt győzte le János calabriai herceg híveit.

Trója *(Ilios, Ilion, Ilium)*, a Kis-Ázsia ÉNy.-i csücskében a Helleszpontosztól délre elterülő Troasz nevű vidéknek fővárosa, Homeros Iliászának és a T.-i háborúnak színhelye. Régebben a Bunarbasi falu melletti magaslatot tartották az antik T. helyének, míg Schliemann Henriknek (l. o.) ásatásai bizonyossá nem tették, hogy az a mai Hisszarlik dombján állott. A Schliemanntól 1870 óta éveken át végzett és később Dörpfeld Vilmostól tudományos módszerrel 1894-ig folytatott ásatások 9 egymás fölött elterülő réteget tártak föl, amelyek 9 egymásután épült telepnek felelnek meg és e helynek a Kr. e. 3. évezredtől kb. Kr. u. 500-ig való lakottságát igazolják. A középkorban kb. 1000-ig püspöki székhely volt Ilium helyén, 1305. a törökök pusztává tették vidékét. Schliemann az alulról számított 2. réteg maradványaiban vélte Priamos városát fölismerhetni, pedig ennek főleg aranytárgyakban gazdag leletei az eposz előtti korba tartoznak. Dörpfeld kutatásai nyilvánvalóvá lették, hogy a 6. rétegnek bástyás városa, mely a mykenei kultúra 1500—1000-ig terjedő szakának felel meg, azonosítandó Homerosz T.-jával; a 9. réteg a római korú Ilion városa, melyet a császárok építkezésekkel díszítettek és szabadalmakkal kitüntettek. Az egyes telepek épületmaradványainak, leleteinek és a hozzájuk kapcsolódó összes kérdéseknek tüzetes magyarázatát illetőleg l. *Dörpfeld*, Troja und Ilion. Ergebnisse der Ausgrabungen 1870—1894. (Athen 1902, 2 köt.). V. ö. *Schuchardt*, Schliemann ásatásai (ford. *Öreg* János, Budapest 1892).

Trójai háború, félig mitikus, félig történeti mondakör. *Homeros* a T. mondáját oly művészettel csoportosította egyes hősök (Achilles, Odysseus) alakja körül, hogy két nagy műve (Iliasz és Odisszea) a kompozició kánonjává lett (l. *Homeros).* A Homeros által kihagyott, vagy esetleg nem ismert részleteket a *kiklikusok* dolgozták fel (l. *Epikus ciklus),* akik kétségkívül fölvették a mitoszalkotó népléleknek amaz új alkotásait is, amelyek Homeros után keletkeztek.

Trojan, *Johannes*, német költő, szül. Danzigban 1837 aug. 14., megh. Rostockban 1915 nov. 20. A Kladderadatsch c. élclap szerkesztője volt. Költeményei közül gyermekdalai értékesebbek. Megemlítendő művei: Gedichte (1883); Scherzgedichte 1883); Kleine Bilder (1886); Das Wustrower Königsschiessen (1894); Hundert Kinderlieder (1899); Der Sängerkrieg zu Trarbach (1899); Guck in die Welt (1903); Unsere deutschen Wälder (1911); Fahrten und Wanderungen (1913).

Trojka (orosz), hármasfogatú kocsi, l. *Kibitka.*

Trokár, l. *Trocart.*

Trokmusok, l. *Galaták.*

Trolley, l. *Elektromos vasút.*

Trollhättan, város Elfsborg svédországi länben, 12 km.-nyire Venersborgtól, a Göta-elf balpartján, vasút mellett, (1921) 14,763 lak. A Göta folyó 35 m. magas vízesését óriási gépek hajtására használják fel s itt vannak Svédország legnagyobb gyárai. A T.-csatornát 1836—44. Nils Erikson mérnök építette.

Trollius *L., zergeboglár* (növ.), a Boglárkafélék génusza 12 fajjal az É.-i félgömb hideg és mérsékelt övi tájain. Főkép magashegyi növények. Európában legismertebb a *T. europaeus* L. (közönséges zergeboglár, torolya, tuszokfű). Levele tenyeresen szabdalt, az egyes részek karélyosak, rombosak, fűrészesek. Virága nagy, gömbölyű; kénszín sárga csészelevelei (5—15) a keskeny szirmokkal a porzók és a termők fölött boltozatosan összeborulnak. Tüszői nyeletlenek. Magashegyi réteken, kaszálókon fordúl elő. A turista szívesen gyűjti. Előfordúl nálunk a Dunántúl is. A narancsszín virágú, ázsiai *T. asiaticus* L. fajjal együtt kertbe is ültetik.

Trollmann *Ignác* báró, gyalogsági tábornok, szül. Steyrben 1860 nov. 25., megh. Bécsben 1919 febr. 23. A világháború kezdetén mint altábornagy a 18. hadosztály parancsnoka volt és részt vett a szerbekkel Boszniában vívott ütközetekben, 1915. a kárpáti csatákban tüntette ki magát, majd a nagy offenzivában az Ikva mellett. Ősszel

gyalogsági tábornok és az új 19. hadtest parancsnoka lett a Szerbia elleni győzelmes háborúban. Montenegróig hatolt s 1916 jan. 10. megostromolta s bevette a Lovcsen-hegy hadállásait, amivel Montenegro erejét megtörte. Ezért a Mária-Terézia-rend lovagkeresztjét kapta.

Trollope, 1. *Anthony*, angol regényíró, szül. 1815 ápr. 24., megh. Londonban 1882 dec. 6. Postatiszt volt. Első híresebb munkája a The Warden (1855) és ennek folytatása Barchester Towers (1857). Regényei Thackeray hatására utalnak, de mintaképét nem közelíti meg. Legismertebb munkái: Doctor Thorne (1858); Framley Parsonage (1861); Orley Farm (1862); The Small House at Allington (1864); The Last Chronicle of Barset (1867). Számos útleírást is adott ki. Magyarul megjelentek a következő regényei: Szemet szemért (1887); lapokban: A herceg gyermekei (Pesti Napló 1881, ford. *Sziklay* János); Egy öreg ember szerelme (Egyetértés 1884, Pesti Napló 1886); Ayala angyala (Nemzet 1890); Dugdale Alice (u. o. 1897).

2. *T., Frances*, angol írónő, szül. Heckfieldben 1779., megh. Firenzében 1863 okt. 6. T. Thomas Anthony neje volt. Leghíresebb művei: The vicar of Wrexhill (1836) és Widow Barnaby (1838) c. regényei. Amerikában tartózkodásának eredménye: Domestic manners of the Americans (London 1832). Sok útleírást tett közzé.

3. *T., Francis*, írói álnév, l. *Féval*.

4. *T., Thomas Adolphus*, angol író, *T. 2.* fia, szül. 1810 ápr. 29., megh. Clistonban 1892 nov. 11. 1842 óta Firenzében élt, ahol szépirodalmi és művészettörténeti munkákat írt. Legnevezetesebb művei regényein kívül: Girlhood of Catharine de Medici (1856); History of the Commonwealth of Florence (1865, 4 kötet). — Felesége *Frances Eleanor T.*, szintén regényeket írt; vele együtt adta ki The homes and haunts of Italian poets (1881, 2 köt.).

Tromba (olasz) a. m. trombita (l. o.), továbbá forgatag, l. *Forgószél*.

Trombetas, az alsó Amazonasz bal mellékfolyója. Ered Brit-Guajanában ismeretlen helyen, Pordeira de Rodrigueztól kezdve hajózhatóvá lesz, Obidos fölött torkollik.

Trombidiidae (állat), l. *Atkafélék* és *Bársonyatka*.

Trombidium (állat), l. *Bársonyatka*.

Trombita (ol. *tromba*, franc. *trompette*, ném. *Trompete*, ang. *trumpet*), a puzónfélék tölcséres fúvókájú diszkant hangszere. Az ókor és a középkor katonai hangszernek (jelzőkürtnek) használja, mai alakját a XV. sz. folyamán nyerte. Szűk menzurája következtében alaphangja nem szólal meg; a természetes T. hangjai a 2. és 12. felsőhang között mozogtak. A legszokottabb hangolások voltak: *C, B, A* és *D*; később az *Esz, E, F* és *A*. A XVIII. sz.-ban a tolópuzón mintájára tolószerkezetű T.-kat is gyártottak, majd lyukakat fúrtak a T. csövének oldalfalába és billentyűkkel fedték be. (Billentyűstrombita, Klappentrompete). Ventileket a XIX. sz. 20-as éveiben szerelnek fel először a T.-ra, ezzel hangsorát kromatikussá tették. A mai szimfónikus zenekarok ventiltrombitái *fisz-d*² terjedelmet fognak át. Wagner Niebelung-trilogiájában basszus-T.-ra is írt. Ez a hangszer egy nyolcaddal mélyebben szól a T.-nál, hangolása: *Esz*-ben, *D*-ben vagy *C*-ben.

Trombita-állatocska v. *Kürtállatka* (állat), l. *Stentor*.

Trombitacsigák (*Tritonium*, állat), az Elülkopoltyus csigák (*Prosobranchiata*) rendjének egyik családja, nagy, kiálló fejjel, hosszú orrmánnyal, nagy, kúpforma, külső oldaluknak közepén szemeket viselő tapogatókkal; tojás- vagy orsóforma, egyenes vagy gyengén felhajlott csatornás házzal. 150 fajuk ismeretes, amelyek az összes melegebb tengerekben, főleg az ázsiai trópusi tengerekben honosak. Fajai: *T. nodiferum* Lam., a Földközi tengerben él, a régiek kürt (*buccina*) gyanánt használták. *T. variegatum* Lam. (= *Tritonium Tritonis* Cuv.) az Indiai-oceánban honos. Mindkét faj házának hossza 40—45 cm. A mitológiában nagy szerep jutott a T.-nak.

Trombitafa (növ.), l. *Catalpa* és *Cecropia*.

Trombitafafélék (növ.), l. *Bignoniaceae*.

Trombitagomba, *Craterellus cornucopioides* (L.) Pers. (növ.), a bazidiumos gombák Thelephoraceae családjába tartozó feltűnő gomba, amelynek 5—11 cm. magas, 4—6 cm. széles csőalakú, majd trombitaszerűen kiszélesedő termőteste sötétszürke — feketés színű. Erdei talajon terem őszszel. Nem gyűjtik, pedig nagyon jóízű, ehető gomba.

Trombitaizom, l. *Pofa*.

Trombitás, l. *Kürtös*.

Trombitás madár (*Psophia crepitans* L.), l. *Korgály*.

Trombitaünnep, zsidó újév, l. *Rós*.

Trombitavirág (növ.), l. *Salpiglossis*.

Tromblon, l. *Espingole*.

Trombolit (ásv.), porodin amorf kagylós törésű anyag (l. *Gél*), rideg és könnyen szétpattogzik, smaragdzöld, üvegfényű. Alkatrészei: rézoxid, antimonsav és víz. Rézben gazdag antimon fakóérc mállási terméke. Rézbánya, Biharmegye.

Trombone, l. *Puzón*.

Trombózis (gör.), az ereknek alvadék (*trombus*) okozta elzáródása, vagy szűkülése, előfordúl úgy a szívben, mint a vér- és nyirokerekben. Leggyakoribb a gyüjtőerek T.-a a billentyűk táján. A rög eleinte az érfalon tapad, utóbb egészen kitölti az eret; a friss rög puha, nedvdús, később száraz, törékeny, morzsolékony, réteges, rovátkolt felszínű, szürkés vagy barnásvörös. A rögök olykor szemcsében szétesnek és felszívódnak, a szétesés a rög belsejében kezdődik, a szélső rétegek megmaradnak; a rög belsejében gennyes, vörhenyes folyadék van (*puriformlágyulás*), máskor az ér belfelületéről kötőszövetburjánzás indul meg, amely a rög helyét elfoglalja, *a rög szervül* (organizálódik), olykor szarunemű anyaggá alakul vagy mészsók rakódnak belé, elmeszesedik és *érkő* (arteriolit, flebolit) lesz belőle. A T. oka a véráram sebességének megváltozása, örvényszerű véráramlás (mint az értágulatokban) és az érfal megbetegedése (endoarteritisz). A véráram sebességének megváltozását okozhatja 1. az ér összenyomása (pl. daganat által, lekötés miatt); 2. az ér kitágulása (aneurisma, aranyeres csomó

stb.); 3. szívgyengeség (fertőző betegségek, idült sorvasztó betegségek, szívbajok következtében ú. n. marantikus T.). Az érfal-betegségek közül 1. leggyakoribb a verőerek idült elfajulásos gyuladása (endoarteritisz); 2. az ér heveny gyuladása gennyedések mellett; 3. a szív-belhártya gyuladása (endokarditisz) heveny alakjai; 4. az erek sérülése (szúrás, lövés, szakadás). Másodlagos T.-hoz vezethet az erek eltömeszelése más helyen leszakadt, a vérben keringő rögök (embolusok) által (embólia). A T. következményei különbözők aszerint, hogy milyen ér záródott el. A verőerek hirtelen elzáródása a táplálkozás megszünése miatt elhalást (nekrózis) okoz. A szervek körülírt rög okozta elhalása az infarktus. A végtagok verőereinek eldugulása a végtag egy részének üszkösödését eredményezi. Az agyverőerek T.-a agylágyulást idéz elő. A gyüjtőerek T.-a vizenyővel jár. Ha a T. olyan eret illet, melynek bő oldalági összeköttetései (kollaterálisai) vannak, a keringési zavar hamar kiegyenlítődik s a T. nem jár súlyosabb következményekkel. Minden T. mellett bekövetkezhetik embólia apró alvadékok leszakadása s a keringésbe jutása miatt.

Trombus, l. *Trombózis.*

Tromelin, sziget, l. *Fais.*

Tromf, a. m. adutt, l. *Atout.*

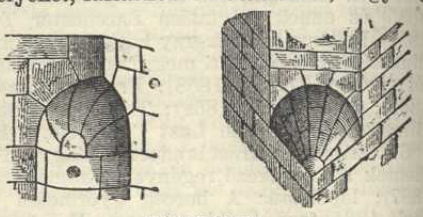
Tromholt, *Sophus*, északifény-kutató, szül. Husumban (Schleswig) 1851 jún. 2., megh. Blankenhainban (Thüringen) 1896 ápr. 17. Bergenben 1876. magántanár lett. 1882-ben Koutokeine lapp faluban északifény-kutatások céljaira obszervatóriumot létesített. 1883—84-ben a sarkkör mentén ismételten utakat tett. Művei: Om Nordlysets Perioder after Jakitagelser fra Goothab i Grönland (Kjobenhaven 1882); Unter Nordlysets Straaler (u. o. 1885. 2 köt.); Omrieds of Astronomien (Christiania 1887). Halála után jelent meg: Katalog der in Norvegen bis Juni 1878 beobachteten Nordlichter c. műve, kiadta Schröter (Christiania 1902).

Trommer-féle próba (növ.), a növényi metszeteknek koncentrált rézszulfát-oldatba való áztatása után híg káliumhidroxiddal való kezelése: ha a sejtek megkékülnek, úgy nádcukrot, ha a redukált rézoxidoktól veresessárgák lesznek, akkor szőllőcukrot tartalmaznak.

Tromp, 1. *Marten Harpertzoon*, hollandi tengernagy, szül. Brielleben 1597., megh. 1653 aug. 10. 1630-ban a hollandi flotta alparancsnokává nevezték ki s 1639 Gravelingen (febr. 18.) és Duins (okt. 21.) mellett a sokkal erősebb spanyol hajóhad felett fényes győzelmet vívott ki. Az angolokkal kevesebb szerencsével harcolt. 1652-ben a nieuvpoorti csata után elvesztette hajóinak felét, de 1652 dec. 10. megverte Blake-et Duins mellett. 1653-ban három ízben támadta meg az angol flottát változó sikerrel. A harmadik támadásban Ter-Heyde mellett áttörte ugyan az angol hajók vonalát, de hajóját bekerítették s hősies harc után ő maga is elesett.

2. *T., Cornelis*, gróf, hollandi tengernagy, *T. 1.* fia, szül. Rotterdamban 1629 szept. 9. megh. Amsterdamban 1691 máj. 29. 1665-ben a lowestofti vereség után mint altengernagy mentette meg a hollandi hajóhadat. 1666. jún. 11—14. North-Foreland mellett harcolt győzelmesen Ruyter parancsnoksága alatt. 1673-ban ismét Ruyterrel együtt szerzett dicsőséget a franciák és angolok ellen. Hősiességéért még II. Károly angol király is megjutalmazta a *baronet* címmel (1675). Ruyter halála után a hollandi flotta főparancsnoka lett.

Trompe (franc., magyarul: fülkeboltozat). Erkélyeket, falsarkokat alátámasztó, vagy négy-

Fülkeboltozat.

szögből sokszögű alaprajzba átmenetet képező boltozat, ha egynél több kőből készül. L. az *ábrát.*

Tromsö, 1. *kerület* Norvégia É.-i részében, 26,230 km² ter. és (1920) 90,637 lak. A fjordoktól szaggatott partu kerületet mindenfelé hegyek takarják. Földjén rozsot és burgonyát termelnek. Legfontosabb keresetforrás a halászat. — 2. *T.*, az ugyanily nevű norvég kerület *fővárosa*, (1920) 10,071 lak., biztos és tágas kikötővel s élénk besózott és füstölt hal, állati bőr- és dunnalúdtollkereskedéssel. Szesz- és hajógyártás a főbb iparágak.

Trón v. *trónus* (gör.) a. m. ülés, ülőhely, szék, különösen királyi szék, innen királyi hatalom; l. *Solium.*

Trona (ásv.), *urao*, a nátriumkarbonát és hidrokarbonát kettős sója $Na_2CO_3.NaHCO_3 + 2H_2O$; monoklin kristályok és rudas halmazok az egyiptomi nátrontavakban; Lagunillas, Venezuela; Nizam, Kelet-India; Borax-Lake, Kalifornia.

Trónbeszéd. Alkotmányos monarchiában az uralkodó a törvényhozás tagjaihoz az országgyülés megnyitásakor és berekesztésekor T.-et intéz. Hazánkban az országgyülés két háza együttesen jelent meg a király előtt. A megnyitó T. a törvényhozás által végzendő munka tervezetét adja elő röviden, a berekesztés pedig visszapillant az országgyülés tevékenységére. De ezenfelül az általános politikai helyzettel, az államot érdeklő egyéb fontos kérdésekkel, valamint a külpolitikai viszonyokkal is foglalkozik.

Trónbitorló, aki a trónt, a fejedelmi hatalmat magához ragadja az alkotmány ellenére.

Tronchiennes (ejtsd: tronsien, flamand nyelven *Drongen*), belga helység K.-Flandriában, (1910) 5529 lak.

Trondhjem, város, l. *Throndhjem.*

Trônes-erdő, kis erdő Montauban mellett, a Sommetól É.-ra, 1916 júl. 6—10. a Sommementi ütközetben az angolok számos véres rohamának szinhelye volt, 18-szor foglalták el a németektől s vesztették el mindannyiszor, míg a 19-ik roham után birtokukban maradt.

Trónkövetelő, aki a trónra, azaz a fejedelemségre igényt támaszt anélkül, hogy ez az igénye általánosan elismertetnék.

Trónlemondás, l. *Trónról lemondás.*

Trónöröklés, az örökösödési fejedelemségben a trón megszerzési módja; meghatározott rend szerint bekövetkező utódlás a fejedelmi hatalomban. A T.-t két körülmény határozza meg: 1. az uralkodóházhoz tartozás, illetőleg meghatározott közös őstől való leszármazás; 2. a sorrend, amely szerint a trón az uralkodó családtagját a többi várományosok közt megilleti.

A középkorban uralkodó magánjogias felfogáshoz képest a patrimonialis és hűbéri államokban a T.-t a fejedelem magánvagyonában való örökösödéssel egy tekintet alá vették, a hatalomnak egy kézen maradását *örökösödési szerződésekkel* törekedtek biztosítani, amelyekből az ú. n. *fejedelmi magánjog* (Fürstenrecht) egész rendszere fejlődött, míg a modern jogfejlődés felismerve a T. közjogi természetét, annak szabályozását az alkotmányjog körébe utalta.

Hazánk korábban választó királyság volt, de a választás mindig egy-egy uralkodóház tagjaira korlátozódott, a T.-t az 1687. II. és III. t.-c. hozta be, amely megállapította az Ausztriai (Habsburg) ház elsőszülöttségi flági öröklését, az 1723. I. és II. és III. t.-c. (a pragmatica sanctio) pedig az öröklést kiterjesztette III. Károly, ennek bátyja I. József és atyja I. Lipót leányági maradékaira. Azóta uralkodó királyaink III. Károly leányának, Mária Teréziának flágon való leszármazói voltak (Habsburg-Lotharingiai ág). A sorrend tekintetében az *első-szülöttség* elve volt irányadó; a fiúk és ágaik azonban a leányokat és ágaikat mindig megelőzték. (Az ági örökösödésnek ú. n. *vegyes* faja.) Szükséges volt, hogy a várományos törvényes születésű, római katolikus, osztrák főherceg, végre egyenrangú házasságból született légyen.

Az 1921. XLVII. t.-c. amíg egyrészt a királyság ősi államformáját változatlanul fenntartja, addig másrészt az entente kívánságára az Ausztriai (Habsburg) ház T.-i jogára vonatkozó szabályokat, tehát a pragmatica sanctiót is hatályon kívül helyezte. Ezzel hazánk a szabad királyválasztás állapotába jutott, de a választás jogának gyakorlását a törvény későbbi időre halasztotta.

A magyar alkotmány szerint a megkoronáztatás s ezzel kapcsolatban a koronázási hitlevél kiállítása és az eskü az uralkodónak alkotmányos kötelessége, de nem feltétele a T.-nek, amennyiben a T. már a koronázás előtt is beáll, a meg nem koronázott király (rex hereditarius) azonban törvényeket nem szentesíthet, privilégiumot ki nem adhat s ezért a királyi hatalom teljességének megszerzéséhez a koronázás is hozzátartozik. V. ö. Antonius *Cziráky*, Disquisitio historica de modo consequendi summum imperium in Hungaria (Budae 1820); *Salamon* Ferenc, A magyar királyi szék betöltése (Pest 1881); *Csekey* István, A magyar trónöröklési jog (Budapest 1917).

Trónöröklési rend, l. *Trónöröklés.*

Trónöröklési szerződések, l. *Trónöröklés* és *Házi törvények.*

Trónörökös az, aki monarchikus államban az alkotmány által megállapított trónörökösödési szabályok szerint, az uralkodó utódjául van kijelölve és halála vagy lemondása esetében helyére lép, a trónt elfoglalja. A *trónörökösödési rend* lehet a *rokonsági fok szerint alakuló* (successio gradualis) a törzsatyától számítva, vagy pedig *ági örökösödés* (successio linealis), melyben az uralkodótól számítva az ágnak közelsége az irányadó. Ez utóbbi ismét lehet *successio agnatica*, az uralkodó család férfitagjainak örökösödése a nők kizárásával; *successio cognatica*, a férfiak és a nők örökösödése; ugyanabban az ágban a férfi megelőzi a nőt, de a közelebbi ághoz tartozó nő a távolabbi ághoz tartozó férfit szintén megelőzi és végre *successio mixta vagy promiscua*, amelyben a férfiakat illeti meg az örökösödés joga, de ha az uralkodó főágban (melynek számos alága lehet) férfi már nincsen, akkor mintegy kisegítőül a nő örökösödése áll be és azután ismét a tőle leszármazó férfiak, ilyenek hiányában a nők folytatják az örökösödést. L. még *Trónöröklés.*

Trónról lemondás (lat. *abdicatio*), a fejedelemnek lemondása az uralkodásról. A T. a fejedelem szabad elhatározásában gyökeredzik, de a törvényileg megállapított trónöröklési rendet meg nem változtathatja. A *trónutódlás* T. esetében ép úgy megnyílik, mint a fejedelem halála esetében. A lemondó címét rendesen megtartja. A T. visszavonásának helye nincs. Hazánkban V. Ferdinánd királynak a trónról, Ferenc Károlynak pedig, akit törvény szerint a trónöröklés illetett volna, a trónöröklésről 1848 dec. 2. történt lemondását az 1867. III. t.-c. utólag becikkelyezte. Egyúttal pedig az ország jogai biztosítása tekintetéből jövőre nézve megállapította, hogy a T. mindig csak a magyar országgyűlés külön értesítése mellett s alkotmányos hozzájárulásával történhetik. IV. Károly király Eckartsauban 1918 nov. 13. kelt nyilatkozatában nem a trónról mondott le, hanem csak az államügyek vitelében való részvételről. A nyilatkozat amellett nem is volt felelős magyar miniszter ellenjegyzésével ellátva. A nemzetgyűlés az 1920. I. t.-c. bevezető részében tudomásul vette a királyi hatalom gyakorlásának megszünését, de az e tényből folyó következmények megállapítását későbbi időre tartotta fenn magának. IV. Károly uralkodói jogait az Ausztriai (Habsburg) ház trónöröklési jogával együtt azután az 1921. XLVII. t.-c. nyilvánította megszüntnek. L. *Trónöröklés.*

Tronto (az ókori *Truentus*), 88 km. hosszú folyó Közép-Olaszországban; ered az Aquila degli Abruzziban és Porto d'Ascoli közelében ömlik az Adriai-tengerbe.

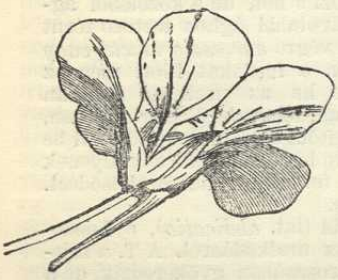
Trónviszály, politikai, diplomáciai vagy fegyveres küzdelem a fejedelemség elnyeréséért vagy megtartásáért. A T.-okra többnyire a trónöröklési rend határozatlansága adott okot.

Troostit (ásv.), $(Mn, Zn)_2 SiO_4$, romboéderei izomorfok a willemittel s fenakittal; zöld, sárga, barna, zsíros, üveges fényű, áttetsző. Cinkit társaságában nagy tömegben bányásszák. Sterling- és Franklin, New Jersey.

Troostocrinus, l. *Blastoidea.*

Tropaeolaceae, *Sarkantyúka-félék* (növ.), a szabadszirmú kétszíkűek családja a Geraniales sorozatban. Egyetlen génusza van, a *Tropaeolum* L. (sarkantyúka) 50 fajjal, mind délamerikai, kivált andesi. Füvek, gyakran felfutók és kacsosak.

Levelük osztatlan, pajzsalakú, tenyeres v. szögletes. Virágaik magános, levélhónalji, 2 ivarú, 5 tagú, csészéje sarkantyús; 2 felső szirma eltér a 3 alsótól; porzója 8, magháza felső állású 3 üregű. Termésük 3 résztermésből áll, fala szivacsos v. többé-kevésbbé húsos, cikkenkint 1 maggal. Több faj közkedvelt dísznövény számos változatban. A *T. majus* L. (nagy sarkantyúka, kapucinusvirág, spanyol sarkantyúvirág) Peruból került Európába 1864. Most sok fajtáját ültetik. Egy éves. Épígy nagyon elterjedt a kertészek *T. Lobbianum*-a Kolumbiából. Az alacsonyabb termetű fajták virágágyak, virágszőnyegek alkotására és cserépbe alkalmasak; nagyobbak, kúszók erkély, szoba, üvegház díszítésére valók. Az előbbiek virága narancssszínű v. pirosba játszó; erei vérvörösek. Levele kerekded, pajzsalakú, alul szürkészöld, hosszú nyelű. Éretlen, ecetbe savanyított gyümölcsét úgy élvezik, mint a *kaprit* (l. *Capparis*). A másik faj virága láng- v. skárlátpiros, a lombja kevesebb amazénál. A *T. aduncum* L. szintén perui. Levele szívalakú, 5—7 hasábú. Virága sárga, két felső szirma hasadt. Sarkantyúja görbe. Különösen lugasok befuttatására alkalmas. A T.-ok általában rendkívül dúsan virágoznak, lombjuk szinte nem is látszik a sok virágtól s emellett késő őszig virítanak. Magról könnyen szaporíthatók. A *T. tuberosum* R. et P. perui és chilei. Szára 2—2½ m. magasra felkúszik. Levele 5 karélyú. Ehető gumójáért hazájában termesztik, 1200 m. magasságig megterem. Gumóját főve eszik.

Tropaeolum.

Tropaeolin, l. *Amidoazobenzol.*

Tropaeolum *L.* (növ.), l. *Tropaeolaceae.*

Tropaeum (lat., *tropaion* gör.), az ellenfél legyőzésének emlékére állított győzedelmi jel, ilyet a régi görögök és rómaiak eleinte úgy állították, hogy fakeresztre felakasztották az ellenségtől elvett páncélt, pajzsot, sisakot, fegyverzetet, később kőből vagy érből építették meg emlékszerűen. Innét a francia *trophée*, amely az építészetben fegyverzetfölszerelést ábrázoló reliefes díszítést jelent.

Tropaeum Trajani, hatalmas, dombormüvekkel díszített ókori műemlék Adamkliszi mellett, a Dobrudzsában, melyet Trajanus császár Dácia meghódításának emlékére állított. V. ö. *Tocilescu—Benndorf—Niemann*, T. (Wien 1895).

Tropakokain, *tropacocain:*

$$(C_6H_5 . CO)\ C_8H_{14}\ ON,$$

a pseudo-tropin benzoil-származéka. A Jávában tenyésztett keskenylevelű koka-faj alkaloidája amorf cinnamil-vegyületek, kristályos cinnamylcocain és truxillin mellett. Mesterségesen is előállítják. Színtelen, zsírfényű kristálylemezkék. Víz kevéssé, szesz, éter stb. bőségesen oldja. Sósavas sója: a *T. hydrochloricum*, színtelen kristályok vagy fehér kristályos por. Víz bőségesen oldja. A T. jó helyi érzéstelenítő; a kokainnál kevésbbé mérgező, de érzéstelenítő hatása renyhébb és múlékonyabb, mint a kokainé.

Tropan-csoportos alkaloidák, l. *Alkaloidák.*

Tropárion (gör.), a görög egyházban rövid ének, amely az ünnep tárgyát adja elő vagy az illető szent rövid élettörténetét tartalmazza. A T.-nak énekköltészete a negyedik századtól kezdődik.

Tropasav, l. *Atropin.*

Tropeolin, l. *Dimetilamidoazobenzol.*

Tropez, *Saint-*, város, l. *Saint-Tropez.*

Trophaeum (lat.), l. *Trofeák.*

Trophia (növ.), valamely szerv vastagságbeli növekedésének egyoldalú gyarapodása külső v. belső okokból.

Trophimus, Szt. Pál apostol kisérője, ennek utolsó utján Jeruzsálembe. (Ap. csel. 20—21.)

Trophis *Brown.* (növ.), az eperfafélékhez tartozó génusz, amelynek 6, részben fa-, részben cserjetermetű faja Amerikában honos. A *T. anthropophagorum* L. (malavi) kannibáli lakomák fűszere volt.

Trophobiosis (gör.), az együttélésnek *(symbiosis)* az az alakja, midőn az együttélő két állatfaj közül az egyik kellemesen ingerlő anyagokat, vagy táplálékul felhasználható bőrváladékokat, esetleg cukortartalmú excrementumokat szolgáltat a másiknak s ezért ellenszolgáltatásképpen ez a másik együttélő fél védelmében, esetleg más kedvezményekben részesíti. Az együttélésnek ez a formája különösen gyakori a hangyabolyokban, ahol az ú. n. hangyavendégek és a hangyák között ilyen a viszony.

Trophoblast vagy *trophoderma* (gör.), a magasabbrendű gerinceseknél *(Amniota)* azok az embrióburkok, amelyek az amnion képzésében részt vesznek.

Trophomorphosis (növ.), a növényeknek a rendellenes táplálkozás, különösen a nedvek helyi gyarapodása előidézte alaki elváltozása.

Trophoneurosis (gör.), l. *Trofoneurózis.*

Trophonios, földi isten a beóciai Lebadeiában, hol egy barlangban híres jóshelye volt, melyet Apollon parancsára nyitott. A jóslatokat oly borzalmak között adta, hogy a látogatók többé nem tudtak nevetni s komor emberekről azt mondták, hogy T. barlangjában kértek jóslatot. A beóciai mithosz szerint T. az orchomenosi Erginos királynak volt a fia és testvérével, *Agamedesszel* együtt több kincsesházat épített. Hyrieus király ily kincsesházába egy követ úgy illesztettek be, hogy könnyedén kivehették és így a kincsekhez juthattak. Midőn Agamedesz a királytól felállított hurokba került, T. levágta a fejét és vele elmenekült, üldözés közben pedig Lebadeiánál a föld alá sülyedt.

Trophoplasma (növ.), a sejtplazmának lazább szerkezetű, inkább a táplálkozás munkáját teljesítő része.

Trophoplast (növ.), a. m. kromatofora (l. o.).

Trophotaxis (növ.), tápláló anyagok előidézte taktikus mozgások. L. *Taxis.*

Trophotropismus (növ.), tápláló anyagok előidézte tropisztikus görbülések.

Tropica, trópusokon honos súlyos malária, illetőleg annak parazitája.

Tropidonotus *L.* (állat), l. *Siklófélék.*

Tropidurus (állat), a Leguán-félék családjába tartozó gyíknem. Legismertebb faja a Guayanában és Brazilia K.-i partjain honos *bordásfarkú gyík (T. torquatus* Dum. et Bibr.) Alapszine szürke, világosabb és sötétebb foltokkal tarkítva. Farkát tövises pajzsok fedik. 25 cm. hosszúra nő meg s e méret $^3/_5$-e a farkra esik.

Tropikus (gör.) vagy *trópusi,* az egyenlítő körüli vidékeket T.-oknak, trópusok alattinak nevezik s ily értelemben beszélnek T. éghajlat, T. növény- és állatvilág stb.-ről.

Tropikus betegségek, l. *Trópusi betegségek.*

Tropikus év, l. *Év.*

Tropikus hónap, l. *Hónap.*

Tropikus növényzet v. *trópusi flóra,* a forró földöv növényvilága. L. még *Növényföldrajz.*

Tropin, $C_8H_{15}NO$, alkaloid, az atropin sósavval vagy nátronlúggal 120°-on *tropin-* és *tropasavra* bomlik, így nyerhető. Lemezekben krist., 63° olv. p., éter jól oldja.

Tropizmák, l. *Tropizmus.*

Tropizmus (növ.), a növényeknek az ingerek folytán a növekedésbeli görbülések által bizonyos irányban való növekedése. A növényrészeknek az ingerforrás felé irányuló mozgása *pozitiv,* attól elfelé irányuló mozgása *negativ* (ana, kata, klino T.) mozgás. *Diatrop* (homolotrop) növényrészek az inger irányára ferdén, *transversalok* arra merőlegesen helyezkednek, ez a két helyezkedési mód a dorsiventralis szervek sajátsága. A ható inger természete szerint megkülönböztetünk fény (helio-T.), nehézségerő (geo-T.), hő (thermo-T.), vegyi (chemo-T.), vízsodra (rheo-T.) stb. inger keltette tropisztikus mozgást.

Tropofita *(tropophyta,* növ.), l. *Higrofiták.*

Tropon *(Finkler),* mesterséges, jól emészthető tápszer, amely $^1/_3$ részben állati, $^2/_3$ részben növényi fehérjékből áll.

Troposzféra, l. *Stratoszféra.*

Troppau *(Opawa, Oppava),* 1918-ig Osztrák-Szilézia fővárosa, most a Cseh-Szlovák állam egyik kerületi székhelye, (1921) 33,422 többnyire német lak., cukorgyártással s finomítással, gép-, kocsi-, likőrgyártással, posztó- s jutaszövéssel, gót plébániatemplommal, a Liechtenstein hercegek kastélyával, különböző közép- és népiskolákon kívül egy régészeti s egy iparművészeti muzeummal. 1460-ban Podiebrád király megvásárolta és Csehországba kebelezte; fia, Viktorin 1485. csereszerződés útján Mátyás magyar királynak adta át, de Corvin János eladta Wladiszláv cseh királynak. 1526-ban Ferdinánd vette birtokába, azontúl Szilézia sorsában osztozott. A világháború után a st. germaini békeszerződés Csehországnak adta át s ugyanekkor tartományi fővárosi jellegét elvesztette. 1924 aug.-ban a cseh kormány a város tanácsát németségéhez való ragaszkodása miatt feloszlatta s a várost a kerületi közigazgatási főnökség kormányzása alá helyezte.

Troppo olasz szó, a. m. 1. igen sok, igen nagy; 2. nagyon, szerfölött; 3. nagyon is!

Tropus (gör.), 1. a. m. fordítás, cserélés; a szónoklattanban: a szavak valódi értelmének felcserélése a nem valódival. L. még *Szókép, Tropusok.* — 2. *T.* a forró földöv, az egyenlítőtől É.-ra és D.-re a 23. szélességi fokig.

Trópusi, l. *Tropikus.*

Trópusi betegségek, ama betegségek gyűjtőneve, melyek kizáróan vagy leggyakrabban a forró égöv alatt fordulnak elő. A trópusok éghajlata, speciális állat- és növényvilága számos olyan betegségnek adja meg a keletkezés és terjedés lehetőségét, amelyek más éghajlatok alatt legföljebb behurcolás formájában fordulhatnak elő s rendesen izoláltan maradnak. A mérsékelt égövek kultúrája számos betegségnek annyira útját állja, hogy e bajok ma már T.-nek tekinthetők, így a pestis, kolera, lepra stb. Jellegzetes T. a malária bizonyos alakjai, a sárgaláz, a beri-beri, a vérhas bizonyos alakjai, az álomkór, a Bilharzia-betegség, a kala-azár, a filariasis, az elephantiasis, a framboesia, az ainhum, a madurra-láb, a dengue-láz, az aleppo-fakadék, a malta-láz, az amok, a trópusi idegesség stb. (l. a megfelelő címszók alatt). A kultúrállamok a T. tanulmányozására, gyógyítására és a gyarmatok egészségügyi viszonyainak javítására óriási költséggel önnálló intézeteket, expedicíókat, hivatalokat stb. szerveztek.

Trópusi egészségtan. Az egészségtannak az a fejezete, amely a trópusok életének veszedelmével és azok elhárításának módjaival foglalkozik. Különös fontosságú részei: az akklimatizálás problémája; a trópusi betegségek elleni küzdelem; a trópusi hajózás és utazás egészségtana.

Trópusi építkezés, a gyarmatosító európaiak részére, az egyenlítői égöv elviselhetetlen forrósága ellen való védekezésre szolgál. A forróságon kívül a rovarok és a malária ellen is óvóintézkedések teendők. Célszerű ennélfogva, ha az épületek lábakon állanak, hogy a légáramlat a padló alatt is utat találjon, vastag, massziv falakból vagy hőszigetelő anyagokból készülnek, ha a külső falakat a napsütéstől körülfutó terraszok, verandák védik, ha a konyha különálló épület, ha a tetőzet massziv és a padlás szellős s ha végül az épületet magaslatra helyezzük. Faborítás, üreges vagy favázas falak stb. rovartanyákat képeznek s így mellőzendők.

Trópusi idegesség (ném. *Tropenkoller).* Huzamosan a forró égöv alatt lakó európai emberen kifejlődő, dühöngésig fokozódó idegesség. Régebben az éghajlat hatásának gondolták, ma inkább mondvacsinált betegségnek tartják, amely a bensülöttekkel való bűnös kegyetlenkedések mentegetésére szolgál.

Trópusi madár *(Phaëton,* állat), l. *Phaëton.*

Tropusok, a középkor elején azok az egyházi dallamok, amelyeknek nincs bibliai szövegük. A liturgikus énekek közé ékelődtek.

Tros, Trója egyik királya s építője, Erichthonios fia, Dardanos unokája, Ilos, Assarakos és Ganymedes atyja. Róla nevezték el Trójját.

Trosch. és **Tr.,** latin állatnevek után *Troschel* F. H. (l. o.) nevének rövidítése.

Troschel, *Franz Hermann,* német zoológus, szül. Spandauban 1810 okt. 10., megh. Bonnban 1882 nov. 6. 1835—49. berlini középiskolai tanár, 1840. a berlini zoológiai muzeum őre, 1849-től haláláig a bonni egyetemen a zoológia tanára

volt. Nevezetesebb művei: System der Asteriden (Braunschweig 1842); Horae ichthyologicae (Berlin 1845—49, 3 füzet); Das Gebiss der Schnecken zur Begründung einer natürlichen Klassifikation (u. o. 1856—1879, 2 köt.). Szerkesztette 1849—1882-ig az Archiv für Naturgeschichte c. folyóiratot. Nevének rövidítése tudományos állatneveknél *Tr.* és *Trosch.*

Trot (ang.) a. m. ügetés.

Trotha, *Adolf von,* német tengernagy, szül. Koblenzban 1868 márc. 1. A haditengerészetben a világháború előtt a Kaiser sorhajó parancsnoka volt, 1916. a működő flotta vezérkari főnöke, 1918. ellentengernagy, 1919. az admiralitás főnöke, 1920. rendelkezési állományba helyezték.

Trotil *(trotyl),* l. *Trinitrotoluol.*

Trotter (ang.), l. *Ügetés.*

Trotting turf (ang., ejtsd: trotting törf) a. m. ügető versenypálya.

Trottoir (franc., ejtsd: trotoár) a. m. gyalogút, l. *Járda.*

Trotzendorf (családi nevén *Friedland), Valentin,* német pedagógus, szül. Trotzendorfban 1490., megh. Liegnitzben 1556. A nevelés történetében goldbergi működésével lett nevezetessé. Az ottani iskolát (1531—1554) a régi római köztársaság mintájára szervezte. A tanulók közül választott konzulok, rétorok, eforusok voltak a felügyelők s az egész kis római társadalom felett ő mint diktátor uralkodott. Latinul beszéltek. Tanítványait egymással versenyeztette, a kisebbeket a nagyobbakkal taníttatta. Tanítványai Európa minden részéből sereglettek hozzá; elhozták módszerét hazánkba is.

Troubadour (franc., ejtsd: trubadur; provençal: *trobador, trobaire),* a középkori provençal irodalomban a. m. költő; újabban rendszerint a provençal lirikus költő elnevezése. L. *Provençal nyelv és irodalom.*

Troubridge (ejtsd: traubridzs), *Ernst Charles,* angol tengernagy, szül. 1862 júl. 15. Az angol tengerészetben fokozatosan emelkedve 1907. a földközi flotta vezérkari főnöke, 1911. ellentengernagy, 1912. pedig az újjászervezett flottavezérkar főnöke lett. A világháborúban 1914 szept. 22. elmozdították, mert nem akadályozta meg a Goeben és Breslau cirkálóhajóknak Messinából való elmenekülését. 1919 aug.-ban Budapestre küldték, később a nemzetközi Duna-bizottság elnöke volt. Budapesten való működése alatt megnyerte a magyar társadalom rokonszenvét; de a Duna-bizottságnak elhelyezését nem gátolhatta meg, mire visszatért Angliába.

Trouillon-Lacombe, l. *Lacombe.*

Trousseau (franc., ejtsd: truszó) a. m. kulcsköteg; egy leány kelengyéje, különösen a hercegnőké.

Trousseau (ejtsd: trusszó), *Armand,* francia orvos, szül. Toursban, 1801 okt. 14., megh. Párisban 1867 jún. 27. Párisban telepedett meg mint kórházi orvos, 1839. az orvosi fakultás tanára lett. 1837. az orvosi akadémia a nagydíjjal tüntette ki Traitè pratique de la phtisie laryngée c. munkáját; ezenkívül önálló művei: Traité de therapeutique et de matière médicale (Paris 1836—39, 9. kiad, 1876); Clinique médicale de l'Hôtel-Dieu 1861, 7. kiad. 1885).

Trousseau-féle tünet, l. *Tetánia.*

Trouvère (franc., ejtsd: truvér), a költő középkori francia elnevezése.

Trouville-sur-Mer (ejtsd: truvil szür mer), *kikötőváros és tengeri fürdő* Calvados francia départementban, Deauville-lel szemben, (1911) 6190 lak., hajóépítés, hering- és osztrigahalászat, szén-, hal- és borkereskedelem. A parton, valamint a domb lejtőjén számos nyaralóval és szép kaszinóval. T. a legelőkelőbb francia tengeri fürdőhelyek egyike.

Trowbridge (ejtsd: traubridzs), város Angolország Wiltshire grófságában, (1921) 12,133 lak., szövőiparral, XV. sz.-ból eredő templommal.

Troy (ejtsd: troj), Rensselaer county székhelye New Yorkban. *West-*T.-val együtt (1920), 72,013 lak., szövő- és gépiparral; van politechnikuma, papnevelője, elmegyógyintézete; T.-val szemben épül *West-T.* v. *Watervliet* az Erie- és Champlain-csatorna kezdeténél. Nagy vagon- és gépgyárakkal és az Unio arzenáljával.

Troy, *Jean François,* francia festő, l. *De Troy.*

Troyes (ejtsd: troá), Aube francia département fővárosa, püspöki székhely, a csatornázott és több ágra oszlott Szajna mellett, (1921) 55,215 lak., nagy pamutáru- és selyemszövéssel, acél-, gép- és papirosgyártással, élénk kereskedelemmel. Van több szakiskolája, nevezetes nyilvános könyvtára (110,000 kötet, köztük 525 inkunabulum és 2700 kézirat), muzeuma, több szak- és tudományos egyesülete. Kanyargós utcákból álló óvárosát, amelyben sok a renaissancekorbeli faház, boulevardok fogják körül. Nevezetes épületei a székesegyház (1208—1640), pompás üvegfestményekkel és gazdag kincstárral, a St. Madeleine-templom (XII—XVI. sz.), a St. Nicolas gót templom (XVI. sz.), melynek kálvária-kápolnáját Cordouanier és Gentil freskói díszítik; a St. Rémy, a St. Pantaleon gót templom (XVI. és XVII. sz.), a kis St. Urbain (XIII. sz.) csúcsíves templom, IV. Orbán pápa alapította 1263., a városháza, színház, kereskedelmi csarnok, több renaissance-stilusú palota. A pályaudvar előtt áll az 1870—71. elesett harcosok emléke. T., az ókori kelta *Noviomagus,* Augustustól nyerte *Augustubona* nevét, az V. sz.-ban lett *Treca.* 1019-ben a champagnei grófok birtokába jutott és Champagne fővárosa lett. 1339-ben a francia koronára szállott. Itt jött létre az ú. n. *troyesi szerződés* (l. o.). V. Károly 1534 máj. 21. a város kétharmadát fölégette. 1814-ben T. Schwarzenberg hadi műveleteinek egyik főhelye volt. V. ö. *Boutiot,* Histoire de la ville de T. (5 köt., 1870—80).

Troyesi szerződés, 1420. kötötte az elmebeteg *VI. Károly* francia király nevében ennek neje, *Izabella* királyné és *Jó Fülöp* burgundi herceg *V. Henrik* angol királlyal. Eszerint V. Henrik nőül veszi VI. Károly leányát, *Katalint,* VI. Károly halála után pedig a francia koronát is örökölni fogja. A T. tehát kizárta a trónöröklésből VI. Károly fiát, a későbbi VII. Károlyt.

Troyes, *Chrétien de,* francia trouvère, l. *Chrétien de Troyes.*

Troy font v. *troy libra,* jele (tr lb) a nemes fémek és gyógyszerek súlyegysége Angliában = 12 oz *(ounce)* à 20 pennyweight à 24 grain = 373·242 g.

Troyon (ejtsd: troájóñ), *Constant*, francia festő, szül. Sèvresben 1810 aug. 28., megh. Párisban 1865 márc. 20. Mesterei közül Roqueplan gyakorolta reá a legnagyobb hatást. Eleinte leginkább tájképeket festett, 1847. azonban Hollandiában járt és Rembrandt, Cuyp és Potter hatása alatt mindinkább az állatfestészettel kezdett foglalkozni és e műfaj legkiválóbb XIX. sz.-i mestere lett, akinek festményein az állatok nagyszerűen egybeolvadnak a tájképi környezettel. A Louvreban levő 13 kép közül különösen kiválik a Munkára hajtott ökrök nagyszabású képe. V. ö. *Dumesnil* (Paris 1888); *Hustin* (u. o. 1893); *Gensel* (Bielefeld 1906) monografiáit.

Troy ounce, l. *Troy font.*

Troy súly, l. *Troy font.*

Trögerit (ásv.), uranylarzenát: $(UO_2)_3(AsO_4)_2 + 12H_2O$. Citromsárga, gyöngyházfényű, kitünően hasadó gipsz-szerű táblák. Schneeberg, Szászország.

Tröltsch, 1. *Anton Friedrich, Freiherr von*, német orvos-író, szül. Schwabachban, Nürnberg mellett 1829 ápr. 3., megh. Würzburgban 1890 jan. 9. Jogi és orvosi tanulmányai végeztével a szemészet, majd Angliában a fülgyógyászat tanulmányozásával foglalkozott, 1860. tanár lett Würzburgban. A fülgyógyászat fejlesztéséhez nagyban hozzájárult irataival. Főbb munkái: Die Anatomie des Ohrs in ihrer Anwendung auf die Praxis und die Krankheiten des Gehörorgans (1861); Lehrbuch der Ohrenkrankheiten (1862, 7. kiad. 1881); Die chirurgischen Krankheiten des Ohrs (1866). Megalapította 1864. az Archiv für Ohrenheilkunde folyóiratot, amely e szakmában az első volt.

2. *T., Ernst*, teológus, l. *Troeltsch.*

3. *T., Walter*, német nemzetgazdász, szül. Mergelstettenben (Württemberg) 1866 júl. 6. Előbb a tübingeni egyetemen, 1899. a karlsruhei műegyetemen, 1902. a marburgi egyetemen lett tanár. Főbb művei: Über die neuesten Veränderungen im deutschen Wirtschaftsleben (Stuttgart 1899); Die deutschen sozialistischen Gewerkschaften 1896—1903 (P. *Hirschfelddel*, Berlin 1905; új kiad. 1907); Das Problem der Arbeitslosigkeit (Marburg 1907).

Trpimir (850—864), Mojszláv horvát bán utóda, idejében (857) történt a nagy egyházszakadás; a dalmát városok a keleti egyház mellé állottak, Horvátország többi része Rómához hű maradt. T. Ninben püspökséget alapított; midőn az úgy rendezése végett fényes kisérettel Rómába indult, útközben meghalt (864.).

Trsat, község, l. *Tersatto.*

Trsztena *(Trstená)*, kisk. Árva vm. trsztenai j.-ban, (1910) 2314 szlovák, magyar és német lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Trubadur, l. *Troubadour.*

Trubeckoj, *Szergej Julevics* herceg, orosz tudós és államférfiú, szül. 1862., megh. Szentpétervárott 1905 okt. 12. A moszkvai egyetemen a filozófia tanára volt és szabadelvű nézetei miatt nagy népszerüségnek örvendett a diákság körében. 1905 szept. az egyetem rektorává választották s mikor az egyetem bezárása miatt a népoktatási minisztériumban szót emelt, hirtelen meghalt. Orosz nyelven filozófiai munkákat írt a görögök metafizikájáról és Philóról s Grottal és Szolovjevval együtt filozófiai folyóiratot alapított.

Truber, *Primus*, Krajna reformátora, szül. Raschizában (Laibach közelében) 1508., megh. 1586 jún. 29. Tüfferben volt pap. 1538-ban a laibachi főtemplomban protestáns szellemben kezdett prédikálni, ami miatt 1540. kénytelen volt e várost elhagyni. Két év mulva visszatérvén Laibachba, titokban két szin alatt kezdte az úrvacsorát kiosztani, ami miatt sok üldöztetésnek volt kitéve s végre 1565. száműzték s Württembergbe költözött, hol előbb Laufenban, majd 1567. Devendingben lett lelkész. Mint Krajna reformátora vend nyelven nagy jelentőségű irodalmi munkásságot fejtett ki.

Trubie, ágyúöntő- és fegyvergyár Spanyolországban. L. *Grado* 2.

Truck-rendszer (ejtsd: trökk–, az angol *to truck* a. m. cserélni szótól), a munkabérnek árúkban való szolgáltatása, ami ellen a munkások állandóan küzdenek, mert számos visszaélést kell e rendszer miatt elszenvedniök. Legtöbbször drágán és rossz árút kapnak; a munkaadók sokszor nagy összegeket fizettetnek maguknak azért, hogy a munkabér-utalványokat csak bizonyos kereskedőknél lehessen beváltani árúkkal; a T. mellett nagyon kifejlődik az árúhitelezés és így a munkások nagy függésbe jutnak a munkaadóval és a hitelezővel szemben. Hazánkban már 1608. az alsómagyarországi bányászok panaszkodtak a T. miatt, az újabb időben pedig az alföldi kubikosok szenvedtek sokat a *Jancsi-bankó* (l. o.) csúfnéven ismeretes munkabér-utalványok miatt.

Truck-vánkos, a forgóalvázas vasúti kocsik forgóalvázának (angolul: *truck*, ejtsd: trökk) keresztbenálló gerendája, régebben fából, ma csaknem kizárólag vasból készül. L. *Vasúti kocsi.*

Trúdok, l. *Drúdok.*

Trudoviki (or. a. m. *fáradozók)*, az orosz munkáspárt egyik árnyalatának neve, alakult a kommunista érzelmű kispolgárokból és parasztokból, *Kerenszki* vezetése alatt az 1917-i forradalom után uralkodó szerephez jutott, de 1917 nov. 7. a bolsevikok ellenében megbukott.

Trueba y Cosio, *Telesforo de*, spanyol író, szül. Santanderben 1798., megh. Párisban 1835 okt. 4. Egyideig diplomáciai szolgálatokat végzett. Visszatérve hazájába, akadémiát alapított, amelyben a fiatal spanyol költők nagyrészét egyesítette. A politikai mozgalmakban is élénk részt vett. A spanyol abszolutizmus helyreállása után Londonba ment s ott angol nyelvű költői műveivel európai hírnévre tett szert. Irt regényeket: Gomez Arias (1828); The Castilian (1829); történeti életrajzokat: Lives of Cortes and Pizarro (1830). A legnagyobb sikert azonban a szinpadon aratta angol és spanyol vígjátékaival. Európai hírét Paris and London (1833) című jellemrajza alapította meg.

Trueba y la Quintana, *Antonio de*, spanyol költő, szül. Montellanában 1821 dec. 24., megh. Madridban 1889 márc. 10. Eleinte kereskedő volt, 1852. lépett fel mint író Libro de los cantares (Madrid 1876) című művével, amely rövid idő

alatt népszerűvé tette. Második verskötetén: El libro de las mondanas (Bilbao 1868) kívül T. sok mesét, elbeszélést, mondát is írt. Legjava munkái a Coleccion de autores españoles(1860-tól) és az Obras escogidas (1900) gyüjteményekben találhatók.

Trufátor, az Árpád-házi királyok korában a víg, táncos muzsika előadója. A T. szót régebben a trubadur névvel hozták kapcsolatba, de valószinűbb, hogy a T. gyöke a *trufa* = tréfa.

Trufola (növ.), l. *Szarvasgomba*.

Trujillo v. *Truxillo* (ejtsd: truhillyo), 1. város Caceres spanyol tartományban, (1910) 12,500 lak., agyagiparral, állattenyésztéssel, tornyos körfalakkal, erősséggel, római régiségekkel.

2. *T., Libertad perui departamento és püspökség székhelye* a Csendes-oceán mellett, 45.000 lak., düledező körfalakkal, 4 km.-nyire vannak *Chimu* régi indiánus város romjai. Kikötői *Huanchaco* és *Salaverri*.

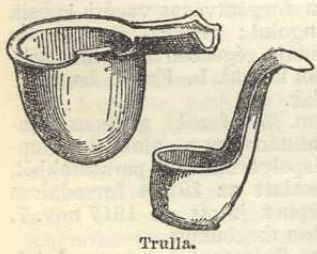
3. *T., állam* Venezuelában a Maracaibo laguna DK.-i partján, (1920) 184,861 lak., a Merida Cordillerák ágazzák be. 1899-ben alkották Los Andes állam helyett. Kakao-, kávé-, cukornád-ültetvényekkel, állattenyésztéssel.

4. *T., város Venezuela államban*, a Motatan forrásai közelében, (1920) 12,413 lak., kávé- és búzakivitellel. 1559-ben alapították, 1668. a kalózok feldúlták. A közeli *Santa Ana*-ban kötötték meg 1820 nov. 26. Bolivar és Morillo a békét.

Trukkvánkos, l. *Truckvánkos*.

Truk szigetcsoport, a Karolinákban, l. *Ruk szigetcsoport*.

Trulla (lat.) a. m. merítőedény, melynek nyílásánál vízszintesen vagy függőlegesen kinyúló nyél van (l. az *ábrát*). A függőleges nyél horogszerűen végződik, hogy az edény falának, amelyből vele merítenek, a szélébe akasztható legyen. A régi rómaiak a *kratér* (l. o.) folyadéktartalmát merítették ki a T.-val, amelynek anyaga ahhoz hasonlóan arany, ezüst, bronz vagy égetett agyag volt. A merítőedények e nemét ma is használják, anyaga többnyire bádog v. porcellán.

Trulla.

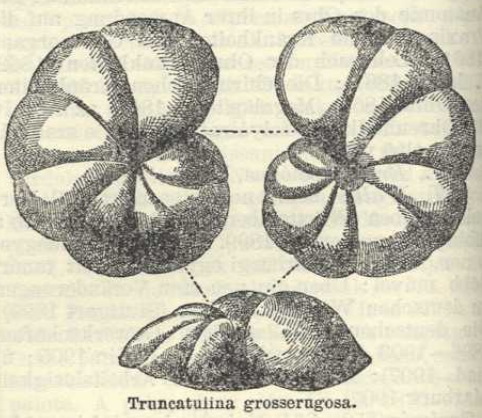
Trullai zsinatok, neve a konstantinápolyi császári palota bolthajtásos termében (trullus) tartott zsinatoknak. Az egyik a 680. tartott VI. közzsinat, a másik az ú. n. Quinisexta (692), mert 102 fegyelmi kánonjával az V. és VI. közzsinat kiegészítőjének tekintik, amelyben csak hitágazati határozatokat hoztak. A II. trullai zsinaton hozott kánonok, későbbi toldalékokkal együtt trullai kódex néven a IX. sz. közepéig a keleti egyház törvénytárát alkották. V. ö. *Wetzer-Welte*, Kirchenlexikon; *Hergenröther*, Kirchengeschichte; *Szeredy*, Egyházjogtan.

Trumeau (franc., ejtsd: trümó) a. m. 1. két ablak közötti falpillér; 2. ilyen pillér elé helyezett, szekrényalakú keretben levő tükör.

Trumpp, *Ernst*, orientalista, szül. Ilsfelden (Württemberg) 1828 márc. 13., megh. Münchenben 1885 ápr. 5. Ev. misszionárius volt Keleten, 1874. müncheni tanár lett. Főműve: The Adi Granth, of the holy scriptures of the Sikhs, translated from the original Gurmukhi (London 1876). Megírta a prindi-nyelv, továbbá a pasto (afgán) nyelvek tanát, bevezető tanulmányt írt az arab grammatikusok műveihez.

Trumscheit (*Trumbscheit, Tromba marina, Trompetengeige*), a XIII—XVI. sz. különös húros hangszere. Hosszú, koporsó-alakú rezonátorszekrényen egy, néha két dróthúr, amely az alá helyezett nyeregnek csak egyik lábát szorította a fedőlapra, a másik láb szabadon rezgett. Régebben azt tartották a T.-ról, hogy angol tengerészek használták jelzőhangszernek. Valószinű azonban, hogy a T., amelyen csak üveghangokat játszottak, kolostorokban a harmónikus felsőhangok sorát adó kürtöket és trombitákat helyettesítette oly módon, hogy olyan misékben, amelyekben trombitákra is írtak, a trombiták szólamait az apácák T.-on játszották. Latin neve tehát nem Tromba *marina*, hanem: *Mariana*.

Truncatulina *d'Orb.* (állat), a Foraminiferákhoz tartozik. Háza korongalakú, betekeredett kamrákkal. A tekervényoldal lapos v. homorú, a

Truncatulina grosserugosa.

köldökoldal, amelyen csak az utolsó kanyarulat látható, domború. A nyílás a köldökoldalon levő hasadék. *T. grosserugosa* Gümb. a budai márgának egyik legjellemzőbb alakja (l. az *ábrát*). A liaszkortól kezdve él.

Truncus a. m. törzs. A bonctanban többféle képlet megnevezésére használatos, így T. cerebri az agytörzs (l. *Agyvelő*), T. sympathicus az együttérző ideg törzse (l. *Szimpátikus idegrendszer*), T. lymphaticus a nyiroktörzsek neve (l. *Nyirokrendszer*). T. azonkívül több verőértözs megjelölésére stb. használatos.

Truncus (*faszár, fásszár, fatörzs*, növ.), a növény szárának több éven át fejlődő, folyton vastagodó és növekedő, nyúlt szártagú alakja. L. *Fa, Fatörzs*. T. még a kalapos gombák tömkje is.

Trunk-lines (ang., ejtsd: trönk láinsz), magyarul törzsvasutak, az Északamerikai Egyesült-Államok nagy vasúti vonalainak egy csoportja,

melyeknek tulajdonosai egységes díjszabási elvek megállapítása végett kötelékbe egyesültek.

Truro, Cornwallis angol grófság legfontosabb városa és anglikán püspök székhelye, az Allen és Kenwyn összefolyásánál, (1921) 10,833 lak.

Trust (ang., ejtsd: tröszt, a. m. bizalom), azonos vagy rokon iparágak vállalatainak olyan szerződéses egyesülése, mely tagjainak gazdasági tőkéjét teljhatalmú bizalmi választmány kezébe adja, hogy valamely piacon a tagok gyártmányainak árát a verseny kizárásával állapíthassa meg. Hazája az Északamerikai Egyesült-Államok. Titkos egyesülések ezek s rendesen idegen nevek alá rejtőznek, így company, exchange, association, syndicat stb. néven szerepelnek. Az Investment-T. mindenféle fajtájú értékpapirost vásárol össze. Tagjai részvénytársasági formában gazdálkodó, teljesen elvont jogi személyek lehetnek, akik az egyéni cselekvési szabadságról teljesen lemondva, mindenben alárendelik gazdálkodásukat a bizalmi választmánynak. Nem ritka eset az, hogy a T. olyan részvénytársaságok papirjait is összevásárolja, amelyek nem tartoznak tagjai közé, sőt éppen versenytársai a T. tagjainak; ily módon egy társasággá egyesítik a vállalatok többségét s korlátlan uralmat biztosítanak a maguk számára. Az egyesítés által a termelési és az értékesítési viszonyok egyaránt ki vannak vonva a verseny alól s így valóságos monopolisztikus helyzetük van a T.-beli tagoknak. A kooperációnak ez a formája sokkal tökéletesebb mint akár a kartel, akár a ring; hatása is nagyobb és veszélyesebb ezeknél. A T.-ök lelkiismeretlen eljárása a kisebb és középnagyságú üzemekkel szemben és a közönség kizsákmányolására irányuló törekvéseik a T.-ök hazájában, Észak-Amerika Egyesült-Államaiban 1890. T.-ellenes törvényalkotáshoz, az ú. n. *Sherman-act*-hez vittek. A törvény tilalmaz minden oly megállapodást vagy egyesülést, amelynek célja a szabad kereskedelmi forgalom korlátozása, továbbá minden olyan összeállást, amely valamely üzletág egyedárúsításához vezetne. E törvény alapján mondotta vétkesnek a legfőbb szövetségi bíróság a Standard Oil Company vezetőit, akik a petroleumipar egyedárúsítására törekedtek.

Trustee (ang., ejtsd: trösztí) a. m. bizalmi férfiú, meghatalmazott, gyám. Az a férfiú, akinél a trusthoz tartozó vállalatok részvényeiket bizalmi letétbe helyezik.

Trutta *L.* (állat), l. *Pisztráng.*

Trutta lacustris (állat), l. *Fario lemanus.*

Truxillo, város, l. *Trujillo.*

Truyère (ejtsd: trüijér), a Lot 160 km. hosszú jobb mellékfolyója Dél-Franciaországban, Entrayguesnél torkollik.

Trübner, 1. *Nikolaus*, könyvkereskedő, szül. Heidelbergben 1817 jún. 12., megh. Londonban 1884 márc. 30. 1843-ban Londonba ment Longmannhoz, 1852. önálló üzletet alapított s nagy összeköttetést létesített Észak-Amerikával. Mint orientalista is ismert. Üzlete 1889. összeolvadt s «Kegan Paul, Trench, T. and Co.» név alatt áll fenn. — Unokaöccse *Karl*, szül. Heidelbergben 1846 jan. 6., megh. Strassburgban 1907 jun. 2. U. o. 1872. könyvkereskedést és könyvkiadóüzletet alapított, számos tud. művön kívül kiadta a Minerva-t (Jahrb. der gelehrten Welt). Ő szerezte meg 1888. a Manasse-kéziratot (l. o.) a Biblioth. nationaletól. Utóda De Gruyter Walter.

2. *T., Wilhelm*, német festő, szül. Heidelbergben 1851 febr. 3., megh. Karlsruheban 1917 dec. 21. A karlsruhei és müncheni akadémián, majd Stuttgartban Hans Canon vezetése alatt tanult, a legnagyobb hatást azonban Leibl gyakorolta reá. 1896-tól Frankfurtban a Städel-féle intézet, 1903-tól a karlsruhei akadémia tanára volt, 1904 óta az akadémia igazgatója. T. az impresszionizmus legkövetkezetesebb és legerősebb német művelőinek egyike. Kiváló művei: Kolostor a Chiemsee Herreninselén, Siegfried kútja az Odenwaldban (Berlin, Nationalgalerie); Caesar a Rubikonnál (Karlsruhe, Kunsthalle); Szép Frigyes elfogatása az ampfingi csatában; Ujságot olvasó szerecsen (Frankfurt, Städel-féle intézet); a württembergi király, a badeni és hesseni nagyhercegek hatalmas lovasképei, stb. Elméleti művei közül említendő: Personalien und Prinzipien (Berlin 1908).

Trüong, hosszmérték, l. *Düong.*

Trygon (állat), l. *Rája-félék.*

Trygonidae *(törfarkú rájék,* állat), l. *Rája-félék.*

Trypanocorax (állat), a *Vetési varjú* régibb neve. L. *Varjú.*

Trypanosis, l. *Trypanosomiasis.*

Trypanoplasma (állat), az Ostoros állatkák *(Mastigophora)* osztályának egyik neme. Egyik faja, a *T. borreli* Lav. et Mesn. az édesvízi halak (pontyok, compó, dévér-keszeg) vérében élősködik s ezzel halpusztulást okoz; terjesztője a halpióca *(Piscicola piscium)*; hossza 20 mikron, szélessége 3—4 mikron.

Trypanosoma (állat), az Ostoros állatkák *(Mastigophora)* osztályába tartozó élősdi véglénynem. Testük hosszúra nyúlt, lapított, két végén hegyes és spirálisan csavart. Elülső részük ostorral, testük oldala pedig hullámzó hártyával van ellátva. Két magjuk van, melyek közül a főmag *(trophonucleus)* a test közepén, a másik mag, ú. n. blepharoplast, pedig mögötte, a test hátsó részén foglal helyet. A gerinces állatok vérének folyadékában, az ú. n. vérplazmában élősködnek. Némelyek, mint pl. a patkányban élő *T. Lewisi* nem okoznak gazdájuknak nagyobb bajokat, legtöbb fajuk azonban mérges anyagforgalmi termékeivel és a legfinomabb vérhajszálerek eltömeszelésével veszedelmes s az esetek nagy részében halálos betegségeket okoz. Elszaporodva nemcsak a megfertőzött állat vérét árasztják el, hanem a lépet, csontvelejét, nyirokmirigyeit, agy- és gerincvelői folyadékát, sőt szemének, nemi szerveinek stb. nyálkahártya-felületeit is ellepik. Oszlással szaporodnak. Ivaros szaporodásuk még pontosan nem ismeretes. Az egész Földön el vannak terjedve, de igazi hazájuk a trópusokon van, hol a vadon élő melegvérű nagyobb emlősök, a házi állatok és az ember sok kárt szenvednek miattuk. Terjesztőik és átoltóik a vérszívó rovarok, első sorban pedig a *Glossina*-nembe tartozó csecselegyek. Számos fajuk van, melyek közül egészségügyileg és gazdaságilag a következők fontosak:

1. *T. gambiense* Dutton. Afrika trópusi részeiben, főleg Nyugat-Afrikában és Ugandában a bennszülött négerek vérében élősködik s a *gambiai láz* és az *álomkór* (sleeping sickness) néven ismeretes rettenetes betegséget idézi elő. Elterjedtségét bizonyítja, hogy Gambiában a lakosság 6%-a, a Kongó mentén 46%-a, Ugandában 29%-a, sőt Közép-Afrika több helyén 50—75%-a fertőzött. Főterjesztője a *Glossina palpalis*, ritkábban a *Glossina morsitans* nevű csecselégy. L. *Álomkór*.

2. *T. rhodesiense* Stephens et Fantham. Főleg Rhodesiában a négerek vérében élősködik és a legsúlyosabb tünetű és gyorsan, rövid idő alatt halálra vezető álomkórt okozza. Terjesztője a *Glossina morsitans* nevű csecselégy.

3. *T. Brucei* Plimmer et Bradford. Afrika trópusi részeiben a szarvasmarha, ló, öszvér, teve, zebra, antilóp, juh, kecske, bivaly, hiéna és kutya vérében élősködik s az ú. n. *nagana-* v. *csecselégybetegséget* okozza, mely Afrikában sok helyen az egész marhaállományt kipusztította s lehetetlenné teszi a marhatenyésztést, miáltal nagykiterjedésű területeket elzár a gyarmatosítás elől. A *naganában* megbetegedett állatokat szabálytalanul megismétlődő lázak gyötrik. Bár étvágyuk kifogástalan, mégis ijesztően lesoványodnak, lépük megduzzad, vérsejtjeik száma a rendesnek egyharmadára is megcsappan, borzas bőrükön és ivarszerveiken oedemák fejlődnek s végtagjaik mozgékonyságát bénulások zavarják meg. A betegség 2—3 hét alatt, vagy máskor 4—5 hónap alatt halálra vezet. Terjesztői a *Glossina morsitans* Westw., *fusca* Walk. és *palpalis* Rob.-Desv.

4. *T. Evansi* Steel. Ázsiában (főleg Elő- és Hátsó-Indiában, Jávában és a Filippini-szigeteken) a *T. Brucei*-t helyettesíti és a *surra* nevű betegséget okozza. A szarvasmarha, ló, öszvér, bivaly, teve, elefánt, kutya és hiéna vérében élősködik. Főleg a lovak, tevék és elefántok sorában okoz nagy pusztítást. A visszatérő lázhoz hasonló lázzal járó *surra* az állatok nagyfokú lesoványodását, vértelenségét *(anaemia)* és elgyengülését idézi elő, melyhez csalánkiütés és a nyálkahártyákon, valamint a hason vérzések csatlakoznak. A baj rendesen 1—2 hónap alatt, v. valamivel később halállal végződik. Főterjesztői a *bögölyök*, a *szúrólégy (Stomoxys calcitrans* és *nigra* s a *Hippobosca*.

5. *T. equinum* Voges. Dél-Amerikában a ló, szamár és szarvasmarha vérében élősködik és a *mal de Caderas* nevű betegséget okozza.

6. *T. dimorphon* Laveran et Mesnil. Afrikában a lovak vérében élősködve a lovak «gambiai-lázát» idézi elő. A betegség hasonlít a naganához, de a naganára jellemző oedemák nem fejlődnek ki. Átoltója a *Glossina palpalis*.

7. *T. pecaudi* Laveran. A Niger mentén szarvasmarhák és lovak vérének élősködője. A *baleri* néven ismert betegséget okozza. Terjesztője elsősorban a *Glossina longipalpis*, azonkívül a *Glossina tachinoides* és *palpalis*.

8. *T. congolense* Broden. A juhokban élősködik. Terjesztője a *Glossina morsitans*.

9. *T. cazalboui* Laveran. Szudán nyugati részén élő lovak és szarvasmarhák «souma» betegségének okozója. Terjesztői a *csecselegyek*.

10. *T. vivax* Ziemann. Kamerunban a juhok vérének gyakori élősködője. Terjesztője a *Glossina palpalis*.

11. *T. equiperdum* Doflein. Európában, Észak-Afrikában és Nyugat-Ázsiában a lovakat támadja meg és a *dourine* vagy *tenyészbénaság* néven ismert betegséget okozza. Ez a nagy pusztítást okozó betegség főleg a tenyésztésre alkalmas méneket és kancákat lepi meg járványosan. A járvány közösülés útján közvetlenül egyik lóról a másikra terjed, de elterjedhet közvetve a szúrólegyek és a bolhák útján is úgy, hogy a beteg állatok nyálkahártyájának kórokozókkal telt izzadmányát viszik át egyik állatról a másikra.

12. *T. Lewisi* Kent. A patkányok vérének állandó élősködője, mely rendesen nem okoz nagyobb bajt, olykor azonban tömeges patkánypusztulást idéz elő. Terjesztője a patkánybolha *(Xenopsylla cheopis)* és a patkánytetű *(Haematopinus spinulosus)*.

Trypanosomák *(Trypanosomidae*, állat), az Ostoros állatkák *(Mastigophora)* osztályának egyik családja, melybe veszedelmes élősködő és betegségokozó véglények tartoznak. Fajaik közül három nem fontos:

1. *Trypanosoma*. L. *Trypanosoma* és *Álomkór*.

2. *Schizotrypanum*. Legveszedelmesebb faja a *Schizotrypanum Cruzi* Chagas, mely Braziliában az úgynevezett *Chagas-féle betegséget* okozza. A betegség 10—30 napig tartó, úgyszólván állandó lázzal kezdődik s a test összes mirigyes szervei, főleg a nyirokmirigyek és a pajzsmirigy megdagadnak. E betegségben ugyanazok a tünetek válnak uralkodóvá, amelyek a pajzsmirigy megbetegedése vagy kiirtása után észlelhetők és amelyek myxoedema néven ismeretesek az orvosi tudományban. A súlyosabb esetekben agyvelőgyuladás *(encephalomeningitis)*, vagy valószínűleg a szívműködés elégtelensége következtében olyan agyvelőműködésbeli zavarok következnek be, amelyek halált okoznak. A betegségnek e hevenyés alakján kívül van még idősült alakja is, melyre az a jellemző, hogy a kórokozó ostoros véglények a betegek tüdejében, szívizomzatában, akaratlagos izomzatában, agyvelejében, gerincvelejében vagy mellékveséjében lokalizálódnak s a betegség további menete attól függ, hogy a felsorolt szervek melyikében telepedtek meg nagyobb mértékben az élősködők. Nagyon gyakran szívbénulás okozza a halált. Igen súlyos a Chagas-féle betegségnek az az alakja, melynél az élősködők az idegrendszert támadják meg. Ilyenkor izombénulások, beszédzavarok és a szellemi működések súlyos zavara, sőt teljes hülyeség *(kretinismus)* következik be. A betegség különösen az egyévesnél fiatalabb gyerekek sorában okoz nagy pusztítást. Ezt a rendkívül veszedelmes betegséget a *Conorhinus megistus* nevű poloskák nem a szúrásukkal, hanem ürülékükkel terjesztik.

3. *Leishmania*. Két faja veszedelmes betegségokozó, nevezetesen a *L. donovani* Lav. et Mesnil., mely a kala-azar és a *L. tropica* Wright, mely a «keleti kelevény» (aleppo-, jericho-, delhi-kelevény) néven ismert trópusi betegséget okozza. L. *Leishmania* és *Kala-azar*.

Trypanosomiasis v. *trypanosis* a. m. trypanosomák okozta betegség. Ilyenek az álomkór dourine, Kala-azar, Mal de Caderas, Surra (l. a megfelelő címszók alatt) csecsebetegség, l. *Csecselégy*.

Trypeta cerasi (állat), l. *Cseresznyelégy*.

Trypetidae (*Fúró legyek*, állat), a Legyek v. Kétszárnyú rovarok rendjének csoportja, hová rendszerint barnán sávozott szárnyakat viselő, csinos külsejű legyek tartoznak. Nyűveik növényekben élnek. Ide tartozik a *spárgalégy* (l. o.) és a *cseresznyelégy* (l. o.).

Tryphiodoros, egyiptomi görög költő a Kr. u. V. sz.-ban. Trója elfoglalásáról írt 691 versre terjedő költeménye nyelvileg Homerosz hatása alatt áll, de igazi költészet nincs benne. Kiadta Weinberger (Leipzig 1896).

Tryphon (állat), l. *Fürkésző darazsak*.

Tryphoninae (állat), a Fürkésző darazsak családjának egyik alcsaládja. L. *Fürkésző darazsak*.

Trypoxylon (állat), l. *Fazekasdarázs*.

Trypsin, l. *Tripszin*.

Tryptophan, a fehérjék trypsinemésztésének egyik bomlásterméke, $C_{11}H_{12}N_2O_2$, skatolaminoecetsav. Bromvízzel és jégecettel ibolyaszíneződést ad.

t. s. a. m. *tasto solo* (l. o.).

Tschackert, *Paul*, német prot. teológus, szül. Freistadtban 1848 jan. 10., megh. Göttingenben 1911 júl. 7. 1877-ben Halleban, 1884. Königsbergben, 1890. Göttingenben egyetemi tanár. Írói munkássága az egyháztörténet terén jelentékeny; művei közül nevezetesebbek: Evangelische Polemik gegen die römische Kirche (2. kiad. 1888); Urkundenbuch zur Reformationsgeschiche des Herzogtums Preussen (2. kiad. 1890); Lehrbuch der Dogmengeschichte im Zeitalter der Reformation (2. kiad. 1899); Paul Speratus (1891); Die Entstehung der lutherischen und reformierten Kirchenlehre (1910). Theol. Encyklopaediáját *Szlávik* Mátyás magyar nyelvre is lefordította.

Tschaggeny, *Charles Philogène*, belga festő, szül. Brüsszelben 1815 máj. 26., megh. u. o. 1894 jún. 13. Verboeckhoven tanítványa volt. Képeiben nagy szerepet játszanak az állatok. Jelesebb művei: Az aratók (1851); Flamand lakodalom (neufchâteli muzeum); Hazatérő parasztok (1857, Budapest, Szépműv. Muzeum); Posta az Ardennekben (1862, brüsszeli muzeum); Csatatéri epizód (London, South-Kensington muzeum); Hóban rekedt postakocsi; Flamand fogat, stb.

Tschaikowsky, l. *Csajkovszky*.

Tschermak, *Gustav*, osztrák mineralógus, szül. Littauban (Olmütz mellett) 1836 ápr. 19. 1861-ben Bécsben habilitáltatta magát. 1862-ben az udvari ásványtani kabinet őre. 1863—66-ban beutazta az Alpokat s a Kárpátokat, hogy anyagot gyűjtsön Die Porphyrgesteine Österreichs c. jutalmazott munkájához, amely 1869. jelent meg. 1868-ban az ásványtani kabinet igazgatója és egyetemi professzor s 1875. a bécsi akadémia rendes tagja. Munkái többnyire a bécsi akadémia Sitzungsbericht-jeiben jelentek meg. Lehrbuch der Mineralogie c. műve 8 kiadást ért (Wien 1921). Kiváló meteorit-ismerő és kutató, idevágó munkája: Die mikroskopische Beschaffenheit d. Meteoriten, erläutert durch photographische Abbildungen (Stuttgart 1883—85). Főmunkássága az ásványkémia körébe tartozik (földpát-, amfibol-, augit-, csillám-családok kémiai értelmezése). 1871. a Mineralogische Mittheilungen folyóiratot indította meg, amely 1878. a Mineralogische u. petrographische Mittheilungen-né bővült; 1889. a szerkesztést Becke Frigyesnek adta át.

Tschermigit (ásv.), l. *Timsó*.

Tschirch, 1. *Alexander*, német gyógyszerész, szül. Gubenben 1856 okt. 17. 1890-től berlini tanár, ahol egyszermind gyógyszerészeti intézetet alapított. Főbb munkái: Angewandte Pflanzenanatomie (Wien 1889); Indische Heil- und Nutzpflanzen (Berlin 1892); Die Harze und die Harzbehälter (1906). Österlevel együtt szerkesztette: Anatomischer Atlas der Pharmakognosie und Nahrungsmittelkunde (Leipzig 1893—1900).

2. *T.*, hat német zenésztestvér, legnevezetesebb köztük *Friedrich Wilhelm*, szül. Lichtenauban 1818 jún. 8., megh. Genuában 1892 jan. 6. Számos jeles kamaraművet írt; zongoradarabjai *Alexander Czersky* néven jelentek meg és nagy kedveltségnek örvendtek. Írt egy operát is: Meister Martin und seine Gesellen (1861).

Tschirgant, az Északtiroli mészkőalpok 2372 méter magas csúcsa.

Tschirnhaus, *Ehrenfried Walter*, gróf, német matematikus és természettudós, szül. Kieslingswaldeban (Görlitz mellett) 1651 ápr. 10., megh. Drezdában 1708 okt. 11. T. Szászországban három üveghutát és egy igen jó tükörcsiszolót állított fel. 1687-ben nagy, három lipcsei rőf átmérőjű homorú réztükröt készített, amelynek gyujtópontjában gyüjtött napsugarak minden fémet és követ megolvasztottak. Csinált 80 cm. átmérőjű gyüjtőlencséket is, amelyek gyujtópontjában gyémántokat égetett el. Nagy része van a meisseni porcellán feltalálásában is. V. ö. *Weissenborn*, Lebensbeschreibung d. Erh. v. T. (1866).

Tschudi, 1. *Aegidius (Gilg)*, történetíró, szül. 1505 febr. 5., megh. 1572 febr. 28. Első oktatását Zwinglitől kapta, aki akkor glarusi plébános volt. 1528 megírta Raetia történetét s elkészítette Svájc térképét. 1536-ban katona volt és harcolt Dél-Franciaországban, 1358. landammanná választották s a kat. kisebbség élén Glarusban elnyomta a reformációt. 1559-ben követségben járt a svájci szövetség részéről I. Ferdinánd császárnál, aki nemességet adott neki. 1560-ban kibukott hivatalából s ettől fogva haláláig nagy történetének, a Gallia Comatának befejezésén dolgozott, amely Svájc történetének egyik főforrása; de az okiratos adatokkal összeevegyíti a mondai hagyományokat.

2. *T., Clara*, norvég írónő, szül. Tönsbergben 1856 szept. 9. Eredetileg énekesnőnek készült, de csakhamar az irodalomra adta magát s először a nőmozgalmat támogató műveket adott ki. Majd történelmi életrajzok írására tért át s főkép történelmileg híres nőalakok jellemrajzaival foglalkozott. Így megírta Eugenia, Franciaország császárnéjának, azután Mária Antoinette, majd Napoleon anyjának, Ramolino Buonaparte Letitiának életrajzát. Nálunk legismertebb könyve az,

amelyet Erzsébet magyar királynőről írt (megj. Kopenhágában 1900.), magyar nyelvre is le van fordítva.

3. *T., Hugo von*, műtörténetíró, szül. Alsó-Ausztriában Jakobshof birtokán 1851 febr. 7., megh. Kannstattban 1911 nov. 23. Bécsben jogot hallgatott, de beállt az osztrák iparművészeti muzeum szolgálatába. 1884-ben Berlinbe ment, ahol a királyi muzeumok képtári osztályának lett igazgatója. 1894-ben tanári címet kapott, 1896. a Nationalgalerie képtár igazgatója lett s a képtárt teljesen újra rendezte. 1909-ben megvált állásától. Pulszky Károllyal együtt írta meg a magyar orsz. képtár ismertetését, amely Bécsben jelent meg: Die Landesgemäldegalerie in Budapest (Wien 1883); Bodeval, Beschreibung der Bildwerke der Christlichen Epoche in den königlichen Museen zu Berlin (1888); önálló művei: Eduard Manet (1902); Die Werke Böcklins in der kön. Nationalgalerie zu Berlin (1901); Aus Menzel's jungen Jahren (1906); ezenkívül írt több tanulmányt gyüjteményes művekbe.

4. *T., Johann Jakob von*, svájci természettudós, szül. Glarusban 1818 júl. 8.; megh. St. Gallenben 1889 okt. 8. Tanulmányai végetével nagy utazásokat tett, így 1838—43. Peruban; majd 1857—59. beutazta Braziliát, a La Plata államokat, továbbá Chilét, Boliviát és Perut s 1859. mint svájci követ Braziliába ment, 1861. visszatért Európába; 1866—1883. bécsi követ volt. Főbb művei: Untersuchungen über die Fauna peruana (St. Gallen 1844—47, 76 táblával); Die Kechue-Sprache (Wien 1853); Peru, Reiseskizzen (2 köt., St. Gallen 1846); Reisen durch Südamerika (5 köt., Leipzig 1866—69).

Tsétsi *János*, l. *Csécsi János*, id. és ifj.

Tsierna, római város és vámállomás a mai Orsova helyén.

Tsuga *Carr.* (növ.), a Fenyőfélék génusza; 7 faja Észak-Amerika, Kelet-Ázsia és a Himalája növénye. A lucfenyőhöz hasonló, örökzöld fák, tűjük lapos, tobozuk kicsi, lecsüngő, nem esik szét, termőpikkelye nagyobb a meddő pikkelynél. Magvuk szárnyas, szárnyával összenőtt, szíklevele 3. Fájukban gyantajárat nincs. A *T. canadensis* (L.) Carr. (homlokfenyő, l. a *Cserzőnövények* mellékletén) 20—30 m. magas, nagy elterjedésű fa Észak-Amerikában. Ágai szétterjednek, szőrösek. Tűje lekerekített csúcsú, egy kissé fűrészes, tövén kissé szélesebb, fonákján két fehér sávja van. Toboza tojásdad, végálló; csak termőpikkelyei láthatók. Terpentinje, gyantája, szurokja (kanadai szurok) és cserzőkérge használatos. Fiatal sarjából sörfélét (fenyősör) főznek. Európában parkfa, a telet jól kibirja. Szabad helyen kettős törzse szokott lenni. A *T. Mertensiana* Carr. a Sziklás-Hegységtől Ny.-ra van elterjedve. Tűje hosszabb, 15—22 mm. hosszú, fonáka szürkészöld. Szintén parkfa, dús tülombozatáért és gyorsabb növekedéséért kedvelik, a telet nem állja ki olyan jól, mint az előbbi. *T. Douglasii* (Sab.) Carr., l. *Pseudotsuga*.

T. s. v. p., a francia *tournez s'il vous plaît* (legyen szives fordítani) rövidítése. A levél oldalának alján szokás használni.

Tu, a *tulium* (thulium) kémiai jele.

Tu, nagy oázis a keleti Szaharában, l. *Tibeszti*.

Tu, a délkörfok hosszúságának neve Kínában = 250 li = 111·121 km.

Tua (felső folyású *Tuella*), a Duero 200 km. hosszú jobb mellékfolyója Spanyolországban és Portugáliában, S. Manadénál torkollik.

Tua, *Maria Felicità*, művésznevén: *Teresina*, híres olasz hegedűművésznő, szül., 1867 máj 22. 1882 óta Európaszerte, Budapesten is a Népszinházban nagy sikerrel hangversenyezett. 1889-ben Franchi Verney grófhoz ment nőül, másodszor 1914. E. Maria Pontachielli grófhoz.

Tuaillon (ejtsd: tüalyoñ), *Louis*, német szobrász, szül. Berlinben 1862 szept. 7., megh. u. o. 1919 febr. 22. A berlini akadémián Begas tanítványa volt, de utóbb 1885—1902. Rómában tartózkodott és főleg Hans von Marées hatása alatt első mesterének dekorativ-festői irányával ellentétben a nyugodt, klasszikus szobrászatra tért át. E nemben a Lovas amazon szobra, mely a berlini Nationalgalerie előtt van felállítva, igen szerencsés mű. Tőle való III. Frigyes császár hatalmas lovasszobra Brémában. 1906. a berlini műv. Akadémia egyik mesteriskolájának vezetője volt.

Tuamotu (a. m. távoli szigetek), azelőtt *Paumotu* v. *Pomotu, Gyöngy-, Alacsony-, Veszélyes-szigetek*, polinéziai szigetcsoport a Nagy-oceánban, a Marquesas-szigetektől D.-re. A szigetcsoport 80 korallzátonyból áll, összesen 978 km² területtel; az angol Pitcairnt (l. o.) kivéve, a franciák birtoka. A lakosok, (1921) 3828, keveset különböznek a tahitiaktól. Miként az egész szigetsor, az egyes atollok főtengelye is ÉNy—DK.-i irányú. Ezek, négyet kivéve, alacsonyak és kevéssé termékenyek; kókuszpálma, jamgyökér, kenyérfa és halak adják a lakosoknak a táplálékot. Körülöttük a tenger (Veszélyes-tenger) nagyon zivataros, de gazdag vízi madarakban és egyéb vízi állatokban. A négy magas, a többiektől különböző sziget: *Erzsébet-sziget* (Henderson), *Pitcairn*, *Marutevavao* és különösen a *Mangareva*- vagyis *Gambier-csoport*, 1797. Wilson által fölfedezett korallalkotmány, amely hét magas szigetet és 30 m. mély, három bejárattal bíró lagunát fog körül. A T.-szigetek első fölfedezője a spanyol Pedro Fernandez Quiros (1606). 1819-ben Bellinghausen, 1821. Beechey és 1839. Wilkes kutatta át részletesebben. A Ny.-i szigetek Tahitival együtt 1844. jutottak francia protektorátus alá, a többiek valamivel később.

Tuareg (egyes száma *targi*), a Szahara egyik berber népe, valószínű utóda a rómaiak korából ismert getuloknak s garamantoknak. Saját magukat imosarhnak mondják. Egyrészük kaukázusi típusú, főleg az Atlas és Niger vidékén lakók, a többi mórokkal vegyült. Ettől függetlenül úri, nemes osztályt (ihaggar) és szolgarendet (imrad) különböztetnek meg maguk között. Ezek, valamint az egyes törzsek állandó ellenségeskedésben élnek. Jó harcosok és jó kereskedők, mint állattenyésztők és karavánkisérők közvetítik Szudán és Észak-Afrika kereskedelmét, Timbuktu világhírét nekik köszöni. A franciákkal napjainkig véres harcokat vívtak Niger vidékének birtokáért. V. ö. *Furmé*, Les Touareg (Paris 1901); *Köhler* A., Soziale Gliederung und Wirtschaft der T. (Gotha 1904).

Tua res agitur *(paries cum proximus ardet)*, a te vagyonod is veszélyben forog (ha a szomszédod háza ég), Horatius Epistoláiból (I, 18, 84) vett idézet.

Tuat *(Ain Szalah)*, nagy oázis-csoport a Szaharában, Oran algeriai département közelében, amelytől az El-Erg nevű sivatag választja el. Hossza 400, szélessége 1—60 km. Főbb oázisai: *Gurara* (22,000 lak.) Timmimum várossal és 95 faluval, *T.* (12,000 km², 120.000 lak.) Tamentit fővárossal, *Tidikelt* (23,000 lak.) Inszalah fővárossal. Klimája nagyon forró és esője állítólag soha sincs. Termékenyebb részei a sóstavai (aminő a Gurara) és a Vadi Szaura mellett vannak. Lakói a tuareg néptörzshöz tartoznak és fanatikus mohammedánok. T.-ot már a rómaiak ismerték és Ibn Batuta is tesz róla említést; mindamellett 1830-ig egészen el volt feledve. Soleillet volt az első európai, aki részletesen ismertette.

Tuba, a rómaiaknál széles menzurájú bronzból vert egyenes trombita (l. az *ábrát*).

T. gyüjtőneve a mély, tölcséres fúvókájú, széles menzurájú hangszereknek. *Sax*, valamint *Moritz* és *Wieprecht* gyártottak (1835) először T.-féle hangszereket. A T.-nak 4 ventilje képes az 1. és 2. természetes hang oktávközét is áthidalni. Franciaországban «Sax-kürtök» néven négyféle T.-t használnak: baritonkürtöt (B_1—f^1) tenor-

Tuba.

tubát, (F—a^1) bombardont (Esz_1—esz) és a *kontra*-basszustubát (C_1—g). Utóbbit *helikonnak* is hívják, ha célszerűségi okokból — hogy a játszó menetelés közben a nyakába vehesse — köralakú. Wagner T.-inak (melyekre a Nibelung-trilogiában ír) kürtszerű fúvókájuk van. Tenortubáit B, basszus-tubáit F hangolásban írja. Szinházi és szimfónikus zenekarokban ma C-hangolású baszus-T.-ra írnak, F_1—b^1 terjedelemben.

Tuba az anatómiában egyik végükön tágulattal bíró csövek megnevezésére szolgál. Így *T. auditiva (Eustachii)* a fülkürt (l. *Eustach-féle kürt* és *Fül)*; *T. uterina (Falloppii)* a méhkürt v. petevezető, l. *Méh*.

Tubage (franc., ejtsd: tübázs), l. *Intubáció*.

Tubák, régi magyar nevén *por-T.*, a török *burnu* szó után burnót, felszívásra használt dohányliszt. Vastag és tisztaillatú dohánylevelekből készítik. A felvagdalt leveleket árnyékos helyen megszárítják, majd hosszabb időn át fektetik, azután megőrlik és megszitálják. A különböző dohánylisztnemekből, illatos anyagok hozzákeverésével készítik aztán a különböző fajtájú és nevű T.-ot; ezt még több éven át érni hagyják, mielőtt árúba bocsátanák. A XVII. sz.-tól a XIX. sz. közepéig különösen általános volt a divatja, még a nők közt is; drága, sokszor művészi T.-os szelencékben hordták magukkal. Ma már kevesen élnek vele; főleg a cigarettázás divatja miatt csökkent rohamosan fogyasztása.

Tubalkain, l. *Lámek*.

Tubangummi vagy *tabangummi, gutta taban* (növ.), a Szingapurból származó guttapercha neve.

Tubarózsa (növ.), l. *Polianthes*.

Tube (ang., ejtsd: tjub) a. m. cső, a leginkább Londonban használatos Greathead rendszerű földalatti vasút (l. VII. kötet 754. oldal) rövid angol elnevezése.

Tuber (növ.), l. *Gumó*.

Tuber *Mich.* (növ.), a Szarvasgombák génusza. L. *Szarvasgomba*.

Tubera aconiti (növ.), l. *Sisakvirág*.

Tuberaceae (növ.), a *Szarvasgombák* családja.

Tubera geminata (növ.), l. *Heregumó*.

Tuberculide. A mult század legutolsó éveiben főleg francia bőrgyógyászok a bőrnek bizonyos megbetegedéseit, amelyekről azt gondolták, hogy a tuberkulózis-bacillus mérge által idéztetnek elő, *toxituberculide* (Hallopeau) vagy *tuberculide* (Darier) név alatt csoportba foglalták össze. A tudomány haladásával e folyamatok legnagyobb részéről kitünt, hogy azok vagy magának a tuberkulózis-bacillusnak a véráram útján való odajutása által okoztatnak, vagy pedig, hogy azok a tuberkulózissal nem állanak összefüggésben; e kifejezés tehát mint egy tudományos felosztáson alapuló betegségcsoport megnevezése, lassankint elveszti létjogosultságát.

Tuberculin, l. *Tuberkulin*.

Tuberculosis, l. *Tuberkulózis*.

Tuberculum (lat.) a. m. csomó, göb. L. még *Tuberkulózis*.

Tuberidium (növ.), l. *Heregumó*.

Tuberin, enyv, festékek számára való kötőanyag, amely főzés után hosszabb ideig folyós marad.

Tuberkulidok, l. *Tuberculide*.

Tuberkulin *(tuberculin)*. A gümőkór bacillusának felfedezése után *Koch* Róbert kisérleteket végzett a betegség elleni immunizálás elérhetése céljából. Evégett a bacillusok glicerines bouillonanyagát szűrő segítségével az élő kórokozóktól elválasztotta, az így nyert szűrletet térfogatának $^1/_{10}$-ére besűrítette. Ez a barnás szörpsűrűségű anyag a T.

A T.-nal végzett biztató állatkisérletek után hozzákezdtek az emberi tuberkulózis gyógyításához is. Az eredmények azonban elszomorítók voltak. Láttak ugyan néhány frappáns gyógyulást, de nagy volt a száma a hirtelen leromló és néha halállal végződő eseteknek is. Az eleinte túlságosan fellobogó lelkesedést egyszerre abszolut elítélés váltotta fel. Csak később, Koch Róbert tanítványainak szívós munkája mutatta meg évtizedek után, hogy itt is kb. a középút a helyes és egyrészt az alkalmazott adagok nagysága, másrészt az esetek válogatás nélkül való felhasználása volt a rossz eredmények oka, úgy hogy a T. megfelelő adagokban (a milligramm ezredrészei) és megfelelő kiválogatott esetekben gyógyítási célokra is eredményesen használható. Megpróbálták később a preparátum tökéletesítésével, különböző módon való előállításával az eredményt javítani és így jött létre a T.-ok egész sora az *Alt-T.-nak* nevezett eredeti szer mellett. Válogatott esetekben szakember kezében akármelyik eredményesen használható.

Sokkal fontosabb szerepe jutott a T.-nak a gümős megbetegedések diagnosztikájában. *Pirquet-*

nek sikerült kimutani, hogy ha az egyszer már gümősen fertőzött ember bőrén kis karcolást ejtünk és erre megfelelő hígítású T.-t cseppentünk, a tuberkulózissal fertőzött ember 24—48 óra mulva az oltás helyén különböző erősségű pirosodással, duzzadással, esetleg hólyagképződéssel reagál, míg a tuberkulózistól mentes szervezet semmi reakciót sem mutat. Ennek az ú. n. «allergiás» reakciónak épp az a hátránya, hogy nagyon is érzékeny, mert épp így mutatták ki, hogy az emberek nagy része (kb. 90%) már életének első éveiben átmegy a gümős fertőzésen; a reakciója akkor is pozitiv, ha e korai fertőzés klinikailag teljesen gyógyult, azaz az illetőnek semmi betegségi tünete sincs.

Ez az alapja a *Calmette* által kezdett kötőhártya-reakciónak is, mikor a szem kötőhártyazsákjába cseppentett T. hatására kötőhártya-gyuladás jelentkezik; vagy a *Moro*-féle percutan reakciónak, mikor az ép bőrbe bedörzsölt T. behatására a bőrön apró piros duzzadt csomók mutatkoznak.

Ha a T.-t megfelelő hígításban a bőr alá fecskendezik, háromféle reakció mutatkozik: 1. *helyi reakció:* a szúrás helyén kis lobosodás; 2. *általános reakció:* láz, fáradtság, bágyadtság; 3. *gócreakció:* a szervezetben akárhol fészkelő gümős góc körül gyuladásos tünetek, illetőleg a meglévők fokozódása. Ez utóbbi, ú. n. *gócreakció* a gümös elváltozások felismerésében ma is fontos szerepet játszik.

T. (állatorv.). A T. mint kórjelző szer (diagnosztikum) fontos szerepet játszik a *háziállatok* tuberkulózisa elleni védekezésben és a betegség irtásában, mert lehetővé teszi a baj felismerését egészen kezdetleges szakában. Az eredeti eljárás szerint a T. 10%-os oldatából 10—30 kcm.-t a bőr alá fecskendezünk (szubkután próba), mire fertőzött állatokon fél napig és még tovább tartó lázas állapot áll be a hőmérséklet 40° fölé emelkedésével, reszketéssel, bágyadtsággal és az étvágy megrosszabbodásával. Újabb és kényelmesebb, bár kevésbbé biztos eljárások: a szem- (ophthalmo-) próba, midőn tömény T. becseppentésére a szemhéjak közé genyes kötőhártyagyuladás fejlődik; a bőr- (kután-) próba, midőn a skarifikált bőrbe ecsetelt tömény-T. erős bőrgyuladást okoz; az intradermális próba, midőn az egyik farokredő, a nyak vagy a szemhéj bőrébe fecskendezett 1—2 csepp T. az illető bőrrészlet feltünő vizenyős megduzzadását idézi elő, míg nem gümőkóros állatokon ez eljárások egyike sem vált ki reakciót.

Tuberkulinreakció, l. *Tuberkulin.*

Tuberkulózis *(tuberculosis, gümőkór, görvélykór).* A *Koch* Róbert által 1882. felfedezett gümőbacillus okozta megbetegedés. Elterjedtsége roppant nagy, úgy hogy joggal «népbetegség»-nek nevezhető, amely ellen csak a társadalom és az állam összes latbavethető erőivel vehető fel a küzdelem; ily módon eredményt is igér. Elterjedtségét illusztrálják a következő számok: A háború előtti Nagy-Magyarországon évente minden *10,000* emberből *40* halt meg T.-ban, ami azt jelenti, hogy kb. évi 70,000 halt meg gümőkórban. E 4‰-nyi halálozási szám évek céltudatos munkájával kb. 3‰-nyire volt leszorítható, mikor a világháború bekövetkezett. A háború utáni első időkben a halálozás arányszáma még leszállott. Sajnos azonban ennek nem a betegség csökkent elterjedettsége volt az oka, hanem egyrészt az, hogy a háborúban főleg a 20—50 évig terjedő emberanyag fogyatkozott leginkább, amely korra pedig a T. zöme esik; másrészt a háborús nehéz viszonyok gyorsabban elpusztították a már megbetegedett egyéneket, úgy hogy a háború után pl. 1921. a 4‰ arányszám 2·5‰-re esett. Azóta, sajnos, e szám természetesen újra emelkedni kezdett, úgy hogy ma (1925) kb. 3·2‰-nél tart. Így hát a mai Csonka-Magyarországon évente kb. *24,000* ember hal meg T.-ban. E szám rettentő súlyát még jobban érezzük, ha tudjuk, hogy a 24,000-res halálozási szám legoptimistább számítás szerint is legalább *240,000* élő, de *T.-ban beteg* embert jelent.

Bár a T.-t a Kr. e. 4. sz.-ban már *Hyppocrates* is ismerte, behatóbb ismerete Koch zseniális felfedezésével, a kórokozó bacillus megtalálásával indult meg a mult század 90-es éveiben. A bacillus maga 1·5—3·0 μ hosszú, néha hajlott pálcika, melynek sajátságos viaszkszerű burka van. Ez okozza, hogy egyrészt különleges festés által eléggé könnyen és jól felismerhető, másrészt valószinűleg részben ez az oka annak is, hogy a bacillus a rendesnél ellenállóbb, azaz nehezebben hozzáférhető hatóanyagaink számára. A fertőzés leggyakrabban az ú. n. «cseppinfekció» útján történik, azaz a beszédnél, köhögésnél keletkező, a légutakból kitörő nyálcseppecskék tartalmazzák a bacillust, ami legtöbbször a belehelés útján kerül a szervezetbe és kezdi meg adott körülmények között romboló munkáját. Emellett persze nyilt T.-ban szenvedők úgyszólván minden váladéka fertőzés forrása lehet.

A szervezetbe belekerülő fertőző anyag ú. n. *gümő* (tuberculum) képződését idézi elő (innen a betegség elnevezése). A megtelepedett bacillus körül a szervezet bizonyos sejtjei megszaporodnak, jellegzetes nagy, ú. n. «óriás sejtek» képződnek (ezekben találjuk meg legtöbbször a bacillusokat is), a szervezet nedvkeringéséből savó kiáramlása indul meg a megbetegedett hely felé, úgy hogy végeredményében kölesnyi vagy még kisebb csomó = *gümő* keletkezik. E gümők — ha nem gyógyulnak — tovább terjeszkednek; a sejtek hiányos táplálkozása folytán, de meg a bacillus mérgének hatására is elpuhulnak, szétesnek, belekerülnek a szervezet nyirok- és vérrendszerébe, amely úton a fertőző bacillus tovább jut, újra megtelepszik és beteggé tesz újabb sejtcsoportot. Itt ismét megindul az előbb említett folyamat és így a betegség terjed és ha terjedésének nem képződik gátja, lassan megbetegíti és esetleg elpusztítja az egész szervezetet.

Az utóbbi idők vizsgálatai aztán megmutatták, hogy a bacillussal való fertőzés megtörténte után hogy indul meg a szervezet védekező munkája, hogy folyik a harc a fertőzés és a szervezet között sokszor éveken, évtizedeken át (ezért chronikus = idült a T.) és amint erősebb egyik mint a másik, úgy jelennek meg az egyes betegségi tünetek, avagy nem érzi magát a szervezet beteg-

nek (latens, inaktiv T.), míg évek hosszú során át vagy végérvényesen úrrá lesz a fertőzés és lezajlik az egész tragikus harc a szervezet megsemmisülésével, vagy végleg leküzdötte a szervezet a fertőzést: az organizmus győzött, azaz meggyógyult és egészséges marad.

Tehát: és *ez a legfontosabb megismerésünk: a T. gyógyuló, illetve gyógyítható megbetegedés,* csak kellő időben és kellő módon kell a gyógyításhoz hozzáfognunk.

Az már kétségtelen, hogy a fertőzés létrejöttéhez bizonyos hajlam is kell, mely lehet veleszületett: satnya, fejlődésben visszamaradt szervezet; lehet az élet folyamán bekövetkezett: leromlott testi állapot, elégtelen táplálkozás, megfeszített testi vagy szellemi munka, egészségtelen életmód: füst, por stb. és végre megelőző egyéb, rendszerint fertőző megbetegedések, melyek úgyszólván megvetik az ágyát a tuberkulotikus megbetegedésnek.

A legújabb vizsgálatok azt is kiderítették, hogy az első nem túlnagy (nem massziv) fertőzés azt eredményezi, hogy a *szervezet reakciója a bekerült fertőzéssel szemben megváltozik* (allergia), *bizonyos fokban kevésbbé érzékeny lesz a később jövő újabb fertőzéssel szemben (relativ immunitás).* Igy vált aztán érthetővé az a kétségtelenül megállapított tény, hogy az embereknek kb. 90%-ában — ha egy bizonyos kort elértek — boncoláskor megtalálható volt a többé-kevésbbé gyógyult T.-os fertőzés nyoma még akkor is, ha azokon esetleg egész életükben sosem mutatkozott T.-os megbetegedésnek semmiféle tünete. *Tehát úgyszólván minden ember átmegy életének bizonyos szakában a T.-os fertőzésen* — esetleg anélkül, hogy halvány sejtelme is volna róla. Viszont esetleg ennek köszönheti, hogy az úgyszólván mindenütt jelenlevő T.-os fertőzés révén nem lesz többé beteggé, mert szervezete a fent említett allergia folytán relativ immunissá, relativ érzéketlenné vált a bacillussal szemben. Azaz, ha a fertőzés nem massziv, nem tömeges (mint pl. bacillusokat ürítő és köpő ú. n. *nyilt* T.-os beteggel való *közeli* és *huzamos* együtt lét), tekintve, hogy a legtöbb ember *átvészelt* (a németek «Durchseuchungsresistenz»-nek hivják), vagy egyáltalán nem következik be az újabb fertőzés, vagy ha újból be is áll, a szervezet megváltozott módon, allergiásan védekezik és védőfegyverei megsokasodván, huzamosabb ideig és eredményesebben tud ellenállni a fertőzésnek.

Így jön létre és így érthető meg, hogy mindazokon a helyeken, hol a T. régen és nagytömegű megbetegedés: elhúzódó, idült (krónikus), igen változatos betegség formájában ismerhető fel.

Evvel ellentétben — amint azt az erre vonatkozó vizsgálatok kétségtelenül bebizonyították — földünk azon helyein, ahol a T. azelőtt nem jelentkezett még, ha egyszer valami úton-módon behurcolják, ugyanaz a T. mint gyors, akut megbetegedés rövid idő alatt feltartóztatlanul elpusztítja a megfertőzött individiumokat. Ezért pusztult el pl. a francia megszálló csapatok rendkívül sok színes (szenegáli stb.) katonája európai felhasználásuk alatt rapid T.-ban.

Míg az újabb tapasztalataink szerint leggyakoribb a belélegzés útján való fertőzés, régibb időben, főleg *Behring* nyomán sok vita folyt a táplálkozás — tehát a bélcsatorna felől való — fertőzés fontosságáról. Maga *Behring* ezt tartotta a legfontosabbnak és leggyakoribbnak: főleg a gyöngykóros szarvasmarhák (tehén) gümőbacillust tartalmazó teje által. Ma már tudjuk, hogy bár e fertőzési mód — főleg a gyermekkorban — tényleg fennáll, de az egész T.-kérdés megítélésénél még sem eshetik olyan súllyal a latba, mint azt Behring hitte, már többek közt csak azért sem, mert a bakteriológiai vizsgálatok szerint a T.-os betegek csak kb. 15—20%-ában volt kimutatható a szarvasmarha T.-át okozó ú. n. typus bovinus, míg a fenmaradó esetek az ú. n. typus humanus — azaz emberi gümőkór-bacillusokkal való fertőzést mutatnak a felnőtt korban.

Mindenesetre azonban nagy érdeme Behringnek, hogy a mégis kétségtelen veszélyt rejtő szarvasmarha-T. (gyöngykór) ellen harcba küldte *bovovaccin* nevű oltóanyagát, amely a gyöngykór elleni küzdelemnek hatalmas fegyvere.

További fontos megismerésekre vezettek azok a megfigyelések, amelyek a T. lefolyásának mikéntjét vizsgálták. Alapul szolgáltak ehhez a már fentebb leírt megállapítások, hogy a szervezet — egyéb egyenlő feltételek mellett — másképviselkedik a belejutott első, mint a későbbi infekciókkal szemben. Ezek a vizsgálatok megmutatták, hogy a T. a fertőzés megindulásától kezdve nem egy folyamatosan fejlődő betegség képében zajlik le, hanem bizonyos periodicitást mutat. Az első — rendesen kisgyermekkori fertőzés — ugyanis a tüdő bizonyos helyén egy kis gyuladásos góc formájában zajlik le, mely talán kölesnyi és a hozzátartozó nyirokút és nyirokcsomók duzzadásával — megbetegedésével — jár. E mirigyek rendszerint az ú. n. tüdőgyökérnél (a hörgők szétágazódásánál) vannak (hilus folyamat, bronchialis mirigyek). Ezt elnevezték primär komplexumnak. E primär komplexum vagy gyógyul és akkor rendszeresen elmeszesedik, vagy — akár a fertőzés erőssége, akár a szervezet relativ gyöngesége folytán — nem bír begyógyulni és akkor újabb fertőzés forrásává válik. A továbbfertőzés útjai különfélék lehetnek aszerint, hogy a bacillus eredeti megtelepedési helyéről milyen módon jut tovább: az egymással összeköttetésben álló nyirokpályák útján-e, — mikor is az ismert különböző nagyságú nyirokcsomók támadnak a nyakon, hasban stb. — vagy pedig a bacillus okozta gyuladásban átrágódik egy véredény fala és így a bacillus bekerülvén a véráramba, a test legkülönfélébb szerveibe jut el (máj, lép, vese, csontok, bőr, agy stb.) és ott újból megtelepedve, új helyi góc képződését indítja meg. Esetleg olyan tömeges a bacillus beözönlése, hogy úgyszólván az egész szervezetet elárasztja, mikor is a gyorsan lefolyó *T. miliarisban* pusztúl el a szervezet. A továterjedésnek e szakát *secundär* vagy *generalizálódó szaknak nevezik.*

Az első két szakasza a T.-nak rendesen a késői gyermekkorban vagy a serdülő korban játszódik le, de nem szükségképen ott, mert felnőtt korban is mutatkozhatik.

Épen az utóbbi évek vizsgálatai állították külön e két említett szakát a T.-nak a *tüdővész* címén (l. o.) ismert és főleg a tüdőben lezajló immár lokalizált megbetegedéssel szemben, mely ilyen formán a T.-nak harmadik etappja: ú. n. *izolált phtysis*.

Csak még azt kell megjegyeznünk, hogy e három megjelenési forma azért nem élesen körülhatárolt kórkép, hanem igen sokszor időben és tünetekben összefolyó megbetegedési szak, melyben egyik v. másik karakterű csoport dominál.

A különböző szakok gyógyulási hajlama — azaz veszélyessége — más és más, és így a szakember esetleges zajos tünetek mellett is relative ártalmatlanabbnak mondhatja az egyiket és felismeri esetleg az imminens veszedelmet a másiknál minimális tünetek mellett is. Így aztán gondos, szakszerű megfigyelés és megismerés alapján inkább megvan a módja, hogy a tünetek helyes mérlegelése alapján megállapított megbetegedési forma mellett kellő időben és kellő energiával legyenek harcba küldhetők a T. ellen ma már tekintélyes erőt képviselő harci fegyvereink, melyekkel rendszerint elérhető, hogy e félelmetes ellenséggel szemben is tekintélyes eredményekkel küzdhetünk. A T. gyógyításáról l. *Tüdővész*. Az egyes szervek T.-át l. *Bőrtuberkulózis*, *Csontgümőkór*, *Gümősízületi gyuladás*, *Mirigybetegség* stb.

T. (állatorv.). A T. a *háziállatok* közül gyakori a szarvasmarhákban, már kevésbé sertéseken, míg más házi emlős állatokban ritka; a tyúkfélék szintén sokszor betegszenek meg benne. A szarvasmarhák közül legfogékonyabbak iránta a sokat istállóban tartott nyugati fajták és ezek között folyton terjedőben van. Így Németország némely vidékein a vágóhidakon levágott szarvasmarhák közül már több mint 30% gümőkóros, a budapesti közvágóhídon pedig az arány meghaladja a 20%-ot. A tuberkulin (l. o.) alkalmazása óta ismeretes, hogy nyugati fajta tehenészetekben éppen nem ritkán az állatoknak 60—70%-a van fertőzve. Magyarországon is erősen el van már terjedve a betegség a nyugati fajta tenyészetekben. Ez pedig nemcsak az állattenyésztést fenyegeti nagy károkkal, hanem a közegészségügy szempontjából is aggodalmas, mert a betegség terjedése az állatok között növeli az emberek megfertőztetésének esélyeit. Gümőkóros állatoktól emberek kétféle módon betegedhetnek meg. Egyrészt a beteg állatok lélegzőszerveiből kikerülő ragályozó váladékot a levegővel belehelhetik; de jóval gyakoribb módja a ragályozásnak az, hogy gümőkóros állatoktól származó nyers terményeket élveznek s itt első sorban a beteg tehenek teje jön tekintetbe, mely, ha a tőgy beteg, igen nagy mennyiségben tartalmazhat bacillusokat, ezek a nyersen fogyasztott tejjel belejutnak a bélbe és innen megtámadják a szervezetet, másfelől pedig a tej részecskéi már a torokban, a mandulákon megakadva, ez utóbbiakon át a nyaki nyirokmirigyekbe nyomulnak. Kétségtelen, hogy a gyermekkorban gyakori görvélykór (skrofulózis), amely a nyak vagy a bél nyirokmirigyeiben fejlődik, az esetek nagy részében ilyen eredetű.

A *szarvasmarhák* gümőkórja szintén legtöbbször a fiatal korban fejlődik azért, mert a borjuk beteg anyjukkal szorosan együtt élve, a kilehelt levegővel vagy pedig a fertőzött tejjel testükbe viszik a ragályanyagot. Az öröklés viszont alig játszik szerepet a betegség terjedésénél. Szarvasmarhákban legtöbbször a tüdők betegszenek meg, minek következtében az állatok mind sűrűbben köhögnek és fokozatosan soványodnak. A mellkasi s esetleg a nyaki nyirokcsomók fájdalmatlan, dudoros megnagyobbodása, azonkívül némelykor a mellkasi nyirokcsomók hasonló elváltozása miatt időnként jelentkező mérsékelt felfuvódás, különösebben is utal a tüdők gümőkóros megbetegedésére. A nemzőrészek T.-a tehenekben terméketlenséget és gyakori üzekedést okoz, bikákban a mellékherék dagadnak meg. A tőgy T.-a esetén a mirigyes szövetben, legtöbbször a hátulsó tőgynegyedekben, tömött, fájdalmatlan csomók keletkeznek, a tőgy fölötti nyirokcsomók megnagyobbodnak, a tej sokáig normálisnak látszik, később azonban savószerű és az edény falához nem tapadó, pelyhes, törmelékes részeket tartalmaz.

A *sertések* többnyire gümőkóros tehenektől származó tej vagy tejsavó etetése következtében betegszenek meg és ilyen okból a T. némelykor köztük járványos elterjedést is nyer. Ilyenkor legtöbbször a bél betegszik meg, amidőn a betegeken hasmenés, koronkint felpuffadás és bélgörcs jelei észlelhetők. A tüdők megbetegedése esetén köhögés és nehéz lélegzés észlelhető, a mirigyek görvélykórja pedig a nyak mentén és az áll alatt kitapintható nem fájdalmas csomók alapján ismerhető fel.

Lovak igen ritkán és nem jellemző tünetek között betegszenek meg s hasonlóképen ritka a betegség a többi kisebb házi állatok között.

A *szárnyasok* T.-a sokszor tömeges elhullásokat okoz a baromfiudvarokban.

Minthogy a T. ez idő szerint nem tartozik még a hivatalból bejelentendő betegségek sorába, a gazdaközönségnek magának kell ellene védekeznie. A védekezés és a már meglevő baj kiküszöbölése lényegében a beteg és gyanus állatok kiküszöbölésében, a tuberkulin-próba alapján fertőzötteknek felismert, de egyébként látszólag egészséges állatok külön állításában, az újszülött borjuknak tiszta tejjel, majd később egészséges környezetben felnevelésében, az istállók fertőtlenítésében, általában pedig az állatok edzésében és sokat friss levegőn tartásában áll (*Bang*-féle módszer). Ezzel az eljárással erősen fertőzött tehenészetekből is sikerül a T.-t pár év alatt kiküszöbölni.

Tuberkulózis-bacillus, l. *Baktérium* és *Tuberkulózis*.

Tubero, *Ludovicus*, humanista történetíró, szül. Raguzában 1459., megh. 1527. Eredeti neve *Cervio* v. *Cervarius* volt, a latinos T. nevet púpos voltáért vette fel. Mint bencés szerzetes, majd apát élt a San Andrea illetőleg San Giacomo kolostorokban Raguza mellett. Főművében: Commentarii de rebus, suo tempore, in Pannonia et finitimis regionibus gestis, korának szigorú erkölcsrajzát adja, de túlságosan elfogult Mátyás

király és a Jagellók alatt vezérszerepet játszó magyar főpapok és főurak megítélésében. Adatai nem megbízhatók, inkább a kor általános erkölcsi és politikai eszméit fejtegeti kitünő latinsággal megírt művében. Először *Cravelius* adta ki (Frankfurt 1603); azután *Schwandtner* (Scriptores rerum Hungaricarum, Viennae, II. köt. 1746); végül *Mátyás* Flórián (Fontes domestici, IV. köt. Budapest 1885). V. ö. *Hazslinszky* Rezső, A Jagellók korának kútforrásai (Beszterczebánya 1895).

Tuberogemma (növ.), l. *Sarjgumó.*

Tuberositas (lat.), a boncta nban a. m. érdesség, durva kiemelkedés.

Tuber salep (növ.), l. *Kosbor.*

Tuberulae (növ.), l. *Sarjgumó.*

Tubeuf, *Karl, Freiherr von,* német botanikus, szül. Amorbachban 1862 jan. 20. 1888-ban Münchenben magántanár, 1898. a bajor kir. növénykórtani intézet igazgatója, 1902. u. o. a növényanatómia, élettan és pathológia egyetemi tanára, az erdészeti kisérleti állomás igazgatója. Főművei: Samen, Früchte und Keimlinge der in Deutschland heimischen oder eingeführten forstlichen Kulturpflanzen (Berlin 1891); Pflanzenkrankheiten durch kryptogame Parasiten verursacht (u. o. 1895); Die Nadelhölzer (Stuttgart 1897). Erdészeti folyóiratot is ad ki. Naturwissenschaftliche Zeitschrift für Land- und Forstwirtschaft (Stuttgart 1903 óta), azelőtt Forstlich-naturwissensch. Zeitschrift (München 1892—98); Praktische Blätter für Pflanzenschutz (Stuttgart 1898—1903) címmel.

Tubicen (lat.), tábori kürtös, l. *Cornicen.*

Tubicolae v. *csőlakók* (állat), 1. általában mindazok az állatok, amelyek különböző v. egynemű anyagból, különböző módon és különböző alakú, szerkezetű csöveket építenek, melyek mindig lakásul és védelmül szolgálnak. Ilyen csöveket már a véglényeknél találunk, de gyakoriak a kerekesférgeknél, gyűrűsférgeknél, bizonyos rovaroknál és lárváiknál, valamint a lágytestűeknél is. — 2. A gyűrűsférgek egyik rendje, l. *Csőlakók.*

Tubiflorae, *Csövesszirmúak* (növ.), a forrtszirmú kétszikűek sorozata. Virágúk csak ritkán nem 2 ivarú. Porzó és termőlevél lehet annyi, ahány tagú a csésze és párta; de gyakran kevesebb. A porzók a pártával néha összenőttek. Nagyobb családjai: Convolvulaceae, Borraginaceae, Verbenaceae, Labiatae, Solanaceae, Scrophulariaceae, Gesneraceae, Acanthaceae.

Tubinares *(Csévésorrlyukúak,* állat), a Viharmadarak *(Procellariiformes)* régibb tudományos neve.

Tubincek, Szibíria őslakói egykor a Jenisszei és Kan folyamok közt. A kínai krónikák már a IX. sz.-ban említik őket Tuba néven.

Tubipora (állat), l. *Orgonakorállok.*

Tubiporidae (állat), l. *Orgonakorállok.*

Tubitelariae (állat) vagy *csőszövők,* a pókok rendjének egyik csoportja. L. *Pókok.*

Tubuai-szigetek *(Ravaivai-* vagy *Ausztrál-szigetek),* a franciák birtokában levő, kis szigetekből álló csoport, a Társaság-szigetektől D.-re 287 km² területtel, (1911) 2550 lak. Az egyes szigetek: Narurota vagy Hull (10 km²), Rimitara (10 km²), Rurutu (10 km²), Tubuai (103 km²), Ravaivai vagy Vavitas (66 km²), Marotiri vagy Bass (5 km²) és a legfontosabb Rapa vagy Oparo (42 km²). A T. termékenyek; főképen dohányt és banánát teremnek. A szigetlakók protestánsok és a tahitiakhoz hasonlítanak. A szigetcsoport nagy részét 1769. és 1777. Cook fedezte fel, míg Rapát 1791. Vancouver ismertette meg.

Tubularia (állat), a Tömlősök *(Coelenterata)* állatkörébe, a Hidrozóak *(Hydrozoa)* osztályába tartozó Hidroideák rendjének egyik neme. 17 ismert faja közül az európai tengerek partjain 1—30 fonálnyi mélységben mindenütt gyakori a *T. larynx* Ell. Törzse elágazó s 4—5 cm. hosszú. Színe rózsaszínű; külső burka szalmasárga. Másik közönséges faja a *T. indivisa* L.; 22 cm. hosszú; a polipok világos v. skarlátvörösek és a törzs barna.

Tubuliflorae (növ.), l. *Fészkesek.*

Tubulisatio, elvágott idegek egyesítésére használt módszer. Az idegvégeket megfelelő cső (rendesen preparált erek) két végébe erősítik, hogy aztán tovább nőve egymással találkozzanak.

Tubulus (állat), l. *Dentalium.*

Tuburi-mocsarak *(Tuburi-tó),* sekélyes, hosszúkás, 90 km. kerületű, mocsaras vízmedence Közép-Afrikában Bornu és Adamaua közt, 290 m. magasban, magas vízálláskor összeköti a Majo Kebbi (Benue) és a Logone (Sari) vizét. Lenfant (1903—4) és Faure (1905) tanulmányozták vidékét. V. ö. *Lenfant,* La grande route du Tchad (Paris 1905).

Tuburi-tó, l. *Tuburi-mocsarak.*

Tubus (lat.) a. m. cső, különösen a távcső, l. *Távcső; T. acusticus,* hallócső (l. o.).

Tubus (növ.), a virágtakaró leveleinek összenövéséből keletkező cső vagy harangalakú rész. *T. calycis* a. m. a csésze csöve, *T. corollae* a. m. a párta csöve.

Tuca (növ.), l. *Bertholletia.*

Tucana, *Amerikai Liba,* csillagkép az ég D.-i félgömbjén, 22 szabad szemmel látható csillaggal. A ζ Tucanae egyike a legnagyobb és legfeltünőbb csillaghalmazoknak. Közelében az ú. n. Nubecula minor vagy kisebb Capfelhő (Magellanféle felhő) nevű ködfolt.

Tucat, a darabszámmértékben 12 darab neve. Egy nagy T. = 12 T. = 144 darab.

Tuc d'Audoubert (ejtsd: tük dodubér), cseppkőbarlang Ariége francia départementban. Montesquieu-Avantès mellett. Negyedkori emberek által mintázott állatalakokat, fali rajzokat, emberi lábnyomokat találtak benne. 1912-ben Bègouen gróf fedezte fel.

Tu-chung (növ.), l. *Eucommiaceae.*

Tucker, *Josiah,* angol közgazda, szül. Langhamban 1711., megh. Gloucesterben 1799 nov. 4. Főelmélete szerint: a kultúra fejlődésével a mezőgazdasági termékek drágábbakká, a tőke- és munka-termékek olcsóbbakká válnak. T. *Smith* Ádám (l. o.). előfutára. Főműve: Four tracts, 1774. Bőven ismertette *Kautz:* A nemzetgazdasági eszmék fejlődésének története (1868).

Tuckerman (ejtsd: tükkermen), *Henry Theodore,* amerikai kritikus és essay-író, szül. Bostonban

1813., megh. New Yorkban 1871. Fontosabb művei: The Italian Sketchbook (1835); Characteristics of Literature (1849, 1851); America and her Commentators (1864); Thoughts on the Poets (1864); Book of the Artists (1867).

Tucskov, város, l. *Iszmail.*

Tucson (ejtsd: tuszón), város Arizona északamerikai territoriumon, (1911) 13,193 lak., egyetemmel; állat- és érckereskedelemmel.

Tucuman (a. m. gyapotország), 1. Argentina legkisebb állama, területe 23,124 km², (1921) 350,681 lak. ÉNy. része hegyes (a Nevados de Aconquija 4650 m.), egyébként a Rio Dolce és mellékvize által öntözött sík vidék. Éghajlata enyhe. Cukor-, búza-, kukorica-, dohány-, rizs- és dinnyetermelése, cukor-, bőr- és malomipara van. — 2. *T. (San Miguel del T.)* fővárosa T. tartománynak, (1919) 91,216 lak., egyetemmel. T.-t 1564. alapították, 1816. az itt ülésezett kongresszus hirdette ki a La Plata államok függetlenségét.

Tucuma-olaj (növ.), l. *Astrocaryum.*

Tuczek, *Vincenz Franz*, cseh zeneszerző, szül. Prágában 1755., megh. Pesten 1820. Zeneigazgató volt Boroszlóban, majd karmester Bécsben. Bécs, Prága és Budapest számára mintegy 30 operát írt német szövegre. Írt 13 énekesjátékot. A legnevezetesebbnek, Lanassának 1813. volt a bemutatója Pesten.

Tuda, dravida törzs, l. *Toda.*

Tudakozó intézet. Régi szokás szerint a kereskedő, gyáros és bankár úgy szerzett tájékozódást üzletfeleinek megbízhatóságáról és hitelképességéről, hogy ismerős cégektől vagy személyektől kért felvilágosítást. Ez egyrészt a kérdezettekre nézve elég terhes, másrészt a kérdezőnek sem nyujt mindig elég gyors, kimerítő és megbízható felvilágosítást; sokszor pedig a közvetlen ismerősök hiánya lehetetlenné is teszi az ilyen tájékozódást. A cél érdekében az érdekeltek egyesületekbe tömörültek s önálló intézményt szerveztek, amely ellenszolgáltatás ellenében, hivatásszerűen szerzi be és adja meg a szükséges felvilágosításokat.

Az első ilyen iroda 1830-ban alakult Angliában, amelyet 1841. newyorki, 1857. francia, 1860. stettini alapítás követett. A német cégek közül W. Schimmelpfeng érte el a legnagyobb sikereket, míg hazánkban a Magyar Tudakozó Egyesület fejtett ki szélesebbkörű tevékenységet. A T. intézeteknek különösen megbízható személyzetre, levelezőkre, összeköttetésekre, gondos adatgyüjtésre és ellenőrzésre van szükségük, hogy hivatásuknak megfelelhessenek. Vannak olyan, különösen amerikai és egyes angol intézetek, amelyek időnként tájékoztató könyveket küldenek előfizetőiknek, amelyek bizonyos terület cégeiről megfelelő tájékoztatást adnak, de a lényeges változásokat időközben is tudatják feleikkel. Konkrét kérdezősködésekre való válaszadással ezek a cégek is foglalkoznak.

Tudakozó iroda, l. *Tudakozó intézet.*

Tudakozó levél. Az a levél, amelyben valamely személy vagy cég megbízhatósága és hitelképessége iránt érdeklődünk. Hangja különböző aszerint, hogy szivességből kívánjuk-e a felvilágosítást vagy pedig fizetés ellenében valamely tudakozó intézethez (l. o.) fordulunk-e kívánságunkkal. Ezek egyébként is többnyire megfelelő ürlapokat bocsátanak feleik rendelkezésére, amelyeket csak ki kell tölteniök. Magukat a leveleket, valamint az érkező válaszokat a legnagyobb titoktartással kell kezelnünk.

Tudakozvány, l. *Postai tudakozvány.*

Tudás, valamely tárgyra vonatkozó igazolt ismeret. A T. lehet *tapasztalati* és *észbeli*, a T. forrását tekintve. A közvetlen T. az, mely a gondolat igazságáról minden más tétel, ok közvetítése nélkül meg van győződve. Ezt *intuiciónak* is nevezik, míg a közvetett T. diszkurziv. Az intuitiv igazság vagy azért nem tárgya a bizonyításnak, mert nyilvánvaló, evidens, vagy azért, mert alapvető és ép ezért nem bizonyítható axióma.

Tudat, legáltalánosabb jelentésében az a tulajdonsága a lelki életnek, melynél fogva tudomásunk van lelki életünk jelenségeiről, ami sem magyarázat, sem definició, csak ismétlése annak, ami a szóban foglaltatik: T. = valaki tud valamit. Lelki jelenség nem is egyéb, mint T.-os jelenség; a T. legegyetemesebb, legegyszerűbb, párját nem lelő, tehát más fogalom alá nem foglalható sajátossága a lelki életnek. Ebben az értelemben véve a T.-ot, megállapíthatjuk, hogy vannak fokozatai. Érzések, képzetek stb. lehetnek elevenebben, erősebben és kevésbbé elevenen erősen tudatosak, mint a természetben fény és homály közt fokozatos átmenet van. Ha több gondolat (érzet stb.) egy időben tudatos, rendszerint egyike ezeknek legtudatosabb, a többi kevésbbé az. Ez egészen sajátos, páratlan jelenség jelzésére más metaforákkal is élünk — a T.-ot térhez hasonlítva, azt mondjuk, hogy ez vagy az a T. előterében, hátterében van stb., vagy a T.-ot a látás mezejéhez hasonlítva, mondjuk, hogy ez vagy az a tudás látópontjában van stb. — de mind e metaforák csak azt a tényállást jelzik, hogy a tudatosságnak vannak fokozatai, hogy vannak tudatosabb és kevésbbé tudatos lelki jelenségek, ami a lélektani magyarázatban fölötte fontos. Már Leibniz figyelmeztetett erre a fontos jelenségre, melynek a *petite perception* nevet adta. Így jutunk el a tudatostól a tudattalanhoz; a *tudattalan* nem egyéb, mint a tudatosnak minimális foka és alkalomadtán ismét tudatossá válhatik. T. azonban mást is jelent, t. i. tudatos képzeteink összességét, amint egymás közt és a T.-ból félig vagy egészen kiszorult (azaz többé-kevésbbé elhomályosodott) képzeteinkkel összefüggnek. Bensőnknek azt az állapotát, amelynél fogva egyes részeit ennek az összességnek világosabban gondoljuk, nevezzük figyelemnek. Wundt a figyelem tárgyát képező képzetet *appercipiáltnak*, a többit, kevéssé világosat *percipiáltnak* nevezi. A világosság ama fokát, melynél valamely képzet a T.-ból kiszorul, vagy a T.-ba még nem hatolhat be, a T. küszöbének nevezik. Mindezek persze metaforák. A T.-ban világos képzet egy időben csak igen kevés lehet jelen, mely jelenséget a T. *szűkének* nevezzük. Wundt szerint egy időben 6—12 egyszerű benyomás lehet jelen, mely térbelileg összefügg; ellenben időbelileg összefüggő képzetekből 16—40. Amazt nevezi a figyelem körének (Umfang der Aufmerksamkeit), emezt a T. körének (Umfang

des Bewusstseins). Fontos a T. *egységének* kérdése. T. egységén azt a nevezetes tulajdonságát értjük lelki életünknek, melynél fogva lelkünk nem oszlik annyi T.-ra, ahány képzetünk van. Ha két képzetet összehasonlítunk, nem elég, hogy az egyikről is tudjunk, a másikról is, hanem hogy mindkettőről egyszerre tudjunk és különbségüket meg hasonlóságukat a T.-nak egy és oszthatatlan aktusában felfogjuk. L. még *Öntudat*.

Tudattalan, l. *Tudat* és *Hartmann*, 4.

Tudela, város Navarra spanyol tartományban. (1910) 9400 lak. Az Ebrón 17 íves régi kőhíd vezet át. T. szűk utcákból áll, gótikus székesegyháza van. T. a VIII. sz.-ban jutott a mórok kezébe, 1114. V. Alfonz foglalta el tőlük. 1808 jún. 9. és nov. 23. a spanyolok itt a franciáktól vereséget szenvedtek.

Tudelai *Benjámin (ben Jóna)*, XII. sz.-beli spanyol zsidó utazó Tudelából, ki 1165—73. körül beutazta déli Európát, Ázsiát és Afrikát. *Maszaót* c. héber nyelvű könyvében írta meg élményeit. Konstantinápolyban 1543-ban megjelent könyvét, mely az akkori zsidóságra s az általános történetre nézve is érdekes és hiteles adatokat tartalmaz, több nyelvre fordították; legismertebb az *Asher-féle* kritikai kiadása angol fordítással (London 1840—41, 2 köt.).

Tuder, város, l. *Todi*.

Tudomány, egy tárgyra vonatkozó kritikailag igazolt, azaz igaz ismeretek rendszere. A rendszeres forma tehát lényeges követelmény minden tudományra nézve. Szokás tiszta és *alkalmazott* T.-t megkülönböztetni, de ez a különbség nem lényeges; minden igazi T. magában foglalja alkalmazhatóságának feltételeit is. A T.-ok összefüggnek egymással, mint maga a világ egyes részei, melyeknek ismeretét adják. Innét van, hogy az emberi elménck egyik állandó törekvése az egyes T.-ok igazságait egybekapcsolni, összefoglalni, rendszeresíteni. E törekvés kifejezése a filozófia (l. o.), amiért a filozófiát a T.-ok T.-ának, vagy *tudománytannak* is nevezték. A T.-ok osztályozása fontos problémája a logikának, amellyel Bacon óta sokan (d'Alembert, Comte, Herbert Spencer, Wundt, Naville stb.) behatóan foglalkoztak, anélkül, hogy közönségesen elfogadott eredményt érhettek volna el. V. ö. *Kornis* Gyula, Bevezetés a tudományos gondolkodásba (1922).

Tudományegyetem, l. *Egyetem*.

Tudományegyetemi alapok, l. *Egyetem, Tanulmányi alap*.

Tudomány- és művészeti érdemrend, l. *Pro litteris et artibus*.

Tudományos akadémia, l. *Akadémia*.

Tudománytan, Fichte felfogása szerint az egész filozófia, mert benne az egyénfölötti ész mint alany, magát a tudást konstruálja. Vannak olyan filozófusok (pl. Bolzano), akik az *egész* logikát, mások viszont csak annak egy részét, az ú. n. módszertant tartják T.-nak. V. ö. *Kornis Gy.*, Bevezetés a tudományos gondolkodásba (1922).

Tudor, a doktor (l. o.) helytelen magyar elnevezése.

Tudor (ejtsd: tyúdör), angol uralkodó család 1485—1603. Őse *Owenap Mergent ap T.* (vagyis Theodore) walesi nemes volt, aki 1422. V. Henrik király özvegyét, *Valois* Katalint vette nőül s így VI. Henrik király mostohaatyja lett. Fia *Edmund*, Richmond grófja 1455. a Lancaster-házból való *Beaufort* Margitot vette nőül. Ennek fia *Henrik*, III. Richard legyőzése után 1485. mint VII. *Henrik* lépett Anglia trónjára. Őt 1509. ifjabbik fia, VIII. *Henrik* követte, akinek gyermekeiben: VI. *Eduard* (megh. 1553), *Mária* (megh. 1558), *Erzsébet* (megh. 1603) kihalt a T. család s az angol trónt a T.-ok női ágától származó *Stuart* (l. o.) család örökölte. V. ö. *Hassall*, The T. Dynasty (London 1904).

Tudor-ív, csúcsban végződő kosárív, az angol építészetben gyakori.

Tudor-stílus, Angolországban a Tudor-házból való uralkodók alatt a XV—XVI. sz.-ban dívott csúcsíves stílus. L. *Angol művészet*.

Tudósítás nélkül, l. *Értesítésnélkül*.

Tudós Társaság, l. *Akadémia*.

Tudun *(todan, sodan)*, avar méltóságnak a neve s mint a kazaroknál, fejedelmi helytartót, mások szerint főpapot (táltos-félét, tudót) jelentett. Az avaroknál 811-ben említik utoljára.

Tuerck, *Ludwig*, orvos-író, szül. Bécsben 1810 júl. 22., megh. u. o. 1868 febr. 25-én. 1857-ben kórházi főorvos lett s gégészettel kezdett foglalkozni. A gégetükröt (l. o.) ő vezette be az orvosi vizsgáló-eszközök közé (a budapesti Czermakkal egyidőben) és ennek segélyével számos megfigyeléssel, felfedezéssel gazdagította az orvosi tudományt. 1864-ben rendes egyetemi tanárrá nevezték ki. Főbb munkái: Abhandlungen über Spinalirritation (Wien 1843); Praktische Anleitung zur Laryngoskopie (u. o. 1860); Klinik der Krankheiten des Kehlkopfes und Luftröhre (u. o. 1866); Über die Hautsensibilitätsbezirke der einzelnen Rückenmarksnervenpaare (u. o. 1869).

Tufa v. *darázskő (habkő)*, lazább összeállású, néha likacsos törmelékkőzet, amelynek anyaga mint vulkáni hamu vagy homok került vulkáni kitörések alkalmával a felületre és esetleg a helyszínen azonnal összecementálódott v. a víz összehordta és rétegekben lerakta. Ugyszólván mindegyik vulkáni kőzetnek megvan a T.-ja (trachit-T., bazalt-T., porfír-T., diabáz-T. stb.). A *puzzolan-T.* (Pozzuoliról elnevezve) nem egyéb, mint *horzsakő* (l. o.) — T.-nak szokták nevezni a geológiában, a mineralógiában, az édesvízből lerakódó laza, likacsos képződményeit a mészkőnek meg a kvarcnak is (kovatufa). L. még *Mészkő* és *Kovatufa*.

Tuffás *(Tufari)*, kisk. Krassó-Szörény vm. orsovai j.-ban, (1910) 889 román és magyar lak. (Tr. R.)

Tufna, Zólyom vm.-ben, Felsőhermánd községtől É.-ra, a hermándi völgy egyik mellékvölgyében levő két barlang neve, az egyikben ősállati csontok, a másikban cseppkövek találhatók. (Tr. Cs.-Szl.)

Tugár *(Tuhár)*, kisk. Nógrád vm. gácsi j.-ban, (1910) 549 szlovák lak. (Tr. Cs.-Szl.)

Tugela, délafrikai folyó. Ered a Draken-hegység keleti lejtőjén, bal mellékfolyójával: a Buffaloval határul szolgál a Zulu-föld felé, az Indiai-oceánba ömlik. Ladysmith ostromakor itt verték vissza a búrok Buller angol tábornok csapatainak támadásait (1899. dec.-től 1900. febr.-ig).